

ॐ श्रीगुरुभ्यो नमः ॐ

अष्टाध्यायी-भाष्यम्

द्वितीयोभागः

(तृतीयोऽध्यायः)

ॐ ओ३म् ॐ

अष्टाध्यायी-भाष्यम्

श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्येण
दयानन्दसरस्वतीस्वामिना
प्रणीतम्

श्रीमत्या परोपकारिणी-सभया प्रकाशितम्

द्वितीयोभागः

(तृतीयोऽध्यायः)

अजमेरनगरे
वैदिक यन्त्रालये मुद्रितः

दयानन्दजन्माब्दः १५३

विक्रमीय संवत् २०३४

ई० सन् १९७७

द्वितीयं संस्करणम् }
१०००

मूल्य
रु. १००)

❀ श्री ३म् ❀

अष्टाध्यायी-भाष्यम्

द्वितीयोभागः

(तृतीयोऽध्यायः)

❀ अथ तृतीयेऽध्याये प्रथमः पादः ❀

[अथ प्रत्यय-सञ्ज्ञाधिकारः]

प्रत्ययः ॥ १ ॥

प्रत्ययः । १ । १ । प्रत्याययति प्रत्याय्यते वाऽसौ प्रत्यय इति कर्तृसाधनः कर्मसाधनश्च प्रत्यय-शब्दः । अन्येष्वर्थेषु ये प्रत्यया विधीयन्ते, तत्र कर्तृसाधनेन प्रयोजनं, तमर्थं प्रत्याययन्तीति । स्वार्थे ये विधीयन्ते, तत्र कर्मसाधनेन प्रयोजनं, स्वयमेव प्रतीता भवन्तीत्यर्थः । अधिकारोऽयमापञ्चमाध्यायपरिसमाप्तेः । इत ऊर्ध्वं प्रधानतया यो वक्ष्यते, तस्याधिकारेणैव प्रत्यय-सञ्ज्ञा भविष्यति । वक्ष्यति—‘तव्यत्तव्यानीयरः’ ॥^१ कर्तव्यम् । करणीयम् ॥ अग्निचित् । सोमसुत् । अत्र कियः प्रत्यय-सञ्ज्ञा, तस्य लोपे कृते प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम्^२ ॥^३ इति प्रत्ययलक्षणेन तुग्-आगमो । निमित्तस्य निमित्तिकार्यार्थत्वात् । प्रधाने कार्यसम्प्रत्ययाच्च प्रकृत्युपपदोपाधीनां प्रत्यय-सञ्ज्ञा न भविष्यति । प्रत्ययो निमित्ती, प्रकृत्युपपदोपाधयो निमित्तानि । तत्र प्रकृत्युपपदोपाधीनां निमित्तानां प्रत्ययकार्यार्थं प्रयोगः । प्रकृति—गुप्तिज्जितः । एभ्यः सन्विधिः प्रधानं, तस्यैव प्रत्यय-सञ्ज्ञा न प्रकृतेः । उपपद—‘स्तम्भकर्णयो रमिजपोः’ ॥^४ अत्राप्यच्-प्रत्ययविधिः प्रधानं, तस्यैव प्रत्यय-सञ्ज्ञा न चोपपदस्य । उपाधिः=अभिधेयोऽर्थः—‘हरतेर्हतिनाथयोः पशोः’ ॥^५ अत्रोपाधिः पशु-शब्दः, तस्मिन्नभिधेये प्रत्ययविधानम् । तत्र ‘इन्’ इत्यस्यैव प्रत्यय-सञ्ज्ञा न पशोः । आदेशागमाः षष्ठीनिर्दिष्टा भवन्ति, प्रत्यगाश्च परे । अतो विकारागमानामपि प्रत्यय-सञ्ज्ञा न भवति । अस्याध्यायस्यादौ चत्वारो योगा अधिक्रियन्ते ॥ १ ॥

प्रत्यय-शब्द दो प्रकार का होता है—एक तो जो दूसरे अर्थों का निश्चय करावे और एक जो दूसरे विशेष अर्थ को प्रतीत न करावे, किन्तु अपने आप ही प्रतीत हो । इस अध्याय के आदि

में चार सूत्रों का अधिकार पंचमाध्याय पर्यन्त किया है । ['प्रत्ययः'] यहां से आगे प्राधान्य करके जिस का विधान होगा, उस की प्रत्यय-संज्ञा होगी ॥ अग्निचित् । यहां क्विप् की प्रत्यय-संज्ञा हुई है । उस के लोप हो जाने से प्रत्ययलक्षण मानके तुक् का आगम होता है ॥

प्रकृति उसे कहते हैं जिससे प्रत्यय-विधान किया जाय । उपपद उसे कहते हैं कि जो समन्वयन्तपद हो । और उपाधि वह होता है कि जिस किसी विशेष अर्थ में प्रत्यय-विधान हो इन तीनों की प्रत्यय-संज्ञा इसलिये नहीं होती कि निमित्ती जो प्रत्यय है, उस के कार्य के लिये ये निमित्त हैं । और प्रधान करके प्रत्यय का उपदेश है, इससे भी उन की प्रत्यय-संज्ञा नहीं होती ॥ १ ॥

परश्च ॥ २ ॥

परः । १ । १ । च । [अ० ।] अधिकारोऽयमप्यापञ्चमाध्यायपरिसमाप्तेः । अधिकारेण यस्य प्रत्यय-संज्ञा क्रियते, स धातोः प्रातिपादिकाद्वा पर एव भवति । कर्त्तव्यम् । अत्र तव्य-प्रत्ययस्य परप्रयोगो भवति । 'विभाषा सुपो बहुच् पुरस्तात्' ॥ 'अव्ययसर्वनाम्नामकच् प्राक् टेः' ॥ इति प्रकृतेः पूर्वं मध्ये च प्रत्ययविधानादन्ये प्रत्ययाः पर एव स्युः । पुनः पर-वचनस्यैतत् प्रयोजनं—प्रत्ययस्य प्रकृतेश्च केवलायाः प्रयोगो न भवेत्, किन्तु प्रकृतेः परः प्रत्ययः प्रत्ययात् पूर्वा च प्रकृतिः प्रयोक्तव्येति नियमः ॥ २ ॥

इस सूत्र का भी पंचमाध्याय पर्यन्त अधिकार है । अधिकार से जिसकी प्रत्यय-संज्ञा होगी, उस का [परः,] प्रकृति से पर प्रयोग होना चाहिये । कर्त्तव्यम् । यहां कृ धातु से पर तव्य-प्रत्यय का प्रयोग होता है । पंचमाध्याय में बहुच्-प्रत्यय प्रकृति से पूर्वं और अकच्-प्रत्यय प्रकृति के मध्य में विधान किया है, इससे अन्य प्रत्यय प्रकृति से पर ही होते । फिर यह सूत्र इसलिये है कि प्रकृति और प्रत्यय केवल इन का पृथक् प्रयोग न हो, किन्तु प्रकृति से पर प्रत्यय और प्रत्यय से पूर्व ही प्रकृति का प्रयोग हो ॥ २ ॥

आद्युदात्तश्च ॥ ३ ॥

आद्युदात्तः । १ । १ । च । [अ० ।] अयमप्यधिकार आपञ्चमाध्यायपरि-समाप्तेः । प्रत्ययस्वरस्यानियतस्य नियमः क्रियते । पञ्चमाध्यायपर्यन्तं सामान्येन सर्वे प्रत्यया आद्युदात्ता भवन्ति । कर्त्तव्यम् । प्राही । इत्यादि । यश्चैकवर्णः प्रत्ययस्तत्रा-द्यन्तवद्भावेनोदात्तः ॥ ३ ॥

इस सूत्र का भी पंचम अध्याय पर्यन्त अधिकार है । यहां से सब प्रत्ययों का सामान्य करके आद्युदात्त स्वर होगा । कर्त्तव्यम् । ग्राही । यहां तव्य-घोर णिनि-प्रत्यय को आद्युदात्त हुआ है । जो एक अक्षर का प्रत्यय है, उस को आद्यन्तवत् मानके उदात्त होता है ॥ ३ ॥

अनुदात्तौ सुप्तिटौ ॥ ४ ॥

पूर्वसूत्रेणाद्युदात्तत्वे प्राप्तेऽनुदात्तो विधीयते । अनुदात्तौ । १ । २ । सुप्तिटौ । १ । २ । अयमप्यधिकारः पञ्चमाध्यायपर्यन्तम् । सुप्तिटौ प्रत्ययावनुदात्तौ भवतः । सुप्—सोमसुतौ । सोमसुतः । पित्—भवति । पचति । सुप्यौजसावनुदात्तौ, पिति शप्-तिटौ च ॥ ४ ॥

पूर्वसूत्र से सामान्य करके आद्युदात्त पाता है । उस का अपवाद अनुदात्त विधान किया है । ['सुप्-पितौ'] सुप् और पित् जो प्रत्यय हैं, वे ['अनुदात्तौ'] अनुदात्त होंगे पंचमाध्याय पर्यन्त । यह भी अधिकार है । सोमसुतौ । सोमसुतः । यहां सुप् में घौ-जस्-इन प्रत्ययों को अनुदात्त हुआ है । और 'भवति । पचति' यहां पित् में शप्-घोर तिप्-प्रत्यय को अनुदात्त स्वर हुआ है ॥ ४ ॥

गुप्तिज्किङ्घ्रयः सन् ॥ ५ ॥

गुप्-तिज्-किङ्घ्रयः । ५ । ३ । सन् । १ । १ । 'गुप् गोपने', तिज निशाने', कित निवासे रोगापनयने च' एतेभ्यः परः स्वार्थे सन् भवति । तस्य च प्रत्यय-सञ्ज्ञा । जुगुप्सते । तितिक्षते । चिकित्सति । अनेकार्था अपि धातवो भवन्तीति निन्दार्थाद् गुपः, सहनार्थात् तिजः, भिषगर्याञ्च किङ्घ्रातोः सन् भवति ॥

प०—अवयवे कृतं लिङ्गं* तमुदायस्य विशेषकं भवति, यं समुदायं योऽवयवो न व्यभिचरति ॥

अस्याः परिभाषाया एतत् प्रयोजनं—गुपादिभ्यः सञ्ज्ञान्तेभ्य आत्मनेपदं परस्मैपदं च पूर्वलिङ्गानुसारेणैव यथा स्यात् । 'गुप्, तिज्, मान्, बध्, दान्, शान्'

१. सो०—सू० २४ ॥

२. केचित्—तिटौऽनुदात्तत्वं तास्यनुदात्तत्वादिना
(६ । १ । १८६) एव सिद्धमिति ॥

३. चा० श०—“तिजः शान्तौ सन् ॥

कितः संशयचिकित्सयोः ॥ गुपो निन्दायाम् ॥”
(१ । १ । १७—१९)

४. छा०—भ्वा० १०१९ ॥

५. धा०—भ्वा० १०२० ॥

६. छा०—भ्वा० १०४२ ॥

७. पारिभाषिकेऽत उत्तरम्—तस्य ॥

८. पारिभाषिके—सो ॥

९. पा०—सू० १११ ॥

इत्येतेऽनुदात्तेलिङ्गा धातवः, किञ्चैक उदात्तेत् । तत्र गुपादयोऽवयवास्तेष्वात्मनेपदस्य लिङ्गं कृतं, तत् सन्नन्तस्य समुदायस्य विशेषकं भवति । सन्नन्तादात्मनेपदमेव भवति । किति च परस्मैपदस्य लिङ्गं कृतं, तस्मात् परस्मैपदमेव भवति । गुपादयोऽवयवाः सन्नन्तं समुदायं न व्यभिचरन्ति । 'जुगुप्सयति' इत्यत्र णिजन्तं व्यभिचरतीत्यत आत्मनेपदं न भवति ॥ ५ ॥

['गुप्-तिज्-किङ्घ्र्यः'] गुप्, तिज्, किन्, इन धातुओं से पर ['सन्'] सन् हो । उस की प्रत्ययाधिकार से प्रत्यय-सञ्ज्ञा हो । जुगुप्सते । तितिक्षते । चिकित्सति । यहाँ निन्दार्थं गुप्, सहनार्थं तिज् और वैद्यार्थं में वर्तमान जो किन्, इन से सन्-प्रत्यय होता है । क्योंकि धातुओं के अनेक अर्थ होते हैं ॥

'अवयवे कृतं लिङ्गं ० ॥' अवयव में किया हुआ चिह्न उस समुदाय के कार्य करता है कि जिस को वह अवयव कभी न त्यागता हो । यहाँ इस परिभाषा का यह प्रयोजन है कि गुपादि जो अवयव हैं, उन में अनुदात्तेत् आत्मनेपद का चिह्न किया है । सो [इन] सन्नन्तों से आत्मनेपद और किन् धातु में परस्मैपद का । [सो] उस सन्नन्त से परस्मैपद हो । गुपादि धातुओं से नित्य सन् होता है । और 'जुगुप्सयति' यहाँ तो णिजन्त समुदाय को गुप् छोड़ देता है, इससे यहाँ आत्मनेपद नहीं हुआ ॥ ५ ॥

मानवधदानशान्भ्यो दीर्घश्चाभ्यासस्य ॥ ६ ॥

सन्-ग्रहणमनुवर्तते । मान्-बध-दान्-शान्भ्यः । ५ । ३ । दीर्घः । १ । १ । च । [अ० ।] अभ्यासस्य । ६ । १ । 'मान पूजायां', बध बन्धने, दानखण्डने, शान तेजने' इत्येतेभ्यो धातुभ्यः सन् प्रत्ययो भवति । मानादीनामभ्यासस्य च दीर्घो भवति । मीमांसते । बीभत्सते । दीदांसते । शीशांसते । 'सन्त्यतः' ॥ इत्यभ्यासस्येत्वं, तस्येकारस्यानेन दीर्घः । 'अवयवे कृतं लिङ्गं ० ॥' इति परिभाषाऽत्रापि प्रवर्तते ॥ ६ ॥

['मान्-बध-दान्-शान्भ्यः'] मान, बध, दान, शान, इन धातुओं से सन्-प्रत्यय हो, ['च'] और मानादि धातुओं के ['अभ्यासस्य'] अभ्यास को ['दीर्घः'] दीर्घ हो । मीमांसते । यहाँ मान से सन् । बीभत्सते । यहाँ बध से । दीदांसते । यहाँ दान से । और 'शीशांसते' यहाँ शान धातु से सन्-प्रत्यय । और इन के अभ्यास इकार को दीर्घ हुआ है ॥

१. आ०—सू० २६९ ॥

चा० श०—'बध एरो च ॥

शान्दान्मानः ॥' (१ । १ ॥ २०, २१)

२. धा०—श्वा० १०२१ ॥

३. धा०—श्वा० १०२२ ॥

४. धा०—श्वा० १०४३ ॥

५. धा०—श्वा० १०४४ ॥

६. ७ । ४ । ७९ ॥

‘अवयवे कृतं ॥’ इस उक्त परिभाषा से यहां भी धातुनेपव होता है, क्योंकि मानादि धातु भी गुणादिकों में गिने जाते हैं ॥ ६ ॥

धातोः कर्मणः समानकर्तृकादिच्छायां वा ॥ ७ ॥

सन्-ग्रहणमनुवर्तते । धातोः । ५ । १ । कर्मणः । ५ । १ । समानकर्तृकान् । ५ । १ । इच्छायाम् । ७ । १ । वा । [अ० ।] इष-धातुना समानः कर्ता यस्य सः । इच्छाकर्मण इच्छासमानकर्तृकाद् धातोर्विकल्पेन सन् प्रत्ययो भवति । कर्तुं मिच्छति, चिकीर्षति । द्रष्टुमिच्छति, दिदृक्षति । अत्र कृ-दृशाविच्छायाः कर्मणी । इच्छतिना च समानकर्तृत्वम् ॥

‘धातोः’ इति किम् । प्रकर्तुं मेच्छन्, प्राचिकीर्षन् । अत्र सोपसर्गादुत्पत्तिर्मा भूत् । यद्यत्र सोपसर्गात् सन् स्यात्, तर्हि सर्वस्य धातु-सञ्ज्ञत्वादुपसर्गात् पूर्वमङ्-आगमः स्यात् ॥

‘कर्मणः’ इति किम् । ‘आसनेनेच्छति । शयनेनेच्छति’ इत्यत्र सनुत्पत्तिर्न स्यात् ॥

‘समानकर्तृकाद्’ इति किम् । देवदत्तस्य भोजनमिच्छति ॥

‘इच्छायाम्’ इति किम् । पठितुं जानाति । अत्र सन् नोत्पद्यते ॥

वा-ग्रहणाद् वाक्यमपि भवति ॥

अस्मिन् सूत्रे धातु-ग्रहणस्यैतदपि प्रयोजनं—धातोरुत्पद्यमानानामेव सार्वधातुकार्धधातुकसंज्ञे भवतः । अतः सन् आर्धधातुकत्वात् ‘पिपठिषति’ इत्यादिष्विङ्-आगमो भवति ॥

वा०—तुमुन्प्रत्ययान्ताद्वा तस्य च लुक्वचनम् ॥ १ ॥

तुमुन्-प्रत्ययान्ताद्धातोः सन्, तस्य तुमुनो लुक् । कर्तुं मिच्छति, चिकीर्षति ॥ १ ॥

लिङ् लकारस्योत्तमैकवचनात् ॥ २ ॥

लिङ् लकारस्योत्तमैकवचनात् सन्, तस्यैकवचनस्य लुक् । कुर्यामि [ती] च्छति, चिकीर्षति ॥ २ ॥

आशङ्कायामुपसंख्यानम्^१ ॥^२ [३ ॥]

अश्मा लुलुठिषते । कूलं पिपतिषति । श्वा मुमूर्षति । अस्य तृतीयवार्तिकस्यैतत् प्रयोजनं—अचेतनावत्सु पदार्थेष्विच्छा नास्तीत्यतोऽनिच्छायां सन् यथा स्यात् ॥ [३ ॥]

का०—शैषिकान्मतुवर्षीयाच्छैषिको मतुवर्षिकः ।

सरूपः प्रत्ययो नेष्टः सन्नन्ताञ्च सनिष्यते ॥^३ १ ॥

‘शैषिकात्’=शैषिकप्रत्ययान्तात् ‘सरूपः’=समानरूपः प्रत्ययो नेष्टः । यथा शालायां भवः=शालीयः । तत्र भव इति पुनश्छो न भवति । मतुवर्षीयात् सरूपो मतुवर्षिकः प्रत्ययो न भवति । शस्त्रमस्यास्तीति शस्त्रिकः । ‘अत इनिठनौ’ ॥^४ इति ठन् । शस्त्रिकाः सन्त्यस्यां नगर्यां=शस्त्रिकवती नगरी । असरूपस्तु भवत्येव । किन्तु ठन्नन्ताद् ठन् न भवति । सन्नन्तादिच्छार्थात् सन्ः पुनः सन्न भवति । सरूपः समान इच्छार्थे विहितात् । पूर्वस्मात् स्वाथंविहितात् भवत्येवेच्छायां सन् । कर्तुमिच्छति, चिकीर्षति । चिकीर्षितुमिच्छतीति सन्न भवति । जुगुप्सितुमिच्छति, जुगुप्सिषते । अत्र स्वार्थात् सन् इच्छायां पुनः सन् भवत्येव ॥ १ ॥ ७ ॥

[‘कर्मणः, इच्छायाम्’] इच्छा का जो कर्म हो, तथा [‘समानकर्तृकाद्’] इच्छा का और जिस का एक कर्ता हो, उस [‘धातोः’] धातु से पर [‘वा’] विकल्प करके सन्-प्रत्यय हो ॥ कर्तुमिच्छति । यहां इय धातु का कर्म ‘कर्तुम्’ है, और दोनों का कर्ता एक ही है । इससे ‘चिकीर्षति’ यहां कृ धातु से सन् हो गया ॥

इस सूत्र में धातु-ग्रहण इसलिये है कि ‘प्रकर्तुमिच्छत्=प्राचिकीर्षत्’ यहां प्र उपसर्ग के सहित कृ धातु से सन् न हो, क्योंकि जो प्र-पूर्वक कृ धातु से सन् हो तो प्र के सहित सन्नन्त की धातु-सञ्ज्ञा होने से ‘प्राचिकीर्षत्’ यहां प्र के पूर्व अट् का आगम हो जावे ॥

कर्म-ग्रहण इसलिये है कि ‘गमनेनेच्छति’ यहां करणवाची गमनेन से सन् न हो ॥

समानकर्तृक-ग्रहण इसलिये है कि ‘देवदत्तस्य भोजनमिच्छति’ यहां सन् न हो ॥

और इच्छा-ग्रहण इसलिये है कि ‘पठितुं जानाति’ यहां भी सन्-प्रत्यय न हो ॥

१. महाभाष्ये तु “आशङ्कायामचेतनेपुपसंख्यानम् ॥”

इति वार्तिकमुपन्यस्य “अचेतनग्रहणेन नार्थः ।

आशङ्कायामित्येव । इदमपि सिद्धं भवति—आ

मुमूर्षति ।” इत्येवं प्रतिपादितम् ॥

२. अ० ३ । पा० १ । आ० १ ॥

३. ५ । २ । ११५ ॥

‘तुमुन्न्ता० ॥’ तुमुन् प्रत्ययान्त धातु से विकल्प करके सन्-प्रत्यय हो और तुमुन्-प्रत्यय का लोप हो जावे । इसी वार्तिक के अनुसार मूत्र का उदाहरण दे चुके हैं ॥ [१ ॥]

‘लिङ्गुत्तमाद्वा ॥’ लिङ्, लकार के उत्तम पुरुष के एकवचनान्त धातु से विकल्प करके सन् हो और उत्तम [पुरुष] के एकवचन का लुक् हो जावे । कुर्यामितीच्छति, चिकीर्षति । यहाँ क धातु से सन् हुआ है ॥ २ ॥

‘आशङ्काया० ॥’ आशंका ग्रन्थ में सामान्य धातु से सन्-प्रत्यय हो । अश्मा लुलुठिषते । इन वार्तिक का यह प्रयोजन है कि जड़ पदार्थों में इच्छा नहीं होती, इसलिये जिस धातु का कर्ता जड़ पदार्थ हो, वहाँ भी सन्-प्रत्यय हो जावे ॥ ३ ॥

‘शैषिकान्म० ॥’ शैषिक प्रत्ययान्त से प्रथम हुआ प्रत्यय न हो । शालीयः, तत्र भवः । यहाँ छ-प्रत्ययान्त से शैषिक छ-प्रत्यय फिर भी प्राप्त है, वह नहीं हुआ । ‘मतुब०’ मतुबर्ध प्रत्ययान्त से प्रथम हुआ प्रत्यय न हो । शस्त्रिकाः सन्त्यस्यां नगट्यां=शस्त्रिकवती । यहाँ छ-प्रत्ययान्त शस्त्रिक-शब्द से फिर ठ् नही हुआ, किन्तु असरूप मतुप् हो गया । ‘सन्नन्ता०’ इच्छार्थक जो सन् है, उस से इच्छा ग्रन्थ में फिर सन् न हो, किन्तु स्वार्थ सन् से तो इच्छार्थक सन् हो जावे । चिकीर्षितुमिच्छति । यहाँ इच्छार्थक सन् से फिर सन् नहीं हुआ । और ‘जुगुप्सिषते’ यहाँ स्वार्थ सन् से इच्छार्थक सन् हो जाता है । यह इस एक कारिका का अर्थ हुआ ॥ ७ ॥

सुप आत्मनः क्यच् ॥ ८ ॥

‘कर्मण इच्छायां वा’ इत्यनुवर्तते । सुपः । ५ । १ । आत्मनः । ६ । १ । क्यच् । १ । १ । आत्मनः=स्वस्येच्छायां सुबन्तात् कर्मणो विकल्पेन क्यच् प्रत्ययो भवति । आत्मनः पुत्रमिच्छति, पुत्रीयति । अत्र ‘क्यचि च’ ॥’ इति पुत्र-शब्दस्येत्वम् ॥

‘सुपः’ इति किमर्थम् । महान्तं पुत्रमिच्छतीति वाक्यात् क्यजुत्पत्तिर्मा भूत् ॥

‘आत्मनः’ इति किम् । राज्ञः पुत्रमिच्छतीति परेच्छायां क्यज् मा भूत् ॥

क्यचि ककारः किमर्थः । नः क्ये ॥’ इति सामान्येन ग्रहणं यथा स्यात् । चकारश्चित्स्वरार्थः ॥

वा०—क्यचि भान्ताव्यप्रतिषेधः ॥ १ ॥

मकारान्तादव्यय-सञ्ज्ञकाच्च सुबन्तकर्मण आत्मेच्छायां क्यज् न भवति । इदमिच्छति । किमिच्छति । उच्चैरिच्छति । नीचैरिच्छति ॥ १ ॥

छन्दसि परेच्छायाम् ॥ १ ॥ २ ॥

छन्दसि — वेदे परेच्छायामपि क्यञ् भवति । मा त्वा धृका अघायवो विदन् ।
अत्र अघायु-शब्दे परेच्छायां क्यञ् ॥ २ ॥

गोसमानाक्षरान्तादित्येके वक्तव्यमित्याहुः ॥ १ ॥ ३ ॥

तेषां केषांश्चिदाचार्याणां मतमिदम् । गो-शब्दान्, समानाक्षरेभ्यः = 'अ ह, उ ऋ, लृ' इत्येतदन्तान्, नकारान्ताच्च क्यच् प्रत्ययो भवति । तेषां मते अरिगणनात् क्यञ्चि मान्ताव्ययेति वार्तिकं न पठितव्यं भवति । गो—गव्यति । समानाक्षर—घटीयति, दधीयति । मधूयति । कर्तुंयति । नान्त—राजीयति । तक्षीयति । एतेभ्य एव क्यञ् यथा स्यात् ॥ ८ ॥

[आत्मनः] आत्म की इच्छा में ['सुप्.'] सुबन्त कर्म से विकल्प करके ['क्यच्'] क्यच्-प्रत्यय हो । आत्मनः पुत्रमिच्छति, पुत्रीयति । यहां पुत्र-शब्द से क्यच् हुआ और क्यच् के पर पुत्र-शब्द को ईकारादेश हुआ है ॥

सुप्-ग्रहण इसलिये है कि 'महान्तं पुत्रमिच्छति' यहां वाक्य से क्यच् न हो ॥

आत्म-ग्रहण इसलिये है कि 'राज्ञः पुत्रमिच्छति' यहां दूसरे के लिये इच्छा करना है, इससे क्यच् न हुआ ॥

क्यच्-प्रत्यय में अकार अन्तोदात्त स्वर के लिये है ॥

'क्यञ्चि० ॥' मकारान्त शब्द और अव्यय-संज्ञक शब्दों से क्यच् प्रत्यय न हो । इदमिच्छति । यहां मकारान्त से । उच्चैरिच्छति । और यहां अव्यय संज्ञक उच्चैस्-शब्द से क्यच् नहीं हुआ ॥ १ ॥

'छन्दसि० ॥' वैदिक प्रयोगों में दूसरे के लिये इच्छा में भी क्यच् होता है । 'मा त्वा धृका अघायवो विदन्' । यहां अघायु-शब्द में दूसरे की इच्छा में क्यच् हुआ है ॥ २ ॥

'गोसमानाक्षर० ॥' जिन किन्हीं ऋषियों का ऐसा मत है कि गो-शब्द, समानाक्षर [अर्थात्] अ, इ, उ, ऋ, [लृ], ये अक्षर जिन के अन्त में हों, वे शब्द और नकारान्त शब्दों से ही क्यच्-प्रत्यय हो, के उन मत में मान्ता और अव्यय से जो निषेध किया है वह वार्तिक नहीं करना पड़ता । गव्यति यहां गो-शब्द से । घटीयति । दधीयति । मधूयति । कर्तुंयति । यहां समानाक्षरान्त से । और 'राजीयति' यहां नकारान्त से क्यच्-प्रत्यय हुआ है ॥ ८ ॥

काम्यञ्च ॥ ६ ॥

१. अस्मिन् सूत्रे महाभाष्य इदं
वार्तिकं न दृश्यते ॥

२. यजु० ४ । ३४ ॥

३. पाठान्तरम्—गो० दित्येके ॥

४. अ० ३ । पा० १ । आ० २ ॥

५. आ०—सू० ५७९ ॥

चा० छ०—“व्याप्यात् काम्यञ् ॥”

(१ । १ । २३)

कर्मण इच्छायां वा' इति 'सुप आत्मनः' इति चानुवर्तते । काम्यच् । १ । १ ।
च । अ० ।] सुबन्तान् कर्मण आत्मेच्छाया विकल्पेन काम्यच्-प्रत्ययो भवति । आत्मनः
पुत्रमिच्छति, पुत्रकाम्यति । पृथग्योगकरणमुत्तरसूत्रे क्यचोऽवृत्त्यर्थम् । काम्यच्-
ककारस्येक-सञ्ज्ञा न भवति । इत्कार्यप्रयोजनाभावात् । चकारश्चान्तोदात्तस्वरार्थ
एव ॥ ६ ॥

सुबन्त कर्म से आत्मा की इच्छा में विकल्प करके ['काम्यच्'] काम्यच्-प्रत्यय हो ।
आत्मनः पुत्रमिच्छति, पुत्रकाम्यति । यहां पुत्र-शब्द से काम्यच्-प्रत्यय हुआ है ॥

इस सूत्र के पृथक् करने का यह प्रयोजन है कि आगे के सूत्र में इस [अर्थान् काम्यच्]
की अनुवृत्ति न जावे, किन्तु क्यच् की अनुवृत्ति जावे ॥

काम्यच्-प्रत्यय के ककार की इत्-सञ्ज्ञा इसलिये नहीं होती कि किन् मानके कुछ कार्य
कर्मण्य नहीं ॥

और चकार अन्तोदात्त स्वर के नियम काम्यच्-प्रत्यय के अन्त में पड़ा है ॥ ९ ॥

उपमानादाचारे' ॥ १० ॥

क्यजनुवर्तते । 'कर्मणा वा' इत्यनुवर्तते, 'सुप.' इति च । अन्यत् सर्वं निवृत्तम् ।
उपमानान् । ५ । १ । आचारे । ७ । १ । उपमानवाचिकर्मणः सुबन्तादाचारार्थं
विकल्पेन क्यच्-प्रत्ययो भवति । पुत्रमिवाचरति पाठकः, पुत्रीयति छात्रम् । गर्दभमिवा-
चरति, गर्दभीयत्यश्वम् ॥

'आचारे' इति किम् । गर्दभमिव चालयत्यश्वम् । अत्र क्यज् न भवति ॥

वा०—अधिकरणाच्च । ११ ॥

'कर्मण' इत्यनुवर्तनादन्यस्मान्न प्राप्तं, तदर्थमिदमुच्यते । अधिकरणोपमानवाचिनः
सुबन्तादपि क्यच्-प्रत्ययो यथा स्यात् । कुटीमिवाचरतीति कुटीयति प्रासादे ।
प्रासादीयति कुट्याम् ॥ १० ॥

['उपमानाद्'] उपमानवाचि सुबन्त कर्म से ['आचारे'] आचार अर्थ में विकल्प
करके क्यच्-प्रत्यय हो । पुत्रमिवाचरत्यध्यापकः, पुत्रीयति शिष्यम् । यहां आचार अर्थ में
पुत्र-शब्द से क्यच् हुआ है ॥

आचार-ग्रहण इसलिये है कि 'गर्दभमिव चालयत्यश्वम्' यहां क्यज् न हो ॥

'अधिकरणाच्च ॥ अधिकरण उपमानवाचि सुबन्त से क्यच्-प्रत्यय हो । कुटीयति

१. आ०—सू० ५८० ॥ वा० अ०—“उपमानादाचारे ॥” (१ । १ । २५)

२. वा० अ०—“आचारात् ॥” (१ । १ । २६) अ० ३ । पा० १ । आ० २ ॥

३. काशिकायां “कुट्ये” इति प्रमादपाठः ॥

प्रासादे । यहाँ अधिकरणवाची कुटी-शब्द से क्यञ् हुआ । सूत्र में कर्म की अनुवृत्ति आती थी, इससे [अधिकरण से] क्यञ् नहीं प्राप्त था । इसलिए यह वार्तिक रचा गया ॥ १० ॥

कर्तुः क्यङ् सलोपश्च ॥ ११ ॥

पूर्व सूत्र सर्वमनुवर्तते । कर्तुः । ५ । १ । क्यङ् । १ । १ । स-लोपः । १ । १ । च । [अ० ।] उपमानवाचिनः सुबन्तान् कर्तुं राचारेऽभिधेये विकल्पेन क्यङ् प्रत्ययो भवति । सकारान्तो यः शब्दः, तस्य सकारस्य च लोपो भवति । इयेन इवाचरति काक्, इयेनायते । पण्डित इवाचरति मूर्खः, पण्डितायते । पय इवाचरति, पयायते, पयस्यते । अत्र 'अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घः' ॥' इति दीर्घत्वम् ॥

अथ वार्तिकानि—

सलोपो वा ॥^१ १ ॥

अनुवर्तितविकल्पेन पक्षे वाक्यं भवति । अतः स-लोपे विकल्प्यं न प्राप्तम् । पयायते । पयस्यते । यत्र सकारो न लुप्यते, तत्राजन्तत्वाभावाद् दीर्घत्वं न भवति ॥ ११ ॥

ओजोऽप्सरसोऽनित्यम्^२ ॥^३ २ ॥

'ओजस्, अप्सरस्' इत्येतयोः शब्दयोः सकारस्य नित्यं लोपो भवति । ओजायमानं यो अहिं जघान^४ । अप्सरायते ॥ २ ॥

अपर आह—मलोपोऽप्सरस^५ एव ॥ ३ ॥

केषाञ्चिन्मतं—अप्सरस्-शब्दस्य सकारस्यैव नित्यं लोपो भवति न त्वोजसः । 'ओजस्यते' इत्येव भवितव्यम् । कथं 'ओजायमानं यो अहिं जघान'^६ । छान्दसत्वात् सिद्धम् । छन्दसि दृष्टानुविधिर्भवतीत्यर्थः ॥ ३ ॥

आचारेऽवगल्भ^७ क्लीबहोहंभ्यः क्विप् वा^८ ॥^९ ४ ॥

अवगल्भमादिभ्यो विकल्पेन क्विप् । पक्षे क्यङ् । अवगल्भते, अवगल्भायते ।

१ आ०—सू० ५८२ ॥ पा० स०—"क्यङ् ॥" (१ । १ । २९)

२ ७ । ४ । २५ ॥

३ अ० ५ । १० । १ । आ० २ ॥

४ काशिकायाम्—'ओजसोऽप्सरसो नित्यं पयसस्तु विभावया ॥

५ ऋ०—२ । १२ । ११ ॥ अ०—२० । ३४ । ११ ॥

६ महाभाष्ये पाठान्तरम्—आचारे गल्भ० ॥

७ चा० श०—"गल्भक्लीबहोहंभ्यो क्विप् ॥" (१ । १ । २८)

विकलीवते, विकलीवायते । विहोडते, विहोडायते । अवगल्भादयो धातव एव । तेषां स्वाभाविक धातुत्व, तस्माद् 'अवगल्भते । विकलीवते । विहोडते' इत्यादिरूपाणि सिद्धानि भविष्यन्त्येव । पुनः क्विविधानस्यैतन् प्रयोजनं—क्विवन्तस्य प्रत्ययान्तत्वात् 'कास्प्रत्ययादाममन्त्रे लिटि' ॥' इत्याम्-प्रत्ययो यथा स्यात् । अवगल्भाच्चक्रे । विकलीवाच्चक्रे । विहोडाच्चक्रे ॥ ४ ॥

सर्वप्रातिपदिकेभ्य आचारे क्विप् वा वक्तव्यः ॥^१ ५ ॥

अश्व इवाचरति, अश्वति, अश्वायते । गर्दभति, गर्दभायते । अत्र क्विप्क्षे 'अतो गुणे'^२ ॥' इति पररूपत्वम् ॥ ५ ॥ ११ ॥

उपमानवाची मुबन्त ['कर्तुः'] कर्ता से आचार अर्थ में विकल्प करके ['क्यङ्'] क्यङ्-प्रत्यय हो । और जो सकारान्त शब्द हो, उस के ['स-लोपः'] सकार का लोप भी हो । श्येन इवाचरति काकः, श्येनायते । यहां श्येन उपमान, काक उपमेय, इव उपमावाचक, आचार साधारण धर्म है, इसलिये उपमानवाची श्येन-शब्द से क्यङ्-प्रत्यय हुआ और क्यङ् के पर [होने हुए] श्येन आदि भ्रजन्त शब्दों को दीर्घ भी होता है ॥

अब वार्तिकों के अर्थ लिखते हैं—

'सलोपो वा ॥' जिस विकल्प की अनुवृत्ति आती है, उसमें पक्ष में वाक्य रहता है, इसलिये यह वार्तिक कहा कि जिस किसी सकारान्त शब्द से क्यङ्-प्रत्यय हो, वहां उस सकार का लोप भी विकल्प करके हो । पयायते । पयस्यते । यहां सकारान्त पयस्-शब्द के सकार का लोप जिस पक्ष में नहीं होता, वहां भ्रजन्त के न होने से दीर्घ भी नहीं होता ॥ १ ॥

ओजोऽप्सरसो नित्यम् ॥ ओजस् और अप्सरस्-शब्द के सकार का नित्य लोप हो जावे । पूर्व वार्तिक से विकल्प पाना था । ओजायमान यो अहि अधान । यहां 'ओजायमान' इस प्रयोग में ओजम् के सकार का और 'अप्सरायते' यहां अप्सरस् के सकार का लोप हुआ है ॥ २ ॥

'सलोपोऽप्सरस एव ॥' किन्हीं किन्हीं आचार्यों का ऐसा मत है कि एक अप्सरस् के सकार का ही नित्य लोप होना चाहिये । 'ओजायमान' में जो नित्य लोप है, वह वैदिक प्रयोग है । वेद में सब विधियों का विकल्प होता ही है । लोक में तो 'ओजस्यते' यहां सकार का लोप नहीं हुआ ॥ ३ ॥

'आचारेऽवगल्भक्लीवहोडेभ्यः क्विप् वा ॥' [आचार अर्थ में] अव-पूर्वक गल्भ, क्लीव, होड, इन तीन धातुओं से क्विप्-प्रत्यय विकल्प करके और पक्ष में क्यङ् हो । अवगल्भते । यहां क्विप् । अवगल्भायते । यहां क्यङ् । विकलीवते । विकलीवायते । विहोडते । विहोडायते । गल्भादि धातुओं से क्विवन्त के जो रूप बनते हैं, वैसे तो स्वाभाविक धातु-मञ्जा

१ ३।१।३५ ॥

२ चा० श० —'कर्तुर्विप् ॥' (१।१।२७) अ० ३।पा० १।आ० २ ॥

३ ६।१।९७ ॥

से बन जाते, फिर क्विप् विधान करने का यह प्रयोजन है कि क्विप् के होने से प्रत्ययान्त धातु बनके लिट् सकार मे भाम्-प्रत्यय हो जावे ॥ ४ ॥

‘सर्वप्रातिपदिकेभ्य आचारे क्म् ० ॥’ बहुत ऋषियों का ऐसा मत है कि प्रातिपदिक-मात्र से क्विप्-प्रत्यय विकल्प करके हो । अश्वति । यहाँ क्विप्-प्रत्ययान्त अश्व-शब्द की धातु-संज्ञा होने से धातु के सब कार्य होते हैं । और पक्ष में ‘अदवायते’ यहाँ क्यङ्-प्रत्यय होता है ॥ [५ ॥] ११ ॥

भृशादिभ्यो भुव्यच्चेर्लोपश्च हलः ॥ १२ ॥

क्यङनुवर्तते । भृशादिभ्यः । ५ । ३ । भुवि । ७ । १ । अच्चेः । ५ । १ । लोपः । १ । १ । च । [अ० ।] हलः । ६ । १ । भुवि=भू-धातुः सत्तार्थः, तस्मिन् । अच्चेन्तेभ्यो गणपठितेभ्यो भृशादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो भुवि क्यङ् प्रत्ययो भवति । यच्च हलन्तः शब्दः, तस्य हलो लोपो भवति । अभृशो भृशो भवति=भृशायते । शीघ्रायते । मन्दायते । ‘सुमनायते’ [इति] अत्र सकारलोपः । ‘बृहायते’ [इति] अत्र त-लोपः ॥

वा०—भृशादिभ्यो भूततद्भावग्रहणम् ॥ ११ ॥

पूर्व यत् प्रसिद्ध नास्ति पश्चाद् भवेत्, तदभूततद्भावः । इह मा भूत—क दिवा भृशा भवन्ति । अत्र क्यङ् न स्यात् ॥ १ ॥

सङ्ग्रामयतेः सोपसर्गादुत्पत्तिर्वक्तव्या ॥ २ ॥

असङ्ग्रामयत शूर इत्येवमर्थम् । तन्नियमार्थं भविष्यति । सङ्ग्रामयतेरेव सोपसर्गाभिन्यस्मात् सोपसर्गादिति ॥^२

सोपसर्गादुत्पत्तेरेतन् प्रयोजनं—सोपसर्गस्य क्यङन्तसमुदायस्याङ्ग-संज्ञत्वा-दुपसर्गान् पूर्वमडागमो यथा स्यात् । अन्ये ये सोपसर्गाः शब्दा भृशादिषु पठिताः, तेभ्यः सोपसर्गभ्य उत्पत्तिर्न भवति । स्वमनायत । तेनात्रोपसर्गात् परमडागमो भवति ।

अथ भृशादिगणः— १ भृश, २ शीघ्र, ३ चपल, ४ मन्द^३, ५ पण्डित^४, ६ सुमनस्, ७ दुर्मनस्, ८ अभिमनस्, ९ उन्मनस्^५, १० सङ्ग्राम^६, ११ रहस्, १२

१ आ०—सू० ५९० ॥ वा० ज०—“अच्चेर् भृशादिभ्यः स्तलोपश्च ॥” (१ । १ । ३०)

२ अ० ३ । पा० १ । आ० २ ॥

३ चन्द्रो गणान्ते मन्द-शब्द पठति ॥ काशिकायां ‘मन्दः चपलः’ इति क्रमभेदः ।

४ चान्द्रवृत्त्यादिष्वत उत्तरं—उत्सृक्त ॥

५ चन्द्र —“उन्मनस् । अभिमनस् । दुर्मनस् । सुमनस् ।”

जयादिभ्य —“उन्मनस् । अभिमनस् । सुमनस् । दुर्मनस् ।”

६ अन्यत्र न दृश्यते ॥

चान्द्रवृत्तावत उत्तरं—“रेहन् । वेहन् । संभ्रन् । तृपन् । शुचिवर्धन् । अण्डर । ओजम् ।

नील । मड । पेन । हरित । मन्द ।” इति गणः ॥

रेहत्^१, १३ रोहत् १४ रेहत्^२, १५ संश्रत्^३, १६ नृपत्^४, १७ शश्वत्, १८ अमत्, १९ बृहत्^५, २० बेहत्^६, २१ नृषत्^७, २२ सुचिस्^८, २३ शुचि^९, शुधि^{१०}, २४ अघर^{११}, २५ वर्चस्^{१२}, २७ अण्डर^{१३}, २८ ओजस्, २९ सुरजस्, ३० अरजस्, ३१ विमनस्,^{१४} ३२ रभन्, ३३ हन्, ॥ इति^{१५} भृशादिगणः ॥ १२ ॥

['अच्चे'] मध्यन्त ['भृशादिभ्यः'] गण में पड़े हुए जो भृशादि प्रातिपदिक हैं उन से ['भुवि'] मू धातु के अर्थ में क्यङ्-प्रत्यय हो । ['च' और हलन्त शब्दों के 'हलः' हल् का 'लोपः' लोप हो ।] अभृशां भृशो भवति=भृशायते । शीघ्रायते । अपलायते । यहां भृश प्रातिपदिकों से क्यङ्, हुमा है ॥

'भृशादिभ्यभूततद्भावग्रहणम् ॥' भृशादिकों में अभूततद्भाव अर्थात् प्रथम न हो और फिर हो जावे — इस अर्थ में क्यङ् हो । इस वाक्य के अनुकूल ही [पूर्व] उदाहरण दिये हैं । प्रयोजन यह है कि 'क दिवा भृशा भवन्ति' यहां अभूततद्भाव के न होने से क्यङ् न हुआ ॥ [१ ॥]

'सङ्ग्रामयते सोपसर्गादुत्पत्तिर्वक्तव्या ॥' उपसर्ग सहित सङ्ग्राम-शब्द से क्यङ् प्रत्यय हो । असङ्ग्रामयन् शूर । यहां सोपसर्ग से उत्पत्ति होने से उपसर्ग के पूर्व घट् का प्रागम होता है । जो भृशादिकों में अन्य शब्द सोपसर्ग पड़े हैं, उन से उपसर्ग सहितों से क्यङ् नहीं होता । इससे 'स्वभनायत' यहां उपसर्ग से पर घट् का प्रागम होता है ॥

१ बोटलिङ्गस्त्वेत रेहत्-शब्दस्य पाठान्तर मन्यते ॥

अत उत्तर काशिकायाम्— 'शश्वत् । बृहत् । बेहत् । नृषत् । शुधि । अघर । अमत् । वर्चस् । विमनम् । रभन् । हन् । रोहत् । सुचिस् । अरजस्' केपुचिन् काशिकाकोशेषु "वर्चम्" इत्यत्र गणः समाहितः ॥

२ गणरत्ने (८ । ४४०) — 'रेहत्=नेहृप्यधर्मवृत्तिभिक्षाभिलाषधर्मवृत्तिर्वा । रहसि वर्तन इत्यभ्ये ॥'

३. गणरत्ने (८ । ४४१) — "सश्रायते=पातन्येन भवति । शश्वदिति साकटायनः ॥"

४ गणरत्ने (८ । ४४०) — 'नृपत्=चन्द्रः समुद्रश्च ॥'

५ बोटलिङ्गीये पाठे गणान्ते—K aisserdemi, बृहत् नृपत्, (sic), शुधि अघर

६. गणरत्ने (८ । ४४०) — " = गर्भघातिनी । "

७ बोटलिङ्ग — शुचिस् ॥

८ २३ २९ इत्येवमो स्थाने बोटलिङ्ग शुचिवर्चस् ॥

९ गणरत्ने (८ । ४४०) — "अण्डर=मूर्खो मुष्करो वा । 'अण्डर' इत्यन्ये । "

अत उन्नेरे बोटलिङ्ग — वर्चम् ॥

१० बोटलिङ्गीये पाठे ३१ - ३३ शब्दा न सन्ति ॥

११ गणरत्ने (८ । ४४०) — "रेफत् सक्थे इत्यर्थः । रेफायते ।" इत्यधिकम् ॥

भृशादिगण पूर्व सस्कृत में लिख दिया ॥ १२ ॥

लोहितादिडाज्भ्यः क्यप् ॥ १३ ॥

‘भुव्यच्चे’ इत्यनुवर्तते । लोहितादि-डाज्भ्यः । ५ । ३ । क्यङ् । १ । १ ।
अच्यन्तेभ्यो लोहितादिभ्यो डाजन्तेभ्यश्च प्रातिपदिकेभ्यो भू-धातोरर्थे क्यप्-प्रत्ययो
भवति । अलोहितो लोहितो भवति=लोहितायति,=लोहितायते । अपटपटा पटपटा
भवति=पटपटायति,=पटपटायते । अच्चेरित्यनुवर्तनादभूततद्भाव एव क्यप् भवति
‘वा क्यप्ः’ ॥ इत्युभयपदम् ॥

क्यप् ककारोऽनुबन्धः ‘क्याक्कन्दसि’ ॥ इति सामान्यग्रहणार्थः । षकारो
‘वा क्यप्ः’ ॥ इति विशेषणार्थः ॥

अथ लोहितादिगणः*—१ लोहित, २ नील, ३ हरित, ४ पीत, ५ चरित, ६ फेन, ७ मद्र, ८ दास, ९ मन्द ॥ इति^५ लोहितादिगणः ॥

वा०—लोहितडाज्भ्यः क्यप्बन्धम् ॥ १ ॥

लोहितायति, लोहितायते । पटपटायति, पटपटायते । दमदमायति, दमदमायते ।
मटमटायति, मटमटायते ॥

भृशादिष्वितगणि पठितव्याप्तेः ॥ २ ॥

अस्यैतत् प्रयोजनं—लोहित-शब्दाद् डाजन्तेभ्यश्चोभयपदमेव स्यात् । अन्येभ्यो
लोहितादिभ्यो भृशादिपाठेन क्यङ् विधेयः तस्य कृत्वादात्मनेपदं च ॥ १३ ॥

अच्यन्त [‘लोहितादि-डाज्भ्यः’] लोहितादि और डाप्-प्रत्ययान्त जो प्रातिपदिक,
उन से भू धातु के अर्थ में [‘क्यप्’] क्यप्-प्रत्यय हो । अच्यन्त की अनुवृत्ति होने से अभूततद्भाव
में क्यप् होता है । अलोहितो लोहितो भवति=लोहितायति=लोहितायते । यहां लोहित से ।

१ आ०—सू० ५९१ ॥ वा० म० “डाज्लोहितादिभ्यः क्यप् ॥” (१ । १ । ३१)

२ १ । ३ । ९० ॥

३ ३ । २ । १७० ॥

४ चन्द्रः—“आकृतिगणधायम् ।” इत्येव, न च गणशब्दान् पठति ॥

५ २-७ शब्दानां स्थाने बोटलिङ्गः—“चरित । नील । फेन । मद्र । हरित ।”

६ बोटलिङ्गो गणान्ते—“K. auscerdem: पीत”

७ ५-८ शब्दानां स्थाने जयादित्यः—“मद्र फेन ।”

८ आकृतिगणोऽयमिति सर्वसम्मतम् ।

९ म० ३ । पा० १ । आ० २ ॥

पटपटायति । पटपटायते । यहा ङाजन्त से क्यप् हुमा है । क्यप्-प्रत्ययान्त से आत्मनेपद और परस्मैपद दोनों होते हैं ॥

क्यप्-प्रत्यय में ककार इसलिये है कि 'क्याच्छन्दसि' ॥ इस सूत्र में सामान्यग्रहण से उ-प्रत्यय हो जावे । और षकार उभयपद के लिये ॥

'लोहितङाज्भ्यः क्यप्ठवचनम् ॥' लोहितादि शब्दों से जो क्यप्-प्रत्यय कहा है, वह केवल लोहित से हो । अन्य जो लोहितादि रहे, उन के मृशादिकों में समझने से क्यप् होता है । प्रयोजन यह है कि लोहित-शब्द से उभयपद और अन्य लोहितादिकों से आत्मनेपद ही हो ॥

लोहितादिगण पूर्वं लिख दिया है ॥ १३ ॥

कष्टाय क्रमणे^२ ॥ १४ ॥

क्यङ्नुवर्तते । क्यप् निवृत्तः । कष्टाय । ४ । १ । क्रमणे । ७ । १ । 'कष्टाय' इति तादर्थ्यं चतुर्थी । क्रमणे = अनाजंवे । चतुर्थ्यन्तादनाजंवे वर्तमानात् कष्ट-शब्दात् क्यङ्-प्रत्ययो भवति । कष्टाय [क्रमणे] कामति = कष्टायते । क्यङ्नुवृत्त्याऽऽत्मनेपदमेव भवति ॥

अत्यन्यभिदमुच्यते कष्टायेति ।

सत्रकक्षकष्टकृच्छ्रगहनेभ्यः^३ कण्वचिकीर्षायाम् ॥^४ १ ॥

कण्वचिकीर्षायाम् = पापचिकीर्षायाम् । सत्रायते । कक्षायते । कष्टायते । कृच्छ्रायते । गहनायते ॥

सत्रादिभ्य इति किम् । कुटिलायानुवाकाय कामति ।

चतुर्थ्यन्तेभ्य इति किम् । अजः कष्टं कामति ॥^५

अत्रोभयत्र क्यङ्-प्रत्ययो न स्यात् ॥ १४ ॥

['क्रमणे'] क्रमण अर्थात् कठिन अर्थ में वर्तमान जो ['कष्टाय'] चतुर्थ्यन्त कष्ट-शब्द, उस से क्यङ्-प्रत्यय हो । कष्टाय कामति = कष्टायते । यहां क्यङ् की अनुवृत्ति होने से केवल आत्मनेपद ही होता है ॥

'सत्रकक्षकष्टकृच्छ्रगहनेभ्यः कण्वचिकीर्षायाम् ॥' सत्र, कक्ष, कष्ट कृच्छ्र, गहन, चतुर्थ्यन्त इन सब शब्दों से क्यङ्-प्रत्यय हो पाप करने की इच्छा में । सत्रायते । यहां सत्र-शब्द से । कक्षायते । कष्टायते । कृच्छ्रायते । गहनायते । यथाक्रम उक्त शब्दों से यहां क्यङ् होता है । सत्रादि ग्रहण इसलिये है कि 'कुटिलायानुवाकाय कामति ।' यहां क्यङ् न हो । और चतुर्थ्यन्तों से इसलिये कहा है कि 'अजः कष्टं कामति' यहां भी कष्ट-शब्द से क्यङ्-प्रत्यय नहीं हुमा ॥ १४ ॥

१. ३ । २ । १७० ॥

२. आ०—सू० ५९४ ॥ चा० श०—“कष्टकक्षसत्रगहनाय पापे क्रमणे ॥” (१ । १ । ३२)

३. पाठान्तरम्—सत्रकक्षकष्टगहनेभ्यः ॥

४. दृश्यतां अ० ३ । पा० १ । आ० २ ॥

कर्मणा रोमन्थसपोभ्यां वर्त्तिचरोः^१ ॥ १५ ॥

क्यङ्नुवर्त्तते । कर्मणः । ५ । १ । रोमन्थ-सपोभ्याम् । ५ । २ । वर्त्तिचरोः ।
६ । २ । उद्गीर्णस्य वाऽवगीर्णस्य वा मन्थः=रोमन्थः । उद्गीर्णशब्दस्याऽवगीर्ण-
शब्दस्य वा पृषोदरादित्वाद् रोभावः । 'वर्त्ति' इति णिजन्तनिर्देशः ॥ वर्त्ति-धानो
रोमन्थात् कर्मणः, चर-धातोश्च तपसः कर्मण क्यङ्-प्रत्ययो भवति । रोमन्थ
वर्त्तयति=रोमन्थायते महिषः । तपश्चरति=तपस्यति ।

वा०—हनुचलन इति वक्तव्यम् ॥^२ १ ॥

हनुचलनेऽर्थे रोमन्थ-शब्दात् क्यङ् भवति । तेन 'कीटो रोमन्थ वर्त्तयति' अत्र
हनुचलनाभावात् क्यङ् न भवति ॥

तपसः परस्मैपदं च ॥^३ २ ॥

ङित्वादात्मनेपद प्राप्तं प्रतिषिध्यते । तपस्यति ॥ १५ ॥

रोमन्थ उस की कहने—अफरे हुए आनन्द में स्थिर होके पशु जो मुख चलाते हैं ।
[वर्त्तिचरो, रोमन्थ-सपोभ्याम्, कर्मणः] णिजन्त कृत धातु का जो रोमन्थ कर्म और चर
धातु का जो तपस् कर्म, इन से क्यङ्-प्रत्यय हो । रोमन्थ वर्त्तयति=रोमन्थायते वृषभः ।
यहां रोमन्थ-शब्द से । तपश्चरति=तपस्यति । और कर्मवाची तपस्-शब्द से क्यङ् प्रत्यय
हुआ है ॥

'हनुचलन इति वक्तव्यम् ॥' रोमन्थ-शब्द से धूपर के खसाने में क्यङ्-प्रत्यय हो ।
प्रयोजन यह है कि 'कीटो रोमन्थ वर्त्तयति' कीड़ों के धूपर नहीं होती, इससे यहां क्यङ् नहीं
हुआ ॥

'तपस परस्मैपदं च ॥' क्यङ्-प्रत्ययान्त तपस्-शब्द से परस्मैपद हो, क्योंकि क्यङ् के
ङित् होते से नित्य आत्मनेपद प्राप्त है, उस का निषेध इस दूसरे वार्तिक से हो जावे ॥ १५ ॥

वाष्पोष्मभ्यामुदमने^१ ॥ १६ ॥

'कर्मण' इत्यनुवर्त्तते, क्यङ् च । वाष्पोष्मभ्याम् । ५ । २ । उदमने । ७ । १ ।
उदमनम्=उद्गीर्णम् । कर्मवाचिभ्यां वाष्पोष्म-शब्दाभ्यामुदमनेऽर्थे क्यङ् प्रत्ययो
भवति । वाष्पमुदमति=वाष्पायते कूप । ऊष्मायते मनुष्यः ॥

उदमनमिति किम् । वाष्पं धरति नदी । अत्र क्यङ् मा भूत् ॥

१ आ०—सू० ५२६ ॥ चा० श०—“रोमन्थ वर्त्तयति हनुचाले ॥” (१ । १ । ३३)

२. आ० ३ । पा० १ । आ० २ ॥

३ आ०—सू० ५२९ ॥ चा० श०—“वाष्पोष्मभ्यामुदमति ॥” (१ । १ । ३४)

वा०—फेनाच्च ॥^१

फेन-शब्दाच्चोद्धमने क्यङ् स्यात् । फेनमुद्धमति फेनायते ॥ १६ ॥

उद्धमन = ऊपर को निकलना । ['वाष्प-ऊष्मभ्या'] वाष्प और ऊष्मवाची शब्दों में ['उद्धमने'] उद्धमन धर्म में क्यङ्-प्रत्यय हो । वाष्पमुद्धमति = वाष्पायते कूपः । ऊष्मायते । यहाँ वाष्प और ऊष्म-शब्द में क्यङ् होने से घात्मनेपद होता है ॥

उद्धमन-ग्रहण इसलिये है कि 'वाष्प धरति नदी' यहाँ क्यङ् न हो

'फेनाच्च ॥' फेन-शब्द से भी उद्धमन धर्म में क्यङ्-प्रत्यय हो । फेनायते । यहाँ इस वार्तिक से क्यङ् हुआ ॥ १६ ॥

शब्दवैरकलहाभ्रकण्वमेघेभ्यः करणे^२ ॥ १७ ॥

क्यङ्नुवर्तते, 'कर्मणि' इति च, शब्द-वैर-कलह-अभ्र-कण्व-मेघेभ्यः । ५ । ३ । करणे । ७ । १ । 'शब्द, वैर, कलह, अभ्र, कण्व, मेघ' इत्येतेभ्यः कर्मशब्देभ्यः करणे = करोत्यर्थे क्यङ्-प्रत्ययो भवति । शब्द करोति = शब्दायते । वैर करोति = वैरायते । कलहायते । अभ्रायते । कण्वायते । मेघायते । सर्वत्र प्रत्ययार्थः करणम् ॥

'करणे' इति किम् । वैरं त्यजति ॥

'शब्दादिभ्यः' इति किम् । हासं करोति । अबोधयत्र क्यङ् न स्यात् ॥

वा०—अटाट्टाशीकाकाटापोटासोटापृष्ठाप्लुष्टाग्रहणम्^३ ॥^४ [१ ॥]

अटादिभ्याऽपि करोत्यर्थे क्यङ् भवति । अटां करोति = अटायते । अट्टायते । शीकायते । कोटायते । पोटायते । सोटायते । प्रुष्टायते । प्लुष्टायते ॥ १ ॥

मुदिनदुदिनाभ्या च^४ ॥^५ [२ ॥]

मुदिनं करोति = मुदिनायते । दुदिनायते ॥ २ ॥

नीहाराच्च ॥^६ ॥

नीहार-शब्दाच्च करोत्यर्थे क्यङ् । नीहारं करोति = नीहारायते ॥ ३ ॥ १७ ॥

१. अ० ३ । पा० १ । आ० २ ॥

२. आ०—सू० ६०१ ॥ चा० श०—'शब्दादीन् करोति ॥' (१।१।३६)

३. काशिकाकोशे तु—'०सोटाकृष्ठाग्रहणं' इति "अटाट्टाशीका०सोटासृष्टासृष्टापृष्टाग्रहणं" इति वा पाठः ॥

४. जयादिस्थ - 'मुदिनदुदिननीहारेभ्यस्त्वेति वक्तव्यम् ॥' इति महाभाष्यस्थयां द्वयोर्वार्तिकयोः स्थान एकं वार्तिकं पठति ॥

[शब्द-वैर-कलह-अभ्र-कण्व-मेघेभ्यः] शब्द, वैर, कलह, अभ्र, कण्व, मेघ कर्मवाची इन शब्दों से ['करणे'] कृ धातु के अर्थ में क्यङ्-प्रत्यय हो । शब्द करोति = शब्दायते । वैरायते । कलहायते । अभ्रायते । कण्वायते । मेघायते । यहां क्यङ्-प्रत्यय का अर्थ करना है । क्यङ् के डित् होने से सर्वत्र आत्मनेपद होता है ॥

शब्दादि का ग्रहण इसलिये है कि 'हास करोति' यहां न हो ॥

और करण-ग्रहण इसलिये है कि 'वैरं त्यजति' यहां भी क्यङ्-प्रत्यय न हो ॥

अटाट्टा० ॥ 'अटा, अट्टा, शोका, कोटा, पोटा, सोटा, प्रुष्टा, प्लुष्टा, इन शब्दों से कृ धातु के अर्थ में क्यङ्-प्रत्यय हो अटां करोति - अट्टायते । अट्टायते । शोकायते । कोटायते । पोटायते । सोटायते । प्रुष्टायते । प्लुष्टायते । यहां सूत्र से क्यङ् नहीं पाता था इसलिये वार्तिक से विधान किया ॥ १ ॥

'सुदिनदुदिनाभ्या च ॥' 'नीहाराच्च ॥' सुदिन, दुदिन, नीहार, इन शब्दों से भी कृ धातु के अर्थ में क्यङ्-प्रत्यय हो । सुदिनं करोति = सुदिनायते । दुदिनायते । नीहारायते । यहां भी अपूर्व विधान किया है [२ ॥ ३ ॥] ॥ १७ ॥

सुखादिभ्यः कर्तृ वेदनायाम् ॥ १८ ॥

कर्मग्रहणमनुवर्तते, क्यङ् च । सुखादिभ्यः । ५ । ३ । कर्तृ । ६ । १ । वेदनायाम् । ७ । १ । कर्तृ-शब्दे 'मुपां सुनुक्०' ॥ इति षष्ठ्या एकवचनस्य लुक् । तेन 'कर्तुः सम्बन्धीनि सुखादीनि' इति विशेष्यते^१ । कर्तुः सम्बन्धिभ्यः सुखादिकर्मभ्यो वेदनायां सत्यां क्यङ् प्रत्ययो भवति । सुखं वेदयते = सुखायते । दुःखं वेदयते = दुःखायते । स्वकीयं सुखं दुःखं वा वेदयते । यदि कर्तृ-शब्दस्य वेदनया सह समासः स्यात्, तर्हि कर्तृ-ग्रहणमनर्थक स्यात् । भवन्त्येव सुखादीनि स्वकीयानि परकीयानि च । तत्र वेदनया सह समासे परकीयमुखस्य वेदनायामपि क्यङ् प्राप्नुयात् । सुखं वेदयते प्रसाधको देवदत्तस्य । अत्र देवदत्तस्य सुखेन सह सम्बन्धः, प्रसाधकश्च वेदनायाः कर्ता । अत्र क्यङ् मा भूदिति कर्तृ-ग्रहणस्य प्रयोजनम् ॥

'वेदनायाम्' इति किम् । सुखं साधयति । अत्र क्यङ् मा भूत् ॥

अथ सुखादिगण.—[१] सुख [२] दुःख [३] तृप्^४ [४] गहन^५

१ अ० —पृ० ६०५ ॥ आ० स०—'सुखादीनि वेदयते ॥' (१।१।३५)

२ ७ । १ । ३९ ॥

३ महाभाष्ये—'न कर्तृग्रहेण वेदनाभिसम्बध्यते । किं तर्हि । सुखादीन्यभिसम्बध्यन्ते । कर्तृ-यानि सुखादीनि ।'

४ चन्द्र-वधसमी —तृप् ॥ केषुचिन् काशिकाकोशेषु—तीव्र ॥ गणरत्ने—'तृप् = दुःखम् ।' (८ । ४४४)

५ चन्द्रो न पठति, बोटलिकुश्वान्ते ॥

[५] कृच्छ्र [६] अस्त्र [७] आस्त्र [८] अलोक [९] प्रतीप [१०] करुण [११] कुपण [१२] सोढ ॥ इति सुखादिगणः ॥ १८ ॥

['कर्तृ'] कर्ता के सम्बन्धी जो ['सुखादिभ्यः'] सुखादि कर्मवाची शब्द, उनमें ['वेदनायाम्'] वेदना अर्थात् जानने अर्थ में क्यङ्-प्रत्यय हो । सुखं वेदयते=सुखायते । अपने सुख को जानता है । इस अर्थ में यहां सुख-शब्द से क्यङ् हुआ । इस सूत्र में कर्तृ-शब्द से षष्ठी के एक वचन का लुक् हो गया है अर्थात् वेदना शब्द के साथ समास नहीं । जो वेदना-शब्द के साथ समास हो तो [चाहे] जानने वाला अपने सुख को जनावे वा दूसरे के सुख को, दोनों के जानने में क्यङ् प्राप्त हो । और फिर कर्तृ-ग्रहण का भी कुछ प्रयोजन न रहे । इसलिये कर्तृ-शब्द का सुख के साथ सम्बन्ध किया है कि [अहां] जानने वाला अपने सुख को जनावे, वहीं क्यङ् हो ॥

वेदना-ग्रहण इसलिये है कि 'सुख साधयति' यहां क्यङ्-प्रत्यय न हो ॥

सुखादि शब्द पूर्व सस्कृत में यथाक्रम सब लिख दिये हैं ॥ १८ ॥

नमोवरिवश्चित्रङः क्यच् ॥^१ १९ ॥

['करणे' इत्यनुवर्तते ।] नमोवरिवश्चित्रङः । ५ । १ । क्यच् । १ । १ ।
क्यङनुवृत्तौ सत्यां क्यच् परस्मैपदार्थम् ॥

**वा०—नमसः पूजायाम् । वरिवसः परिचर्यायाम् । चित्रङ
आश्चर्ये ॥^२**

पूजा=सत्कारः । परिचर्या=सेवनम् । पूजायां वर्त्तमानाश्रमस्-शब्दात्, परिचर्यायां वर्त्तमानाद् वरिवस्-शब्दाद्, आश्चर्यार्थाच्चित्र-शब्दाच्च क्यच्-प्रत्ययो भवति । नमस्यति देवान् । 'उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसी'^३ इति धनुर्यी आचिन्व द्वितीया विभक्तिर्भवति । वरिवस्यति पितरं मातर वा । सेवां करोति [इत्यर्थः ।] चित्रीयते । चित्र-शब्दे छिन्करण क्यङन्तादात्मनेपदार्थम् । 'अवयवे कृतं लिङ्गं समुदायस्य विशेषकं भवति'^४ । इति क्यङन्तादात्मनेपद भवति ॥ १९ ॥

१. अत उत्तर बोटलिकुः—“आश्च (आश्च K)”

२. चन्द्र-जयादित्य-बोटलिका नैतं शब्द पठन्ति ॥

गणरत्ने—“अस्त्रमवास्त्रम् ।” (८ । ४४४)

३. चन्द्र प्रतीप-शब्द सोढ-शब्दादुत्तरं गणान्ते पठति ॥

बोटलिकु. ८-१२ शब्दानां स्थाने—“करुण (करुणा K), सोढ, प्रतीप (प्रतीप K),

शील, हल, माला सेवे, कुपण, प्रणय (प्रणाय), दल, कज” इति ॥

४ आ०—सू० ६०६ ॥ वा० आ०—“नमस्तपोवरिवसः क्यच् ॥ चित्रङ आश्चर्ये ॥”
(१ । १ । ३७, ३८) ५. आ० ३ । पा० १ । आ० २ ॥

६ पा०—सू० ८२ ॥ पा०—सू० ९४ ॥ ७ दृश्यता पा० सू० १११ ॥

क्यङ् की शकृत्ति चलो आती, फिर क्यच्-ग्रहण परस्मैपद के लिये है। नमस् आदि शब्दों के अर्थनिर्देश महाभाष्य में किये हैं। ['नमोवरिवश्चित्रङ्'] पूजा अर्थ में तमस्-शब्द से, परिचर्या अर्थात् सेवा में वरिवस्-शब्द से और आश्रय अर्थ में चित्र-शब्द से ['क्यच्'] क्यच्-प्रत्यय हो। नमस्यति देवान्। यहा देव-शब्द से उपपद विभक्ति चतुर्थी को बाधके कारक विभक्ति द्वितीया हो जाती है। वरिवस्यति गुरुन्। गुरु की सेवा करता है। चित्रीयते। आश्रय करता है। यहा चित्र-शब्द के डित् पढ़ने से क्यजन्त से आत्मनेपद होता है क्योंकि अवयव में डित् का चिह्न किया है, वह क्यजन्त समुदाय को आत्मनेपद करता है ॥ १९ ॥

पुच्छभाण्डचीवराणिङ् ॥ २० ॥

पुच्छ-भाण्ड-चीवरात् । ५ । १ । णिङ् । १ । १ । पुच्छादीना समाहारद्वन्द्वः ॥

वा०—पुच्छादुदसने पर्यसने च । भाण्डात् समाचयने । चीवरादर्जने परिधाने च ॥^१

पुच्छ-शब्दादुदसनपर्यसनयोः, भाण्डात् समाचयने, चीवरादर्जनपरिधानयाश्च णिङ्-प्रत्ययो भवति । पुच्छमुदस्यति पर्यस्यति वा = उत्पुच्छयते, = परिपुच्छयते । भाण्डानि समाचिनोति = सम्भाण्डयते । चीवरमर्जति परिदधाति वा = चीवरयते ॥

अत्र णिङो डित्वात् सर्वत्रात्मनेपदं भवति । णकारोऽनुबन्धो णि-ग्रहणेन ग्रहणार्थः ॥ २० ॥

['पुच्छ-भाण्ड-चीवरात्'] पुच्छ-शब्द से उदसन और पर्यसन अर्थ में, भाण्ड-शब्द में समाचयन में और चीवर-शब्द से अर्जन तथा परिधान अर्थ में ['णिङ्'] णिङ्-प्रत्यय हो। उत्पुच्छयते । सम्भाण्डयते । चीवरयते । यहा णिङ् के डित् होने से सब प्रयोगों में आत्मनेपद होता है । णकार अनुबन्ध इसलिये किया है कि जहा सामान्य णि का ग्रहण है वहा इस णिङ् का भी ग्रहण हो जावे ॥ २० ॥

मुण्डमिश्रश्लक्ष्णलवणव्रतवस्त्रहलकलकृतनूस्तेभ्यो णिच् ॥ २१ ॥

'शब्दवैर० ॥' इति सूत्रान् करण-ग्रहणमनुवर्तते । मुण्ड-मिश्र-श्लक्ष्ण-लवण-व्रत-वस्त्र-हल-कल-कृत-नूस्तेभ्यः । १ । ३ । णिच् । १ । १ । मुण्डादिभ्यः करोत्यर्थे

१. वा०—सू० ६७० ॥

२. पाठान्तरे क्रमभेदश्च—“भाण्डात् समाचयने । चीवरादर्जने परिधाने वा पुच्छादुदसने पर्यसने चेति ।”

३. अ० ३ । पा० १ । आ० २ ॥ पूर्वसूत्रस्य व्याख्याते ॥

४. वा०—सू० ६०८ ॥

५. ३ । १ । १७ ॥

णिच् प्रत्ययो भवति । मुण्ड करोति = मुण्डयति माणवकम् । मिश्रयति गुडम् । इलक्षयति । लवणयति । व्रतयति । वक्षयति । हलि करोति = हलयति । कलि करोति कलयति । कृतयति । तूस्तयति । मुण्डादयः सर्वे शब्दा अदन्ताः । हलकलाविकारान्तो ।

वा०—हलिकत्योरः निपातन सन्वद्भावप्रतिषेधार्थम् ॥^१

इकारस्य निपातनेनाकारः । तत्रातो लोपे सत्यग्लोपिनी भवत । तेन लुङ् लकारे 'सन्वल्लघुनि०' ॥^२ इति सन्वद्भावः प्राप्नोति । स मा भूत् । अजहलत् । अचकलत् । अत्र सन्वदभ्यासस्येत्वं न स्यात् ॥ २१

पूर्व से करण की अनुवृत्ति चली आती है । ['मुण्ड-मिश्र-इलक्षण-लवण-व्रत-वक्ष-हल-कल-कृत-तूस्तेभ्य'] मुण्ड, मिश्र, इलक्षण, लवण, व्रत, वक्ष, हल, कल, कृत, तूस्त, इन शब्दों से कृ धातु के अर्थ में ['णिच्'] णिच्-प्रत्यय हो । 'मुण्ड करोति = मुण्डयति माणवकम्' इत्यादि उदाहरण सस्कृत में लिखे हैं । वैसे ही यहां भी जानना । मुण्ड आदि सब शब्द अकारान्त हैं, परन्तु हलि और कलि इन इकारान्त शब्दों को अकारान्त निपातन करके पढ़ा है । प्रयोजन यह है कि लुङ् लकार में 'अजहलत् । अचकलत्' यहां इकार के होने से सन्वद्भाव पाता है सो उस का निषेध होने के लिये अकारान्त निपातन किये हैं ॥ २१ ॥

धातोरेकाचो हलादेः क्रियासमभिहारे यङ् ॥ २२ ॥

'धातोः कर्मणः०' ॥^३ इति सूत्रात् सर्वस्मिन् प्रकरणे वा-ग्रहणमनुवर्तते धाताः । ५ । १ । एकाचः । ५ । १ । हलादेः । ५ । १ । क्रियासमभिहारे । ७ । १ । यङ् । १ । १ । सप्रभिहरणं=सप्रभिहारः । सम्-अभि-पूर्वात् ह-धातोर्भावे घञ् । क्रियायाः समभिहारः क्रियासमभिहारः तस्मिन् । एकाचो हलादेर्धातोः क्रियासमभिहारे = क्रियायाः पौनःपुन्ये [भृगार्थे वा] गम्यमाने विकल्पेन यङ् प्रत्ययो भवति । पक्षे एकाज्जनादिधातुभ्योऽपि क्रियासमभिहारे लोट् यथा स्यात् । पुनः पुनः पचति = पाप-च्यते पापठचते । यायज्यते । पक्षे लोट् । 'पच पच' इत्येवायं पचति । 'पठ पठ' इत्येवायं पठति । 'यज यज' इत्येवायं यजति ॥

'धातोः' इति किम् । सोपमर्गाद् यङ् मा भूत् । प्राटति भृशम् । अत्र प्र-पूर्वकोऽट् हलादिरेकाच्च, तत्र यङ् प्राप्नोति ॥

१ आ० ३ । पा० १ । आ० २ ॥

२. ७ । ४ । १३ ॥

३ आ०—सू० ५२६ । वा० श०—'एकाचो हलादेः क्रियार्थाद् भृगोर्भावे यङ् ॥ (१ । १ । ४०)

४ ३ । १ । ७ ॥

‘एकाचः’ इति किम् । जागर्ति भृशम् । अत्र यङ् मा भूत् ॥

‘हलादेः’ इति किम् । पुनः पुनरीक्षते । अत्रापि यङ् न स्यात् ॥

वा०—‘सूचिमुत्रिमुच्यटयत्यृशूर्णोतीनामुपसङ्ख्यानम्’ ॥^१ ॥

सूच्यादयश्च यो धातवोऽनेकाच, अन्ये धाजादयः । तेभ्यः सूत्रेणाप्राप्तो यङ् विधीयते । सोसूच्यते । सोसूच्यते । मोमूच्यते । अटाटयते । अरार्यते । अशादयते । प्रोर्णोनूयने । वार्तिकपठितेभ्योऽपि सूच्यादिभ्यो विकल्पेनैव यङ् भवति । पक्षे स्यादेव लोट् ॥

का०—वाच्य ऊर्णोणुवद्भावो यङ् प्रसिद्धिः प्रयोजनम् ।

आमश्च प्रतिषेधार्थमेकाचश्चेदुपग्रहात् ॥^२ ॥

‘ऊर्णुञ् आच्छादने’^३ इत्यस्य धातोर्णुवद्भावः स्यात् । णु-धातोर्गानि कार्याणि सान्यस्यापि यथा स्युः । णुरेकाच् हलादिश्च । अयमपि णुवद्भावेनैकाच् हलादिश्च, तस्माद् यङ् प्रसिध्येत् । न वार्तिकेऽस्य ग्रहणं स्यादित्यर्थः । णुवद्भावेन हलादिः, तेनेजादित्वाभावाद् ‘इजादेश्च गुरुमतोऽनृच्छः’^४ ॥ इत्याम्-प्रत्ययस्य प्रतिषेधः स्यात् । तत्र वार्तिकेनाम्-प्रत्ययस्य प्रतिषेधः कृतः, तद्वार्तिकं न पठितव्यम् । णुरेकाजनुदात्तश्च । अयमपि णुवद्भावेनैकाजनुदात्तश्च । तेनेदुपग्रहः ‘एकाच उपदेशेऽनुदात्तात्’^५ इतीदृप्रतिषेधो यथा स्यात् ॥ २२ ॥

पूवं से विकल्प की अनुवृत्ति चनी आती है । [‘धातोरेकाचो हलादेः’] एकाच् हलादि धातुओं से [‘क्रियासमभिहारे’] क्रिया के समभिहार अर्थात् बार बार करने [और भृशार्थ] में विकल्प करके [‘यङ्’] यङ्-प्रत्यय हो । पक्ष में एकाच् हलादि धातुओं से भी क्रिया के समभिहार में लोट् लकार हो जावे^६ । पुनः पुनः पचति=पापच्यते । पापठयते । अन्यन्त पकाना, शीघ्र पकाना, सम्पूर्ण साधनों में पकाना इत्यादि अर्थों में यहा यङ्-प्रत्यय होता है । पक्ष में ‘पच पच इत्येवार्थं पचति’ यहा क्रियानमभिहार में लोट् लकार होता है ॥

धान् ग्रहण इसलिये है कि ‘प्राटति भृशम्’ यहा सोपसर्ग में यङ् न हो ॥

एकाच् ग्रहण इसलिये है कि ‘जागर्ति भृशम्’ यहाँ बह्वच् जाश्च धातु से यङ् न हो ।

और हलादि-ग्रहण इसलिये है कि ‘पुनः पुनरीक्षते’ यहाँ भी यङ्-प्रत्यय न हो ॥

‘सूचिमुत्रि० ॥’ सूचि, मुत्रि, मुत्रि, अटि, अस्ति, अस्तु, ऊर्णोति, इन धातुओं से भी क्रियासमभिहार में यङ्-प्रत्यय हो । ‘सोसूच्यते’ इत्यादि उदाहरण संस्कृत में लिख दिये हैं ।

१. पाठान्तरम् — ‘शूर्णोतीनां ग्रहणं कर्तव्यम् ।’ वा० ज० — ‘सूचिमुत्रिमुच्यटयत्यृशूर्णोभ्यः ।’

(१ । १ । ४१)

२ अ० ३ । पा० १ । आ० २ ॥

३ धा०—अदा० ३० ॥

४. ३ । १ । ३६ ॥

५. ७ । २ । १० ॥

६. ३ । ४ । २ ॥

यहां सूचि आदि तीन धातु अनेकाच् तथा अन्य धातु अजादि हैं । इस कारण सूत्र से यङ् नहीं प्राप्त था । इसलिये यह वार्तिक पड़ा है ॥

‘वाच्यः० ॥’ ‘ऊर्णुञ् आच्छादने’^१ इस धातु को णु धातु के तुल्य कार्य हो ऐसा कहना चाहिये । णु धातु एकाच् हलादि है । उस के तुल्य ऊर्णुञ् को भी एकाच् हलादि मानने से यङ्-प्रत्यय हो जाय । अर्थात् वार्तिक में इस का पाठ नहीं करना चाहिये । तथा णु धातु हलादि है । उस से लिट् के पर [होते हुए] आम्-प्रत्यय नहीं होता । ऊर्णुञ् को भी हलादि मानने से आम्-प्रत्यय न हो । अर्थात् प्रत्यय के निषेध के निये जो वार्तिक पड़ा है, उस का भी कुछ प्रयोजन नहीं । और णु धातु उपदेश में एकाच् अनुदात्त है, इस को भी एकाच् अनुदात्त मानके इट् का प्रतिषेध हो जावे । इत्यादि प्रयोजनों के निषे ऊर्णुञ् धातु को णुदात्तत्व इस कारिका से किया । २२ ॥

नित्यं कौटिल्ये गतौ^२ ॥ २३ ॥

विकल्प-ग्रहणं निवृत्तम् । नित्यम् । १. १. कौटिल्ये । ७. १. गतो ७. १. कौटिल्ये=कुटिलतायां सत्यां गत्यर्थधातुभ्यो नित्यं यङ्-प्रत्ययो भवति । कुटिल व्रजति=वाव्रज्यते । कुटिल कामति=चङ्कम्यते । दन्द्रम्यते ॥

‘कौटिल्ये’ इति किम् । भृशं कामति । अत्र क्रियासमभिहारे यङ् न भवति ॥

‘गतौ’ इति किम् । कौटिल्येन पचति । अत्रापि न स्यात् ॥ २३ ॥

नित्य के होने से विकल्प की निवृत्ति हुई । [‘कौटिल्ये’] कुटिलता अर्थ में [‘गतौ’] गत्यर्थक धातुओं से [‘नित्यम्’] नित्य यङ्-प्रत्यय हो । कुटिल व्रजति=वाव्रज्यते । यहां व्रज धातु से यङ्-प्रत्यय हुआ है ॥

कौटिल्य-ग्रहण इसलिये है कि ‘भृशं कामति’ यहां क्रियासमभिहार में यङ् न हो ॥

और गति-ग्रहण इसलिये है कि ‘कुटिलं करोति’ यहां भी कौटिल्य अर्थ में यङ् न हो ॥ २३ ॥

लुपसदचरजपजभदहदशगृभ्यो भावगर्हायाम्^३ ॥ २४ ॥

नित्य-ग्रहणमनुवर्तते । लुप-सद-चर-जप-जभ-दह-दश-गृभ्यः । ५. १. ३. भावगर्हायाम् । ७. १. भावस्य=धात्वर्थस्य गर्हा=भावगर्हा, तस्याम् । लुप, सद, चर, जप, जभ, दह, दश, गृ’ इत्येतेभ्यो धातुभ्यो भावगर्हायां सत्यां यङ् प्रत्ययो

१. धा०—अवा० ३० ॥

२. आ०—सू० ५३२ ॥ आ० अ०—“गत्यर्थान् कौटिल्य एव ॥” (१. १. ४२)

३. आ०—सू० ॥ आ० अ०—(१. १. ४३) “लुपसदचरजपजभदहदशो गर्हायाम् ॥”

भवति । गहितं लुम्पति लोलुप्यते । गहितं सीदति सासद्यते । चञ्चुर्यते । जञ्ज-
प्यते । दन्द्यते । दन्द्यते । जेगित्यने ॥

नित्यं ग्रहणात्लुपादिभ्यो भावगर्हायामेव यङ् भवति, किन्तु 'भृशं लुम्पति' अत्र
क्रियासमभिहारे न भवति ॥

भावगर्हायाम्' इति किम् । साधु जपति । अत्रापि यङ् मा भूत् ॥ २४ ॥

['लुप-सद-चर-जप-जभ-दह-दश-गृभ्यः'] लुप, सद, चर, जप, जभ, दह दश
गृ ५ न धातुभ्यो से ['भावगर्हायाम्'] भावगर्हा [घर्हात्] धातु के अर्थ की निन्दा म नित्य
यङ्-प्रत्यय हो । 'गहितं लुम्पति=सीलुप्यते' इत्यादि उदाहरणो से यङ्-प्रत्यय होता है

नित्य-ग्रहण होने से लुप आदि धातुओं से भावगर्हा में ही यङ् होता है, किन्तु 'भृशं
लुम्पति' यहाँ क्रियासमभिहार में न हो ॥

भावगर्हा-ग्रहण इसलिये है कि 'साधु जपति' यहाँ भी यङ्-प्रत्यय न हो ॥ २४ ॥

सत्यापपाशरूपवीणातूलश्लोकसेनालोमत्वचवर्मवर्णचूर्णचुरादिभ्यो णिच्' ॥२५॥

१ सत्याप-पाश-रूप-वीणा-तूल-श्लोक-सेना-लोम-त्वच-वर्म-वर्ण-चूर्ण-चुरादिभ्यः ।
५ । ३ । णिच् । १ । १ ।] 'सत्याप, पाश, रूप, वीणा, तूल श्लोक, सेना, लोम, त्वच, वर्म,
वर्ण चुरादि' [इति] एतेभ्यो णिच् प्रत्ययो भवति । 'सत्याप' इति सत्य शब्दादापुङ्
निदिश्यते । करणसामान्ये सत्यादिभ्यो णिज् भवति । सत्यं करोति=सत्यापयति ।
पाशयति । रूपयति । वीणयति । तूलयति । श्लोकयति । सेनयति । लोमयति । त्वचयति ।
वर्मयति । वर्णयति । चूर्णयति । चुरादिभ्यस्तु स्वार्थे णिज् भवति । चोरयति ।
चिन्तयति । मन्त्रयति । स्वाभाविकोऽत्र प्रत्ययार्थः । तत्र यस्मान् सत्यादेर्योऽर्थः सम्भवति
तस्मात्तस्मिन् णिजुत्पद्यते^२ । यथा—रूपं पश्यति=रूपयति । वीणां वदयति
[=वीणयति] । इत्यादि करोते. सामान्यधातुत्वाद् भवन्ति ॥

१ आ०—सू० ४५६ ॥ चा० श० —'चुरादिभ्यो णिच् ॥' (१ । १ । ४५)

२ अत्र अयादित्य.—'पाशाद् विमोचने । विपाशयति । वीणायोपगायति, उपवीणयति ।
तूलेनानुकुष्णाति, अनुतूलयति । श्लोकं रूपस्तोति उपश्लोकयति । सेनयाऽभिधाति, अभिषेणयति ।
लोमान्यनुमाति, अनुलोमयति । त्वचं शृङ्गाति, त्वचयति । अकारान्तत्वच-शब्दः । वर्मणा
सन्नहति सवर्मयति । वर्णं शृङ्गाति, वर्णयति । चूर्णं रवध्वंसयति, अवचूर्णयति ।

वा—णिविधावर्यं वेदसत्यानामापुक् च ॥^१

सत्य-शब्दादापुङ् निर्दिष्टस्तत्र ['अर्थ, वेद' इति] द्वाभ्यामपि निर्देशव्यम् ।
अर्थापयति । वेदापयति । सत्यापयति । इति विशेषविधानाद्यम् ॥ २५ ॥

['सत्याप-पाश-रूप-वीणा-तूल-श्लोक-सेना-लोम-त्वच-वर्म-वर्ण-चूर्ण-चुरादिभ्यः']
सत्याप, पाश, रूप, वीणा, तूल, श्लोक, सेना, लोम, त्वच, वर्म, वर्ण, चूर्ण, चुरादि, इन शब्दों से
सामान्य कृ धातु के अर्थ में ['णिच्'] णिच् प्रत्यय हो । सत्य-शब्द से आपुक् का आगम निर्देश
किया है । सत्य करोति = सत्यापयति । यहां प्रत्ययार्थ शब्दों के अनुकूल होता है । इसलिये
सामान्य अर्थ में होने से जिस शब्द से जिस अर्थ में सम्भव हो, उस से उस अर्थ में होता है जैसे—
रूपं पश्यति [= रूपयति] । यहां 'रूप' का देखना सम्भव है, इसलिये रूप-शब्द से देखने में
णिच्-प्रत्यय हुआ । इसी प्रकार सर्वत्र समस्त सेना ॥

'णिविधावर्यं ॥' सत्य शब्द से आपुक् निर्देश किया है, वहां अर्थ और वेद-शब्द से भी
हो । अर्थ करोति = अर्थापयति । वेदमुपदिशति = वेदापयति । इस विशेष विधान करने के
लिये दो शब्दों से आपुक् विधान किया है ॥ २५ ॥

हेतुमति च ॥ २६ ॥

हेतुमति । ७ । १ । च । [अ० ।] हेतुः प्रयोजककर्ताऽस्य तत् प्रयोजकत्वं
हेतुमत्, तस्मिन् । हेतुमत्यभिधेये धातोणिच् प्रत्ययो भवति । कट कारयति । ओदनं
पाचयति । विद्यां पाठयति । ग्रामं गमयति । अत्र प्रेरकत्वं प्रत्ययार्थः ॥

अथ वार्तिकानि—

तत्करोतीत्युपसङ्ग्यानम्^२ ॥ [१ ॥]

सूत्रयत्याद्यर्थम् । सूत्रं करोति = सूत्रयति । सूत्रयति^३ ॥

इह 'व्याकरणस्य सूत्रं करोति = व्याकरणं सूत्रयति' इति वाक्ये
षष्ठ्युत्पन्ने^४ प्रत्यये द्वितीया । केनैतदेवं भवति । योऽसौ
सूत्रव्याकरणयोरभिमम्बन्धः स उत्पन्ने प्रत्यये निवर्तते । अस्ति
च करोतेव्यकरणेन सामर्थ्यमिति कृत्वा द्वितीया भविष्यति ॥१॥

माख्यानास्फुटस्तदाचष्टे [इति] कृत्स्नुक् प्रकृतिप्रत्यापत्ति प्रकृतिवचन
कारम् ॥५॥ २ ॥

१. अ० ३ । पा० १ । आ० २ ॥

२. महाभाष्येऽतः परं "सूत्रयत्याद्यर्थम्" इत्यपि ॥

३. महाभाष्यकोशेषु न दृश्यते ॥

४. अवधित् "च" इत्यधिकम् ॥

५. अ० ३ । पा० १ । आ० २ ॥

लोपागमवर्णविकारत्वेनाख्यायते = व्याख्यायत इत्याख्यानं यौगिकम्^१ ।
 आख्यानाद् यौगिकात् कृदन्तात् तदाचष्ट इत्यस्मिन्नर्थे णिच् प्रत्ययो भवति । णिच्युत्पन्ने
 कृत्प्रत्ययस्य लुक् । यादृश्या. प्रकृतेः कृत्प्रत्ययः कृतस्तादृशी प्रकृतिलुकि कृते भवेत् ।
 प्रकृत्यनुकूलानि च कारकाणि भवेयुः । कसस्य वधः = कसवधः । कसवधमाचष्टे = कंस
 घातयति । अत्र वध इति हनो वधादेशेनाख्यानं कृदन्तं, तत्र 'हनश्च वधः'^२ ॥
 इत्यप्-प्रत्ययः । तद्योगे कस-शब्दात् कर्मणि षष्ठी । एव सति कसवध-शब्दात् णिचि
 कृतेऽप्-प्रत्ययस्य लुक् । लुकि सति वधादेशो हन्प्रकृतित्वमापद्यते । कारकं—कृद्योगे
 षष्ठी पुनः प्रकृत्यनुकूला द्वितीया भवति । कस घातयति । राज्ञ आगमन = राजागमनम् ।
 राजागमनमाचष्टे = राजानमागमयति । तव शायिकामाचष्टे = त्वां शाययति । त्वां
 जागरयति । एवमसङ्ख्याताः प्रयोगाः सिध्यन्ति ॥ २ ॥

आख्यानाच्च प्रतिषेधः ॥^३ ३ ॥

आख्यान-शब्दात् णिजेव न भवति । आख्यानमाचष्ट इति वाक्यमेव ॥ ३ ॥

दृश्यार्थ्या च प्रवृत्तौ ॥^४ ४ ॥

आचष्ट इति दर्शनार्थाभिधायिनि सति कृदन्तात् णिच्, [कृल्लुक्,] प्रकृतिः
 स्वरूपमापद्यते, प्रकृतिवच्च कारकं भवति । मृगरमणमाचष्टे = मृगान् रमयति ।
 मृगाणां रमण = मृगरमणम् । मृगरमणमाचष्टे = पश्यति = मृगान् रमयति । अत्र
 दर्शनं प्रत्ययार्थः ।

'दृश्यार्थ्याम्' इति किमर्थम् । यदा हि ग्रामे मृगरमणमाचष्टे,
 'मृगरमणमाचष्टे' इत्येव तदा भवितव्यम्^५ ॥^३

ग्रामे मृगरमणमाचष्टे = कथयतीति दर्शनार्थाभावात् णिच् न भवति ॥ ४ ॥

आङ्लोपञ्च कासात्यन्तसयोगे मर्यादायाम् ।^६ ५ ॥

१ एवमेव चात्र जिनेन्द्रबुद्धिः—“आख्यायत इत्याख्यानम् । यन् किञ्चिदाख्यायते तत् सर्वं
 राजागमनादिकमपीहाख्यानमभिप्रेतम् । न तु सञ्जाभूतमेव कसवधादिकम् । तस्य यो वाचकः
 शब्दः सोऽप्यभिधानेऽभिधेयोपचारादाख्यानमित्युच्यते ॥”

२. ३. ३. ७६ ॥

३. अ० ३. पा० १. आ० २ ॥

४ महाभाष्ये तु “तदा भवतीति” ।

अत्यन्तश्चासौ संयोगः—अत्यन्तसंयोगः । कालेनात्यन्तसंयोगः=कालात्यन्त-
संयोगः^१ । मर्यादा=परिमाणम्=इयत्ता । कालात्यन्तसंयोगे मर्यादाया कृदन्तात्
णिच् प्रत्ययो भवति तदाचष्ट इत्यस्मिन्नर्थः । कृत्प्रत्ययस्य लुक् । प्रकृतिः स्वरूपमापद्यते ।
प्रकृतिवच्च कारकं भवति । आङ्-शब्दस्य लोपश्च । आरात्रिविवासमाचष्टे=रात्रि
विवासयति । यावद् रात्रिरतिक्रान्ता तावत् कथा कृतेति रात्र्या कालेन सह
कथनस्यात्यन्तसंयोगः^२ । रात्रि-शब्दात् पूर्वं य आकारस्तस्य लोपः । विवास-शब्दो
घञन्तस्तस्य घञो लुक् । अन्यानि कार्याणि पूर्ववत् ॥ ५ ॥

चित्रीकरणे प्रापि ॥^३ ६ ॥

चित्रीकरणे=आश्रयंकरणे गम्यमाने प्रापि=तत्प्राप्नोतीत्यर्थे कृदन्तात् णिज्
भवति । तस्य कृत्प्रत्ययस्य लुक् । प्रकृतिः स्वरूपमापद्यते । प्रकृतिवच्च कारकं भवतीति ।
उज्जयिन्याः प्रस्थितो माहिष्मत्या^४ सूर्योदयमनं सम्भावयते=सूर्यमुदयमयति ।
अत्रोज्जयिनी काचिन्नगरी तस्याः प्रस्थानं माहिष्मत्या सूर्योदयस्य प्रापणमित्यधिकग-
मनमाश्रयंकरणम् । सम्भावयते=सम्प्राप्नोति । 'भू प्राप्तावात्मनेपदी'^५ इत्यस्मात्
प्राप्त्यर्थे णिज्, आत्मनेपदं च । अन्यत् पूर्ववत् ॥ ६ ॥

नक्षत्रयोगे सि ॥^६ ७ ॥

नक्षत्रयोगे गम्यमाने तज्जानातीत्यस्मिन्नर्थे कृदन्तात् णिज् वक्तव्यः । तस्य
कृत्प्रत्ययस्य लुक् । प्रकृतिः स्वरूपमापद्यते । प्रकृतिवच्च कारकं भवति । पुष्ययोगं
जानामि=पुष्येण योजयति । मघाभिर्योजयति । अत्र नक्षत्रेण सह चन्द्रमसो योगः ।
पुष्येण सह चन्द्रमसो योगस्तं जानातीत्यर्थः ॥ [७ ॥] २६ ॥

['हेतुमति'] हेतुमान् घर्षान् प्रेरणा करने अर्थ में घातुमात्र से णिच् प्रत्यय हो । कटं
कारयति । दिक्षा पाठयति । यहाँ 'प्रेरणा करना' यह णिच्-प्रत्यय का अर्थ है ॥

१ अत्र जिनेन्द्रबुद्धिः —“कृत्स्नस्य कालस्य व्याप्तिः कालात्यन्तसंयोगः ।”

२ जिनेन्द्रबुद्धिः —“रात्रेर्विवास इति षष्ठीसमासः । पञ्चाहं ‘आङ्-मर्यादा० ॥’ [२ । १ । १३]
इत्यव्ययीभावसमासः । रात्रिशब्दश्चेह रात्रिसहचरितासु क्रियासु वर्तते । वसिरपि
विपूर्वोऽतिक्रमे । तेनायमर्थो भवति । अस्तमयनान् प्रभृति या प्रकृता क्रियास्ता यावदतिक्रान्ता
रात्रिः साकल्येन कथयतीति ।”

३ अ० ३ । पा० १ । आ० २ ॥

४ पुरा हैहयाना राजधानी माहिष्मतीति विख्याताऽपुना मानधानेति क्षुद्रो ग्रामः । अयं कर्मदानद्या
दक्षिणतीर उज्जयिन्याश्चत्वारिंशत्कोशाध्वना विच्छिन्नः ॥

५ घा०—दुरा० ३०० ॥

इस सूत्र पर वार्तिक बहुत हैं । उन का अर्थ किया जाता है—

'तत्करो० ॥' कृ-धातु का कर्मवाची जो शब्द है उससे कृ-धातु के अर्थ में णिच्-प्रत्यय हो । सूत्र करोति = सूत्रयति । यहाँ करोति' इस अर्थ में सूत्र-शब्द से णिच्-प्रत्यय हुआ है । 'व्याकरणस्य सूत्रं करोति' यहाँ व्याकरण-शब्द का सूत्र के साथ सम्बन्ध होने से वही विभक्ति वाक्य में रहती है और जब णिच्-प्रत्यय आता है तब कृ-धातु का अर्थ णिच् में होने से द्वितीया विभक्ति 'व्याकरण सूत्रयति' यहाँ व्याकरण में होती है ॥ १ ॥

आख्यानात्कृत० ॥' आख्यान अर्थात् यौगिक जो कृदन्त चक्षिङ्-धातु का कर्म शब्द उस से णिच्-प्रत्यय हो और कृत्-संज्ञक प्रत्यय का लुक् । 'आचष्टे' अर्थात् कथन करने अर्थ में । और जिस धातु [से] कृत्-संज्ञक प्रत्यय हुआ हो वह अपने स्वरूप को प्राप्त हो जाय तथा उस धातु का कारक उस के अनुकूल हो जावे । कंसवधमाचष्टे = कंसं घातयति । यहाँ कंसवध-शब्द कृदन्त है, उससे आख्यान अर्थ में णिच् आया । तब वध-शब्द में हृन्-धातु से कृत्-संज्ञक अप्-प्रत्यय हुआ था । उस के योग में कंस-शब्द से वही विभक्ति आई । सो णिच् के आने से कृत्-संज्ञक अप्-प्रत्यय का लुक् । हृन्-धातु को अप्-प्रत्यय के पर [होने से] वध-आदेश हुआ था सो हृन् फिर हो गया और उस के योग में कंस शब्द से वही थी सो द्वितीया हो गई । इस प्रकार कंसवध-शब्द से णिच् करके 'कंसं घातयति' यह प्रयोग सिद्ध हुआ ॥ २ ॥

'आख्याना० ॥' आख्यान-शब्द भी कृदन्त है, उस से उक्त प्रकार णिच् न हो । आख्यातमाचष्टे । यहाँ पूर्व वार्तिक से णिच् पाता था, उस का निषेध इस वार्तिक से होने से वाक्य बना रहा ॥ ३ ॥

'दृश्यर्था० ॥' दर्शन अर्थ में आङ्-पूर्वक जो चक्षिङ्-धातु उस का कर्म जो कृदन्त-शब्द उससे दर्शन अर्थ में णि[च्]-प्रत्यय, कृत्-संज्ञक प्रत्यय का लुक्, जिस धातु से कृत्-संज्ञक प्रत्यय किया वह अपने स्वरूप को प्राप्त और उस के अनुकूल कारक भी हो । 'मृगरमणमाचष्टे' यहाँ मृग कारक और रमण कृदन्त शब्द है, उस से दर्शन अर्थ में णिच्-प्रत्यय होने से रमण में ओ रम-धातु से कृत्-संज्ञक ल्युट्-प्रत्यय था उस का लुक् और रम-धातु के अनुकूल मृग-शब्द में द्वितीया विभक्ति होके 'मृगां रमयति' यह प्रयोग बनता है । दर्शनार्थं चक्षिङ् धातु का ग्रहण इसलिये है कि 'आमे मृगरमणमाचष्टे' यहाँ णिच्-प्रत्यय न हो, किन्तु वाक्य ही बना रहे ॥ ४ ॥

'आङ्-लोपश्च० ॥' क्रिया के साथ अर्थात्पूर्वक काल का अत्यन्त संयोग हो तो आङ्-पूर्वक कृदन्त शब्द से कथन करने में णिच्-प्रत्यय, आङ्-उपसर्ग का लोप, कृत्-संज्ञक प्रत्यय का लुक्, प्रकृति = धातु अपने स्वरूप को प्राप्त और धातु के अनुकूल कारक भी हो । आरात्रिविवासमाचष्टे । यहाँ रात्रि जो नियत काल है उस के साथ कथन क्रिया का अत्यन्त संयोग है । विवास-शब्द कृदन्त है, उस से णिच्-प्रत्यय हुआ । रात्रि-शब्द के पूर्व जो आकार है उस का लोप, कृत्-संज्ञक षच्-प्रत्यय का लुक्, वि-पूर्व कस-धातु से षच् हुआ था वह अपने स्वरूप को प्राप्त और उस के अनुकूल होने से 'रात्रि विवासयति' यह प्रयोग बनता है ॥ ५ ॥

चित्रीकरणे० ॥' आश्रय दिखाने में प्राप्ति होने अर्थ में प्राप्ति का कर्म जो कृदन्त-शब्द उन में णिच्, कृत्-संज्ञक प्रत्यय का लुक्, धातु अपने स्वरूप को प्राप्त और धातु के अनुकूल कारक भी हो । उज्जयिन्याः प्रस्थितो माहिष्मत्या सूर्योदगमन समम्भावयते । उज्जयिनी नगरी में नायकान् प्रस्थान करके माहिष्मती नगरी में जाके सूर्योदय को प्राप्त होना—यह आश्रय दिखाना है । यहां उदगमन कृदन्त शब्द से सं-पूर्वक भू-धातु के प्राप्त्यर्थ में णिच्, उत्-पूर्वक गम-धातु से कृत्-संज्ञक ल्युट्-प्रत्यय या उस का लुक् और धातु के अनुसार कारक होने से 'सूर्यमुदगमयति' यह प्रयोग सिद्ध हुआ ॥ ६ ॥

'नक्षत्रयोगे० ॥' नक्षत्र का चन्द्रमा के साथ योग हो तो कृदन्त शब्द से जानने अर्थ में णिच्, कृत्-संज्ञक प्रत्यय का लुक्, धातु अपने स्वरूप को प्राप्त और धातु के तुल्य कारक भी हो । पुष्ययोग जानाति । यहां कृदन्त योग-शब्द से णिच्, योग-शब्द में युज-धातु से कृत्-संज्ञक जो षत् या उस का लुक् और युज के अनुकूल करण कारक होने से 'पुष्येण योजयति' यह प्रयोग बनता है ॥ [७ ॥] २६ ॥

कण्ड्वादिभ्यो यक् ॥ २७ ॥

'धातोरेकाचो०' ॥' इति सूत्राद् धातु-ग्रहणमनुवर्तते । कण्ड्वादिभ्यः । ५ । ३ । यक् । १ । १ । कण्ड्वादयो द्विविधाः—धातवः प्रातिपदिकानि च । तत्र धातोरेनुवर्तनाद् धातु-संज्ञापक्षे कण्ड्वादिभ्यो यक् प्रत्ययो भवति, प्रातिपदिकसंज्ञापक्षे 'यक्' न भवति । कण्डूयति । कण्डूयते । कण्डू-शब्दः स्वाभाविको दीर्घान्तः । मन्तूयति । वल्तूयति । अत्र 'अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घः' ॥' इति दीर्घत्वम् ॥

का०—धातुप्रकरणाद् धातुः कस्य चासञ्जनादपि ।

आह चायमिमं दीर्घं मन्ये धातुर्विभाषितः ॥' १ ॥

धातोरेनुवर्तनान् ज्ञायते कण्ड्वादयो धातव एव । कस्य=ककारस्यासञ्जनाद् यक्-प्रत्यये ककारानुबन्धकरणान्च ज्ञायते कण्ड्वादयो धातव इति । यदि कण्ड्वादीनां धातु-संज्ञा भूत्वा यक् स्यात्तदा धातोर्विहितस्य यक् आर्द्धधातुक-संज्ञा । आर्द्धधातुके सति ककारो गुणवृद्धिप्रतिषेधार्थः स्यात् । यदि च कण्ड्वादिप्रातिपदिकेभ्यो यगुत्पत्तिः स्यात्तर्हि धातोर्विहितस्यैव शेषप्रत्ययस्यार्द्धधातुक-संज्ञाकरणाद् यक् आर्द्धधातुक-संज्ञा न भविष्यति । पुनः ककारो व्यर्थः स्यात् । इमं कण्डू-शब्द^४ दीर्घं चाह तेन ज्ञायते कण्ड्वादीनि प्रातिपदिकानि । यदि धातव एव पुनर्नित्य यक् स्यात् । यकि दीर्घत्वं

१. ३ । १ । २२ ॥

२. ७ । ४ । २५ ॥

३. अ० ३ । पा० १ । भा० ३ ॥

४. एवमेव 'हृणीङ्, गृहीङ्' इत्यत्रापि दीर्घत्वं दृश्यते ॥

भवत्येव । यथा—मन्तूयति । एवमिमानि प्रातिपदिकान्यपि दृश्यन्ते घातवोऽपि ॥

अथ कण्ड्वादिगण [१] कण्डून् गात्रविघर्षणे [२] मन्तु अपराधे [३] वल्गु पूजामाधुर्ययो [४] असु उपतापे । असु, असूत्र^२ इयेके [५, ६] लेट्^३ लोट्^३ धौत्त्ये पूर्वभावे स्वप्ने च [७] लेला दीप्तौ [८, ९, १०] इरस्, इरज्, इरज् ईर्ष्यायाम् [११] दुवस् परिचर्यायाम् [१२] उषस् प्रभातभावे [१३] वेद धौत्त्ये स्वप्ने च [१४] मेघा आशुग्रहणे [१५] कुषुभ क्षेपे^४ [१६, १७, १८, १९] नमस्, मनस्, सनस्^५, मगध परिवेष्टने । नीचदास्य इत्यन्ये [२०, २१] तन्तस्, पम्पस् दुःखे [२२, २३] सुख, दुःख तत्क्रियायाम् [२४, २५, २६, २७] भिक्ष, चरम, अवर^६, सपर पूजायाम् [२८] अरर^७ आगकर्मणि [२९] भिषज् चिकित्सायाम्^८ [३०] भिष्णज् उपसेवायाम् [३१, ३२, ३३] अपर, आर^९, इषुष शरधारणे [३४, ३५] वरण, वरण गतौ [३६] चुरण चौर्ये [३७] तुरण तुरायाम्^{१०} [३८] भुरण धारणपोषणयोः^{११} [३९] गद्गद^{१२} वाक्स्खलने [४०, ४१, ४२, ४३] एला, केला, खेला, रेख विलासे । इला इत्यन्ये [४४] लेखी स्खलने च । अदन्तोऽयमित्येके [४५] लिट् अल्पकुत्सनयोः [४६] लाट् जीवने [४७] हणीङ् रोषणे लज्जायां

१. गणरत्ने (८ । ४३७)—“मन्तु रोषे वैमनस्ये च । मन्तून्-मन्तूयति, मन्तूयत इति चन्द्र. ।”
२. गणरत्ने (८ । ४३७) ‘असूत्र’ इत्यपि ॥
३. गणरत्ने (८ । ४३७, ४३८) ‘धौमी परिवर्तते’ इत्ययमप्यर्थः. प्रतिपादितः ॥
४. गणरत्ने (८ । ४३९)—“कुसुम्यति स्वदेहाभ्रयां परकस्तृकां निरोधक्रियामनुभवतीत्यर्थः इत्यन्ये ॥”
५. ‘नमस्, मनस्, सनस्’ इत्येतेऽपि मगधशब्दस्य पर्यायाः, प्रसिद्धार्था वेति चिन्तनीयम् । एते गणरत्नेऽपठिताः ॥
६. ‘भिक्ष, चरम, अवर’ इत्येतेऽपि सपर-शब्दस्य पर्यायाः प्रसिद्धार्था वा भवेयुः । गणरत्नेऽपठिता एते ॥
७. गणरत्ने (८ । ४३८)—“अररेति नाम । आरापर्यायवाचि । अररो यज्ञाङ्गं रणश्चेत्यस्यः ॥”
८. गणरत्ने (८ । ४३७) कुत्सायामित्यपि ॥
९. ‘अपर, आर’ इतीषुषपर्यायौ प्रसिद्धार्थौ वा भवेताम् ॥
१०. गणरत्ने (८ । ४३७) ‘त्वरायाम्, इति ॥
११. गणरत्ने (८ । ४३७) “प्रहरणधारणयोः” इति ॥
१२. गणरत्ने (८ । ४३७)—“अन्ये तु गद्गदकृति पठन्ति ॥”

च [४८] महोङ् पूजायाम् [४९] लेखा श्लाघासादनयो^१ [५०] दुवस्
परिताप[परि] चरणयोः [५१] तिरस् अन्तर्दौ [५२] अगद नीरोगत्वे [५३]
उरस् वल्गवर्थे [५४] तरण गती [५५] पयस् प्रसूतो^२ [५६] सम्भूयस्
प्रभूतप्रादुर्भावे [५७, ५८] अम्बर, सम्बर सम्भरणे ॥ आकृतिगणोऽयम् । इति
कण्वादिगणः समाप्तिमगात्^३ ॥ २७ ॥

कण्वादि शब्दों की धातु और प्रातिपदिक दोनों संज्ञा होती हैं । जिस पक्ष में धातु-संज्ञा है वहां [कण्वादिभ्यः] कण्वादिकों से [यक्] यक्-प्रत्यय हो और प्रातिपदिक पक्ष में नहीं । कण्ठूयति । कण्ठूयते । यहां कण्ठ-शब्द स्वाभाविक दीर्घ, उस में अकार अनुबन्ध के होने से यक् प्रत्ययान्त से उभय पद होते हैं । तथा 'वल्गूयति । मन्तूयति' यहां वल्गू और मन्तु-शब्दों को यक्-प्रत्यय में ककार के होने से दीर्घ हो जाता है । और ककार अनुबन्ध का यह भी प्रयोजन है कि कण्ठ आदि की गुण वृद्धि भी न हो ॥

'धातुप्रकरणाद् ॥' धातु की अनुवृत्ति पूर्व से चली आती है, इससे यह सिद्ध हुआ कि कण्वादि भी धातु हैं, क्योंकि यहां धातु के प्रकरण में प्रातिपदिकों से प्रत्यय नहीं होते । तथा यक्-प्रत्यय में ककार अनुबन्ध के होने से भी मान्य होता है कि कण्वादि धातु हैं, क्योंकि जो प्रातिपदिक होते तो प्रातिपदिकों से पर यक् की आठ धातुक संज्ञा भी न होती । फिर गुण वृद्धि की प्राप्ति और निषेध भी न होता । और धातु से विहित प्रत्यय की आठ धातुक-संज्ञा होती है । वहां गुणवृद्धि-प्राप्ति है, उस के निषेध होने के लिये ककार अनुबन्ध किया है । और कण्ठ-शब्द आचार्य ने दीर्घ पढ़ा है । इस से यह सिद्ध होता है कि कण्वादि प्रातिपदिक हैं, क्योंकि जो केवल धातु ही होने लगे धातुओं से नित्य यक्-प्रत्यय होता और यक्-प्रत्यय के परे वल्गू, मन्तु के तुल्य दीर्घ हो ही जाता । फिर दीर्घ पढ़ने का यह प्रयोजन है कि प्रातिपदिक पक्ष में यक् न होगा वहां भी दीर्घ बना रहे । इस प्रकार इस कारिका से कण्वादिकों की दो संज्ञा सिद्ध होती हैं ॥

कण्वादि पूर्व अर्थ सहित सब संस्कृत में निम्न दिया है ॥ २७ ॥

गुपू-धूप-विच्छि-पणि-पनिभ्य आयः ॥ २८ ॥

गुपू-धूप-विच्छि-पणि-पनिभ्य । ५ । ३ । आय. । १ । १ । गुपू रसणे^४ । धूप सन्तापे^५ । विच्छि गती^६ । पणि व्यवहारे स्तुती च^७ । पन च^८ । एव गणपठितेभ्यो

१. वद्धमानश्च-लेखायति = श्लाघामासादयतीति ॥

२. वद्धमानमतेन (८ । ४३८) प्रसूतो ॥

३. गणान्ते वद्धमान (८ । ४३९) "पाणिनिशकटाङ्गजदिभक्तुवामनमतेन स्वार्थे कण्वादिभ्यः प्रत्ययः । चन्दादीनां मनेन करोत्यर्थः ॥"

४. धा०—स्वा० ४२२ ॥

७. धा०—स्वा० ४६६ ॥

५. धा०—स्वा० ४२३ ॥

८. धा०—स्वा० ४६७ ॥

६. धा०—तुदा० १२९ ॥

गुपादिधातुभ्य आय-प्रत्ययो भवति । गोपायति । यस्माद् गुप-धातोः स्वार्थे सन् विहितः सोऽन्यः । अयमूकारान्तो गणे पठितः । तस्माद् गुपस्तु नित्य सन् भवति । अस्मादाय-प्रत्ययान्तादिच्छापां भवति न केवलात् । धूपायति । विच्छायाति । पणायति । पनायति । अत्र 'पणी, पनी' द्वौ धातू उपदेश आत्मनेपदिनौ, ताभ्यामायान्ताभ्यामात्मनेपद न भवति । अवयवे कृत लिङ्ग कस्य समुदायस्य विशेषक भवति योऽवयवो य समुदाय न जहाति । अत्र तु गुपादय आर्द्धधातुक आयान्तं समुदाय जहति । आर्द्धधातुके यत्र पक्ष आय-प्रत्ययो न भवति तत्रात्मनेपदानुबन्धश्चरितार्थः—'पेणे । पेने' इति ॥ २८ ॥

['गुपू-धूप-विच्छि-पणि-पनिभ्य'] गुपू, धूप, विच्छि, पणि, पनि इन धातुओं से स्वार्थ मे ['आय'] आय-प्रत्यय हो । गोपायति । यहां ऊकारान्त जो गुप-धातु है उस से आय-प्रत्यय होता है और जिस से सन् विधान कर चुके हैं, वह दूसरा गुप है । उस से निश्च सन् ही होता है । इस मे ता आय प्रत्यान्त स इच्छार्थ मे सन् होगा । धूपायति । यहां सन्ताप अर्थ मे जो धूप उस से आय-प्रत्यय हुआ । विच्छायाति । यहां पत्यर्थक विच्छ मे । पनायति । पणायति । यहां पण, पन दोनों धातु एकार्थ^१ है और उपदेश मे दोनों आत्मनेपदी हैं । इन आय-प्रत्ययान्तो से आत्मनेपद इसलिये नहीं होता कि अवयव मे जो लिङ्ग है वह उस समुदाय का साथी होता है कि जो अवयव जिस समुदाय को कभी न छोड़े । गुपादि जो अवयव हैं, वे तो आर्द्धधातुक मे आय-प्रत्ययान्त समुदाय से अलग भी हो जाते हैं । आर्द्धधातुक मे जहां आय-प्रत्यय नहीं होता वहां आत्मनेपद होने को चरितार्थ है—पेणे । पेने । यहां लिट् लकार मे आत्मनेपद ही होता है ॥ २८ ॥

ऋतेरीयङ् ॥ २९ ॥

ऋते. । ५ । १ । ईयङ् । १ । १ । ऋतिः सौत्रोधातुः [घृणार्थः], न तु कापि गणे पठितः । ऋत-धातोरीयङ् प्रत्ययो भवति । ऋतीयते । ऋतीयेते । ऋतीयन्ते । ऋतीयाञ्चक्रे । ऋतीयितासे । ऋतीयिष्यते । ऋतीयते । ऋतीयाते । ऋतीयतै । ऋतीयातं । ऋतीयताम् । आर्तीयत । ऋतीयेत । ऋतीयिषीष्ट । आर्तीयिष्यत । ईयङ्-प्रत्यये ङकार आत्मनेपदार्थः । 'ऋतेऽङ्' इति कृते प्रत्ययादेशङ्कारस्येय-आदेशः स्यादेव, पुनरीयङिति गुरु पठितं, तेन ज्ञायते धातोर्विहितानां फ-ङ-ख-छ-घामायन्नादयो न भवन्तीति ॥ २९ ॥

ऋत-धातु सौत्र है अर्थात् धातु समुदाय मे कही इस का पाठ नहीं । ['ऋतेः'] ऋत-धातु से ['ईयङ्'] ईयङ्-प्रत्यय हो । 'ऋतीयते' इत्यादि प्रयोगों मे ईयङ्-प्रत्यय मे

इकार के होने से आत्मनेपद होता है । इस सूत्र में कृत-धातु से छङ्-प्रत्यय कर देते, प्रत्यय के आदि छकार को ईय-आदेश हो ही जाता । फिर अधिक पढ़ने से यह सिद्ध हुआ कि धातु से विहित प्रत्ययों के आदि फकारादिकों को आयत् आदि आदेश नहीं होते ॥ २९ ॥

कमेणिङ् ॥ ३० ॥

कमेः । ५ । १ । णिङ् । १ । १ । 'कमु कान्ति' अस्मान् णपठितात् स्वार्थे णिङ् प्रत्ययो भवति । कामयते । कामयेते । कामयन्ते । इत्यादि । कमिरप्यः आत्मनेपदी, तस्मात् कृतावयवलिङ्गादात्मनेपद न प्राप्तमतो इकारोऽनुबन्ध कृतः । णकारो वृद्ध्यर्थः ॥ ३० ॥

['कमे'] कमु धातु कान्ति अर्थ में है, उस से स्वार्थ में [णिङ्] णिङ्-प्रत्यय हो । कामयते । कामयेते । कामयन्ते । इत्यादि प्रयोग इकार अनुबन्ध के होने से आत्मनेपद होते हैं । कमु-धातु भी आत्मनेपदी ही है, उस से णि-प्रत्यय करने में आत्मनेपद नहीं पाता था, इसलिये इकार, और क को वृद्धि होने के लिये [प्रत्यय में] णकार अनुबन्ध किया है ॥ ३० ॥

आयादय आर्द्धधातुके वा ॥ ३१ ॥

आयादयः । १ । ३ । आर्द्धधातुके । ७ । १ । वा । [अ० ।] 'आर्द्धधातुके' इति विषयमप्रमी । आर्द्धधातुकविषय आयादय प्रत्यया दुपादिप्रकृतिभ्या विकल्पे-नोत्पद्यन्ते । गोपायाश्चकार, जुगोष । गोपायिता, गोषा । धूपायाश्चकार, दुधूप । विच्छायाश्चकार, विविच्छ । पणायाश्चकार, पेणे । पनायाश्चकार, पेने । ऋतीयाश्चक्रे, आनर्त्त । ऋतीयिता, अर्त्तिता । कामयाश्चक्रे, चकमे । यत्रायादीनामभावस्तत्र गणरूपाणि ॥ ३१ ॥

['आर्द्धधातुके'] आर्द्धधातुक-शब्द में 'अप्रमिता' अर्द्धधातुक विषय में ['अ यादयः'] आयादि प्रत्यय गुरु आदि धातुओं से ['वा'] विकल्प करके हो । पक्ष में गण के प्रयोग हैं गोपायिता, गोषा । ऋतीयिता, अर्त्तिता । कामयिता, कामिता इत्यादि प्रयोगों में आय्, ईयङ्, णिङ् इन तीन प्रत्ययों का विकल्प होता है ॥ ३१ ॥

सनाद्यन्ता धातवः ॥ ३२ ॥

सनाद्यन्ता । १ । ३ । धातवः । १ । ३ । सनादिनायक सूत्रमिदम् । सन् आदियेषां ते सनादयः । सनादयः प्रत्यया अन्ते येषां ते सनाद्यन्ता समुदायाः । सनाद्यन्ताः समुदायाः धातु-सजा भवन्ति । जुगुप्सत । चिकीर्षति । पुत्रीयति । पुत्रायिता ।

पुत्रीयितुम् । पुत्रीयितव्यम् । इत्याद्युदाहरणेषु धातुसंज्ञात्वाद् यथायथ तव्यदादयो भवन्ति ॥

सनादय इत्युक्ते तदन्तविधिनाऽन्त-ग्रहणं कस्मान्न भवति । 'सुप्तिङन्तं पदम्' ॥' इत्यत्रान्त-ग्रहणस्य प्रयोजनमुक्तम् । 'अन्यत्र सञ्ज्ञादिर्धौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तविधिर्नास्ति' ॥' इति परिभाषयाऽत्र तदन्तविधिर्न प्राप्तः । अतः कारणादस्मिन् सूत्रेऽन्त-ग्रहणं कृतम् ॥ ३२ ॥

संज्ञाविधायकं यह सूत्र है । ['सनाद्यन्ता'] सनादिप्रत्ययान्त जो समुदाय हैं, उन की ['धातवः'] धातु-संज्ञा हो । सनादि प्रत्ययों के विधान में 'जुगुप्सते' इत्यादि धातु-संज्ञा के ही उदाहरण-देते आये हैं ॥

इस सूत्र में तदन्तविधि होने से सनादि की संज्ञा हो जाती, फिर अन्त-ग्रहण इसलिये है कि प्रथमाध्याय के चतुर्थ पाद में 'सुप्तिङन्त पदम्' ॥' इस सूत्र में अन्त-ग्रहण का प्रयोजन कह चुके हैं कि अन्यत्र प्रत्यय की संज्ञा में तदन्तविधि नहीं होती । इसलिये यहां भी सनादि प्रत्ययों की संज्ञा में तदन्तविधि नहीं हो सकती थी । इसलिये अन्त-ग्रहण है ॥ ३२ ॥

स्यतासी लृटोः ॥ ३३ ॥

स्य-तासी १ । २ । लृ-लृटो १ । ७ । २ । 'कर्तरि शप्' ॥' इत्यस्यापवादः । लृ-लृटोः परयोर्धातुमात्रात् स्य-तासी प्रत्ययो भवतः । 'निरनुबन्धकग्रहणे सानुबन्धकानां ग्रहणं भवति ॥' इति लृ-ग्रहणेन लृट्-लृडोर्ग्रहणम् । भविष्यति । अभविष्यत् । इवो भविता । इवः कर्ता । तामि-प्रत्यये 'कार' सकाररक्षणार्थः । 'भवितास्थः' इत्यादिषु दर्शनं यथा स्यात् । अत्र जग्रादिन्येनोक्तम्—'इदिङ्करणमनुनासिकलोपप्रतिषेधार्थम् । मन्ता । मङ्गन्ता' । इति । उदे-ः । त्रिचार्णयि-ः । किङ्क्यनुनासिकलोपो विधीयते । तास्-प्रत्यये क्वास्ति किङ्त्वं यदनुनासिकलोपः स्यात् । अतस्तत्कथनमवशतरम् ॥ ३३ ॥

कर्ता में सार्वधातुक के परे जो शप् विकरण होना है उस का अपवाद यह सूत्र है । ['लृ-लृटोः'] लृ और लृट् सकार के पर धातुमात्र से यथाक्रम ['स्य-तासी'] स्य और तासि-प्रत्यय हों । अर्थात् लृ के पर स्य और लृट् के पर तासि हो । निरनुबन्धक के ग्रहण में सानुबन्धक का ग्रहण किया जाता है । यहां लृ निरनुबन्धक है, उस से लृट् और लृड् दोनों का ग्रहण होता है । लृ—भविष्यति । अभविष्यत् । यहां लृट् और लृड् के परे भू-धातु

१. दृश्यता १ । १ । ७१ ॥

२. १ । ४ । १४ ॥

३. ३ । १ । ६८ ॥

४. विस्तरस्तु जिनेन्द्रबुद्धिकृती द्रष्टव्य । तत्र हि जग्रादित्यस्य वामनस्य च भिन्नमतत्वं प्रतिपादितम् ॥

से स्य-प्रत्यय और 'इओ भविता' यहां लृट् कं पर भू-धातु से ताम्-प्रत्यय होता है । ताम्-प्रत्यय में इकार की इत्-संज्ञा इसलिये है कि सकार बच जावे अर्थात् सकार की इत्-संज्ञा न हो । यहां जयादित्य पण्डित ने लिखा है कि इकार की इत्-संज्ञा इसलिये है कि 'भन्ता' इत्यादि उदाहरणों में अनुनासिक का लोप न हो । सो विचारना चाहिये कि किन् डिन् के परे अनुनासिक का लोप होता है, [सो] ताम्-प्रत्यय में किन् डिन् कहा है जो अनुनासिक का लोप पावे । इससे उग का कथन केवल मिथ्या है ॥ ३३ ॥

सिब् बहुलं लेटि ॥ ३४ ॥

सिप् । १ । १ । बहुलम् । १ । १ । लेटि । ७ । १ । अप्राप्तविभाषेयम् । अप्राप्तः सिब् विकल्प्यते । 'कर्तरि शप्' ॥' इत्यस्यैवापवादः । लेटि लकारे परतो धातुभावाद् बहुल = विकल्पेन सिप् प्रत्ययो भवति । जीवति शब्दः शतम्^१ । अत्र सिम्न भवति । स देवाँ एह वक्षति^२ । 'वक्षति' इति वह-धातोर्लेटि सिब्-विकरणस्य रूपम् ।

वा०—सिब्बहुलं छन्दसि णिद्वक्तव्यः ॥

सविता छर्म साविषत् । प्र एण प्राय् षि तारिषत्^३ ॥५॥

अत्र 'साविषत्' इति 'षू प्रेरणे'^४ इत्यस्य प्रयोगो णित्वाद् वृद्धिः ।

अणितं णितं शास्ति तेन णिद्वदिति विज्ञायते ।

णिद्वदपि बहुलमेव भवति । तेन 'सविषत् तारिषत्' इत्यादयोऽपि प्रयोगा भवन्त्येव । 'तारिषत्' इति त्-धातोर्लेटि सिप् ॥ ३४ ॥

इस सूत्र में अप्राप्तविभाषा अर्थात् किसी सूत्र से सिप् प्राप्त नहीं, उस का विकल्प किया है । यह सूत्र कर्ना में जा शप् होता है, उसी का अपवाद भी है । ['लेटि'] लेट् लकार में धातुभावा से ['बहुल'] विकल्प करके ['सिप्'] सिप्-प्रत्यय हो । वक्षति । इत्यादि प्रयोगों में सिप् विकल्प करके होता है ॥

'सिब्बहुलं ० ॥' वैदिक प्रयोगों में सिप्-प्रत्यय णिद्वत् बहुल करके हो । तारिषत् । तारिषत् । यहां जिस पक्ष में इस वार्तिक से सिप्-प्रत्यय णित् होता है वहां वृद्धि होती है, दूसरे पक्ष में नहीं ॥ ३४ ॥

कास्प्रत्ययादाममन्त्रे लिटि ॥ ३५ ॥

कास्प्रत्यया । ५ । १ । आम् । १ । १ । अमन्त्रे । ७ । १ । लिटि । ७ । १ ।

१. ३ । १ । ६८ ॥

२. ऋ०—१० । ८५ । ३९ ॥ अन्यत्रापि च ॥

३. ऋ०—१ । १ । २ ॥ अन्यत्र च ॥

४. ऋ०—१ । २५ । १२ ॥

५. अ० ३ । पा० १ । आ० ३ ॥

६. घा०—तुदा० ११५ ॥

अमन्त्रे = लौकिकप्रयोगविषये कास्-धातोः प्रत्ययान्ताच्च धातोराम्-प्रत्ययो भवति लिटि लकारे परतः । 'कास् शब्दकुत्यायाम्'—कासाञ्चक्रे । प्रत्ययान्तात्—लोलूयाञ्चक्रे । पोषूयाञ्चक्रे । अत्र यङन्ताभ्या लोलूय-पोषूय-धातुभ्यामाम् । आमन्ताच्च कृत्रोऽनुप्रयोग आम्-प्रत्ययवदात्मनेपदं च ॥

'अमन्त्रे' इति किम् । कृष्णो नोनाव^२ । अत्र नोनूय-यङन्ताद्वेद आम्-प्रत्ययो न स्यात् ॥

वा०—कास्यनेकाच इति वक्तव्यम् ॥^१ ॥

'प्रत्ययाद्' इत्यस्य स्थाने 'अनेकाचः' इति कर्तव्यम् । तेन चुलुम्पाञ्चकार । दरिद्राञ्चकार । चुलुम्पाद्यप्रत्ययान्तेऽप्याम्-प्रत्ययो यथा स्याद् । इति सूत्रस्य न्यासकारीद वार्तिकम् ॥ ३५ ॥

['अमन्त्रे'] अमन्त्र अर्थात् लौकिक प्रयोग विषय में ['कास्प्रत्ययाद्'] कास् धातु और प्रत्ययान्त धातुओं से लिट् लकार के परे आम्-प्रत्यय हो । कास् - कासाञ्चक्रे । यहाँ कास् धातु से आम् हो के आम् से कृञ् का अनुप्रयोग हुआ है । प्रत्ययान्त—लोलूयाञ्चक्रे । यहाँ यङन्त लोलूय धातु से आम् और आमन्त से कृञ् का अनुप्रयोग तथा आम्-प्रत्ययान्त के अनुकूल आत्मनेपद भी हुआ है ॥

'कास्यनेकाच० ॥' सूत्र में 'प्रत्ययात्' जो कहा है उस के स्थान में 'अनेकाचः' ऐसा कहना चाहिये—कि कास् और अनेकाच् धातुओं से आम्-प्रत्यय हो जिससे 'चुलुम्पाञ्चकार । दरिद्राञ्चकार' [इन प्रयोगों में जो] चुलुम्पादि प्रत्ययान्त नहीं हैं, उन से भी आम् प्रत्यय हो जावे ॥

अमन्त्र ग्रहण इसलिये है कि 'कृष्णो नोनाव वृषभो यदीदम्^४' यहाँ नोनूय यङन्त धातु से आम्-प्रत्यय प्राप्त है, सो न हो ॥ ३५ ॥

इजादेश्च गुरुमतोऽनृच्छः ॥ ३६ ॥

'आममन्त्रे लिटि' इ-यनुवर्तते । इज-दे । ५ । १ । ख । [अ० ।] गुरुमतः । ५ । १ । अनृच्छः । ५ । १ । इच्-प्रत्याहार आदिर्यस्य सः । गुरुवर्णो विद्यतेऽस्मिन् स गुरुमान् तस्मात् । गुरुमत इजादेर्धातोरमन्त्रे लिटि परत आम्-प्रत्ययो भवति, अनृच्छः = नृच्छ यानुं वर्जयित्वा । इन्दाञ्चकार । ईहाञ्चक्रे । अत्र 'इदि परमैश्वर्ये^५ । ईह चेष्टायाम्^६' इत्येनाभ्यामाम्-प्रत्यय ॥

१. वा०—श्वो ६५४ ॥

२. ऋ०—१ । ७९ । २ ॥

३. अ० ३ । पा० १ । आ० ३ ॥

४. ऋ०—१ । ७९ । २ ॥

५. वा०—श्वो ६४ ॥

६. वा०—श्वो ६६३ ॥

‘इजादेः’ इति किम् । मामन्ध ॥

‘गुरुमतः’ इति किम् । इयज्जाहम् ॥

‘अनृच्छः’ इति किम् । आनृच्छं ॥

‘अमन्त्रे’ इति किम् । ईधे । अत्र सर्वत्र आम् न भवति । ‘ईधे’ इति वैदिकः प्रयोगः । लोके तु ‘इन्धाश्चकार’ ‘इति भवत्येवाम् । ‘इन्धिभवतिभ्यां च’ ॥’ इति चिट् कित्वाद् ‘ईधे’ इत्यनुनासिकलोपः सिद्धो भवति ॥

इयेष । उवोष । अत्र गुणे कृते गुरुमत्त्वादाम् प्राप्नोति । ‘सन्निपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विधातस्य ॥’ इति परिभाषयाऽऽम् न भवति, य मत्वा गुणः कृतस्तस्मिन् परत आम् स्यादिति सन्निपातः । ऊर्णुं ऋ धातोरात् न भवतीति वार्तिकमत्र न पठितम् । ‘प्रोर्णुं नाव’ इत्याम्प्रतिषेधो ‘वाच्य ऊर्णोर्णुं बद्धावः०’ इत्युक्त्या कारिकया सिद्ध एवास्ति ॥ ३६ ॥

गुरु मर्षान् दीर्घ [अयवा संयुक्तस्यञञन, अनुस्वार घववा विसर्ग से पूर्ववर्ती लृत्व] वर्ण जिस में विद्यमान हा उस को गुरुमान कहते हैं । [‘इजादेः’] इजादि जो [‘गुरुमतः’] गुरुमान् धातु उस से लौकिक प्रयोग विषय में लिट् के परे आम्-प्रत्यय हो [‘अनृच्छः’] अनृच्छ धातु को छोड़ के । इन्धाश्चकार । ईधाश्चके । यहाँ इन्ध और ईह धातु से आम्-प्रत्यय होता है ॥

इजादि-ग्रहण इसलिये है कि ‘मामन्ध’ यहाँ न हो ।

गुरुमान्-ग्रहण इसलिये है कि ‘इयज । उवप’ यहाँ न हो ॥

अनृच्छ-ग्रहण इसलिये है कि ‘आनृच्छं’ यहाँ न हो ॥

और अमन्त्र-ग्रहण इसलिये है कि ‘ईधे’ यहाँ इन्ध धातु से आम्-प्रत्यय न हो । ‘ईधे’ यह ईडिक प्रयोग है । यहाँ लिट् के किन् होने से अनुनासिक का लोप हो गया है । लोक में तो ‘इन्धाश्चकार’ यहाँ आम्-प्रत्यय हो ही जाता है । ‘इयेष । उवोष’ यहाँ इय, उव धातु को गुण होने के पीछे गुरुमान होने से आम्-प्रत्यय प्राप्त है । उस का ‘सन्निपात० ॥’ इस परिभाषा से निवारण होता है । जिस को मान के गुण हुआ उसी के परे आम् प्राप्त है । यहाँ सन्निपात है सो लिट् के परे आम् न हुआ । ऊर्णुं ऋ धातु से जो आम्-प्रत्यय प्राप्त है उस के निषेध के लिये ‘वाच्य ऊर्णो० ॥’ यह कारिका [३ । १ । २२ में] लिख चुके हैं ॥ ३६ ॥

दयायासश्च ॥ ३७ ॥

‘आममन्त्रे लिटि’ इत्यनुवर्तते । दयायासः । ५ । १ । दय, अय, आस—एतेषां समाहारद्वन्द्व । ‘दय दानगतिरक्षणहिंसादानेषु’, अय गर्ती, आस उपवेशने’—इत्येवं

१. १ । २ । ६ ॥

२. “धातोरेकाचो०” (३ । १ । २२) इत्यस्य सूत्रस्य व्याख्याने ॥

३. धा०—स्वा० ३१० ॥

४. धा०—स्वा० ५०३ । ९३५ ॥

५. धा०—प्रवा० ११ ॥

गणपठितेभ्यः दयादिधातुभ्यामन्त्रे लिटि परत आम्-प्रत्ययो भवति । दयाञ्चक्रे । निलयाञ्चक्रे । अत्र 'उपसर्गस्यायत्नी' ॥' इति निर्-उपसर्गस्य रेफस्य लत्वम् । आसाञ्चक्रे । अमन्त्र इति किम्-देये । आये । आसे । अत्राम् प्रत्ययो न स्यात् ॥ ३७ ॥

['दयायास'] दय, अय, यास इन धातुओं से लौकिक प्रयोगों में लिट् के परे आम्-प्रत्यय हो । दया-ञ्चक्रे । दय धातु दानादि अर्थों में है, उस से यहाँ आम् । निलयाञ्चक्रे । यहाँ गत्यर्थक अय धातु से आम् और अय धातु के परे निर्-उपसर्ग के रेफ को लकार होता है । आसाञ्चक्रे । और यहाँ उपवेशन अर्थ में यास धातु से आम्-प्रत्यय हुआ है । 'अमन्त्रे' ग्रहण इसलिये है कि 'देये' यहाँ वेद में 'आम्' न हो ॥ ३७ ॥

उषविदजागृभ्योऽन्यतरस्याम् ॥ ३८ ॥

अप्राप्तविभाषेयम् । उषादिभ्योऽप्राप्त आम् विकल्प्यते । आममन्त्रे लिटि इत्यनुवर्तते । उष-विद-जागृभ्यः ॥ ५ ॥ ३ ॥ अन्यतरस्याम् । 'उष दाहे' । विद ज्ञाने' । जागृ निद्राक्षये' इत्येवं गणपठितेभ्य उषविदजागृभ्योऽमन्त्रे लिटि परतो विकल्पेनाऽऽम्-प्रत्ययो भवति । ओषाञ्चकार, उषोष । विदाञ्चकार, विवेद । जागराचकार, जजागार । उष-जागरोरुभयत्र गुणो भवति ॥

वा—विदेराम् कित् ॥

विद-धातोः पर आम्-प्रत्ययः कित्त्वदिति वार्तिकेनाम्-प्रत्ययसंनियोगे विवधातोर्गुणो न भवति ॥ ३८ ॥

इस सूत्र में अप्राप्तविभाषा अर्थात् उषादि धातुओं से आम् प्रत्यय प्राप्त नहीं, उस का विकल्प किया है । लौकिक प्रयोग विषय में ['उष-विद-जागृभ्यः'] उष, विद, जागृ इन धातुओं से लिट् लकार के परे ['अन्यतरस्याम्'] विकल्प करके आम्-प्रत्यय हो । ओषाञ्चक्रे । उषोष । यहाँ [उष] धातु से । विदाञ्चकार । विवेद । यहाँ विद से । और 'जागराञ्चकार । जजागार' यहाँ जागृ धातु से आम्-प्रत्यय विकल्प करके होने से दो-दो प्रयोग बनते हैं । उष और जागृ धातु को दोनों प्रयोगों में गुण हो जाता है ॥

'विदेराम् कित् ॥' विद धातु से पर आम्-प्रत्यय कित् हो । इस वार्तिक से आम्-प्रत्यय के कित् होने से एक पक्ष में आम्-प्रत्यय के परे विद धातु को गुण नहीं होता ॥ ३८ ॥

भीहीभृहुवां श्लुवच्च ॥ ३९ ॥

पूर्वसूत्रादन्यतरस्यां ग्रहणमनुवर्तते । अत्राप्यप्राप्तविभाषेव । भी-ही-भृ-हुवाम् ।

१. ८।२।१९ ॥

२. धा०—भ्वा० ७२७ ॥

३. आ०—अदा० ५५ ॥

४. धा०—अदा० ६३ ॥

५. अ० ३ । पा० १ । आ० ३ ॥

६।३ श्लुवत् । च । 'त्रिभी भये । ह्री लज्जायाम् । भृञ् धारणपोषणयोः' ।
हु दानादनयोः^१ इत्येव गणपठितेभ्या भी-ह्री-भृ-हु-धातुभ्योऽमन्त्रे लिटि परतो
विकल्पेनाम्-प्रत्ययो भवन्ति । भ्यादीनां य आम, स च श्लुवद्, अर्थाः श्लो परतो यानि
कार्याणि भवन्ति तान्यामि परतोऽपि स्युः । विभयाश्चकार, विभाय । जिह्याश्चकार,
जिह्याय । विभराश्चकार, वभार । जुहवाश्चकार, जुहाव । अत्राम्नां आम श्लुवत्त्वाद्
भ्यादिधातूनां द्वित्वमभ्यासस्य चेत्य भवन्ति ॥ ३६ ॥

इस सूत्र में भी अप्राप्तविभाषा है । लौकिक प्रयोग विनय म ['भी-ह्री-भृ-हुवां] भी,
ह्री, भृ, हु इन धातुओं से लिट् लकार के परे विकल्पा करके आम्-प्रत्यय हो और आम् को
['श्लुवत्'] श्लुवद् कार्य अर्थात् श्लु के परे जो कार्य होत हैं वे आम् के पर भी हो ।
विभयाश्चकार । विभाय । यहा भी धातु न जिह्याश्चकार । जिह्याय । यहा ह्री धातु से,
विभराश्चकार । वभार । यहा भृ धातु से, और 'जुहवाश्चकार । जुहाव' यहा हु धातु से
आम्-प्रत्यय हो के सब के दो दो प्रयोग बनत हैं । जिन पद मे आम्-प्रत्यय होता है वहां आम्-
प्रत्यय के श्लुवद् होने से भी आदि धातुओं को द्वित्वन और इन के अभ्यास को इकार आदेश
होता है ॥ ३६ ॥

कृञ्चानुप्रयुज्यते लिटि ॥ ४० ॥

कृञ् । १ । १ । च । अनुप्रयुज्यते । लिटि । ७ । १ । अनु पश्चादर्थे । पश्चात्
प्रयुज्यते = अनुप्रयुज्यते । 'लिटि' इति वर्तमाने पुनर्लिट्-ग्रहणस्येति प्रयोजनम्—आमः
परस्य लेर्नुङ् विधीयते तस्य पुनः प्रादुर्भावः स्यात् । 'कृञ्' इति प्रत्याहारग्रहणेन कृ-भू-
अस्तीनां ग्रहणं भवति । आभन्तः मुदायात् पश्चात् 'कृञ्' प्रत्याहारस्या प्रयोगो लिटि
परः एव भवति पाठ्याश्चकार । पाठ्याम्बभूव । पाठ्यामास । अत्राद्धधातुकेऽस-
चातोर्भू-आदेशः प्रत्याहारग्रहणसामर्थ्यात् भवति ॥

भा०—'कृञ्' इति नेदं धातुग्रहणम् । किं तर्हि । प्रत्याहारग्रहणम् ।
क्व सन्निविष्टानां प्रत्याहारः । 'कृञ्स्त्रियोगे' इत्यतः प्रभृत्या कृञो
अकारात् ॥

पञ्चमाध्यायस्य चतुर्थपादे 'कृञ्स्त्रियोगे सम्पदकर्तरि च्विः^१ ॥' इति

१. धा०—जुहो० २ ॥

२. धा०—जुहो० ३ ॥

३. धा०—जुहो० ५ ॥

४. धा०—जुहो० १ ॥

५. अ० ३ । पा० १ । आ० ३ ॥

६. २ । ४ । ५० ॥

सूत्रादारम्य 'कृत्रो द्वितीय०' ॥' इति सूत्रे कृत्रो अकारपर्यन्तं प्रत्याहारः । तेनामन्त-
समुदायात् त्रयाणामनुप्रयोगो भवति ॥ ४० ॥

इस सूत्र में अनु-शब्द पश्चात् अय म है और लिट् की अनुवृत्ति पूर्व में चली जाती फिर लिट्-ग्रहण इसलिये है कि आम्-प्रत्यय से परे लिट् का लुक् हो जाता है । उसका अनुप्रयोग के करने में फिर रूपातिदेश हो जावे । आमन्त समुदाय से पर ['कृत्र्'] कृत्र्-प्रत्याहार का ['अनुप्रयुज्यते'] प्रयोग हो ['लिट्'] लिट् के परे । अध्यापयाञ्चकार । अध्यापयाम्बभूव । अध्यापयामास । यहां आठ धातुक लिट् में कृत्र्-प्रत्याहार के ग्रहण होने से अस् धातु को भू आदेश नहीं होता ॥

'कृत्रिति' पञ्चमाध्याय के चतुर्थ पाद में कृ से लेके दूसरे कृत्र् के अकार पर्यन्त प्रत्याहार होने से कृ, भू, अस् इन तीन धातुओं का यहाँ अनुप्रयोग होता है ॥ ४० ॥

विदांकुर्वन्तिवत्यन्यतरस्याम् ॥ ४१ ॥

विदांकुर्वन्तु । इति । अन्यतरस्याम् । 'अन्यतरस्याम्' इत्यप्राप्तविभाषा । 'विदांकुर्वन्तु' इति सिद्धं रूपं विकल्पेन निपायते, पक्षे विदन्तु । अत्र 'विद ज्ञाने' इत्यस्माद् घातोर्लोटि प्रथमस्य बहुवचन आम्-प्रत्ययः । आमन्ताच्च लोटि परतः कृत्रोऽनुप्रयोगः । इति शब्दः प्रकाशयः । 'विदांकुर्वन्तु' इत्येवप्रकारक रूपं निपात्यते । अत्र जयादित्यभट्टोजिदीक्षितादिभिरुक्तम्—इति-शब्दः प्रदर्शनार्थस्तेन सर्वाणि लोट्-रूपाण्याम्-प्रत्ययान्तादेव विकल्पेनानुप्रयुज्यन्ते—विदांकरोतु, विदांकुरुताम्, विदांकुरुताम् इत्यादीनि । तदेतद्विचारणीयं वक्ष्यमाणसूत्रतः—'अभ्युत्सादयां०' ॥' अत्र 'अक' इति लुङि प्रथमबहुवचनप्रयोगः । 'अक' इति चतुर्थ्यः पश्चात् प्रयुज्यते । 'अकन्' इति लुङि प्रथमबहुवचन-प्रयोगः । स च 'विदाम्' इत्येकस्मात् परः प्रयुज्यते । सवपामन्ते चेतिकरणः कृतः । तत्र यदीति-शब्दात् सर्वाणि लुङ्-रूपाणि भवेयुश्चेद् 'अकन्' इत्यस्य पाठोऽनर्थकः स्यात् । कथम् । अभ्युत्सादयांप्रजनयाचिकयांरभयांविदामक' [पावयां] क्रियादिति छन्दसि' एव सूत्रकरणेन लाघवम् । अथ वा 'अभ्युत्सादयादिभिरकन्' इति कुर्यात् तेन 'विदामक', विदामकृताम्, विदामकन्' इति सर्वाणि रूपाणि सेत्स्यन्त्येव । पुनराचार्यस्य गौरवकार्णेन ज्ञायते यादृशः प्रयोग उपदिष्टस्तादृश एव भविष्यति नान्ये ।

अतो जयादित्य-भट्टोजिदीक्षितादीनां कल्पना तुच्छबुद्धिकृतास्तीति विज्ञायते ॥ ४१ ॥

● यहां अप्राप्त विभाषा है ॥ लोट् लकार, प्रथमपुरुष, बहुवचन में 'विदाङ्कुर्वन्तु' विकल्प से निपातन किया है, पक्ष में 'विदन्तु' भी होता है ॥

यहां 'विद ज्ञाने' से लोट् लकार प्रथमपुरुष बहुवचन में प्राप्त प्रत्यय और ग्रामन्त से लोट् परे रहते कृञ् का अनुप्रयोग [तथा 'उ' विकरण इत्यादि] यह पद निपातन से होते हैं । यहां इति शब्द प्रकारवाची है, अर्थात् 'विदाङ्कुर्वन्तु' इस प्रकार का रूप निपातन से होता है ॥

यहां पर 'जयादित्य भट्टोजिदीक्षित' आदि कहते हैं कि 'इति' शब्द इस बात के दशनि के लिये है कि विद धातु से लोट् लकार के विदाङ्कुर्वन्तु । विदाङ्कुरुताम् । विदाङ्कुरुताम् । मत्र के सब रूप आम् प्रत्ययान्त कृञ् के अनुप्रयोग सहित विकल्प करके होते हैं ॥ अब यहां पर विचारना चाहिये कि 'अभ्युत्सादयां०' इत्यादि अगले मूत्र में 'अक' यह लुङ् लकार प्रथमपुरुष एकवचन का प्रयोग है जो 'अभ्युत्सादयादि' चार ग्रामन्तों के पीछे प्रयुक्त हुआ है । तथा लुङ् लकार के प्रथमपुरुष के बहुवचन में जो 'अकन्' प्रयोग सिद्ध होता है, उसे 'विदाम्' इस एक पद से परे अनुप्रयुक्त किया गया है । इति शब्द सब के अन्त में है, अब यदि इति शब्द से लुङ् लकार के सब रूप बने तो 'अकन्' इस पद का अनुप्रयोग करना व्यर्थ सिद्ध होता है क्योंकि 'अभ्युत्सादयां' प्रजनयां चिकयां रमयां विदामकः पावयां क्रियादिति छन्दसि ऐसा मूत्र बना देने से काम चल ही जाता, अथवा 'अभ्युत्सादयादिभिरकन्' अन्त में पढ़ देते तो भी काम चल ही जाता इससे

● विशेष सूचना—मूल हस्त लेख (कोष) में भावार्थ 'कृञ् धातुप्रयुज्यते लिटि' अ० ३ । १ । ४० मूत्र तक ही विद्यमान है, आगे सम्पूर्ण ग्रन्थ में अन्त तक नहीं है अतः भाषा जानने वालों के लक्ष्मार्थ हमने ग्रन्थकार के अभिप्राय को लक्ष्य में रख कर मूलमञ्जुनाम्नार भावार्थ की पूर्ति कर दी है अन्यथा यह ग्रन्थ अपूर्ण रह जाता ॥

पाठकों को यह भी विदित रह कि यह का अन्त हम यहां से आगे दिया गया है ॥

सम्पादक

१. इस मूत्र में जो इति शब्द पड़ा है उससे शब्द के स्वरूप का बोध होता है और इति शब्द का यही प्रयोजन सर्वत्र आता है । काशिकाकार आदि और भट्टोजिदीक्षित ने लिखा है कि इति शब्द पढ़ने से पुरुष और वचन की विवक्षा नहीं कि लोट् के प्रथम पुरुष बहुवचन का ही प्रयोग निपातन क्षावे किन्तु लोट् के सब प्रयोगों में निपातन किया है । 'विदाङ्कुरुताम्' आदि भी होते हैं, जो यह व्याख्यान

माननीय नहीं है, क्योंकि मूल और महाभाष्य से विरुद्ध है । इससे अगले—'अभ्युत्सादयां०' मूत्र में ऐसे ही ग्रामन्त निपातन किये हैं यहां भी इति शब्द पड़ा है उसका व्याख्यान इन लोगों ने भी स्वरूप बोधक ही रखा है इससे इनका व्याख्यान पूर्वापर विरुद्ध भी है ।

[आख्यातक में मू० ३५० पर यह टिप्पण है] ॥

‘विदामक’ । विदामकृताम् । विदामकम्’ इत्यादि सब रूप सिद्ध हो ही जाते फिर आचार्य के लाघव को छोड़ कर गौरव करने अर्थात् अधिक पाठ करने से यह सिद्ध होता है कि जैसा प्रयोग सूत्र में कहा उसना ही प्रयोग बनेगा अन्य प्रयोग नहीं, यतः इससे यह सिद्ध होता है कि जयादित्य भट्टोजिदीक्षित आदि की यह कल्पना शुक्लबुद्धिकृत ही है ॥ ४१ ॥

अभ्युत्सादयांप्रजनयांचिकयां रमयामकः पावयांक्रियाद् विदामकन्निति छन्दसि ॥ ४२ ॥

पूर्वस्माद् ‘अन्यतरस्याम्’ इत्यनुवर्तते । अभ्युत्सादयां-प्रजनयां-चिकयां-रमयामकः, पावयांक्रियात्, विदामकन् इति छन्दसि । ७ । १ । ‘अकः’ इति चतुर्भिः सहानु-प्रयुज्यते ॥ छन्दसि=वैदिकप्रयोगेषु ‘अभ्युत्सादयाम्’ इत्यादि समुदाया विकल्पेन निपात्यन्ते । अभ्युत्-पूर्वस्य ण्यन्तस्य षदह-धातोः, प्र-पूर्वस्य ण्यन्तस्य जन-धातोः, ‘चिकयाम्’ इति चिप्र-धातोराणि द्विवचनमभ्यासान् परस्य चकारस्य कुत्व च, ‘रमयाम्’ इति रम-धातोराणि प्रत्ययः—एतेभ्यश्चतुर्भ्य आसन्तसमुदायेभ्यः ‘अकः’ इति लुङ्लकारस्य प्रथमेकवचने कृत्र् प्रयुज्यते लुङ्च परो भवति । अभ्युत्सादयामकः, पक्षे—अभ्युदसीषदत् । प्रजनयामकः, पक्षे—प्राजीजनत् । चिकयामकः, पक्षे—अची-चयत् । रमयामकः, पक्षे—अरीरमत् । ‘पावयांक्रियात्’ इति ण्यन्तात् पूत्र्-धातोराणि प्रत्ययस्तदन्तात् ‘क्रियात्’ इति लिङि प्रथमेकवचने लिङि परत कृत्र्-धातोर्नुप्रयोगः । पक्षे—पावयान् । ‘विदामकन्’ इति विदधातोराणि तदन्तात्लुङि प्रथमस्य बहुवचने कृत्रोऽनुप्रयोगः । [पक्षे—अवेदिषु ॥]

‘छन्दसि’ इति किम् । ‘अभ्युदसीषदत्’ इति प्रयोगो लोके नित्यं यथा स्यात् ॥

इति-करणं पूर्ववत् प्रकारवाची । एवंप्रकारकाणि रूपाणि निपात्यन्ते [इति]
॥ ४२ ॥

यहां पूर्वसूत्र से ‘अन्यतरस्याम्’ पद का अनुवर्तन है ॥ ‘अकः’ पद का चार आसन्तों के साथ अनुप्रयोग है ।

[छन्दसि] वैदिक प्रयोगों में [अभ्युत्सादयाम्०] इत्यादि विकल्प से निपातन है । 'अभि-उत्' पूर्वक ण्यन्त षट्ठ घातु से, 'प्र' पूर्वक ण्यन्त जन घातु से, 'चिकयाम्' में—चिञ् घातु से भाम् परे द्विवचन अभ्यास से परे चकार को कुत्व, 'रमयाम्' में—रमु ण्यन्त घातु से भाम् प्रत्यय निपातन है, तथा इन चारों भामन्तो से 'अक' इस लुङ् लकार प्रथमपुरुष के एकवचन में लुङ् परे कृञ् का अनुप्रयोग होता है ॥

अभ्युत्सादयामकः, पक्ष में—अभ्युदसीषदत् । प्रजनयामकः, पक्ष में—प्राजीजनत् । चिकयामकः, पक्ष में—अचीचयन् । रमयामकः, पक्ष में—अरीरमन् । पावयाक्रियात्—इसमें ण्यन्त पूञ् घातु से भाम् प्रत्यय, तथा उससे भागे क्रियात् का अनुप्रयोग होता है, जो लिङ् लकार प्रथमपुरुष एक वचन का रूप है । पक्ष में—पाव्यात् । 'विदामकन्' इसमें—भाम् प्रत्ययान्त विद् घातु से लुङ् लकार प्रथमपुरुष बहुवचन में लुङ् परे कृञ् का अनुप्रयोग और सिच् का लुक् निपातन है । पक्ष में—अवेदिषु ऐसा प्रयोग होता है ॥

'छन्दसि' पद का ग्रहण इसलिये है कि—'अभ्युदसीषदत्' इत्यादि प्रयोग लोक में नित्य ही हों । इस सूत्र में भी 'इति' शब्द पूर्वसूत्र के समान प्रकारवाची है, इससे सूत्र का अर्थ यह हुआ कि—'अभ्युत्सादयामकः' इस प्रकार के रूप निपातन से होते हैं ॥ ४२ ॥

चिल लुङि ॥ ४३ ॥

चिल । १ । १ । लुङि । ७ । १ । 'चिल' इति लुप्तविभक्तिको निर्देशः ॥ लुङि लकारे परतो धातुमाशान्चिलः प्रत्ययो भवति । चिलः प्रत्ययः क्वापि न श्रूयते, किन्त्वस्य स्थाने नित्यं मित्रादय एव भवन्ति । यदि क्वापि प्रयोगेष्वस्य श्रवणं न भवति पुनः किमर्थमुपदिश्यते—

भा०—च्लिरुत्सर्गः क्रियते सामान्यग्रहणार्थः । क्व सामान्य-ग्रहणार्थेनार्थः । 'मन्त्रे वसह्वरणावृद्धादृक्कुगमिजनिभ्यो ले३' इति । तत्रावरतस्त्रयाणां ग्रहणं कर्तव्यं स्यात् । चङडोः सिच इति ॥

इकार उच्चारणार्थः । चकारोऽन्तोदात्तस्वरार्थः । अस्योदाहरणानि वक्ष्यमाणसूत्रे दास्यामः ॥ ४३ ॥

१. भा० सू० ८७ ॥

२. भा० २ । ४ । ८० ॥

३. क्वमवरतस्त्रयाणां ग्रहणमिति तु भाष्य एव द्रष्टव्यं, विस्तराभिया न लिख्यते ॥

इस सूत्र में 'ज्लि' यह बिना विभक्ति का प्रयोग है ॥

[लुङि] लुङ् लकार परे होने पर घातुमात्र से [ज्लि] ज्लि प्रत्यय हो ॥

ज्लि प्रत्यय का अवन कहीं भी नहीं होता, किन्तु इसके स्थान में सिज्-दि आदेश नित्य ही हो जाते हैं । (प्र०)—अब ज्लि प्रत्यय का प्रयोगों में अवन ही नहीं होता, तो फिर इसका उपदेश ही क्यों किया ?

(उ०)—ज्लि उत्सर्ग है, इसका निर्देश इसलिये किया है कि—'मन्त्रे घसह्वर०'..... ले.' इस सूत्र में 'ज्लि' के ग्रहण से ज्लि के आदेशों का भी सामान्य से ग्रहण हो जाय अन्यथा 'मन्त्रे घस०' इत्यादि सूत्र में 'चङ्' 'घङ्' 'सिच्' इन तीनों का ग्रहण अवश्य ही करना पड़ता, अतः नापचाय ज्लि उत्सर्ग किया जाता है ॥

ज्लि में इकार उच्चारण के लिये है, चकार अन्तोदात्त स्वर के अभिप्राय से है । इस सूत्र के उदाहरण पहले सूत्र में देने ॥ ४३ ॥

ज्लेः सिच्' ॥ ४४ ॥

'लुङि' इत्यनुवर्तते । ज्लेः । ६ । १ । सिच् । १ । १ ॥ ज्लेः स्थाने सिज्-आदेशो भवति । अकार्षीत् । अहार्षीत् ॥ अत्र 'सिचि वृद्धिः०' ॥' इति वृद्धिः सिद्धा भवति । स्थानिवद्भावेनान्तोदात्तत्वं स्यादेव पुनश्चकारोऽनुबन्धो विशेषणार्थः । 'सिचि वृद्धिः०' अत्र 'सि' वृद्धिः इत्युच्यमाने 'भवन्' अत्र शत्रन्ते परस्मैपदे सी३ विभक्तौ वृद्धिर्मा भूत् । इकार उच्चारणार्थः ॥

१. आ० सू० ८८ ॥

२. आ० ७ । २ । १ ॥

३ (क) अत्र भाष्यम्—किमर्थश्चकार ? विशेषणार्थः । क्व विशेषणार्थनार्थः । सिचिवृद्धि परस्मैपदेषु आ० ७ । २ । १ ॥ इति । सो वृद्धिरितीयत्युच्यमान — ग्रन्थिवायुरित्यत्रापि प्रसज्येत । नैतदास्ति प्रयोजनम् । परस्मैपदेऽप्युच्यते । न चात्र परस्मैपदं प्रथमम् । स्वरार्थस्त० ..... ॥

अथवत्तु चित्करणसामर्थ्यादौ उदात्तत्वम् * नैव दोषः । अथवत्तु सिच-चित्करणम् । कोऽर्थः । सिचचित्करण-

सामर्थ्यादि इदं उदात्तत्वं भविष्यति । नाप्राप्ते प्रत्ययस्वरे आगमानुदात्तत्वमारभ्यते, तद्यथैव प्रत्ययस्वरं बाधते एवं स्थानिवद्भावादपि या प्राप्तिस्नामपि बाधेत । 'तस्माच्चित्करणम् * । तस्माच्चकार कर्तव्यः ॥

(ख) अथवत्तु सिचचित्करणमित्यादि का सारांश-आपम के अनुदात्त होने से तथा सतिशिष्ट स्वर के बलवान् होने से सब स्वरों को बाध कर आगमानुदात्त ही हो जाता है । वह स्थानिवत् की प्राप्ति को भी बाध लेता है । इसी प्रकार 'आदिः सिचोऽन्य-

वा०—स्पृश-मृश-कृष्-तृप्-दृष्-धातु-भ्यां च्लेः^१ सिञ्च्^२ ॥ १ ॥

स्पृश-दिभ्यः शलन्तत्वाश्रित्य कस प्राप् । स्पृशादिभ्यो विकल्पेन सिञ्भवति, पक्षे कसश्च । तथा तृप्-दृप्-धातुभ्यां पुषादित्वाश्रित्यमङ् प्राप्ः, सिञ् विकल्पेन, पक्षेऽङ्गेव भवति । सिञ्चपक्षे विकल्पोनागमशासनाल्लुङि स्पृशादीना त्रीणि त्रीणि रूपाणि भवन्ति । तृप्-दृप्-धातुभ्या रघादित्वादिङपि विकल्प्यत तेन चत्वारि रूपाणि भवन्ति । स्पृश—अस्पृक्षत्, अस्प्राक्षीत्, अस्पाक्षीत् । मृश—अमृक्षत्, अम्राक्षीत्, अमाक्षीत् । कृष्—अकृक्षत्, अक्राक्षीत्, अकाक्षीत् । तृप्—अतृपत्, अतर्पीत्, अत्रापसीत्, अताप्सीत् । दृप्—अदृषत्, अदर्पीत्, अद्रापसीत्, अदाप्सीत् ॥ ४४ ॥

यहां 'लुङि' इस पद का अनुवर्तन है ।

[च्लेः] च्लि के स्थान में [सिञ्] सिञ् प्रादेश होता है लुङ् परे रहते ॥

जैसे ...अकाक्षीत् । अहाक्षीत् यहां 'सिचिवृद्धि०' इस सूत्र से वृद्धि हो जाती है ॥

सिञ् को स्थानिवद्भाव से अन्तोदात्त हो ही जाता, पुनः सिञ् में चकार का अनुबन्ध विशेषण के लिये है जैसे—'सिचि वृद्धि प०' इसमें यदि 'सो वृद्धिः' ऐसा कहते तो 'भवन्' इस शत्रन्त उदाहरण में परस्मैपद में सु विभक्ति परे रहते वृद्धि हो जाती, सो न हो ॥ 'सिञ्' में 'हकार' उच्चारण के लिये है ॥

१—वा०—'स्पृशमृश०'... 'स्पृश' आदि धातुओं के शलन्त होने से नित्य कस प्राप्त था, अतः वार्तिक से विकल्प करके विधान किया है, पक्ष में कस प्रत्यय भी होता है । तथा 'तृप्' 'दृप्' धातुओं के पुषादि होने से नित्य 'मङ्' प्राप्त था, इस वार्तिक से सिञ् विकल्प करके होता है पक्ष में 'मङ्' भी होता है । सिञ् पक्ष में 'अनुदात्तस्य चर्दुप०' (अ० ६ । १ । ५९) इस सूत्र से विकल्प करके लुङ् में 'अम्' आगम होने से स्पृशादियों के तीन तीन रूप बनते हैं । तृप्-दृप् धातुओं के रघादि में होने से 'रघादिभ्यश्च' (अ० ७ । २ । ४५) से इट् का विकल्प होता है अतः इनके चार चार रूप बनते हैं ॥ जैसे—स्पृश्—अस्पृक्षत्, अस्प्राक्षीत्, अस्पाक्षीत् । मृश्—अमृक्षत्, अम्राक्षीत्, अमाक्षीत् । कृष्—अकृक्षत्, अक्राक्षीत्, अकाक्षीत् । तृप्—अतृपत्, अतर्पीत्, अत्रापसीत्, अताप्सीत् । दृप्—अदृषत्, अदर्पीत्, अद्रापसीत्, अदाप्सीत् ॥ ४४ ॥

तरस्याम्' (अ० ६ । १ । १८७)

का भी बाधक हो जाता, अतः ग्राम-मानुदात्तत्व को बाधने के लिये सिञ् करना ही चाहिये, यत 'मा हि लविष्टाम्' इत्यादि प्रयोग सिद्ध हो

जावें ॥

१ महाभाष्ये तु—'स्पृश० दृष्० च्लेः' इत्यस्य स्थाने 'स्पृश दृप्' इति पाठः ॥

२. (क) आ० वा० २८० ॥

(ख) भाष्ये-अ० ३ । पा० १ । आ० ४ ॥

शल इगुपधादनिटः क्सः ॥ ४५ ॥

‘क्लेः’ इत्यनुवर्तते । क्लेः स्थाने सिच् प्राप्तस्तस्यायमपवादः । शल ॥ ५ ॥ १ ॥
इगुपधात् ॥ ५ ॥ १ ॥ अनिटः ॥ ५ ॥ १ ॥ क्सः ॥ १ ॥ १ ॥ इक् उपधायां यस्य स
इगुपधः, तस्मात् । न विद्यत इट् यस्मात् [सोऽनिट्], तस्मात् । ‘शषसर् हल्’
इति शल्-प्रत्याहारः, तदन्तात् ॥

अनिट इगुपधाच्चलन्ताद्धातोः परस्य क्लेः स्थाने क्स आदेशो भवति ।
‘दुह प्रपूरणे’—अघुक्षत् । अलिक्षत् । अघिक्षत् । अत्र क्सस्य कित्वाद् गुणाभावः ।
हकारस्य ङत्व, ‘षढोः कः सि’ इति कत्वम् । ‘आदेश-प्रत्यययोः’ इति षत्वम् ।
‘एकाचो वशो भष् मषन्त्यस्य स्धोः’ इति दुह-दिहोर्दकारस्य षत्व च । तेनेमानि
रूपाणि सिध्यन्ति ॥

‘शलः’ इति किम् । अरौत्सीत् ॥

‘इगुपधात्’ इति किम् । अघाक्षीत् ॥

‘अनिटः’ इति किम् । अकोषीत् । अमोषीत् । अत्र सर्वत्र क्लेः स्थाने क्सो न
भवति किन्तु सिजेव ॥ ४५ ॥

‘क्लेः’ इस पद का अनुवर्तन है । क्लि के स्थान में सिच् प्राप्त या उसका यह अपवाद है ।
इक् उपधा में हो जिसके वह = इगुपध, इट् नहीं होता जिससे वह अनिट्, ‘शषसर् हल्’ इससे
शल प्रत्याहार बनता है सो शल् है अन्त में जिसके सो मलन्त कहाना है ॥ अनिट जो इगुपध
शलन्त धातु उससे परे क्लि के स्थान में क्स आदेश होता है लुङ्, सकार परे हो तो ॥

जैसे—‘दुह प्रपूरणे’—अघुक्षत् । अलिक्षत् । अघिक्षत् । यहाँ ‘क्स’ के किन् होने से
गुण नहीं होता, [हो ङ. । अ० ८ । २ । ३१] हकार को ङकार होकर ‘षढोः क सि’
से ङकार को ककार हुआ ‘आदेशप्रत्यययोः’ से मूढ-न्यादेश होकर तथा ‘एकाचो वशो भष्’
से दुह दिह, धातुओं के ङकार का ङकार होकर के रूप सिद्ध होते हैं ॥

‘शलः’ ग्रहण इसलिये है कि—अरौत्सीत् । ‘इगुपधात्’ ग्रहण इसलिये है कि—
अघाक्षीत् । ‘अनिट’ ग्रहण इसलिये किया कि—अकोषीत्, अमोषीत् । इन सब प्रत्युदाहरणों
में क्लि के स्थान में क्स नहीं होता किन्तु सिच् ही होता है ॥ ४५ ॥

श्लिष आलिङ्गने' ॥ ४६ ॥

[श्लिषः । ५ । १ । आलिङ्गने । ७ । १ ।] श्लिष-धातोः सामान्यार्थे पुष्पादिपाठादङ् प्राप्तः । ३.नियमार्थमिदमुच्यते—आलिङ्गने कस एव स्यात् । आलिङ्गने वर्तमानात् श्लिष-धातोः परस्य क्लेः स्थाने कसो भवति । आश्लिषद् भार्या देवदत्तः ॥ ४६ ॥

श्लिष धातु के पुष्पादि में होने से अङ् प्राप्त था, अतः नियमार्थ यह सूत्र है कि आलिङ्गन अर्थ में कस ही हो ॥

[श्लिषः] श्लिष् धातु से परे क्लि के स्थान में कस आदेश होता है । [आलिङ्गने] आलिङ्गन अर्थ में ही लुङ् लकार परे हो तो ॥

जैसे—आश्लिषत् भार्या देवदत्तः ।

‘आलिङ्गने’ यहण इसलिये है कि—समाश्लिषन् ब्राह्मणकुलम् । यहाँ पुष्पादि होने से अङ् ही होता है ॥ ४६ ॥

न दृशः' ॥ ४७ ॥

पूर्वसूत्रेण कसः प्राप्तः प्रतिषिध्यते । न । दृशः । ५ । १ । दृश-धातोः परस्य क्लेः स्थाने कस आदेशो न भवति । कसे प्रतिषिद्धे—अदर्शत् । अद्राक्षीत् । ‘हरितो वा’ इति विकल्पेनाङ् पक्षे सिच् । अङ् पक्षे ‘ऋदृशोऽङि गुणः’ इति गुण । सिच्यक्षे ‘सृजिदृशोर्भक्त्यमकिति’ इति नित्यमम्-आगमो भवति ॥ ४७ ॥

यहाँ पूर्व सूत्र से कस प्राप्त था उसका प्रतिषेध करते हैं ॥

[दृशः] दृश् धातु से परे क्लि के स्थान में कस आदेश [न] न हो ॥

जैसे—अदर्शत् । अद्राक्षीत् । यहाँ ‘हरितो वा’ से विकल्प करके अङ् होता है, पक्ष में सिच् भी होता है । ‘अङ्’ पक्ष में—‘ऋदृशोऽङि गुणः’ से युज होता है तथा सिच् में ‘सृजिदृशोर्भक्त्यमकिति’ से नित्य ‘अम्’ भाग्यम होता है ॥ ४७ ॥

णिश्चिद्रुभ्यः कर्त्तरि चङ् ॥ ४८ ॥

अयमपि सिजपवादः । णि-श्चि-द्रु-भ्यः । ५ । ३ । कर्त्तरि । ७ । १ । चङ् । १ । १ । शिञ् सेवायाम् । द्रु गतो । स्रु प्रसवणे । ष्यन्तेभ्यश्चि-द्रु-भ्यश्च घातुभ्यः कर्त्तृवाचिनि लुङि परतश्च्लेश्चङ्-आदेशो भवति । णि-अचीकरत् । अपीपचत् । अपीपठत् । शिञ् अशिश्चियत् । [द्रु-] अद्रुवत् । [स्रु-] अस्रुवत् । अत्र 'चङि' इति द्विवचनम् ॥

'कर्त्तरि' इति किम् । अपाठि विद्या देवदत्तेन । अत्र कर्मणि चङ् मा भूत् ॥

वा०—णि-श्चि-द्रु-भ्यः कर्मेणसङ्ख्यानम् ॥ १ ॥

'कर्मेणिङ्' इति सूत्रेणाद्धंघातुकविषये विकल्पेन णिङ् भवति । यदा णिङ् तदा णि-ग्रहणादेव चङ् भविष्यति । यदा तु णिङ् न भवति तदा च्ले-स्थाने सिञ् प्राप्तः । स न स्यात्, चङ् इव स्यादिति वार्तिकप्रयोजनम् । णिङ्-पक्षे 'अचीकमत' अन्यथा 'अचकमत' इति रूपद्वयं भवति ॥

का०—नाकमिष्टसुखं यान्ति सुयुक्तेर्वडवारयैः ।

अथ पत्काणिणो यान्ति येऽचीकमतभाषिणः ॥ ५ १ ॥

अत्र इत्येवात्र क्लृपेण^१ द्वावर्थौ भवतः । अकमिष्ट-भाषिणः पुरुषाः सुयुक्तेर्वडवारयैः सुखं स्वर्गं न यान्ति । कुतः । 'अकमिष्ट' इत्यशुद्धप्रयोगस्योच्चारणात् । तथा—अचकमत-भाषिणः पुरुषाः सुयुक्तेर्वडवारयैरिष्टसुखं नाक स्वर्गं यान्ति प्राप्नुवन्ति । कुतः । वार्तिकसिद्धस्य 'अचकमत' इति प्रयोगस्योच्चारणात् । 'अथ' इत्यनन्तरं ये जना अचीकमत-भाषिणस्ते 'पत्काणिणः' पद्ध्यामिष्टसुखं स्वर्गं यान्ति प्राप्नुवन्ति । अत्र सूत्रवार्तिकानुसारेण यथार्थप्रयोगज्ञस्य वैयाकरणस्य प्रशंसा, अज्ञस्य च निन्दा भवतीति प्रयोजनाय कारिकोक्ता ॥ ४८ ॥

१. भा० सू० १७६ ॥

(ख) भा० वा० १८४ ॥

२. धा०—भ्वा०—८८४ ॥

७. अ० ३ । १ । ४ ॥

३. धा०—भ्वा०—९२९ ॥

८. अ० ३ । पा० १ । आ० ४ ॥

४. धा०—भ्वा०—९२५ । वर्त्तमानधातुपाठेषु

९ तल्लक्षणान्तु—

'स्रु गतो' इत्येव पाठः ॥

अनेकार्थशब्दविन्यास श्लेषः ॥

५. अ० ६ । १ । ११ ॥

द्र० ऋग्वे० भूमिकायामलङ्कारविषये ॥

६. (क) अ० ३ । पा० १ । आ० ४ ॥

यह भी सिच् का अपवाद है । ण्यन्त, श्रि, द्रु और स्रु धातुओं से परे च्लि के स्थान ग, चङ् पादश हो, कर्तृवार्त्ता लुङ् परे हो तो ॥

जैसे णि-अचीकरन् । अपीपचन् । अर्पापठन् ॥ श्रि अशिश्चियन् । द्रु अदुद्रुयन् ॥ स्रु—अमुस्रुवन् ॥ यहां 'चङि' सूत्र से द्विर्वचन होता है ॥ 'कर्त्तरि' ग्रहण इस लिये है कि—अपाठि विद्या देवदत्तेन, यहां कर्म में चङ् न हो ॥

१-वा०—'णि श्रि-द्रु-स्रुषु कमे०' 'कमेणिङ्' इस सूत्र से प्राप्त धातुक विधय में णिङ् विकल्प से होता है । णिङ् पक्ष में णि ग्रहण से 'चङ्' हो जाता है, जब 'णिङ्' नहीं होता तब च्लि के स्थान में सिच् प्राप्त पा, सो न हो परन्तु 'चङ्' ही हो इसलिये यह वार्त्तिक है ॥ णि- पक्ष में—अचीकमत, दूसरे पक्ष में—अचकमत ये दो रूप बनते हैं ॥

का०—नाकमिष्टसुखं यान्ति० " ॥ १ ॥

यहां श्लेषालङ्कार से कारिका के दो अर्थ होते हैं । यथा—'अकमिष्ट' पद का प्रयोग करने वाले पुरुष 'अकमिष्ट' इस अयुद्ध प्रयोग का उच्चारण करने के कारण अच्छे सुन्दर घोड़ों से युक्त रथों द्वारा स्वर्ग अर्थात् सुख को प्राप्त नहीं होने हैं । तथा—'अचकमत' पद का प्रयोग करने वाले पुरुष अच्छे अच्छे घोड़ों से युक्त रथों द्वारा स्वर्ग अर्थात् इष्ट सुख को पाते हैं, क्योंकि वे वार्त्तिक से शुद्ध एव 'अचकमत' प्रयोग का उच्चारण करते हैं । 'अथ' यहां अनन्तरवाची है, जो पुरुष 'अचीकमत' प्रयोग करते हैं वे 'पत्काधिणः' पैर घिसाते हुए इष्ट सुख अर्थात् स्वर्ग को प्राप्त करते हैं ॥ जो व्याकरण सूत्र तथा वार्त्तिक से मिथ प्रयोगों का यथायोग्य प्रयोग करता है उसकी प्रशंसा तथा स्वामी की निन्दा होती है, इत्यादि प्रयोजन के लिये [अर्थवाच रूप से] यह कारिका है ॥ ४८ ॥

विभाषा धेट्-शब्दयोः ॥ ४९ ॥

'कर्त्तरि चङ्' इत्यनुवर्तते । अप्राप्तश्चङ् विकल्प्यतेऽतोऽप्राप्तविभाषेयम् । विभाषा । १ । १ । धेट्-शब्दयोः । ६ । २ । 'धेट् पाने', दुओश्चि गतिवृद्धयोः ' इत्येव पठिताभ्यां धेट्-शिव-धातुभ्यां परस्य च्लेः स्थाने कर्त्तरि लुङि परतो विकल्पेन चङ्-आदेशो भवति । पक्षे सिजेव । शिव-धातोः सिच्, पक्षे विकल्पेनाङ् विधोयते । धेट्-धातुविकल्पेन सिज्जुम् विधीयते । एव द्वयोश्चोणि त्रीणि रूपाणि भवन्ति । अदधत्, अधात्, अधासीत् । अशिश्चियत्, अश्चत्, अश्चयीत् । अत्र चङ्-पक्षे 'चङि' इति द्विर्वचनम् ॥

१. भा० २४८ ॥

२. छा०—स्वा०—८८९ ॥

३. भा०—स्वा०—९९५ ॥

४. भा० ६ । १ । ११ ॥

‘कर्तरि’ इति किम् । अधायि माता बालेन । अश्वायि ग्रामो देवदत्तेन । अत्र चङ् मा भूत् ॥ ४६ ॥

‘कर्तरि’ तथा ‘चङ्’ का अनुवर्तन है ॥ यह सूत्र मंत्रात विभाषा है न्योकि यहाँ अप्राप्त चङ् का विकल्प है ॥

[घेदभ्योः] घेद् भि धातु से परे च्चि के स्थान में [विभाषा] विकल्प करके चङ् होता है कर्तृवाची लुङ् परे हो तो, पक्ष में ‘सिच्’ भी होता है ॥

‘भि’ धातु से सिच्, पक्ष में विकल्प [जृस्तम्भु० विवभ्यश्च, घ० ३।१।५८ । न भङ् होता है, और घेद् धातु से सिच् लुक् [विभाषा घ्राधेद्० घ० २।४।७८] विकल्प में होता है इस प्रकार दोनों के तीन तीन रूप बनते हैं—

जैसे—अदधत्, अधात्, अधासीत् ॥ अशिशिवयत्, अश्वत्, अश्वयीत् । चङ् पक्ष में ‘चङि’ से द्विवचन होता है ॥

‘कर्तरि’ ग्रहण हमलिये है कि—अधायि माता बालेन । अश्वायि ग्रामो देवदत्तेन । यहाँ चङ् न हो ॥ ४९ ॥

गुपेश्छन्दसि ॥ ५० ॥

‘विभाषा’ इत्यनुवर्तते । गुपेः । ५ । १ । छन्दसि । ७ । १ । ‘गुपू रक्षणे’ इत्यस्माद् धातोरुङि विकल्पेनाय-प्रत्ययो भवति । तत्रायाभावे चङ् विकल्प्यते ॥ छन्दसि = वेदविषये गुप्-धातोः परस्य च्लेः स्थाने कर्तरि लुङि परतो विकल्पेन चङ्-आदेशो भवति । अजुगुपत् । पक्षे सिञ्जेव—अगोपीत्, अगोप्सीत्, अगोपायीत् । अत्र ‘आय, चङ्, इट्’ इति विकल्पत्रयेण वेदविषये गुपधातोरुङि चत्वारः प्रयोगाः । लोके तु चङ् न भवतीति त्रीण्येव रूपाणि ॥ ५० ॥

यहाँ ‘विभाषा’ पद का अनुवर्तन है ॥ ‘गुपू रक्षणे’ धातु से लुङ् में विकल्प से आय प्रत्यय होना है जब आय नहीं होता तब विकल्प से चङ् होता है ॥

[छन्दसि] वेद विषय में [गुपे.] गुप् धातु से परे च्चि के स्थान में विकल्प से चङ् आदेश होता है कर्तृवाची लुङ् लकार परे हो तो ॥

जैसे अजुगुपत् । सिच् पक्ष में अगोपीत्, अगोप्सीत्, अगोपायीत् ॥ वेद विषय में लुङ् लकार परे गुप् धातु के चार रूप होते हैं, न्योकि ‘आय-चङ्-ईट्’ ये तीनों विकल्प से होते हैं परन्तु लोक में चङ् न होने से तीन ही रूप बनते हैं ॥ ५० ॥

ऊनयतिध्वनयत्येलयत्यर्दयतिभ्यः^१ ॥ ५१ ॥

ऊनयतीनां ष्यन्तत्वात् पूर्वण चङ् प्राप्तो निषिध्यते । 'छन्दसि' इत्यनुवर्तते । न ।
ऊनयति-ध्वनयति-एलयति-अर्दयतिभ्यः । ५ । ३ ॥ उल परिहाणे^२ । ध्वन शब्दे^३ ।
इल प्रेरणे^४ । अर्द गतौ^५ । छन्दसि = वेदविषय ऊनादिष्यन्तेभ्यां धातुभ्यः परस्य चलेः
= गाने कर्तरि लुङि परतश्चङ्-आदेशो न भवति । ऊनादयः सर्व चुरादिभ्यः ।
ऊनये^६ । ध्वनयान्^७ । ऐलयीः^८ । अर्दयोन्^९, इति वेदे । लोके तु भवत्येव चङ्—
ओननन्^१ । अदिध्वनन् । ऐलिनन् । आदिदन् । अत्राभ्यासस्य सन्वत् कार्यमिकागदेशः
॥ ५१ ॥

यहां 'छन्दसि' पद का अनुवर्तन है ॥ ऊनयति आदि धातुओं के ष्यन्त होने से पूर्वमूल से
चङ् प्राप्त था, सो निषेध करते हैं ॥

छन्दसि = वेद विषय में [ऊनयतिध्वनयत्येलयत्यर्दयतिभ्यः] ऊनयति आदि ष्यन्त
धातुओं से परे षिन् के स्थान में चङ् आदेश [न] नहीं होता कर्तृवाची लुङ् परे हो तो ॥

ऊनयति आदि सब चुरादि लक्ष के हैं । जैसे—काममूनयीः । मा स्वामग्निध्वनयीत् ।
काममेलयीः । मैनमर्दयीन् । लोक में चङ् होने से—ओननन् । अदिध्वनन् । ऐलिनन् ।
आदिदन् । यहां उदाहरणों में सन्वद्भाव से अभ्यास को 'ईकार' आदेश होता है ॥ ५१ ॥

अस्यतिववितख्यातिभ्योऽङ्^१ ॥ ५२ ॥

चङ् निवर्तते । सिजपवादोऽङ् विधीयते । असु क्षेपणे^२ । वच परिभाषणे^३ ।
ब्रूत्रादेशश्च । ख्या प्रकथने^४ । ख्याति-ग्रहणेन चक्षिङ्-आदेशस्य ग्रहण न भवति ।

१. घा० सू० ४६४ ॥

२. घा०—चुरा०—३३९ ॥

३. घा०—चुरा०—३४० ॥

४. घा०—चुरा०—११९ ॥

५. घा०—चुरा०—२८० ॥

६. ऋ०—१ । ५३ । ३० ॥

७. ऋ०—१ । १६२ । १५ ॥

८. अनुपलब्धमूलमिदम् ॥

९. यत्स्वत्र काशिकाकारादय 'ओनिनन्' इति रूप- १३ घा०—प्रदा०—५० ॥

माहुः, तदयुक्तम् । अग्लोपित्वात् सन्वद्भावा-
भावान् । अद्विवचनेऽपि णी स्थानिवद्
भवतीति 'ओः पुण्यज्यपरे' इति शापकात्
अकारलोपस्य स्थानिवत्त्वाद् द्वितीयैकाक्षो
द्विवचनम् ॥

१०. घा० सू० ३१६ ॥

११. घा०—दिवा०—१०१ ॥

१२. घा०—प्रदा०—५३ ॥

‘असिद्धे शस्य यवचनं विभाषा’ ॥’ इति वार्तिकेन ख्यात्रादेशस्यासिद्धत्वात् ।
 अस्यति-वक्ति ख्यातिभ्यः । ५ । ३ । अङ् । १ । १ । अस्यति-वक्ति-ख्यातिभ्यो धातुभ्यः
 परस्य च्लेः स्थाने कर्त्तरि लुङि अङ्-आदेशो भवति । अमु-धातोः पुषादिपाठादङ्
 सिद्धः, पुनरात्मनेपदार्थ आरम्भः । { पुषादिपाठान् परस्मैपदेष्वङ् भविष्यति : }
 निरास्थत् । निरास्थेताम् । निरास्थन्त । उपसर्गदि विकल्पेन वार्तिककृतमात्मनेपदम् ।
 ‘अस्यनेस्वुक्’ इत्यङि परतस्वुग्-आगमः । वक्ति—अवोचत् । अवोचनाम् ।
 अवोचन् । [ख्याति -] अस्यन् । अस्यताम् । अस्यन् । ‘वच उम्’ इत्यङि परतो वच-
 धातोदम्-आगमः ॥

‘कर्त्तरि’ इति किम् । निरासि बाणः सूरेण । अत्र कर्मण्यङ् मा भूत् ॥ ५२ ॥

यहां ‘अङ्’ की अनुवृत्ति नहीं पाती । ‘अङ्’ सिच् का अपवाद है । ख्याति-ग्रहण से अङि
 के आदेश ‘अङ्’ का ग्रहण नहीं होता क्योंकि—‘असिद्धे शस्य यवचनं विभाषा’ इस वार्तिक से
 जो ‘अङ्’ को यकार का विधान किया है वह विपादि होने से सपाद सप्ताध्यायी अर्थान् सवा मात
 ग्रन्थाय के कायों में ‘पूर्ववासिद्धम्’ (अ० ८ । २ । १) से असिद्ध हो जाता है, अतः उसका ‘अङ्’
 ऐसा रूप ही नहीं रहता इसलिये उसका यहां ग्रहण नहीं होता ॥

[अस्यति वक्ति ख्यातिभ्यः] अमु वच और ख्या धातुओं से परे क्लि के स्थान में
 [अङ्] अङ् आदेश होता है कर्त्तृवाची लुङ् परे हो तो ।

‘अमु’ धातु के पुषादि में होने से ‘अङ्’ सिद्ध ही या पुनः अङ् का विधान आत्मनेपद के
 लिये है क्योंकि पुषादियों से ‘अङ्’ परस्मैपद में होता है । जैसे—निरास्थत्, निरास्थताम् ।
 निरास्थन्त । यहां [उपसर्गदिस्यत्पूर्वोर्वा वचनम् । अ० १ । ३ । २६] इस वार्तिक द्वारा
 उपसर्ग अस्यति से विकल्प करके आत्मनेपद होता है । ‘अस्यनेस्वुक्’ सूत्र से अङ् परे ‘वुक्’ का
 आगम होता है । वक्ति—अवोचत् । अवोचनाम् । अवोचन् । वच धातु को ‘वच उम्’ से अङ् परे
 उम् का आगम होता है ॥ ख्याति—अस्यन्, अस्यताम्, अस्यन् ॥

‘कर्त्तरि’ ग्रहण इसलिये है कि—निरासि बाणः सूरेण । यहां कर्म में अङ् नहीं होता
 ॥ ५२ ॥

१ (क) भाष्ये—अ० २ । पा० ४ । आ० १ ॥ २. अ० ७ । ४ । २७ ॥

(ख) आ० आ०—१५ ॥

३. अ० ७ । ४ । २० ॥

लिपिसिचिह्वश्च' ॥ ५३ ॥

अङ्' इत्यनुवर्तते । योगविभाग उत्तरार्धः । उत्तरसूत्रेऽस्यैवानुवृत्तिः स्यात् ॥
लिपि सिचि-ह्वः । ५ । १ । [च ।] लिप्यादीनां समाहारद्वन्द्वः ॥ 'लिप उपदेहे',
षिच क्षरणे', ह्वेच् स्पर्धायां' इत्येव पठितेभ्यो लिप्यादि-धातुभ्यः परस्य क्त्वेः
स्थानेऽङ्-आदेशो भवति कर्त्तरि लुङि परतः । अलिपत् । असिचत् । अह्वत् ॥

कर्त्तरि' इति किम् । अनेपि देहली कन्यया । अत्राङ् मा भूत् ॥ ५३ ॥

यहां 'अङ्' पद का अनुवर्तन है । योगविभाग उत्तर सूत्र में अनुवृत्ति के लिये है ॥ यहां
समाहार द्वन्द्व समास है ॥

[लिपिसिचिह्वः] लिप्, सिच्, ह्वेच्, इन धातुओं से परे च्त्वि के स्थान में अङ्, आदेश
होता है कर्तृवाची लुङ्, लकार परे हो तो ॥

जैसे—अलिपत् । असिचत् । अह्वत् ॥

कर्त्तरि' ग्रहण इसलिये है कि— अनेपि देहली कन्यया । यहां कर्म में अङ् न हो ॥ ५३ ॥

आत्मनेपदेष्वन्यतरस्याम्' ॥ ५४ ॥

प्राप्तविभाषेयम् । पूर्वं नित्ये प्राप्ते विभाषःऽऽरभ्यते । लिप्यादयोऽनुवर्तन्ते ।
आत्मनेपदेषु । ३ । ३ । अन्यतरस्याम् ॥ कर्तृवाचिषु लुङ्धात्मनेपदसङ्गकेषु प्रत्ययेषु
परतो लिप्यादिधातुभ्यः परस्य क्त्वेः स्थाने विकल्पेनाङ्-आदेशो भवति । अलिपत्,
अलिप्त । असिचत्, असिक्त । अह्वत्, अह्वास्त । लिप्यादय उभयपदिनस्तेषां विकल्पेन
द्वौ द्वौ प्रयोगौ भवतः ॥ ५४ ॥

यह प्राप्तविभाषा है क्योंकि पूर्व सूत्र से अङ् की नित्य प्राप्ति में विकल्प किया है ।
'लिपिसिचिह्व' की अनुवृत्ति आ रही है । लिप्-सिच्-ह्वेच्, धातुओं से परे च्त्वि के स्थान में
[अन्यतरस्याम्] विकल्प से अङ्, आदेश होता है । आत्मनेपदेषु] आत्मनेपद से कर्तृवाची
लुङ्, लकार के प्रत्यय परे हों तो ॥

जैसे—अलिपत्, अलिप्त । असिचत्, असिक्त । अह्वत्, अह्वास्त ॥ लिप आदि धातु
उभयपदी हैं अतः दो दो रूप बनते हैं ॥ ५४ ॥

पुषादिद्युताद्यृदितःपरस्मैपदेषु ॥ ५५ ॥

मिअपवाद एव । पुषादि-द्युतादि-लृदितः । ५ । १ । परस्मैपदेषु । ७ । ३ । पुषादीनां समाहारद्वन्द्वः ॥ पुषादिभ्यो द्युतादिभ्य लृदिर्भ्यश्च घातुभ्यः परस्य क्ले. स्थाने लुङि कर्तृवाचिपरस्मैपदसञ्ज्ञकस्य प्रत्ययेषु परतोऽङ्-आदेशो भवति । पुषादि—अपुषन् । अशुषन् । अनुषन् । अदुषन् ॥ द्युतादि—अद्युतन् । अश्वितन् । लृदितः—अगमन् । असदन् ॥ पुषादयो दिवादिस्थः ग्रहन्ते न तु भ्वादिस्थाः । यदि भ्वादिस्थानां ग्रहणं स्यात्तर्हि पुषादेः पश्चाद् द्युतादयः सन्ति, पुषादिग्रहणेन द्युतादीनामपि ग्रहणं स्यात्, पुनराचार्येण द्युतादिग्रहणं कृतं तेन ज्ञायते दिवादिस्थानामेव पुषादीनां ग्रहणम् ॥

‘परस्मैपदेषु’ इति किम् । अद्योतिष्ट । अश्वेतिष्ट । अत्राङ् मा भूत् ॥ ५५ ॥

यह सूत्र सिक् का अपवाद है । यहां समाहार द्वन्द्व समास है ॥

[पुषादिद्युताद्यृदितः] पुषादि और द्युतादि तथा लृदिन् घातुमो से परे क्लि के स्थान में अङ् आदेश होता है लृङ् लकार के कर्तृवाची [परस्मैपदेषु] परस्मैपदसंज्ञक प्रत्यय परे हों तो ॥

जैसे—पुषादिसे—अपुषन् । अशुषन् । अनुषन् । अदुषन् । द्युतादि से—अद्युतन् । अश्वितन् ॥ लृदितों से—अगमन् । असदन् ॥ यहां पुषादि कहने से दिवादि—ग्रन्तर्गत जो पुषादि हैं उनका ही ग्रहण है, भ्वादि गण वालों का नहीं, क्योंकि यदि भ्वादि गण वाले पुषादि का ग्रहण होता तो पुषादि के अनन्तर द्युतादि घातुपाठ में पड़े ही हैं उनका ग्रहण हो ही जाता, फिर जो आचार्य ने सूत्र में पुषादि के अनन्तर द्युतादि पढ़ा है उससे ज्ञात होता है कि दिवादिभ्य पुषादि का ही ग्रहण है ॥

‘परस्मैपदेषु’ ग्रहण इसलिये है कि अद्योतिष्ट । अश्वेतिष्ट । यहां आत्मनेपद में अङ् न हो ॥ ५५ ॥

सत्तिशास्त्यत्तिभ्यश्च ॥ ५६ ॥

‘परस्मैपदेषु’ इत्यनुवर्तते । सत्ति-शास्ति-अत्तिभ्यः । ५ । ३ । [च ।] ‘भृ गतो’ शासु अनुशिष्टौ, ऋ गतो’ इत्येवपठितेभ्यो घातुभ्यः परस्य क्ले:

१. आ० सू० २१७ ॥

२. आ० सू० २५६ ॥

३. आ०—भ्वा०—१२० ॥

४. आ०—अदा०—६५ ॥

५. आ०—भ्वा०—१२१ ॥

स्थानेऽङ्-आदेशो भवति लुङि परस्मैपदप्रत्ययेषु परतः । असरत् । अशिषत् । आरत् ।
अत्राङि परतोऽस्ति-सत्योर्गुणः शास इत्व च ॥

‘परस्मैपदेषु’ इति किम् । मा समृत । मा समृषाताम् ॥

अत्र जयादित्यभट्टोजिदीक्षितादिभिर्क्-वानोः परस्य च्लेः स्थानेऽङ्-आदेश
आत्मनेपदेष्वपि कृतस्तस्य खण्डन प्रथमाध्यायस्य तृतीयपादे ‘समो गम्यच्छि०’
इत्यत्र लिखितम् ॥ ५६ ॥

यहां ‘परस्मैपदेषु’ इस पद का अनुवर्तन है ॥ [सतिशास्त्यतिभ्यः] सृ-शामु-क्, इन
धातुओं से परे च्लि के स्थान में अङ् आदेश होता है लुङ् लकार के कर्तृवाची परस्मैपद प्रत्यय
परे हों तो ॥

जैसे—असरत् । अशिषत् । आरत् । यहां अङ् परे रहके ‘क्’ तथा ‘सृ’ धातु को
गुण, और ‘शामु’ धातु को ‘इत्व’ हो जाता है ॥

‘परस्मैपदेषु’ ग्रहण इसलिये है कि—मा समृत, मा समृषाताम् । यहां जयादित्य
भट्टोजिदीक्षितादि ने ‘क्’ धातु से परे च्लि के स्थान में ‘अङ्’ आदेश आत्मनेपद में भी माना
है उसका खण्डन प्रथमाध्याय तृतीयपाद के [‘समो गम्यच्छि०’ अ० १ । ३ । २९] सूत्र से कर
दिया है ॥ ५६ ॥

इरितो वा^१ ॥ ५७ ॥

‘परस्मैपदेषु’ इत्यनुवर्तते । इरितः । ५ । १ । वा । इर् इत्सञ्ज्ञो यस्य,
तस्मान् । इरिद्धातोः परस्य च्लेः स्थाने लुङि परस्मैपदेषु परतो विकल्पेनाङ्-आदेशो
भवति । रुधिर-अहवत् । अरीत्सीत् ॥ छिदिर्—अच्छिदत् । अच्छेत्सीत् ॥ भिदिर्—
अभिदत् । अभेत्सीत् ॥

‘परस्मैपदेषु’ इति किम् । अरुद्ध । अच्छिदत् । अभिदत् । अत्राङ् मा भूत् ॥ ५७ ॥

यहां ‘परस्मैपदेषु’ की अनुवृत्ति पा रही है ॥ ‘इर्’ है इत्सञ्ज्ञक जिनका वे ‘इरित्’
कहाते हैं ॥

[इरितः] इरित् धातुओं से परे च्लि के स्थान में अङ् आदेश [वा] विकल्प से होता
है लुङ् लकार के कर्तृवाची परस्मैपद प्रत्यय परे हों तो ॥

जसे—जृ—अजरत् । अजारीत् । स्तम्भु—अस्तम्भत्, अस्तम्भीत् ॥ अञ्चु—अञ्चु-
चत् । अञ्चोचीत् ॥ म्लञ्चु—अम्लुचत् । अम्लाचीत् ॥ शृञ्चु—अशृचत् । अश्रोचीत् ॥
ग्लञ्चु—अग्लुचत् । अग्लोचीत् ॥ ग्लञ्चु—अग्लुचत् । अग्लुञ्चीत् ॥ दुष्पाञ्चि—अश्वत्,
अश्वयीत्, अशिश्वयत् ॥ जृ—अज्, का अङ् पर 'कृदशाङ्गि गुण' से गुण हाता है
स्तम्भु तथा ग्लुञ्चु के अनुनासिक का नाप ['अनिदिता ह्रस्व' अ० ६ । ४ । २४ ।] सूत्र से
होता है । शृञ्चु आदि धातुआं में अङ् परे गुण नहीं हाता, अङ् क विकल्प हाता में पक्ष में मिष्
भी होता है ॥

यहां परस्मैपदेषु ग्रहण इति इति है कि—अञ्चोचि पन्था स्वयमेव । यहा कर्मकर्ता में
'अङ्' नहीं होता ॥ ५८ ॥

कृमृदरुहिभ्यश्छन्दसि ॥ ५९ ॥

अत्र 'परस्मैपदेषु' इति निवर्तते । 'कृमृदू करणे', मृडू प्राणत्यागे', दृडू
आदरे', रुह बीजजन्मनि प्रादुर्भावे च' इत्येव कृतपाठेभ्यः कृत्रादिधातुभ्यः परस्व
कलेः स्थाने छन्दसि—वदविषयेऽङ्-आदेशो भवति । अकरत्* । अकरत* । अमरत्* ।
अदरत्* । आरुहन्* । अत्र आदीनामङ्गि गुणो रुहेर्गुणाभावश्च ॥

छन्दसि' इति किप् । अकार्षीत् । [अमृत । अदृत । अरुक्षत्] इत्यादिष्वङ् मा
भूत् ॥ ५९ ॥

यहां परस्मैपद की निवृत्ति हुई ॥ [कृमृदरुहिभ्यः] कृ, मृ, दृ, रुहि धातुओं से परे क्ति
के स्थान में [छन्दसि] वेदविषय में 'अङ्' आदेश होता है कर्त्तृवाची लुङ् लकार परे हो तो ॥

जैसे— कृ—अकरत्, अकरत । मृ अमरत् । दृ अदरत् । रुह—आरुहन् । यहां
अङ् परे 'कृ' आदि धातुओं से गुण, तथा 'रुह' धातु से गुण का अभाव होता है ॥

'छन्दसि' ग्रहण इति इति है कि—अकार्षीत् । अमृत । अदृत । अरुक्षत् इत्यादि में
अङ् नहीं होता ॥

चिण ते पदः ॥ ६० ॥

चिण । १ । १ । ते । ७ । १ । पदः । ५ । १ । त-शब्दः—परस्मैपदेषु आत्मनेपदेषु
च वर्तते । ओपदेशे पद-धातोरात्मनेपदित्वादात्मनेपदस्य प्रथमेकवचन-त-शब्दस्यात्र

१ धा०—ननि०—१० ॥

२ धा०—तुदा०—११९ ॥

३ धा०—तुदा०—१२७ ॥

४ धा०—तुदा०—१२७ ॥

५ धा०—तुदा०—१२७ ॥

६ धा०—तुदा०—१२७ ॥

७ धा०—तुदा०—१२७ ॥

८ धा०—तुदा०—१२७ ॥

९ धा०—तुदा०—१२७ ॥

ग्रहणम् ॥ पद^१-धातोः परस्य च्लेः स्थाने त-शब्दे परताश्रणादेशो^२ भवति । समपादि^३ धनं देवदत्तः । प्रापादि विद्या ब्राह्मणः ॥

‘ते’ इति किम् । समपत्साताम् । अत्र चिण मा भूत् ॥ ६० ॥

त—शब्द परस्मैपद शरीर आत्मनेपद दान्ता में है, उपदश । अर्थात् धातुपाठ] में पद धातु के आत्मनेपदी हान् म यहा ‘त’ शब्द में आत्मनेपद प्रथम पुंस्व प्रथमैकवचन का ग्रहण है ॥

[पद.] पद धातु से पर च्लि के स्थान में [चिण्] चिणादश हो [ते] ‘त’ शब्द परे हो तो ॥

जैसे—समपादि धनं देवदत्तः । प्रापादि विद्या ब्राह्मणः ॥

‘ते’ ग्रहण इसलिये है कि—समपत्साताम् यहा साताम् के परे चिण् नहीं होता ॥ ६० ॥

दीपजनबुधपूरितायिप्यायिभ्योऽन्यतरस्याम्^४ ॥ ६१ ॥

‘चिण् ते’ इत्यनुवर्तते । ‘कर्तरि’ इति च । दीप-जन-बुध-पूरि-तायि-प्यायिभ्यः । ५ । ३ । अन्यतरस्याम् ॥ ‘दीपी दीप्तौ, जनी प्रादुर्भावे, बुध’ अवगमने, पूरी आप्यायने, तायु मन्तानपालनयोः, ओप्यायी धृद्धौ’ एवमुपदिष्टेभ्यो दीपादिधातुभ्यः परस्य च्लेः स्थाने कर्तृवाचि-त-शब्दे परता विवक्षेण चिण-आदेशो भवति ॥ अदीपि, अदीपिष्ट । अजनि, अजनिष्ट । अबोधि, अबुद्ध । अपूरि, अपूरिष्ट । प्रतायि, प्रतायिष्ट । अप्यायि, अप्यायिष्ट ॥

दीपादिषु ‘कर्तरि’ इत्यनुवर्तनादप्राप्तविभाषा विज्ञायते । दीपादीनामकर्मत्वात्^५ कर्तृस्यभावकत्वाच्च^६ कर्ता कर्मवन्न भवति । तेन यक्चिणावपि न भवतः । एवमप्राप्त-श्रिणा^७ विधीयते ॥ ६१ ॥

१. ‘पद गतो’ ईवादि क आत्मनेभाष्य ॥

२ विभाषा मध्ये च ये विधयस्ते नित्या भवन्ति’ (अ० १ । २ । २२ भा० ॥ अ० ५ । २ । ९७ भा०) । इति न्यायेन नित्योऽयं विधिः ॥

३ गतेरुपाध्याय, ज्ञान गमन प्राप्तिश्च । प्राप्तार्थस्यात्र विवक्षितत्वादय एव भवत इति न्यायम् ॥

(म) ‘कर्तरि’ इत्यनुवर्तनान् कर्तृयय विधि सम्प्रतिनितवानित्यर्थः ॥

४ अ० सू० १९४ ॥

५ दीपादीनामात्मनेपदिना साहचर्यान् जन जनने बुध अवगमने इ-यनयो परस्मैपदिना-ग्रहणम् । ‘बुधिर्’ बोधने, इत्यस्य तु निरनुवन्धकप्रश्नः । न यानुवन्धकस्य यस्मिन् ॥

६ यत्त्वञ्च भट्टोजिदीक्षितादयः सकर्मकत्वज्ञापकस्य च विभाषेण इ या एत, दीपादीनामकर्म-कत्वा साहचर्याः “अकर्मकाश्च दीपादयः” (अ० १ । १ । ४३ भा०) इति व्याख्यानकालात्वात् ॥ यस्य कस्य संबन्धप्रयोगस्तु न शब्दानां साधुत्वं प्रमाणम् ॥

७ यन्तु ‘अचः कर्तृयकि’ (अ० १ । २ । २२२) इति सूत्रभाष्य ‘जायते स्वयमेव’ इत्युदा-हृत, तदन्तर्भाष्येण तुतिमाश्रित्य वसन्तमावर्त-वर्मान् नाम्नेनेन विरोधः ॥

८ विषयोऽयं ‘नवेति विभाषा’ इति सूत्रभाष्य प्राप्तप्राप्तविवेचनस्यैव सूत्रस्य व्याख्यान-निरूपितः । तद्यथा—

चिण्—ते और कर्त्तरि इनकी अनुवृत्ति आ रही है ॥

[दीप्-प्यायिष्य] दीपादि धातुओं से परे चिन् के स्थान में कर्त्तृवाची "त" शब्द परे हो तो [अन्यतरस्याम्] विकल्प करके चिण्-आदेश हो ॥

जैसे—अदीपि, अदीपिष्ट । अजनि, अजनिष्ट । अशोधि, अशुद्ध । अपूरि, अपूरिष्ट । अतापि, अतापिष्ट । अप्यायि, अप्यायिष्ट ॥

दीपादि धातुओं में 'कर्त्तरि' इस पद की अनुवृत्ति होने से यहाँ अप्राप्त विभाषा है क्योंकि दीपादि धातुओं के अकर्मक तथा कर्त्तृस्थभावक होने से कर्त्ता को कर्मवद्भाव प्राप्त ही नहीं होता हुआ से यक् और चिण् भी प्राप्त नहीं होते इस प्रकार यहाँ अप्राप्त चिण् का विधान है ॥ ६१ ॥

अचः कर्मकर्त्तरि ॥ ६२ ॥

'कर्त्तरि' इति निवृत्तम् । 'चिण् ते' इत्यनुवर्तते । 'अन्यतरस्याम्' इति च । अचः । ५ । १ । कर्मकर्त्तरि । ७ । १ ॥ अजन्ताद् धातोः परस्य च्ले स्थाने कर्मकर्त्तरि त-शब्दे परस्मै विकल्पेन चिण्-आदेशो भवति ॥ अकारि कटः स्वयमेव । अकृत कटः स्वयमेव । अलावि केदारः स्वयमेव । अलविष्ट केदारः स्वयमेव ॥

'अचः' इति किम् । अपाठि विद्या स्वयमेव ॥

'कर्मकर्त्तरि' इति किम् । अकारि कटो देवदत्तेन । अत्र कर्मणि निम्नं चिण् भवति ॥

अस्मिन् सूत्रे प्राप्तविभाषा । 'चिण् भावकर्मणोः' इति नित्यप्राप्तश्चिण् विभाष्यते ॥ ६२ ॥

'कर्त्तरि' पद की अनुवृत्ति समाप्त हुई । चिण् 'त' इन दोनों पदों की अनुवृत्ति आ रही है, अन्यतरस्याम् की भी ।

[कर्मकर्त्तरि] कर्मकर्त्ता से न शब्द परे हो तो [अच] अजन्त धातु से परे चिन् के स्थान में चिण् आदेश विकल्प करके हो ॥

जैसे—अकारि कटः स्वयमेव । अकृत कटः स्वयमेव ॥ अलावि केदारः स्वयमेव । अलविष्ट केदारः स्वयमेव ॥

“... अप्राप्तः । कर्त्तरि इति कर्त्तृत्वे ॥ तस्मिन् मदह, अकर्मकस्य कर्त्ता कर्मवद्भवति, अकर्मकाश्च दीपादयः ॥ अकर्मका अपि वै मोक्षमार्गा स्वर्गमार्गा भवन्ति ॥ कर्मपदिष्ठा विधयः कर्मस्थ-भावकानां कर्मस्थक्रियाणां वा भवन्ति कर्त्तृस्वभावकाश्च दीपादयः” ॥

१. आ० सू० ७३२ ॥

२ 'कर्मवत् कर्मणा लुप्तक्रियः' (अ० ३ । १ । ८७) इत्यनेन कर्मकर्त्तरि कर्मवद्भावप्राप्ते 'चिण् भावकर्मणोः' (अ० ३ । १ । ६६) इति चिण् प्राप्तिरिति भावः ॥

३ कृषोवल केदार लुनीते, लुनतस्तस्य केदारः स्वयमेव लूयते [अलावि केदारः स्वयमेव] अलविष्ट केदारः स्वयमेव ॥ इत्याख्यातिकमूत्रं (७३२)ऽधिकम् ॥

अत्र ग्रहण इत्यनिय है कि अपाठि विद्या स्वयमेव । यहा पठ धातु के हलन्त होने से नित्य चिण् हुआ ॥

‘कर्मकर्त्तरि’ ग्रहण इत्यनिय है कि अपाठि विद्या स्वयमेव । यहां कर्म म नित्य चिण् होता है ॥

इस सूत्र में प्राप्तविभाषा है “चिण् भावकर्मणोः” इस सूत्र से नित्य प्राप्त चिण् विकल्प से होता है ॥ ६२ ॥

दुहश्च ॥ ६३ ॥

‘अन्यतरस्याम्’ इति कर्मकर्त्तरि’ इति आनुवर्तते । दुह. १५।१।च ॥ ‘दुह प्रपूरणे’ इत्यस्मान् ‘न दुहस्नुनमा यक्चिणो’ इति प्रतिषिद्धश्चिण् विकल्पेन विधीयते । दुह-धातोः परस्य च्ने. स्थाने कर्मकर्त्तरि त शब्दे परतो विकल्पेन चिण्-आदेशो भवति ॥ अदोहि गीः स्वयमेव । अदुग्ध [अधुक्षत वा] गीः स्वयमेव ॥

‘कर्मकर्त्तरि’ इति किम् । अदोहि गीर्गोपालेन अत्र कर्मणि [विकल्पा] मा भूत् ॥ ६३ ॥

‘अन्यतरस्याम्’ और “कर्म कर्त्तरि” का अनुवर्तन है ।

‘दुह प्रपूरणे’ इस धातु से “न दुहस्नुनमा यक्चिणो” सूत्र द्वारा निषेध किया हुआ चिण् यहां विकल्प से विधान किया गया है ॥

[दुह] ‘दुह’ धातु से परे च्नि के स्थान में कर्मकर्तृवाची त शब्द परे हो तो विकल्प करके चिणादेश होता है ॥

जैसे —अदोहि गीः स्वयमेव । अदुग्ध [अधुक्षत वा] गीः स्वयमेव ॥

कर्मकर्त्तरि —ग्रहण इत्यनिय है कि —अदोहि गीर्गोपालेन, यहां कर्म में चिण् विकल्प से न हो ॥ ६३ ॥

न रुधः ॥ ६४ ॥

‘चिण् भावकर्मणोः’ इति चिण् प्राप्तः प्रतिषिध्यते । ‘कर्मकर्त्तरि’ इत्यनुवर्तते ॥ न [अ०] । रुधः १५।१ ॥ रुध-धातोः परस्य च्ने. स्थाने कर्मकर्त्तरि त-शब्दे परतश्चिण्-आदेशो न भवति । अन्ववारुद्ध गीः स्वयमेव ॥

‘कर्मकर्त्तरि’ इति किम् । अन्ववारोधि गीर्गोपालेन । अत्र प्रतिषेधो न प्रवर्तते । ‘चिण् भावकर्मणोः’ इति चिण् भवत्येव ॥ ६४ ॥

चिण् भावकर्मणो इस सूत्र में प्राप्त चिण् का प्रतिषेध करत है ॥

कर्मकर्त्तरि की अनुवृत्ति आ रही है ॥

१ आ० सू० ७३६ ॥

२ अ० ३।१।२९ ॥

३ अ० ३।१।२६ ॥

४ धा०—रुधः ६ ॥

५ आ० सू० ७३६ ॥

६ कर्मकर्तृवाच्य भवति भावः ॥

[च] कश्च धातु मे परं चिन् क स्थान म कर्मकर्तृवाचो न शब्द परे रहने चिण् आदेश नहीं होता ॥

जैसे—अन्ववारुद्ध गौः स्वयमेव ॥

कर्मकर्तरि—ग्रहण इमनिय है कि—अन्ववारोधि गौर्गोपालेन, इस में प्रतिषेध नहीं कर पायगा चिण् भावकर्मणो.” उस सूत्र में चिण् हाता हो है ॥ ६४ ॥

तपोऽनुतापे च ॥ ६५ ॥

‘कर्मकर्तरि’ इत्यनुवर्तते, निषेधश्च ॥ तपः । ५ । १ । अनुतापे । ७ । १ । च । १ । अनुताप = पश्चात्तापः, तस्मिन् । अनुतापेऽथ कर्तृस्थभावकोऽकर्मकस्तस्य कर्ता कर्मवत् भवति ॥ तस्य ग्रहण भावकर्मणोश्चिण् प्रतिषेधार्थम् । कर्मकर्तरि वर्तमाना-
नुतापे च त[प]-धातोः परस्य क्लेः स्थाने चिण्-आदेशो न भवति त-शब्दे परतः ।
अतस्तपः स्वयमेव । अन्वतप्तं दुष्टेन कर्मणा । उभयत्र चिण् न स्यात् ॥ ६५ ॥

यहां भी ‘कर्मकर्तरि’ और ‘त’ का अनुवर्तन है ॥

अनुताप पश्चात्ताप को कहते हैं —अनुताप अर्थ में कर्तृस्थभावक अकर्मक का कर्ता कर्मवत् नहीं होता । अनुताप पद का ग्रहण “भावकर्मणो.” से प्राप्त चिण् के निषेध करने के लिये है ॥

[च] कर्मकर्ता म तथा [अनुतापे] अनुताप में वर्तमान जो [तप] तप धातु उससे पर चिन् के स्थान में चिण् आदेश नहीं होता त शब्द परे हो तो ॥

जैसे - अतस्तपः स्वयमेव । अन्वतप्तं दुष्टेन कर्मणा । यहां दोनों स्थानों में चिण् न हुआ ॥ ६५ ॥

चिण् भावकर्मणोः ॥ ६६ ॥

‘चिण्’ इति वर्तमाने पुनश्चिण् ग्रहण नियमार्थम्, चिण्विधये यदन्यत् प्राप्नोति तन्मा भूत् ॥ ‘क्लेस्ते’ इत्यनुवर्ततेऽप्यत् सर्वं निवृत्तम् ॥

चिण् । १ । १ । भाव-कर्मणोः । ७ । २ । भावकर्मणोर्वर्तमानाद् धातोः परस्य क्लेः स्थाने च-शब्दे परतश्चिण्-आदेशो ॥ भवति ॥ भावे - अशायि भवता । अस्वायि भवता कर्मणि अपादि विज्ञा अण्येण । अनादि शास्त्र ब्राह्मणेन । कर्मादिना विधयः कर्मकर्तर्यपि भवन्ति । अभेदि काष्ठं स्वयमेव । अभोज्योदन स्वयमेव ॥

‘चिण्’ इति किम् । उपाशेऽपि कन्या देवदत्तेन । अत्र ‘शिल्प आलिङ्गने’ इति विशेषवाचकः कसो न भवति ॥ ६६ ॥

चिण् का अनुवर्तन होने हुए पुन चिण का ग्रहण नियम के लिये है, चिण् के विषय में और भी जो कुछ प्राप्त होता है वह न हो अर्थात् केवल चिण ही हो ॥

यहां क्ले ’ न इनका अनुवर्तन है और मत्र को निवृत्ति हो जाती है ॥

१. आ० सू० ७२३ ॥

२. आ० सू० ७२१ ॥

३. अ० ३ । १ । ४६ ॥

। भावकर्मणा । भाव तथा कर्म म वर्तमान वा धातु उभये परं चिन्तनं कं स्थान म । चिन्त ।
चिन्तादस्य हो न शब्द परे हो तो ॥

भाव — अशापि भवता । अस्वापि भवता ॥ कर्मणि- -अपाठि विद्या शिक्षेण ।
अवादि शास्त्र ग्राहणेन ॥

कर्म म विहित विधिय कर्मकर्ता म भां हान्ती है, जैम — अभेदि काष्ठं स्वयमेव । अभो-
ज्योदनः स्वयमेव ॥

चिन्त गृहण इमानि द्वे हि — उपाश्लेषि कन्या देवदत्तेन । यदा 'श्लिष आलिङ्गने'
इमं सूत्र से विशेष बाधक "कर्म" पाता था वह नहीं हुआ ॥ ६९ ॥

सार्वधातुके यक् ॥ ६७ ॥

'भावकर्मणोः' इत्यनुवर्तते ॥ सार्वधातुके । ७ । १ । यक् १ । १ । उत्सर्गसूत्र-
मिदम् ॥ भावकर्मणोर्विहितेषु सार्वधातुकमञ्जकप्रत्ययेषु परेषु धातोर्यक् प्रत्ययो भवति ।
भावे—आस्यते भवता । शय्यते भवता ॥ कर्मणि—गम्यते ग्रामो देवदत्तेन ।
पच्यत ओदनः ॥ कर्मकर्तार्यपि कर्मापदिष्टो यक् भवति लूयते केदारः स्वयमेव ।
क्रियते कटः स्वयमेव ॥

अत्र कर्मकर्तरि कर्मापदिष्टाश्च विषयो भवन्ति । तत्र परत्वात् कर्मकर्तरि शप्
प्राप्नोति । सा शप्प्राप्तिर्गपिकाप्रिवार्यते । 'न दुहस्तु०' इति सूत्रेण कर्मकर्तरि यक्-
चिणोः प्रतिषेधं शास्ति, तेन ज्ञायते कर्मकर्तरि यक्-चिणो भवत इति । यदि परत्वाच्छप्
स्यात् तर्हि यक्-चिणोः प्रतिषेधोऽनर्थकः स्यात् ॥

भा० — इह पर्यायः कर्मणि द्विवचनबहुवचनान्युदाह्रियन्ते—पच्येते
ओदनाः, पच्यन्त ओदना इति । भावे पुनरेकवचनमेव आस्यते
भवता, आस्यते भवद्वयाम्, आस्यते भवद्विरिति । केनैतदेवं
भवति । कर्मानेकं, तस्थानेकत्वाद् द्विवचनबहुवचनानि भवन्ति ।
भावः पुनरेक एव । कथं तर्हीह द्विवचनबहुवचनानि भवन्ति
पाकौ, पाका इति । आश्रयभेदात् । यदसौ द्रव्यं श्रितो भवति
भावस्तस्य भेदाद् द्विवचनबहुवचनानि भवन्ति ।

'द्वह' इति व्याकरणशास्त्रनिर्देशः । व्याकरणशास्त्रे किमपि लक्षणं न दृश्यते
यद्भावे एकवचनं स्यात् कर्मणि च सर्वाणि । तत् स्पष्टीकृतम् । पक्ववस्तुवाची पाक-
शब्दः, तस्मात् सर्वाणि वचनानि । भावाश्रिते त्वेकवचनमेव ॥

भा०—इदं विचार्यते—भावकर्मकर्त्तरिः सार्वधातुकार्था वा स्यु-
र्विकरणार्था वेति ॥

यदा भावकर्मणोर्लस्तदा कर्त्तरि विकरणाः, यदा कर्त्तरि लस्तदा
भावकर्मणोर्विकरणाः । इदमस्य यद्येव स्वाभाविकमथापि वाचनिकं
प्रकृतिप्रत्ययौ प्रत्ययार्थं सह ब्रूत इति । न चास्ति सम्भवो
यदेकस्याः प्रकृतेर्द्वयोर्नानार्थयोगे गपदनुगह्यायीभावः स्यात् ।
एवं च कृत्वैकपक्षीभूतमेवेदं भवति—सार्वधातुकार्था एवेति' ॥

'सार्वधातुके यक्' इति सूत्रे यदि भावकर्मणी सार्वधातुकार्थो तदाज्यमर्थः—
भावकर्मणोर्विहिते सार्वधातुके परतो यक् भवति । यदि विकरणार्थो तर्ह्यज्यमर्थः—
सार्वधातुके परतो भावकर्मणोर्यक् भवति ॥

एवमग्रे पूर्वं च सर्वस्मिन् विकरणप्रकरणे विचार्यते । 'स्वाभाविकाः' येषु
प्रकृतिप्रत्ययभेदः सूत्रैर्नोच्यतेऽर्थाद् रुढयः ये च प्रकृतिप्रत्ययभेदेन सूत्रैः सिध्यन्ति ते
'वाचनिकाः' शब्दाः । उभयत्र प्रकृतिप्रत्ययो मिलित्वा प्रत्ययार्थमेव ब्रूतः । अत्र
सर्वस्मिन् विकरणप्रकरणे विकरणसार्वधातुको प्रकृतिवर्धना त्रय मिलित्वेकं लिङ्गत्वं पदं
भवति । तत्रैकस्मिन् पदे सार्वधातुका विकरणश्च भिन्नार्थौ स्वस्वप्रधानार्थौ स्यातामिति
नास्ति सम्भवः । प्रकृतिप्रत्ययो प्रत्ययार्थं सह ब्रूत इत्युच्यते । अत्र भिन्नार्थौ द्वौ प्रत्ययो
प्रकृतिवर्धका कस्यार्थं ब्रूयादित्यसम्भवरवादप्रयोगः स्यात् । अर्थादेकस्मिन् पदे युगपदेक
एव प्रधानार्थो भवति । अतो यदुक्तं—यदा भावकर्मणोर्लस्तदा कर्त्तरि विकरणाः यदा
कर्त्तरि लस्तदा भावकर्मणोर्विकरणः, तन् पञ्चद्वयं सङ्गठितं भवति । भावकर्मकर्त्तरिः
सार्वधातुकार्था एवेति पक्षः सिद्धो भवति ॥ ६७ ॥

पूर्व सूत्र मे 'भावकर्मणा' का अनुवर्तते ? ॥ यह उ-गमं सूत्र है ।

भाव और कर्म मे लिखत | सार्वधातुके | भावधानुक्त प्रत्यय परे हा सो धातुमात्र मे
[यक्] यक् पद ही हा ॥

भाव मे आस्यते भवता । शक्यते भवता ॥ कर्म मे गम्यते ग्रामो देवदत्तेन ।
पच्यते आदितो देवदत्तेन ॥

कर्म मे लिखत यक् प्रत्यय कर्मकर्ता मे भी लिखा है । जैसे—पच्यते केदारः स्वयमेव ।
क्रियते कटः स्वयमेव । कर्मकर्ता मे—कर्म तथा कर्ता दोनों मे लिखित विधिय प्राप्त होता है ॥
कर्मकर्ता मे परस्पर से शक्य प्राप्त होता है । उगमो ग्रामि जायक से निवृत्त हुन्को है । जायक उग
प्रकार है—“न दुहस्त्रुणमां यन्विचगौ” इस गान मे कर्मकर्ता मे यक् और चिग का प्रतिषेध
होता है—यदि परस्पर मे यक् का जोड़ करके शक्य होता, तो इस सूत्र मे यक् और चिग का प्रतिषेध
अनर्थक हो जाता, अतः इस प्रतिषेध से यह जाना जाता है कि कर्मकर्ता मे यक् चिग हीन है ॥

१ अन्वयावधारित भूमिकायामस्या गूढस्य विषय इति तदनुगमम्, अत्राष्टाध्यायी भाष्य
विस्पष्टमेव सिद्धान्तोत्तरम्याक्तव्यात् ॥

(प्रश्न) व्याकरणशास्त्र में देखा जाता है कि कर्म में द्विवचनान्त और बहुवचनान्त उदाहरण दिये जाते हैं, जैसे—पच्येते ओदन्तौ । पच्यन्त ओदन्तौ इति । परन्तु भाव में एकवचन ही देखा जाता है । जैसे—आस्यते भवता । आस्यते भवद्भुधाम् । आरयते भवद्भिः । ऐसा क्यों होता है ?

(उ०)—यदि कर्म अनेक है अतः उन कर्मों के अनेक होने में कर्म में द्विवचन तथा बहुवचन तादात्म्य पाते हैं । परन्तु भाव एक ही होता है इसलिये भाव में सबत्र एकवचन ही होता है ॥

(प्र०) भला यह तो बनावट “पाती, पाता” यहाँ भाव में द्विवचन और बहुवचन किस प्रकार होते हैं ?

(उ०)—अधिकरणों की भिन्नता के कारण, जब वह भाव किसी द्रव्य (पदार्थ) विशेष के आश्रित होता है तब उस पदार्थ के भिन्न भिन्न होने के कारण द्विवचन तथा बहुवचन होते हैं भाव तो अपने रूप में एक ही है इसलिये भाव में द्विवचन बहुवचन नहीं होते ॥

‘सावधानुके यक्’ इस सूत्र में यदि भाव और कर्म यह सावधानुके के अर्थ हैं तो सूत्रार्थ इस प्रकार होगा— भाव कर्म में विहित सावधानुके प्रत्यय पड़े तो धातु में यक् प्रत्यय होता है । और जब भाव-कर्म विहरणार्थ हैं तब इस पक्ष में सूत्र का अर्थ इस प्रकार होगा— सावधानुके प्रत्यय पड़े तो भाव-कर्म अर्थ में धातु में यक् होता है ॥

इसी प्रकार पूर्व सूत्रों में और अनेके अधिकरण प्रकरण में भी समझना चाहिये । स्वाभाविक अर्थान् कृति शब्द उन्हीं कहते हैं कि जिनका सूत्रों द्वारा प्रकृति प्रत्यय का भेद न कहा हो । और जो शब्द प्रकृति प्रत्यय का भेद करके सूत्रों में लिख दिये जाते हैं उन्हें ‘वाचनिक’ कहते हैं । इन दोनों प्रकार के शब्दों में प्रकृति और प्रत्यय भिन्न करने की प्रणयार्थ अर्थान् अभिधेयार्थ हो पाते हैं । इसी कारण विवरण प्रकरण में विवरण सावधानुके और प्रकृति यह दोनों मिल करके ही एक निश्चित पद बनता है । इस हेतु से सावधानुके प्रयोग और विवरण यह एक निश्चित पद में अपने अपने भिन्न भिन्न अर्थ की प्रधानता का लिये रहे यह सम्भव नहीं । इसलिये भगवान् पण्डितजी मुनि कहते हैं कि— प्रकृति और प्रत्यय भिन्न कर के प्रणयार्थ का कहते हैं, क्या कि यदि ऐसा न माने तो सावधानुके और विवरण प्रत्ययों के भिन्न अर्थ होने से प्रकृति किन अर्थ का कहगी और किस अर्थ को न कहगी ? इस प्रकार सम्भव होने से शब्द का प्रयोग ही न होगा । इससे यह सिद्ध हुआ कि एक पद में सबका मिल करके एक ही प्रधानता रहता है । इसीलिये वह भाव कर्म में बतलाना है वह अधिकरण कला में जाना है । और वह कला में बतलाना है वह भाव-कर्म में विवरण आता है । यह ज्ञान ही पक्ष अविज्ञान ही ज्ञान है । भाव कर्म-वर्गी यह सावधानुके कहते हैं यह पक्ष सिद्ध रहता है । अर्थात् भाव-कर्म-अर्थ में विहित सावधानुके पर हाता धातु में यक् होता है यही स्थित पद है ॥ ६३ ॥

कर्तरि शप् ॥ ६८ ॥

‘सावधानुके’ इ-यनुवर्तते । कर्तरि । ७ । १ । शप् । १ । १ ॥

कर्तरि विहितेषु सार्वधातुकप्रत्ययेषु परतो धातोः शप् प्रत्ययो भवति । भवति । पठति । पचति ॥ धातुमात्रान् कर्तरि सार्वधातुके शप्, तस्य स्थाने व्यञ्जादय आदेशा वक्ष्यन्ते । शकारः सार्वधातुकार्थः । पकारोऽनुदात्तस्वरार्थः ॥ ६८ ॥

यहां सार्वधातुक की अनुवृत्ति है ।

[कर्तरि] कर्त्ता में विहित सार्वधातुक प्रत्यय परे हा तो धातु ग [शप्] शप् प्रत्यय होता है । जैसे—भवति । पठति । पचति ॥

धातुमात्र से कर्तृवाचो सार्वधातुक परे शप् प्रत्यय कहा है और आगे इस शप् के स्थान में व्यञ्ज आदि आदेश कहेंगे ॥

पकार अनुबन्ध सार्वधातुक सज्ञा के लिये है । और पकार अनुबन्ध अनुदात्त स्वर के लिये है ॥ ६८ ॥

दिवादिभ्यः श्यन्' ॥ ६९ ॥

'कर्तरि सार्वधातुके' इति सर्वानुवर्तते । कर्तरि सार्वधातुके परतो दिवादिभ्यः परस्य शपः स्थाने श्यन् भवति । दीव्यति । सीव्यति । नृत्यति ॥ नकारः स्वरार्थः, शकारः सार्वधातुकार्थः ॥ ६९ ॥

'कर्तरि' 'सार्वधातुके' इनकी अनुवृत्ति आगे जा रही है ॥

कर्त्ता में विहित सार्वधातुक प्रत्यय परे हो तो [दिवादिभ्यः] दिवादियों में शप् के स्थान में [श्यन्] श्यन् होता है ॥

जैसे—दीव्यति । सीव्यति । नृत्यति ॥

श्यन् प्रत्यय में नकार अनुबन्ध स्वर के लिये है । और शकार अनुबन्ध सार्वधातुसज्ञा करने के लिये है ॥ ६९ ॥

वा भ्राशभ्लाशभ्रमुक्रमुक्लमुत्रसित्त्रटिलषः' ॥ ७० ॥

उभयवचविभाषेयम् । ये धातवोऽत्र दिवादिस्वास्तेभ्यो नित्ये प्राप्तेऽन्यत्राप्राप्ते श्यन् विभाष्यते ॥ वा [अ०] । आश० लपः । ५ । १ । आशादीनां समाहारद्वन्द्वः ॥ 'दुभ्राशृ दुम्लाशृ दीर्घौ । भ्रमु चलने । भ्रमु अनवस्थाने । क्रमु पादविक्षेपे । क्लमु म्लानौ । त्रसी उद्वेगे । त्रुट छेदने । लष कान्ता' इत्येव गणोपदिष्टेभ्यो आशादि-धातुभ्यः परस्य शपः स्थाने कर्तरि सार्वधातुके परतो विकल्पेन श्यन् भवति । पक्षे शयेव भवति ॥ आश्यते, आशते । म्लाश्यते, म्लाशते । [भ्रम्यति, भ्रमति] भ्राम्यति । अत्र 'शमामष्टानां दीर्घः श्यनि' इति दीर्घः । भ्रमति । क्राम्यति, क्रामति । क्लाम्यति,

कलामति, अत्राभयत्र गिति दीर्घः^१ । अस्यति त्रसति । वृद्धति, वृटति । वृट-
धातोस्तुदादिपठान् पक्षे अ-विकरणो भवति । लब्धति, लपति ॥ ७० ॥

यह उभयत्रविभाषा है । जो धातु त्रिधादिगण में पाँज है उनमें इयन् की नित्य प्राप्ति में तथा अन्य धातुओं में अप्राप्ति में इयन् का विकल्प किया है ॥ आशादियों में समाहार द्वन्द्व समास है

[आश-लपः] आशादि धातुओं में परे कर्तृवाची सार्वधातुक परे हो तो शप् के स्थान में [वा] विकल्प करके इयन् होता है, पक्ष में शप् भी होता है ॥

जैसे—आशयते-आशते । भ्लाशयते-भ्लाशते । अम्यति-अमति । आम्यति यहां "अमामश्रानां दीर्घः इयनि" इस सूत्र में दीर्घ होता है । अमति, काम्यति-कामति । कलाम्यति-कलामति । यहां दोनों में शिन् परे रहने दीर्घ होता है । अस्यति-त्रसति । वृद्धति-वृटति । वृट धातु के तुदादि में पाँठत होने में पक्ष में अ-विकरण होता है । लब्धति-लपति ॥ ७० ॥

यसोऽनुपसर्गात् ॥ ७१ ॥

'वा' इत्यनुवर्तते । यसः । ५ । १ । अनुपसर्गान् । ५ । १ ॥ यस्मि प्रयत्ने दि[वादि]स्थः । तस्मान्नित्यं इयन् प्राप्तस्तस्य विकल्पात् प्राप्तविभाषाऽत्र । उपसर्ग-रहिताद् यस्मि-धातोः परस्य शपः स्थाने विकल्पेन इयन् भवति कर्तरि सार्वधातुके परतः ॥ यस्यति, यसति । अत्र इयन्, समादेशात्वात् पक्षे शब्देव भवति ॥ ७१ ॥

यहां 'वा' का अनुवर्तन है ॥ यस्मि प्रयत्ने दिवादिगण का है इस हेतु में नित्य इयन् प्राप्त था उसका विकल्प होने में यहां प्राप्तविभाषा है ॥

[अनुपसर्गात्] उपसर्ग रहित [यसः] यस्मि धातु से परे शप् के स्थान में विकल्प में इयन् होता है कर्तृवाची सार्वधातुक परे हो तो । जैसे—यसति-यस्यति ॥

यहां शप के स्थान में इयन् आदेश होने से पक्ष में शप् भी होता है ॥ ७१ ॥

सयसश्च ॥ ७२ ॥

अनुपसर्गाद् इति प्रतिषेधे प्राप्ते सावसर्गार्थ आरभ्यते । विकल्पाऽनुवर्तते । अत्रापि प्राप्तविभाषा पूर्ववत् ॥ स-पूर्वाद् यस-धातोः परस्य शपः स्थाने कर्तरि सार्वधातुके परता विकल्पेन इयन् भवति । पक्षे शब्देव । सयस्यति, सयसति ॥ ७२ ॥

सोपसर्ग में इयन् का प्रतिषेध किया है अत्र उपसर्ग मन्त्रित में इयन् का विधान करने है ॥ यहां विकल्प की अनुवृत्ति आती है । यहां भी पूर्ववत् प्राप्तविभाषा है ॥

[सयसः] सय पुनर्यस धातु से परे शप के स्थान में कर्तृवाची सार्वधातुक प्रत्यय परे होता है विकल्प में इयन् होता है [च] पक्ष में शप् भी होता है ॥

जैसे—सयस्यति-सयसति ॥ ७२ ॥

स्वादिभ्यः श्नुः' ॥ ७३ ॥

विकल्पग्रहण निवृत्तम् । स्वादिभ्यः । ५ । ३ । श्नुः । १ । १ ॥ 'पृञ् अभिषवे'
इत्यादिपठितेभ्यो धातुभ्यः परस्य शप् स्थाने कर्तरि सार्वधानुके श्नु-प्रत्ययः भवति ।
सुनोति । सिनोति । चिनोति । अत्र श्नोडित्त्वाद् घातोर्गुणाभावः । ७३ ॥

विकल्प ग्रहण निवृत्त दृष्टम् । [स्वादिभ्यः] पृञ् अभिषव इत्यादि गणप्राप्त धातुओं में
परे शप् के स्थान में [श्नुः] श्नुः आदेश होता है, कर्तृवाची सार्वधानुक प्रत्यय पर हा ना ॥

जैसे—सुनोति-सिनोति-चिनोति ॥

यहां श्नु प्रत्यय के 'सार्वधानुकमपिन्' सूत्र से दिव होने के कारण श्नु का गुण नहीं
होता ॥ ७३ ॥

श्रुवः शृ च' ॥ ७४ ॥

'श्नुः' इत्यनुवर्तते । श्रुवः । ५ । १ । शृ । १ । १ । लुप्रविभक्तिको निर्देशः । च
[अ०] ॥ 'श्रु श्रवणे' इत्यस्मात् परस्य शप् स्थाने कर्तरि सार्वधानुके श्नु-विकरणो
भवति, श्रु-धातोश्च 'शृ' इत्ययमादेशः । शृणोति । शृणुतः । शृण्वन्ति ॥ ७४ ॥

श्नु का अनुवर्तन है ॥ इस सूत्र में 'शृ' यह लुप्रविभक्तिक निर्देश है ॥

[श्रुवः] श्रु श्रवणे इस धातु में पर शप् के स्थान में कर्तृवाची सार्वधानुक प्रत्यय पर हो
तो श्नु-विकरण होता है, और साथ ही श्रु धातु के स्थान में [शृ च ' शृ आदेश भी हो
जाता है ॥

जैसे—शृणोति-शृणुत-शृण्वन्ति । ७४ ॥

अक्षोऽन्यतरस्याम्' ॥ ७५ ॥

अक्षू स्वादिभ्यस्तस्मादप्राप्तः श्नुविधीयत इत्यप्राप्तविभाषा । अक्षः । ५ । १ ।
अन्यतरस्याम् [अ०] ॥ 'अक्ष व्याप्तौ' इत्यस्माद् घातो, परस्य शप् स्थाने कर्तरि
सार्वधानुके परतो विकल्पेन श्नु-विकरणो भवति, पक्षे शब्देव । अक्षणोति । अक्षणुत ।
अक्षणुवन्ति ॥ अत्र सयोगपूर्वत्वादुवङ्-आदेशः । अक्षति । [अक्षतः । अक्षन्ति] ॥ ७५ ॥

अक्षू स्वादिभ्यः का धातु है । अत्र इसमें अप्राप्त श्नु का विधान करने से यह अप्राप्त
विभाषा है ॥

[अक्षः] अक्षू व्याप्तौ इस धातु में परे शप् के स्थान में कर्तृवाची सार्वधानुक प्रत्यय
परे हो तो [अन्यतरस्याम्] विकल्प करके श्नु विकरण होता है पक्ष में शप् होता है ॥

१. आ० सू० ४१६ ॥

२. आ० सू० २६० ॥

३. आ० सू० २०९ ॥

४. श्नुयोः सार्वधानुके' (अ० ५ । ४ । २३) इत्यत्रान्ययोगपूर्वम्येत्यनुवर्तनात् यगभावे
'अक्षि श्नुधातुभ्यां खोरियङुवङौ' (अ० ६ । ४ । ७७) । इति सूत्रेण उवङ्' इति भावः ।

अम अक्षणीति । अक्षणुत । अक्षण्वन्ति ॥ “दुश्नुवोः सार्वधातुके” इम सूत्र से असंयोगः ॥ ३५ ॥ यम आदेश कहा है यहां मयागपूर्वक होने से “अचि इनुधातुभ्रुवा खोरिय-डुवडौ” स ३५४ आदेश होता है । पक्ष में शप् -अक्षति ॥ ७५ ॥

तनूकरणे तक्षः' ॥ ७६ ॥

अन्यनरस्याम्' इत्यनुवर्तते । अत्रापि तक्षू-धातोर्भ्वादिस्थत्वादप्राप्तविभाषंव । तनूकरणे । ७ । १ । तक्षः । ५ । १ ॥ तनूकरण सूक्ष्मीकरण, तत्र वर्तमानात्तक्षू-धातोः परस्य शप् स्थाने विकल्पेन इनु-विकरणः, ५क्षे शब् भवति कर्तरि सार्वधातुके परतः । तक्षणीति तक्षति वा काष्ठम् ॥ अनेकार्थो' अपि धातवो भवन्तीति मत्वा विशेषार्थ उपदिष्टः ॥

‘तनूकरणे’ इति किम् । शास्त्रे धियं संतक्षति ॥ ७६ ॥

अन्यनरस्याम् का अनुवर्तन है ॥ इस सूत्र में तक्षू धातु के भ्वादि पठित होने से अप्राप्त श्नु का विधायक ज्ञान से यह भा अप्राप्त विभाषा है । तनूकरण सूक्ष्म करन को कहते हैं ॥

[तनूकरण] तनूकरण अर्थ में वर्तमान [तक्षः] तक्षू धातु से परे शप् के स्थान में विकल्प करके श्नु विकरण होता है, कर्तृ-बाची सार्वधातुक परे हो तो, पक्ष में शप् होता है ॥

जैसे —तक्षणीति काष्ठम् । तक्षति काष्ठम् ॥

धातु के अनक अर्थ होने हैं इससे यहां तक्षू धातु का विशेष अर्थ कहा है ॥

तनूकरण-ग्रहण उभावय है कि—शास्त्रे धियं संतक्षति—यहां बुद्धि में छीलना रूप तनूकरण समझव है मत निग्न शप् ही हुआ ॥ ७६ ॥

तुदादिभ्यः शः' ॥ ७७ ॥

शुनिवृत्तो विकल्पश्च । तुदादिभ्यः । ५ । ३ । शः । १ । १ ॥ ‘तुद व्यथने’ इत्यादिधातुभ्यः परस्य शप् स्थाने कर्तरि सार्वधातुके परतः श-विकरणो भवति । तुदति । नुदति ॥ अत्रापि सार्वधातुकस्य छित्त्वाद् गुणो न भवति ॥ ७७ ॥

यहां श्नु ग्रीर विकल्प का निवर्तन है ॥

[तुदादिभ्यः] तुद व्यथने इत्यादि धातुओं से परे शप् के स्थान में [शः] श विकरण होता है कर्तृ-बाची सार्वधातुक परे ही तो ॥

जैसे तुदति-नुदति ॥ यहां श विकरण ‘अपि सार्वधातुक’ है मत उसके छित्त्वा होने से गुण नहीं होता ॥ ७७ ॥

१ आ० सू० २११ ॥

२ द्रष्टव्य भाष्य-अ० १ । ३ । १ ॥ ३ । १ । १३१ ॥ ६ । १ । १२ ॥ ८ । २ । ४८ ॥

३ आ० सू० ४९६ ॥

रुधादिभ्यः शनम् ॥ ७८ ॥

रुधादिभ्यः ५ । ३ । शनम् । १ । १ । शनमि मित्करणे 'मिदचोऽन्त्यात् परः' इति धातोर्मध्ये शनम् यथा स्यात् । 'रुधिर् आवरणे' इत्यादिधातुभ्यः परस्य शपः स्थाने कर्तरि सार्वधातुके शनम् विकरणो भवति । रुणाद्धि । भिनत्ति । छिनत्ति ॥ शकारोऽनृबन्धः 'श्नाश्रलोपः' इति विशेषणार्थः ॥ ७८ ॥

शनम् मे मित् करने का प्रयोजन यह है कि 'मिदचोऽन्त्यात् परः' इस सूत्र से धातु के मध्य मे शनम् हो ।

[रुधादिभ्यः] इत्यादि धातुओं से परे शप् के स्थान मे कर्तृवाची सार्वधातुक परे हो तो [शनम्] शनम् विकरण होता है ॥

जैसे—रुणाद्धि । भिनत्ति । छिनत्ति ॥

शनम् मे शकार का अनृबन्ध 'श्नाश्र लोपः' इस सूत्र में 'शनम्' का ग्रहण करने के लिये है ॥ ७८ ॥

तनादिकृञ्भ्य उः ॥ ७९ ॥

तनादि-कृञ्भ्य ५ । ३ । उः । १ । १ ॥ तनादिभ्यः कृञ्-धातोश्च परस्य शपः स्थाने कर्तरि सार्वधातुके परत उ-विकरणो भवति । तनोति । सनुते । सनोति । सनुते । करोति । कुरुते ॥

कृञ्-धातोस्तनादिपाठाद्-उ-विकरणे सिद्धः, पुनः पृथङ्निर्देशस्यैतत् प्रयोजनम्—अन्यन् सामान्यतनादिकार्यं कृञ्-धातोर्मा भून् । अकृत । अकृषाः । अत्र 'तनादिभ्य-स्तथासोः' इति विकल्पेन मिज्जुङ् मा भून्, किन्तु नित्यमेव स्यात् ॥

का०—तनादित्वात् कृञः सिद्धं सिज्जलोपे च न दुष्यति ।

चिण्वद्भावे न दोषः स्यात् सोऽपि प्रोक्तो विमाषया ॥ १ ॥

अनया कारिकया महाभाष्यकारेण किमपि प्रयोजनं न निस्सार्यते किन्तु कृञ्-ग्रहणं व्यर्थमस्तीति साधितम् ॥ ७९ ॥

[तनादिकृञ्भ्यः] तनादि धातुओं से ओर कृञ् धातु से परे शप् के स्थान में [उः] उ-विकरण होता है कर्तृवाची सार्वधातुक परे हो तो ॥

जैसे—तनोति-तनुते । सनोति-सनुते । करोति-कुरुते ॥

१. आ० सू० ४३५ ॥

२. अ० १ । १ । ४७ ।

३. अ० ६ । ४ । २३ ॥

४. आ० सू० ४३९ ॥

५. अ० २ । ४ । ७९ ॥

कृञ् धातु के तनादि गण में पठित होने से उ-विकरण सिद्ध ही था फिर पृथक् निर्देश करने का यह प्रयोजन है कि तनादि का सामान्यकार्य कृञ् धातु से न हो । जैसे अकृत अकृषाः । यहां 'तनादिभ्यस्तथासो.' इस सूत्र से सिच् का लृक् विकल्प म न हो किन्तु नित्य ही हो जावे ॥

का० तनादित्वात् कृञ्. सिद्धम्० " " " इत्यादि कारिका से रहाभाष्यकार पतञ्जलि मुनि न कृञ् ग्रहण का कोई प्रयोजन नहीं बतलाया परन्तु कृञ् ग्रहण व्यर्थ है यह ही दर्शाया है ॥

[व्यर्थ होकर भगवत्कार्य की अनित्यता का ज्ञापक हो सकता है, पर अन्य कई सूत्रों से यह ज्ञापक सिद्ध होने के कारण भाष्यकार ने नहीं दिया यह भी कह सकते हैं] ॥ ७९ ॥

धिविकृण्वोर च' ॥ ८० ॥

'उ' इत्यनुवर्तते । धिवि-कृण्वो. । ६ । २ । अ । १ । १ । च [अ०] अप्राप्तविधानमेतत् । धिवि प्रीणनार्थः । कृवि हिसाकरणयोश्च । धिवि-कृवी भ्वादिस्थौ, तयोर्नु मनुषक्तयोर्ग्रहण क्रियते । धिवि-कृवि-धातुभ्यां परस्य शपः स्थाने कर्तरि सार्व-धातुके परत उ-विकरणो भवति, धिवि-कृण्वोश्चाकारादेशः ॥

'अलोऽन्त्यस्य' इति वकारस्य स्थानेऽस्त्वं भवति । तस्य च उ-प्रत्ययस्याद्ध-धातुकत्वाद् 'अतो लोपः' इति लापः धिनोति । कृणोति । अकारलोपस्य स्थानि-वञ्छात्वाद् गुणो न भवति ॥ ८० ॥

यहां "उ" का अनुवर्तन है ॥ यह सूत्र अप्राप्त 'उ' का विधायक है ॥ नुप् प्रागम युक्त भ्वादि गण में पठित धिवि-कृवि का यहां ग्रहण है ॥

[धिविकृण्वोः] धिवि-कृवि धातु से परे लप् के स्थान में उ विकरण हो कर्तृवाची सार्वधातुक परे हो तो [च] माध ही धिवि तथा कृवि धातुओं को [अः] प्रकारादेश हो ॥

"अलोऽन्त्यस्य" इस नियम से वकार के स्थान में 'य' होता है, और उस प्रकार का 'उ' प्रत्यय के आद्धधातुक होने से "अतो लोपः" इस सूत्र में लोप हो जाता है ॥

जैसे—धिनोति-कृणोति । यदा अकार लाप के स्थानित्वत् होने से गुण नहीं होता । ८० ।

क्रधादिभ्यः शना' ॥ ८१ ॥

क्रधादिभ्यः ५ । ३ । शना । १ । १ ॥ 'दुकीञ् द्रव्यविनिमये' इत्यादिधातुभ्यः परस्य शपः स्थाने कर्तरि सार्वधातुके शना-विकरणो भवति । क्राणाति । क्रीणीते । प्रीणाति । प्रीणीते । अत्रात्मनेपदे क्त्वाद् शना-विकरणस्येत्त्वम् ॥ ८१ ॥

१. आ० सू० १९९ ॥

२. अ० १ । १ । ५२ ॥

३. अ० ६ । ४ । ४८ ॥

४. आ० सू० ४४६ ॥

५. अ० ६ । ४ । ११३ से ॥

[कथादिभ्यः । इकाञ् द्रव्यविनिमये इत्यादि धातुभ्यां से परे शप् के स्थान में [इना] इना-विकरण होता है कर्तृवाची सार्वधानुक पर हो तो ॥

जैसे—क्रीणानि-क्रीणीते । प्रीणानि-प्रीणीते । इन उदाहरणों में आत्मनगद के डित् होने से “ई हल्यघोः” इस सूत्र में इना विकरण के आकार को ईत्वं’ हाता है ॥ ८१ ॥

स्तम्भुस्तुम्भुस्कम्भुस्कुम्भुस्कुञ्भ्यः श्नुश्च’ ॥ ८२ ॥

‘इना’ इत्यनुवर्तते । स्तम्भु० स्कुञ्भ्यः । ५ । ३ । श्नुः । १ । १ । च । स्तम्भा-
दयश्चत्वारः सौत्रा धातवः । स्कुञ् आप्रवणे । स्कुञ् कथादिषु पठ्यते, तस्य पुनर्ग्रहण
श्नुविधानार्थम् । स्तम्भादिधातुभ्यः परस्य शप् स्थाने कर्तरि सार्वधातुके परत् । इना-
विकरणः श्नुश्चेति विकरणद्वय भवति ॥

स्तम्भ्नाति, स्तम्भ्नीति । स्तुम्भ्नाति, स्तुम्भ्नीति । स्कम्भ्नाति, स्कम्भ्नीति । स्कुम्भ्नाति,
स्कुम्भ्नीति । स्कुनाति स्कुनीति ॥ इनः इनाश्च डित्वात् स्तम्भादीनामनुनासिकलोपः’ ।
स्तम्भादिषु सर्वेषु सौत्रधातुगूकाराद्यनुबन्धकरणेन जायते सर्वाणि सामान्यधातुकार्याणि
सौत्रधातूनामपि भवन्ति ॥ ८२ ॥

इना का अनुवर्तन है ॥ स्तम्भादि चार सौत्र धातु हैं, स्कुञ् आप्रवणे का कथादि में पाठ
है फिर इस सूत्र में श्नु विधानार्थ स्कुञ् ग्रहण किया है ॥

[स्तम्भुस्तुम्भु० भ्यः] स्तम्भादि धातुभ्यां से परे शप् के स्थान में इना और [श्नुश्च]
श्नु ये दो विकरण होते हैं कर्तृवाची सार्वधातुक परे हो तो ॥

जैसे—स्तम्भ्नाति-स्तम्भ्नीति । स्तुम्भ्नाति-स्तुम्भ्नीति । स्कम्भ्नाति-स्कम्भ्नीति ।
स्कुम्भ्नाति-स्कुम्भ्नीति । स्कुनाति-स्कुनीति ॥

इना और श्नु के डित् होने से स्तम्भादि धातुओं के अनुनासिक का लोप’ अनिदितां हल
उपधायाः विडति” इस सूत्र से होता है ॥

स्तम्भादि सब सौत्र धातुओं में उकारादि अनुबन्ध करने से यह जाना जाता है कि गणोपदिष्ट
धातुओं के सब कार्य सौत्रधातुभा में भी हाने हैं ॥ ८२ ॥

हलः श्नः शानज्ज्ञौ’ ॥ ८३ ॥

हलः । ५ । १ । श्नः । ६ । १ । शानच् । १ । १ । हो । ७ । १ ।
हल = हलन्ताद्धानो परो यः इना-विकरणस्तरय स्थाने हौ = लोष्मध्यमैकवचने परत्,
शानच्-आदेशो भवति ॥ मुषाण रत्नानि । पुषाण ॥

‘हलः’ इति किम् । क्रीणोहि ।

‘हौ’ इति किम् । पुष्णाति । अत्रोभयत्र शानज मा भूत् ।

ज्ञानचि शित्करणेन जायते सार्वधातुकादेशेऽनुबन्धा स्थानिवन् भवन्तीति । तेन पूर्वविकरणेषु शब्दादेशपक्षे शित्करणानि साध्यानि भवन्ति ॥ ८३ ॥

[हलः] हलन्त धातुग्रो से परे जो [इनः] आ विकरण उमवे स्थान मे [ज्ञानच्] ज्ञानच् आदेश होता है [ही] लाट् लकार के मध्यम पुरुष का एक वचन 'हि' परे हां तो ॥

जैसे—मुखाण रत्नानि । पुषाण ॥

हलः—ग्रहण इमलिय है कि—क्रीणीहि । यहा अजन्त होने से ज्ञानच् न हुआ ॥

'ही'—ग्रहण इमलिय है कि—पुष्णाति -यहां ज्ञानच् न हो ॥

ज्ञानच् मे शित् करने से यह जना जाना है कि सार्वधातुक प्रत्यय के आदेश में अनुबन्ध स्थानिवन् नही होने, इमलिय पूर्व विकरणों मे शब्दादेश पक्ष मे शित्करण साधक होता है ॥ ८३ ॥

छन्दसि शायजपि ॥ ८४ ॥

पूर्वं सूत्र सर्वमनुवर्तते । छन्दसि । ७ : १ । शायच् । १ । १ । अपि ॥ छन्दसि—वेदविषये हलन्ताद् धातोः परस्य इना-विकरणस्य स्थाने ज्ञानच् शायजप्यादेशो भवति हो परतः । गृभाय जिह्वाय मधु । स्तभाय । स्कभाय । स्तभान पृथिवीमुत घाम् । बभान देव सवितः ॥ ज्ञानचि शायचि च चकार' स्वरार्थः ।

वा०—शायच् छन्दसि सर्वत्र ॥

क्व सर्वत्र । ही चाहौ च । किं प्रयोजनम्—मही अस्कभायत् । यो अस्कभायत् । उद्गुभायत् । उन्मघायत् इत्येवमर्थम् ॥

'सर्वत्र' सामान्यसार्वधातुके परतः शायच्-आदेशो भवति । 'अस्कभायद्' इति लङि तिपि परतः शायच्-आदेशः ॥ ८४ ॥

यहा पूर्वसूत्र सब आ रहा है ।

[छन्दसि] छन्दसि अर्थात् वेदविषय मे हलन्त धातुग्रो मे पर इना विकरण के स्थान मे [शायच्] शायच् [अपि] और ज्ञानच् दोनों आदेश होत है लाट् लकार का मध्यमपुरुष का एकवचन 'हि' परे हो तो ॥

जैसे गृभाय जिह्वाय मधु । स्तभाय । स्कभाय । स्तभान पृथिवीमुत घाम् । बभान देव सवितः ॥

१. आ० सू० ४४९ ॥

२. ऋ० ८ । १७ । ५ ॥

३. अथ० ९ । ५ । १५ ॥

४. य० १ । २५ । २६ ॥

५. अथ० ४ । १ । ४ ॥

६. ऋ० १ । १५४ । १ ॥ अथ० ७ । २६ । १ ॥ य० ५ । १८ ॥

७. अनुपलब्धमूर्तामिदम् ॥

वा—शायच् छन्दसि सर्वत्र—छन्द म नत्र जगह शायच् आदेश हाता है । सब जगह कहाँ ? 'हि' परे नय 'हि' से भिन्न प्रत्यय परे होने पर भी । इसका प्रयोजन—मही अस्कनयत् । यो अस्कनायत् । उग्रभायत् । उन्मवायत् । इत्यादि ॥

यहां नत्र जगह सामान्य सार्वधानुक परे रहने पर शायच् आदेश हाता है । अस्कभायन् यहां नङ् नकार म तिप् परे रहने पर 'शायच्' आदेश हुआ है ॥ ८८ ॥

व्यत्ययो बहुलम् ॥ ८५ ॥

'छन्दसि इत्यनुवर्तते । व्यत्ययः । १ । १ । बहुलम् । १ । १ । 'स्यतासी लुटोः' इत्यारभ्य विकरणप्रकरणमिदम् । नत्र यथायथं विकरणा विहितास्तेषां स्यादिविकरणानां व्यत्यय उच्यते । व्यतिगति = व्यत्यय । विपरीतभावो वा । यस्य प्राप्तिः स न स्यादन्य एव स्याद् अथ वा कोऽपि न स्यात् ॥

स्यादिविकरणानां बहुलं = बहुप्रकारेण व्यत्ययो भवति । आण्डा शुष्णस्य भेदति' । भिनत्तीति प्राप्ते ॥ स च न मरति' । म्रियत इति प्राप्ते ॥ भिद-घातोः इनम् विकरणः प्राप्तः स न भवति । मृड्-घातोः श-विकरणः प्राप्तः आत्मनेपद च, तत्र भवति, उभयत्र शप्, मरतीति परस्मैपद च ॥

का०—मुनिद्रुपग्रह'निङ्गनराणां कासहम'चम्'रक'नृयडा' च ।

अन्यमिच्छति शास्त्रकुदेयां सोऽपि च सिध्यति बाहुल्येन ॥ १ ॥

१. अ० ३ । १ । ३३ ॥

२. अ० ८ । ४० । ११ ॥

३ यद्यनूपनन्धमूनमित्र तथापि वेदे परस्मैपदप्रयोगो दृश्यते यथा—

'सो चिन्तु न मरति नो वयं मरामारे० । तथा च—ताश्चिन्तु न मरति नो वयं मरामारे० ॥'

अ० १ । १९१ । ११-१२ ॥

४. उपग्रहशब्देनात्मनेपदपरस्मैपदयोरत्र ग्रहणम् ॥

५ अत्रा व्यत्यय —'उपगयन्तु मां पत्नयो गभिण्यः' (अनूपनन्धमूनमिदम्) पत्न्यो गभिण्य इति प्राप्ते ॥

६ स्वर-व्यत्यय —'परादिश्छन्दसि बहुलम्' (अ० ६ । २ । १९९) इत्याद्युक्तो वेदिनव्यः ।

७ कर्त्तृपदेन कारकमात्रं गृह्यते यथा—'आमादयद्रुभयोर्वेदा' आमादयद्रूय इति प्राप्ते अत्र संप्रदानस्य व्यत्ययेन करणत्वम् ॥

८ यडिनि तद प्रत्ययग्रहणम् । किं नहि ? प्रत्यहार ग्रहणम् । सार्वधातुके यक् (अ० ३ । १ । ६७) इति यकारमारभ्य 'निङ्घाशिष्यङ्' (अ० ३ । १ । ८६) इति उकारान्तं तेन सर्वेषां विकरणानां व्यत्यय मिद्धो भवति यथा—आण्डा शुष्णस्य भेदति, भिनत्तीति प्राप्ते ॥

भा०—मुपां व्यत्ययः । तिङां व्यत्ययः । वर्णव्यत्ययः । लिङ्ग-
व्यत्ययः । पुरुषव्यत्ययः । कालव्यत्ययः । आत्मनेपद-
व्यत्ययः । परस्मैपदव्यत्ययः ॥

मुपां व्यत्ययः—युक्ता मानानोद् पुरि रजिगाया^१ । दक्षिणायामिति
प्राप्ते । तिङां व्यत्ययः—चक्षान ये अश्वयूपाय लक्षति^२ । लक्ष-
न्तीति प्राप्ते । वर्णव्यत्ययः—विदुर्भज शुभितमुप्रवीरम्^३ ।
शुधितमिति^४ प्राप्ते । लिङ्गव्यत्ययः—‘मघोत्तुना इवासने’^५ ।
मधुन इति प्राप्ते । पुरुषव्यत्ययः—पद्या म वीर्यंशभिविपूया^६ ।
विपूयादिति प्राप्ते । कालव्यत्ययः—ओत्नीताधाम्यमानेन^७,
अ नोमेन यःयमानेन । आधाता. यष्टेति प्राप्ते । आत्मनेपद-
व्यत्ययः—अक्षचारगविच्छने^८ । इच्छतीति प्राप्ते । परस्मैपद-
व्यत्ययः—अनोपमन्य जपिचुं ह्यति^९ । युध्यन् इति प्राप्ते ॥

एतन् सर्वं कारिकाया एव दशाख्यानम् । शास्त्रवृत्त्याकारणशास्त्रस्य कर्ता
पाणिनि पूर्वोक्तानां नुवादानां व्यत्ययमिच्छति । स व्यत्ययो ‘बाहु नकेन’ बहुलग्रहणेन
मिथ्यति । अन्यथा विकरणानामेव व्यत्ययः स्यात् । ८५ ॥

छत्रमि पद का अनुवर्तनम् ॥ “स्थनामो ननुटो.” मे चेत्त एव विकरण प्रकरणम् ॥
एत विकरण प्रकरण मे जिममे प्रो विकरण इष्ट था एतका विधान प्रिया, अथ एत विकरणो का
व्यत्यय करने है । अनियम स ज्ञाना व्यत्यय है अर्थात् निम्न प्रत्यय या जिम विधि की प्राप्ति हो वह
न हो कुछ और प्रत्यय या विधि हो जावे अथवा नाई भी न हो ।

म्यादि विकरण का [बहुलम्] बहुल अर्थात् विविध प्रकार मे [व्यत्यय] व्यत्यय
होता है । जैसे आपदा शुभास्य भेदति, मितति प्राप्त था । स च न मरति, म्रियते प्राप्त
था । मिथ प्रानु मे नः शिखरग प्राप्त था अथ न हृष्टा नृद् प्रानु मे । विकरण-तथा
आत्मनेपद प्राप्त था अथ न हृष्टा, किन्तु शाना उदाहरणा स ज्ञा हृष्टा मर्त्य प्रयोग मे परस्मैपद
भी हो गया ।

का०— मुप्रिङुपग्रह०.....

१ ऋ० १ । १६४ । ९ ॥

२ ऋ० १ । १-२ । ६ ।

३ अनुपलब्धमूलमिदम् ॥

४ महाभाष्ये न—मृद्विति ।

५ महाभाष्येन पूर्व—मघोत्तुं ह्यति ॥

६ वद—मधामंदाय ऋ० २ । ३८ । ५ । इति दूयजध्वन ॥

७ ऋ० ७ । १० । १५ ।

८ अनुपलब्धमूलमिदम् ॥

९ अथ० ११ । ५ । १७ ॥

१० अनुपलब्धमूलमिदम् ॥

सुषो का व्यन्धय । तिडा का व्यन्धय । उपग्रह = ग्रन्थनेपद-परस्मैपद का व्यन्धय । लिङ्ग का व्यन्धय । पुष्प का व्यन्धय । कान का व्यन्धय । इन् = दण का व्यन्धय । अर्चो का व्यन्धय । म्यग् का व्यन्धय । कर्तुं = कर्त्तव्य का व्यन्धय । इन् = इड् एकादेश का व्यन्धय । इन् = इड् एकादेश के स्थान हैं ।

नेत्र सुषो का व्यन्धय । इन् = इड् एकादेश का व्यन्धय । यद्वा "दक्षिणयाप्" ऐसा प्राप्त था ।

निङ्ग का व्यन्धय — अथान ये अश्वत्थाय नक्षत्रि यद्वा इन् = इड् एकादेश का व्यन्धय । ऐसा प्राप्त था ॥

आ मीपद का व्यन्धय — प्रह्लादमिच्छति । यद्वा "इच्छति" ऐसा प्राप्त था ॥

परस्मैपद का व्यन्धय — प्रसीदमन्व उमियुध्यति । यद्वा "उमियुध्यति" ऐसा प्राप्त था ।

निङ्ग का व्यन्धय — मधोस्तृप्ता इवामते । यद्वा "मधुत" ऐसा प्राप्त था ॥

पुष्प का व्यन्धय — अथा स वारिदंशमिवियुया । यद्वा विगुयान् ऐसा प्राप्त था । सो प्रथम पुष्प के स्थान में मध्य पुष्प का व्यन्धय में प्रयोग हुआ है ॥

कान का व्यन्धय — इकोजनीना धास्यमनेन । इव सोमेन यध्यमाणेन ॥ इन में अनद्यतन भविष्यत् के स्थान में सामान्य भविष्यत् का प्रयोग हुआ है ॥

वगन् का व्यन्धय — श्रादुभोजः शुभिनमुग्रवीरम् ॥ यद्वा "शुभिन" ऐसा प्राप्त था ॥

अन् का व्यन्धय — उपगायस्तु ना पन्थयो गर्भिणयः ॥ यद्वा "गर्भिणयः" ऐसा प्राप्त था ।

म्यग् का व्यन्धय — "परादिच्छन्दमि" के उदाहरण जगन्ना चात्रिये ॥

कारक का व्यन्धय — आनादयन्निर्ममयोर्वेदा । यद्वा "आनादयन्निर्मम" ऐसा सप्रदान कारक प्राप्त था ॥

विकरण का व्यन्धय — ताश्चिन्तु न मरन्ति ॥ यद्वा "चिन्तु" ऐसा प्राप्त था ॥

अन्धमम शास्त्र के कर्त्ता भगवान् पाणिनि वेद में मृत् लिङ् आदि का व्यन्धय मानते हैं उसे वनन्तते के स्थाने उन्धमम इन् सूत्र में बहुवचन पडा है मन्धम, 'अन्धम' इत्यन्त सूत्र पहले से प्रकरण के अनुश्रुति के विरुद्ध प्रमाणों का ही अन्धम होना मन्धम का नहीं ॥ ८५ ॥

लिङ्ग्याशिष्यङ् ॥ ८६ ॥

'छन्दमि' इत्यनुवर्तते लिङ् ॥ ७ ॥ १ । आशिषि ॥ ७ ॥ १ । अङ् ॥ १ ॥ १ ॥
छन्दमि = वेदिकप्रयोगविषय आशिषि यो लिङ् विधीयते तस्मिन् परताङ्-विकरणो भवति ।

भा० — अयमाशिष्यङ् विधीयते । तस्य किं प्रयोजनम् । प्रयोजनं
स्थागागमिवचिविदयः^१ । स्था — उपस्थेय वृषभ तुप्रियाणाम्^२ ।
गा — अज्जमा तस्यमुपनेयम्^३ । गमि — यजन प्रतिष्ठा गमेयम् ।

१. आ० सू० ३३६ ॥

२. महाभाष्ये तु कालिकमिदम् — आशिष्यङ् प्रयोजनं स्थागागमिवचिविदयः ।

३. अनुपलब्धमूलमिदम् ॥

४. यजु० ५ । ५ ॥

वचि—मन् वोचेमान्ये^१ । विदि—विदेयमेना मनसि प्रविष्टाय^२ ॥

शक्तिरुच्चाश्च^३ ॥ अत चरिष्यामि तच्छ्रवणम्^४ । अन्ववन्तीमा रुहेमा स्वस्तये^५ ॥

इमानि सूत्रस्यैवोदाहरणानि सन्ति । सर्वाणि लिङ्गुत्तमस्यैकवचनान्तानि । 'वोचेम, रुहेम' इति द्वौ प्रयागौ लिङ्गुत्तमस्य बहुवचनान्तौ । 'उपस्थेयम्, उपमेयम्' इत्युभयत्राङि परत आकारलोपः । 'वोचेम' इत्यत्र 'वच उम्'^६ इत्याङि परत उम् । सर्वेषु प्रयोगेषु 'छन्दस्युभयथा'^७ इति सार्धधानुकत्वाद् 'अतो येयः'^८ इतोय्-आदेशः । स-लोपश्च ॥

वा०—दृशरन् वक्तव्यः ॥

पितरं च दशेयं मातरं च दशेयम्^९ । 'दशेयम्' इत्यत्र यद्यङ् स्यात्तर्हि 'ऋदशोऽङि गुणः'^{१०} इत्याङि परतो गुण प्रसज्येत । कित्करणेन 'किङिति च'^{११} इति गुणस्य प्रतिषेधः ॥

'उपस्थेयाम'^{१२} इति कश्चिद् वदिकप्रयोगः । उ१-स्था-अङ्-यामुट्-मस् । एवं स्थितौ मय्या वा छन्दसि सर्वे विधयो भवन्तीति स्य आकारस्य लोपाभावः । पश्चादेकादेशे कृते परस्यैकदेशः म्या-धानारम्भवद् भवति । मय्य स्या-ग्रहणेन ग्रहणात्सिङ् आर्द्धधानुकत्वाच्च 'एलिङि'^{१३} इति म्या-धानारम्भम् । सार्धधानुकत्वाद् यामुटः स-लोपः । एवम् 'उपस्थेयाम'^{१४} इति सिध्यति ॥ ८६ ॥

[इति विकरण प्रकरणम्]

१ अनु० ३ । ११ ॥

२. अथ० १९ । ४ । २ ॥

३. महाभाष्ये—शक्तिरुच्चाश्चेति वक्तव्यम् ॥

४ महाभाष्ये नु जकेम न्वा ममिन्न माधवा धियः (ऋ० १ । ९८ । ३) ॥

५ ऋ० १० । ६३ । १० ॥

६ अ० ३ । ४ । २० ॥

७ अ० ३ । ४ । ११७ ॥

८ अ० ३ । ७ । ८० ॥

९ तुजता—ऋ० १ । २४ । १-२ ॥ १० अ० ३ । ४ । १३ ।

११. अ० १ । १ । ५ ॥

१२ उपस्थेयाम अन्ववन्तीमा रुहेमा (ऋ० ६ । ४७ । ८ नै० ब्रा० ८ । ५ । १३ । ४) ॥

१३ अ० ६ । ४ । ६७ ॥

१४ इह "उपस्थेयाम्" इत्यत्राङि वक्तव्यः । न ह्यङ्गैव सिध्यति । न वक्तव्यः । सार्धधानुकत्वात्सिङ् स लोपः आर्द्धधानुकत्वादेत्वम्, तत्रोभयपक्षिण्यत्वात्सिङ् ॥ अ० ३ । १ । ८६ भाष्ये ॥

यहां छन्दसि पद का अनुवर्त्तन है ॥

वैदिक प्रयोग विषय में [लिङ्चाशिषि] आशिषि लिङ् में [अङ्] अङ् विकरणा होता है ।

आशिषि लिङ् म अङ् के विधान करने का क्या प्रयोजन है ?

वा—‘प्रयोजन स्थागा०’—स्था—गा—गमि—वचि—विदि इन धातुओं म अङ् का प्रयोजन है—जने—स्था—उपस्थेय वृषभ नुग्रियाणाम् । गा—अञ्जसा सत्यमुपगेषम् । गमि—यज्ञेन प्रतिष्ठा गमेयम् । वचि—मन्त्र वोचेमाभनये । विदि—विदेयमेनां मनसि प्रविष्टाम् । और भी प्रयोजन है—जम्—वा०—शक्तिरुह्यो० ॥ २ ॥ मकि—व्रतं चरित्यामि तच्छ-केयम् । रुहि—देवी नाव स्वरित्रामनागसमन्ववन्तोमारुहेमा स्वस्तये ॥

ये उदाहरण इस सूत्र व ही जानने चाहिये, सब उदाहरण लिङ् लकार उत्तम पुरुष एकवचन के हैं । परन्तु ‘वोचेम’ और ‘आरुहेम’ यह दोनों पद लिङ् लकार उत्तम पुरुष बहुवचन के हैं, ‘उपस्थेयम्’ और ‘उपगेषम्’ यह दोनों ही स्थातो में अङ् पर आकार का लोप हुआ है । ‘वोचेम’ इन उदाहरण में अङ् पर रहने ‘वच् उम्’ इस में ‘उम्’ आगम हुआ है । सब वैदिक प्रयोगों में ‘छन्दस्युभयथा’ में सार्वधानुक मज्ञा मान कर “अतो येय.” में इय्’ आदेश और ‘निरयं छिनः’ में मर्योष होता है ॥

३—वा०—दृशेरञ्चतुश्चः ॥ पितरञ्च दृशेय मातरञ्च । इस उदाहरण में यदि ‘अङ्’ ही होता तो “ऋदृशोऽङि गुण.” में गुण प्राप्त होता परन्तु अब अक्’ के किन् होने से ‘किङिनि च’ सूत्र में गुण का निषेध हो जाता है ॥

‘उपस्थेयाम’ इस वैदिक प्रयोग में—उप—स्था × अङ् + यामुट् + मम् इस स्थिति अर्थात् अलीकिक विग्रह में “वाच्छन्दसि सर्वे विधयो भवन्तीति” अर्थात् छन्द में सब विधिये विकल्प करके होती हैं इस नियम में ‘स्था’ धातु के आकार का लोप न हुआ, पुन आकार तथा अङ् को गणवेश हो कर अन्तवद्भाव हान में स्था के अद्वय में गृहीत होता है और लिङ् के आदि धातुक होने से “एलिङि” में स्था धातु के आकार को ‘एकार’ आदेश हुआ, और लिङ् के सार्वधानुक होने से यामुट् के मकार का लोप हो कर ‘उपस्थेयाम’ ऐसा प्रयोग होता है ॥ ८६ ॥

[अथ कर्मवद्भावप्रकरणम्]

कर्मवत् कर्मणा तुल्यक्रियः ॥ ८७ ॥

कर्मवत् [अ०] । कर्मणा ३ । १ । तुल्यक्रिय । १ । १ । कर्मणीवेति कर्मवत् । 'तत्र तस्येव' इति सप्तमीसमर्थाद् वति ॥ कर्मणा तुल्यया क्रिया दस्य अर्थान् कर्मस्था क्रिया यस्य स तुल्यक्रिय कर्ता ॥ कर्मणा तुल्यक्रिय कर्ता कर्मवद् भवति । यदा कर्तुरविवक्षा भवति, स्वतन्त्रं च कर्म, तदा कर्म कर्तृत्वमापद्यते । अर्थान् कर्म स्वयं कर्मा भवति । तदा तेनैव तुल्यक्रिय स एव कर्तृत्वमाप्नोति कर्ता कर्मवद् भवति, कर्मापदिष्टानि कार्याणि प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ भिद्यते काष्ठ स्वयमेव । लूयते केदार, स्वयमेव ॥ अथ कर्मवद्भावेन यगात्मनेपद च भवति, अभेदि काष्ठ स्वयमेव । अत्र कर्मवद्भावेन विण् भवति । कारिष्यते कट स्वयमेव । अत्र कर्मवद्भावेन कर्मापदिष्ट चिण्वत्कार्यं वृद्धिर्भवति ॥

यावन्तो धातवः सन्ति ते सर्वे चतुर्विधा — कर्मस्थभावका, कर्मस्थक्रिया कर्तृस्थभावका, कर्तृस्थक्रिया । इमे भेदा अस्मादव सूत्रान्तिस्मरन्ति ॥ अस्मिन् सूत्रे कर्मस्थभावकानां कर्मस्थक्रियाणां च कर्ता कर्मवद् भवति । कर्मस्थभावकानाम् — आसपति देवदत्तम्, शाययति देवदत्तम् । अत्र देवदत्त-कर्मणि शयन स्थितम्, आस्यते शाययते वा देवदत्त, स्वयमेव ॥ कर्मस्थक्रियाणाम् — भिनत्ति काष्ठम्, भिद्यते काष्ठ स्वयमेव । अत्र भेदनक्रिया काष्ठस्था । एवम्भूता ये धातवस्तेषामेव कर्ता कर्मवद् भवति ॥

१. आ० सू० ७३० ॥

२. अ० ५ । १ । ११६ ॥

३ यस्मिन् कर्मणि कर्तृत्वेति तत्र क्रिया लक्षणे यदा कर्मणा स कर्मणा तुल्यक्रिया कर्ता कर्मवद्भवति ॥

४. कर्तरि शब् (अ० ३ । १ । ८८) इत्यत्र 'कर्तरि' इत्यनुवर्तते स एवत्र प्रथमया विपरिणाम्यते ॥

५ कार्यापदिष्टानि कार्याणि प्राप्नोतीत्यर्थः ॥

६ जीवस्थानिजगदादिति भावः ।

७ यगात्मनेपदनिष्ठा चिण्वद्भावा प्रयोजनमित्याख्यातिके सू० ७३० ॥

८ देवदत्त काष्ठ भिनत्ति भिन्दति देवदत्तस्य काष्ठ स्वयमेव भिद्यते । देवदत्त ओदन पचति पचयति देवदत्तस्य ओदन स्वयमेव पच्यते । इत्याश्रयमाख्यातिके ॥

९ इदमप्रकाशयति "निष्प्र कुमुत्तः" इत्यादा कर्मवद्भाव प्राप्त स 'तत्र लान्तस्य कर्मवदनुदेशः' इति वृत्तिकेन 'लिङ्ग्याशिष्यङ्' (अ० ३ । १ । ८८) इति द्वित्यकारको निर्देश इति भाष्यवचनेन वा प्रतिपिठ्यते ॥

कर्तृस्थभावकानाम्—चिन्तयति । मन्त्रयते । कर्तृस्थक्रियाणाम्—गच्छति । हसति । धावति । एषा कर्ता कर्मवत् भवति ॥

वत्करणं किमर्थम् । स्वाश्रयमपि यथा स्यात् । भिद्यते कुपुलेन । अत्र कर्त्राश्रयः^१ तृतीया भवति ॥

‘कर्मणः’ इति किमर्थम् । करणाधिकरणाभ्यां तुल्यक्रियाः कर्ता कर्मवन्मा भूत् । माद्वमिश्रितं । अत्रामे. करणस्य स्वतन्त्र कर्तृत्व, तस्य कर्मवत्त्वं न भवति । साधु स्थानो^२ पचति । अत्राधिकरणेन तुल्यक्रियस्य कर्तुः कर्मवद्भावो न स्यात्^३ ॥

अथ वार्तिकानि—

दृष्टिपञ्चोर्वन्त्य सकर्मकयोः ॥ १ ॥

दुग्धे गो. पयः स्वयमेव । तस्मादुदुम्बरः सन्कोहित फल पच्यते । यन् स्वतन्त्रं कर्म कर्तृत्वमापन्न, अर्थात् कर्तृव भवति कर्मणा गन्धोऽपि न तस्यैव कर्मवद्भावो^४ भवति ॥ अत्र पयःफले कर्मणो वर्त्तते तस्मादप्राप्त कर्मवत्त्व विधीयते ॥ १ ॥

मृजियुज्योः श्यन्तु^५ ॥ २ ॥

मृजियुज्योः सकर्मकयोः कर्मणा सह वर्तमानयोर्वास्वोः कर्ता [बहुलं] कर्मवद् भवति. [श्यन्तु भवति] ।

मृजेः श्रद्धोपपन्ने कर्तरि कर्मवद्भावो वाच्यः चिणात्मनेपदार्थः ।^६

मृज-धातोः श्रद्धामापन्नो यः कर्ता न कर्मवद् भवति । मृज्यतेमालाम् । असृजि मालाम् ॥ अत्र कर्मवत्त्वादान्मनेपदम्. स्नेः स्थाने चिण् भवति । ‘श्यन्तु’ इति वचनाच्छ्रयन् भवति यद् न भवति ॥

१ कर्ता अ. भाष्य — ‘न च कर्तृस्थभावकानां कर्तृस्थक्रियाणां वा कर्मणि क्रियाया प्रवृत्तिरस्ति ॥’

२ अत्र भाष्यम्—वत्करणं किमर्थम् । स्वाश्रयमपि यथा स्यात् “भिद्यते कुपुलेनेति । सकर्मकालां साधे लो यथा स्यात्” भात्र तस्मिन्ने. भवति आदेशेन कर्तृरन्विधानात् तृतीया भवतीत्यर्थः ।

३ कादाचित्कस्वान्त्रयविवक्षाया च कर्तृमत्रा अविद्यति । यथा हि—कारके (अ० १ । ४ । २३) इति सूत्रभाष्यः “... स्वतन्त्रपरतन्त्रत्वात् तयोः पर्यायेण वचनं वचनाभ्यां च संज्ञा” तद्यथा—वलाहकाद् विद्योतते । वलाहके विद्योतते । वलाहको विद्योतत इति ।

४ ‘तुल्यक्रिय’ इति किमर्थम्—पच्यमानेन देवदेन, गच्छत्योदनं स्वयमेव ॥ अत्र कर्मवद्भावो मा भूत् ॥

५ आ० वा० ७३४ ॥

६ आ० वा० ७३७ ॥

७. आ० वा० ७३८ । अ० ३ । १ । ८७ भाष्ये ॥

युजेस्तु न्याय्ये कर्मकर्तारि यकोऽभावाय । युज्यते ब्रह्मचारी योगम् ॥

अत्रापि पूर्ववत् प्रयोजनम् । ब्रह्मचारिणं योगो युज्यते । एवं प्राप्नोति प्रयुज्यते ॥२॥

करणेन तुल्यक्रियः कर्ता बहुलम् ॥ ३ ॥

‘कर्मणा’ इति ग्रहणात् सूत्रेण न प्राप्त कर्मवन्त्वं विधायते । करणेन तुल्यक्रियः कर्ता बहुलं कर्मवत् भवति । परिवारयन्ति कण्टकैर्वृक्षम् । परिवारयन्ते कण्टका वृक्षम् ॥ पशुखादनभयान्नलघ्वृक्षं कण्टकैः परिवारयन्ति=आच्छादयन्ति । अत्र यस्मिन् पक्षे कर्मवद्भावस्तत्र कण्टक-शब्दे तृतीया न भवति । आत्मनेपदं भवत्येव । यक् च न भवति । अस्मिन् वार्तिके बहुलग्रहणान्न ‘माध्वसिद्ध्यनन्ति’ इत्यत्र कर्मवद्भावो न दृश्यते ॥ ३ ॥

भूषाकर्म-किगादि-सर्वा वाग्यनात्मनेपदान् प्रतिषेधो^१ वक्तव्यः ॥ ४ ॥

सूत्रेण सामान्यप्राप्तं कर्मवद्भावो विशेषत्वेन प्रतिषिध्यते । भूषाकर्मणां किगादीनां सन्नन्तानां च धातूनां कर्मणा तुल्यक्रियः कर्ता [आत्मनेपदादन्यत्र] कर्मवत् भवति । अर्थादात्मनेपदार्थं कर्मणां व्यात्मनेपदं यथा स्वादिनि प्रयोजनाय कर्मवद्भावो भवति । अन्यानि यक् चिगादिकार्याणि मा भूवन्ति प्रतिषिध्यते ॥

भूषाकर्मणाम्—भूषयते कन्या स्वयमेव^२, अनुभूयते कन्या स्वयमेव । मण्डयते कन्या स्वयमेव, सममण्डन कन्या स्वयमेव । जलङ्कुरुते कन्या स्वयमेव, अलमकृत

१. आ० वा० ७३८ । अ० ३ । १ । ८३ भाष्ये ॥

२. आ० वा० ७३९ ॥

३ अत्र महाभाष्यकारिणः—सूचयते कन्या स्वयमेव^३ इत्याद्युदाहृत्य भूषार्थकाणां स्वार्थेति-
क्यपि कर्मवद्भावस्य प्रतिषेध उच्यते । कुत । यस्मिन् गो प्रतिषेधे हेतुर्मणिगच्छि० इति वार्तिकेन तु हेतुर्मणिगच्छि० एव प्रतिषेध उक्तो भवति । यन् भारद्वाजीयानां गिमात्रे प्रतिषेध उच्यते तदपि तेषामेव भवत् अतो भूषाकर्मकिगादिमनागिन्यादिवास्तिके व्यन्ताप्यन्तानामुभयेषामपि भूषाकर्मकाणां सर्वमम्भ-
त्या ग्रहणं क्रियते । अन्यथा—‘भूषयते स्वयमेव’ इत्यादिभाष्योदाहरणमसङ्गतं स्यात् । (दृष्टव्यमा-
ख्यातिके सू० ७३०) ॥

किञ्च—

यदा तु भारद्वाजीयानां मनमाश्रीयते तदापि चिष्वद्भावप्रतिषेधार्थं व्यन्तानां प्रतिषेधं कर्त्तव्यं
एव भवति, अन्यथा ‘भूषयिष्यते’ इत्यत्र चिष्वद्भाव इतोऽनिद्वन्वाणिगच्छो लुक् च स्यात् । अतो
व्यन्तार्थमप्यन्तार्थञ्च भूषाकर्मग्रहणम् । यत्तु ‘अप्यन्तार्थं भूषा—ग्रहणमिति कैयट आह
तत्त्वित्थम् ।

इस प्रकरण में यह ज्ञान और ध्यान देने योग्य है कि कर्म—करण—अधिकरण आदि
कारकों की विवक्षा (यथेष्ट अर्थात् इच्छानुसार कह सकना) वक्ता के अधीन
ज्ञान को महामुनि पतञ्जलि ने “कारके” सूत्र के भाष्य में निम्न प्रकार दिखाया है—

कन्या स्वयमेव ॥ किरादीनाम् अवकिरते हस्ती स्वयमेव, अवाकीष्टं हस्ती स्वयमेव । गिरते ग्रासः स्वयमेव, अगीष्टं ग्रासः स्वयमेव ॥ सनाम्—चिकीर्षते कटः स्वयमेव, अचिकीर्षिष्ट कटः स्वयमेव । अत्र सर्वत्र यक्चिणो न भवत इति ॥ ८७ ॥

कर्मवत् यहां समसीसमर्थं कर्म शब्द से “तत्र तस्येव” सूत्र से ‘वति’ होता है ॥

जिस कर्म के कर्त्ता हो जाने पर भी क्रिया वैसी की वैसी जानी जावे जैसी कि कर्मावस्था म थो उम [कर्मणा] कर्म के साथ [तुल्यक्रियः] तुल्य क्रिया वाले कर्त्ता को [कर्मवत्] कर्मवद्भाव होता है ॥

यहां ‘कर्त्तरि शप्’ से कर्त्तरि पद का अनुबन्ध होने के कारण ‘तुल्यक्रिय’ शब्द कर्त्ता का विशेषण है ॥

‘वचनाश्रया च सज्ञा’ (अ० १ । ४ । २३ । भाष्य) इस वचन से जब कर्त्ता की अविवक्षा हो, और लोकार्पणनिश्चय (अपने आप प्रवृत्त होना) से कर्म के स्वातन्त्र्य की विवक्षा हो तब वह कर्म कर्त्तृभाव का प्राप्त होता है । उसको कर्मवद्भाव के अनिर्देश से कर्म में विहित जो यक् आत्मनेपद, चिण्, चिण्वद्भाव हैं वे उपर्युक्त कर्त्ता में भी हो जाने हैं ॥

जैसे—देवदत्तः काष्ठं भिनत्ति, भिन्दतो देवदत्तस्य काष्ठ स्वयमेव भिद्यते । देवदत्तः केदारं लुनाति, लुनतो देवदत्तस्य केदारः स्वयमेव लूयते ॥ यहां कर्मवद्भाव से यक् और आत्मनेपद होता है । अभेदि काष्ठ स्वयमेव । अलावि केदारः स्वयमेव । यहां कर्मवद्भाव से चिण् होता है । कारिष्यते कटः स्वयमेव । यहां कर्मवद्भाव से कर्म में विहित चिण्वत् कार्यं ‘वृद्धि’ हुई ॥

धानु चार प्रकार के होते हैं और यह चार प्रकार का भेद भी इसी सूत्र से जाना जाता है । वे चार भेद इस प्रकार हैं—कर्मस्थभावकाः । कर्मस्थक्रियाः । कर्त्तृस्थभावकाः । कर्त्तृस्थक्रियाः ॥

इस सूत्र से कर्मस्थभावक और कर्मस्थक्रिय धातुओं का हो कर्त्ता कर्मवत् होता है । कर्त्तृस्थभावक तथा कर्त्तृस्थक्रिय धातुओं का नहीं, क्योंकि इन के कर्म से क्रिया की इस प्रकार की प्रवृत्ति ही नहीं होती ॥

स्वनन्तरपरतन्त्रत्वान्नयो पयथिण् वचन, वचनाश्रया च सज्ञा” तद्यथा—बलाहकाद्विद्योतते । बलाहके विद्योतते । बलाहको विद्योतते । यहां बलाहक (बादल) से बिजली चमक रही है, या बादल से बिजली चमक रही है, अथवा बादल चमक रहा है । वक्ता इन तीनों वाक्यों को अपनी इच्छानुसार बोल सकता है अर्थ तीनों का एक ही है पर तीनों में “बादल से” “बादल में” ‘बादल’ यह तीनों कारक भिन्न भिन्न हैं । इसी नियम से इस प्रकृत सूत्र में भी कर्मकारक को कर्त्तृकारक की विवक्षा हा जाती है, यद्यपि “स्थाली गच्छति” आदि में स्थाली = बटलोई अधिकरण-कारक ही है क्योंकि उसी में डालकर पकाया जाता है पर वक्ता उसे कर्त्ता ही कहना चाहता है—‘बटलोई पका रहो है’ सो कह सकता है यह यहां के इस प्रकरण का अभिप्राय है ॥

(सम्पादक)

जैसे—कर्मस्थभावकानाम्—आसयति देवदत्तम् । आसयति देवदत्तम्, यहां देवदत्त कर्म है उग में जयन स्थित है, अत आस्यते शय्यते वा देवदत्त. स्वयमेव—यहां देवदत्त कर्म की कर्तृविवक्षा हाने पर भी भाव वैसा का वैसा लक्षित हो रहा है अत यहा कर्मवद्भाव हो जाता है ॥

कर्मस्थवियाराणाम्—भिन्नति काष्ठ, भिद्यते काष्ठ स्वयमेव । यहां भदन क्रिया काष्ठ में स्थित है, अत ऐसे धातुओं में कर्मवद्भाव होता है ॥

कर्तृस्थभावकानाम्—चिन्तयति मन्त्रयते ॥

कर्तृस्थक्रियाणाम्—गच्छति । हसति । धावति ॥ इन धातुओं का कर्ता कर्मवत् नहीं होता ॥

“वत्करण” इसलिये है कि—भिद्यते कुसूलेन—यहां स्वाथय-कार्य भाव में लकार हो जाता है, यदि कर्ता कर्म ही हो जावे तो एकमक न होने में भाव में लकार हो ही कैसे । उस लकार के द्वारा कर्ता के अनभिहित होने से यहा तृतीया चिन्तित हो जानी है ॥

कर्मणा ग्रहण इमलिये है कि—वरण और अधिवरण के साथ तुल्य क्रिया वाले कर्ता को कर्मवद्भाव नहीं होता ।

जैसे—साध्वसिद्धिनति यहा अगि करण की कर्तृत्व विवक्षा है अत यहां कर्मवद्भाव नहीं होता ॥

साधु स्यालो पचति—यहां भी अधिकरण के साथ तुल्यक्रिया वाले कर्ता को कर्मवद्भाव नहीं होता ॥

‘तुल्यक्रियः’ ग्रहण इमलिये है कि—पचत्योदन देवदत्त, राध्योदनः स्वयमेव । यहां पचनक्रिया तथा राधनक्रिया के भिन्न भिन्न होने से कर्मवद्भाव नहीं होता

इस सूत्र पर निम्नवार्तिक है—

१—“दुहिपच्योर्ब०”—सकर्मक दुह और पच धातुओं का कर्ता बहुल करके कर्मवत् हो । जैसे दुग्धे गोः पयः स्वयमेव । तस्मादुदुम्बरः सलोहित फल पच्यते । जहां कर्म स्वतन्त्रता की विवक्षा से कर्तृभाव को प्राप्त हो जाता है वहां ही कर्मवद्भाव होता है । अर्थात् जहां कर्ता ही हो कर्म का गन्धमात्र भी न हो वही कर्मवद्भाव होता है परन्तु यहां “पयः” और “फलम्” यह दोनों कर्म विद्यमान हैं अतः सूत्र से अप्राप्त कर्मवद्भाव का वार्तिक ने विधान किया । यहां “दुहि” धातु के द्विकर्मक होने से कर्मस्थभावक होने पर भी सकर्मक होने के कारण “सकर्मकारणा प्रतिषेधो०” भाष्य के इस वचन से इसमें कर्मवद्भाव प्राप्त नहीं था सो विधान करते हैं । “पच” भी इस विषय में द्विकर्मक है अर्थात् कर्म की कर्ता विवक्षा होने पर कर्मवत् होता है जो उक्त विषय में हो होगा “आदन पचति” आदि में नहीं होगा ॥

२—वा०—“सृजियुज्योः०” सकर्मक सृज और युज, धातुओं का कर्ता बहुल करके कर्मवत् हो और श्यन् भी हो, यहा ‘श्यन्’ यक् का अपवाद है ॥

भृजे श्रद्धो० श्रद्धायुक्त कर्त्ता में मृज धातु को चिण और आत्मनेपद होने के लिये कर्मवद्भाव हो । जैसे—सृज्यते मालाम् । असृजि मालाम् । यहां कर्मवद्भाव से आत्मनेपद, चिण के स्थान में चिण तथा “श्यस्तु” इस वचन में यक् को बाध कर श्यन् होता है ।

युज धातु के न्याय्य कर्मकर्त्ता में श्यन् हाता है । जैसे —“ब्रह्मचारिणो योगो युनक्ति” इनके कर्मकर्त्ता में “युज्यते ब्रह्मचारी योगम्” ऐसा प्रयोग होता है ।

३—वा०—“करणेन तुल्यक्रिय ०”—इस सूत्र में कर्मणा ग्रहण से कर्मवद्भाव नहीं प्राप्त था अतः इस वार्तिक से कर्मणा के साथ तुल्यक्रिया वाले कर्त्ता को भी बहुत करके कर्मवद्भाव में विधान किया । जैसे “परिवारयति कण्टकैर्वृक्षम्-परिवारयन्ते कण्टका वृक्षम्” । मृत्वा न जावे इस भय में छोट वृक्ष को कांटों से ढांपता है । यहां कर्मवद्भाव पक्ष में कण्टक शब्द में तृतीया नहीं होती । यक् भी नहीं होता, आत्मनेपद हो जाता है । इस वार्तिक में बहुत प्रयोग करने में “माध्वसिद्धिर्नस्ति” यहां कर्मवद्भाव न हुआ ॥ ४ ॥

४—वा०—“भूषाकर्म०” सूत्र से कर्मवद्भाव सामान्य प्राप्त था सो विशेष अवस्था में कर्मवद्भाव का प्रतिषेध वार्तिक से किया है ।

भूषण श्रय्य वाले, विरादि तथा मग्रन्त धातुओं के कर्म के साथ तुल्यक्रिय कर्त्ता को आत्मनेपद को छोड़कर कर्मवद्भाव का प्रतिषेध होता है । अर्थात् इनको यक् चिण और चिणवद्भाव न हो केवल आत्मनेपद ही हो ॥

भूषाकर्मकारणात् -भूषयते कन्या स्वयमेव । माता कन्यां भूषयति, कन्यां भूषयिष्याः । मातुः कन्या स्वयमेव भूषयते । भ्रतुभूषत कन्या स्वयमेव । मण्डयते कन्या स्वयमेव । अममण्डत कन्या स्वयमेव । अलङ्कुशते कन्या स्वयमेव । अलमकृत कन्या स्वयमेव ॥

किगरीनाम्—अवकिरते हस्ती स्वयमेव । अवाकीर्ष्ट हस्ती स्वयमेव । गिरते ग्रामः स्वयमेव । अगोर्ष्ट ग्रामः स्वयमेव ॥

मत्र—चिकीर्षते कटः स्वयमेव । अचिकीर्षिषु कटः स्वयमेव । यहां इच्छा कर्त्तृस्थ भी है तथापि करोति क्रिया की अपक्षा से कर्मस्थ क्रिया जाननी चाहिये क्योंकि यहां ‘करोति’ प्रधान है, इच्छा तो करोति के आघोने है स्वतन्त्र नहीं ॥ ८७ ॥

तपस्तपःकर्मकस्यैव ॥ ८८ ॥

‘कर्मवद्’ इत्यनुवर्तते । तपः । ६ । १ । तपःकर्मकस्य । ६ । १ । एव । [अ०] । ‘सत्यं तपो दमस्तपः’ इत्यादीनि तपसो लक्षणानि तैत्तिरीयशाखायां सन्ति । तपः = सत्याचरणादिकर्म यस्य स तपःकर्मकस्तस्य । तपः ‘कर्मकस्यैव तपः’- वातोः कर्त्ता कर्मवद् भवति नान्यकर्मकस्य । द्वितीयोऽपि नियमोऽस्मात् सूत्रान्निस्मरति, यदि सकर्मस्य

कर्ता कर्मवत् भवेत्तर्हि तप एव ॥ तप्यते तपः स्वर्गाय ब्रह्मचारी । अत्र कर्मवद्भावेन यम् यथा स्यात् । अतस्तपः स्वर्गाय । अत्र कर्मकर्तरि चिण् प्रतिषिध्यते ।

‘तपःकर्मकस्यैव’ इति किम् । उत्तपति सुवर्णं सुवर्णकारः ॥ ८८ ॥

यहां ‘कर्मवद्’ का अनुवर्तन है । “सत्यं तपो दमस्तपः” इत्यादि तपके लक्षण तैत्तिरीय शास्त्रा में किये हैं

[तपः कर्मकस्य] तप अर्थात् सत्याचरणादि कर्म हैं जिसके, ऐसा जो तप कर्म वाला [तप] तप धातु उसका ही कर्ता कर्मवत् हो अन्य कर्म वाले का नहीं, अर्थात् सकर्मको में तप कर्म वाले ही तप का कर्ता कर्मवत् हो ॥

यह सूत्र नियमाय है कि सकर्मक धातुओं को कर्मवद्भाव ही तो तप ही को हो, सो भी तप कर्म वाले ही तप धातु को हो अन्य कर्म वाले को न हो ॥

जैसे—वेद व्रतादीनि तपोसि तापसं तपन्ति, स तापसस्त्वगस्थिभूतः स्वर्गाय तपस्तप्यते । तप्यते तपः स्वर्गाय ब्रह्मचारी ॥

वेदव्रतादि तप तापस अर्थात् तप करने वाले को कष्ट देने हैं वह तापस प्राप्त होता हुआ भी भावी सुख की इच्छा से तप तपता है ।

पिछले सूत्र से कर्मवद्भाव प्राप्त नहीं था इस से विधान किया । अतस्तपः स्वर्गाय । अन्वतस्तपस्तापसः । यहां “तपोऽनुतापे च” सूत्र से चिण् का निषेध होकर सिच् हो जाता है ॥

तपः कर्मकस्यैव—ग्रहण इसलिये है कि—उत्तपति सुवर्णं सुवर्णकारः । यहां तप कर्म के न होने से कर्मवद्भाव नहीं हुआ ॥

न दुहस्नुनमां यक्चिणौ ॥ ८९ ॥

‘कर्मवद्’ इत्यनुवर्तते । न [अ०] । दुह-स्नु-नमाम् । १ । ३ । यक्-चिणौ । १ । २ । [पूर्वेण] दुहादीनां कर्ता कर्मवद् भवति, परन्तु कर्मापदिष्टौ यक्चिणौ दुहादिभ्यो न भवत इति । दुह—दुग्धे गोः पयः स्वयमेव । अत्र कर्मवत्त्वादात्मनेपदं भवति, यग् न भवति । अदोहि गोः स्वयमेव, अदुग्ध गोः स्वयमेव । अत्र ‘दुहश्च’ इति कर्मकर्तरि विकल्पेन चिण् भवति । तस्मादनेन सूत्रेण दुह-धातोर्यगेव प्रतिषिध्यते । स्नु—प्रस्नुते शोणितं स्वयमेव, प्रास्नोष्ट शोणितं स्वयमेव । नम्—नमते दण्डः स्वयमेव, अनस्त दण्डः स्वयमेव । अत्राभयत्र कर्मवद्भावादात्मनेपदमेव भवति । यक्चिणौ निवार्येते ।

१. वेदव्रतादीनि तपोसि तापसं तपन्ति, स तापसस्त्वगस्थिभूतः स्वर्गाय तपस्तप्यते, इत्यधिकमाख्यातिके ॥

२. तपोऽनुतापे च (अ० ३ । १ । ६५) इति सूत्रेणेति भावः ।

३. आ० सू० ७३५ ॥

४. कर्मवद्भाव इत्यर्थः ॥

५. अ० ३ । १ । ६३ ॥

वा० —यक्चिणो प्रतिपेधे रिगश्चिश्चि-ग्रन्थि-ब्रूत्रामात्मनेपदाकर्मकारणा-
मुपसङ्ख्यानम् ॥

अन्तानां श्रि-अन्धि-ग्रन्थि ब्रूत्रामात्मनेपदविधौ येऽकर्मकास्तेषां च कर्ता कर्मवद्
भवति । कर्मापदिष्टौ यक्चिणौ न भवत इति । रिग—कारयते कटः स्वयमेव, अचीकरत
कटः स्वयमेव उत्पुच्छयते गौः स्वयमेव, उदपुपुच्छत गौः स्वयमेव । श्रि—उच्छ्रयते
दण्डः स्वयमेव, उदशिश्नयत दण्डः स्वयमेव । अन्धि—अध्नात ग्रन्थः स्वयमेव, अश्रन्धिष्ट
ग्रन्थः स्वयमेव । ग्रन्थि—ग्रथनीते श्लोकः स्वयमेव, अग्रन्थिष्ट श्लोकः स्वयमेव । ब्रूञ्—
ब्रूते कथा स्वयमेव, अक्षोचत कथा स्वयमेव । आत्मनेपदाकर्मकारणान्—आहते माणवकः
स्वयमेव^१ आवाधिष्ट माणवकः स्वयमेव । ‘आडो यमहनः’^२ इत्यात्मनेपदविधानम-
कर्मकादनः । अत्र यक्चिणौ वार्तिकेन निगिध्येते । आत्मनेपदं च विधीयत एव । तत्र
कर्मवद्भावस्यैकमपरं प्रयाजनम्—आधानिष्यते माणवकः स्वयमेव । विकारिष्यते^३
सैन्धवः स्वयमेव । अत्र कर्मवद्भावेन चिण्वत् कार्यमपि यथा स्यात् ॥ ८६ ॥

[दुहस्नुनमाम्] दुह स्नु और नम इन धातुओं के कर्मवद्भाव में [यक्चिणौ] यक्
और चिण् [न] न हो ।

दुह—दुग्धे गौः पयः स्वयमेव । यहां कर्मवत् होने से आत्मनेपद होता है परन्तु यक् नहीं
होता । अदोहि गोः स्वयमेव । अदुग्ध गौः स्वयमेव । यहां ‘दुहश्च’ इससे विकल्प करके
चिण् होता है सो इस सूत्र ने दुह धातु से यक् का निषेध किया ॥ स्नु—प्रस्नुते शोणितं
स्वयमेव । प्रास्नोष्ट शोणितं स्वयमेव । नम—नमते दण्डः स्वयमेव । अनैस्त दण्डः
स्वयमेव ॥ यहां स्नु और नम में कर्मवत् होने से आत्मनेपद होता है, परन्तु यक् चिण् का निषेध
इस सूत्र से हो जाता है ॥

१. अत्र भाष्ये त्वेवं पठ्यते—

यक्चिणो प्रतिपेधे रिगश्चिश्चि-ग्रन्थि-ब्रूत्रामुपसङ्ख्यानम् ॥ १ ॥ भारद्वाजीया पठन्ति—यक्चिणो
प्रतिपेधे रिगश्चिश्चि-ग्रन्थि-ब्रूत्रामात्मनेपदाकर्मकारणामुपसङ्ख्यानम् ॥ २ ॥

तथैव चाख्यातिका वा० ७४० १ ७४१ ॥

२. इदमत्रावधयेत् सकर्मकस्यापि हृत्नेर्यदा कर्मणोऽविवक्षायां कर्मकत्वं भवति, तदा आडो
यमहन [अ० १ । ३ । २८] इत्यात्मनेपदं विधीयते । यदा तु कर्मण स्वातन्त्र्यविवक्षायां
कर्तृत्वं तदा कर्मवद्भावे सत्यात्मनेपदादयः प्राप्नुवन्ति । तत्र यक्चिणौ वार्तिकेन प्रतिषिध्येते ।
आत्मनेपदं चिण्वद्भावश्च भवत्येव ॥

विकुर्वत सैन्धवा इत्यत्र तु विपूर्वस्य करोतरकर्मकत्वाद्यदान्तर्भावितपक्षे सकर्मकत्वं भवति
तदा तस्य सौकर्यातिशयविवक्षायां कर्तृत्वं कर्मवद्भावः प्राप्नोति । यथा विकुर्वते सैन्धवा वत्सन्ति
इत्यर्थः । तान् यदाऽन्यो क्लृण्वति तदा तेषां कर्मत्वम्, पुनः सौकर्यत्वविवक्षायां कर्तृत्वे विकुर्वते
सैन्धवाः स्वयमेव इत्यादि भवति ॥

३. अ० १ । ३ । २८ ॥

४. अ० १ । ३ । ३५ ॥

१—वा०—यविचर्णोः प्रतिषेधे रिथिश्चान्वि० ॥

यक् और चिण के प्रतिषेध प्रहण म ण्यन्तो से थि—थन्थि ग्रन्थि—ग्रूञ तथा आत्मनेपद म जो अकर्मक हैं उनका कर्ता कर्मवत् होना है, पर उसे यक् चिण नहीं होते ।

जैसे -गि—कारयते कटः स्वयमेव । अचीकरत कटः स्वयमेव ॥

उत्पुच्छयते गौ स्वयमेव । उदपुच्छत गौः स्वयमेव ॥

थि—उच्छ्रयते दण्ड स्वयमेव । उदशिथ्रियत दण्ड स्वयमेव ॥

थन्थि—थन्थीते ग्रन्थ स्वयमेव । अथन्थिष्ट ग्रन्थ स्वयमेव ।

ग्रन्थि—ग्रन्थाते श्लोक स्वयमेव । अग्रन्थिष्ट श्लोकः स्वयमेव ॥

ग्रन्थ और ग्रन्थ के “आधृगाय” होने से गिच के अभाव पक्ष के लिये चुगदिकों का भी ग्रहण है । ग्रन्थते ग्रन्थमाचार्यः । अन्थत मेखना देवदत्त । ग्रन्थते ग्रन्थ स्वयमेव । अन्थते मेखला स्वयमेव । अथन्थिष्ट । अग्रन्थिष्ट ।

ग्रूञ्—वृत्ते कथा स्वयमेव । अवोचत कथा स्वयमेव ॥

आत्मनेपदविधान म अकर्मक—आहते माणवकः स्वयमेव । आवधिष्ट माणवकः स्वयमेव, आघानिष्यते माणवकः स्वयमेव । जब ‘हन’ धातु के कर्म की अविवक्षा होती है तब “आडो यमहनः” इस मूत्र से आहते माणवकः म आत्मनेपद होता है अर्थात् अकर्मक हन धातु से आत्मनेपद होता है, जब हन्ति का कर्म स्वातन्त्र्य को विवक्षा से कर्ता बन जाता है तब उसको कर्मवद्भाव होने से आत्मनेपद, यक्, चिण्, और चिण्वद्भाव ये कार्य्य प्राप्त होने हैं उनमें से एक और चिण् का इस वार्तिक से प्रतिषेध हो जाता है अर्थात् उक्त उदाहरणों से आत्मनेपद और चिण्वद्भाव ये दो ही कार्य्य होते हैं ।

विकुर्वते सन्धवाः स्वयमेव । व्यकारिषत सन्धवाः स्वयमेव । व्यकारिष्यत सन्धवः स्वयमेव । वि पूर्वक करोति धातु जब अकर्मक होता है तब ‘अकर्मकाच्च’ मूत्र से आत्मनेपद होता है किन्तु जब उसमें अन्तर्भावित अर्थ की कल्पना की जाती है तब वही वि-पूर्वक करोति धातु सकर्मक बन जाता है जब सीकर्म्यातिशय की विवक्षा म कर्म कर्ता बन जाता है तब उसको कर्मवद्भाव के प्रतिषेध म आत्मनेपदादि प्राप्त होने हैं । उनमें से एक और चिण् का इस वार्तिक से प्रतिषेध हो जाता है ॥

कुषिरजोः प्राचां श्यन् परस्मैपदं च’ ॥ ६० ॥

अत्र ‘सार्वधातुके यक्’ इति सूत्रात् सार्वधातुक-ग्रहणमनुवर्तते । [कुषिरजोः । ६ । २ प्राचाम् । ६ । ३ । श्यन् । १ । १ । परस्मैपदम् । १ । १ । च अ० ।] कुषि-रजाघातवो कर्ता कर्मवद् भवति । एताभ्यां श्यन् प्रत्ययः परस्मैपदं च भवति प्राचासाचार्याणां मतेन । कर्मवद्भावेन यक् प्राप्तस्तस्यापवादः श्यन् । आत्मनेपद-स्यापवादः परस्मैपदम् ॥

कुष्यति पादः स्वयमेव । रज्यति वक्षः स्वयमेव । अत्र 'प्राचाम्' इति ग्रहण-
विकल्पार्थम् । तेन कुष्यते पादः स्वयमेव । रज्यते वक्षः स्वयमेव ॥

अत्र 'सार्वधातुके' इत्यनुवर्तमानं स्यादीन् विकरणान् श्यन् विकरणो न बाधत ।
तत्रात्मनेपदमेव भवति । लकारावस्थायां विहितत्वात् स्यादयोऽन्तरङ्गाः । लकारा-
देशानां सार्वधातुक-सञ्ज्ञा, तदा श्यन्-परस्मैपदयोः प्राप्तिः, अतः श्यन्-परस्मैपदे
बहिरङ्गे अपिङ्गे बहिरङ्गमन्तरङ्ग' इति स्यादय एव भवन्ति । चकुषे पादः स्वयमेव ।
ररञ्जे वक्षः स्वयमेव । कोपिष्यते पादः स्वयमेव । रङ्क्ष्यते वक्षः स्वयमेव । कोपिष्ट-
पादः स्वयमेव । रङ्क्षीष्ट वक्षः स्वयमेव । अकोपि पादः स्वयमेव । अरञ्जि वक्षः
स्वयमेव । अत्र सर्वत्र स्यादयो विकरणा आत्मनेपद च भवति, किन्त्वस्य सूत्रस्य प्रवृत्तिर्न
भवतीति ॥ ६० ॥

॥ इति कर्मवद्भावप्रकरणम् ॥

इस सूत्र में 'सार्वधातुके यक्' सूत्र में सार्वधातुक का अनुवर्तन है ।

[प्राचाम्] प्राग्देशीय आचार्यों के मत में [कुपिरजो] कुप और रज धातु का
कर्मवद्भाव में [श्यन् परस्मैपदश्च] श्यन् और परस्मैपद हो, यक् और आत्मनेपद नहीं होते ॥

जैसे—कुष्यति, कुष्यते वा पादः स्वयमेव । रज्यति, रज्यते वा वक्षः स्वयमेव ।
यहां 'प्राचाम्' ग्रहण विकल्प के लिये है और वह व्यवस्था में माना जाता है उसमें लिङ्, लिट् और
स्यादि विषय में यह सूत्र नहीं प्रवृत्त होता । चकुषे पादः स्वयमेव । ररञ्जे वक्षः स्वयमेव ।
कोपिष्यते पादः स्वयमेव । रङ्क्षीष्ट वक्षः स्वयमेव । अकोपि पादः स्वयमेव । अरञ्जि-वक्षः स्वयमेव ॥

[यह कर्मवद्भाव का प्रकरण समाप्त हुआ ॥]

धातोः' ॥ ६१ ॥

धातोः । ५ । १ ॥ अधिकारसूत्रमिदम् ॥

तृतीयोऽध्यायः अन्तं यत्कार्यं विधीयते धातोरेव नर्त्तादनन्य- । नन्यदादयः
प्रत्यया धातोः पर एव स्युः ॥ कर्त्तव्यम् । करणीयम् ॥

यह अधिकार सूत्र है ॥

तीसरे अध्याय के अन्त तक जो कार्य कहेंगे वे धातु से ही होते हैं ऐसा जानना चाहिये ॥

'तव्यत्' आदि प्रत्यय धातु से परे होते हैं ॥

जैसे—कर्त्तव्यम् । करणीयम् ॥ ६१ ॥

तत्रोपपदं सप्तमीस्थम् ॥ ६२ ॥

तत्र [अ०] उपपदम् । १ । १ । सप्तमीस्थम् । १ । १ ॥ उपपदमित्यन्वर्था
संज्ञेयम् ॥ उप=समीपोच्चारित पदमुपपदम् ॥ सप्तम्यां विभक्तौ तिष्ठतीति सप्तमीस्थम् ॥

तत्रैतस्मिन् धात्वधिकारे सप्तमीस्थं सप्तमीनिर्दिष्ट पदमुपपदसंज्ञं भवति ॥

'कर्मण्यण्' कुम्भकारो-नगरकारः । अत्र कुम्भनगरशब्दयोरुपपदसंज्ञा, तत्
'उपपदमतिङ्' इति समासः ॥

'तत्र' इति किम् -तद्विन् उपपदसंज्ञा मा भूत् ॥ अन्वर्थसंज्ञा किमर्था—'आहुर
कुम्भं करोति कटम्' अत्रोपपदसंज्ञा मा भूत् ॥ 'स्थ' ग्रहणं किमर्थम्—अक्रियमाणे
स्थग्रहणे यत्र सूत्रेषु प्रयोगेष्वपि सप्तमी ध्रूयते तत्रैवोपपदसंज्ञा स्यात्—स्तम्बेरम्,
कर्णजपः । इह न स्यात्—कुम्भकारो नगरकार इति, अत्र प्रयोगेषु सप्तमी न ध्रूयते,
स्थ-ग्रहणेन सूत्रेषु निर्दिष्ट सप्तम्यन्तमुपपदसंज्ञं भवति ॥ ६२ ॥

'उपपदम्' यह अन्वर्थसंज्ञा है । उप=समीप में उच्चारित जो पद वह 'उपपद' कहाता है ।
सप्तमी विभक्ति में स्थित जो पद वह सप्तमीस्थ कहाता है ॥

[तत्र] इस धातु के अधिकार में [सप्तमीस्थम्] सप्तमी निर्दिष्ट पद [उपपदम्]
उपपद संज्ञक होता है ॥

जैसे—'कर्मण्यण्' इस सूत्र में कर्मपद सम्म्यन्त होने से 'कुम्भकार' और 'नगरकारः'
इत्यादि उदाहरणों में 'कुम्भ' और 'नगर' पदों की इस सूत्र से उपपद संज्ञा होकर 'उपपदमतिङ्'
सूत्र से समास हो जाता है ॥

तत्र' ग्रहणं इत्यत्रिये है कि—तद्विन् अधिकार में उपपद संज्ञा न हो ।

अन्वर्थसंज्ञा का यह प्रयोजन है कि—'आहुर कुम्भं करोति कटम्' यहां कुम्भ-पद की
उपपदसंज्ञा नहीं होती, क्योंकि 'कुम्भ' पूर्व के साथ सम्बद्ध है, और 'करोति' आगे के साथ, अतः
दोनों परस्पर अममर्थ हैं, इसलिये यहां समास भी नहीं होता ॥

‘सप्तमीस्थम्’ इस पद में ‘स्थ’ ग्रहण का यह प्रयोजन है कि जहां सप्तमी का श्रवण हो या न हो वहां पर भी उपपद संज्ञा हो जाय । यदि ‘स्थ’ ग्रहण न करते तो जहां जहां सूत्र में और प्रयोगों में सप्तमी, तथा ‘सप्तम्यन्त’ का श्रवण होता, वही वही उपपद संज्ञा होकर ‘स्तम्बेरम कर्णजप’ इत्यादि में ही उपपद संज्ञा होती, परन्तु ‘कुम्भकार’ और ‘नगरकार’ इत्यादि में उपपदसंज्ञा नहीं होती क्योंकि इन प्रयोगों में सप्तमी विभक्ति का श्रवण नहीं होता, स्थग्रहण से मूत्रां में जो सप्तमीनिर्दिष्ट है उनकी ही उपपद संज्ञा होती है ॥ ९२ ॥

कृदतिङ् ॥ ६३ ॥

कृत् । १ । १ । अतिङ् । १ । १ ॥ घातोविहितास्तिङ्भिन्नाः प्रत्ययाः कृत्संज्ञा भवन्ति ॥ कर्त्ता । कारकः । कर्त्तव्यम् । अत्र कृत्संज्ञाश्रया ‘कृत्तद्धितसमासाश्च’ इति प्रातिपदिकसंज्ञा, ततः स्वाद्युत्पत्तिः ॥

‘अतिङ्’ इति किम्—पचति । पठति । अत्र कृत्प्रातिपदिकसंज्ञाभ्यां स्वाद्युत्पत्ति र्मा भूत् ॥ ६३ ॥

धातु से विहित [अतिङ्] तिङ् भिन्न प्रत्यय [कृत्] कृत्संज्ञक होते हैं ।

जैसे—कर्त्ता । कारकः । कर्त्तव्यम् । यहां कृत्-प्बुल्-तव्यत् प्रत्ययों की ‘कृत्’ संज्ञा होने से ‘कृत्तद्धितसमासाश्च’ इस सूत्र से कृदन्त की प्रातिपदिक संज्ञा हुई, और प्रातिपदिक संज्ञा होने से स्वादि की उत्पत्ति हुई ॥

‘अतिङ्’ ग्रहण हमलिये है कि—पचति । पठति । यहां तिङ्प्रत्ययों की कृत् संज्ञा होने से स्वादि की उत्पत्ति न हो ॥ ९६ ॥

वाऽसरूपोऽस्त्रियाम् ॥ ६४ ॥

वा [अ०] असरूपः । १ । १ । वक्षियाम् । ७ । १ ॥ समानं रूपमस्य स सरूपो न सरूपोऽसरूपः, भिन्नरूपो विरुद्धरूपो वा ॥

अस्मिन् धात्वधिकारेऽसरूपः, प्रत्ययो विकल्पेन भवति स्थधिकार विहाय ॥ सर्वत्रापवादेनात्सर्गा बाध्यन्ते तत्रासरूपोऽपवादो विकल्पेन बाधकः स्यादिति प्रयोजनाय सूत्रमिदमारभ्यते, पक्ष उत्सर्गस्य प्रवृत्तिः । यथा—‘प्बुल् तृचौ’ उत्सर्गो ‘इगुपधज्ञा-प्रीकिरः कः’ इति तयोरपवादः । तत्र विक्षिप इति कः । पक्षे तावपि भवतः विक्षेपकः, विक्षेपा ॥

१ आ० सू० ३ ॥

२ अ० १ । २ । ४६ ॥

३ आ० सू० ९११ ॥

४ अ० ३ । १ । १३३ ॥

५ अ० ३ । १ । १३५ ॥

‘असरूप’ इति किम्—उत्पत्तौ ये प्रत्यया विरूपाः प्रयोगे च सरूपा अर्थात् सानुबन्धका विरूपा, निरनुबन्धकाश्च सरूपास्तत्रोत्सर्गपिवादौ विकल्पेन भा भूताम् ; यथा—‘कर्मण्यण्’ इत्युत्सर्गः । ‘आतोऽनुपसर्गे कः’ इति तस्यापवादः स नित्य बाधको भवति । गोदः । कम्बलदः । अत्रोत्सर्गकृतोऽण् न भवति ॥

‘अस्त्रियाम्’ इति किमयम्—‘स्त्रियां क्तिन्’ इत्युत्सर्गः । ‘अ प्रत्ययात्’ इति तस्यापवादः स नित्यं बाधको भवति । जुगुप्सा । तितिक्षा । मीमांसा । अत्रोत्सर्गकृतः क्तिन् भवतीति ॥ ६४ ॥

जिन का रूप परस्पर समान हो वह सरूप कहाते हैं, सरूप से विपरीत अर्थात् भिन्न रूप वाले ‘असरूप’ कहाते हैं ॥

इस घात्वधिकार में [अस्त्रियाम्] की अधिकार के प्रत्ययों को छोड़कर [असरूपः] असमानरूप प्रत्यय [या] विकल्प कर के होने हैं ॥ सब जगह अपवाद उत्सर्ग को बाध लेते हैं, इस अधिकार में असमान रूप वाले प्रत्यय अपवाद होने पर उत्सर्ग का विकल्प से बाधन करे इस प्रयोजन के लिये यह सूत्र है । दूसरे पक्ष में उत्सर्ग की भी प्रवृत्ति होती है ॥

जैसे—‘ण्वुल् तृचौ’ यह उत्सर्ग सूत्र, और ‘इगुपघजाप्रोक्तिर’ कः’ यह इस का अपवाद है, मतः विक्षिपः—यहां ‘क’ प्रत्यय कृपा, पक्ष में विक्षेपा, विक्षेपक, यहां तृच् और ण्वुल् भी हो जाते हैं ॥

‘असरूप’ ग्रहण इसलिये है कि—ओ प्रत्यय उत्पत्ति अवस्था में अनुबन्धों की भिन्नता से विरूप हैं, तथा प्रयोग में निरनुबन्ध होने से सरूप हैं, वह प्रत्यय विकल्प करके न हों ।

जैसे—‘कर्मण्यण्’ इस सूत्र से विहित अण् प्रत्यय उत्सर्ग है और ‘आतोऽनुपसर्गे कः’ इस सूत्र से विहित ‘क’ प्रत्यय अण् का अपवाद है, मतः ‘क’ प्रत्यय ‘अण्’ का अपवाद नित्य ही होता है ॥

जैसे—गोदः । कम्बलदः । यहां उत्सर्ग अण् नहीं होता ॥

‘अस्त्रियाम्’ ग्रहण इसलिये है कि—‘स्त्रियां क्तिन्’ इस सूत्र से विहित क्तिन् प्रत्यय उत्सर्ग है सो उसका ‘अ प्रत्ययात्’ सूत्र से विहित ‘अ’ प्रत्यय नित्य बाधक होता है ॥

जैसे—जुगुप्सा । तितिक्षा । मीमांसा । यही उत्सर्ग क्तिन् प्रत्यय नहीं होता ॥ ६४ ॥

कृत्याः ॥ ६५ ॥

कृत्याः । १ । ३ ॥ अधिकारसूत्रमिदम् ॥

इतोऽग्रे ये प्रत्यया विधास्यन्ते कृत्यसंज्ञा तेषां विज्ञेया ॥

१. अ० ३ । २ । १ ॥

२. अ० ३ । २ । ३ ॥

३. अ० ३ । ३ । ६४ ॥

४. अ० ३ । ३ । १०२ ॥

५. भा० सू० ११२ ॥

क्व पर्यन्तं कृत्यमज्ञेति ? । उच्यते । 'अर्हेकृत्यतृचश्च' इत्यस्मिन् सूत्रे तृग्रहणेन जायते 'ण्वल् तृचौ' इति सूत्रात्पूर्वमिय संज्ञा भवति । यदि तृचोऽपि कृत्यसंज्ञा स्यात् तृग्रहणमनर्थकं स्यात् ॥ गन्तव्यो ग्रामो देवदत्तस्य देवदत्तेन वा । अत्र कृत्यसंज्ञया 'कृत्यानां कर्त्तरि वा' इति विकल्पेन कर्त्तरि षष्ठी ॥ ६५ ॥

यह अधिकार सूत्र है ॥

यहाँ से आगे जिन प्रत्ययों को कहेंगे उन की [कृत्याः] कृत्य संज्ञा जाननी चाहिये ॥

कृत्य संज्ञा कहाँ तक है यह बात 'अर्हेकृत्यतृचश्च' इस सूत्र में कृत्य के साथ तृच् प्रत्यय के ग्रहण करने से जानी जानी है कि 'ण्वल् तृचौ' सूत्र से पूर्व पूर्व कृत्य संज्ञा होती है, यदि तृच् की भी कृत्यसंज्ञा होती तो तृच् का पृथक् ग्रहण अनर्थक होता है, अतः अनर्थक होकर यह जताता है कि 'ण्वल् तृचौ' से पूर्व कृत्य संज्ञा होती है ॥

जैसे—गन्तव्यो ग्रामो देवदत्तस्य देवदत्तेन वा । यहाँ कृत्य संज्ञा के होने से 'कृत्यानां कर्त्तरि वा' इस सूत्र से विकल्प करके कर्त्ता में षष्ठी होती है, पक्ष में तृतीया भी होती है ॥ ६५ ॥

तव्यत्तव्यानीयरः ॥ ६६ ॥

प्रत्यय इति धातोरिति चानुवर्तते ॥ तव्यत्तव्यानीयरः । १ । ३ ॥

धातोः परे तव्यत्-तव्य--अनीयर्-इत्येते प्रत्यया भवन्ति ॥ तकारोऽनुबन्धः स्वरितार्थः । अनीयर्हि रेफानुबन्धः स्वरार्थः । भवितुर्व्यम् । भवितुर्व्यम् । अत्र स्वरे भेदः । भवनीयम् ॥

१—वा०—केलिमर उपसंख्यानम् ॥

तव्यदादिषु धातोः केलिमर् प्रत्ययो भवति । अत्रापि रेफानुबन्धः स्वरार्थः । पचेलिमा माषाः, पक्तव्या इत्यर्थः । मिदेलिमाः सरलाः, मेसव्या इत्यर्थः । ककारानुबन्धेन मिदेलिमा इत्यत्र गुणो न भवति ॥ १ ॥

२—वा०—वसेस्तव्यत् कर्त्तरि लिप्थ ॥

१. अ० ३ । ३ । १६९ ॥

२. अ० २ । ३ । ७१ ॥

३. आ० सू० ९१५ ॥

४. 'उपोत्तमं रिति' (अ० ६ । १ । २१७) स्वरार्थः ॥

५. आ० वा० ११६ ॥ (ख) आ ३ । १ । ९६ ॥

६. यदत्र जयादित्येन 'कर्मकर्त्तरि चायमिष्यते' इत्युक्तं तद्भाष्यविरुद्धम्, भाष्ये कर्मण्युदाहृतत्वात्, अथाहि—'पचेलिमा माषा, पक्तव्या इत्यर्थः' इत्यादि ॥

७. आ० वा० ९१७ ॥ अ० ३ । १ । ९६ आ० ॥

‘तयोरेव कृत्यक्तस्वलर्थाः’ इति भावकर्मणोः कृत्या विधीयन्ते । अतः ‘कर्त्तरि’ इत्युच्यते । ‘वस’ धातोः कर्त्तरि तव्यत् प्रत्ययो भवति णिङ्गञ्च । वसतीति वास्तव्यः । णित्वादत्र वृद्धिः ॥ ६६ ॥

यहां ‘प्रत्यय’ तथा ‘धातु’ का अनुवर्तन है ॥

धातु से [तव्यत्तव्यानीयरः] तव्यत् तव्य और अनीयर् प्रत्यय हों ॥ तकार का अनुबन्ध स्वरित के लिये है और अनीयर् में रेफ का अनुबन्ध स्वर के लिये है । जैसे—**भूवितव्यम्** ।

भूवितव्यम् । यहां स्वर में भेद हो जाता है । **भूवनीयम्** ॥

१—वा०—‘केलिमर उप०’ धातु से कर्म में केलिम् प्रत्यय हो । यही भी रेफानुबन्ध स्वर के लिये है ॥ जैसे केलिमा माषा पक्तव्या इत्यर्थः, भिदेलिमा सरला, भेसव्या इत्यर्थः । ककार के अनुबन्ध करने में भिदेलिमा इसमें ‘पुगन्तलघूपधस्य च’ (अ० ७।३।८६) इस सूत्र से गुण प्राप्त था वह न हुआ ॥

२—वा०—‘वसेस्तव्यन् कर्त्तरि०’ वस धातु से कर्त्ता में तव्यन् प्रत्यय और वह णिङ्गत् भी हो यह कहना चाहिये ॥ ‘तयोरेव कृत्यक्तस्वलर्थाः’ इस नियम से कृत्यप्रत्ययो का विधान भाव और कर्म में होता है अतः कर्त्ता में विधान किया ॥

जैसे—वसतीति वास्तव्यः । यहां णिङ्गत् होने से अत उपधायाः (अ० ७।२।११६) सूत्र से वृद्धि हुई ॥ ९६ ॥

अचो यत् ॥ ६७ ॥

अचः । ५ । १ । यत् । १ । १ ॥ अजन्तादातोयन् प्रत्ययो भवति ॥

देयम् । घेयम् । नेयम् । अध्येयम् ॥

‘अचः’ इति किम्—अजन्तभूतपूर्वादिपि यद् यथा स्यात् । दित्स्यम् । धित्स्यम् । अत्र दित्सधित्सधात्वोऽर्द्धधातुकविषयेऽकारलोपे कृते हलन्तत्वाण्यन्मा भूत् ॥

१—वा०—तकिमसिचतियतिजनीनामुपसक्यानम् ॥

तक्यादिभ्योऽपि यत् प्रत्ययो भवति । हलन्तत्वात् प्राप्तः । तक्यम् । शस्यम् । चत्यम् । यत्यम् । जभ्यम् ॥ १ ॥

२—वा०—हनो वा वष च ॥

हन् धातोर्विकल्पेन यत् प्रत्ययस्तत्सन्निभयोगेन वषादेशश्च भवति पक्षे हलन्तत्वाण्यदेव । वध्यम् । घात्यम् ॥ ६७ ॥

१. अ० ३।४।७० ॥

२. आ० सू० ११९ ॥

३. आर्द्धधातुके [अ० ६।४।४६] इति विषयसममीमाश्रित्य समाधानमिदम् ।

४. (क) आ० वा० ९२१ ॥ (ख) अ० ३।१।९७ भा० ॥

५. (क) अ० ३।१।९७ भा० ॥ (ख) आ० वा० ९२२ ॥

[अचः] अजन्त धातु से [यत्] यत् प्रत्यय हो ॥

जैसे—देयम् । घेयम् । मेयम् । अध्येयम् ॥

‘अच’ ग्रहण इसलिये है कि—जो धातु प्रथम तो अजन्त ही पृन हलन्त हो जायें उन से भी यत् प्रत्यय हो जावे । जैसे—दिस्स्यम् । चित्स्यम् यहां ‘दिस्स-चित्स’ धातु आद्धातुक विषय में अकार लोप करने के अनन्तर हलन्त हो जाने हैं, उनमें भी ण्यत् को बाध कर यत् ही हो ।

१—४१०—“तकिशसिचति०” तकि आदि धातुओं से यत् प्रत्यय हो, हलन्त होने से ण्यत् प्राप्त था वह न हुआ ॥

जैसे—तक्यम् । शस्यम् । चत्यम् । यत्यम् । जन्यम् ॥ १ ॥

यहां जन धातु से यत् प्रत्यय का विधान केवल स्वर के लिये है क्योंकि ण्यत् पक्ष में भी ‘जनिवध्योश्च’ (अ० ३।३।३५) इस सूत्र में वृद्धि का प्रतिषेध होने पर ‘जन्यम्’ रूप सिद्ध हो ही जाता है ॥

२—४१०—‘हनो वा वध च’ हन धातु से यत् प्रत्यय और हन को ‘वध’ प्रादेश विकल्प से होता है ॥

जैसे—वध्यम् । पक्ष में ण्यत्—धाव्यम् ॥ ६७ ॥

पोरदुपधात् ॥ ६८ ॥

‘यत्’ इत्यनुवर्तते । हलन्तत्वाण्यतोऽपवादः । पोः । ५ । १ । अदुपधात् । ५ । १ ॥ अत्=अकार उपधायां यस्य तस्मात् । अदुपधात् पवर्गान्ता इ धातोर्यत् प्रत्ययो भवति ॥ शक् आक्रोशे—शप्यम् । जप्यम् । रभ्यम् । लभ्यम् । जम्यम् ॥

पोः’ इति किम्—पाठ्यम् ॥ ‘अदुपधात्’ इति किम्—गोप्यम् । धूप्यम् । अत्र यज्ञ भवेत् ॥ ६८ ॥

यहां ‘यत्’ का अनुवर्तन है ॥ हलन्त होने से ण्यत् का अपवाद है ॥

[अदुपधात्] अकार जिन की उपधा में हो ऐसे [पोः] पवर्गान्त धातु से यत् प्रत्यय हो ॥

जैसे—शप आक्रोशे—शप्यम् । जप्यम् । रभ्यम् । लभ्यम् । जम्यम् ॥

पो’ ग्रहण इसलिये है कि—पाठ्यम् । यहां यत् प्रत्यय नहीं होता ॥ ‘अदुपधात्’ ग्रहण इसलिये है कि—गोप्यम् । धूप्यम् । यहां यत् न हो ॥ ६८ ॥

शकिसहोश्च ॥ ६९ ॥

अयमपि ण्यत् एवापवादः ॥ शकिसहोः । ६ । २ । च [अ०] । प्रातिपदिक-निर्देशोऽयं तत्र यया कयाचिद्विभक्त्या निर्देशः कृतः । शक्लु शक्तौ । वह मर्षणे इत्येताभ्यां यत् प्रत्ययो भवति ॥ शक्यम् । सह्यम् ॥ ६९ ॥

१. आ० सू० ९२३ ॥

२. आ०—प्वा०—९८५ ॥

३. आ० सू० ९२४ ॥

४. द्र० स्थानिवत् (१ । १ । ५६) सूत्रभाष्ये ।

५. आ०—स्वा०—१५ ॥

६. आ०—प्वा०—८४२ ॥

यह भी ण्यत् का अपवाद है । प्रत्ययविधि में षष्ठ्यमीविभक्ति के द्वारा ही निर्देश होता है परन्तु यहां षष्ठीविभक्ति इस कारण है कि प्रातिपदिकनिर्देश में विभक्ति अविवाक्षित होती है ॥

। शकिसहोः । शक्ल और सह धातु से यत् प्रत्यय हो ॥

जैसे—शक्यम् । सह्यम् ॥

गदमदचरयमश्चानुपसर्गो ॥ १०० ॥

‘यत्’ इत्यनुवर्तते । अत्रापि गदादिभ्यो हलन्तत्वाण्यत् प्राप्तस्तस्यापवादः । ‘यम्, -धाताश्च पोरदुपधा’ इति सामान्येन प्राप्ता यद् विशेषत्वेन विधीयते ॥ गदमदचरयमः । ५ । १ । च । अ० । अनुपसर्गः । ७ । १ ॥ गदादीनां समाहारद्वन्द्वः ॥ गद् व्यक्तायां वाचि । मदी^१ इषे^२ । चर^३ गतिभक्षणयोः । यम^४ उपरमे । उपसर्गरहितेभ्यो गदादिभ्यः परो यत् प्रत्ययो भवति ॥ गद्यम् । मद्यम् । चर्यम् । यम्यम् ॥

‘अनुपसर्गो’ इति किम्—प्रगाद्यम् । प्रमाद्यम् । प्रचार्यम् । नियाम्यम् । अत्र ण्यदेव यथा स्यात् ॥

१—आ०—उपवर्गचरेरादि चानुरी^२ ॥

आहुपसर्गपूर्वाच्चरघातोऽयत् प्रत्ययो भवति अगुरो=गुरोरितरेऽर्थे वाच्ये । आचर्यो देशः ॥

‘अगुरो’ इति किम्—आचार्यं उपनयमान^३ अत्रापि ण्यदेव भवति ॥ १०० ॥

‘यत्’ का अनुवर्तन है । गदादि धातुओं के हलन्त होने के कारण ‘ण्यत्’ प्राप्त था उसका यह अपवाद है । यम धातु का ग्रहण केवल अनुपसर्ग के लिये है; क्योंकि यम धातु से यत् प्रत्यय तो ‘पोरदुपधात्’ सूत्र से सिद्ध ही था ॥ गदादियों में समाहार द्वन्द्व समास है ॥

[अनुपसर्गो] उपसर्ग पूर्व न हो तो [गदमदचरयमः] गद मव चर और यम धातु से यत् प्रत्यय हो ॥

जैसे—गद्यम् । मद्यम् । चर्यम् । यम्यम् ॥

‘अनुपसर्गो’ ग्रहण इसलिये है कि -प्रगाद्यम् । प्रमाद्यम् । प्रचार्यम् । नियाम्यम् । यहाँ सोपसर्गो से ण्यत् ही हो ॥

१. आ० सू० ९२५ ॥

२. अ० ३ । १ । ९८ ॥

३. आ०—आ०—५३ ॥

४. आ०—दिवा०—१०० ॥

५. आ०—आ०—५५० ॥

६. आ०—आ०—९६९ ॥

७. आ० आ० ९२६ ॥ (अ) आ०—३ । १ । १०० ॥

८. अ० ११ । ५ । ३ ॥

१—वा०—“उपसर्गान्चरेराडि०”—सूत्र म अनुपमर्गं चर धातु से यत् किया है, परन्तु आङ्पूर्वक चर धातु से भी यत् प्रत्यय का विधान करना चाहिये यदि गुरु अभिधेय न हो तो ॥

जैसे—आचरितुं योग्य आचार्यो देशः ॥

अगुरो ग्रहण इसलिये है कि ‘आचार्य उपनयमानः’ यहां ण्यत् ही हो ॥ १०० ॥

अवद्यपण्यवय्या गह्यं परिणतव्यानिरोधेषु ॥ १०१ ॥

ण्यत एवापवादः । अवद्यपण्यवय्याः । १ । ३ । गह्यं परिणतव्यानिरोधेषु । ७ । ३ ॥ गह्यं = निन्द्यम्, परिणतव्य = क्रयणीयम्, अनिराधोऽप्रतिबन्धः, एतेषु त्रिविधेषु यथाक्रममवद्यपण्यवय्या इति यत् प्रत्ययान्तास्त्रयः शब्दा निपात्यन्ते ॥ अवद्य वाक्यम् । पण्यः कम्बलः । पण्या शाटी । वय्या ब्राह्मणी, स्वतन्त्रा इत्यर्थः ॥

गह्यादिष्विति किम्—अनुद्यम् । अत्र ‘वदः सुपि [क्यप्]’ ति क्यप् । पाण्यो ब्राह्मणः, स्तुत्य इत्यर्थः । अत्र हलन्तत्वाण्यदेव भवति । वाय्या ऋत्विजः, वरणोया इत्यर्थः, अत्रापि ऋकारान्तत्वाण्यदेव ॥ १०१ ॥

यह सूत्र भी ण्यत् का अपवाद है ॥

[गह्यं परिणतव्यानिरोधेषु] गह्यं = निन्दा के योग्य, परिणतव्य = व्यवहार के योग्य, अनिराध = न रोकना, इन अर्थों में क्रम से [अवद्यपण्यवय्या] अवद्य—पण्य—वय्या ये यत् प्रत्ययान्त निपातन है ॥

जैसे—अवद्यं वाक्यम् । अवद्यं पापम् । पण्यः कम्बलः । पण्या शाटी । पण्य वस्त्रम् । वय्या ब्राह्मणी अर्थात् स्वतन्त्र है ॥

‘गह्यं परिणतव्यानिरोधेषु’ ग्रहण इसलिये है कि—अनुद्य मनोदुल्लम् । यहाँ ‘वदः सुपि क्यप्’ सूत्र से क्यप् प्रत्यय हो कर, ‘वच्चिस्वपियजादीनां किति’ सूत्र से सप्रसारण हो जाता है ॥ पाण्यो ब्राह्मणः अर्थात् स्तुति करने योग्य है । यहां हलन्त होने से ण्यत् ही होता है ॥ वाय्या ऋत्विजः अर्थात् ऋत्विक् वरण करने के योग्य हैं, यहां ऋकारान्त होने से ण्यत् ही होता है ॥ १०१ ॥

वह्यं करणम् ॥ १०२ ॥

भावकर्मणोः कृत्या विधीयन्ते, करणार्थं सूत्रमिदम् ॥ वह्यम् । १ । १ । करणम् । १ । १ ॥ वह्यमिति वहधातोः करणे यत् प्रत्ययो निपात्यते ॥ वहत्यनेन वह्यं शकटम् । वह्यं शिवः ॥

‘करणम्’ इति किम्—वाह्यो भारः । अत्र ण्यदेव भवति ॥ १०२ ॥

कृत्य प्रत्ययों का विभ्रान भाव और कर्म में होना है अत्र यह सूत्र कर्मगोचरत्व में यत्न का विधायक है ॥

[वह्यम्] वह धातु से [करणम्] कर्मगोचरत्व में यत्न प्रत्यय का निपातन है ।

जैसे—वहन्यनेन वह्यं शकटम् । वह्यं शिरः ॥

‘करणम्’ ग्रहण इसलिये है कि अन्य कारक में वाह्यो भारः’ ण्यत् प्रत्यय ही हो ॥ १०२ ॥

अय्यः स्वामिवैश्ययोः’ ॥ १०३ ॥

अयमपि विशेषार्थे ण्यतोऽपवादः । अय्यः । १ । १ ॥ स्वामिवैश्ययोः । ७ । २ ॥ स्वामी—अधिष्ठाता, वैश्यो वर्णः । स्वामिवैश्ययोर्भिधेययोः सतोः ‘ऋ’ गतो’ इत्यस्माद्धातोर्द्यत् प्रत्ययान्तोऽय्य-शब्दो निपात्यते ॥ अय्यः स्वामी । अय्यो वैश्यः ॥

‘स्वामिवैश्ययोः’ इति किम्—आय्यो वैयाकरणः । श्रेष्ठ इत्यर्थः ॥ अत्र ण्यदेव भवति ॥

१—वा०—स्वामिन्यन्तोदात्तत्वञ्च ॥

स्वामिवाचिन्ययंशब्देऽन्तोदात्तस्वरः भवति ‘यतोऽनावः’ इत्याद्युदात्त प्राप्तं तदनेन वार्तिकेन निवार्यते ॥ १०३ ॥

यह भी विशेष अर्थ में ण्यत् का ही अपवाद सूत्र है ॥

[स्वामिवैश्ययोः] स्वामी और वैश्य अभिधेय हों तो [अय्यः] ‘ऋ गतो’ इस धातु से यत् प्रत्यय का निपातन है ॥

जैसे—अय्यः स्वामी । अय्यो वैश्यः ॥

‘स्वामिवैश्ययोः’ ग्रहण इसलिये है कि—आय्यो वैयाकरणः । यहां आय्यं शब्द श्रेष्ठ का वाचक है, अतः यहां ण्यत् ही होता है ॥

१—वा०—“स्वामिन्यन्तोदा०” स्वामी अभिधेय हो तो ‘अय्यः’ शब्द को अन्तोदात्तत्व भी होता है क्योंकि ‘यतोऽनावः’ से आद्युदात्त प्राप्त था अतः वार्तिक ने अन्तोदात्त निपातन किया ॥ १०३ ॥

१. आ० सू० ९२९ ॥

२. आ०—जुहो०—५६ ॥

३. आख्या० ९२९ सूत्रे वचनमिदम् ॥ (ख) श० ३ । १ । १०३ भाष्ये ॥

४. अ० ६ । १ । २१३ ॥

उपसर्ग्या काल्या प्रजने' ॥ १०४ ॥

अथमपि ण्यत् एवापवादः ॥ उपसर्ग्या । १ । १ । काल्या । १ । १ । प्रजने । ७ । १ ॥ कालः प्राप्तोऽस्याः सा काल्या । प्रजन इति भावे घञ् । 'प्र' शब्दोऽत्राऽऽदिकर्मणि । बाध जननं प्रजनस्तस्मिन् । प्रजनेऽर्थे उपसर्ग्येति 'सुगतौ' इत्यस्य आतोऽर्थत् प्रत्ययान्तः खोलिङ्गः शब्दो निपात्यते काल्या चेत् सा भवति ॥ उपसर्ग्या गोः । उपसर्ग्या महिषी । उपसर्ग्या वृषली ॥

'काल्या प्रजने' इति किम्—उपसर्ग्या शरदि [मधुरा] । अत्र—ऋकारान्त-त्वाण्यदेव भवति ॥ १०४ ॥

यह भी ण्यत् का अपवाद है ॥

[प्रजने] प्रजनन प्रथम मर्ध ग्रहण मे जो [काल्या] काल्या = समय को प्राप्त हुई, वह अभिधेय हो तो [उपसर्ग्या] 'उपसर्ग्या' यह उप पूर्वक 'मृ ननो' धातु से यत् प्रत्ययान्त तथा खोलिङ्ग में निपातन है ॥

जैसे—उपसर्ग्या गोः । उपसर्ग्या महिषी । उपसर्ग्या वृषली ॥

'काल्या' 'प्रजने' ग्रहण इसलिये है कि—उपसर्ग्या शरदि मधुरा, [उपसर्ग्या वस-से वाटिका ।] यहाँ ण्यत् ही होता है ॥ १०४ ॥

अजयं सङ्गतम्' ॥ १०५ ॥

अजयंम् । १ । १ । सङ्गतम् । १ । १ ॥ सङ्गतमिति 'गत्यर्थकर्मकं' इत्यादि-सूत्रेण कर्तरि क्तः । सङ्गतमित्यस्य कर्तुं वाचित्वाऽजयंमपि कर्तर्येव निपात्यते ॥

नञ् पूर्वान् 'जृप्' वयोहानी' इत्यम्माद्धातोः कर्तरि सङ्गतविशेष्ये यत् प्रत्ययो निपात्यते ॥ न जीयेतीत्यजयंमार्यसङ्गतम् ॥

'सङ्गतम्' इति किम्—अजरः कम्बलः । अत्र यन्मा भूत् ॥ १०५ ॥

[सङ्गतम्] सङ्गत विशेष्य हो तो [अजयंम्] नञ् पूर्वक जृप् धातु से कर्ता में यत् प्रत्यय का निपातन है ॥

'सङ्गतम्'—इस में 'गत्यर्थकर्मकं' इत्यादि सूत्र से कर्ता में 'क्त' है, अतः 'सङ्गत' शब्द के कर्तावाची होने में 'अजयंम्' का निपातन भी कर्ता में ही है ॥

१. आ० सू० ९३० ॥

२. धा०—भ्वा०—९२० ॥

३. आ० सू० ९३१ ॥

४. अ० ३।४।७२ ॥

५. धा०—दिवा०—२२ ॥

जैसे—न जीर्यन्ति = अजर्ज्यम् । अजर्ज्यमाज्यमङ्गतम् ॥

‘सङ्गतम्’ ग्रहण इसलिये है कि अजरः कम्बल । यहा यत् नहीं होता ॥ १०५ ॥

वदः सुपि क्यप् च' ॥ १०६ ॥

गदमदेति सूत्रादनुपसर्गग्रहणमनुवर्त्तते, यदिति च । हलन्ताण्यत्प्राप्तस्तस्यायम-
पवादः ॥ वदः । ५ । १ । सुपि । ७ । १ । क्यप् । १ । १ । च [अ०] ॥ उपसर्गरहिते
सुप्युपपदे वदधातोः क्यप् चकाराद्यञ्च प्रत्ययो भवति ॥ ब्रह्मोद्यम् । ब्रह्मवद्यम् ।
शास्त्रोद्यम् । शास्त्रवद्यम् । अत्र क्यप् पक्षे कित्धात् ‘वचिस्वपियजादीनां [किति']
इति सम्प्रसारणम् ।

‘सुपि’ इति किम्—वाद्यम् ॥ ‘अनुपसर्गे’ इति किम्—प्रवाद्यम् । अत्र ण्यदेव
भवति ॥ १०७ ॥

‘गदमद०’ इत्यादि सूत्र मे ‘अनुपसर्गे’ पद का अनुवर्त्तन है, यत् का भी । हलन्त होने से
ण्यत् प्राप्त का उसका अपवाद है ॥

अनुपसर्ग [सुपि] मुख्य उपपद हो तो [वदः] वद धातु से [क्यप्] क्यप् [च]
और यत् प्रत्यय हो ॥

जैसे—ब्रह्मोद्यम् । ब्रह्मवद्यम् । शास्त्रोद्यम् । शास्त्रवद्यम् । [सत्योद्यम् । सत्य-
वद्यम् ।] यहां क्यप् पक्ष में ‘वचिस्वपियजादीनां किति’ से सम्प्रसारण होता है ॥

‘सुपि’ ग्रहण इसलिये है कि—वाद्यम् ॥

‘अनुपसर्गे’ ग्रहण इसलिये है कि—प्रवाद्यम् । यहां भी ण्यत् हो ॥ १०६ ॥

भुवो भावे च' ॥ १०७ ॥

अनुपसर्गे, सुपीन्यनुवर्त्तते, ‘यत्’ निवृत्तः । ॥ भुव । ५ । १ । भावे । ७ । १ ॥
उपसर्गरहिते सुप्युपपदे भूधातोर्भावे क्यप् प्रत्ययो भवति ॥ ब्रह्मभूयं प्राप्तः । ब्राह्मणत्वं
प्राप्त इत्यर्थः । पाण्डितभूय प्राप्तः । पाण्डित्य प्राप्त इत्यर्थः ॥ भावकर्मणो, कृत्या विधोयन्ते
तत्राकर्मकाद् भूधातोर्भाव एव क्यप् स्यात् पुनर्भावग्रहणमुत्तरार्थम् ॥

‘सुपि’ इति किम्—भव्यम् । ‘अनुपसर्गे’ इति किम्—प्रभव्यम् । अत्राऽजन्तत्वाद्य-
देव भवति ॥ १०७ ॥

यहा अनुपसर्गे और ‘सुपि’ पदों का अनुवर्त्तन है, यत् निवृत्त हुआ ।

१ आ० सू० ९३२ ॥

२. सत्सुद्विष० (य० ३ । २ । ६१) इत्यादि सूत्रे ‘उपसर्गेऽपीति’ वचनेन जाध्यते अन्यत्र
सुप्यग्रहण उपसर्गग्रहण न भवति’ इति, तेन ‘वदः सुप्यनुपसर्गग्रहणं चोचितं तत्र वक्तव्यं भवति’
(अ० ३ । २ । ६१ । भाष्ये) ॥

३. अ० ६ । १ । १५ ॥

४ आ० सू० ९३३ ॥

अनुपसर्गे सुबन्त उपपद हो तो [भुवः] 'भू' धातु से [भावे] भाव में क्यप् प्रत्यय हो ॥

जैसे ब्रह्मभूयं प्राप्तः । देवभूय गतः । पण्डितभूय प्राप्तः । अर्थात् ब्राह्मण ब देवत्व तथा पण्डित्य को प्राप्त हुआ ॥

'भावे' ग्रहण अर्थात् सूत्रों के लिये है क्योंकि मत्तायक 'भू' धातु के सकर्मक होने से भाव में क्यप् हो ही जाता ॥

'सुपि' ग्रहण इसलिये है कि—भव्यम् ॥ 'अनुपसर्गे' ग्रहण इसलिये है कि—प्रभव्यम् । यहां दोनों में अजन्त होने से यत् हुआ ॥ १०७ ॥

हनस्त च' ॥ १०८ ॥

'अनुपसर्गे-सुपि' इत्यनुवर्तते, भाव इति च ॥ हनः । ५ । १ । त । १ । १ । च । अ० ॥ अनुपसर्गे सुप्युपपदे भावेऽर्थे वर्तमानाद् हन् धातोः परः क्यप् प्रत्ययो भवति, नकारस्य च तकारः ॥ इवहत्या वर्तते । दस्युहत्या ॥ हन्-धातोः सकर्मकत्वात् कर्मणि क्यप् प्राप्तो भावे विधीयते ॥

'अनुपसर्गे' इति किम्—प्रधातो वर्तते ॥ 'सुपि' इति किम्—धातः ॥ 'भावे' इति किम्—धात्यञ्चोरः ॥

१—वा०—हनस्तश्चित् स्त्रिया छन्दसि ॥

हन्-धातोर्यः क्यप् प्रत्ययो विधीयते स वेदविषये चित् स्त्रियाम् ॥ तां भ्रूणहत्यां निगृह्यानुचक्षणम् । अस्यै त्वा भ्रूणहत्यायै चतुर्थं प्रतिपद्यते ॥

'स्त्रियाम्' इति किम्—आप्नते दस्युहत्याय । अत्र नपुंसकलिङ्गे चित्स्वेनात्तो-दात्तत्वं न भवति । अत्र लिङ्गव्यत्ययेन नपुंसकत्वम् । लोके तु नित्य स्त्रीत्वमेव भवति ॥ 'छन्दसि' इति किम्—इवहत्या, दस्युहत्या वर्तते । अत्र चित्स्वरो न भवति ॥ १०८ ॥

'अनुपसर्गे' 'सुपि' और 'भावे' का अनुवर्तन है ।

उपसर्गरहित सुबन्त उपपद हो तो [हनः] हन् धातु से भाव में क्यप् प्रत्यय और 'हन्' को [त च] तकार अन्तादेश हो ॥

जैसे—इवहत्या । दस्युहत्या । [ब्राह्मणो हननं ब्रह्महत्या, गोहत्या ।] हन् धातु के सकर्मक होने से कर्म में क्यप् प्राप्त था सो भाव में विधान किया ॥

'अनुपसर्गे' ग्रहण इसलिये है कि—प्रधातो वर्तते ॥ 'सुपि' ग्रहण इसलिये है कि—धातः ॥ 'भावे' ग्रहण इसलिये है कि—धात्यो वृषलः । धात्यञ्चोरः यहां व्यत् हो ॥

१. धा० सू० ९३४ ॥

२. आ० वा० ९३५ ॥ (छ) अ० ३ । १ । १८ भाष्ये ॥

३. अनुपसर्गमूलमिदम् ॥ परन्तु 'भ्रूणहत्याम्' अद्विन्दु तै० ३ । ८ । २० । १ ॥ ९ । १५ । २ ॥ तै० आ० १० । ४९ । १ ॥

४. भ्रूणहत्यायै तै०—३ । ९ । १५ । २ ॥

१—वा०—हनस्तश्चित्० हन् धातु से जो क्यप् प्रत्यय ['हनस्त च' इससे] विहित है सो वह वेदविषय में चित् हो और स्त्रीलिङ्ग वाची हो ॥

जैसे—तां भ्रूणहत्यां निगृह्यानुचरणम् । अस्वै र्वा भ्रूणहत्यायै चतुर्थं प्रति-
पृह्यते ॥

'स्त्रियाय' ग्रहण इसलिये है कि—प्राघ्नते दस्युहत्याय । यहाँ नपुंसलिङ्ग में अन्तोदात्त नहीं होना यहाँ लिङ्गव्यत्यय से नपुंसकत्व होता है, लोक में तो नित्य स्त्रीलिङ्ग ही होता है ॥
'छन्दसि' ग्रहण इसलिये है कि—इवहत्या । दस्युहत्या वर्तते । यहाँ चित्स्वर नहीं होता ॥१०८॥

एतिस्तुशास्वृहजुषः क्यप् ॥ १०६ ॥

'अनुपसर्गे-मुपि-भाव' इति सर्वं निवृत्तम् । एति० जुष. । ५ । १ । क्यप् । १ ।
१ ॥ एत्यादीनां समाहारद्वन्द्वः ॥ एति-स्तु-शामु-वृह-जुष । इण् गतौ, षुञ् स्तुतौ,
शामु अनुशिष्टौ, वृञ् वरसो, इह् आदरे, जुषी प्रीतिसेवनयोः । इत्येवं गणोपदि-
ष्टेभ्य एत्यादिभ्यः क्यप् प्रत्ययो भवति ॥ इत्यः । स्तुत्यः । शिष्यः । वृत्यः । आहृत्यः ।
जुष्यः । अत्र चत्वारोऽजन्तास्तेषां क्यपि तुग्भवति । 'शामु' घातोरित्त्वं, जुषेर्गुणाभाव
एव ॥

अजन्तेभ्यो यत् प्राप्ते हलस्ताभ्यां शासिजुषिभ्यां च क्यत्, तयोरपवादः ॥

क्यविरत्यनुवर्तमाने पुनः क्यन्ग्रहणं विशेषण्यद्वाधनार्थम् । अवश्यस्तुत्यः अत्र
'ओरावर्यके' इति विशेषवाधको व्यन्मा भूत् ॥

१—वा०—क्यप्विधी क्व ग्रहणम् ॥

निरनुबन्धक-ग्रहणे सामान्यसानुबन्धकस्य ग्रहणं भवतीति वृद्धोऽपि क्यप् प्राप्तेः स
मा भूत् ॥

२—वा०—अञ्जेषोपसंख्यानं संज्ञायाम् ॥

१. वा० सू० ९३६ ॥

२. वा०—अदा०—३६ ॥

३. वा०—अदा०—३४ ॥

४. वा०—अदा०—६५ ॥

५. वा०—स्वादि० ८ ॥

६. वा०—तुदा०—१२७ ॥

७. वा०—तुदा०—८ ॥

८. अ० ३ । १ । १२५ ॥

९. निरनुबन्धकस्य 'वृ' धातोर्भावात् सामान्येन द्वयोरपि वृद्धवृञोर्ग्रहणे प्राप्ते वार्तिकेन
नियमः क्रियते ॥

यत्त्वस्मिन् सूत्रे काशिकाकारेण 'संसिदुहिगुहिभ्यो वेति वक्तव्यम्' इति वार्तिकं पठ्यते
तद्भाष्यात्कारुढत्वादुपेक्षितव्यं, 'समु' धातोः क्यञ्चिदल्पस्तु—'प्रअस्यस्य च' (अ० ५ । ३ । ६०)
'ईडवम्बुशंसवुहां क्यतः' (अ० ६ । १ । २१४) सूत्राभ्यां सिध्यत्येव, अन्ययोर्मूलं मृग्यम् ॥

१०. अ० ३ । १ । १०९ भा० ॥ (अ) भा० अ० ९३७ ॥

अञ्जूषातोः सज्ञायां क्यप् प्रत्ययो भवति । आज्यं धृतम् । अत्राङ् पूर्वदिङ्जू-
षातोः क्यप्यनुनासिकलोपः ॥ १०६ ॥

अनुपसर्गः 'सुप्' तथा 'बावे' इन पदों का निवर्तन हुआ ॥ सूत्र में समाहारबन्ध
समास है ॥

[एतिस्तुशास्वृट्जुषः] इण्-स्तु-शास्-वृ-ट्-जुप् धातुओं से [क्यप्] क्यप् प्रत्यय हो ॥

जैसे—इत्य् । स्तुत्य् । मिष्य् । वृत्य् । आहत्य् । जुष्य् ॥ यहां चार [इण्-स्तु-वृ-ट्]
धातु अजन्त हैं इन को क्यप् परे तुक् हो जाता है तथा 'शास्' को इत्य और 'जुष' को गुण का
अभाव क्यप् परे रहने होता है । अजन्तो से यन् प्राप्त था और शासि तथा जुप् इन हलन्तों से भ्यत्,
सो यह इन दोनों का अपवाद है ॥

'क्यप्' इतना पद अनुवर्तमान ही था पुनः क्यप् के ग्रहण का यह प्रयोजन है कि—
अवश्यस्तुत्यः । यहां विशेष अर्थात् आवश्यक अर्थ में अवश्यमाण भ्यत् को बाध कर क्यप् ही हो ॥

१—वा०—“क्यद्विधौ वृत्र्०” निरनुबन्धक ग्रहण में सामान्य अनुबन्ध वाले का ग्रहण
हो जाने से 'वृट्' को भी क्यप् प्राप्त था वह न हो इसलिये यह वार्तिक है । जैसे—वार्या
ऋत्विजः । यहां वृट् धातु से भ्यत् ही होता है ॥

२—वा०—“अञ्जेञ्चो०” सज्ञा गम्यमान हो तो 'अञ्जू' धातु से क्यप् प्रत्यय का
उपसंख्यान करना चाहिये ॥ अनस्त्यनेनेति आज्यं धृतम् । [यहां करण में क्यप् है ।] यह क्यप्
आङ्पूर्वक से ही होता है, क्योंकि महाभाष्य में “आङ्पूर्वस्य प्रयोगो भविष्यति” (अ० १ ।
१ । १०९) ऐसा वचन है । यहां आङ्पूर्वक अञ्जू धातु के अनुनासिक का लोप क्यप् को मान कर
हो जाता है ॥ १०९ ॥

ऋदुपधाच्चाकल्पिचूतेः ॥ ११० ॥

ऋदुपधातां हलन्तस्वाण्यत्प्राप्तः सोऽनेन बाध्यते ॥ ऋदुपधात् । ५ । १ । ऋ
[अ० १] । अकल्पिचूतेः । ५ । १ ॥ ऋकार उपधायां यस्य स ऋदुपधस्तस्मात् ।
ऋदुपधातोः क्यप् प्रत्ययो भवति कल्पिचूती धातु वर्जयित्वा ॥ वृत्यम् । वृष्यम् ।
छुद्यम् । तुद्यम् ॥

'अकल्पिचूतेः' इति किम्—कल्प्यम् । चर्त्यम् । अत्र ण्यदेव भवति ॥

ऋदिति तपरकरणं किमर्थम्—'कृत' संशब्दने कीर्त्यम् । अस्मादीर्घोपधाण्य-
देव भवति ॥ ११० ॥

१. आ० सू० १३८ ॥

२. 'ऋदुपधाच्चाकल्पिचूतेः' इत्यत्र तपरकरणं दीर्घोपधस्य 'कृत' संशब्दने इत्यस्य
व्यावृत्त्यर्थम्, स च चुरादित्वाभिण्वि सति ऋकारोपध एव न भवति, क्रियते चात्र तपरकरणं तेन
णिचोऽनित्यत्वं ज्ञाप्यते, तस्मात् 'कीर्तयति' इत्यादि च सिध्यति ॥

३. आ०—चुरा०—११२ ॥

ऋकार-उपध धातुओं के हलन्त होने से ण्यत् प्राप्त था सो इस सूत्र से प्रतिषेध करने हैं ॥
[अकृत्पिचृतेः] वृत्ति और चृति धातुओं को छोड़ कर [ऋदुपधात्] ऋकारोपध धातुओं से क्यप् प्रत्यय होता ॥

जैसे—वृत्यम् । वृध्यम् । छृत्यम् । तृष्यम् ॥

‘अकृत्पिचृते.’ ग्रहण इसलिये है कि—कृत्यम् । चृत्यम् । कीर्त्यम् । यहाँ ण्यन् ही होता है ॥ ‘ऋकार’ तत्पर इसलिये है कि—कीर्त्यम् । इस में ‘कृत सशब्दने’ के दीर्घ ऋकार-उपध होने से ण्यत् ही होता है ॥ ११० ॥

ई च खनः ॥ १११ ॥

ण्यतोऽपवादः । ई । १ । १ । च [अ०] । खनः [६ । १ ।] ॥ खन धातोः क्यप् प्रत्ययो भवति नकारस्य च ‘ई’ इत्ययमादेशः ॥ खेयम् ॥

आद्यगुण^१ इति गुणे कृते खेयमिति सेत्स्यति पुनर्दीर्घं ‘ई’ कारस्येतत् प्रयोजनं ह्रस्वे कृते ‘षत्वतुकोरसिद्धः’^२ इत्येकादेशस्यासिद्धत्वात् तुक् प्राप्नोति, क्यपि परतस्तुक् मा भूदिति^३ ॥ १११ ॥

यह भी ण्यत् का अपवाद है ॥ [खन.] खन् धातु से क्यप् प्रत्यय हो और नकार के स्थान में [ई च] ‘ई’ आदेश हो ॥

जैसे—खेयम् ॥

१. आ० सू० १३९ ॥

२. अ० ६ । १ । ८७ ॥

३. अ० ६ । १ । ८६ ॥

४. यदा तु पदान्तपदाद्योरेकादेशोऽसिद्धो भवति तदाऽसिद्धत्वाभावे तुगभावः सिद्ध एव, अस्मिन् पक्षे ह्रस्वगाठेऽपि खेयमिति सिध्यत्येव ॥

अत्र भाष्यम्—“नेतवस्ति - पदान्तपदाद्योरेकादेशोऽसिद्धो न चेत् पदान्तपदाद्योरेकादेशस्तस्मात् ‘ई च खनः’ इत्येव वक्तव्यम् ॥”

‘ये विभाषा’ (अ० ६ । ४ । ४३) इति परसप्तम्यामीन्त्वस्य बहिरङ्गत्वात् क्यप् सन्निधौ न ईत्वस्यान्तरङ्गत्वादेव तदुवाच, इति दीर्घोच्चारणम् । परञ्च—एकपक्षीभूतमिदं भाष्यकारस्य वचनं, कुत ? ‘अथः कर्तुं यकि’ (अ० ६ । १ । १९५) इति सूत्रभाष्ये उपदेशवचने जनादीनां स्वरो न सिध्यति—जायते स्वयमेव, जायते स्वयमेव, इत्याद्युक्तं, तद्वद्वार्तिकविधानं ‘ये विभाषा’ (अ० ६ । ४ । ४३) इत्यत्र विषयसप्तम्यामाश्रयमागायां सम्भवति न तु परसप्तम्याम्, अन्यथा परसप्तम्यां ‘जायते स्वयमेव’ इत्यादावजन्तानां यकि स्वरप्राप्तिरेव नास्ति, कुत वार्तिकविधानम् ? विषयसप्तम्यान्तत्वात्स्यान्तरङ्गत्वात् तदुवाचनार्थं दीर्घोच्चारणं कल्पेत ॥

यद्वा—अवस्थितविभाषाया आश्रयमाणत्वात्, विधानसामर्थ्याद्वा, ह्रस्वविधानमपि सर्वोष्ट-साधकम् ॥

लेयम्—यहा 'आद्गुणः' इत्यस्य पूर्वपरि क स्थान म गुण एकादेश करन पर 'लेयम्' एसा रूप सिद्ध हो जाता, पुन सूत्र में दीर्घ ईकार का यह प्रयोजन है कि यदि ह्रस्व 'इ' ऐसा पढ़ने लो 'धत्तुकोरसिद्ध' इत्यस्य एकादेश के असिद्ध हो जाने से क्यप् पर तुक् प्राप्त या, वह तुक् न हावे इस लिये दीर्घोच्चारण किया है ॥ १११ ॥

भृजोऽसंज्ञायाम् ॥ ११२ ॥

ऋकारान्तत्वाण्यतोऽपवादः । भृज् । ५ । १ । असंज्ञायाम् । ७ । १ ॥ असंज्ञायाम् विषये भृज् धातोः परः क्यप् प्रत्ययो भवति ॥ भृत्या प्रेत्या । ह्रस्वस्य पिति क्यपि तुगागमः ॥

'असंज्ञायाम्' इति किम्—भाय्या नाम क्षत्रियाः । अत्र केषाञ्चित् क्षत्रियाणां भाय्यसंज्ञा सत्र ण्यदेव भवति ।

का०—संज्ञायां पुंमि दृष्ट्वाभ ते भाय्या प्रसिद्ध्यति ।

स्त्रियां भावाधिकारोऽस्ति तेन भाय्या प्रसिद्ध्यति ॥ १ ॥

अथवा बहुलं कृत्याः संज्ञायामिति तत्स्मृतम् ।

यथा यत्नं यथा जन्यं यथा भित्तिस्तथैव सा ॥ २ ॥

संज्ञायां क्यपः प्रतिषिद्धत्वाण्यद्भवति नत्र क्षत्रियवाची भाय्यशब्दः पुल्लिङ्गो दृश्यते, अतस्तेतव भाय्या शब्दो न सिध्यति । वैयाकरणौ परस्परं वदतः—'स्त्रियां क्तिन्' इति प्रकरणे 'संज्ञायां समज०' इति सूत्रे भावग्रहणमनुवर्तते, कर्मसाधनञ्चा [य] भाय्या शब्दः अतः स्त्रीप्रकरणेऽपि भाय्या शब्दो न सिध्यति ॥ १ ॥

भाववाची तु भृत्याशब्दः स्त्रीप्रकरणे सिध्यत्येव । अथवा 'कृत्यन्वृटो बहुलम्' इति सूत्रेण बहुलं कृत्यमज्ञकाः प्रत्यया भवन्ति । तेनाऽत्र भाय्या शब्दे स्त्रीलिङ्गेऽपि ण्यद्भवति । यथा 'यत्नम्' 'जन्यम्' इत्यत्राजन्ताद्विधीयमानो यद् बहुलग्रहणाद् भवति, तथा भावाधिकारे 'षिद्धिदादिभ्योऽङ्' इति अङ्-विषये भित्ति-शब्दे बहुलग्रहणान् क्तिन् दृश्यते, एव क्यप्प्रसङ्गे भाय्याशब्देऽपि बहुलवचनाद्भेद एव भविष्यति ॥ २ ॥

१—का०—समञ्च बहुलमुपमन्थानम् ॥

'सम्' पूर्वाद् 'भृज्' धातोर्बहुलं क्यप्प्रत्ययो भवतः । सभृत्या एव संभाराः । सभाय्या एव सभाराः ॥ ११२ ॥

१. आ० सू० ९४० ॥

२. अ० ३ । १ । ११२ भा० ॥

३. अ० ३ । ३ । ९४ ॥

४. अ० ३ । ३ । ९९ ॥

५. अ० ३ । ३ । ११३ ॥

६. अ० ३ । ३ । १०४ ॥

७. अ० ३ । १ । ११२ भा० ॥

ऋकारान्त होने से व्यत् का अपवाद है ।

[असञ्जायाम्] असञ्जा विषय मे [भृजः] भृज् धातु से क्यप् प्रत्यय हो ॥

जैसे—भृत्या-प्रेष्या । भृत्या-कर्मकरा ॥ यहां 'ह्रस्वस्य पिति कृति तुक्' (अ० ६ । १ । ७१) इस सूत्र से क्यप् परे रहने पर तुक् आगम हो जाता है ॥

'असञ्जायाम्' ग्रहण इसलिये है कि भाव्या नाम क्षत्रियाः ॥ यहां 'भाव्या' किन्हीं क्षत्रियो का नाम है इसलिये यहां व्यत् ही होता है ॥

का०—संज्ञायां पु सि०..... ॥ १ ॥

अपवा बहुलं कृत्या-२..... ॥ २ ॥

संज्ञा विषय में क्यप् के प्रतिषेध होने से 'भाव्या नाम क्षत्रियाः' यहां पर क्षत्रियवाची भाव्या शब्द व्यत् प्रत्ययान्त पुल्लिङ्ग में देखा जाता है, इसलिये स्त्रीलिङ्ग में 'संज्ञायां समज०' इस सूत्र से क्यप् प्रत्यय हो जाने पर संज्ञावाची भाव्या शब्द सिद्ध नहीं होता ? । इसका उत्तर यह है कि—'संज्ञायां समज०' इस सूत्र में भाव का अनुवर्तन होने से क्यप् प्रत्यय भाव में ही होगा और भाव्या शब्द में कर्म में प्रत्यय है, इसलिये 'ऋहलोऽप्यत्' इससे व्यत् हो जायगा । अपवा 'कृत्य-ह्युटो बहुलम्' इस सूत्र में बहुल ग्रहण से, जैसे 'अन्यम्' 'यस्यम्' यहां पर अजस्त धातु से विहित यत् प्रत्यय हलन्तों से और "भित्ति" शब्द में 'भिव' धातु से 'अङ्' न होकर स्तिम् ही होता है, वैसे ही 'संज्ञायां समज०' इसमें भावाधिकार न होने पर भी क्यप् न होकर व्यत् ही होता है ॥११२॥

मृजेविभाषा' ॥ ११३ ॥

प्राप्तविभाषेयम् ॥ 'ऋदुपधाच्च०' इति व्यतोऽपवादः क्यप् मित्थं प्राप्तोऽनेन विभाष्यते ॥ मृजेः । ५ । १ । विभाषा । अ०] ॥ 'मृजूष् शुद्धौ' इत्यस्माद् धातो-विकल्पेन क्यप् प्रत्ययो भवति पक्षे व्यदेव ॥ परिमृज्यः । परिमार्ग्यः । अत्र प्यरः की वृद्धिकुर्ये भवतः ॥ ११३ ॥

यह सूत्र प्राप्तविभाषा है । 'ऋदुपधाच्च०' इत्यादि सूत्र से व्यत् का अपवाद क्यप् मित्थं प्राप्त या उसका यहां विकल्प कहा ॥

[मृजे] मृजूष् धातु से [विभाषा] विकल्प करके क्यप् प्रत्यय हो पक्ष में व्यत् भी हो ॥

जैसे—परिमृज्यः । परिमार्ग्यः ॥ व्यत् पक्ष में मृजेवृद्धिः' (अ० ७ । २ । ११४) इस सूत्र से वृद्धि तथा 'चजोः कु. घिण्यतोः' (अ० ७ । ३ । ५२) से कुत्व होता है ॥ ११३ ॥

राजसूयसूर्यमृषोद्यरुच्यकुप्यकृष्टपच्यान्यभ्याः' ॥ ११४ ॥

राजसूयसूर्य० व्यभ्याः । १ । ३ ॥ प्यद्यतोरपवादः ॥

राजसूय-सूर्य-मृषोद्य-रुच्य-कुप्य-कृष्टपच्य-अव्यध्य इत्येते शब्दाः क्यप् प्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । राजसूयेति राज-शब्दपूर्वात् [धुञ् अभिषवे] इत्यस्माद् धातोः क्यप्, राजा सो ऋषो राजसूयो नाम यज्ञः ॥ सूर्येति द्वाभ्यां धातुभ्यां कर्त्तरि क्यप् निपात्यते । 'सृ गती' इत्यस्माद् धातोः क्यपि परत उत्त्वम् । अथवा 'धृ प्रेरणे' इत्यस्मान् क्यपि रुडागमः । सरति निरन्तरं लोकैः सह गच्छति स सूर्यः, अथवा कर्मणि सुवति प्रेरयतीति स सूर्यः ॥ मृषोद्येति मृषोपपदाद् वदधातोः क्यप् 'वदः सुपि०' इति यत्क्यप् प्राप्नुतः मृषोपपदात् क्यवेव स्यादिति निपातनम्-मृषोद्य वाक्यम् ॥ रुच्येति ण्यतोऽपवादो रुच-धातोः कर्त्तरि क्यप् । रोचतेऽग्नी रुच्यः ॥ कुप्यमिति गुपधातोः संज्ञायां क्यप् । गकारस्य च कादेशो निपात्यते, कुप्य संज्ञा चेत् । अन्यत्र गोप्यम् ॥ कृष्टपच्य इति कृष्टोपपदान् पच-धातोः कर्मकर्त्तरि क्यप् । कृष्टे पच्यन्ते स्वयमेव । कृष्टपच्यश्च मे ॥ अव्यध्येति नञ् पूर्वात् व्यथधातोः कर्त्तरि क्यप्, न व्यथत इत्यव्यध्यः ॥

भा०-वा०-सूर्यरुच्यव्यध्याः कर्त्तरि ॥ एते त्रयः शब्दा एव कर्त्तरि निपात्यन्ते ॥

१-वा०-कुप्य संज्ञायाम् ॥ गोप्यमन्यत् ॥

३-वा०-कृष्टपच्यस्यान्तोदात्तत्वञ्च कर्मकर्त्तरि ॥

कृष्टपच्य-शब्दस्य क्यबन्तत्वादन्तोदात्तत्वमप्राप्तं विधीयते । यो हि कृष्टे पक्तव्यः स कृष्टपाक्यो भवति । अत्र कर्मकर्त्तुरभावाण्यदेव भवति । अन्यत् सर्वं व्याख्यानं महाभाष्यानुसारेणैव पूर्वं कृतम् ॥ ११४ ॥

यह ण्यत् और यत् का अपवाद है ॥

[राजसूयसूर्य० अव्यध्याः] राजसूय-सूर्य-मृषोद्य-रुच्य-कुप्य-कृष्टपच्य-अव्यध्य ये क्यप् प्रत्ययान्त निपातन हैं ॥

जैसे राजा सो ऋषो राजसूयो नाम यज्ञः । यहां राज शब्दपूर्वक 'धुञ्' धातु से क्यप् प्रत्यय का निपातन है ॥ सरति निरन्तरं लोकैः सह गच्छति स सूर्यः, अथवा कर्मणि सुवति प्रेरयति स सूर्यः । यहां दो धातुओं से कर्त्ता से क्यप् निपातन है । 'सृ गती' वा 'धृ प्रेरणे' धातु से क्यप् प्रत्यय और मृ को 'उकार' अन्त आदेश होना है अथवा 'र' को रुट् का आगम निपातन है ॥ मृषा उद्यत इति मृषोद्यम् । यहां 'मृषा' उपपद 'वद' धातु से 'वदः सुपि क्यप् च' से यत् और क्यप् की प्रतीति से क्यप् का निपातन है अर्थात् 'मृषा' उपपद होने पर 'वद' धातु से क्यप् ही हो जैसे — मृषोद्य ॥ ११५ ॥ रुचतेऽग्नी रुच्यः । यहां 'रुच' धातु से ण्यत् का अपवाद कर्त्ता से क्यप्

१ वा०-स्वा०-१ ॥

२. धा० स्वा०-१२० ॥

३ वा०-तुदा०-१२४ ॥

४. अ० ३ । १ । १०६ ॥

५ यजु० १८ । १४ ॥

६. अ० ३ । १ । ११४ भा० ॥

निपातन है ॥ कुप्यम् । यहाँ सज्ञा में 'गुप्' धातु से क्यप् तथा गकार का निपातन है ॥ अन्यत्र 'गोप्यम्' होगा ॥ कृष्टे स्वयमेव पथ्यन्त इति कृष्टपच्यः । यहाँ कृष्ट उपपद होने पर कर्मकर्त्ता में 'यच्' से क्यप् का निपातन है ॥

जैसे—कृष्टपच्यश्च मे ॥ कर्मकर्त्ता से भिन्न—यो हि कृष्टे पक्तव्यः 'कृष्टपाक्य' ऐसा बनेगा ॥ न व्यथत इति अव्यय्यः । यहाँ मञ् पूर्वक व्यय्य से कर्त्ता में क्यप् निपातन है ॥ "सूर्य-हच्यव्यथ्या कर्त्तरि । कुप्य सज्ञायाम् । कृष्टपच्यस्यान्तोदात्तत्वाच्च कर्मकर्त्तरि ॥" भाष्य के उपर्युक्त वचन तथा वार्तिकों से सूर्य-रुच्य-अव्यय्य इन शब्दों का कर्त्ता में निपातन होता है, 'कुप्यम्' सज्ञा में होता है, अन्यत्र 'गोप्यम्' होता है । 'कृष्टपच्य' में अन्तोदात्तत्व और कर्मकर्त्ता अर्थ भी निपातन से होता है । कृष्टपच्य शब्द के क्यबन्त होने से अन्तोदात्तत्व की प्राप्ति नहीं थी तो अन्तोदात्त विधान किया । कर्म में—'कृष्टपाक्यः' ऐसा बनता है यहाँ कर्मकर्त्ता के न होने से प्यत् ही होता है । शेष सब व्याख्यान महाभाष्य के अनुसार कर ही चुके हैं ॥ ११४ ॥

भिद्योदध्यो नदे' ॥ ११५ ॥

भिद्योदध्यो । १ । २ । नदे । ७ । १ ॥ नद-शब्दो नदीपर्यायः पुल्लिङ्गः ॥ भिद्योदध्यो शब्दो नदे वाच्ये क्यप् प्रत्ययान्तो कर्त्तरि निपात्येते ॥ भिद्य इति भिद् घातोः कर्त्तरि क्यप् । कूलानि भिनत्तीति भिद्यः । उदध्य इति 'उन्दी क्लेदने' इत्यस्मात् कर्त्तरि क्यप् । निपातनाद् दकारस्य धत्वमनुनासिकलोपश्च । उनत्ति क्लिन्दति तटानि स उदध्यो नदः । अथवा 'उज्ज उत्सर्गे' इत्यस्मात् क्यपि भकारस्य धत्वम् । उज्जति उत्सृजति जलानीत्युदध्यो नदः ॥

'नदे' इति किम्—भेत्ता । उन्दिता । अत्र कर्त्तरि तृजेय भवति ॥ ११५ ॥

नद शब्द नदी का पर्यायवाची पुल्लिङ्ग है ॥ [नदे] नद अभिधेय हो तो [भिद्योदध्यो] भिद्य-उदध्य ये क्यप् प्रत्ययान्त कर्त्ता में निपातन हैं ॥

जैसे—भिनत्ति कूलमिति भिद्यः । भिद् घातु से कर्त्ता में क्यप् है । उनत्ति क्लिन्दति तटानि स उदध्यो नदः । यहाँ 'उन्दी क्लेदने' से कर्त्ता में क्यप् तथा दकार का धकार और अनुनासिक का लोप निपातन से है । अथवा 'उज्ज उत्सर्गे' से भी कर्त्ता में क्यप् भकार का धकार निपातन से होकर 'उदध्यः' ऐसा बनता है । उज्जति उत्सृजति जलानि इति उदध्यो नदः ॥

'नदे' ग्रहण इसलिये है कि—भेत्ता-उन्दिता । यहाँ कर्त्ता में तृच् ही होता है । ११५ ॥

पुष्यसिद्धयो नक्षत्रे' ॥ ११६ ॥

पुष्यसिद्धयो । १ । २ । नक्षत्रे । ७ । १ ॥ नक्षत्रस्य कालेन मह युक्तत्वादधिकरणमत्र लभ्यते ॥ नक्षत्रे वाच्ये पुष्यसिद्धयशब्दो क्यबन्तादधिकरणे निपात्येते ॥

पृथ्यन्त्यस्मिन् कार्य्याणि स पुथ्यः । सिध्यन्त्यस्मिन् कार्य्याणि स सिद्ध्यः, नक्षत्रम् ॥
नक्षत्रे' इति किम् पोषणम् । सेधनम् । अत्र 'करणाधिकरणयो [श्र]' इत्यधि-
करणे ल्युडेव भवति ॥ ११६ ॥

नक्षत्रे] नक्षत्र अभिधेय हो तो । पुथ्यसिद्ध्यौ] पुथ्य, सिद्ध्य ये अधिकरण मे
निपातन है । नक्षत्र का कान के साथ गम्बन्ध होने से यहां अधिकरण में निपातन है ऐसा समझना
चाहिये ॥

जैसे पुथ्यन्त्यस्मिन् कार्य्याणीति स पुथ्यः । सिध्यन्त्यस्मिन् कार्य्याणीति स सिद्ध्यः ।
नक्षत्रम् ॥

'नक्षत्रे' ग्रहण इसलिये है कि—पोषणम् । सेधनम् । यहां 'करणाधिकरणयोश्च' से
अधिकरण मे ल्युट ही होता है ॥ ११६ ॥

विपूयविनीयजित्या मुञ्जकल्कहलिषु ॥ ११७ ॥

विपूयविनीयजित्या । १ । ३ । मुञ्जकल्कहलिषु । ७ । ३ ॥ यतोऽपवादः ।
विपूय इति विपूर्वात् 'पूञ् पवने' इत्यस्माद्धातोः क्यप्, विपूर्वियतेः क्यप्, 'जि जये'
इत्यस्माच्च क्यप् ॥ विपूयविनीयजित्या इति क्यप् प्रत्ययान्ता मुञ्जकल्कहलिषु यथासंख्यं
निपात्यन्ते ॥ विपूयो मुञ्जः । विपथ्यमन्यत् । विनीयः कल्कः । विनेयमन्यत् । जित्यो
हलिः । जेयमन्यत् ॥ यत्र मुञ्जादयोऽर्था न सन्ति तत्राजन्तत्वाद् यदेव भवति ॥ ११७ ॥

यह यत् का अपवाद है ॥

[मुञ्जकल्कहलिषु] मुञ्ज-कल्क-हलि इन अर्थों में [विपूयविनीयजित्याः] विपूय,
विनीय, जित्य ये शब्द यथासंख्य निपातन हैं ॥

विपूर्वक 'पूञ्', विपूर्वक 'णीञ्' तथा 'जि जये' से क्यप् प्रत्यय निपातन है । जैसे—
विपूयः-मुञ्जः । रज्ज्वादि कर्म के लिये मोछने योग्य है । अन्यत्र विपथ्यम् ॥ विनेतु योग्यो
विनीयः-कल्कः । अन्यत्र 'विनेयम्' ॥ जित्यः-हलिः ॥ अन्यत्र जेयम् ॥ ११७ ॥

प्रत्यपिभ्यां ग्रहेः ॥ ११८ ॥

हलन्तत्वाण्यतोऽपत्रादः ॥ 'क्यप्' इत्यनुवर्तते ॥ प्रत्यपिभ्याम् । ५ । २ । ग्रहेः ।
५ । १ ॥

१—आ०—प्रत्यपिभ्यां ग्रहेश्छन्दसि ॥

प्रति-अपि —इत्युपसर्गद्वयपूर्वाद ग्रहधातोश्छन्दसि-त्रेदविषये क्यप् प्रत्ययो भवति ॥
अनस्य न प्रतिगृह्यम् ॥ अनृत हि मत्तो वदति तस्मान्नापिगृह्यम् ॥ अत्र प्रतिगृह्यमपि-
गृह्यमिति वैदिकौ प्रयोगौ ॥

१. आ० ३ । ३ । ११७ ॥

३. आ०—क्या०—१० ॥

५. आ० सू० ९४८ ॥

७. तै० आ० १ । ३ । २ । ७ ॥

२. आ० सू०—९४७ ॥

४. आ०—क्या०—५५२ ॥

६. आ० ३ । १ । ११८ आ० ॥

८. का० स० १४ । ५ ॥

‘छन्दसि’ इति किम्—प्रतिग्राह्यमपिग्राह्यम् । अत्र ण्यदेव ॥ ११८ ॥

हलन्त होने से ण्यत् का अपवाद है ॥ क्यप् की अनुवृत्ति आ रही है ॥

[प्रत्यपिभ्या] प्रति और अपि से परे [ग्रहेः] ‘ग्रह’ धातु से क्यप् प्रत्यय हो [छन्दसि] वेदविषय में ॥

जैसे मत्तस्य न प्रतिगृह्यम् । अनृत हि मत्तो वदति तस्मान्नापिगृह्यम् ॥ यहाँ ‘प्रतिगृह्य’ और ‘अपिगृह्य’ यह दोनों वैदिक प्रयोग हैं ॥

१-वा०—“प्रत्यपिभ्यां ग्रहेश्छन्दसि” इस शार्त्तिक से छन्द में निपातन है ॥ ‘छन्दसि’ ग्रहण इसलिये है कि—भाषा में प्रतिग्राह्यम् । अपिग्राह्यम् । यहाँ ण्यत् हो जाता है ॥ ११८ ॥

पदास्वैरिवाह्यापक्ष्येषु च ॥ ११९ ॥

ण्यत् एवापवादः ॥ पदा० पक्ष्येषु । ७ । ३ ॥ च [अ०] ॥ पदम्, सुबन्तम् । स्वैरी स्वनन्वस्तत्प्रतिषेधः परतन्त्रः । बाह्या बहिर्भूताः । पक्षे भवः पक्ष्यस्तस्मिन् दिगादि^१त्वाच्च ॥ पदादिषु चतुर्षु वाच्यार्थेषु ग्रहधातोः क्यप् प्रत्ययो भवति ॥ प्रगृह्य पदम् । यस्य पदस्य प्रगृह्यसंज्ञा भवति ॥ अस्वैरोति वाच्यार्थस्य कर्तृत्वात् कर्तर्येव क्यप् । प्रतिगृह्योऽयं ग्राह्यणः । परतन्त्रो याचनप्रतिग्रहेण जीवति ॥ ग्रामगृह्या सेना । ग्रामाद्बहिर्भूतेत्यर्थः ॥ युधिष्ठिरगृह्या राजानः । तत्पक्षाश्रिता इत्यर्थः । क्यपः कित्त्वान् सर्वत्र संप्रसारणम् ॥ ११९ ॥

यह सूत्र भी ण्यत् का ही अपवाद है ॥ पद से यहाँ सुबन्त का ग्रहण है ‘अस्वैरि’ शब्द परतन्त्र का वाचक है । ‘बाह्या’ शब्द का अर्थ बहिर्भूत है । पदा में होने वाला ‘पक्ष्य’ कहाता है । इसमें ‘दिगादिभ्यो यत्’ सूत्र से यत् प्रत्यय होता है ॥

[पदास्वैरिवाह्यापक्ष्येषु] पदादि चार वाच्यार्थ अभिषेध हों तो [च] भी ग्रह धातु से क्यप् प्रत्यय होता है ॥

जैसे—प्रगृह्य पदम् । जिस पद की कि प्रगृह्य संज्ञा की है । ‘अस्वैरि’ इस वाच्यार्थ के कर्त्ता में होने के कारण यहाँ क्यप् भी कर्त्ता में ही है । ‘प्रतिगृह्योऽयं ग्राह्यणः’ परतन्त्र है, क्योंकि भिक्षावृत्ति तथा दान में जीता है ॥ ‘ग्रामगृह्या सेना’ अर्थात् सेना ग्राम से बाहर है ॥ ‘युधिष्ठिरगृह्या राजानः’ अर्थात् युधिष्ठिर के पक्ष वाले हैं ॥ यहाँ क्यप् के कित् होने से सर्वत्र [ग्रहिज्वा० ६ । १ । १६] दम सूत्र से संप्रसारण होता है ॥ ११९ ॥

विभाषा कृवृषोः ॥ १२० ॥

प्राप्ताप्राप्तविभाषेयम् ॥ कृधातोर्द्वकारान्तत्वात् ण्यत् प्राप्तस्तत्राप्राप्तविभाषा । वृषधातोर्द्वदुपधत्वात् क्यप् नित्य प्राप्तस्तत्र [प्राप्त] विभाषा ॥ विभाषा [अ०]

कृवृषोः । ६ । २ ॥ कृवृषधातूभ्यां विकल्पेन क्यप् प्रत्ययो भवति पक्षे ण्यदेव ॥ कृत्यम् । कार्यम् । वृष्यम् । वर्ष्यम् ॥ ण्यन् पक्षे वृद्धिगुणौ, क्यपि तुगागमो गुणाभावश्च ॥ १२० ॥

यह 'प्राप्ताप्राप्तविभाषा' है । क्योंकि 'कृ' धातु के ऋकारान्त होने से ण्यन् प्राप्त था, वहां अप्राप्त क्यप् को विकल्प से कहा, तथा 'वृष' धातु के ऋकार उपधा में होने से क्यप् नित्य प्राप्त था वहां प्राप्त को विकल्प से कहा ॥

[कृवृषोः] कृ तथा वृष धातु से [विभाषा] विकल्प से क्यप् प्रत्यय होता है, पक्ष में ण्यत् होता है ॥

जैसे—कृत्यम् । कार्यम् । वृष्यम् । वर्ष्यम् । ण्यत् पक्ष में वृद्धि तथा गुण होते हैं । क्यप् परे 'तुक्' का आगम तथा गुण का अभाव होता है ॥ १२० ॥

युग्यं च पत्रे ॥ १२१ ॥

हलन्ताण्यत् प्राप्तः स बाध्यते । युग्यम् । १ । १ । च [अ०] पत्रे । ७ । १ ॥ पतति गच्छत्यनेन तत्पत्र वाहनम् ॥ पत्रे वाच्ये युग्यमिति युजधातोः क्यप्, जकारस्य च कृत्व निपात्यते ॥ योक्तुमर्हो युग्यो हस्ती । युग्यो बलीवर्दः । युग्योऽश्वः ॥ तद्धितेष्वे-
तत् सिध्यति—युगं वहतीति युग्यः ॥ 'पत्रे' इति किम्—योग्यं पठनम् । अत्र ण्यदेव भवति ॥ १२१ ॥

हलन्त होने से ण्यत् प्राप्त था उसका यह अपवाद है ॥ 'पत्रम्' शब्द का अर्थ वाहन है ॥

[पत्रे] पत्र = वाहन अभिधेय हो तो [युग्यम्] युज धातु से क्यप् और जकार को कृत्व का निपातन होता है ॥

जैसे—योक्तुमर्हो युग्यो हस्ती । युग्यो बलीवर्दः । युग्योऽश्वः । तद्धित में भी 'युग्यम्' सिद्ध होता है ॥ जैसे—युगं वहतीति युग्यः ॥

'पत्रे' ग्रहण इसलिये है कि—योग्यं पठनम् । यहा ण्यत् ही होता है ॥ १२१ ॥

अमावस्यदन्यतरस्याम् ॥ १२२ ॥

अमावस्यत् । १ । १ । अन्तरस्याम् [अ०] । अप्राप्तविभाषेयम् । ण्यति परतो नित्य वृद्धिः प्राप्ता विकल्प्यते ॥ अमापूर्वात् कालेऽधिकरणे वर्तमानाद् 'वस' धातोर्ण्यति परतो विभाषा वृद्धयभावो भवति ॥ अमावसत्यन्तर्धत्ते चन्द्रोऽस्मिन् काले—अमावस्या । अमावास्या ॥

का०—अमावसोरहं ण्यतोर्निपातयाम्यवृद्धिताम् ।

तथैकवृत्तिता तयोः स्वरश्च मे प्रसिध्यति ॥ १ ॥

१. आ० सू० ९५१ ॥

२. 'तद्धति रण्युगप्राप्तङ्गसु' (अ० ४ । ४ । ७६) इति यत्, युगं वहतीति युग्यः ॥

३. आ० सू० ९५२ ॥

४. अ० ३ । १ । १२२ आ० ॥

अतोऽप्यन्तः प्रत्ययान्तयोगभावसोर्होपापचारयोः समावस्याऽमावास्याशब्दयोरनेन सूत्रेण वृद्धयभावा विभाषाह निपातयामि । तथैवकारणेन तथा शब्दयोरेकस्य कार्यमुत्तरमानं द्वयोरपि भविष्यति । अर्थात् 'अमावास्याया वा' इति तद्धितप्रत्ययविधानेऽमावास्याग्रहणेनानावस्याशब्दादपि तद्धितोत्पत्तिः स्यात् । यद्यमावस्या शब्दो यदन्तः स्यात्तर्हि प्रत्ययान्तरेण शब्दान्तरत्वात् 'एकदेशविकृतमनन्यव[द्धवति']' इति परिभाषायाः प्रवृत्तिरेव न स्यात्, याद चामावस्या शब्द यत् स्यात् तर्हि । उत्तरपदप्रकृतिस्वरम्ब . 'यतोऽनावः' इत्याद्युदात्तत्व स्यात्, इष्यते च द्वयाः शब्दयोरन्तस्वरितम् । अतः कृते 'तित्स्वरितम्' इत्युभयत्र स्वरितत्व निश्चयति ॥ १२२ ॥

यद् 'अमावास्याया वा' है ॥ अतः परं नित्य वृद्धि प्राप्त थी उसका विकल्प किया है ॥

'अमा' मूल शब्द का अधिकरण में वर्तमान 'वा' धातु से अतः परे रहते विकल्प से वृद्धि का अभाव निपातन है ॥

जैसे—अमावस्यन्तर्गते चन्द्रोऽस्मिन् कावे—अमावस्या । अमावास्या ॥

का०—अमावसोरहं अतो० . . . मे प्रसिद्धयति ॥ १ ॥

अतः प्रत्ययान्त अमावस्या, अमावास्या, शब्दों में इन मूल शब्दों में वृद्धि का अभाव विकल्प करके निपातन करता है । ऐसा करने में इन दोनों में किसी एक को भी कहा हुआ काम दोनों को ही हो जायगा । जैसे—अमावास्याया वा' वत् तद्धित 'वृत्' प्रत्यय के विधान में अमावस्याग्रहण से अमावस्या शब्द में भी तद्धित की उत्पत्ति हो जाती है । यदि अमावस्या शब्द यत् प्रत्ययान्त ही हो तो प्रत्ययान्त होने के कारण शब्दान्तर होने में यत् 'एकदेशविकृतमनन्यवद्धवति' इस परिभाषा की प्रवृत्ति नहीं हो सकती तथा यह भी कारण है कि—यदि अमावस्या शब्द यत् प्रत्ययान्त ही हो तो उत्तरपदप्रकृतिस्वरम्ब 'यतोऽनावः' से उत्तरपदाद्युदात्तस्वर ही होगा, परन्तु इन दोनों प्रयोगों में अन्त स्वरित ही दृष्ट है तो अतः करने पर ही 'तित्स्वरितम्' सूत्र से दोनों स्थान में स्वरितत्व हो जाता है ॥ १२२ ॥

छन्दसि निष्टकर्मवृत्त्यप्रणीयोन्नीयोच्छिद्यमर्थ्यस्तर्थाव्यर्थ-

खन्धवान्धवयव्यपृच्छयप्रतिषीव्यब्रह्मतद्व्यभाष्यस्ता-

व्योपचाय्यपृष्ठानि ॥ १२३ ॥

छन्दसि । ७ । १ । निष्टकर्म० पृष्ठानि । १ । ३ । छन्दसि वेदविषये निष्टकर्मद्वयः शब्दा निपात्यन्ते ॥

१. अ० ४ । ३ । ३० ॥

२. अ० ४ । १ । २३ भा० ॥ पा० ३७ ॥

३. अ० ६ । १ । २१३ ॥

४. अ० ६ । १ । १८५ ॥

५. अ० सू० १५३ ॥

अथ द्वाभ्यां कारिकाभ्यां निष्टवर्गदिशब्देषु निपातनानि । प्रदर्श्यन्ते महाभाष्य-
कारेण—

निष्टक्ये व्यत्ययं विद्यानिभः षत्वं निपातनात् ।

प्यदायादेश इत्येतावुपचाय्ये निपातितौ ॥ १ ॥

प्यदेकस्माच्चतुर्भ्यः क्यप् चतुर्भ्यश्च यतो विधिः ।

प्यदेकस्माद्यशब्दश्च द्वौ क्यपौ प्यद्विधिशतुः ॥ २ ॥

निष्टक्यशब्दे निष्पूर्वान् 'कृती छेदने' इत्यस्माद्धातोर्ष्यत् । आद्यन्तविपर्ययस्त-
कारस्थाने ककारः, ककारस्थाने तकारश्च, निस उपसर्गस्य सकारस्य निपातनान्मूर्द्धन्य
आदेशः, एवं निष्टक्यसिद्धिः । प्यदेकस्मादिति निष्टक्यशब्देऽस्ति । अत्र कृती घातोर्ह-
लन्तत्वाण्यत्तु प्राप्त एवाभ्यानि कार्याणि निपातनाद् भवन्ति ॥ चतुर्भ्यः क्यप्—
देवपूर्वो ह्वेज्-प्रपूर्वक-उभूर्पूर्वकश्च णीज्, उत्पूर्वकः शामुः इत्येतेभ्यश्चतुर्भ्यः क्यप् प्रत्ययो
निपात्यते । दवहूयः—अत्र कित्त्वान् सप्रसारणम् । प्रणीयः । उन्नीयः । उच्छिष्यः ॥
चतुर्भ्यश्च यतो विधिः—'मृडू' प्राणत्यागे 'स्तृज्' आच्छादने 'धृ' 'हृदने'
'खनु' अवदारणे इति चतुर्भ्यो यत् प्रत्ययो निपात्यते । मर्त्यः । स्तयः ।
धर्म्यः । खन्यः । इति चत्वारो यदन्ताः । प्यदेकस्मात्—एकस्मात् खनघातोर्ष्यदपि
भवति । खान्यः, इत्येको प्यदन्तः ॥ य-शब्दश्च—एकस्मात् पुनर्यत् । देवोपपदात्

१. अ० ३ । १ । १२३ भा० आ० ६ ॥ २. धा०—तुदा०—१५१ ॥

३. ऐत० आ० ५ । १ । ३ ॥

४. श०—२ । १ । ३ ॥ का० अ०—१ । १ । ३ । १ ॥

५. अ० ६ । १ । १५ ॥

६. श० ३ । १ । ३ । १ ॥ का० अ० २ । १ । १ । १४ । तै० ३ । २ । ४ । १ ॥

७. ११ । ९ । ९ ॥ तै० १ । २२ । ९ । २६ ॥ १ । २ । १८ । १ ॥ गो०—१ । ३ । १३ ॥

८. श०—४ । ३ । ५ । १९ ॥ १२ । ४ । २ । ८ ॥

९. अनुपलब्धमूलमिदम् ॥

१०. धा०—तुदा०—११९ ॥

१०. धा० ऋचा०—१२ ॥

११. धा०—भ्वा०—९५४ ॥

१२. धा०—भ्वा०—५६७ ॥

१३. तै०—२ । ८ । ७ । १ ॥

१४. स्तर्या' इत्यस्य यत्प्रत्ययान्तस्य स्त्रीलिङ्गे निपातनमन्त्रम् । तथा हि स्तर्या भूत्वा
स्तर्यान्सपत्नान् (श० २ । २ । २ । १० ।) इत्यत्र पुल्लिङ्गं यत्प्रत्ययान्तस्य प्रधानो दृश्यते ।

यजधातोर्थात्रिपात्यते । देवयज्या*, इति खोतिङ्गे यदत्त एकः ॥ द्वौ क्यपौ—प्रच्छ*
 झोप्सायाम्, विवु* तन्तुसन्ताने, बाङ्पूर्वा* प्रच्छे*, प्रतिपूर्वाच्च साध्यते, क्यप् प्रत्ययो
 निपात्यते । आपृच्छयः* । प्रतिषीव्यः* । इति द्वौ क्यवन्तौ ॥ ण्यद्विधिश्रुतुः—ब्रह्मपूर्वाद
 वदधाताण्यत् । ब्रह्मवाहः* । भूस्तुभ्यां ण्यन् । भाव्य* । स्ताव्यः ॥ उपपूर्वाच्चिञ्
 धाताण्यद् वृद्धी कृत्यामायादेशश्च निपातनात् । उपचाय्यपृड* हिरण्यम् ॥

१—वा०—हिरण्य इति च वक्तव्यम्* ।

उपचेयपृडमित्येवाभ्यत्र । यदा हिरण्यवाची उपचाय्यपृडजब्दस्तदा निपातनमन्यथा
 यदेव भवति ॥ १३३ ॥

[छन्दसि] वेद विषय में [निष्कर्षदेव० पृष्ठानि] निष्कर्षादि शब्द निपातन किये
 हैं ॥

इन में किस में क्या क्या निपातन है सो यह कारिकाओं से महाभाष्यकार स्पष्ट दर्शाते हैं—

का०—निष्कर्षे व्यत्य० ... निपातितौ ॥ १ ॥

ण्यदेकस्मात् ० ... ण्यद्विधिश्रुतुः ॥ २ ॥

[निष्कर्षे चिन्वीन पशुकाम,] निष्कर्ष शब्द में 'निम्' पूर्वक कृती छन्दने' इस धातु से
 ण्यत् तथा आद्यन्त का विपर्यय धर्थात् तकार के स्थान में ककार और ककार के स्थान में तकार
 'निम्' उपसर्ग के सकार को मूढन्थ आदेश निपातन होकर 'निष्कर्ष' रूप सिद्ध होना है ।
 कारिका में 'ण्यदेकस्मात्' इतने वचन से निष्कर्ष का ग्रहण किया है । यहाँ 'कृती' धातु के प्रवृत्त
 होने से ण्यत् प्राप्त ही था निपातन अन्य वायों के लिये है ॥

चार स क्यप् होता है—[स्पृद्धन्ते वा उ देवहूये] यहाँ देवपूर्वक 'ह्वेम्' तथा ['हु'
 से], 'प्र' पूर्वक-'उन्' पूर्वक णोञ् तथा 'उन्' पूर्वक शायु इन चारों से क्यप् प्रत्यय का निपातन
 है । 'देवहूय' इस में क्यप् के कित् होने में सप्रमायण होता है ॥

१. ऐ०—२ । २० ॥ शा०—१० । ६ ॥ १२ । १ ॥ श०—१ । ८ । १ । ३१, ९ । १ ।
 १३ ॥ ३ । १ । १ । ३ ॥ ८ । ६ । ३ । १६ ॥ ९ । ५ । १ । ६१ ॥

२. धा०—तुदा०—१२९ ॥

३. धा०—दिवा०—२ ॥

४. ऋ० ९ । १०७ । ५ ॥

५ अनुपनञ्प्रमूर्तमिदम् ॥

५ जे० उ० ३ । ७ । ३ । ७ ॥ यद्यपि छन्दसि 'वदः सुवि क्यप् च' (अ० ३ । १ ।
 १०६) इति प्राप्तिगोपंत्वात्तात्पर्यादौ ण्यनिपातने तथापि ब्रह्मोद्यमाह्वयामहे' (श०—११ ।
 ६ । २ । ५) इत्यदिषु क्यपि प्रयोग उपलभ्यते । न च वाचस्पतिविधिना भविष्यतीति वाच्यम्,
 'नानुबन्धकृतमसारूप्यमिति परिभाषाया विश्रमानत्वात्, ब्रह्मोद्य नाम निर्गुणस्य ब्रह्मणो निरूपणम् ।
 तदुक्तम्—'ब्रह्मोद्यं वदन्ति प्रजापतेरगुणाख्यानम्' (वा० श्रौ० सू०—१० । ८ । १९ । २०)

६. 'उपचाय्यपृडं हिरण्यं वक्षिषा' ॥ का० स० ११ । १ ॥

७. अ०—३ । १ । १२३ भा० ॥

प्रणीयः उन्नीयः । उच्छिष्यः ॥

चार शब्दों में यत् प्रत्यय है —मृङ्-स्तृङ्-धृ-खन् इन चार धातुओं से यत् प्रत्यय निपातन है । जैसे —मर्यः । स्तर्या । ध्वर्यः । खन्यः । ये चार यत्-प्रत्ययान्त हैं ॥

एक 'खन्' धातु से ण्यत् भी होगा है । जैसे —खान्यः । यह एक ण्यदन्त है ॥ 'यशब्दश्च'—अर्थात् एक शब्द यन् प्रत्ययान्त है 'देव' उपपद 'यज' धातु से यत् निपातन है । देवयज्या यह एक यत् प्रत्ययान्त क्रीलङ्ग में है ॥

'द्वौ वयपौ'—अर्थात् दो वयप् प्रत्ययान्त हैं । आङ्पूर्वक प्रच्छ' धातु से तथा प्रत्तिपूर्वक 'सिबु' धातु से वयप् प्रत्यय निपातन है । जैसे—आपृच्छयः । प्रतियोव्यः । यह दो वयप् प्रत्ययान्त हैं ॥

'ण्यद्विधिश्चतुः'—अर्थात् चार शब्द ण्यन् प्रत्ययान्त हैं—अङ्पूर्वक 'वद' धातु से ण्यत् प्रत्यय होता है । अङ्गावाद्यः । 'भू' तथा 'स्तु' धातु से ण्यन् प्रत्यय होता है । भाठयः । स्ताव्यः । 'उप' पूर्वक 'चिष्' धातु से ण्यत् प्रत्यय होने पर 'आय्' आदेश निपातन से होता है । उपचाय्यपृङ् हिरण्यम् ॥

१—वा०—“हिरण्य इति वक्त०” इस वार्तिक का अभिप्राय यह है कि—'उपचाय्य-पृङ्' यह जब हिरण्यवाची होगा तब ही 'ण्यत्' और 'आय्' आदेश निपातन से होता है । अन्यथा यत् प्रत्यय होने से 'उपचेयपृङ्' ऐसा ही होता है ॥ १२३ ॥

ऋहलोर्ण्यत् ॥ १२४ ॥

ऋहलो. । ६ । २ । ण्यत् । १ । १ ॥ ऋवर्णान्तिाङ्लन्ताच्च' धातोर्ण्यत् प्रत्ययो भवति । स्माट्यम् । धाट्यम् । विदाट्यम् ॥ हलन्त—पाठयम् । पाकयम् । सेध्यम् । चेत्यम् ॥

१—वा०—[पाठगी] मृजेण्यद्विधि ॥ पाणिनार्या रज्जुः ॥

२—वा०—समवपूर्वाच्च ॥

समवपूर्वाच्च 'सृज' धातोर्ण्यत् स्यात् । समवसर्गा रज्जुः । अत्र सृज-धातोर्ऋदु-पधत्वान् वयप् प्राप्तः सोऽनेन बाध्यते ॥ २ ॥

३—वा०—दभेश्च ॥

१ आ० सू० ९५४ ॥

✓ ऋकारान्तेभ्यो ण्यद्विधि, नन्वने । कुत ? हन साहचर्यात् ईद्वयवृत्तसंयुता ण्यत् । (अ० ६ । १ । २१८) इति सूत्रे 'वृ' ग्रहणान्, विप्रतिषेधे परं कार्यम् (अ० १ । ४ । २) इति सूत्रे कार्यशब्दस्य ण्यत्प्रत्ययान्तस्य प्रयोगाच्च ॥

३ (क) अ० ३ । १ । १२४ भा० ॥ (ख) आ० वा०—९५५ ॥

४ (क) अ० ३ । १ । १२४ भा० ॥ (ख) आ० वा०—९५६ ॥

५ (क) अ० ३ । १ । १२४ भा० ॥ (ख) आ० वा०—९५७ ॥

‘दध’ धातोरपि ण्यद् भवति । अपदाभ्यम् ॥ अत्र “पोरदुपधात्” इति यत् प्राप्तः स बाध्यते ॥ अत्र तृतीयवार्तिके लपधातोरपि ग्रहणं तत्तु वक्ष्यमाणसूत्रेणैव सिध्यति । पुनर्लखमुद्रणदोषेण पुस्तकेषु लिखितमिति विज्ञायते ॥ १२४ ॥

[अहलोः] अवर्णान्ति ग्रीर हलन्त धातुभ्यो से [ण्यत्] ण्यत् प्रत्यय होता है ॥

जैसे—स्मार्यम् । धार्यम् । विदार्यम् ॥ हल—पाठयम् । पाक्यम् । सेध्यम् । चेत्यम् ॥

१—वा०—पाणि सूत्रेण्यं०” पाणि शब्द उपपद हो तो सृज धातु से ण्यत् प्रत्यय का विधान करना चाहिये ।

जैसे—पाणिसर्ग्या रज्जुः ॥

२—वा०—“समवपूर्वाच्च” —‘सम्’ ‘ध्व’ पूर्वक भी सृज धातु से ण्यत् प्रत्यय होता है ॥

जैसे—समवसर्ग्या रज्जुः ॥ यहाँ सृज धातु के ऋकार उपधा में होने से क्यप् प्राप्त था, उसका यह अपवाद है ॥

३—वा०—“दधेऽ” —दध धातु में भी ण्यत् होता है ॥

जैसे—अपदाभ्यम् ॥ ‘दध’ में ‘पोरदुपधात्०’ में यत् प्राप्त था गो वार्तिक ने बाध कर ण्यत् किया । इस तीसरी वार्तिक में सप धातु का भी ग्रहण है । परन्तु लप से ण्यत् तो ‘भासुयुवपि-रपिलपि०’ सूत्र से ही सिद्ध है, पुन इस वार्तिक में ‘लप’ का पाठ पुस्तको में लेखन ग्रीर मुद्रण के दोष से बना आता है ॥ १२४ ॥

ओरावश्यके” ॥ १२५ ॥

उवर्णान्तिनामजन्तत्वाद् यत् प्राप्तस्तस्यायमपवादः ॥ ओः । ५ । १ । आवश्यके । ७ । १ ॥ अवश्यभाव आवश्यकम् । आवश्यकके द्योत्ये सत्युवर्णान्तादधातोर्ण्यत् प्रत्ययो भवति ॥ अवश्यलाव्यम् । अवश्यपाव्यम् । लाव्यम् । पाव्यम् । अवश्यलाव्यमित्यादिषु “मयूरव्यसका” दित्वात् समासः ॥

[‘आवश्यके’ इति किम्—लव्यम् । पव्यम् । अत्र यदेव भवति] ॥ १२५ ॥

उवर्णान्तों के अजन्त होने से यत् प्राप्त था उसका यह अपवाद है ॥

[आवश्यके] आवश्यक अर्थ अभिधेय होने पर [ओः] उवर्णान्ति धातु से ण्यत् प्रत्यय हो ॥

जैसे—अवश्यलाव्यम् । अवश्यपाव्यम् । लाव्यम् । पाव्यम् ॥ अवश्यलाव्यम्, इस प्रकार के उदाहरणों में मयूरव्यसकादयश्च से समास होता है ॥

‘आवश्यके’ ग्रहण इसलिये है कि लव्यम् । पव्यम् । यहाँ यत् ही होता है ॥ १२५ ॥

आसुयुवपिरपिलपित्रपिचमश्च' ॥ १२६ ॥

सुयुभ्यामजन्तत्वादन्त्येभ्यः पोरदुपधा^१दिति यत् प्राप्तस्तस्यायमपवादः ॥ आसुयु० चमः । ५ । १ । च [अ०] ॥ आङ्पूर्वात् सुनोते-यु-वपि-रपि-लपि-त्रपि-चम इत्येतेभ्यो धातुभ्यो ण्यत् प्रत्ययो भवति ॥ आसाव्यम् । याव्यम् । वाप्यम् । राप्यम् । लाप्यम् । त्राप्यम् । आचाम्यम् । आङ्पूर्वादेव चमधातोर्वृद्धिर्भवति । चम्यमित्येवान्यत्र ॥ १२६ ॥

सु-यु धातुओं के अजन्त होने से तथा अन्य धातुओं से 'पोरदुपधात्०' सूत्र से यत् प्राप्त या उभका यह अपवाद है ॥

[आसुयु० चमः] आङ्पूर्वक युञ्-यु-वप्-रप्-लप्-त्रप् और चम् धातु से ण्यत् प्रत्यय होता है ॥

जैसे—आसाव्यम् । याव्यम् । वाप्यम् । राप्यम् । लाप्यम् । त्राप्यम् । आचाम्यम् ॥ आङ्पूर्वक चम् धातु से ण्यत् परे वृद्धि होती है । आङ् उपसर्ग के बिना 'चम्यम्' होता है ॥ १२६ ॥

आनाय्योऽनित्ये' ॥ १२७ ॥

आनाय्यः । १ । १ । अनित्ये । ७ । १ ॥ अत्र यत्प्राप्ती बाधकत्वेन ण्यत् निपात्यते ॥ अनित्येऽनित्यस्थिनी सत्यामानाय्य इत्याङ् पूर्वाग्नयतेर्ण्यन्निपात्यते ॥

१—वा०—दक्षिणाग्नाविति वक्तव्यम्^२ ॥

दक्षिणाग्निवाच्यानाय्यशब्दो निपात्यत इत्यर्थः ॥ १ ॥

का०—आनाय्योऽनित्य इति चेदक्षिणाग्नौ कृतं भवेत् ।

एकयोनी तु तं विद्याद् 'आनेयो' ह्यन्यथा भवेत् ॥ १ ॥

अनित्यपदार्थवाच्यानाय्यशब्दो निपात्यते तत्र दक्षिणाग्नेर्ग्रहणं स्यात् ॥ एका चासी योनिः कारणमेकयोनिस्नस्यामेकयोनी दक्षिणाग्नि विद्यात्, अर्थादाहवनीयादिक्रमेण सेवितो दक्षिणाग्निः स्यात् । यदा "यंस्यकुलाद्वा" इत्याद्यवस्थायां दक्षिणाग्निः सेव्यते तत्र आनेय इति यदेव भविष्यति ॥ १२७ ॥

यहाँ यत् की प्राप्ति में ण्यत् अपवाद रूप से निपातन है ॥

[अनित्ये] अनित्य अर्थ अभिधेय हो तो [आनाय्यः] आङ्पूर्वक 'णीञ्' धातु से ण्यत् निपातन है ॥

१—वा०—"दक्षिणाग्ना०"—'आनाय्य' यह दक्षिणाग्निवाची निपातन है ॥

का०—आनाय्योऽनित्य० ".....आनेयो ह्यन्यथा भवेत् ॥ १ ॥

१. आ० सू० ९६६ ॥

२. अ० ३ । १ । ९८ ॥

३. आ० सू० ९६७ ॥

४. अ० ३ । १ । १२७ भा० ॥

५. अ० ३ । १ । १२७ भा० ॥

६. इ०—पार० गृ० १ । २ । ३ ॥

अनित्यपदार्थवानो आनाय्य शब्द का निपातन दक्षिणाग्नि में किया है एक योनि अर्थात् कारण है जिस का उक्त दक्षिणाग्नि में 'आनाय्य' होता है ऐसा सम्मता चाहिये अर्थात् आहवनी-यादिक्रम से सेवित दक्षिणाग्नि होती है । जब 'वैश्यकुलाद्वा' इस प्रकार की व्यवस्था में दक्षिणाग्नि सेवन की जावे तो उसमें 'आनेय' ऐसा यन् प्रत्ययान्त ही होता है ॥ १२७ ॥

प्रणाय्योऽसम्मतो' ॥ १२८ ॥

प्रणाय्यः । १ । १ । असम्मतो । ७ । १ ॥ अत्रापि यत्प्राप्ती ण्यन्निपात्यते ॥

सम्मननं सम्मानो वा सम्मतिः सत्कारः, सा न विद्यते यस्मिन्, तस्मिन् असम्म-तावभिधेये सति प्रपूर्वाण्णीञ्-धातोर्ण्यंदावादेशो निपात्येते ॥ प्रणाय्यो दुष्टः । प्रणाय्यो मूलः । [प्रणाय्योऽन्तेवासी, भोगविषयेऽनादरबुद्धिरित्यर्थः] ॥

'असम्मतो' इति किम्—प्रणयः । अन्यत्र यदेव भवति ॥ १२८ ॥

इस सूत्र में भी यत् की प्राप्ति में ण्यत् निपातन है ॥ सम्मति [प्रीति का विषय और भोग में आदर बुद्धि] जिसमें न हो वह 'असम्मति' कहाता है ॥

[असम्मतो] असम्मति अभिधेय हो तो [प्रणाय्यः] प्रणाय्य यहाँ प्रपूर्वक एीञ् धातु से ण्यत् प्रत्यय तथा 'आय्' आदेश निपातन से होता है ॥

जैसे—प्रणाय्यो दुष्टः । प्रणाय्यो मूलः ।

'असम्मतो' ग्रहण इसलिये है कि—प्रणयः । यहाँ यत् ही होता है ॥ १२८ ॥

पाय्यसांनाय्यनिकाय्यधाय्या मानहवि- निवाससामिधेनीषु' ॥ १२९ ॥

पाय्य० धाय्याः । १ । ३ । मान० धेनीषु । ७ । ३ ॥ पाय्यादयश्चत्वारः शब्दा मानादिषु चतुर्वर्धेषु यथासंख्यं निपात्यन्ते ।

१—वा०—पाय्यनिकाय्ययोरादिपत्वकत्वनिपातनम् ॥

'माड् मानै' इत्यस्माद्दातोर्ण्यत्, निपातनान्मकारस्य पकारादेश इति पाय्ये निपातनम् । पाय्यं मानम् । मेयमित्यन्यत्र । साक्षाय्य इति सम्पूर्वान्नयतेर्ण्यत्, ण्यत्याया-

१. भा० सू० ९६८ ॥

२. सम्मतिरभिलाषोऽप्युच्यते, तेनाऽसम्मतावनभिलाषोऽपि प्रणाय्यशब्दप्रयोगो दृश्यते—
ज्येष्ठाय पुत्राय ब्रह्म प्रब्रूयात् प्रणाम्यायान्तेवासिने माम्यस्मै कस्मैचनेति (छान्दो० प्र० ३ । ख० ११ । प्रवाक ५-६) निष्कामतयाऽसम्मतिरन्तेवासी भवति । तस्मै निष्कामाय मोक्षार्थं यत्मानायान्तेवासिने प्रणाम्याय ब्रह्मप्रब्रूयादिति युज्यते ॥

३. भा० सू० ९६९ ॥

४. वा०—अ० ३ । १ । १२९ भा० ॥

५. धा०—दिवा०—३४ ॥

देश उपसर्गस्य च दीर्घं च निपात्यते । साम्नाय्य^१ हविः । सन्नेयमित्यन्यत्र ॥ निकाय्य इति निपुत्राच्चिनोतेर्ण्यः । तस्मिन्नायादेशश्चकारस्य च कुत्वं निपात्यते निकाय्यो निवासः । निचेयमित्यन्यत्र ॥ धाय्यात् इधाञ्-धाताभ्याम् प्रत्ययो निपात्यते । धाय्या^२ सामिधेनी । धेयमित्यन्यत्र । मर्चवाजन्तत्वाद् यत् प्राप्तः स बाध्यते । १२६ ॥

अजन्त होने से यत् प्राप्त का उसका यह धपवाद है ॥

[पाय्यसाम्नाय्यनिकाय्यधाय्या] पाय्यादि चार शब्द [मानहविर्निवाससामिधेनीषु] मानादि चार अर्थों में यथासम्य निपातन है ॥

१ वा०—‘पाय्यनिकाय्ययोरा०’ ‘माङ् माने’ इस धातु से ण्यत् निपातन से मकार को पकार आदेश ‘पाय्य’ शब्द में निपातन है । जैसे—पाय्य मानम् । अन्यत्र—‘धेयम्’ ऐसा होता है ॥ ‘साम्नाय्य’ इसमें ‘सम्’ पूर्वक ‘णीञ्’ धातु से ण्यत्, परे रहने ‘माय्’ आदेश उपसर्ग को दीर्घ निपातन से होता है । जैसे—साम्नाय्य हविः ॥ अन्यत्र—‘सन्नेयम्’ ऐसा प्रयोग होता है ॥ ‘निकाय्य’ इसमें निपूर्वक ‘चिञ्’ धातु से ण्यत्, ण्यत् परे ‘याय्’ आदेश, चकार को कुत्वं निपातन से होता है ॥ जैसे—निकाय्यो निवासः ॥ अन्यत्र—‘निचेयम्’ ऐसा प्रयोग होता है ॥ ‘धाय्या’ इसमें इधाञ् धातु से ण्यत् प्रत्यय का निपातन है ॥ जैसे—धाय्या सामिधेनी । अन्यत्र—‘धेयम्’ ऐसा प्रयोग होता है ॥ १२९ ॥

१. निपातनादयं शब्द, ‘ऐन्द्रं दध्यमावास्यायाम्’ (तै० सं० का० २ । प्र० ५ । अ० ४ ।) ‘ऐन्द्रं यथोऽमावास्यायामि’ति वचनाभ्यां विहिते हविर्विशेष एव सन्तिष्ठते, न तु इविमन्त्रे । यत्तु माघेन—‘हुतमयमवसीवे साधुसाम्नाय्यमग्निः’ (भा० का० ११-४१) इति हविः सामान्ये साम्नाय्य-शब्दः प्रयुक्तस्तत्तस्याज्ञानमूलमेव, यदा लक्षणया कर्षस्तिदुन्नेयः ॥

साम्नाय्यपदनिर्वचनम्—‘यत् समनयन् तत्साम्नाय्यस्य साम्नाय्यत्वम्’ (तै० सं० २ । ५ । ३) ॥

२ ‘प्रबोवाजा अग्निधव’ इत्येवमादिका प्रकृतिषु पञ्चमाना एकादशर्चोऽग्नेः समिध्वनकार्ये विनियुक्तत्वात् सामिधेन्य इत्युच्यन्ते, तत्रापि न सर्वा सामिधेन्यो धाय्या उच्यन्ते, किन्तु ‘एकविंशति-स्तुभूयात् प्रतिष्ठाकामस्य’ (तै० सं० का० २ । प्र० ५ । अ० १०) इत्यादिवचनात् यदा काम्ये नैमित्तिके वा यज्ञे पञ्चदशभ्योऽधिका सामिधेन्योऽपेक्ष्यन्ते तदा तत्सख्यापूरणाय समिध्यमानवतीं समिद्धवतीम् (अ० १ । ४ । १ । ३८) चान्तरेण वा ऋचं प्रतिपद्यन्ते ता एव सामिधेन्यो धाय्या उच्यन्ते, इयं वै समिध्यमानवती असौ समिद्धवती । यदन्तरा तद्धाय्या इति वचनात् ॥

जैमिनिरप्याह—‘समिध्यमानवतीं समिद्धवतीञ्चान्तरेण धाय्या स्युः’ (मी० अ० ५ । पा० ३ । सू० ४) इत्यादिना ॥

क्वचिन् ‘धाय्याः शंसति’ ..... ‘अग्निर्नता’ ..... इति । एवं सोम ऋतुमिरिति (ऐत० ब्रा० १२ । ७ ॥) यदा वनेति धाय्या (ऐत० ब्रा० ५ । २ । २ ।) इत्येवमादिष्वमामिधेन्यामपि धाय्या शब्दव्यवहारो दृश्यते । वस्तुतस्तु ब्राह्मणान् धाय्यापदविशेषिता ऋच एव धाय्या उच्यन्ते । तस्मात् सूत्रे सामिधेनीग्रहणं प्रयोगविषयप्रदर्शनार्थमेव न त्ववधारणार्थमेतत् सर्वं निगमनान्नङ्ग्यते ॥

ऋतौ कुण्डपाय्यसञ्चाय्यौ ॥ १३० ॥

ऋतौ । ७ । १ । कुण्डपाय्यसञ्चाय्यौ १ । २ ॥ ऋतौ यज्ञेऽभिधेये सति कुण्ड-
पाय्यसञ्चाय्यशब्दौ निपात्येते ॥ कुण्डोपपदात् 'पा पाने' इत्यस्माद्धातोरधिकरणे
यत्प्रत्ययः, निपातनाद् युगागमः । ण्यति कृते [उत्तरपदप्रकृतिस्वरे] 'यतोऽनावः'^१
इत्याद्युदात्तत्वं न प्राप्नोति, तस्माद् यद्विधीयते । कुण्डेन^२ पीयतेऽस्मिन्कुण्डपाय्यः ऋतुः^३ ।
कुण्डपेयमित्यन्यत्र ॥ सञ्चाय्य इति सपूर्वाच्चिनोतेर्ष्यदायादेशो निपातनान् । सञ्चीयते
तस्मिन्नग्निरिति सञ्चाय्यः ऋतुः । सञ्चेयमित्यन्यत्र ॥

१—वा०—कुण्डपाय्ये यद्विधिः ॥ स्वरार्थ इत्यर्थः ॥ १३० ॥

[ऋतौ] ऋतु अभिधेय हो तो [कुण्डपाय्यसञ्चाय्यौ] कुण्डपाय्य और सञ्चाय्य
निपातन हैं ॥

कुण्डोपपद 'पा पाने' धातु से अधिकरण में यत् और निपातन से युक् । यहां उत्तरपद-
प्रकृतिस्वर में 'यतोऽनाव' स्वर की प्राप्ति के लिये ण्यत् को बाध कर यत् का विधान किया ॥ जैसे—
कुण्डेन पीयतेऽस्मिन्निति—कुण्डपाय्यः ऋतुः ॥ अन्यत्र—'कुण्डपेयम्' होता है ॥ सम् पूर्वक
'चिञ्' धातु से ण्यत्, णाय् आदेश निपातन है । सञ्चीयते तस्मिन्नग्निरिति सञ्चाय्यः ऋतुः ॥
अन्यत्र—'सञ्चेयम्' ऐसा होगा ॥ १३० ॥

अग्नौ परिचाय्योपचाय्यसमूह्याः ॥ १३१ ॥

अग्नौ । ७ । १ ॥ परिचाय्योपचाय्यसमूह्याः । १ । ३ ॥ अग्नौ^४ वाच्ये सति
परिचाय्यादयश्चयः शब्दा ष्यदन्ता निपात्यन्ते । परिपूर्वादुपपूर्वाच्च चिनोतेर्ष्यदायादेशश्च ।
परिचाय्योऽग्निः । उपचाय्योऽग्निः ॥ परिचेयम्-उपचेयमित्यन्यत्र ॥ संपूर्वाद्

१. भा० सू० ९७० ॥

२. धा०—भा० ९११ ॥

३. धा० ६ । १ । २११ ॥

४ 'यद्वत्सत्कर्मसमस्तैर्भक्षयन्ति तदेवां कुण्डमिति श्रुतिः' इति बालमनोरमा ॥

५. ऋतुशब्दः सोमयागेषु रूढ इति प्रसिद्धिः ॥

६. धा० ३ । १ । १३० भा० ॥

७. भा० सू० ९७१ ॥

८ अग्निशब्दात् अग्न्याधारभूत इष्टकारचित्तस्पर्शण्डिलविशेषे वर्तने । यदिहकाराभिरग्निं चिनोति
(तै० सं० का० ५ । प्र० ६) इति वचनात् ॥

९. 'परिचाय्यं चिन्वीत सचातकामः' (का० सं० २१ । ४) । 'परिचाय्यं चिन्वीत
ग्रामकामः' (तै० सं० ५ । ४ । ११) ॥

१० 'उपचाय्यं चिन्वीत ग्रामकामः' । (मै० सं० ३ । ४ । ७) ॥ यस्तु मुद्रितपुस्तक
उपचान्यमिति पाठ स प्रकरणानुरोधेनाशुद्धं प्रतिभाति, उपचाय्य इत्येव तत्र भवितव्यम् ॥

वहधस्तोर्धत् संप्रसारण दीर्घत्वञ्च निपातनान् । समूहोऽग्निः । सवाह्यमित्यन्यत्र ॥ १३१ ॥

[अग्नी] अग्नि अभिधेय हो तो [परिचाय्योपचाय्यसमूहः] परिचाय्य उपचाय्य और समूह ये निपातन हों ॥

परि' तथा 'उप' पूर्वक 'चिञ्' धातु से ण्यत् तथा 'भाय्' आदेश का निपातन है ॥

जैसे—परिचाय्योऽग्निः । उपचाय्योऽग्निः ॥ अन्यत्र—परिचेयम् । उपचेयम् ॥ सम्' पूर्वक 'वह' से ण्यत् तथा संप्रसारण और दीर्घ का निपातन है । जैसे समूहोऽग्निः ॥ अन्यत्र—सवाह्यम् ॥ १३१ ॥

चित्याग्निचित्ये च ॥ १३२ ॥

'अग्नी' इत्यनुवर्तते । चित्याग्निचित्ये । १ । २ । च [अ०] ॥ चित्यशब्दोऽग्निचित्याशब्दश्चाग्नी वाच्ये निपात्येते ॥ चिञ्-धातोर्ण्यति वृद्धयभावस्तुगागमश्च निपात्यते । चीयतेऽसौ चित्योऽग्निः । चेयमित्यन्यत्र ॥ अग्निपूर्वाच्चिनोतेभावे यः प्रत्ययो गुणाभावस्तुगागमो च निपातनान्, तस्मिन् सत्यन्तोदात्त एव भवति । अग्निचयनमेवाग्निचित्या । अग्निचयनमित्यन्यत्र ॥

भा०—अग्निचित्येति भावेऽन्तोदात्तो भवति । अग्निचयनमेवाग्निचित्या ॥ एतदेव पूर्वं व्याख्यातम् ॥ १३२ ॥

[इति कृत्यमंशाधिकारः]

यहो 'अग्नी' पद का अनुवर्तन है ॥

अग्नि अभिधेय हो तो [चित्याग्निचित्ये] 'चित्य' और 'अग्निचित्या' इन शब्दों का निपातन है ॥

जैसे—चीयतेऽसौ । चित्योऽग्निः । यहां 'चिञ्' धातु से ण्यत् वृद्धि का अभाव और तुक् का आगम निपातन है ॥ अन्यत्र 'चेयम्' ऐसा होता है । अग्निचयनमेवाऽग्निचित्या । यहां अग्निपूर्वक 'चिञ्' धातु से भाव में य प्रत्यय, गुण का अभाव और तुक् का आगम निपातन है ॥ अन्यत्र 'अग्निचयनम्' ऐसा होता है ॥

'अग्निचित्येत्यन्तोदात्तत्वं भावे' अग्निचित्या में य प्रत्यय भाव में हुआ था भाष्य के इस वचन से अन्तोदात्त भी होता है ॥ १३२ ॥

[कृत्यप्रत्ययों का अधिकार समाप्त हुआ ॥]

१ 'समूहः' सिन्धीत पशुकामः' (तै० स० ५ । ४ । ११ ।) (मं० स० ३ । ४ । ७ ॥ (का० स० २१ । ४) ॥

२. आ० सू० ९७२ ॥

३. 'अग्नी चित्ये क्रियन्ते' (का० स० २१ । ५) ॥

‘ण्वुल्तृचौ’ ॥ १३३ ॥

उत्सर्गसूत्रमिदमस्यान्येऽपवादा वक्ष्यन्ते । ‘धाता’ इत्यनुवर्तते ॥ ण्वुल्तृचौ ।
१ । २ ॥ धातुमात्राण्वुल्तृचौ’ प्रत्ययो भवतः ॥ कारकः । हारकः । कर्ता । हर्ता ॥

ण्वुलि लिट्करणं वृद्धयर्थम् । लिट्करणञ्च स्वरायम् । तृचि चित्करण निरनु-
बन्धकग्रहणे सामान्यग्रहणार्थम् । ‘तुल्लन्दमि’^१ । ‘तुलिष्ठेमेयःसु’^२ अत्र तृन्-तृचोरु-
भयोर्ग्रहणं यथा स्यात् ॥ १३३ ॥

यहाँ धातो पद का अनुवर्तन है ॥ यह उत्सर्ग सूत्र है प्रागे इसके अपवाद कहेंगे ।

धातुमात्र से [ण्वुल्तृचौ] ण्वल् और तृच् प्रत्यय होने हैं ॥

जैसे—कारकः । हारकः । कर्ता । हर्ता ॥

ण्वल् में शित्करण वृद्धि के लिये है और तत्कार का अनुबन्ध [लिति ६ । १ । १९३]
स्वर के लिये है । तृच् में -चित्करण निरनुबन्धक के ग्रहण में सामान्यग्रहण के लिये है । जैसे—
‘तुल्लन्दमि’ (अ० ५ । ३ । ५९), ‘तुलिष्ठेमेयस्सु’ (अ० ६ । ४ । १५४) इत्यादि में तृन्,
तृच् दोनों का ग्रहण हो जावे ॥ १३३ ॥

नन्दिग्रहिपचादिभ्यो ल्युणिन्यचः’ ॥ १३४ ॥

नन्दिग्रहिपचादिभ्यः । ५ । ३ । ल्युणिन्यचः । १ । ३ ॥ आदिशब्दः प्रत्येकं
सम्बध्यते, नन्दादि-ग्रहादि-पचादिश्च ॥ नन्दादिभ्यो ल्युणिन्यच इति अयः
प्रत्यया यथासंख्य भवन्ति । अर्थात् नन्दादिभ्यो ल्युः, ग्रहादिभ्यो णिति, पचादिभ्योऽ-
च् ॥ नन्दनः । वासनः । मदनः ॥ ग्रहि-ग्राही । उत्साही । उद्गासी ॥ पच-पचः ।
अपः । वदः ॥ णिति प्रत्यये णित्वाद्धादि । अचि चित्करण ‘यङोऽचि च’^३ इति
इति विशेषणार्थम् ॥

१—वा—अजपि सर्वधातुभ्यः* ॥

धातुपञ्चादत्र प्रत्ययो विधीयते । उहापि यथा स्यात् । भव । मवः । तेन
पचादिभ्यां स्यादेव पुनर्गणे पठनस्यैतत् प्रयोजनम् -नदद् । चोर्द् । इत्यादिषु
केषुचिच्छब्देषु टित्करणं क्रियते ङीप् प्रत्ययो यथा स्यात् । गणपठनमन्तरेण नदो
चोरोत्यत्र ङीप्-न भविष्यति । द्वितीय प्रयोजनम् -‘कर्मण्यण’ इति सूत्रस्य बाधकम् ।
तत्र कर्मण्युपदे पचादिभ्योऽत्रैव स्यात् । इवान पचताति इवपचः ॥

१ आ० सू० १७४ ॥

२ ण्वुल्प्रत्ययसंज्ञिकतविषयो ह्यः । पाठका भवति । पाठका भविष्यति । पाठकाऽसूत्र ।

३ अ० ५ । ३ । ५९ ॥

४ अ० ६ । ४ । १५४ ॥

५ आ० सू० ९७५ ॥

६ अ० २ । ४ । ७४ ॥

७ अ० ३ । १ । १२६ आ० ॥

अथ नन्द्यादिगणः—नन्दिवासिमदिदूषि^१साधिवद्विषोभिरोचिभ्यो ष्यन्तेभ्यः
मजायाम् ॥ मन्दनः [१] वासनः^२ [२] मदनः [३] दूषणः^३ [४] साधनः [५]
वर्द्धन [६] शोभनः [७] रोचन. [८] सहितपिदमेः सज्ञायाम् ॥ सहनः [९]
नपनः [१०] दमनः [११] जल्पनः [१२] रमणः^४ [१३] संक्रन्दनः [१४]
मकर्षणः [१५] सहर्षणः^५ [१६] जनार्दनः [१७] पवनः^६ [१८] यवनः^७ [१९]
मधुमदनः [२०] विभीषणः [२१] लवणः^८ [२२] चित्तविनाशनः^९ [२३]
कुनदमनः [२४] शत्रुदमनः^{१०} [२५] इति नन्द्यादिगणः ॥

अथ ग्रहादिः—ग्राही [१] उन्साही [२] उद्गासी [३] उदासी [४]
उद्गासी [५] स्थायी [६] मन्त्री [७] सम्मर्दी [८] रक्षश्रुवसवपर्शा नो ॥
निपूवभ्यो रक्षादिभ्यो णिनिः । निरक्षो [९] नित्राक्षी [१०] निवासी [११]
निवापी [१२] निशायी [१३] याचिव्याहसव्याह्वजवदवसा प्रतिषिद्धानाम् ॥
अयाधो [१४] अव्याहारी [१५] असंव्याहारी^{११} [१६] धन्नाजो [१७] अवाधो
[१८] अवासी [१९] अचामचित्तकर्तृकाणाम् ॥ प्रतिषिद्धानामित्यनुवर्तते ।
अचित्तकर्तृकेभ्यः प्रतिषिद्धेभ्योऽजन्तेभ्यो धातुभ्यो णिनिः । अकारी [२०] अहारी
[२१] अविनायी [२२] अविशायी [२३] अविशयी [२४] विषयी^{१२} देशे ॥

१. वाशिमदिदूषि' इति पाठान्तरम् ॥ २. 'वासनः' इति शब्दकोस्तुभे ॥

३. 'दूषणः' इति क्वाचित्कः पाठः ॥

४. इतोऽग्रे 'दर्पण' इत्यधिकं काशिकाशब्दकोस्तुभगणरत्नावलीषु ॥

५. क्वचिन्नोपलभ्यते ॥

६. 'पवनः' नास्ति शब्दकोस्तुभे ॥

७. 'जवनः' इति गणरत्नमहोदधौ ॥

८. इतोऽग्रे 'निपाननाणत्वम्' इत्यधिकं काशिकागणरत्नमहोदधौ ॥

९. 'चित्तनाशनः' इति गणरत्नमहोदधौ ॥

१०. नर्दन, विरोचन, विकर्तन, तर्दनः, दहन । असज्ञायामपि—'रिपुदमनः, पुरार्दनः,
रोगनाशनः, अरिसूदनः' इत्यधिकं गणरत्नमहोदधौ ॥ असज्ञायामपि—'रिपुदमनः, रोमनाशनः,
शत्रुसूदनः' इत्यधिकं गणरत्नावल्याम् ॥

११. 'असंव्यवहारी, असंव्याहारी, सकटाङ्गव्रजमनाविति गणरत्नमहोदधौ ॥

१२. "शोड स्वप्ने 'विशयी' वृद्धयभावो निपातनात् । यिञ् बन्धने 'विषयी' वृद्धयभाव
प्राप्नोति । इह पन्वमपि निपातनात्" शब्दकोस्तुभे । 'विशयी, विषयी वा देश' इति गणरत्न-
महोदधौ ॥

विषयी देशः [२५] अभिभावी भूते ॥ अभिभावी [२६] अपराधी* [२७] उपरोधी* [२८] परिभावी [२९] परिभवी* [३०] इति ग्रह्यादिगणः ॥

अथ पचादिः—पच [१] वच* [२] वष [३] वद [४] चल [५] पत* [६] तप [७] नदट [८] भषट् [९] वस [१०] गरट् [११] प्लवट् [१२] चरट्* [१३] तरट् [१४] चोरट् [१५] ग्राहट्* [१६] सूदट् [१७] देवट् [१८] मोरट्* [१९] जर [२०] मर [२१] क्षर* [२२] क्षम* [२३] सेव* [२४] मेघ* [२५] कोष* [२६] क्रोध [२७] मेघानर्त्त* [२८] प्राण* [२९] दश* [३०] सर्प* [३१] दर्प* [३२] दश* [३३] दम्भ* [३४] जारभर* [३५] इवपच* [३६] ॥ आकृतिगणोऽयं पचादिः ॥ इति पचादिरा-
कृतिगणः समाप्तः ॥ १३४ ॥

यही आदि शब्द का प्रत्येक के साथ सम्बन्ध है ॥

[नन्दिग्रहिपचादिभ्यो] नन्दादिक, ग्रहादिक और पचादिक धातुओं से यथाक्रम [ल्युणिम्यचः] ल्यु, णिभि तथा अच् प्रत्यय हों ॥ जैसे—[नन्दयतीति] नन्दनः । वासनः । मदनः । [जनानर्हयतीति जनार्दनः] आही । उत्साही । उवासी । स्थामी ॥ पचतीति पचः । वषः । वदः । [भवतीति भवः] ॥

१—वा०—“अजपि सर्वधातुभ्यः”—इस वार्तिक से धातुभाष से अच् प्रत्यय होता है ॥

जैसे—भवः । सवः । वदः इत्यादि ॥

१ इतोऽग्रे ‘अवरोधो’ इत्यधिकं शब्दकीस्तुभे गणरत्नमहोदधौ ॥

२. ‘उपरोधी’ इति गणरत्नावल्यामधिकम् ॥

३. इह पाक्षिको वृद्धयभाव इति शब्दकीस्तुभे । ‘विभर्त्त-विभावी’ इति भोजमतेन इति गणरत्नमहोदधौ ॥

४. नास्ति काशिकायाम् ॥

५. ‘तप-पत’ इति काशिकायाम् । तप’ नास्ति प्रक्रियाकीमुद्याम् ॥

६. नास्ति काशिकायाम् ॥

७. ‘ग्राहट्’ इति काशिकागणरत्नावलीगणरत्नमहोदधिषु ॥

८. नास्ति प्रक्रियाकीमुद्याम् ॥

९. जर-मर-क्षर क्षम एतेषां सूदट् शब्दात् पूर्वं पाठ काशिकायाम् ॥

१०. सव इति क्वचित् ॥

११. ‘मेघ’ इति प्रक्रियाकीमुद्याम् ॥

१२. ‘कोष’ इति नास्ति काशिकायाम्, कोष इति पाठान्तरं प्रक्रियाकीमुद्याम् ॥

१३. ‘मघ’ ‘नर्त्त’ इति प्रक्रियाकीमुद्याम् ॥ १४. ‘प्राण’ इति प्रक्रियाकीमुद्याम् ॥

१५. ‘सर्प-दर्प’ न स्तः काशिकाप्रक्रियाकीमुद्योः ॥

१६. ‘पङ्ग’ इति प्रक्रियाकीमुद्याम् ॥

१७. ‘दम्भ जारभर’ न स्तः प्रक्रियाकीमुद्याम् ॥

१८. सूरट्-मद-रज-क्षय-क्षय-दोषट् एतेऽत्र गणरत्नमहोदधौ । वश-रण-वर-गोप-मघ-देह-प्ररोह-चेल-दर-स्कन्द-जैव-दर्श-वह एते गणरत्नमहोदधावधिका ॥

यह अच् प्रत्यय धातुमात्र से इष्ट है, इससे पचादिगण का कथन शब्दों के साथ अनुबन्ध लगाने और बाधकों को बाधने के लिये है । जैसे नदत्-चोरट्-देवट् इत्यादि टित् माने हैं, नदः । चोरः । देवः । छोलिङ्ग मे—नदी । चोरी । देवी । यहां इगुपधत्व मानकर दिवु धातु से क प्रत्यय प्राप्त था उसको बाध कर अच् प्रत्यय हुआ ॥ चारभरा, अपचा इनमे ['कर्मण्यण्'] से अण् प्राप्त था ॥ १३४ ॥

इगुपधज्ञाप्रोकिरः कः ॥ १३५ ॥

इगुपधज्ञाप्रोकिरः । ५ । १ । कः । १ । १ ॥

इक्-उपधायां यस्य तस्मात्, **ज्ञा अवबोधने**, प्रीञ् तर्पणे कान्तौ च^१ कः **विज्ञेये**^२, इत्येतेभ्यो धातुभ्यः कः प्रत्ययो भवति ॥ इगुपध—क्षिपः । बुधः । जानातीति ज्ञः । आकारस्य लोपः । प्रीणातीति प्रियः । किरतीति किरः ॥ देवादयाः शब्दा इगुपधलक्षणा ये पचादिवु पठ्यन्ते तेभ्योऽप्येव भवति ॥ १३५ ॥

[इगुपधज्ञाप्रोकिरः] इक् जिसके उपधा से हो और ज्ञा, प्री तथा क धातुओं से [कः] क प्रत्यय हो ॥

जैसे—इगुपधों से—क्षिपः । बुधः । जानीतीति ज्ञः । यहां आकार का लोप हो जाता है । प्रीणातीति प्रियः । किरतीति किरः ॥ इगुपध जो 'देव' आदि शब्द पचादि में पड़े हैं, उनसे अच् ही होता है ॥ १३५ ॥

आतश्चोपसर्गो ॥ १३६ ॥

एस्यापवादः । आतः । ५ । १ । च [अ०] उपसर्गो । ७ । १ ॥ उपसर्ग उपपदे सति आकारान्ताद् धातोः कः प्रत्ययो भवति ॥

प्ररातीति प्ररः । प्रलातीति प्रलः ॥ १३६ ॥

यह 'ए' प्रत्यय का अपवाद है ॥

[उपसर्ग] उपसर्ग पूर्व हो तो [आतः] आकारान्त धातु से क प्रत्यय हो ॥

जैसे—प्ररातीति प्ररः । प्रलातीति प्रलः । [प्रस्थः । प्रवः । सुगलः । सुम्लः] ॥ १३६ ॥

पाघ्राष्ठमाधेट्टृशः शः ॥ १३७ ॥

पाघ्रा० दृशः । ५ । १ । शः । १ । १ ॥ पादीनां समाहारद्वन्द्वः ॥ दृशधातोरि-
गुपधात्वात् कः प्राप्तोऽन्येभ्य आकारान्तत्वात् सोऽनेन बाध्यते ॥ पादिभ्यः सोपसर्ग-
निरुपसर्गभ्यो धातुभ्यः सर्वत्र शः प्रत्ययो भवति ॥

१. आ० सू० ९७६ ॥

३. धा०—क्रया०—२ ॥

५. धा० सू० ९७७ ॥

२. धा०—क्रया०—२६ ॥

४. धा०—तुदा०—१२५ ॥

६. धा० सू० ९७८ ॥

[पा-] पिबतीति पिबः । प्रपिबतीति प्रपिबः [घ्रा-] जिघ्रतीति जिघ्रः । विजिघ्रः । घ्मा—घमतीति घमः । उद्धमः । विघमः । घेद्—घयतीति घयः । प्रघयः । दृश—पश्यतीति पश्यः^१ उत्पश्यः । विपश्यः ॥ अत्र श-प्रत्ययस्य शित्वात् पादिप्रकृतीनां पिबाद्यादेशा भवन्त्येव ॥

१—वा०—जिघ्रः संज्ञायां प्रतिषेधः^२ ॥

सोपसर्गाद् 'घ्रा' धातोः संज्ञायां विषये शः प्रत्ययो न स्यात् ॥

व्याजिघ्रतीति व्याघ्रः, किन्तु कः प्रत्ययो भवति । तत्र कित्वादाकारलोपे सिद्धिः ॥ १३७ ॥

यहाँ समाहारखण्ड समास है ॥ हन् धातु के इगुपध होने से तथा अन्य धातुओं के आकारान्त होने से क प्राप्त था सो उसका यह अपवाद है ॥

[पाघ्राघ्माघेद्दृशः] पादि सोपसर्ग तथा निरूपसर्ग धातुओं से सर्वत्र [श'] ण प्रत्यय होता है ॥ जैसे—पा—पिबतीति पिबः । प्रपिबतीति प्रपिबः । घ्रा—जिघ्रतीति जिघ्रः । विजिघ्रः । घ्मा—घमतीति घमः । उद्धमः । विघमः । घेद्—घयतीति घयः । प्रघयः । दृश्—पश्यतीति पश्यः । उत्पश्यः । विपश्यः । यहाँ श प्रत्यय के शित् होने के कारण पादि धातुओं को पिबादि आवेश हो जाते हैं ॥

१—वा०—“जिघ्रः संज्ञायां प्र०”—सोपसर्ग घ्रा धातु से संज्ञाविषय में श प्रत्यय न हो ॥ जैसे—व्याजिघ्रतीति व्याघ्रः । किन्तु यहाँ क प्रत्यय होता है ॥ 'क' प्रत्यय के कित् होने से 'घ्रा' के आकार का लोप होता है ॥ १३७ ॥

अनुपसर्गाल्लिम्पविन्दधारिपारिवेद्युदेजितिसाति- साहिभ्यश्च' ॥ १३८ ॥

अनुपसर्गात् । ५ । १ । लिम्पविन्द० साहिभ्यः । ५ । ३ ॥ [च । अ०] उपसर्गरहितेभ्यो लिम्पादिधातुभ्यः शः प्रत्ययो भवति ॥ लिम्पतीति लिम्पः । विन्दतीति विन्दः । लिम्पिविन्दिम्यामिगुपधत्वात् कः प्राप्तः । लिपिविद्योः शप्रत्यये परतो भुचादित्वात्नुमागमः^३ । धार्यादयो ध्वन्ता धातवः सन्ति । धारयः । पारयः । वेदयः । उदेजयः । जेतयः । सातयः । साहयः ॥

१ यदा पश्य पश्यते कर्मवर्त्तम् (माण्डू० ३ । १ । ३ ॥) इत्यादि वचनप्रामाण्यात् ज्ञायते-
अनुपसर्गोऽप्यत्र शप्रत्यय उत्पद्यत इति । तथा च न पश्यो मृत्पुं पश्यति, सर्वं ह पश्यः पश्यति
(छान्दो० ७ । २६ । २) ॥ पाणिनिरपि—पश्यार्ब्रह्मालोचते (अ० ८ । १ । २५) इति
निपातनाद्धावे श-प्रत्यय इत्याह ॥

२. (क) अ०—३ । १ । १३७ भा० ॥ (ख) आ० वा० ९७९ ॥

३ आ० सू० ९८० ॥

४. अ० ७ । १ । ५९ ॥

‘अनुपसर्गात्’ इति किम्—प्रलिपः । प्रविदः । अत्रेगुपधलक्षण. कः ॥

१—वा०—अनुपसर्गात्त्रि लिम्पे. ॥

‘नि’ उपसर्ग उपपदे ‘लिम्प’ धातोः श प्रत्ययः स्यादेव । निलिम्पा नाम देवाः ॥ १ ॥

१—वा०—गवादिषु विन्देः संज्ञायामुपसर्गानम् ॥

गवादिशब्देषूपपदेषु ‘विन्द’ धातोः [संज्ञायां] शः प्रत्ययो भवति ॥

गोविन्दः । अरविन्दः ॥ २ ॥

धार्म्यादिषु प्रत्ययस्य सार्वधातुकत्वाण्णेलोपो न भवति ॥ १३८ ॥

[अनुपसर्गात्] उपसर्गरहित [लिम्पविन्द० साहिभ्यः] लिम्प-विन्द-धारि-पारि-वेदि-उदेजि-चेति-साति-साहि इन धातुओं से ‘न’ प्रत्यय हो ॥

जैसे—लिम्पतीति लिम्पः । विन्दतीति विन्दः । लिपि तथा विदि से इगुपध ‘क’ प्राप्त था, उसका अपवाद ‘न’ कहा, लिपि, विदि के मुचादि में होने से ‘न’ परे ‘नुम्’ का आगम ‘शे मुचादीनाम्’ (अ० ७ । १ । ५९) से हो जाता है ॥ ‘धारि’ आदि ण्यन्तो का ग्रहण है । धारयः । पारयः । वेदयः । उदेजयः । चेतयः । सातयः । साहयः ॥

‘अनुपसर्गात्’ ग्रहण इसलिये है कि—प्रलिपः । प्रविदः । यहाँ इगुपधलक्षण ‘क’ प्रत्यय ही हो ॥

१—वा०—“अनुपसर्गात्त्रि लिम्पेः”—अनुपसर्गात् इस विषय में निपूर्वक ‘लिम्प’ धातु से ‘न’ प्रत्यय हो ही जाता है ऐसा समझना चाहिये ॥

जैसे—निलिम्पा नाम देवाः ॥

२—वा०—“गवादिषु विन्देः०”—गवादि उपपद हों तो ‘विदल’ धातु से “न” प्रत्यय संज्ञा में कहना चाहिये ॥

जैसे—गोविन्दः । अरविन्दः ॥

न-प्रत्यय के सार्वधातुक होने से धार्म्यादि ण्यन्तों के ‘णि’ का लोप नहीं होता ॥ १३८ ॥

ददातिवधात्योर्विभाषा ॥ १३९ ॥

‘अनुपसर्गात्’ इत्यनुवर्तते । अप्राप्त विभाषेयम् । वक्ष्यमाणसूत्रादादन्तत्वाणः प्राप्तस्तस्यापवादः शः प्रत्ययो विकल्पेन भवति । दुदाञ्, दुधाञ्, इत्येताभ्यां शः प्रत्ययो विकल्पेन भवति, पक्षे एाञ्च ॥ ददः । दधः । दायः । धायः । अत्र शपक्षे शप्रत्य-

१ (क) अ०—३ । १ । १३८ भा० ॥ (ख) आ० वा० स० ९८१ ॥

२. (क) अ०—३ । १ । १३८ भा० ॥ (ख) आ० वा० ९८२ ॥

३. आ० सू० ९८३ ॥

यस्य सार्वधातुकत्वात् 'इलौ' द्विवचनम् । 'इनाभ्यस्तयोरातः' इत्याकारलोपः ।
एपक्षे एित्वाद् 'युक्' आगमश्च ॥

'अनुपसर्गात्' इति किम्—प्रदः । प्रघः । अत्र 'आतश्चोपसर्गे' इति कः प्रत्यय
एव भवति ॥ १३६ ॥

यहां 'अनुपसर्गात्' पद का अनुवर्तन है ॥ 'इयाद्वयधा०' इस से 'ए' प्राप्त था उसका
अपवाद यह 'ण' प्रत्यय विकल्प से होता है ॥

उपसर्गरहित [ददातिदधात्योः] इदाञ्, दुधाञ् धातुभो से 'ण' प्रत्यय [विभाषा]
विकल्प से होता है, पक्ष में ए भी होता है ॥ जैसे—दद । दध । दाय । दाय ॥ ण प्रत्यय के
सार्वधातुक होने से "इलौ" इस सूत्र से द्विवचन हो जाता है और 'इनाभ्यस्तयोरातः' इस सूत्र
से आकार का लोप होता है और ए पक्ष में वृद्धि और युक् का आगम होता है ॥

'अनुपसर्गात्' ग्रहण इसलिये है कि—प्रद । प्रघः । यहां 'आतश्चोपसर्गे' (अ० ३ । १ ।
१३६) से क प्रत्यय होता है ॥ १३९ ॥

ज्वलितिकसन्तेभ्यो णः ॥ १४० ॥

'अनुपसर्गात्—विभाषा' चानुवर्तते । ज्वलितिकसन्तेभ्यः । ५ । ३ । णः । १ ।
१ ॥ धातुपाठस्यायं निर्देशः । ज्वल इति 'ज्वल' दीप्तौ' इत्यारभ्य 'कम्' गर्तो'
इत्यन्तेभ्योऽनुपसर्गेभ्यो धातुभ्यो विकल्पोन ए' प्रत्ययो भवति, पक्षे सामान्यविहितोऽच् ॥
ज्वलतीति ज्वालः । चालः । ज्वलः । चलः ॥

'अनुपसर्गात्' इति किम्—प्रज्वलः । प्रचलः अत्र नित्यमत्रैव भवति ॥

१—वा०—ततोतेरुपसर्गान् ॥

अवतनोतीत्यवतानः । अत्र । सोपसर्गादिपि नित्य ए एव भवति ॥ १४० ॥

'अनुपसर्गात्' तथा 'विभाषा' पद का अनुवर्तन है । [यहां इति कृद्ध आदि ग्रहण के लिये
है] ॥

[ज्वलितिकसन्तेभ्यः] 'ज्वल दीप्तौ' से लेकर 'कम् गर्तो' तक अनुपसर्ग धातुभो से
विकल्प करके ए प्रत्यय हो, पक्ष में सामान्यविहित अच् भी होता है ॥

जैसे—ज्वलतीति ज्वालः । चालः । ज्वलः । चलः ॥

१. अ० ६ । १ । १० ॥

२. अ० ६ । ४ । ११२ ॥

३. अ० ३ । १ । १३६ ॥

४. आ० सू० ९८४ ॥

५. धातुपाठे कसधात्वन्तर समाप्त्यर्थो वृच्छकृद्धः पठ्यते तदेतत् सूत्रे कसन्तग्रहणाद्वर्षपाठो
वृच्छकृद्धस्येति ज्ञाप्यतेऽन्यथा सूत्रकारो ज्वलादिभ्य इत्येव ब्रूयात् ॥

३. आ०—स्वा०—७९३ ॥

७. आ०—स्वा०—८५० ॥

८ (क) अ० ३ । १ । १४० आ० ॥ (ख) आ० वा० ९८५ ॥

अनुपसर्गात् ग्रहण इति नियमः है कि—प्रज्वल. । प्रचलः । यहाँ नित्य प्रच् ही जाना है ॥

१ — वा० — “तनोतेरु०” — तन् धातु से ‘ण’ प्रत्यय कहना चाहिये । जैसे— अवतनोती-
चक्षतानः । यहाँ सोपसर्ग से भी नित्य ‘ण’ ही होता है ॥ १४० ॥

श्याद्व्यधासु संस्रवतीण्वसावहलिहश्लिषश्वसश्च’ ॥ १४१ ॥

अनुपसर्गादिति, विभाषेति च निवृत्तम् । श्या० श्वस. । ५ । १ । च [अ०] ।
श्यादीनां समाहारद्वन्द्वः ।। श्येङ्-आकारान्त-व्यध-आसु-सस्रु-अतीण-अवसा-अवह-
लिह-श्लिष-श्वस-इत्येतेभ्यो धातुभ्यो णः प्रत्ययो भवति ॥

आकारान्तत्वाच्च श्येङ् धातोरपि स्यादेव पुनः पृथग्रहणं सोपसर्गात् ‘क’
बाधनार्थम् । अर्थात् सोपसर्गाभिरुपसर्गात् सर्वथा एण एव स्यात् । श्यायः । अवश्यायः ।
प्रतिश्यायः । [दायः । धायः] प्रायः । पायः । लायः । आकारान्तेभ्यः सोपसर्गेभ्यः क
एव भविष्यति । प्रप्रः । प्रपः । प्रलः ॥ व्याधः । आस्रावः । [सस्रावः] अत्यायः ।
अवसायः । अत्राप्याकारान्तत्वादेव स्यात् पुनर्नियमार्थं ग्रहणमवपूर्वदेव एणः स्यात् ।
अवहारः । लेहः । श्लेषः । श्वासः । श्यादिषु शिदाश्रयी युक्वृद्धी भवत इति ॥ १४१ ॥

यहाँ ‘अनुपसर्गात्’ तथा ‘विभाषा’ पद को निवृत्ति है ॥ सूत्र में समाहारद्वन्द्व समास है ॥
[श्याद्व्यधा० श्वसः] श्येङ् आकारान्त-व्यध-आसु-सस्रु-अतीण-अवसा-अवह-लिह श्लिष-श्वस
एत धातुओं से एण प्रत्यय हो ॥

आकारान्त होने से श्येङ् धातु से भी हो ही जाता पुनः पृथक् ग्रहण सोपसर्ग के बाधन के
लिये है अर्थात् सोपसर्ग तथा निरुपसर्ग दोनों से ‘ण’ हो हो ॥

जैसे—श्यायः । अवश्यायः । प्रतिश्यायः । दायः । धायः । प्रायः । लायः ।
सोपसर्ग आकारान्त धातुओं से क ही होगा । प्रप्रः । प्रपः । प्रलः । प्रदः । प्रधः । व्याधः ।
आस्रावः । सस्रावः । अत्यायः । अवसायः । इस उदाहरण में आकारान्त होने से ही हो जाता
पुनः ग्रहण करना नियम के लिये है कि ‘अत्र’ उपसर्ग पूर्व में ही एण हो ॥ अवहारः । लेहः ।
श्लेषः । श्वासः ॥ श्यादि न शित् को मानकर युक् का आगम तथा वृद्धि होते हैं ॥ १४१ ॥

दुन्योरनुपसर्गो’ ॥ १४२ ॥

दुन्यो. । ६ । २ । अनुपसर्गो । ७ । १ ॥ ‘दु गती’ ‘दुदु उपतापे’ ‘णीञ्
प्रापणे’ इत्येताभ्यामुपसर्गरहिताभ्यां धातुभ्या एण प्रत्ययो भवति ॥

दवति दुनोति वा दावः । नयतीति नायः ॥

‘अनुपसर्गो’ इति किम्— प्रदवः । प्रणयः, अत्रात्रैव भवति ॥ १४२ ॥

१. आ० सू० ९८६ ॥

२. आ० सू० ९८७ ॥

३. आ० — भ्वा० — ९२९ ॥

४. धा० — स्वा० — १० ॥

५. धा० — श्वा० — ८८८ ॥

[अनुपसर्ग] उपसर्गरहित [दुन्योः] 'दु' तथा 'नी' धातु से एा प्रत्यय हा ॥

जैसे—दवति दुनोतीति वा दाव. । नयतीति नाय. ॥

'अनुपसर्ग' ग्रहण इसलिये है कि—प्रदवः, प्रणय । यहाँ 'अच्' हो होता है ॥ १४२ ॥

विभाषा ग्रहः ॥ १४३ ॥

[विभाषा । अ० । ग्रहः । ५ । १ ॥] अप्राप्तविभाषेयम् । अच् प्राप्ती एो विकल्प्यते ॥ ग्रहधातोर्विकल्पेन एाः प्रत्ययो भवति ॥ ग्रहः ग्राहः । एापक्षेऽत्र वृद्धिः ॥ १४३ ॥

यहाँ 'अप्राप्त विभाषा' है । अच् को प्राप्ति में एा का विकल्प से विधान है ॥

[ग्रहः] ग्रह धातु से [विभाषा] विकल्प करके 'एा' प्रत्यय होता है ॥

जैसे—ग्रहः । ग्राहः ॥ एा पक्ष में वृद्धि होती है ॥ १४३ ॥

गेहे कः ॥ १४४ ॥

गेहे । ७ । १ । कः । १ । १ ॥ अचोऽपवादः ॥ ग्रहधातोर्गेहे वेदमाभिधेये सति कः प्रत्ययो भवति ॥ गृह्णातीति गृहं वेदम् । तात्स्थ्योपाधिना गृहस्था दारादयोऽपि गृहा उच्यन्ते ॥ १४४ ॥

यह सूत्र 'अच्' का अपवाद है ॥

[गेहे] गेह (घर) अभिधेय हो तो ग्रह धातु से [कः] क प्रत्यय होता है ॥

जैसे—गृह्णातीति गृहं वेदम् [गृह्णति षडर्थानिति गृहाणि वेदमानि ।] तात्स्थ्योपाधि से स्त्रियों को भी गृह कहते हैं । गृहा दाराः ॥ १४४ ॥

शिल्पिनि ष्वुन् ॥ १४५ ॥

शिल्पिनि । ७ । १ । ष्वुन् । १ । १ ॥ शिल्पिनि कारुण्यभिधेये सति धातो. ष्वुन् प्रत्ययो भवति ॥

१—वा०—नृतिखनिरञ्जिभ्य इति वक्तव्यम् ॥

१. आ० सू० ९८८ ॥

२ (क) देवत्रातो गलो ग्राह इति योमे च सद्विधि ।

मियन्ते न विभाष्यन्ते गवाक्षाः सशितवता ॥ (भाष्ये—अ० ३। ३ १२६ ।

७ । ४ । ४१ ॥) इति भाष्यवचनाद् व्यवस्थितविभाषणम् । तेन 'ज्योतिषि ग्रहः' एव, जलचरे 'ग्राहः' एव प्रयुज्यते ॥

(ख) अत्र सूत्रे १४३ आख्यातिकटिप्पणमप्यवलोक्यम् ॥

३. आ० सू० ९८९ ॥

४. आ० सू० ९९० ॥

५. महाभाष्ये तु.....रञ्जिभ्य इति पाठः ॥

सामान्यघातुभ्यः प्राप्त 'ध्वन्' नियम्यते । नर्त्तकः । खनकः । रजकः । नर्त्तकी । खनकी । रजकी ॥

रजकशब्दे वार्तिकेनानुनासिकलोपः । ध्वनि षित्करण डीषर्थम् । नित्करणश्च स्वरार्थम् ॥

'शिल्पिनि' इति किम्—नृतः । खनः । रज्जः ॥ 'नृत्यादिभ्यः' इति किम्—वायकः । अत्र ध्वन्नेव भवति सरूपत्वान्नित्यम् ॥ १४५ ॥

[शिल्पिनि] जिल्पी कर्त्ता हो तो घातु से [ध्वन्] प्रत्यय हो ॥

१—वा०—“नृतिखनिरजिभ्य इति वक्तव्यम्” इस वार्तिकवचन से सामान्य घातुओं से ध्वन् का नियम कर दिया कि इन घातुओं से ही हो ॥ जैसे—नर्त्तकः । खनकः । रजकः । नर्त्तकी । खनकी । रजकी ॥ रजक शब्द में अनुनासिक का लोप रजकरजनरजस्सूपसंख्यातम् (अ० ६ । ४ । ३३ भा०) इस वार्तिक से होता है ॥ 'ध्वन्' में णि करण डीष् प्रत्यय के लिये है । तथा नित् करण स्वर के लिये है ॥

'शिल्पिनि' ग्रहण इसलिये है कि—नृतः । खनः । रज्जः ॥ 'नृत्यादि' का ग्रहण वार्तिक में इसलिये है कि—वायकः । यही सरूप होने से नित्य ध्वल् हो होता है ॥ १४५ ॥

गस्थकन्' ॥ १४६ ॥

'शिल्पिनि' इत्यनुवर्त्तते । 'श्याद्व्यधे'त्याकारान्तत्वाणः प्राप्तस्तस्यायमपवादः । गः । ५ । १ । थकन् । १ । १ ॥ गा घातोस्थकन् प्रत्ययो भवति शिल्पिन्यभिधेये । गायतीति गायकः । गायिका ॥ १४६ ॥

'शिल्पिनि' पद का अनुवर्त्तन है । आकारान्त होने से 'श्याद्व्यधा०' से 'ण' प्राप्त या इस का ग्रह अपवाद है ।

जिल्पी कर्त्ता हो तो [गः] 'गै' घातु से [थकन्] थकन् प्रत्यय होता है ॥ जैसे—गायतीति गायकः । शीलिङ्ग में -गायिका ॥ १४६ ॥

ण्युट् च' ॥ १४७ ॥

'गः' इत्यनुवर्त्तते शिल्पिनि च [ण्युट् । १ । १ । च । अ०] ॥ शिल्पिन्यभिधेये सति गाधानोण्युट् प्रत्ययश्च भवति ॥ गायनः । गायनी । टित्करणान्डीप् । नित्वाद्युक् । पृथग्योग उत्तरार्थः ॥ १४७ ॥

'गः' तथा 'शिल्पिनि' पद का अनुवर्त्तन है ॥

जिल्पी कर्त्ता में 'गै' घातु से [ण्युट्] ण्युट् प्रत्यय भी हो ॥

जैसे—गायतीति गायनः । ओलिङ्ग में गायनी । 'टिन्' होने से ओप्, णिप् होने से युक् हो जाता है । पृथक् ग्रहण उत्तरार्थ है ॥ १४७ ॥

हश्च व्रीहिकालयोः ॥ १४८ ॥

'ण्युट्' इत्यनुवर्तते । हः । ५ । १ । च [अ०] व्रीहिकालयोः । ७ । २ । ह इति सामान्यग्रहणात् 'ओहाङ्' गतौ 'ओहाक्' त्यागे इति द्वयोरेव ग्रहणम् ॥

व्रीहिकालयोरभिधेययोर्ह्यातोण्युट् प्रत्ययो भवति ॥ हायना व्रीहयः । हायनः संवत्सरः । णिप्त्वादत्र युक् ॥ १४८ ॥

'ण्युट्' पद का अनुवर्तन है । 'हः' पद से सामान्य करके 'ओहाक् त्यागे' तथा 'ओहाङ् गतौ' दोनों का ही ग्रहण है ॥

[व्रीहिकालयोः] व्रीहि और काल अभिधेय हों तो [हः] ओहाक् और ओहाङ् घातु से 'ण्युट्' प्रत्यय हो ॥

जैसे— [जहाति जलं जिहीते प्राप्नोति वा] हायन व्रीहिः । [जहाति भावान् जिहीते प्राप्नोति वा] हायनः संवत्सरः ॥ णिप् होने से यहां 'युक्' हो जाता है ॥ १४८ ॥

प्रसृत्वः समभिहारे वुन् ॥ १४९ ॥

प्रसृत्वः ५ । १ । समभिहारे । ७ । १ । वुन् । १ । १ ॥ सम्यभिचारेण क्रियाकरणं समभिहारः ॥ प्र-सृ-लू इत्येतेभ्यो घातुभ्यो वुन् प्रत्ययो भवति समभिहारे गम्यमाने । प्रवतीति प्रवकः । सरतीति सरकः । लुनातीति लवकः ॥

भा—१—वा०—प्रसृत्वः साधुकारिणि वुन् विधानम् ॥

सकृदपि यः सुष्ठु करोति तत्र यथा स्यात् । बहुशोऽपि यो दुष्ठु करोति तत्र मा भूत् ॥ १४९ ॥

अच्छी प्रकार विचारपूर्वक क्रिया करना यहां समभिहार कहाता है ॥

प्र-सृ-लू इन घातुओं से वुन् प्रत्यय हो समभिहार अर्थात् अच्छे प्रकार क्रिया करनेवाला कर्त्ता अभिधेय हो तो ॥

जैसे—प्रवतीति प्रवकः । सरतीति सरकः । लुनातीति लवकः ॥

१-वा० —“प्रसृत्वः साधुकारिणि वुन्” —इस वाक्तिक से अच्छा करने में एक बार करने पर भी वुन् होता है, अच्छा न करने में अनेक बार में भी वुन् नहीं होता ॥ १४९ ॥

१. आ० सू० ९९३ ॥

२. धा०—जुहो०—७ ॥

३. धा०—जुहो०—८ ॥

४. आ० सू० ९९४ ॥

५. अ० ३ । १ । १४९ आ० ॥

आशिषि च' ॥ १५० ॥

'बुन्' इत्यनुवर्तते । आशिषि । ७ । १ । च [अ०] ॥ आशिषि गम्यमानायां घातुमात्राद् बुन् प्रत्ययो भवति ॥ जीवकः शरदः शतम् । पठको निर्विघ्नः । शतं वर्षाणि जीवतु, निर्विघ्नः पठत्वित्यर्थः ॥ १५० ॥

॥ इति तृतीयाऽध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

यहाँ 'बुन्' पद का अनुवर्तन है ।

[आशिषि] आशीर्वाद अर्थ गम्यमान हो तो घातुमात्र से बुन् प्रत्यय होता है ॥

जैसे—जीवकः शरदः शतम् । पठको निर्विघ्नः । सौ वर्ष तक जीवे और निर्विघ्न पढ़े यह आशीर्वाद है ॥ १५० ॥

[तीसरे अध्याय का प्रथमपाद समाप्त हुआ]

अथ तृतीयाध्याये द्वितीयः पादः ॥

कर्मण्यण् ॥ १ ॥

[कर्मणि । ७ । १ । अण् । १ । १ ।] ॥ अत्र त्रिविधं कर्म गृह्यते—
निर्वर्त्यमानं, विक्रियमाणं, प्राप्यञ्च, तत्र त्रिविधे कर्मण्युपपदे धातुमात्राद् 'अण्' प्रत्ययो
भवति ॥

निर्वर्त्यमाने—कुम्भं करोतीति कुम्भकारः । नगरकारः ॥ विक्रियमाणे—विकृत-
भाषिनि—केदारं लुनतीति केदारलावः । शरलावः । काण्डलावः ॥ प्राप्ये—
वेदानधीते वेदाध्यायः । सास्त्राध्यायः ॥

उपपदाधिकारेऽण् विधीयते स उत्सर्गः ॥ 'ग्रामं गच्छति, आदित्यं पश्यति'
इत्यादिष्वनभिधानादण् न भवति ॥

वा०—शीलिकामिभ्याचरिभ्यो ण् पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वञ्च ॥ १ ॥

मांसशीलः । मांसशीला । मांसकामः । मांसकामा । मांसभक्षः ।
मांसभक्षाः । आचरि—कल्याणाचारः । कल्याणाचारा ॥ १ ॥

वा०—ईक्षिमिभ्याञ्च ॥ २ ॥

ईक्षिमिभ्यामणि णः प्रत्ययः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वञ्च भवति ॥ सुखप्रतीक्षः ।
सुखप्रतीक्षा । कल्याणक्षमः । कल्याणक्षमा ॥ २ ॥

अण्—वाचनार्थं 'ण' विधानम् । यद्यण् स्यात्तर्हि नित्यं ङीप् स्यात्, तत्र टाप् यथा
स्यात् । 'गतिकारकोपपदान् कुन्' इत्युत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं प्राप्तां, पूर्वपदप्रकृतिस्वरो
यथा स्यात् ॥

वा०—अन्नादायेति च कृता व्यत्ययश्छन्दसि ॥ ३ ॥

अन्नादायान्नपतये ॥ य आहुतिमन्नादा हत्वा ॥ अन्नमतीति विग्रहणा[६]
'अण्' प्राप्तस्तस्य प्रसङ्गेऽच् प्रत्ययो भवति व्यत्ययेन । स्वरसिद्ध्यर्थं व्यत्ययः ॥ १ ॥

१. आ० सू० ९९६ ॥

२. अ० ३ । २ । १ भा० ॥ (ख) आ० वा० ९९८ ॥

३. अ० ३ । २ । १ भा० ॥ (ख) आ० वा० ९९९ ॥

४. अ० ६ । २ । १३९ ॥

५. अ० ३ । २ । १ भा० ॥ (ख) आ० वा० ९९७ ॥

६. अनुपनञ्चमूलमिदम् ॥

७. 'कृत्वा' इति तु भाष्ये सार्वत्रिक पाठः ॥

इस सूत्र में निर्वर्त्यमान, विक्रियमाण तथा प्राप्य इन तीन प्रकार के कर्मों का ग्रहण है ॥

[कर्मणि] त्रिविध कर्म उपपद हो तो धातुमात्र से [अण्] अण् प्रत्यय होता है ॥ जैसे—निर्वर्त्यकर्म मे—कुम्भ करोतीति कुम्भकारः । नगरकारः ॥ विक्रियमाण म—केदार लुनातीति केदारलावः । शरलावः । काण्डलावः ॥ प्राप्य म—वेदानधीत इति वेदाध्यायः । शास्त्राध्यायः ॥

उपपद के अधिकार में विहित यह अण् उत्सर्ग है ॥ ग्रामं गच्छति । आदित्यं पश्यति । इत्यादि प्रयोगों में अन्विधान से अण् नहीं होता ॥

वा०—शोलकामि०—माँसशीलः । माँसशीला । माँसकामः । माँसकामा ।
माँसभक्षः । माँसभक्षा । कल्याणाचारः । कल्याणाचारा । १ ॥

वा०—ईक्षिक्षमिभ्याश्च—ईक्ष तथा क्षम इन से 'ण' प्रत्यय होता है तथा पूर्वपद प्रकृति-स्वर भी ॥ जैसे—मुखप्रतीक्षः । मुखप्रतीक्षा । कल्याणक्षमः । कल्याणक्षमा ॥ २ ॥

इन वार्तिकों से 'ण' विधान 'अण्' वाचन के लिये किया है, क्योंकि यदि 'अण्' होता तो नित्य ङीप् होता, परन्तु अब टाप् होता है ॥

१. कर्म के इन तीन भेदों का लक्षण भट्टहरि ने (वाक्यपदीय—का० ३ । का० ४५, ४७-४८) निम्न कारिकाओं द्वारा किया है—

निर्वर्त्यलक्षणम्—

समी वाऽविद्यमाना वा प्रकृतिः परिणामिनो । यस्य नाभीपते तस्य निर्वर्त्यत्वं प्रचक्षते ॥ १ ॥

विकार्यल०—

प्रकृःपुच्छेन मन्मूषं किञ्चिद् काष्ठादि-भस्मवत् । किञ्चिद्गुणान्तरोत्पत्त्या सुवर्णादि विकारवत् ॥ २ ॥

प्राप्यल०—

क्रियाकृतविशेषाणां सिद्धयंत्र न मन्वते । दर्शनावनुमानाद् वा तत्प्राप्यमिति कथ्यते ॥ ३ ॥

इसका भाषार्थ ग्राह्यातिक की टिप्पणी में निम्न प्रकार है—

जिसका उपादान कारण विद्यमान न हो वह निर्वर्त्य कहाता है, जैसे—संयमं करोति । अथवा जिसका विद्यमान भी उपादान कारण विवक्षित न हो वह भी निर्वर्त्य कहाता है । जैसे—घट करोति ॥ जब उपादान कारण ही परिणामी माना जाय तो निर्वर्त्य कर्म भी विकारी हो जाता है, जैसे—मृद घट करोति । और जब भेदविवक्षा है तब वही निर्वर्त्य कर्म रहता है, जैसे—मृदा घट करोति । विकार्य कर्म दो प्रकार का है अर्थात् एक तो प्रकृति के विनाश से जो कृद्ध विकार उत्पन्न हो, जैसे—काष्ठादि भस्म और दूसरा गुणान्तर से जो उत्पन्न हो, जैसे—सुवर्णादि विकार कुण्डलादि ॥ जिसमें प्रत्यक्ष वा अनुमान से क्रियाकृत विशेष न पाया जाय अर्थात् प्रथम से न हो वह प्राप्य कर्म कहाता है ॥

‘गतिकारकोपपदात् कृत्’ इस सूत्र से उत्तरपद प्रकृतिस्वर प्राप्त था, इस वार्तिक से पूर्वपद-प्रकृतिस्वर हो जाता है ॥

वा० —अन्नादायेति० —वेद विषय में ‘अन्नादाय’ इत्यादि प्रयोगों के लिये कृत्संज्ञक प्रत्ययों का व्यत्यय देखा जाता है ॥ जैसे —अन्नादायान्नपतये । य आहुतिमन्नादा हुत्वा इत्यादि में ‘अन्नमसोति’ इस विग्रह में कर्मोपपद ‘अद’ धातु से ‘अच्’ की प्राप्ति में ‘अच्’ प्रत्यय विकल्प से होता है । यहां व्यत्यय स्वर की सिद्धि के लिये है ॥ १ ॥

ह्वावामश्च' ॥ २ ॥

ह्वेञ्, वेञ्, माङ्, इत्येतेषामशिविषये कृतात्वानां निरनुबन्धकानां ग्रहणं क्रियते ॥ ह्वावाम् । ५ । १ । च [अ०] । ह्वादोनां समाहारद्वन्द्वः । ह्वादिभ्यो वक्ष्यमाणसूत्रेण कर्मण्युपपदे ‘कः’ प्राप्तस्तस्यायमपवादः ॥

ह्वादिभ्यः कर्मण्युपपदेऽण् प्रत्ययो भवति ॥

पुत्रं ह्वयति पुत्रह्वायः । तन्तुवायः । धान्यं मिमीत इति धान्यमायः ॥

यहां ह्वेञ्, वेञ्, तथा माङ् इन अशिवि विषय में ‘आत्थ’ हुए हुए निरनुबन्धों का ग्रहण है ॥ यहां समाहारद्वन्द्व समाप्त है । ह्वादि में अनेक “आतोऽनुपसर्गे कः” सूत्र से कर्म उपपद होने पर ‘क’ प्राप्त का उसका यह अपवाद है ॥

कर्म उपपद हो तो [ह्वावामः] ह्वेञ्, वेञ्, माङ् इन से ‘अण्’ प्रत्यय होता है ॥

जैसे—पुत्रं ह्वयति पुत्रह्वायः । तन्तुवायः । धान्यं मिमीत इति धान्यमायः ॥ २ ॥

आतोऽनुपसर्गे कः' ॥ ३ ॥

[आतः । ५ । १ । अनुपसर्गः । ७ । १ । कः । १ । १ ।]

अणोऽपवादः ॥ कर्मण्युपपद उपसर्गरहितेभ्य आकारान्तधातुभ्यः ‘कः’ प्रत्ययो भवति ॥

गां ददातीति गोदः । कम्बलदः ॥

अनुपसर्गे' इति किम् —गासदायः । कम्बलसंदायः । अत्राणिव यथा स्यात् ॥ ३ ॥

१. आ० सू० १००० ॥

२. ह्वेञ् सानुबन्धकस्य साहचर्यात् ‘वेञ् तन्तुसन्ताने’ इत्येव गृह्यते ‘वा गतिगन्धनयोः’ इति तु न गृह्यते, अकर्मकत्वाच्च ॥

‘मा’ इत्यनेन गामादाग्रहणोऽश्विषेवः (अ० १ । १ । २० आ०) इत्यनया परिभाषया सर्वेषां ग्रहणं प्राप्तम् । परन्त्वह (‘वेञ् प्रलिवाने’ आ० ‘माह माने’ जु०) इत्युभयोर्ग्रहणं भवति (‘मा माने’ अदा०) इत्यस्य तु न भवत्यकर्मकत्वात् ॥

३. आ० सू०—१००१ ॥

यह अण् का अपवाद है ॥ [अनुपसर्गे] उपसर्गरहित कर्म उपपद हो तो [आत.] आकारान्त धातुओं से [कः] 'क' प्रत्यय होता है ॥

जैसे—गोदः । कम्बलदः ॥

'अनुपसर्गे' ग्रहण इसलिये है कि गोसंदायः । कम्बलसंदायः । यहां 'अण' ही होता है ॥ ३ ॥

सुपिस्थः* ॥ ४ ॥

सुपि । ७ । १ । स्थः । ५ । १ ॥ सुपि सामान्यकारक उपपदे सति 'स्था' धातोः कः प्रत्ययो भवति ॥

एहे तिष्ठतीति गृहस्थः । समस्थः । विषमस्थः ॥

भा०—योगविभागः करिष्यते । आतोऽनुपसर्गे कः । ततः 'सुपि' । सुपि चातः को भवति । कच्छेन पिबतीति कच्छपः । कटाहेन पिबतीति कटाहपः । द्वाभ्यां पिबति द्विपः । ततः 'स्थः' । स्थश्च सुपि को भवति । किमर्थमिदं ? भावे यथा स्यात् । आखूत्थो वर्त्तते । श्येनोत्थः । शलभोत्थः ॥

'सुपि' इति योगविभागान् सुप्युपपदे कर्त्तरि प्रत्ययस्तेन 'गृहस्थ' इत्यपि सेत्स्यति । आखूनामुत्थानमिति विग्रहेण भावे 'कः' प्रत्ययो भवति* ॥ ४ ॥

[सुपि] सामान्यकारक उपपद हो तो [स्थः] 'स्था' धातु से 'क' प्रत्यय होता है ॥

जैसे—गृहे तिष्ठतीति गृहस्थः । समस्थः । विषमस्थः ॥

'सुपि' इस योग-विभाग से सुबन्त उपपद होने पर कर्त्ता में आकारान्त धातुओं से 'क' प्रत्यय हो जायगा, उसी से 'गृहस्थ' यह उदाहरण भी मिद हो जायगा । 'स्थः' इससे आखूत्थः इस उदाहरण में आखूनामुत्थानम् इस विग्रह से भाव में 'क' प्रत्यय हो जाता है ॥ ४ ॥

तुन्दशोकयोः परिमृजापनुदोः* ॥ ५ ॥

तुन्दशोकयोः । ७ । २ । परिमृजापनुदोः । ६ । २ ॥ अणोऽपवादः ॥

तुन्द-शोकयोः कर्मोपपदयोः परिपूर्वान् 'मृज' धातोरपपूर्वाच्च 'नुदः' 'क' प्रत्ययो भवति ॥

तुन्द परिमाष्टि तुन्दपरिमृजः । शोकमपनुदतीति शोकापनुदः ॥

'तुन्दशोकयोः' इति किम्—मुखं परिमाष्टि मुखपरिमाजं* । अत्रान्यकर्मण्युपपदे-ऽणोव भवति ॥

१ आ० सू०—१००२ ॥

२ आ० सूत्रे १००२ ॥ टिप्पणमप्यवलोकनीयम् ॥

३ आ० सू०—१००३ ॥

४ 'तुन्दपरिमाजं' इति प्रत्युदाहरता भाष्यकारेण 'अजादौ संक्रमे विभाषा वृद्धिमारभन्ते' इत्येतस्यानित्यत्वं ज्ञापितं भवति ॥

व्यवस्थितविभाषयाऽत्र वृद्धिर्नैति वदन्तस्त्वेतद्भाष्यवचनप्रामाण्यादुपेक्षणीया ॥

वा०—आलस्यसुखाहरणयो^१ ॥ १ ॥

अनयोरभिधेययोः सतोः 'क' प्रत्ययो भवति ॥ तुन्दपरिमृजोऽलसः । शोकापनुदः पुत्रो जातः । यो हि तुन्द परिमार्ष्टि तुन्द[परि]मार्जं स भवति । यश्च शोकमपनुदति शोकापनोदः स भवति । यत्रोक्ताथो न [स्त]स्तत्र तुन्दशोकयोरुपपदयोरपि सतोः 'अण्' एव प्रत्ययो भवति ॥ १ ॥

वा०—क—प्रकरणे मूलविभुजादिभ्य उपसंख्यानम्^२ ॥ २ ॥

मूलविभुजो रथः । नखमुचानि धनूँपि । काकगुहास्तिलाः । सरसिरुह कुमुदम् । मूलविभुजाद्याकृतिगणः^३ ॥ २ ॥ ५ ॥

यह सूत्र 'अण्' का अपवाद है [तुन्दशोकयोः] 'तुन्द' और 'शोक' कर्म उपपद हों तो [परिमृजापनुदोः] परिपूर्वक 'मृज' तथा अपपूर्वक 'नुद' धातु से 'क' प्रत्यय होता है ॥

जैसे—तुन्द परिमार्ष्टि तुन्दपरिमृजः । शोकमपनुदतोति शोकापनुदः ॥

'तुन्दशोकयो' ग्रहण इत्यलिये है कि—मुख परिमार्ष्टि मुखपरिमार्जः यहां अन्य कर्म उपपद होने पर 'अण्' ही होता है ॥

वा०—आलस्यसुखा०—आलस्य और मुख अभिधेय हो तो 'क' प्रत्यय होता है ॥ जैसे—तुन्दपरिमृजोऽलसः । शोकापनुदः पुत्रो जातः । अन्यत्र—तुन्दपरिमार्जः । शोकापनोदः ऐसा ही होता है । जहां आलस्य तथा सुखाहरण अर्थ नहीं होते वहां तुन्द और शोक उपपद होने पर भी 'अण्' ही होता है ॥

वा० क—प्रकरणे मूल०—'क' प्रत्यय के प्रकरण में मूलविभुजादिकों से 'क' प्रत्यय होता है ऐसा कहना चाहिये ॥ जैसे—मूलविभुजो रथः । नखमुचानि धनूँपि । काकगुहास्तिलाः । सरसिरुह कुमुदम् ॥ मूलविभुजादि आकृतिगण है ॥ ५ ॥

प्रे दाज्ञः^४ ॥ ६ ॥

सोपसर्गान् क. प्रतिषिध्यते तदर्थोऽयमारम्भः । प्रे . ७ । १ । दाज्ञ . ५ । १ ॥

कर्मण्युपपदे प्रोपसृष्टाभ्यां ददाति^५—जानातिभ्यां धातुभ्यां 'क' प्रत्ययो भवति । विद्याप्रदः । सास्त्रप्रज्ञः ॥

'प्रे' इति किम् गोविदायः । अत्राणैव भवति ॥ ६ ॥

१ अ० ३ । २ । ५ भा० ॥

२. अ० ३ । २ । ५ भा० ॥ (ख) आ० वा०—१००४ ॥

३ आकृतिसंगत्यान् मही धरति-महीध्र = पर्वत । कुव पर्वत । शिरोध्रः । शिरो-रुहः—इत्यादयः सिध्यन्ति ॥

४. आ० सू० १००५ ॥

५ 'गामावाग्रहोष्वविशेषः' (अ० १ । १ । २० भाष्ये) इति वचनान् सर्वेऽपि दा-रूपा घातवो गृह्यन्ते ।

उपसर्गसहित से 'क' प्रत्यय प्रनिषिद्ध है उस का पुनः विधान करने के लिये यह सूत्र है ॥
कर्म उपपद हो तो [प्रे] प्र-पूर्वक [दाज्ञः] 'दा' तथा 'ज्ञा' धातु में 'क' प्रत्यय होता है ॥
जैसे—विद्याप्रदः । शास्त्रप्रज्ञः ॥

'प्रे' ग्रहण इसलिये है कि—गोविदायः । यहां 'अण्' ही होना है ॥ ६ ॥

समि ख्यः' ॥ ७ ॥

अत्रापि सोपसर्गार्थं आरम्भः । समि । ७ । १ । ख्यः । ५ । १ ॥

सम्पूर्वान् 'ख्या' धातो कर्मण्युपपदे 'क' प्रत्ययो भवति ॥

गोसख्यः । अविसख्यः ॥

'समि' इति किम्—गोप्रख्यायः । अत्रानुपसर्गान् के प्रतिषिद्धेऽप्येव भवति । अत एवाणोऽपवादः ॥ ७ ॥

यह भी सोपसर्ग के लिये है ॥ [समि] सम्-पूर्वक [ख्यः] 'ख्या' धातु से कर्म उपपद होने पर क प्रत्यय होता है ॥

जैसे—गोसख्यः । अविसख्यः ॥

समि ग्रहण इसलिये है कि—गोप्रख्यायः । यहां (आतोऽनुपसर्गे कः) से 'क' प्रत्यय के प्रनिषेध होने में 'अण्' ही हो जाता है अतः यह सूत्र भी अण् का ही अपवाद है ॥ ७ ॥

गापोऽटक्' ॥ ८ ॥

उपसर्गरहितादाकारान्तात् कः प्राप्तस्तस्यायमपवादः । गापोः । ८ । २ । टक् । १ । १ ॥

कर्मण्युपपदे गापाम्या' धातुभ्यां 'टक्' प्रत्ययो भवति ॥

आत्मानं गायतीति-आत्मगः । ब्रह्मगः । वेदगः । सामगः । आत्मगी । ब्रह्मगी ।
[वेदगी] । सामगी । सुरापः । सुरापी । अत्र टिक्करणान्दीप् कित्वादाकारलोपश्च ॥

१. आ० सू०—१००६ ॥

२ सूत्रे 'ख्य' पदेन 'अभिधः ख्याज्' (अ० २ । ४ । ५४) इत्यादिप्रस्य ख्याज एव ग्रहणम् । सं-पूर्वस्य 'ख्या प्रकथने' (अदा०) इत्यस्य तु न भवति प्रयोगभावात् ॥

३. आ० सू० १००७ ॥

४. लुग्विकरणालुग्विकरणयोस्तुग्विकरणस्यैव ग्रहणम् (अ० ७ । २ । ४४ भाष्ये) इति परिभाषावलेन पाग्रहणं पिबनेरव ग्रहणम् । तथा च—गामादाग्रहणेऽवशिष्टः (अ० १ । १ । २० भाष्ये) इति परिभाषया—अविशयेन सर्वेषां गा-धातूनां ग्रहणं प्राप्तम्, परन्तु अत्रुग्विकरणस्य पिबतिना साहचर्यात् अनभिधानाच्च 'सै शब्दे' (ध्वा०) इत्यस्यैव ग्रहणं नान्येषाम् ॥

वा०—सुराशीध्वोः पिबतेः^१ ॥ १ ॥

सुराशीध्वोः कर्मोपपदयोः पा-ग्रहणे पानार्थादिधातो 'टक्' प्रत्ययो भवति ।
सुरापः । सुरापी । शीघ्रुपः । शीघ्रुपी ॥

'सुराशीध्वोः' इति किम् क्षीरपा ब्राह्मणी ॥ 'पिबते' इति किम् -या हि सुरां
पाति सुरापा सा भवति, अत्रोभयत्र 'क' प्रत्ययः ॥

वा०—बहुलं तणि^२ ॥ २ ॥

मजायां छन्दसि च पिबतेबहुलं 'टक्' प्रत्ययोऽर्थात् पक्षे 'क'-प्रत्ययः । या ब्राह्मणी
सुरापा भवति नैनां देवाः पतिलोक नयन्ति^३ । या ब्राह्मणी सुरापा भवति नैनां देवाः
पतिलोक नयन्ति । अत्र-सुरापी, सुरापेति टक् पक्षे 'ङीप्' अन्यत्र 'टाप्' ॥ ८ ॥

उपसर्गरहित आकारान्तों में 'क' प्राप्त था उसका यह अपवाद है ।

कर्म उपपद हो तो [गापीः] 'गा' और 'पा' धातु से [टक्] टक् प्रत्यय होता है ॥
जैसे—आत्मान गायतीति आत्मगः । ब्रह्मगः । वेदगः । सामगः । आत्मगी । ब्रह्मगी ।
वेदगी । सामगी । यहां प्रत्यय के टित होने से ङीप् और कित होने से आकार का लोप हो
जाता है ॥

वा०—सुराशीध्वोः०—सुरा तथा शीघ्र यह कर्म उपपद हों तो पानाश्र वाले पा' धातु
से टक् प्रत्यय होता है ॥ जैसे—सुरापः । सुरापी । शीघ्रुपः । शीघ्रुपी ॥ 'सुराशीध्वो' यद्गण
इसलिये है कि—क्षीरपा ब्राह्मणी ॥ 'पिबते' ग्रहण इसलिये है कि—या हि सुरां पाति सा
सुरापा यहां दोनों में 'क' प्रत्यय होता है ॥ १ ॥

वा०—बहुलं तणि—मजा और छन्द में 'पिबति' धातु से बहुल करके 'टक्' प्रत्यय
होता है पक्ष में 'क' प्रत्यय होता है । जैसे—या ब्राह्मणी सुरापी भवति नैनां देवा पतिलोक
नयन्ति । या ब्राह्मणी सुरापा भवति नैनां देवा पतिलोक नयन्ति ॥ यहां टक् पक्ष में ङीप् तथा
क पक्ष में टाप् होता है ॥ ८ ॥

हरतेरनुद्यमनेऽच्^४ ॥ ६ ॥

अणाऽपवादः । हरतेः । ५ । १ । अनुद्यमने । ७ । १ । अच् । १ । १ ॥
उद्यमन-पुरुषार्थेन कार्यसंपादनम् । न उद्यमनमनुद्यमनं तस्मिन्—अनुद्यमने वर्तमानाद्
'हृज्' धातोः कर्मण्युपपदेऽच् प्रत्ययो भवति ॥

भागं हरतीति भागहरः । अंशहरः ॥

'अनुद्यमने' इति किम्—भारं हरतीति भारहारः । अत्राणैव भवति ॥

१. अ० ३ । २ । ८ भा० ॥

२ अ० ३ । २ । ८ भा० ॥ (ख) किमिदं तणीति ? संज्ञाछन्दसोर्ग्रहणम् । अ० ३ ।
२ । ८ भा० ॥

३. अनुपलब्धमूलमिदम् ॥

४. आ० सू०—१००९ ॥

वा० अच् प्रकरणे शक्तिलाङ्गलाङ्कुशयष्टितोमरघटघटीधनुष्यग्रहेरूपसंख्यानम् ॥ १ ॥

शक्त्यादिव कर्मोपपदेषु 'ग्रह' धातोः 'अच्' प्रत्ययो भवति ॥ शक्तिग्रहः । लाङ्गलग्रहः । अङ्कुश गृह्णातीत्यङ्कुशग्रहः । यष्टिग्रहः । तोमरग्रहः । घटग्रहः । घटीग्रहः । धनुर्ग्रहः ॥ १ ॥

वा०—सूत्रे च धार्यर्थे ॥ २ ॥

सूत्रे कर्मण्युपपदे धार्यर्थे वर्तमानाद् 'ग्रह' धातोः 'अच्' प्रत्ययो भवति ॥ सूत्र गृह्णाति धारयतीति सूत्रग्रहः ॥

'धार्यर्थे' इति किम् यो हि सूत्रं गृह्णाति सूत्रग्राहः स भवति । अत्रौत्सर्गिको-
ज्जेव भवति ॥ ६ ॥

यत्र सूत्र 'अण्' का अपवाद है । पुरुषार्थ से कार्य संपादन करने को उत्थमान कहते हैं इससे 'अण्' अन्तर्गत अनुद्यमन कहा जाता है ॥

[अनुद्यमने] अनुद्यमन अर्थ में वर्तमान [हरते.] 'हृज्' धातु से कर्म उपपद हो ता
अच् प्रत्यय होता है ॥

जैसे—भागं हस्तीति भागहरः । अशहरः ॥

अनुद्यमन' ग्रहण इत्यनिये है कि—भारं हस्तीति भारहारः । यही 'अण्' ही होता है ॥

वा०—अच् प्रकरणे शक्तिः—शक्त्यादि कर्म उपपद हो तो 'ग्रह' धातु से 'अच्' प्रत्यय
होता है जैसे—शक्तिग्रहः । लाङ्गलग्रहः । अङ्कुश गृह्णातीति- अङ्कुशग्रहः । यष्टिग्रहः ।
तोमरग्रहः । घटग्रहः । घटीग्रहः । धनुर्ग्रहः ॥ १ ॥

वा०—सूत्रे च धार्यर्थे—सूत्रकर्म उपपद हो तो धारणार्थक 'ग्रह' धातु से 'अच्' प्रत्यय
होता है जैसे सूत्रं गृह्णाति धारयतीति सूत्रग्रहः ॥ धार्यर्थे' ग्रहण इत्यनिये है कि यो हि
सूत्रं गृह्णाति स सूत्रग्राहः । यही उत्थान (कर्मण्यण्) 'अण्' ही होता है ॥ २ ॥

वयसि च ॥ १० ॥

उत्थमनार्थ आरम्भः । 'हरते-अच्' इत्यनुवर्तते । वयसि । ७ । १ । च [अ०] ॥

वयस्यायुषि गम्यमाने कर्मण्युपपदे 'हृज्' धातोः 'अच्' प्रत्ययो भवति ॥ कवच
हरतीति कवचहरः । शस्त्रहरः कुमारः । कवच शस्त्राणि [च] धारयितुमस्यावस्था
वर्तत इत्यर्थः ॥ १० ॥

१ अ० ३ । २ । ९ भा० ॥ (ख) भा० वा० १०१० ॥ (ग) वार्तिकेऽस्मिन्
'प्रतिपदिकग्रहणे सिद्धविशिष्टस्यापि ग्रहणं भवति' (अ० ४ । १ । १ भाष्ये) इति परिभाषाबलेन
घटग्रहं नैव घटी इत्यस्यापि ग्रहणं स्यादेव, पुनर्घटीग्रहणमस्या परिभाषाया अनित्यत्वज्ञापनार्थम् ।
तेन 'मद्रराजा' इत्यत्र 'टच्' न भवति ॥

२ अ० ३ । २ । ९ भा० ॥ (ख) भा० वा०—१०११ ॥

३ भा० सू०—१०१२ ॥

यहां 'हरते' तथा 'अच्' पद का अनुवर्तन है ॥ यह सूत्र उद्यमन अर्थ में 'अच्' करने के लिये है ॥

[वयसि] आयु गम्यमान हो तो कर्म उपपद होने पर 'हृक्' धातु से 'अच्' प्रत्यय होता है ॥ जैसे—कवच हरतीति कवचहरः । शस्त्रहरः कुमार ॥ अर्थात् इसकी कवच और शस्त्र धारण करने की अवस्था है ॥ १० ॥

आडि ताच्छील्ये' ॥ ११ ॥

'हरते-अच्' इत्यनुवर्तते । आडि । ७ । १ । ताच्छील्ये । ७ । १ ॥ तच्छ्रीलस्य भावस्ताच्छील्यं तस्मिन् ताच्छील्ये प्रत्ययार्थे सति कर्मण्युपपदे आङ्पूर्वादि हरते, 'अच्' प्रत्ययो भवति ॥

फलान्याहरतीति फलाहरः । पुष्पाहरः । दुग्धाहरः । फलाहरणस्वभाव इत्यर्थः ।

'ताच्छील्ये' इति किम्—शकटमाहरतीति शकटाहारो वृषभ । अत्राणैव भवति ॥ ११ ॥

यहां 'हरते' तथा 'अच्' पद का अनुवर्तन है ॥ [ताच्छील्ये] ताच्छील्य = (तत्स्व-भावना , अर्थ गम्यमान हो तो [आडि] आङ्पूर्वक 'हृक्' धातु से 'अच्' प्रत्यय होता है ॥

जैसे—फलान्याहरतीति फलाहरः । पुष्पाहरः । दुग्धाहरः । फलाहरणस्वभाव वाला ॥

'ताच्छील्ये' ग्रहण इसलिये है कि—शकटमाहरतीति शकटाहारो वृषभ । गहो 'अण्' ही होता है ॥ ११ ॥

अहः' ॥ १२ ॥

'अच्' इत्यनुवर्तते । अहः । ५ । १ ॥

'अहं पूजायाम्' अस्माद् धातोः कर्मण्युपपदेऽच् प्रत्ययो भवति ॥

अण् प्राप्प्रस्तस्य बाधनार्थं वचनम् । प्राधान्यमर्हतीति प्राधान्याहः । गन्धाहः । आदराहः । अत्र यद्यण् स्यात्सहि नित्यं स्त्रीलिङ्गे ङीप् स्यात् । तावर्थं आरम्भः, आदराहः ॥ १२ ॥

यहां 'अच्' पद का अनुवृत्ति है । अण् प्राप्त था उसकी बाधने के लिये यह सूत्र है ॥

कर्म उपपद हो तो [अहः] 'अहं' धातु से 'अच्' प्रत्यय होता है ॥ जैसे—प्राधान्यमर्हतीति प्राधान्याहः । गन्धाहः । आदराहः ॥ यदि 'अण्' प्रत्यय हो जाता तो स्त्रीलिङ्ग में नित्य ङीप् होता परन्तु 'ङीप्' ही जावे इसलिये सूत्र का आरम्भ है । जिससे कि स्त्रीलिङ्ग में 'आदराहं' ऐसा रूप बन जाता है ॥ १२ ॥

स्तम्बकर्णयो रमिजपोः' ॥ १३ ॥

अत्र 'सुपिस्थः'^१ इति सूत्रान् 'सुपि' इत्यनुवर्त्तते । स्तम्बकर्णौ कर्माणी न स्तः ।
स्तम्बकर्णयोः । ७ । २ । रमिजपोः । ६ । २ ॥

वा०—हस्तिसूचकयोः^२ ॥ १ ॥

हस्तिसूचकयोरभिधेयप्रत्ययार्थयोः स्तम्बकर्णयोः सुबन्तोपपदयोर्व्यासख्यं
रमिजपिधातुभ्यां 'अच्' प्रत्ययो भवति ॥

स्तम्बे रमत इति स्तम्बेरमो हस्तो । कर्णे जपतीति कर्णेजपः सूचकः । अत्र
'हलदन्तात्सप्तम्याः संज्ञायाम्'^३ इति सप्तम्यलुक् ॥

'हस्तिसूचकयोः' इति किमर्थम्—स्तम्बेरन्ता । कर्णेजपिता । अत्र हस्तिसूचका-
भिधेयो न स्त इत्यण् न भवति, तृजेव ॥ १३ ॥

यहा सुपि स्थ' इस सूत्र से 'सुपि' इस पद की अनुवृत्ति है । 'स्तम्ब तथा कर्ण' ये कर्म
नहीं हैं ॥

वा० - हस्तिसूचकयोः—हस्ति, सूचक अभिधेय हो तथा [स्तम्बकर्णयोः] स्तम्ब
और कर्ण सुबन्त उपपद हो तो व्यासख्य [रमिजपोः] रम' तथा जप धातुओं से 'अच्'
प्रत्यय होता है ॥

जैसे—स्तम्बे रमत इति स्तम्बेरमो हस्तो । कर्णे जपतीति कर्णेजपः सूचक ॥ यहां
सप्तमी का धनुक् 'हलदन्तान् सप्तम्याः संज्ञायाम्' इस सूत्र से हो जाता है ॥

'हस्तिसूचकयोः' ग्रहण इमन्त्रिय है कि—स्तम्बेरन्ता । कर्णेजपिता । यहां हस्ती और
सूचक अर्थ न होने से 'अण्' नहीं आता परन्तु 'तृच्' प्रत्यय ही होता है ॥ १३ ॥

शमि धातोः संज्ञायाम्' ॥ १४ ॥

'अच्' अनुवर्त्तते । शमि । ७ । १ । धातोः । ५ । १ । संज्ञायाम् । ७ । १ ॥

शमित्यव्यय उपपदे धातुमात्रान् संज्ञायां गम्यमानाया 'अच्' प्रत्ययो भवति ॥

शभव' । शवदः । शकर' । इमानि कस्यचिन्नामानि सन्ति ॥

'संज्ञायाम्' इति किम्—शकारः ॥

'धातोः'^४ इत्यधिकारादेव सिद्धे पुनर्वानुग्रहणस्येतन् प्रयोजनम्—हेत्वाधर्थेषु 'कृञ्'
धातोः 'ट' प्रत्ययो विधोयते, तत्र शम्युपपदे संज्ञायां हेत्वादिषु गम्यमानेष्वपि 'कृञ्'
धातोः 'अच्' एव यथा स्यान् 'शकरा' नाम परिव्राजिका—सन्यस्ता स्त्री । शकरा नाम

१. आ० सू०—१०१५ ॥

२. अ० ३ । २ । ४ ॥

३. अ०—३ । २ । १३ आ० ॥

४. अ० ६ । ३ । ९ ॥

५. आ० सू०—१०१६ ॥

६. अ० ३ । १ । ९१ ॥

शकुनिका । अत्र स्त्रीलिङ्गे विशेषः, यद्यत्र टः स्यात्तर्हि स्त्रियां डीप् भवितव्य, टाप् यथा स्यादि[ति] धातुग्रहणस्य प्रयोजनम् ॥ १४ ॥

यहां अच् पद का अनुवर्तन है ॥ [शमि] शम् यह अव्यय उपपद हो तो [धातो] धातुमात्र से 'अच्' प्रत्यय होता है [संज्ञायाम्] सज्ञा अभिधेय होने पर ॥

जैसे—शङ्करः । शवदः । शम्भवः । ये किन्हीं के नाम हैं ॥

संज्ञायाम् ग्रहण इसलिये है कि—शङ्करः ॥

'धातोः' इस अधिकार से ही सिद्ध हो, जाना, पुन मूत्र में धातुग्रहण का यह प्रयोजन है कि—हेत्वादि ग्र्यों में 'कृञ्' धातु से 'ट' प्रत्यय कहा है परन्तु 'शम्' उपपद होने पर सज्ञा में हेत्वादि ग्र्यं सम्पमान होने पर भी 'कृञ्' धातु से 'अच्' ही हो । शङ्करा नाम परिब्राजिका । यह किसी सन्यस्ता स्त्री का नाम है । शङ्करा नाम शकुनिका । यहां स्त्रीलिङ्ग में यह विशेष है कि—यदि 'ट' होवे तो स्त्रीलिङ्ग में 'डीप्' होगा, 'टाप्' हो जाय इसलिये धातु ग्रहण है ॥ १४ ॥

अधिकरणे शेतेः' ॥ १५ ॥

'अच्' अनुवर्तते । अधिकरणे । ७ । १ । शेतेः । ५ । १ ॥

अधिकरणमुबन्त उपपदे 'शीङ्' धातो, 'अच्' प्रत्ययो भवति ॥

'अधिकरणे' इति किम्—खट्वामधिसेत इति खट्वाधिशाय' । अत्राणेत्र भवति ॥

वा० [अधिकरणे शेते] पाश्चादिपूषमक्ष्यानम् ॥ १ ॥

अनधिकरणाग्र्यं आरम्भः । पाश्चादिपूषमक्ष्यानपदेषु शेतेः 'अच्' । पाश्चाभ्यां शेते इति पाश्चंशयः । पृष्ठेन शेते इति पृष्ठशयः । उदरशयः । आकृतिगणोऽयम् ॥ १ ॥

वा०—दिग्धसहपूर्वाच्च ॥ २ ॥

दिग्धसहपूर्वाच्च 'शीङ्' धातोरच् । दिग्धेन सह शेते दिग्धसहशयः ॥ १ ॥

वा०—उत्तानादिषु कर्तृषु ॥ ३ ॥

उत्तानादिषु कर्तृवाचिषु शब्दोपपदेषु 'शीङ्' धातो, 'अच्' भवति । उत्तान ऊर्ध्वमुख, शेते उत्तानशयः । अवमूर्द्धशयः । अयमप्याकृतिगणः ॥ ३ ॥

वा०—गिरी उच्छन्दमि ॥ ४ ॥

१. आ० सू०—१०१७ ॥

२. अ० ३ । २ । १५ भा० ॥ (ख) आ० वा० १०१८ ॥

३. अ० ३ । २ । १५ भा० ॥ (ख) आ० वा०—१०१९ ॥

४. अ० ३ । २ । १५ भा० ॥ (ख) आ० वा०—१०२० ॥

५. अ० ३ । २ । १५ भा० ॥ (ख) आ० वा०—१०२१ ॥

(ग) शिवेन वचसा त्वा गिरिशच्छावदामसि ॥ यजु०—१६ । ४ ।

यो गिरिषु पर्वतेषु मेघेषु वा शेते तत्सम्बुद्धो गिरिश्च । स्वा० द० यजुर्वेदभाष्य ॥

गिरिशब्द उपपदे वेदविषये 'शीङ्' धातो 'ङ.' प्रत्ययः । गिरी शेते गिरिशः ॥
डित्करणं टिलोपार्थम् ॥ १५ ॥

यहां 'अच्' पद का अनुवर्तन है ॥ [अधिकरणे] अधिकरण सुबन्त उपपद हो तो [शेते] 'शीङ्' धातु से 'अच्' प्रत्यय होता है ॥ जैसे—खट्वायां शेते खट्वाशयः । कटशयः । खशयः ॥

अधिकरण ग्रहण इसलिये है कि—खट्वाग्रधिशेत् इति खट्वाधिशायः यहा 'अच्' ही होता है ॥

वा०—पार्श्वीदि०—यह वार्तिक अनधिकरण क लिये है । पार्श्वीदि उपपद हो तो 'शीङ्' धातु से 'अच्' प्रत्यय हो ॥ जैसे—पार्श्वीयां शेते पार्श्वशयः । पृष्ठेन शेते इति पृष्ठशयः । उदरशयः । पार्श्वीदि आकृतिगण है ॥ १ ॥

वा०—दिग्घस०—दिग्घसह-पूर्वक 'शीङ्' धातु से 'अच्' प्रत्यय होता है ॥ जैसे—दिग्घेन गच्छ शेते दिग्घसहशयः ॥ २ ॥

वा०—उत्तानादि०—कर्त्तृवाची उत्तानादि शब्द उपपद हो तो 'शीङ्' धातु से 'अच्' प्रत्यय हो ॥ जैसे—उत्तान ऊर्ध्वमुख शेते उत्तानशयः । अवमूर्द्धशयः । यह भी आकृतिगण है ॥ ३ ॥

वा०—गिरी इच्छन्दसि—गिरि शब्द उपपद हो तो वेदविषय में 'शीङ्' धातु से 'ङ' प्रत्यय होता है ॥ जैसे—गिरी शेते गिरिशः ॥ डित्करण टिलाप क निय है ॥ ४ ॥ १५ ॥

चरेष्टः' ॥ १६ ॥

'अधिकरणे' इत्यनुवर्तते । 'अच्' निवृत्तः । चरे. ॥ ५ ॥ १ ॥ टः [१ ॥ १ ॥]
अधिकरणसुबन्त उपपदे 'चर' धातोः 'टः' प्रत्ययो भवति ॥

व्योम्नि चरतीति व्योमचरः । खचरः ॥ 'अच्' इत्यनुवर्तमाने ट-प्रत्ययान्तरं
कीदर्थं टित्वात् 'डीप्' यथा स्यात् । खचरी शकुनिका ॥ १६ ॥

यहां 'अधिकरण' पद का अनुवर्तन है, 'अच्' निवृत्त हुआ ॥ अधिकरण सुबन्त उपपद हो तो [चरे] 'चर' धातु से [टः] 'ट' प्रत्यय होता है ॥

जैसे—व्योम्नि चरतीति व्योमचरः । खचरः ॥

'अच्' प्रत्यय के अनुवर्तन में 'ट' इस प्रत्ययान्तर के विधान करने का प्रयोजन डीप् प्रत्यय के लिये है यत् टित् होने से डीप् हो जावे । जैसे—खचरी शकुनिका ॥ १६ ॥

१. आ० सू० १०२२ ॥

२. अत्र भाष्यम्—'इह कस्मात् भवति ? कुर्वन्नरति । पाञ्चालीश्चरतीति । अधिकरण इति वसति । ननु कर्मणीत्यपि ? । यद्यपि मिश्रासेनादायेषु च । (अ० ३ । २ । १७) इति चरे-मिश्राग्रहणं करोति तज्भाष्यस्याचाध्यो न भवतिकर्मणीति' ॥

(ख) आद्यातिकटिप्पणमप्यत्र द्रष्टव्यम् ॥

भिक्षासेनादायेषु च' ॥ १६ ॥

अनधिकरणार्थोऽयमारम्भः । 'चरेः-टः' इत्यनुवर्तते । भिक्षासेनादायेषु । ७ ।
३ । च [अ०] ॥

भिक्षा-सेना-आदाय इत्येतेषूपपदेषु 'चर' धातोः 'टः' प्रत्ययो भवति ॥ भिक्षा
चरति भिक्षाचरः । सेनया चरतीति सेनाचरः । आदाय चरतीत्यादायचरः ॥ १७ ॥

यह सूत्र अनधिकरण के लिये है । 'चरे' तथा 'ट' पद का अनुवर्तन है ।

[भिक्षासेनादायेषु] भिक्षा, सेना, आदाय ये उपपद हो तो 'चर' धातु में 'ट' प्रत्यय
होता है ॥

जैसे - भिक्षां चरतीति भिक्षाचरः । सेनया चरतीति सेनाचरः । आदाय चरतीति
आदायचरः ॥ १७ ॥

पुरोऽग्रतोऽग्रेषु सत्तेः' ॥ १८ ॥

'ट' इत्यनुवर्तते । पुरोऽग्रतोऽग्रेषु । ७ । ३ । सत्तेः । ५ । १ ॥

पुरस्-अग्रतस्-अग्रे इत्येतेष्वव्ययोंपपदेषु सृ-धातोः 'टः' प्रत्ययो भवति ॥ पुर-
सरतीति पुरस्सरः । अग्रतस्सरः । अग्रेसरः ॥

'पुर आदिषु' इति किम्—ग्रामं सरतीति ग्रामसारः ॥ १८ ॥

यहां 'ट' पद का अनुवर्तन है ॥ [पुरोऽग्रतोऽग्रेषु] पुरम्, अग्रतम्, अग्रे ये उपपद हो तो
[सत्तेः] 'सृ' धातु से 'ट' प्रत्यय होता है ॥

जैसे—पुर सरतीति पुरस्सरः । अग्रतस्सरः । अग्रेसरः ॥

'पुरोऽग्रतोऽग्रेषु ग्रहण' इसलिये है कि—ग्राम सरतीति ग्रामसारः । यहां अण् ही होता
है ॥ १८ ॥

पूर्वे कर्त्तरि' ॥ १९ ॥

'सत्तेः' इति वर्तते । पूर्वे । ७ । १ । कर्त्तरि । ७ । १ ॥

कर्त्तृवाचिनि पूर्वशब्द उपपदे 'सृ' धातोः 'टः' प्रत्ययो भवति ॥ पूर्वः प्रथमः
सरतीति पूर्वसरः ॥

१. आ० सू० १०२३ ॥

२. आदायेति ल्यबन्तम् । अत्राऽऽदानव्यकर्मणोऽविवक्षितत्वान् पूर्वकालमात्रविवक्षिते प्रत्यय ,
आदानं कृत्वा चरतीत्यर्थः ॥

३. आ० सू० १०२४ ॥

४. 'अग्रसर' इत्यत्र निपातनाद् 'एत्वम्' ॥ (ख) 'अग्रसर' इति बाहुलकात् ॥

५. आ० सू० १०२५ ॥

‘कर्त्तरि’ इति किम्—पूर्वं देशं सरतीति पूर्वसारः । अत्र कर्मण्युपपदेऽप्येव भवति ॥ १६ ॥

यहां ‘सर्त्त’ पद का अनुवर्तन है ॥ [कर्त्तरि] कर्त्तृधावी [पूर्व] पूर्व लब्ध उपपद हो तो ‘सृ’ धातु से ‘ट’ प्रत्यय होता है ॥

जैसे—पूर्वं = प्रथम सरतीति पूर्वसारः ॥

‘कर्त्तरि’ ग्रहण इसलिये है कि—पूर्वं देशं सरतीति पूर्वसारः यहां कर्म उपपद होने से ‘अण्’ ही होता है ॥ १९ ॥

कृजो हेतुताच्छील्यानुलोम्येषु’ ॥ २० ॥

कृजः । ५ । १ । हेतु० म्येषु । ७ । ३ ॥ हेतुः कारणम् । ताच्छील्यं तस्व-
भावता । आनुलोम्यमनुकूलता ॥

हेत्वादिषु गम्यमानेषु ‘कृज्’ धातोः ‘टः’ प्रत्ययो भवति ॥ रोगकरो शोकः ।
रोगकरं कुप्यम् । शोकः कुप्यं च कारणं रोगस्य । ताच्छील्ये—आदकरः । पिण्ड-
करः । आनुलोम्ये—वचनकरः पुत्रः । आशाकरः शिष्यः । अनुकूलं वर्तमान इत्यर्थः ॥

‘हेत्वादिषु’ इति किम्—कुम्भकारः ॥ २० ॥

हेतुः = कारणम् ताच्छील्यम् = तस्वभावता । आनुलोम्यम् = अनुकूलता ॥

[हेतु० म्येषु] हेत्वादि गम्यमान हो तो [कृजः] ‘कृज्’ धातु से ‘ट’ प्रत्यय होता है ॥

जैसे—रोगकरो शोकः । रोगकरं कुप्यम् । शोक तथा कुप्य रोग की उत्पत्ति में
कारण है ॥ ताच्छील्ये—आदकरः । पिण्डकरः ॥ आनुलोम्ये—वचनकरः पुत्रः । आशाकरः
शिष्यः । अर्थात् अनुकूल आचरण करता है ॥

‘हेतुताच्छील्यानुलोम्येषु’ ग्रहण इसलिये है कि—कुम्भकारः । यहां ‘अण्’ ही होता है ॥ २० ॥

विवाविभानिशाप्रभाभास्कारान्तानन्तादिबहुनान्दीकिलिपिलिबि-

बलिभक्तकतुं चित्रक्षेत्रसंख्याजङ्घाबाह्वहर्ष-

तद्धनुररुणु’ ॥ २१ ॥

‘कर्मणि’ इत्यनुवर्तते ‘सुप्’ इति च, तत्र कर्मणोऽयकारके सुपोति सम्बन्धः ॥

१ आ० सू०—१०२६ ॥

२ अत्र सूत्रे कृज्ग्रहण द्वघनबन्धकस्य ‘द्रुकृज्’ ग्रहणं भवति । न तु ‘कृज्’ हिमायाम्
इत्यस्य ॥

प्रयोगसामर्थ्यमेवात्र हेतुः । तेन—‘तदनुबन्धकग्रहणे नातदनुबन्धकस्य ग्रहणमिति परिभाषा
न प्रवर्तते’ ॥

३. आ० सू०—१०२७ ॥

दिवा० ररुषु । ७ । ३ ॥ अहेत्वाद्यर्थोऽयमारम्भः ॥ दिवादिषूपपदे[षु] 'कृञ्' घातोः 'टः' प्रत्ययो भवति ॥

दिवाकरः । विभाकरः । निशाकरः । प्रभाकरः । भाः करोतीति भास्करः । कस्का^१दित्वाद् विसर्जनीयस्य सत्वम्^२ ॥ कारकरः । अन्तकरः । अनन्तकरः । आदि-करः । बहुकरः^३ । नान्दीकरः । किकरः । लिपिकरः । लिबिकरः । बलिकरः । भक्ति-करः । कर्त्तृकरः । चित्रकरः । क्षेत्रकरः ॥ संख्या—एककरः । द्विकरः । त्रिकरः । चतुष्करः ॥ जङ्घाकरः । बाहुकरः । अहस्करः^४ । यत्करः । तत्करः । धनुष्करः^५ । अरुष्करः^६ ॥

वा०—किं यत्तद्वहुषु कृञोऽन्विधानम्^७ ॥ १ ॥

कियत्तद्वहुषूपपदेषु 'कृञ्' घातोः 'अच्' प्रत्ययो भवति ॥ किकरा । यत्करा । तत्करा । बहुकरा । ट-प्रत्यये सति स्त्रीलिङ्गे ङीप् प्रत्ययः, स्यात् [अतः] टावर्थमिदम् ॥ २१ ॥

यहां 'कर्मणि' तथा 'सुप्' पद का अनुवर्तन है । यहां कर्मभिन्न कारक से सुप् का सम्बन्ध होता है । यह सूत्र हेत्वादि से अतिरिक्त अर्थों के लिये है ॥

[दिवा० ररुषु] दिवादि उपपद हों तो 'कृञ्' धातु से 'ट' प्रत्यय होता है ॥

जैसे—दिवाकरः । विभाकरः । निशाकरः । प्रभाकरः । भा. करोतीति भास्करः । 'कस्कादिषु च' इससे विसर्जनीय को सत्व हो जाता है ॥ कारकरः । अन्तकरः । अनन्तकरः । आदिकरः । बहुकरः । नान्दीकरः । किकरः । लिपिकरः । लिबिकरः । बलिकरः । भक्तिकरः । कर्त्तृकरः । चित्रकरः । क्षेत्रकरः । संख्या—एककरः । द्विकरः । त्रिकरः । चतुष्करः ॥ जङ्घाकरः । बाहुकरः । अहस्करः । यत्करः । तत्करः । धनुष्करः । अरुष्करः ॥

वा०—कियत्तद्व०—कि, यत्, तत्, बहु ये उपपद हो तो 'कृञ्' धातु से 'अच्' प्रत्यय होता है ॥ जैसे—किकरा । यत्करा । तत्करा । बहुकरा ॥ 'ट' प्रत्यय होने से स्त्रीलिङ्ग में ङीप् प्रत्यय हो जाता, 'अच्' प्रत्यय इसलिये कहा है कि स्त्रीलिङ्ग में 'टाप्' हो ॥ २१ ॥

१ अ०—८ । ३ । ४८ ॥

२. यद्वा—अत्र सूत्रे 'भास्कारान्त' इति निपातनादेव विमर्जनीयजिह्वामूलीयौ न भवत ॥

३. वंपुत्यवचनोऽत्र 'बहु' शब्द, संख्याया पृथङ्निर्देशात् ॥

४ अ०—८ । ३ । ४१ । इति सत्वम् ॥ ५. अ०—८ । ३ । ४५ । इति पत्वम् ॥

६. अ०—३ । २ । २१ भा० ॥ (ख) 'अथवाऽजादिषु पाठः कर्त्तव्यते' इति जयादिभ्ये-नोच्यते तत्तु भाष्ये न दृश्यते ॥

कर्मणि भृतौ ॥ २२ ॥

‘ट’ एवानुवर्तते ‘कृञ्’ इति च । कर्मणि । ७ । १ । भृतौ । ७ । १ ॥ कर्मणीति शब्दस्य स्वरूपं ग्रह्यते न तु कारकम् ॥

कर्मणिशब्द उपपदे भृतावभिधेये ‘कृञ्’ धातोः ‘टः’ प्रत्ययो भवति ॥ भृतिः प्रेक्ष्यं कर्म । कर्म करोतीति कर्मकरः भृत्यः ॥

‘भृतौ’ इति किम्—कर्मकारः । अत्राणैव भवति ॥ २२ ॥

यहां ‘ट’ तथा ‘कृञ्’ पद का अनुवर्तन है । इस सूत्र में ‘कर्मणि’ शब्द से ‘कर्म’ इस पद का स्वरूप ग्रहण है कर्मकारक का नहीं ॥

[कर्मणि] कर्म शब्द उपपद हो तो [भृतौ] भृति अभिधेय में ‘कृञ्’ धातु से ‘ट’ प्रत्यय होता है ॥ भृति से यहां नां करी अभिप्रेत है ॥ जैसे—कर्म करोतीति कर्मकरो भृत्यः ॥

‘भृतौ’ ग्रहण इसलिये है कि—कर्मकारः । यहां ण् ही होता है ॥ २२ ॥

न शब्दश्लोककलहगाथावैरचाटुसूत्रमन्त्रपदेषु ॥ २३ ॥

हेत्वादिषु टः प्राप्तोऽनेन प्रतिपिध्यते । न [अ०] । शब्द० पदेषु । ७ । ३ ॥

शब्दादिपूपपदेषु ‘कृञ्’ धातोः ‘टः’ प्रत्ययो न भवति किन्त्वौत्सर्गिकोऽणेष्व ।

शब्दं करोतीति शब्दकारः । श्लोककारः । कलहकारः । गाथाकारः । वैरकारः । चाटुकारः । सूत्रकारः । मन्त्रकारः* । पदकारः** ॥ २३ ॥

१. भा० सू० १०२८ ॥

२. कर्मग्रहणमामर्ष्यादिह पारिभाषिकस्य कर्मणो ग्रहणं न भवति । अन्यथा कर्माधिकारादेव सिद्धे, कर्मग्रहणमनर्थक स्यात् ॥

३. भा० सू० १०२९ ॥

४. करोतिधातुर्नाविश्यमभूतप्रादुर्भाव एव वर्तते, ‘गन्तव्यं’ (अ० १ । ३ । ३२) आदि-
व्वात्मनेपद विदधता सूत्रकारेणान्येषामप्यर्थानामङ्गीकरणान्, भाष्यकारेण च ‘बह्वर्थं अपि धातवो भवन्ति’ इत्युपक्रम्य निक्षेपणनिर्मलीकरणयोस्सद्भावप्रदर्शनाच्च । तेन मन्त्रकारो मन्त्रकृतित्यत्र च करोति धातुर्नाविश्यमभूतप्रादुर्भावार्थे द्रष्टव्यः । धातूनां बह्वर्थत्वादर्शनायौऽत्र करोति । तथा चाह भट्ट-
भास्कर —‘मन्त्रकृतस्मिन् मन्त्राणां द्रष्टव्यः, वशंमेव कर्तुं स्वम्’ (तै० भा० ४ । ११) ॥ सामर्थ्यो-
ऽपि—‘मन्त्रकृतः करोति धातुस्तत्र दर्शनार्थः’ (ऐत० ब्रा० ६ । १) इत्याह ॥ ‘मन्त्रकृतो मन्त्रहृद्वा इत्युच्यते न हि मन्त्राणां कर्णं भवति, अनित्यं वप्रसङ्गात् तेन दर्शनार्थः कृतित्वमवसीयते’ इति कर्कोऽप्याह (का० श्रौ० ३ । २ । ९) ॥

अध्ययनार्थेऽपि करोतिवर्तते । तथा च भाष्यम् —‘प्रत्यक्षकारी ग्रहणं कर्तव्यम्’ (अ० ४ । ३ । १०४ भा०) प्रत्यक्षाध्यायी च तदर्थः । तेन मन्त्रकारपदस्य मन्त्राध्यापकार्येऽपि वृत्तिर्द्रष्टव्या । अत एव च तत्र तत्र धौतादिग्रन्थेषु “मन्त्रकृतोऽव्ययं वृणीते” (सत्या० श्रौ० २ । १ । १३) ॥ “दक्षिणत उदङ्मुखो मन्त्रकारः” (मा० शु० १ । ८ । २) इत्यादिपुलभ्यमाने पदे सामाज्यस्य सभतः । अन्यथा हि सूत्रकालादतिप्रत्नो मन्त्रकाल इति स्वीकुर्वतां भवेत् सूत्रकाले मन्त्रकाराणामभावात् तद्वटितवाक्यानामसङ्गतिरेव स्यादिति दिक् ।

विस्तरस्तु ‘आर्यसिद्धान्तविमर्शे’ ‘यथा ऋषि मन्त्र-रचयिता ये’ इति प्राकृतभाषालेखे द्रष्टव्यः ॥

५. पदं करोतीति पदकारः, विशृङ्खलीत्यर्थः ॥

हृत्वादि अर्थों में 'ट' प्राप्त था उसका यह निषेध करता है ॥

[शब्द० पदेषु] शब्दादि उपपद हों तो 'कृञ्' धातु से 'ट' प्रत्यय [न] नहीं होता किन्तु उत्सर्ग 'अण्' ही होता है ॥

जैसे - लय्य करोतीति शब्दकारः । श्लोककारः । कलहकारः । गायकारः । वैरकारः । चाटुकारः । सूत्रकारः । मन्त्रकारः । पदकारः ॥ २३ ॥

स्तम्बशकृतोरिन्' ॥ २४ ॥

'कृञ्' इत्यनुवर्तते, 'ट' निवृत्तः । स्तम्बशकृतोः । ७ । २ । इन् । १ । १ ॥

वा०—ब्रीहिवत्सयोः* ॥ १ ॥

स्तम्बशकृतीरुपपदयोः कृषातोब्रीहिवत्सयोरभिधेययोर्यथासह्य 'इन्' प्रत्ययो भवति ॥

स्तम्बकरिब्रीहिः । शकृत्करिवत्सः ॥

'ब्रीहिवत्सयोः' इति किम्—स्तम्बकारः । शकृत्कारः ॥ २४ ॥

यहाँ 'कृञ्' पद का अनुवर्तन है, 'ट' की निवृत्ति हुई ॥

वा०—ब्रीहिवत्स०—[स्तम्बशकृतोः] स्तम्ब तथा शकृत् उपपद हों तो 'कृञ्' धातु से यथासह्य ब्रीहि तथा वत्स अभिधेय होने पर [इन्] 'इप्' प्रत्यय होता है ॥

जैसे—स्तम्बकरिब्रीहिः । शकृत्करिवत्सः ॥

'ब्रीहिवत्सयो' ग्रहण इसलिये है कि—स्तम्बकारः । शकृत्कारः । यहाँ अण् ही होता है ॥ २४ ॥

हरतेर्दृतिनाथयोः पशो' ॥ २५ ॥

'इन्' इत्यनुवर्तते । हरतेः । ५ । १ । दृतिनाथयोः । ७ । २ । पशो । ७ । १ ॥
दृतिनाथयोः कर्मोपपदयोः 'हृञ्' धातोः पशावभिधेये 'इन्' प्रत्ययो भवति ॥ दृति
हरतीति दृतिहरिर्वृषभः* । नाथहरिर्महिषः* ॥

'पशो' इति किम्—दृतिहारो यवनः । [नाथहारः] ॥ २५ ॥

यहाँ 'इन्' पद का अनुवर्तन है ॥ [दृतिनाथयोः] दृति तथा नाथ ये कर्म उपपद हों तो [हरतेः] 'हृञ्' धातु से 'इन्' प्रत्यय होता है [पशो] पशु अभिधेय होने पर ॥

जैसे—दृति हरतीति दृतिहरिर्वृषभः । नाथहरिर्महिषः ॥

१. आ० सू०—१०३० ॥

२. अ० ३ । २ । २४ भा० ।

३. आ० सू०—१०३१ ॥

४. दृति = 'मशक' इति भाषायाम् ॥

५. नाथ इति नासारज्जु, 'नत्थ, नाथ' वा भाषायाम् ॥

‘पशो’ ग्रहण इमलिये है कि—दृतिहारो यवनः । [नाथहारः] यहां ‘अप्’ ही होता ॥ २५ ॥

फलेग्रहिरात्मम्भरिश्च’ ॥ २६ ॥

फलेग्रहिः । १ । १ । आत्मम्भरिः । १ । १ । च [अ०] ॥ फलेग्रहिः, आत्मम्भरिः—इत्येतौ शब्दौ ‘इन्’ प्रत्ययान्तौ निपात्येते ॥ फलशब्दस्योपपदस्य एकारान्तत्वं ग्रहधातोरिन् प्रत्ययश्च निपात्यते ॥ फलानि गृह्णातीति फलेग्रहिः ॥ आत्मशब्दस्य मुमागमो ‘भृञ्’ धातोः ‘इन्’ प्रत्ययश्च निपात्यते । आत्मानं विभर्तीत्यात्मम्भरिः ॥

वा०—भृञ् कुक्ष्यात्मनोर्मुंम् ॥ १ ॥

कुक्ष्यात्मनोरुपपदयोर्मुंम्, भृञ् धातोश्च ‘इन्’ प्रत्ययः । कुक्षिम्भरिः । आत्मम्भरिश्चरति यूथमसेवमानः । वास्तिकेन कुक्षिम्भरिरिति विशेषः ॥ २६ ॥

[फलेग्रहिरात्मम्भरिः] फलेग्रहिः और आत्मम्भरि ये दोनों शब्द ‘इन्’ प्रत्ययान्त निपातन हैं ॥ जैसे—फलानि गृह्णातीति फलेग्रहिः । यहां उपपद फलशब्द को एकारान्तत्व तथा ग्रह-धातु से ‘इन्’ निपातन है । आत्मानं विभर्तीत्यात्मम्भरिः । यहां आत्मन् शब्द को ‘भृप्’ का भागम ‘भृञ्’ धातु से ‘इन्’ निपातन है ॥

वा०—भृञ् कुक्ष्या०—कुक्षि तथा आत्मन् इन उपपद शब्दों को ‘भृप्’ भागम और ‘भृञ्’ धातु से ‘इन्’ प्रत्यय होता है ॥ जैसे—कुक्षिम्भरिः । आत्मम्भरिश्चरति यूथमसेवमानः इस वास्तिक से ‘कुक्षिम्भरिः’ यह सिद्ध हो जाता है ॥ २६ ॥

छन्दसि वनसनरक्षिमयाम्’ ॥ २७ ॥

छन्दसि । ७ । १ । वनसनरक्षिमयाम् । ६ । ३ ॥ छन्दसि—वेदविषये कर्मण्युपपदे वनः, सनः, रक्षि, मय इत्येतेभ्यो धातुभ्य ‘इन्’ प्रत्ययो भवति ॥

१. आ० सू०—१०३२ ॥

२ छन्दसि बहुलवचनान् फलेग्रहिः शब्दोऽपि दृश्यते । यथा—या वनस्पतीनां फलेग्रहिः । तथा च—पुष्पिण्यां चरतो जङ्घे भूच्छुरात्मा फलेग्रहिः (ऐ० आ० ७ । १५) ॥

३. अ० ३ । २ । २६ । आ० ॥

४. चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थस्तेन ‘उदरम्भरि’ इत्यपि सिध्यति । ‘तथा च चान्द्रम्—आत्मोदरकुक्षिभ्य’ इति दुर्घटवृत्तिः (पृ० ६०) । चान्द्रसूत्रे तु ‘फलेग्रहिरात्मम्भरिः कुक्षिम्भरिः’ [१ । २ । १०] इत्येव पाठ उपलभ्यते ॥

५. आ० सू०—१०३३ ॥

६ यद्यपि ‘सहचरितासहचरितयोः सहचरितस्योव ग्रहणम्’ । इति नियमात् सहचरितयोः ‘वनं वरुणं, सम्मत्तौ’ इत्यनयोर्ग्रहणं प्राप्नोति तथापि ‘वा छन्दसि सर्वे विषयो भवन्ति’ (अ०—१ । ४ । ९ आ०) इति नियमात् सामान्येन ग्रहणम् ॥

ब्रह्मवनि त्वा' । गोसनिम्' । पथिरक्षिः' । हविर्मथि' ॥ अत्र यथादृष्टानि कर्माणि प्रयोक्तव्यानि ॥ २७ ॥

[छन्दसि] वेदविषय म कर्म उपपद हो तो [जनसनरक्षिमथाम्] वन, सन, रक्षि, मथ इन धातुओं से 'इन्' प्रत्यय होता है ॥

जैसे — ब्रह्मवनि त्वा । गोसनिम् । पथिरक्षिः । हविर्मथिः । यहां यथादृष्ट कर्मों का प्रयोग करना चाहिये अर्थात् वेद में जिन कर्मवाचों उपपदों का प्रयोग दृष्टिगोचर हो उन्हीं उपपदों का उदाहरण समझना चाहिये ॥ २७ ॥

एजेः खश् ॥ २८ ॥

'इन्' प्रत्ययो निवृत्तः । एजेः । ५ । १ । खश् । १ । १ । 'एजु कम्पने' इत्यस्मा-
ण्यन्ताद् धातोः कर्मण्युपदे 'खश्' प्रत्ययो भवति ॥ वृक्षानेजयतीति वृक्षमेजयः ।
जनानेजयतीति जनमेजयः ॥ खित्करणान् 'अरुद्विषदजन्तस्य मुम्' इति मुमागमः ।
खित्करणं सार्वधातुकार्यम् । तेन णेलोपो न भवति ॥

वा० — खश् प्रकरणे वातमुनीतिलशङ्खजघेतुदजहातिभ्यः ॥ १ ॥

वातादिषु चतुर्ण्यपदेश्वजादिभ्यश्चतुर्भ्यां यथासंख्यं 'खश्' प्रत्ययो भवति ॥
वातमजतीति वातमजा मृगाः । शुनीं घयतीति शुनिन्धयः, अत्र खिति ह्रस्वत्वम्, 'मुम्'
आगमश्च । तिलन्तुदः । शङ्खं जहत्यति शङ्खं जहा माषाः । अनेन दार्तिकेनाप्राप्तः 'खश्'
विधीयते ॥ २८ ॥

यहां 'इन्' प्रत्यय का निवर्तन है ॥ [एजेः] एजु कम्पने इस ण्यन्त धातु से कर्म उपपद
हो तो [खश्] 'खश्' प्रत्यय होता है ॥

जैसे वृक्षानेजयतीति वृक्षमेजयः । जनानेजयतीति जनमेजयः ॥ यहां प्रत्यय के खित्
होने से 'अरुद्विषदजन्तस्य मुम्' सूत्र से 'मुम्' आगम होता है । अिन् सार्वधातुक सज्ञा के लिये
है । इस से 'णि' का लोप नहीं होता ॥

वा० — खश् प्रकरणे ० — खश् प्रत्यय के प्रकरण से वात, शुनी, तिल, शङ्ख ये यथाक्रम
उपपद होते हैं तो अज, जेट, तुद और जहानि से 'खश्' प्रत्यय कहना चाहिये ॥ जैसे — वातमजा

१. यजु० १ । १७ ॥

२. अथ० ५ । २० । १० ॥ ऋ० ६ । ५६ । १० ॥ गोमति यजु० ८ । १२ ॥

३. चतुरक्षी पथिरक्षी वृषक्षी । ऋ० १० । १४ । ११ ॥ ये पथा पथिरक्षयः । यजु०
१६ । ६० ॥ यो पथिरक्षी इषान्ती । अथ० ८ । १ । १० ॥

४. हविर्मथीनामभ्याविवासताम् । ऋ० ७ । १०४ । २० ॥

५. आ० सू० १०३४ ।

६. छा० — ध्वा० — २३५ ॥

७. अ० ६ । ३ । ६७ ॥

८. (क) अ० — ३ । २ । २८ आ० ॥ (ख) आ० वा० — १०३६ ॥

मृगाः । शुनोन्धयतीति शुनिन्धयः । यहां 'ह्रस्व' तथा 'मुम्' का भागम होता है । तिलन्तुदः । खट्वं जहतीति खट्वंजहा माधाः । इस वार्तिक ने अप्राप्त खञ् प्रत्यय का विधान किया है ॥२८॥

नासिकास्तनयोध्माधेटोः' ॥ २९ ॥

'खश्' इत्यनुवर्तते । नासिकास्तनयोः । ७ । २ । ध्माधेटोः । ६ । २ । नासिका-स्तनयोः कर्मोपपदयोध्मा-धेट्-धातुभ्यां 'खश्' प्रत्ययो भवति ॥ यथासंख्यमत्र^१ न विवक्ष्यते । नासिकोपपदाभ्यां द्वाभ्यां खश्, स्तनोपपदाद् धेट् एव । नासिकन्धमः । नासिकन्धयः । स्तनन्धयः । ध्माधातोः सार्वधातुकाश्रयो 'धम' आदेशः ॥

वा०—नासिकानाडीमुष्टिघटीखरीष्विति वक्तव्यम्^२ ॥ १ ॥

नासिकायामुदाहृतम् । नाडिन्धमः । नाडिन्धयः । मुष्टिन्धमः । मुष्टिन्धयः । घटिन्धमः । घटिन्धयः । खरिन्धमः । खरिन्धयः ॥ वक्ष्यमाण सूत्रस्यात्रोदाहरणानि संख्यातानुदेशनिवारणाय दत्तानि ॥ २९ ॥

यहां 'खश्' का अनुवर्तन है ॥ [नासिकास्तनयोः] नासिका तथा स्तन ये कर्म उपपद हो तो [ध्माधेटोः] ध्मा तथा धेट् धातु से 'खश्' प्रत्यय होता है ॥ यहां यथासंख्य विवक्षित नहीं है अतः नासिका उपपद होने पर ध्मा तथा धेट् दोनों से खञ् होता है, परन्तु स्तन उपपद होने पर धेट् से ही खञ् होता है ॥

जैसे—नासिकन्धमः । नासिकन्धयः । स्तनन्धयः ॥ खञ् प्रत्यय को सार्वधातुक मान कर ध्मा धातु को 'धम' आदेश हो जाता है ॥

वा०—नासिकानाडी० नासिका आदि उपपद हो तो ध्मा तथा धेट् धातु से 'खश्' प्रत्यय कहना चाहिये ॥ जैसे—नासिका के उदाहरण दे चुके हैं । नाडिन्धमः । नाडिन्धयः । मुष्टिन्धमः । मुष्टिन्धयः । घटिन्धमः । घटिन्धयः । खरिन्धमः । खरिन्धयः । यहां अगले सूत्र के उदाहरण भी संख्यातानुदेश के निवारणार्थ हैं ॥ २९ ॥

नाडीमुष्टघोश्च' ॥ ३० ॥

अत्रापि यथासंख्याननुदेशो^३ नेष्यते । 'ध्मा-धेटोः-खश्' इत्यनुवर्तते । नाडी-मुष्टयोः । ७ । २ । [न । अ०] ॥ नाडीमुष्टयोः कर्मोपपदयोध्मा-धेट्-धातुभ्यां 'खश्' प्रत्ययो भवति ॥ नाडिन्धमः । नाडिन्धयः । मुष्टिन्धमः । मुष्टिन्धयः ॥ ३० ॥

१ आ० सू० १०३८ ॥

२ अल्पाक्षरस्य पूर्वनिपातव्यभिचारान् यथासंख्यमत्र न विवक्ष्यत इति लभ्यते ॥

३ (क) अ०—३ । २ । २८ भा० ॥ (ख) आ० वा०—१०४० ॥

४ आ० सू० १०३९ ॥

५ अत्रापि ध्यन्तस्यापूर्वनिपातव्यभिचारचिह्नेन यथासंख्य न भवतीति लभ्यते ।

भाष्यवार्तिकप्रामाण्याच्च ॥

इस सूत्र में भी यथासंख्य इष्ट नहीं है । 'ध्मा-धेटो.' तथा 'खश्' पद का अनुवर्तन है ॥

[नाडीमुष्टयोः] नाडी तथा मुष्टि कर्म उपपद हों तो [च] ध्मा तथा धेट् धातु से 'खश्' प्रत्यय होता है ॥

जैसे—नाडिन्ध्रमः । नाडिन्ध्रयः । मुष्टिन्ध्रमः । मुष्टिन्ध्रयः ॥ ३० ॥

उदि कूले रुजिवहोः ॥ ३१ ॥

'खश्' इत्यनुवर्तते, नान्यत् । उदि । ७ । १ । कूले । ७ । १ । रुजिवहोः । ६ । २ ॥
उत्पूर्वाभ्यां रुजि-वहिधातुभ्यां कूले कर्मण्युपपदे 'खश्' प्रत्ययो भवति ॥ कूलमुद्रुजति
[इति कूलमुद्रुजो रयः] । कूलमुद्रहः ॥

'उदि' इति किम्—कूलवाहः ॥ 'कूले' इति किम्—भारोद्वाहः ॥ ३१ ॥

[उदि] उत्-पूर्वक [रुजिवहो.] रुज तथा वह धातु से [कूले] कूल कर्म उपपद हो तो 'खश्' प्रत्यय होता है ॥

जैसे—कूलमुद्रुजतीति कूलमुद्रुजो रयः । कूलमुद्रहः ॥

'उदि' ग्रहण इमलिये है कि—कूलवाहः ॥ 'कूले' ग्रहण इमलिये है कि—भारोद्वाहः ।
यहां 'अण्' होता है ॥ ३१ ॥

वहाभ्रे लिहः ॥ ३२ ॥

वहाभ्रे । ७ । १ । लिहः । ५ । १ ॥ वह-अभ्र इत्येतयोरुपपदयो 'लिह' धातो
'खश्' प्रत्ययो भवति ॥ वहमुद्रक लेढीति वहलिहो वृषभः । अभ्र लिहो वायुः ॥

'वहाभ्रे' इति किम्—दुग्धलेहो बालः ॥

[वहभ्रे] वह, अभ्र उपपद हो तो [लिहः] 'लिह' धातु से 'खश्' प्रत्यय होता है ॥

जैसे—वहमुद्रक लेढीति वहलिहो वृषभः । अभ्र लिहो वायुः ॥

'वहाभ्रे' ग्रहण इमलिये है कि—दुग्धलेहो बालः ॥ ३२ ॥

१. आ० सू०—१०४१ ॥

२. "उदि कूले द्वे । रुजिवहो द्वौ, तत्र संस्थातानुदेशः प्राप्नोति । नैष शेषः । नोविरुपपदं,
किं तर्हि ? विशेषणम् - रुजिवहोरुत्पूर्वाभ्यां रुजिवहिभ्यां कूल उपपद इति" (अ० १ । ३ । १०
भा०) । तथा च—'ते प्राग्धातोः (अ० १ । ४ । ५०) इत्यत्र सूत्रभाष्ये नैष उदिरुपपदम् ॥'
अ० १ । ४ । ५० । भा० ॥

अपरञ्च—एषा ऋचाभ्यामस्य शैली दृश्यते यत्र प्रत्येकमुपपदमिच्छति तत्र समुदायात् समसो-
मुच्चारयति । यथा नाडीमुष्टयोश्च (अ० ३ । २ । ३०) ॥ ३ आ० सू०—१०४२ ॥

४. अन्यत्राण् प्रत्ययः, अवपूर्वात् 'इयाह्वयवा०' (अ० ३ । १ । १४१) इत्यादिना ए'
एव ॥

परिमाणे पचः' ॥ ३३ ॥

परिमाणे । ७ । १ । पचः । ५ । १ ॥ परिमाणवाचिनि कर्मण्युपपदे पच-धातोः
'खश्' प्रत्ययो भवति ॥ प्रस्थं पचतीति प्रस्थंपचा स्थाली । आढकंपचः । द्रोणंपचः ॥

'परिमाणे' इति किम्—ओदनपाचः' ॥ ३३ ॥

[परिमाणे] परिमाणवाची कर्म उपपद हो तो [पचः] 'पच' धातु से 'खश्' प्रत्यय
होता है ॥

जैसे—प्रस्थं पचतीति प्रस्थंपचा स्थाली । आढकंपचः । द्रोणंपचः ॥

'परिमाणे' ग्रहण इसलिये है कि—ओदनपाचः यहां 'मण्' हो जाता है ॥ ३३ ॥

मितनखे च' ॥ ३४ ॥

'पचः' इत्यनुवर्तते । अपरिमाणार्थोऽयमारम्भः । मितनखे । ७ । १ । च
[अ०] ॥ मित, नख इत्येतयोः कर्मोपपदयोः [पचेः 'खश्' प्रत्ययो भवति ॥] मितं
पचतीति मितंपचा' ब्राह्मणी । नखानि पचतीति नखंपचा यवागू । ॥ ३४ ॥

यहां 'पच' पद की अनुवृत्ति है ॥ अपरिमाण के लिये यह सूत्र है ॥

[मितनखे] मित तथा नख ये कर्म उपपद हों तो 'पच' धातु से 'खश्' प्रत्यय होता है ॥

जैसे—मितं पचतीति मितंपचा ब्राह्मणी । नखानि पचतीति नखंपचा यवागू । ॥ ३४ ॥

विध्वरुषोस्तुदः' ॥ ३५ ॥

विध्वरुषो. । ७ । २ । तुदः । ५ । १ ॥ विधु, अरुस् इत्येतयोः कर्मणोरुपपद-
योस्तुदधातोः 'खश्' प्रत्ययो भवति ॥ विधुस्तुदः । अरुस्तुदः ॥ ३५ ॥

[विध्वरुषो] विधु तथा अरुस् ये कर्म उपपद हों तो [तुदः] 'तुद' धातु से 'खश्'
प्रत्यय होता है ॥

जैसे—विधुस्तुदः । अरुस्तुदः ॥ ३५ ॥

१. आ० सू० १०४३ ॥

२. न्यङ्, क्वादीनामाकृतिगणत्वाद् 'ओदनपाक' इत्यपि सम्भवति ॥

३. आ० सू० १०४४ ॥

४. मितंपचः = कृपणः ॥

५. आ० सू०—१०४५ ॥

असूर्यललाटयोदृशितपोः' ॥ ३६ ॥

असूर्यललाटयोः । ७ । २ । दृशितपोः । ६ । २ ॥ असूर्यं, ललाट इति कर्मद्वयोप-
पदाभ्यां दृशितविधातुभ्यां 'खश्' प्रत्ययो भवति ॥ असूर्यपश्या' राजदाराः । एव
भूतानि गृहाणि सन्ति येषु सूर्यस्य दर्शनमेव न भवति । ललाटन्तपः सूर्यः । अत्र खशः
सार्वधातुकत्वात् दृशेः 'पश्य' आदेशः ॥ ३६ ॥

[असूर्यललाटयोः] असूर्यं तथा ललाट ये कर्म उपपद हों तो [दृशितपोः] दृश और
तप धातु से 'खश्' प्रत्यय होता है ॥

असूर्यपश्या राजदाराः । अर्थात् गृह ऐसे बने हैं कि जिनमें रहने वाली रानियों को
सूर्य ही नहीं दीखता । ललाटन्तपः सूर्यः । यहाँ 'खश्' प्रत्यय के सार्वधातुक होने से 'दृश्' को
'पश्य' आदेश हो जाता है ॥ ३६ ॥

उग्रपश्येरम्मदपाणिन्धमाश्च' ॥ ३७ ॥

उग्रपश्ये० माः । १ । ३ । च [अ०] ॥

उग्रपश्य, हरम्मद, पाणिन्धम इत्येते 'खश्' प्रत्ययान्ता निपात्यन्ते ॥ उग्र-
पश्यतीति उग्रपश्यः । हरया माद्यतीति हरम्मदः । पाणी धमतीति पाणिन्धमः ॥ ३७ ॥

[उग्रपश्येरम्मदपाणिन्धमा'] उग्रपश्य, हरम्मद, पाणिन्धम ये शब्द खश्-प्रत्ययान्त
निपातन हैं ॥

जैसे—उग्र' पश्यतीति उग्रपश्यः । हरया माद्यतीति हरम्मदः । पाणी धमतीति
पाणिन्धमः ॥ ३७ ॥

प्रियवशे वदः खच्' ॥ ३८ ॥

प्रियवशे । ७ । १ । वदः । ५ । १ । खच् । १ । १ ॥ प्रिय, वश इत्येतत्कर्म-
द्वयोपपदाद् वद' धातो 'खच्' प्रत्ययो भवति ॥ प्रिय वदतीति प्रियवदः । वशंवदः ॥
खचि खकारो मुमयः । चकारः 'खचि ह्रस्वः' [इति] विशेषणार्थः ॥

१. आ० सू० १०४६ ॥

२. असूर्यपश्या-इत्यसमर्थसमासोऽयं दृशिना नञ् सम्बन्धात्, सूर्यं न पश्यतीत्यसूर्यपश्या ।
यथा च भाष्यम्—अवश्यं कस्यचिन्नञ् समासस्यैव नञ् इत्यस्य समकस्य साधुत्वं वक्तव्यम् ॥ असूर्य-
पश्यानि मुस्तानि । अपुनर्मेया इलोकाः । अथाद्विभोवी आहारा इति । अ०—१ । १ । ४३ ॥
२ । १ । १ ॥ ३ । २ । ८० इति भाष्ये ॥

३. अ० ७ । ३ । ७८ ॥

४. आ० सू०—१०४७ ॥

५. आ० सू०—१०४८ ॥

६. 'वद व्यक्तायै वाचि' इत्यस्यैव ग्रहणं, 'वद स्थान्ये' इत्यस्य तु न ॥

७. अ०—६ । ४ । ९४ ॥

वा०—खच्प्रकरणे गमेः सुप्युपसक्त्यान्म् ॥ १ ॥

मितगमो हस्ती । मितङ्गमा हस्तिनी ॥ १ ॥

वा०—विहायसो विह च ॥ २ ॥

विहायस्युपपदे 'गम' धातोः 'खच्', विहायस्-शब्दस्य 'विह' इत्ययमादेशः ।
विहङ्गमः ॥ २ ॥

वा०—खच्च डिङ्गा ॥ ३ ॥

विहायसो विहादेशे 'गम' धातो परः 'खच्' विकल्पेन डिङ्गवति ॥ विहङ्गः ।
डिङ्गाद् 'गमेः' टिलोपः ॥ ३ ॥

वा०—डे च ॥ ४ ॥

विहायस्युपपदे 'गम' धातो 'डं' प्रत्ययस्तस्मिन्नपि 'विह' इत्यादेशः । विहगः ।
'मुम्' आगमप्रतिषेधार्थं ङविधानम् ॥ ४ ॥ ३८ ॥

[प्रियवदो] प्रिय तथा वद ये दो कर्म उपपद हों तो [वदः] 'वद' धातु से [खच्]
'खच्' प्रत्यय होता है ॥

जैसे—प्रिय वदतीति प्रियंवदः । वशंवदः ॥ खच् प्रत्यय में खकार 'मुम्' आगम के
लिये है और चकार खचि ह्रस्वः' इस में विशेषण के लिये है ॥

वा०—खच्प्रकरणे०—खच् प्रकरण में सुबन्त उपपद होने पर 'गम' धातु से 'खच्' होता
है ऐसा कहना चाहिये ॥ जैसे—मितङ्गमो हस्ती । मितङ्गमा हस्तिनी ॥ १ ॥

वा०—विहायसो०—विहायस् शब्द उपपद हो तो 'गम' धातु से 'खच्' प्रत्यय तथा
विहायस् को 'विह' आदेश भी होता है ॥

जैसे—[विहायसाऽऽकाशमार्गेण गच्छति] विहङ्गमः पक्षी ॥ २ ॥

वा० .. खच्च डिङ्गा 'विहायस्' को 'विह' आदेश और 'गम' धातु से विहित 'खच्'
प्रत्यय विकल्प करके डिङ्गत् होता है ॥ जैसे—विहङ्गः । यहां प्रत्यय के डिङ्गत् होने से 'गम' धातु
की 'टि' का लोप हो जाता है ॥ ३ ॥

वा०—डे च विहायस् शब्द उपपद हो तो 'गम' धातु से 'डं' प्रत्यय तथा 'विह' आदेश
भी होता है ॥ जैसे विहगः । ङ-प्रत्यय 'मुम्' आगम के प्रतिषेध के लिये है ॥ ३८ ॥

१. अ०—३ । ३ । ३८ भा० ॥ आ० वा०—१०४९ ॥

२. अ०—३ । २ । ३८ भा० ॥ आ० वा०—१०५० ॥

३. अ०—३ । २ । ३८ भा० ॥ आ० वा०—१०५१ ॥

४. अ०—३ । २ । ३८ भा० ॥ आ० वा०—१०५२ ॥

द्विषत्परयोस्तापेः ॥ ३६ ॥

‘खच्’ इत्यनुवर्तते । द्विषत्परयोः । ७ । २ । तापेः । ५ । १ ॥ द्विषत्परयोरुपपदयोर्ण्यन्तात्* ‘तप’ धातोः ‘खच्’ प्रत्ययो भवति ॥ द्विषन्त तापयति द्विषन्तपः । परन्तपः । अत्र तकारान्तस्य द्विषच्छब्दस्य ग्रहणम् । तेन स्त्रीलिङ्गे ‘खच्’ न भवति । द्विषतीतापः ॥ ३६ ॥

यहां ‘खच्’ पद का अनुवर्तन है ॥ [द्विषत्परयोः] द्विषत् तथा पर उपपद हों तो [तापेः] ण्यन्त ‘तप’ धातु से ‘खच्’ प्रत्यय होता है ॥

जैसे—द्विषन्त तापयतीति द्विषन्तपः । परन्तपः ॥ यहां तकारान्त द्विषत् शब्द का ग्रहण है इस कारण से स्त्रीलिङ्ग में ‘खच्’ प्रत्यय नहीं होता, अतः द्विषतीतापः ऐसा ही प्रयोग होता है ॥ ३६ ॥

वाचि यमो व्रते ॥ ४० ॥

वाचि । ७ । १ । यमः । ५ । १ । व्रते । ७ । १ ॥ वाक्कर्मण्युपपदे व्रते शास्त्र-कृतनियमाभिधेये सति ‘यम’ धातोः ‘खच्’ प्रत्ययो भवति ॥ वाचं यच्छति वाचंयम आस्ते । अत्र वाचंयमपुरन्दरौ च* [इति] निपातनान् मुम् ॥

‘व्रते’ इति किम्—वाग्यामः* । अक्षोरसर्गत्वाद् ‘अण्’ एव भवति ॥ ४० ॥

[वाचि] वाक् यह कर्म उपपद हो तो [व्रते] शास्त्रविहित नियम अभिधेय होने पर [यमः] ‘यम’ धातु से ‘खच्’ प्रत्यय होता है ॥

जैसे—वाच यच्छतीति वाचंयम आस्ते । यहां ‘वाचंयमपुरंदरौ च’ इस निपातन सामर्थ्य से ‘मुम्’ भागम होता है ॥

‘व्रते’ ग्रहण इसलिये है कि—वाग्यामः । यहां उत्सर्ग ‘अण्’ ही होता है ॥ ४० ॥

पूः सर्वयोर्वारिसहोः ॥ ४१ ॥

पूः सर्वयोः । ७ । २ । दारिसहोः । ६ । २ ॥ पूरु, सर्व इत्येतत्कर्मद्वयोपपदाभ्यां दारि-सहधातुभ्यां* ‘खच्’ प्रत्ययो भवति ॥ पूरुं दारयतीति पुरन्दरः* । अत्रापि

१. आ० सू०—१०५३ ॥

२. ‘तप दाहे’ (बु० २७०) ‘तप सन्तापे’ (भ्वा० ९७०) द्वयोरपि ग्रहणम् ॥

३. आ० सू०—१०५५ ॥

४. आ०—६ । ३ । ६९ ॥

५. असौ भवति योऽममर्चः सत्रं ब्रवीति ॥ ६. आ० सू०—१०५७ ॥

७. ‘दारि’ इत्यनेन ण्यन्तस्य ‘इ विदारणे’ इत्यस्य ग्रहणं भवति, ‘इ मये’ भ्वा०—‘इङ् मादरे’ ऋषा० इत्यनयोस्तु न भवत्यनभिधानात् ॥

सर्वोपपदान् सह-धातोरत्राप्तज्ञायां खच् भवति, कुत ? संज्ञायां मृगवृजिचारिसहितपिदमः* (अ० ३ । २ । ४६) इति संज्ञायां खचो वक्ष्यमाणत्वात् ॥

८. कथं भगन्दरः—

निपातनादेव 'मुम्' आगमः । सर्वसहा पृथिवी ॥

'पूः सर्वयोः' इति किम्—दुःखसाहः ॥ ४१ ॥

[पूः सर्वयोः] पुर, सर्व, ये दो कर्म उपपद हो तो [दादिसहोः] 'दारि' तथा 'सह' धातु से 'खच्' प्रत्यय होता है ॥

पुर दादयतीति पुरन्दरः । यहां भी 'दाचंयमपुरन्दरो च' इस निपातन से 'मुम्' आगम होता है । सर्वसहा पृथिवी ॥

'पू-सर्वयो' ग्रहण इमनिये है कि—दुःखसाहः ॥ ४१ ॥

सर्वकूलाभ्रकरीषेषु कषः ॥ ४२ ॥

सर्वकूलाभ्रकरीषेषु । ७ । ३ । कषः । ५ । १ ॥ सर्व, कूल, अभ्र, करीष इत्येते-
पूषपदेषु 'कष' धातोः 'खच्' प्रत्ययो भवति ॥ सर्व कषति हिनस्ति सर्वकषो दुष्टः ।
कूलकषा नदी । अभ्र कषः सूर्यः । करीषकषा [वात्या] ॥ ४२ ॥

[सर्व० षेषु] सर्व, कूल, अभ्र, करीष ये कर्म उपपद हों तो [कषः] 'कष' धातु से 'खच्' प्रत्यय होता है ॥

जैसे—सर्व कषति हिनस्ति सर्वकषो दुष्ट । कूलकषा नदी । अभ्र कषः सूर्यः ।

करीषकषा [वात्या] ॥ ४२ ॥

मेघतिभयेषु कृजः ॥ ४३ ॥

मेघतिभयेषु । ७ । ३ । कृजः । ५ । १ ॥ मेघ, ऋति, भय इत्येतेषु कर्मसूपपदेषु
'कृज्' धातोः 'खच्' प्रत्ययो भवति ॥ मेघकरो वायुः । ऋतिकरः । भयङ्करः ॥

एतेषु [मेघतिभयेषु] इति किम्—शब्दकारः ॥ ४३ ॥

[मेघ० षु] मेघ, ऋति, भय ये कर्म उपपद हों तो [कृजः] 'कृज्' धातु से 'खच्' प्रत्यय होता है ॥

जैसे—मेघङ्करो वायुः । ऋतिङ्कुरः । भयङ्करः ॥

'मेघतिभयेषु' ग्रहण इमनिये है कि—शब्दकारः ॥ ४३ ॥

भगन्दरविनाशार्थमेतद्योग्यं विशेषतः । एतद्वि स्यन्दनं तैलं मृशं दद्याद्भगन्दरे ।

ततो भगन्दरे दद्यादेतद्वर्षेऽनुसन्निभम् ॥ (सुश्रुत चि० स्थाने अ० ८)

इत्यादिषु भगन्दरशब्दप्रयोगोऽपि दृश्यते । स च 'कृत्यल्लुटो बहुलम्' (अ० ३ । ३ । ११३)
इति वचनाद्भूग उपपदेऽपि दारेः खचि दृष्टव्यः ॥

यत्तु काशिकायाम्—'मगै च दारेः' इति वार्तिकमुपलभ्यते तद्भाष्येऽदृष्टत्वादुपेक्षणीयम् ॥

१. अ०—६ । ३ । ६९ ॥

२. भा० सू०—१०५८ ॥

३. भा० सू०—१०५९ ॥

४. अस्त्यत्र भयशब्देन तदन्तर्विस्तेन—'अभयङ्कुर' इत्यपि सिध्यति । तथा च भाष्यम्—
उपपदविधौ मयादधादिग्रहणं, प्रयोजनम् । भयङ्कुरः । अभयङ्कुरः । आदधंकरणम् । स्वादधंकरणम् ॥
(अ०—१ । १ । ७२ ॥ भा०) (ख) छन्दसि बहुलवचनात् 'शिवङ्कुर' इत्यपि भवति ॥

क्षेमप्रियमद्रेऽण् च' ॥ ४४ ॥

'कृञ्' इत्यनुवर्तते, खच् । क्षेमप्रियमद्रे । ७ । १ । अण् । १ । १ । च [अ०] ॥ क्षेमादीनां समाहारद्वन्द्वः ॥

क्षेम, प्रिय, मद्रे इत्येतेषु कर्मरूपपदेषु 'कृञ्' घातोः 'अण्' प्रत्ययो भवति च[कारा]त् खच् ॥ क्षेमकारः । क्षेमकरः । प्रियकारः । प्रियकरः । मद्रेकारः । मद्रेकरः ॥

'क्षेमप्रियमद्रे वा' इति सूत्रकरणेन खचो विकल्पत्वात् पक्षे स्यादेव 'अण्' प्रत्ययः, पुनरणग्रहणस्येतन् प्रयोजनम् । 'कृञ्' घातोर्हेत्वाद्यर्थेषु टो विधीयते, समा भूत् । हेत्वादिविषयि क्षेमाद्युपगदान् कृञोऽणोव स्यात् ॥ ४४ ॥

यहाँ 'कृञ्' तथा 'खच्' पद का अनुवर्तन है । क्षेमादि में समाहारद्वन्द्व समास है ॥

[क्षेमप्रियमद्रे] क्षेम, प्रिय, मद्रे ये कर्म उपपद हो तो 'कृञ्' घातु से [अण्] 'अण्' और 'खच्' प्रत्यय होता है ॥

जैसे—क्षेमकारः । क्षेमकरः । प्रियकारः । प्रियकरः । मद्रेकारः । मद्रेकरः ।

'क्षेमप्रियमद्रे वा' ऐसा सूत्र करने पर 'खच्' प्रत्यय के विकल्प से पक्ष में 'अण्' प्रत्यय ही जाना, पुनः अण् ग्रहण का यह प्रयोजन है कि 'कृञ्' घातु से हेत्वादि अर्थों में 'ट' कहा है वह न हो किन्तु हेत्वादि अर्थों में भी क्षेमादि उपपद होने पर 'कृञ्' घातु से 'अण्' ही हो ॥ ४४ ॥

आशिते भुव करणभावयोः' ॥ ४५ ॥

'खच्' अनुवर्तते, 'अण्' निवृत्तः ॥ आशिते । ७ । १ । भुवः । ५ । १ । करणभावयोः । ७ । २ ॥ भूधातोर्कर्मकत्वात् कर्मात्र नास्ति ॥ आशिते सुबन्त उपपदे 'भू' घातोः करणे भावे 'खच्' प्रत्ययो भवति ॥

आशितस्तृप्तो भवत्यनेन आशितंभवः ओदनः । आशितस्य भवनमाशितम्भवं वर्तते ॥ ४५ ॥

यहाँ 'खच्' पद की अनुवृत्ति है और 'अण्' का निवर्तन है ॥ भू-धातु के कर्मक होने से यहाँ कर्म का सम्बन्ध नहीं होता ॥

[आशिते] 'आशित' सुबन्त उपपद हो तो [भुवः] 'भू' घातु से [करणभावयोः] करण तथा भाव में 'खच्' प्रत्यय होता है ॥

१. आ० सू०—१०६० ॥

२. 'अल्पात्मन्. क्षेमकर. इत्यादी तु कर्मणः शेषत्वविवक्षायां कृञ्. पञ्चाद्यत्र सिध्यति ॥

३. आ० सू०—१०६१ ॥

४. आशितम्भवमन्नादितृप्तिः स्यादाशितम्भवः ॥ वी० कोपे—शेषकाण्डे नानालिङ्गाध्याये श्लो० २५ ॥

जैसे —आशितो भवत्यनेन आशितभव ओदन । आशितस्य भवनमाशितंभवं वर्त्तते ॥४५॥

संज्ञायां भूतवृजिधारिसहितपिदमः' ॥ ४६ ॥

संज्ञायाम् । ७ । १ । भृ० दमः । ५ । १ । समाहारद्वन्द्वः ॥ संज्ञायां गम्यमानायां भृजादिधातुभ्यः 'खच्' प्रत्ययो भवति कर्मण्युपपदे ॥ विश्वं विभर्तीति विश्वम्भरः । रथन्तरं साम । स्वयंवरा कन्या । धनञ्जयः । कधरा । शत्रुसहः । शत्रुन्तपः । अरिन्दमः' ॥

'संज्ञायाम्' इति किमर्थम्—कुटुम्बं विभर्तीति कुटुम्बभारः । अत्राणैक भवति ॥ ४६ ॥

सूत्र में समाहारद्वन्द्व समास है ॥ [संज्ञायाम्] संज्ञा गम्यमान हो तो [भृ० दमः] भृजादि धातुओं से कर्म उपपद होने पर 'खच्' प्रत्यय होता है ॥

जैसे—विश्वं विभर्तीति विश्वम्भरः । रथन्तरं साम । स्वयंवरा कन्या । धनञ्जयः । कधरा । शत्रुसहः । शत्रुन्तपः । अरिन्दमः ॥

'संज्ञायाम्' ग्रहण इसलिये है कि—कुटुम्बं विभर्तीति कुटुम्बभारः ॥ यहाँ 'अण्' ही होता है ॥ ४६ ॥

गमश्च' ॥ ४७ ॥

संज्ञायामिति वर्त्तते । गमः । ५ । १ । च [अ०] ॥ संज्ञायां सत्यां 'गम' धातोः 'खच्' प्रत्ययो भवति ॥ सुतङ्गमः । कस्यचित् सङ्गेषु ॥

पृथक्करणमुत्तरार्थम् ॥ ४७ ॥

यहाँ संज्ञायाम्' पद का अनुवर्त्तन है ॥ संज्ञा गम्यमान हो तो [गमः] 'गम' धातु से खच् प्रत्यय होता है ॥

जैसे—सुतङ्गमः । यह किसी का नाम है । पृथक् सूत्र उत्तरार्थ है ॥ ४७ ॥

अन्तात्यन्ताध्वदूरपारसर्वानन्तेषु डः' ॥ ४८ ॥

'गमः' इत्यनुवर्त्तते, संज्ञायामिति निवृत्तम् । [अन्ता० न्तेषु । ७ । ३ । डः । १ । १ ।] ॥

अन्त, अत्यन्त, अध्व, दूर, पार, सर्व, अनन्त इत्येतेषु कर्मसूपपदेषु 'गम' धातो 'डः' प्रत्ययो भवति ॥ अन्तगः । अत्यन्तगः । अध्वानं गच्छतीति अध्वगः । दूरगः । पारगः । सर्वगः । अनन्तगः । डित्करणं टिलापार्थम् ॥

१. आ० सू०—१०६२ ॥

२. अन्तर्भावित्वात् सकर्मकोऽयं भविष्यति, अरिं दमयतीत्यरिन्दमः ॥

३. आ० सू०—१०६३ ॥

४. आ० सू०—१०६४ ॥

वा०—इप्रकरणे सर्वत्रपञ्चयोरुपसंख्यानम् ॥ १ ॥

सर्वत्र, पन्नेत्युपपदद्वयाद् 'गम' धातो 'ङः' प्रत्ययो भवति । सर्वत्र गच्छतीति सर्वत्रगः । पञ्चगः ॥ १ ॥

वा०—उरसो लोपश्च ॥ २ ॥

'उरस्' संब्दोपपदाद् गमधातो 'ङः' प्रत्ययः, उरसः सकारस्य लोपः । उरसा गच्छतीति उरगः ॥ २ ॥

वा०—सुदुरोरधिकरणे ॥ ३ ॥

सु-दुरोरुपपदयो 'गम' धातो 'ङः' प्रत्ययः । सुष्ठु गच्छन्ति यस्मिन् सुगः । दुःखेन गच्छन्त्यस्मिन् दुर्गः ॥ ३ ॥

वा०—निर्गो देशे ॥ ४ ॥

निरुपपदाद् देशेऽधिकरणे वाच्ये 'गम' धातो 'ङः' प्रत्ययो भवति ॥ निर्गो देशः । निरन्तरं गच्छन्ति यस्मिन्निति विग्रहः ॥ ४ ॥

वा०—अपर आह—इप्रकरणेऽन्येष्वपि दृश्यते ॥ ५ ॥

अन्येष्वप्युपपदेषु 'गम' धातो 'ङः' प्रत्ययो दृश्यत इति केषाञ्चिदाचार्याणां मतम् । स्थगारगः । ग्रामगः । गुरुतल्पगः ॥ ५ ॥

यहां 'गम.' पद की अनुवृत्ति है और 'समायाम्' यह निवृत्त हो जाता है ॥

[अन्ता० न्तेषु] अन्त, अत्यन्त, अर्ध, दूर, पार, सर्व, अनन्त ये कर्म उपपद हो तो 'गम' धातु से [ङः] 'ङ' प्रत्यय होता है ॥

जैसे—अन्तगः । अत्यन्तगः । अर्धान गच्छतीति अर्धगः । दूरगः । पारगः । सर्वगः । अनन्तगः । इत्करण टिलोप के लिये है ॥

वा०—इप्रकरणे०—सर्वत्र तथा पञ्च ये दो उपपद हो तो 'गम' धातु से 'ङ' प्रत्यय हाता है ॥ जैसे—सर्वत्र गच्छतीति सर्वत्रगः । पञ्चगः ॥ १ ॥

वा०—उरसो लोप०—उरस् शब्द उपपद हो तो 'गम' धातु से 'ङ' प्रत्यय तथा उरस् के सकार का लोप होता है ॥ जैसे—उरसा गच्छतीति उरगः ॥ २ ॥

वा०—सुदुरोरधिकरणे—सु तथा दुर् उपपद हो तो 'गम' धातु से 'ङ' प्रत्यय होता है ॥ जैसे—सुष्ठु गच्छन्ति यस्मिन् सुगः । दुःखेन गच्छन्त्यस्मिन् दुर्गः ॥ ३ ॥

१. अ०—३ । २ । ४८ भा० ॥ आ० वा०—१०६५ ॥

२. अ०—३ । २ । ४८ भा० ॥ आ० वा०—१०६६ ॥

३. अ०—३ । २ । ४८ भा० ॥ आ० वा०—१०६७ ॥

४. अ०—३ । २ । ४८ भा० ॥ आ० वा०—१०६८ ॥

५. अ०—३ । २ । ४८ भा० ॥ आ० वा०—१०६९ ॥

वा०—निसी देशे—देश अधिकरण वाच्य हो तो निर् उपपद सम धातु से 'ड' प्रत्यय होता है ॥ जैसे निरन्तरं गच्छन्त्यस्मिन्निति निर्गो देशः ॥ ४ ॥

वा०—अपर आह—उपकरणे०—अन्य उपपद होने पर भी किन्हीं आचार्यों के मन में 'ड' प्रत्यय देखा जाता है ॥ जैसे—स्वधारणः । आनयः । गुरुतल्पगः ॥ ४८ ॥

आशिषि हनः' ॥ ४६ ॥

ड' इ-धनुवर्त्तने : आशिषि । उ' १ । हन । ५ । १ ॥ आशीर्वचने गम्यमाने 'हन' धातोः कर्मव्युपपदे 'डः' प्रत्ययो भवति ॥

अत्रुन् हन्तीति शत्रुहस्ते पुत्रो भूयात् । दु सहस्त्वं भव ॥

'आशिषि' इति किम्—शत्रुघातः । अत्रोत्सर्गत्वादण् ॥

वा०—दारावाहनोऽगन्त्यस्य च टः सञ्जायाम् ॥ १ ॥

दारुशब्दोपपदादाङ्पूर्वाद् 'हन' धातो 'अण्' प्रत्ययो हन-धातोरन्त्यस्य तकारस्य 'ड' इत्यादेशः सञ्जायो विषये ॥ दार्वाघाटस्ते वनस्पतीनाम् ॥ १ ॥

वा०—चारी वा ॥ १ ॥

चारुशब्दोपपदाद् आङ्पूर्वाद् 'हन' धातोः 'अण्' प्रत्ययोऽन्त्यस्य च विकल्पेन टकारादेशः सञ्जायामेव ॥ चार्वाघाटः । चार्वाघातः ॥ २ ॥

वा०—कर्मणि समि च ॥ ३ ॥

कर्मव्युपपदे मपूर्वाद् हन्तेः 'अण्' प्रत्ययोऽन्त्यस्य च विकल्पेन टकारादेशः ॥ वर्णमघाटः । वर्णसघातः । अपूर्वमेवेदं विधानं सूत्रात् ॥ ४६ ॥

यत्रां ड पद का धनुवर्त्तन है ॥ [आशिषि] आशीः कहने में [हनः] 'हन' धातु से कर्म उपपद होने पर 'ड' प्रत्यय होता है ॥

अने—अत्रुन् हन्तीति शत्रुहस्ते पुत्रो भूयात् । दु सहस्त्वं भव ॥

'आशिषि' ग्रहण इसलिये है कि—शत्रुघातः । यहाँ उत्सर्ग 'अण्' ही होता है ॥

वा०—दारावाहनो०—सञ्जाविषय में दारु शब्द उपपद हो तो आङ्-पूर्वक हन' धातु से 'अण्' प्रत्यय तथा 'हन' के अन्त्य तकार को 'टकार' आदेश होता है जैसे—दार्वाघाटस्ते वनस्पतीनाम् ॥ १ ॥

१. आ० सू०—१०७० ॥

२. अ०—३ । २ । ४९ आ० ॥ (ख) आ० वा०—१०७१ ॥

३. यजु' २४ । ३५ ॥

४. अ०—३ । २ । ४९ आ० ॥ (ख) आ० वा०—१०७२ ॥

५. अ०—३ । २ । ४९ आ० ॥ (ख) आ० वा०—१०७३ ॥

२॥

वा०—चारी वा—सज्ञा विषय में चारु शब्द उपपद होने पर आङ्-पूर्वक 'हन्' धातु से 'अण्' प्रत्यय तथा अन्त्य को विकल्प में 'टकार' आदेश होता है ॥ जैसे च.र्वाघाटः । चार्वाघातः ॥ २ ॥

वा०—कर्मणि समि च—कर्म उपपद हो तो सपूर्वक 'हन्' धातु से 'अण्' प्रत्यय तथा अन्त्य को विकल्प से टकार आदेश होता है ॥ जैसे—वरणसघाटः । वरणसघातः । यह वार्तिक सूत्र से विशेष विधान करता है ॥ ४९ ॥

अपे क्लेशतमसोः' ॥ ५० ॥

अनाशीर्वादार्योऽमारम्भः 'ड.' इत्यनुवर्तते, 'हनः' इति च ॥ अपे । ७ । १ । क्लेशतमसोः । ७ । २ । क्लेशतमसोः कर्मोपपदयोरपपूर्वादि 'हन्' धातो 'डः' प्रत्ययो भवति ॥ क्लेशमपहन्तीति क्लेशापहः पुत्रः । तमोऽपहः सूर्यः ॥ ५० ॥

यह सूत्र आशीर्वाद से भिन्न विषय के लिये है । यहां 'ड' तथा 'हन्' पद का अनुवर्तन है ॥

[क्लेशतमसो.] क्लेश, तम ये कर्म उपपद हों तो [अपे] अपपूर्वक 'हन्' धातु से 'ड' प्रत्यय होता है ॥

जैसे—क्लेशमपहन्तीति क्लेशापहः पुत्रः । तमोऽपहः सूर्यः ॥ ५० ॥

कुमारशीर्षयोर्णिनिः' ॥ ५१ ॥

'हनः' इत्यनुवर्तते, 'ड.' इति निवृत्तम् ॥ कुमारशीर्षयोः । ७ । २ । णिनिः । [१ । १ ।] ॥ कुमारशीर्षयोः कर्मणोरुपपदयो 'हन्' धातो 'णिनि' प्रत्ययो भवति ॥ कुमारं हन्तीति कुमारधाती । शीर्षधाती । अन्य इकारो नकाररक्षणार्थः ॥ ५१ ॥

यहां 'हन्' पद का अनुवर्तन है और 'ड' का निवर्तन है ॥

[कुमारशीर्षयोः] कुमार तथा शीर्ष ये दो कर्म उपपद हो तो 'हन्' धातु से [णिनिः] 'णिनि' प्रत्यय होता है ॥

जैसे—कुमारं हन्तीति कुमारधाती । शीर्षधाती । अन्त में इकार नकार को रक्षा के लिये किया है ॥ ५१ ॥

१. आ० सू०—१०७४ ॥

२. भयापह — कफापह — इत्यादयस्तु 'अन्येऽपि दृश्यते' (अ० ३ । २ । १०१) इति उप्रत्यये सिध्यन्ति ॥

३. आ० सू०—१०७५ ॥

४. 'मुष्पजातो णिनिः' (अ० ३ । २ । ७८) इति णिनिना सिद्धेऽपि पुनर्वचन ताच्छ्लो-
क्यप्रावश्यक-अधमर्णाद्यर्थविनोऽपि णिनिर्भूतः स्यात् । शोष्पधातान्यत्र शिरसः शार्पभावनिपातनायञ्च,
अन्यथा 'शीर्षेऽङ्गवसि' (अ० ६ । १ । ६०) इति वचनात् 'शीर्षधातो' ध्वन्यर्थः अतः — पृथक्
भाषायामपि ॥

लक्षणे जायापत्योऽटक्' ॥ ५२ ॥

‘हनः’ इत्यनुवर्तते । लक्षणे : ७ । १ । जायापत्योः । ७ । २ । टक् । १ । १ ॥
लक्षणं चित्त्वमस्यास्तीति नक्ष गस्नस्मिन्^१ ॥ जायापत्योः कर्मणोरुपपदयो ‘हन’ धातो-
लक्षणवति कर्तरि वाच्ये ‘टक्’ प्रत्यया भवति । जायाधनो ब्राह्मणः । पतिधनी वृषली ।
हननहेतुचित्त्ववान् ब्राह्मणः । चित्त्ववती च वृषली । टक्ः किस्वादुपधालोप^२ ॥ ५२ ॥

यहां ‘हन’ पद का अनुवर्तन है ॥ लक्षणे लक्षण अर्थात् चित्त्व है जिसमें वह लक्षण
कहा गया है ॥

[लक्षणे] लक्षणवान् कर्ता अभिधेय हो तो [जायापत्योः] जाया तथा पति ये कर्म
उपपद हों तो ‘हन’ धातु में ‘टक्’ प्रत्यय होता है ॥

जैसे जायाधनो ब्राह्मण । पतिधनी वृषली अर्थात् हनन चित्त्व वाला ब्राह्मण तथा
वृषली है । ‘टक्’ प्रत्यय में किन्तु उपधा लोप के लिये है ॥ ५२ ॥

अमनुष्यकर्तृके च' ॥ ५३ ॥

‘टक्’ इत्यनुवर्तते । अमनुष्यकर्तृके । ७ । १ । च [अ०] ॥

मनुष्यभिन्ने कर्तृभ्यंभिधेये कर्मण्युपपदे ‘हन’ धातोः ‘टक्’ प्रत्ययो भवति ॥

जायाधनस्ति नकालकः । पतिधनी पाण्डुरेखा । श्लेष्मधनी बीजमती^३ । पित्तधनं
घृतम् । शशधनी शकुनी^४ ॥

‘अमनुष्य [कर्तृके]’ इति किम्—नकुलघातो वृषलः ॥ इह कस्मात् ‘टक्’
भवति, नगरघातो हस्ती, अत्र ‘कृत्यन्पुटो बहुलम्’^५ इति बहुलग्रहणात् कृत्यत्ययेन
‘अण’ प्रत्ययः ॥ ५३ ॥

यहां ‘टक्’ पद का अनुवर्तन है ॥ [अमनुष्यकर्तृके] मनुष्यभिन्न कर्ता अभिधेय हो तो
कर्म उपपद होने पर हन धातु में ‘टक्’ प्रत्यय होना है ॥

जैसे—जायाधनस्ति नकालकः । पतिधनी पाण्डुरेखा । श्लेष्मधनी बीजमती ।
पित्तधनं घृतम् । शशधनी शकुनी ॥

‘अमनुष्यकर्तृके’ प्रहण इसलिये है कि—नकुलघातो वृषलः ॥

(प्र०) नगरघातो हस्ती इस उदाहरण में ‘टक्’ क्यों नहीं होता ?

१. आ० सू०—१०७६ ॥

२. अत्राऽर्थादि (अ० ५ । २ । १२७) त्वान्मनुवर्धेऽच् ॥

३. अ०—६ । ४ । ९८ ॥

४. आ० सू०—१०७७ ॥

५. यथादेशकृतिगणत्वाद् वत्वं न ॥

६. शशधनं कृतधन, श्लेष्मधन इत्यादयस्तु मूलविभुजादिषु द्रष्टव्या, बाहुलकाद्वा टक् ॥

७. अ०—३ । ३ । ११३ ॥

। उ०) 'कृत्यल्युटो बहुलम्' इस सूत्र में बहुल ग्रहण होने के कारण कृत्-प्रत्ययों के व्यत्यय होने से यहाँ 'अण्' हो गया है ॥ ५३ ॥

शक्तौ हस्तिकपाटयोः' ॥ ५४ ॥

हन, टक् इत्यनुवृत्तते । शक्तौ । ७ । १ । हस्तिकपाटयो । ७ । २ । शक्ति-
शब्दे मत्वर्थो गम्यते ॥ हस्तिकपाटयो कर्मणोरुपपदयोः शक्तिमति कर्त्तरि वाच्ये 'हन्'
धाताः टक् प्रत्ययो भवति ॥ हस्तिघ्नो राजपुत्रः । हस्तिनं हन्तुं समर्थ इत्यर्थः ।
कपाटघ्नश्चोरः । कपाटो हन्तुं समर्थः ॥

'शक्तौ' इति किम्—विशेषण शत्रुं हन्ति—शत्रुघातः ॥ ५४ ॥

यहाँ 'हन' तथा 'टक्' पद का अनुवर्तन है ॥ शक्तौ शब्द में मत्वर्थ धर्मात् शक्तिवाला
ऐसा समझना चाहिये ॥

[हस्तिकपाटयोः] हस्तिघ्न और कपाट ये दो कर्म उपपद होने पर [शक्तौ] शक्ति-
वाला कर्त्ता करना हो तो 'हन' धातु से 'टक्' प्रत्यय होता है ॥

जैसे—हस्तिघ्नो राजपुत्रः । अर्थात् हाथी को मारने में समर्थ है ॥ कपाटघ्नश्चोरः ।
अर्थात् कपाट तोड़ने की शक्तिवाला है ॥

'शक्तौ' ग्रहण इसलिये है कि—विशेषण शत्रुं हन्ति शत्रुघातः, यहाँ अण् ही होता है ॥ ५४ ॥

पाणिघताडघौ शिल्पिनि' ॥ ५५ ॥

पाणिघताडघौ । १ । २ । शिल्पिनि । ७ । १ ॥ पाणिघताडघौ शब्दौ शिल्पिनि
कर्त्तरि वाच्ये टक्-प्रत्ययान्तौ निपात्येते ॥ पाणि, ताड इति शब्दद्वयोरुपपदाद् 'हन्'
धातोः 'टक्' प्रत्यये टिलोपो घकारादेशश्च निपात्येते ॥ पाणिघः शिल्पी । ताडघः
शिल्पी ॥

'शिल्पिनि' इति किम्—पाणिघातः । ताडघातः ॥

वा०—राजघ उपमख्यानम् ॥ १ ॥

राजानं हन्तीति राजघः । अत्रापि पूर्ववन्निपात्येते ॥ ५५ ॥

[पाणिघ ताडघौ] पाणिघ और ताडघ ये दोनों शब्द [शिल्पिनि] शिल्पी कर्त्ता
परिधिष्ये हो तो 'टक्' प्रत्ययान्त निपातन है ॥

पाणि, ताड इन दो शब्दों के उपपद होने पर 'हन्' धातु से 'टक्' प्रत्यय पर रहते टिलोप
तथा घकार आदेश निपातन से होते हैं ॥

जैसे—पाणिघः शिल्पी । ताडघः शिल्पी ॥

१ आ० सू०—१०७८ ॥ (ख) मनुष्यकर्तृकार्यं आरम्भ ॥

२ आ० सू०—१०७९ ॥

३. आ०—३ । २ । ५५ आ० ॥ (ख) आ० वा०—१०८० ॥

‘शिल्पिनि’ ग्रहण इसलिये है कि—पाणिघातः । ताडघातः । यहां ‘घण्’ हो जाता है ॥

वा०—राजघ उपसंख्यानम्—‘राजघ’ शब्द का भी निपातन होता है ऐसा कहना चाहिये । जैसे—राजानं हन्तीति राजघः । यहां पर निपातन पूर्ववत् है ॥ ५५ ॥

आढ्यसुभगस्थूलपलितनग्नान्धप्रियेषु च्यर्थेष्वच्चौ कृजः करणे स्युन् ॥ ५६ ॥

आढ्य० प्रियेषु । ७ । ३ । च्यर्थेषु । ७ । ३ । अच्चौ । ७ । १ । कृजः ५ । १ ।
करणे । ७ । १ । स्युन् । १ । १ ॥ आढ्य, सुभग, स्थूल, पलित, नग्न, अन्ध, प्रिय
इत्येतेषु च्यर्थे वर्तमानेषु अच्यन्तेषूपपदेषु करणकारके ‘कृज्’ घातोः ‘स्युन्’ प्रत्ययो
भवति ॥ अनाढ्यमाढ्यं कुर्वन्त्यनेन—आढ्यकरणम् । सुभगकरणम् । स्थूलकरणम् ।
पलितकरणम् । नग्नकरणम् । अन्धकरणम् । प्रियकरणम् ॥

‘च्यर्थेषु’ इति किम्—तैलेनाढ्यं करोति शरीरम् ॥ ‘अच्चौ’ इति किम्—
आढ्यी करोत्यनेन । ‘करणे’ इति किम्—विद्याढ्यकारः । पूर्वयोः प्रत्युदाहरणयो-
र्वाक्यमेव भवति । कर्त्तरि च ‘घण्’ प्रत्ययः ॥ ५६ ॥

[आढ्य० प्रियेषु] आढ्य, सुभग, स्थूल, पलित, नग्न, अन्ध, प्रिय ये [च्यर्थेषु]
च्यर्थ में वर्तमान [अच्चौ] अच्यन्त उपपद हों तो [करणे] करणकारक में [कृजः]
‘कृज्’ घातु से [स्युन्] ‘स्युन्’ प्रत्यय होता है ॥

जैसे—अनाढ्यमाढ्यं कुर्वन्त्यनेन आढ्यकरणम् । सुभगकरणम् । स्थूलकरणम् ।
पलितकरणम् । नग्नकरणम् । अन्धकरणम् । प्रियकरणम् ॥

‘च्यर्थेषु’ ग्रहण इसलिये है कि—तैलेनाढ्यं करोति शरीरम् ॥

‘अच्चौ’ ग्रहण इसलिये है कि—आढ्यी करोत्यनेन ॥

‘करणे’ ग्रहण इसलिये है कि—विद्याढ्यकारः । प्रथम दो प्रत्युदाहरणों में वाक्य ही
होता है, अन्तिम प्रत्युदाहरण में कर्त्ता में ‘घण्’ होता है ॥ ५६ ॥

कर्त्तरि भुवः खिणुच्छुकजौ ॥ ५७ ॥

‘आढ्याद्यच्चौ’ इति पर्यन्तं सूत्रमनुवर्तते ॥ कर्त्तरि । ७ । १ । भुवः । ५ । १ ।
खिणुच्छुकजौ । १ । २ ॥ अच्यन्तेषु च्यर्थे वर्तमानेष्व[ङ्या] उपपदेषु सत्सु कर्त्तरि

१. आ० सू०—१०८१ ॥

२. उपपदविधौ अयादयादिग्रहणं प्रयोजनं—अयङ्कुरः । अमयङ्कुरः । आढ्यकरणम् ।
स्वाढ्यकरणम् (आ०—१ । १ । ७२) ॥

३. यच्च अयादित्येनोक्तम्—‘तेन ल्युटोऽप्ययमर्थतः प्रतिषेधः’ इत्यादि तद्भाष्यास्वारस्या-
वृत्तराधमेव च्विप्रतिषेध इति कृत्वोपेक्षणीयम् ॥

४. आ० सू०—१०८२ ॥

कारके 'भू' धातोः खिष्णुच्-सुकत्री प्रत्यया भवति ॥ अतो आहो भवति आहो-
भविष्णुः । आहोभाक् । सुभगभविष्णुः । सुभगभाक् । स्थूलभविष्णुः । स्थूल-
भाक् । पलितभविष्णुः । पलितभाक् । नग्नभविष्णुः । नग्नभाक् । अन्ध-
भविष्णुः । अन्धभाक् । प्रियभविष्णुः । प्रियभाक् ॥ खित्करणान् सर्वत्र 'मुम्'
आगमः । जिन्करणञ्च वृद्धिः ॥

कारिका—

इणुच इकारादित्वमुदात्तत्वात्कृतं भुवः^१ ।

नञस्तु स्वर्गमिद्व्यर्थमिकारादित्वमिणुचः ॥ १ ॥

खिष्णुच्प्रत्यये सकारविशिष्ट इकारः किमर्थं प्रतिपाद्यत इति विचार्यते । इणुच्-
प्रत्ययस्येकारादित्वं किमर्थम् ? । भुवो भू धातोर्मुदात्तत्वात् नेट्त्वाद् भविष्णुरिति
रूपं सिद्धम् । णुच् प्रत्यये वलादित्वाद् 'इट्' भविष्यति । पुनर्इणुच्प्रत्ययस्येकारादित्वं
'कृत्योक्तेणुच्चावादीदयश्च'^२ इति नञ् उत्तरस्येणुच्प्रत्ययान्तस्यान्तोदात्तत्वं यथा स्यात्

॥ ५७ ॥

यहां 'आहो० ह्वी' तक पूर्वसूत्र का अनुवर्तन है ॥ व्यर्थ में वर्तमान प्रत्ययान्त आहोदि
उपपद हों तो [कर्तरि] कर्ता कारक मे [भुव] 'भू' धातु से [खिष्णुच्-सुकत्री]
'खिष्णुच्' और 'सुकम्' प्रत्यय होने हैं ॥

जैसे—अतो आहो भवति आहोभविष्णुः । आहोभाक् । सुभगभविष्णुः ।
सुभगभाक् । स्थूलभविष्णुः । स्थूलभाक् । पलितभविष्णुः । पलितभाक् । नग्न-
भविष्णुः । नग्नभाक् । अन्धभविष्णुः । अन्धभाक् । प्रियभविष्णुः । प्रियभाक् ॥
यहां प्रत्यय के किट् होने से सर्वत्र 'मुम्' का आगम तथा खिट् होने से वृद्धि होती है ॥

का०—इणुच इकारादित्वम्०—'खिष्णुच्' प्रत्यय में खकार से युक्त इकार क्यों कहा
गया है इस विषय में विचारते हैं—

'इणुच्' प्रत्यय को इकारादि क्या पढ़ा ? जब कि भू-धातु के उदात्त अर्वात् नेट् होने से
भविष्णु रूप सिद्ध है, कैसे ? 'णुच्' प्रत्यय के वलादि होने से 'इट्' हो हो जायगा । पुन इणुच्
प्रत्यय को इकारादि इमलिये पढ़ा है कि—कृत्योक्तेणुच्चावादीदयश्च' इस सूत्र से नञ् से पढ़े
इणुच् प्रत्ययान्त को अन्तोदात्त हो जावे ॥ ५७ ॥

स्पृशोऽनुदके क्विन्^३ ॥ ५८ ॥

स्पृशः । ५ । १ । अनुदके । ७ । १ । क्विन् । १ । १ ॥ अनुदके = उदकभिन्ने
कर्मण्युपपदे 'स्पृश' धातोः 'क्विन्' प्रत्ययो भवति ॥ घृतं स्पृशती [ति] घृतस्पृक् ।
तैलस्पृक् । जलस्पृक् ॥

१. अ० — ३ । २ । ५७ भा० ॥

२. अ० — ६ । २ । १६० ॥

३. आ० सू० — १०८३ ॥

‘अनुदके’ इति किम्—उदकस्पर्शः । नकारोऽनुबन्धः । ‘क्विन्प्रत्ययस्य कुः’^१ इति विशेषणार्थः ॥ ५८ ॥

[अनुदके] उदकभिन्न कर्म उपपद हो तो [स्पृशः] ‘स्पृश’ धातु से [क्विन्] ‘क्विन्’ प्रत्यय होता है ॥

जैसे—वृत्तं स्पृशतीति घृनस्पृक् । तैलस्पृक् । जलस्पृक् ॥

‘अनुदके’ ग्रहण इसलिये है कि—उदकस्पर्शः यहा ‘अण्’ हो जाता है ॥

नकार का अनुबन्ध ‘क्विन्प्रत्ययस्य कुः’ इस सूत्र में विशेषण के लिये है ॥ ५८ ॥

ऋत्विगदध्वक्सृग्दिगुष्णिगञ्चुयुजिकृञ्चाञ्च’ ॥ ५९ ॥

‘क्विन्’ इत्यनुवर्तते । ऋत्विगदध्वक्सृग्दिगुष्णिक् । १ । १ । अञ्चुयुजिकृञ्चाम् । ६ । ३ । च [अ०] । ऋत्विगादीनां समाहारद्वन्द्वः ॥ ऋत्विगादय उष्णिक्पर्यन्ताः शब्दाः ‘क्विन्’ प्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । अञ्चु, युजि, कृञ्च इत्येतेभ्यो धातुभ्यः ‘क्विन्’ प्रत्ययो भवति ॥ अधिकरण ऋतुशब्द उपपदे ‘यज’ धातोः ‘क्विन्’ निपात्यते । ऋतो यजतीति ऋत्विक् । भा०—धृषेद्विर्वचनमन्तोदात्तत्वञ्च निपात्यते” ॥ धृष्णोतीति दधृक् । सृक् ‘सृज’ धातोः कर्मणि ‘क्विन्’ ‘अम्’ आगमञ्च निपात्यते, सृजन्ति या सा सृक् । ‘दिश अतिसर्जने’^२ इत्यस्मादीप कर्मणि क्विप्प्रिपात्यते, दिशन्ति यां सा दिक् । उत्पूर्वान् स्निह’ धातोः ‘क्विन्’, उपसर्गस्यान्त्यलोपः षत्वञ्च निपात्यते उष्णिक् । अञ्चवादिभ्यः ‘क्विन्’ विधीयते प्राञ्चतीति प्राङ् प्राञ्चो, प्राञ्चः । प्रत्यङ् । उदङ् । युज’ धातोः केवलादेव ‘क्विन्’ । कृञ्च ? नक्ष्यमाणसूत्रे सोपपदान् क्विपो विहितत्वात् । युनन्तीति युङ् युञ्जो, युञ्जः । ज । ‘ज्येष्ठमासे’^३ इति ‘नुम्’ आगमः । कृञ्चतीति कृङ् कृञ्चो कृञ्च । अत्र निपातनसाहचर्यादिनुनासिकलोपो^४ न भवति ॥ ५९ ॥

यहां ‘क्विन्’ इस पद का अनुवर्तन है । ऋत्विगादि में समाहारद्वन्द्व समास है ॥

[ऋत्वि० उष्णिक् । ऋत्विगादि उष्णिक् पर्यन्त शब्द ‘क्विन्’ प्रत्ययान्त निपातन हैं, तथा [अञ्चु-युजि-कृञ्चाम्], अञ्चु, युजि, कृञ्च इन धातुओं से ‘क्विन्’ प्रत्यय होता है ॥

जैसे—ऋत्विक् अधिकरणवाची ऋतु शब्द उपपद हो तो ‘यज’ धातु से ‘क्विन्’ प्रत्यय होता है ॥ ऋतो यजति ऋत्विक् ॥ भा०—धृषेद्विर्वचन—‘धृष’ को ‘क्विन्’ प्रत्यय परे

१ अ०—८ । २ । ६२ ॥

२ भा० सू०—१०५४ ॥

३ अ०—३ । २ । ५९ भा० ॥

४ भा०—तुदा०—३ ॥

५ अ०—७ । १ । ७१ ॥

६ ऋत्विगदध्वक्सृग्दिगुष्णिगञ्चुयुजिकृञ्चाञ्च । नकारोपधपक्षे तु अनुनासिकलोपस्य प्राप्तरेव नास्ति, यस्तु ‘घोः कुः’ (भा० सू०—१०५४) इति कुत्व प्राप्नोति तत् ‘सङ्गि भलि’ (भा० सू०—१०५४) इति यचनात् ‘युजिकृञ्चाञ्च’ इति निपातनाद्वा न भवति ॥

द्विर्वचन तथा अन्तोदात्तत्वं निपातनं है । धृष्णोतीति दधक् ॥ सक्—'सृज' धातु से कर्मकारक में 'क्विप्' प्रत्यय और 'यम्' का आगम निपातन है सृजन्ति या सा सक् ॥ 'दिश अतिसजने' इससे भी कर्म में 'क्विप्' निपातन है । जैसे -दिशन्ति या सा दिक् ॥ उन् पूर्वक स्निह' धातु से 'क्विप्' प्रत्यय तथा उपसर्ग के अन्त्य का लोप और षत्व निपातन है ॥ जैसे उष्णिक् ॥ घञ्चु आदि धातुओं से 'क्विप्' प्रत्यय होता है । जैसे प्राङ्, प्राञ्चो, प्राञ्चः । प्रत्यङ् उदङ् । यहां कुछ 'युज' धातु से 'क्विप्' प्रत्यय होता है, क्योंकि अगले 'सत्सूद्विष०' इस सूत्र में लोपपद से 'क्विप्' कहा है जैसे -युनक्तोति युङ्, युञ्चो, युञ्चः । यहां 'युजेरसमासे' इससे 'नुम्' का आगम हो जाता है ॥ कुञ्चतोति कृङ्, कुञ्चो, कुञ्चः । यहां 'कुञ्चाम्' इस निपातन के साहचर्य से ही अनुनासिक लोप नहीं होता ॥ ५९ ॥

त्यदादिषु दृशोऽनालोचने कञ्च ॥ ६० ॥

'क्विप्' मध्यनुवर्तते । त्यदादिषु । ७ । ३ । [दृशः । ५ । १] । अनालोचने । ७ । १ । कञ् । १ । १ । च [अ०] ॥ अनालोचनं दर्शनं तत्प्रतिषेधस्तस्मिन् ॥

त्यदादिशब्दोपपदेषु सत्त्वनालोचने वर्तमानाद् 'दृश' धातोः 'कञ्' प्रत्ययो भवति चकारात् क्विञ्च ॥ त्यादृक् । [त्यादृशः । तादृक्] तादृशः । यादृक् । यादृशः । अत्र 'आ सर्वनाम्नः' इति पूर्वपदस्याकारादेशः । कञ् प्रत्यये अकारोऽनुबन्धः 'कञ्क्वरपः' इति ङीष्विधानार्थः । त्यादृशी । तादृशी । यादृशी ॥

'अनालोचने' इति किम्—तं पश्यतीति तदृशः । अत्रोत्सर्गत्वादण् ॥

भा०—दृशेः समानान्ययोश्चापसंख्यानम् ॥ १ ॥

समान, अन्य इत्येतयोरुपपदयो 'दृश' धातोः क्विञ्च-कञ्चो भवतोऽनालोचन एव ॥ सृदृक् । सृदृशः । अन्यादृक् । अन्यादृशः ॥ समानशब्दस्य सकारादेशः । अन्यशब्दस्याकारश्च । समानान्यो त्यदादिषु न स्त इत्यप्राप्ती विधीयेते ॥ ६० ॥

यहां 'क्विप्' पद का अनुवर्तन है । अनालोचन—देखने को कहते हैं । उस के विपरीत अनालोचन अर्थात् जब देखने का विषय न हो ॥

[त्यदादिषु] त्यदादि शब्द उपपद हो तो [अनालोचने] अनालोचन अर्थ में वर्तमान [दृशः] दृश' धातु से 'कञ्' प्रत्यय होता है [च] और 'क्विप्' भी होता है ॥

जैसे—त्यादृक् । त्यादृशः । तादृक् । तादृशः । यादृक् । यादृशः । यहां 'आ सर्वनाम्नः' इससे पूर्वपद को आकार आदेश होता है । 'कञ्' प्रत्यय में अकार का अनुबन्ध 'कञ्क्वरपः' इससे 'ङीष्' विधान करने के लिये है । जैसे—त्यादृशी । तादृशी । यादृशी ॥

१. भा० सू०—१०८५ ॥

२. अ०—६ । ३ । ९१ ॥

३. अ०—४ । १ । १५ ॥

४. अ०—३ । २ । ६० भा० ॥ (ख) भा० वा०—१०८६ ॥

५. अ०—६ । ३ । ८८ ॥

‘अनालोचने’ ग्रहण इसलिये है कि—तं पश्यतीति तद्दर्शः । यहां उत्सर्गं ‘अण्’ हो जाता है ॥

वा०—दृशेः समानान्ययो०—समान, अन्य ये उपपद हों तो अनालोचन अर्थ में वर्तमान ‘दृश’ धातु से ‘क्विप्’ और ‘कञ्’ प्रत्यय होते हैं ॥ जैसे—सदृक् । सदृशः । अन्यादृक् । अन्या-दृशः । समान शब्द को सकार आदेश होता है । और अन्य शब्द को आकार आदेश हा जाता है । समान-अन्य शब्द त्यादादि में नहीं है इस कारण वार्तिक ने अप्राप्त विधान किया ॥ ६० ॥

सत्सूद्विषद्रुहदुहयुजविदभिदछिदजिनीराजामुपसर्गोऽपि- क्विप् ॥ ६१ ॥

सत्सू० राजाम् । ६ । ३ । उपसर्गो । ७ । १ । अपि [अ०] । क्विप् । १ । १ ॥

सद्, सू, द्विष, द्रुह, दुह, युज, विद, भिद, छिद, जि, नी, राज् इत्येतेभ्यः सोपसर्गोभ्यो निरुपसर्गोभ्यश्च धातुभ्यः सुप्युपपदे ‘क्विप्’ प्रत्ययो भवति ॥

वा०—सदादिषु सुप्ग्रहणम् ॥ १ ॥

अस्यैतत्प्रयोजनम्—अत्र ‘सुप्’ ग्रहणमुपसर्गोऽपीति च क्रियते । तेनैतज्जाप्यते ‘अन्यत्र सुप्ग्रहण उपसर्गग्रहणं न भवति’ । ‘वदः सुपि क्यप् च’ इत्यनुपसर्ग-स्यानुवृत्तिर्न कर्तव्या भवति ॥

होता वेदिषत्, वेद्यां सीदतीति । अतिथिदुंरोणसत् । प्रसत् । निषत् ॥ वत्सं सूतेऽसौ वत्ससूगोः । पुत्रसूबाह्मिणी । प्रसूः । उपसूः ॥ मधु द्वेष्टीति मधुद्विट् । कंटभद्विट् । प्रद्विट् ॥ द्रुह—सुरान् द्रुह्यतीति सुरध्रुक् । प्रध्रुक् ॥ दुह—गां दोग्धीति गोधुक्, गोदुहो, गोदुहः । उपधुक् ॥ युज—अश्व युनत्तीति अश्वयुक् । अश्वयुजो । अश्वयुजः ॥ विद—वेदान् वेत्तीति वेदवित् । धर्मवित् । संवित् ॥ भिद—काष्ठं भिनत्तीति काष्ठभिन् । अपभिन् ॥ छिद—वृक्षं छिनत्तीति वृक्षच्छित् । विच्छित् ॥ जि—इन्द्रियाणि जयतीति इन्द्रियजित् । क्रोधजित् । पराजित् ॥ नी—अग्रं नयतीति अग्रणीः । सेनानीः । प्रणीः । उन्नी । ॥ राज्—विश्वं राजयतीति विश्वराट् । राजृधातोरकर्मकत्वाण्यर्थोऽत्र गम्यते । विराट् । सम्राट् । अत्र ‘मो राजि समः कर्त्तु’ इति मकारस्य मकारादेशः

॥ ६१ ॥

[सत्सू० राजाम्] सद्, सू, द्विष, द्रुह, दुह, युज, विद, भिद, छिद, जि, नी, राज् इन धातुओं से [उपसर्गोऽपि] उपसर्ग वा अनुपसर्ग सुबन्त उपपद हो तो [क्विप्] ‘क्विप्’ प्रत्यय होता है ॥

वा०—सदादिषु०—इसका यह प्रयोजन है कि—इस सूत्र में सुप्-ग्रहण तथा ‘उपसर्गोऽपि’ यह भी पढ़ा है, उससे यह जाना जाता है कि—‘अन्य सूत्रों में सुप् के ग्रहण से उपसर्ग का ग्रहण

१. आ० सू०—१०८७ ॥

२. अ०—३ । २ । ६१ । भा० ॥

३. अ०—३ । २ । ६१ भा० ॥

४. अ०—३ । १ । १०६ ॥

५. अ०—८ । ३ । २५ ॥

नहीं होता' अतः 'वदः सुपि क्यप् च' इस सूत्र में 'अनुपसर्गस्य' इस पद की अनुवृत्ति नहीं करनी पड़ती ॥

जैसे—होता वेदिषत् वेद्या सीदतीति । अतिविदुं रोणसत् । प्रसत् । निषत् ॥ सू—
वत्सं सूतेज्सी वत्ससूगौ । पुत्रसूत्राहाणी । प्रसूः । उपसूः ॥ द्विष—मधु द्वेष्टीति मधुद्विट् ।
कंटभद्विट् । प्रद्विट् ॥ ब्रूह सुरान् ब्रूहतीति सुरध्रुक् । प्रध्रुक् ॥ ब्रूह—गां दोग्धीति
गोधुक्, गौदुहौ, गौदुहः । उपधुक् ॥ युज—अश्व युनक्त्येति अश्वयुक्, अश्वयुजौ, अश्वयुजः ॥
विद—वेदान् वेत्तीति वेदवित् । धर्मवित् । संवित् । भिद—काष्ठ भिनत्तीति काष्ठभित् ।
अपभित् ॥ छिद—वृक्षं छिनत्तीति वृक्षच्छित् । विच्छित् ॥ जि—इन्द्रियाणि जयतीति
इन्द्रियजित् । क्रोधजित् । पराजित् ॥ नी—अय नयतीति अशरीः । सेनानीः । प्रणीः ।
उन्नीः । राज्—विश्वं राजयतीति विश्वराट् । 'राज्' धातु के प्रकर्मक होने से यहां प्यर्थ समझना
चाहिये ॥ विराट् । सम्राट् । यहां 'मो राजि समः क्वो' इस सूत्र से मकार को मकार' आदेश
होता है ॥ ६१ ॥

भजो ण्विः' ॥ ६२ ॥

उपसर्ग-सुपीत्यनुवर्तते ॥ [भजः । ५ । १ । ण्विः । १ । १] सोपसर्गनिरूप-
सर्गादि 'भज' धातोः सुबन्त उपपदे 'ण्विः' प्रत्ययो भवति ॥

दाय भजते दायभाक् । अशभाक् । प्रभाक् । विभाक् ॥ ६२ ॥

यहां 'उपसर्ग' तथा 'सुपि' पद का अनुवर्तन है ॥ उपसर्ग का अनुपसर्ग सुबन्त उपपद हो
तो [भजः] 'भज' धातु से [ण्विः] 'ण्वि' प्रत्यय होता है ॥

जैसे—दाय भजते दायभाक् । अशभाक् । प्रभाक् । विभाक् ॥ ६२ ॥

छन्दसि सहः' ॥ ६३ ॥

'ण्विः' इत्यनुवर्तते । छन्दसि । ७ । १ । सहः । ५ । १ ॥

सुबन्त उपपदे वेदविषये 'सह' धातोः 'ण्विः' प्रत्ययो भवति ॥

तुराषाट्* । अत्र 'सहेः साडः सः'* इति मूर्द्धन्यादेशः । 'अन्येषामपि दृश्यते'^१
इति तुराशब्दे दीर्घत्वम् । इतोऽग्रे 'जनमन०'^२ इति पर्यन्त 'छन्दसि' ग्रहणमनुवर्तिष्यते
॥ ६३ ॥

यहां 'ण्वि' पद का अनुवर्तन है ॥ [छन्दसि] वेदविषय में सुबन्त उपपद हो तो
[सहः] 'सह' धातु से 'ण्वि' प्रत्यय होता है ॥ जैसे—तुराषाट् यहां 'सहेः साडः सः' इस सूत्र
से मूर्द्धन्य आदेश हो जाता है और तुरा-शब्द में दीर्घत्व 'अन्येषामपि दृश्यते' इससे ही जाता
है ॥ यहां से आगे 'छन्दसि' पद का अनुवर्तन 'जनमनस्वन०' इस सूत्र तक है ॥ ६३ ॥

१. आ० सू०—१०८८ ॥

२. आ० सू०—१०८९ ॥

३. ऋ०—३ । ४८ । ४ ॥

४. अ०—८ । ३ । ५६ ॥

५. अ०—६ । ३ । १३७ ॥

६. अ०—३ । २ । ६७ ॥

वहश्च' ॥ ६४ ॥

'छन्दसि' इत्यनुवर्तते 'ण्वि' इति च । वहः । ५ । १ । च [अ०] ॥

सुप्युपपदे 'वह' धातोश्छन्दसि 'ण्विः' प्रत्ययो भवति ॥

हव्यवाहमुपब्रुवे* । अत्र हव्यवाडिति व्यन्तस्तस्य द्वितीयैकवचनं प्रयुज्यते । एवं प्रठवाट्*, दित्यवाडित्यादि* ॥ ६४ ॥

यहां 'छन्दसि' पद का अनुवर्तन है 'ण्विः' पद का भी ॥ वेदविषय में सुबन्त उपपद होने पर [वहः] 'वह' धातु से 'ण्विः' प्रत्यय होता है ॥

जैसे —हव्यवाहमुपब्रुवे । यहां 'हव्यवाट्' यह च्विप्रत्ययान्त के द्वितीयैकवचन का प्रयोग है इसी प्रकार प्रठवाट् । दित्यवाट् । इत्यादि में भी समझना चाहिये ॥ ६४ ॥

कव्यपुरीषपुरीष्येषु ऋयुट्' ॥ ६५ ॥

'वहः' इत्यनुवर्तते । कव्यपुरीषपुरीष्येषु । ७ । ३ । ऋयुट् । १ । १ ॥

कव्य, पुरीष, पुरीष्य इत्येतेषु सुबन्तेषूपपदेषु 'वह' धातो 'ऋयुट्' प्रत्ययो भवति छन्दसि = वेदविषये ॥

कव्यवाहनः* । पुरीषवाहनः* । पुरीष्यवाहनः* ॥ ६५ ॥

यहां 'वह' इस पद का अनुवर्तन है ॥ वेदविषय में [कव्य० ष्येषु] कव्य, पुरीष, पुरीष्य ये सुबन्त उपपद हो तो 'वह' धातु से [ऋयुट्] 'ऋयुट्' प्रत्यय होता है ॥

जैसे—कव्यवाहनः । पुरीषवाहनः । पुरीष्यवाहनः ॥ ६५ ॥

हव्येऽनन्तः पादम्' ॥ ६६ ॥

'वहः' इति 'ऋयुट्' इति चानुवर्तते । हव्ये । ७ । १ । अनन्तःपादम् । १ । १ ॥
अन्तर्मध्ये पादस्येत्यन्तःपादं, न अनन्तःपादमनन्तःपादम् ॥

हव्यसुबन्त उपपदेऽनन्तःपादं वर्तमानाद् 'वह' धातो 'ऋयुट्' प्रत्ययो भवति [छन्दसि = वेदविषये] ॥

इतश्च हव्यवाहनः** ॥

'अनन्तःपादम्' इति किम् हव्यवाहमुपब्रुवे* । अत्र वह-धातुरन्तःपादं तस्मात् 'वहश्च'*** इति ण्विः ॥ ६६ ॥

१ आ० सू०—१०९० ॥

३. अनुपलब्धमूलमिदम् ॥

५. आ० सू०—१०९१ ॥

७. यजु०—११ । ४४ ॥

९. आ० सू०—१०९२ ॥

११. यजु०—२२ । १७ ॥

२. यजु०—२२ । १७ ॥

४. यजु०—१४ । १० ॥

६. यजु०—१९ । ६५ ॥

८. अनुपलब्धमूलमिदम् ॥

१०. ऋ०—६ । १६ । २३ ॥

१२. अ०—३ । २ । ६४ ॥

यहां 'वह' तथा 'ज्युट्' पद का अनुवर्तन है ॥ पाद के अन्तर् अर्थात् मध्य में होने वाला 'अन्तःपादम्', इससे विपरीत 'अनन्तःपादम्' कहता है ॥

छन्दसि वेदविषय में [हव्ये] हव्य सुबन्त उपपद हो तो [अनन्तःपादम्] जो पाद के मध्य में वर्तमान न हो उस 'वह' धातु से 'ज्युट्' प्रत्यय होता है ॥

जैसे—दूतश्च हव्यवाहनः ।

'अनन्तःपादम्' ग्रहण इसलिये है कि—हव्यवाहमुपब्रूवे । यहां 'वह' धातु पाद के मध्य में है अतः 'वहश्च' से 'चि' प्रत्यय होता है ॥ ६६ ॥

जनसनखनक्रमगमो विट् ॥ ६७ ॥

जन० गमः । ५ । १ ॥ विट् । १ । १ ॥ जनादीनां समाहारद्वन्द्वः ॥

जनादिभ्यो धातुभ्यः सुबन्त उपपदे छन्दसि=वेदविषये 'विट्' प्रत्ययो भवति ॥

उपस्थाय प्रथमजामृतस्यात्मनात्मानमभिसंविशेत्, प्रथमं सृष्ट्यादौ जायते प्रादुर्भवतीति प्रथमजास्तम् ॥ गोषा इन्द्रो नृषा असि, गा इन्द्रियाणि सनोति ददातीति गोषाः । नृन् सनोतीति नृषाः । अत्र 'सनोतेरनः' इति मूर्द्धन्यादेशः । कूपं खनतीति कूपखाः । क्लेशखाः । दधि क्रामतीति दधिकाः । अप्रे गच्छतीति अप्रेगाः । अत्र सर्वेषामनुनासिकान्तानां 'विट्वनोरनुनासिकस्यात्' इत्यनुनासिकस्याकारादेशः ॥ ६७ ॥

सूत्र में समाहारद्वन्द्व समास है ॥ [जन० गमः] जन, सन, खन, क्रम, गम इन धातुओं से सुबन्त उपपद हो तो वेदविषय में [विट्] 'विट्' प्रत्यय होता है ॥

जैसे—उपस्थाय प्रथमजामृतस्यात्मनात्मानमभिसंविशेत् । प्रथम अर्थात् सृष्ट्यादि में जो उत्पन्न अर्थात् प्रकट होता है वह 'प्रथमजाः' कहा जाता है उसका यह 'प्रथमजाम्' द्वितीया का एक वचन है ॥ 'गोषा इन्द्रो नृषा असि' गोषा उसका नाम है जो इन्द्रियों को शुभकर्म में प्रवृत्त करे ॥ जो मनुष्यों को दान दे उसे 'नृषा' कहते हैं ॥ यहां 'सनोतेरनः' इससे 'मूर्द्धन्य' आदेश होता है ॥ कूप खनतीति कूपखाः । क्लेशखाः । दधि क्रामतीति दधिकाः । अप्रे गच्छतीति अप्रेगाः । यहां सब अनुनासिकान्तों को 'विट्वनोरनुनासिकस्यात्' इससे अनुनासिक को 'आकार' आदेश हो जाता है ॥ ६७ ॥

अदोऽनन्ने ॥ ६८ ॥

छन्दसीति निवृत्तम् । अदः । ५ । १ । अनन्ने । ७ । १ ॥

१. आ० सू०—१०९३ ॥

३. सा०—३० ४ । ३ । ९ ॥

५. अनुपनञ्चमूलमिदम् ॥

७. यजु०—२७ । ३१ ॥

९. आ० सू०—१०९४ ॥

२. यजु०—३२ । ११ ॥

४. अ०—८ । ३ । १०८ ॥

६. ऋ० ४ । ३८ । ९ ॥

८. अ०—६ । ४ । ४१ ॥

अन्न-शब्दं विहायान्यसुबन्त उपपदे 'अद्' धातो 'विट्' प्रत्ययो भवति ॥ आम-
मत्तीति आमात्' । सस्यमत्तीति सस्यान्मृग' ॥ ६८ ॥

यहां 'छन्दसी' पद का निवर्तन है ॥ [अन्न-ने] अन्न शब्द को छोड़ कर अन्य सुबन्त
उपपद हो तो [अदः] 'अद्' धातु से 'विट्' प्रत्यय होता है ॥

जैसे -आममत्तीति आमात् । सस्यमत्तीति सस्यान्मृगः ॥ ६८ ॥

क्रव्ये च' ॥ ६९ ॥

'अदा' इत्यनुवर्तते । क्रव्ये । ७ । १ । च [अ०] ॥

क्रव्य-शब्द उपपदे 'अद्' धातो 'विट्' प्रत्ययो भवति ॥ क्रव्यमत्तीति क्रव्यात्' ॥

'अदोऽनन्ने' इत्येव सिद्धे पुनर्वचनं वाऽस्य रूपविधिनिवृत्त्यर्थम् । क्रव्योपपदाद्
'अद्' धातोरेण् मा भूत् । कथं तर्हि 'क्रव्यादान् शकुनीन् सर्वान्' इति । अत्राण् नास्ति ।
कस्तर्हि । अदन्तीत्यदाः क्रव्यस्यादाः क्रव्यादास्तान् । 'अजपि सर्वधातुभ्यः' इत्यच् ।
उत्सर्गापवादे च वासरूपविधिर्भवति ॥ ६९ ॥

यहां 'अदः' इस पद का अनुवर्तन है ॥

[क्रव्ये] क्रव्य शब्द उपपद हो तो 'अद्' धातु से 'विट्' प्रत्यय होता है ॥

जैसे—क्रव्यमत्तीति क्रव्यात् ॥

'अदोऽनन्ने' इस सूत्र से ही 'क्रव्यात्' यह सिद्ध हो जाता पुनः 'क्रव्ये च' ऐसा बचन
करना वाऽसरूपविधि के हटाने के लिये है । क्रव्य उपपद 'अद्' धातु से 'अण्' न हो ।

(प्र०)—क्रव्यादान् शकुनीन्सर्वान्' यह कैसे सिद्ध होगा ?

(उ०)—यहां अण् नहीं है । तो क्या है ? 'अदन्तीत्यदाः क्रव्यस्यादाः क्रव्यादास्तान्'
'अजपि सर्वधातुभ्यः' इस वार्तिक से 'अच्' प्रत्यय हो जाता है । क्योंकि—वासरूपविधि उत्सर्ग
तथा अपवाद में हुमा करती है ॥ ६९ ॥

दुहः कव्यश्च' ॥ ७० ॥

दुहः । ५ । १ । कप् । १ । १ । घः । १ । १ । च [अ०] ॥

सुबन्त उपपदे 'दुह' धातोः 'कप्' प्रत्ययो भवति हकारस्य च घकारादेशः ॥

कामदुघा । सुदुघा ॥ ७० ॥

१. अयं वा (अग्नि)ऽऽमाद् येनेवं समुष्याः पक्त्वाऽनन्ति (अ० १ । २ । १ । ४ ॥)

२. अ० सू०—१०९५ ॥

३. येन (अग्निना) पुरुषं वहन्ति स क्रव्यात् ॥ (अ० १ । २१ । ४ ॥)

४. अ०—३ । १ । १३४ भा० ॥

५. अ० सू०—१०९६ ॥

मुबन्त उपपद हो तो [दुहः] 'दुह' धातु से [कप्] 'कप्' प्रत्यय और हकार को [घञ्] 'घकार' अन्तादेश हो जाता है ॥

जैसे—कामदुघा । मुदुघा ॥ ७० ॥

मन्त्रे श्वेतवहोक्थशस्पुरोडाशो ण्विन्' ॥ ७१ ॥

मन्त्रे । ७ । १ । श्वेतवहोक्थशस्पुरोडाशः । ५ । १ । ण्विन् । १ । १ ॥

उपपदः सह धातुसमुदाया निपात्यन्ते । पुरस्—पूर्वाद् 'दाश' धातोऽङ्कारादेशो निपात्यते मन्त्रे—वैदिकप्रयोगे ॥ श्वेतपूर्वक-वह, उक्थपूर्वक-शस्, पुरस्-पूर्वक-दाश इत्येतेभ्यो धातुभ्यो 'ण्विन्' प्रत्ययो भवति ॥

वा०—श्वेतवाहादीनां इस् पदस्येति [च] वक्तव्यम् ॥ १ ॥

अजादिष्वसर्वनामस्थानविभक्तिषु पूर्वस्य भसन्ना भवति तत्र पदत्वमेव नास्ति, अन्यासु विभक्तिषु परतो 'इस्' प्रत्ययो भवति ॥

श्वेतवा इन्द्रः । श्वेतवाही । श्वेतवाहः । श्वेतवाहम् । श्वेतवाहो । श्वेतीहः । श्वेतीहा । श्वेतवोभ्याम् । श्वेतवोभिः । श्वेतीहे । [श्वेतवोभ्याम् । श्वेतवोभ्यः] श्वेतीहः । [श्वेतवोभ्याम् । श्वेतवोभ्यः । श्वेतीहः ।] श्वेतीहोः । श्वेतीहाम् । श्वेतीहि । श्वेतीहोः । श्वेतवस्सु ॥

उक्थशाः^१ । उक्थशासी । उक्थशोभ्याम् ॥ पुरोडाः^२ । पुरोडाशी । पुरोडोभ्याम् । अनयोरपि पूर्ववद् रूपाणि । 'वाह उट्'^३ इति सूत्रेण 'उट्' ॥

'मन्त्रे' इति किम्—श्वेतवाहः ॥ 'पदस्य' इति किम्—श्वेतवाही । अत्र [यथा-संख्यं] ण्विन्-उसो न भवतः ॥ ७१ ॥

'श्वेतवह' इत्यादि में उपपदसहित धातुसमुदाय का निपातन है । और पुरस्-पूर्वक 'दाश' धातु को 'ङकार' आदेश निपातन है ॥

[मन्त्रे] वैदिकप्रयोग में [श्वेत० डाशः] श्वेतपूर्वक 'वह' उक्थपूर्वक 'शस्' पुरस्-पूर्वक 'दाश' इन धातुओं से 'ण्विन्' प्रत्यय होता है ॥

वा० श्वेतवहादीनाम्०—अजादि असर्वनामस्थान विभक्तियों में पूर्व की भसना होने कारण उनमें पदत्व नहीं होता, अतः अन्य विभक्तियों के परे रहते 'इस्' प्रत्यय होता है ॥

जैसे—श्वेतवा इन्द्रः । श्वेतवाही । श्वेतवाहः ॥ सारे मन्दरूप संस्कृत में दे दिये हैं ॥ उक्थशाः । उक्थशासी । उक्थशोभ्याम् इत्यादि । पुरोडाः । पुरोडाशी । पुरोडोभ्याम्

१. आ० सू०—१०९७ ॥

२. व०—३ । २ । ७१ भा० ॥

३. शुचीदयन्दीधितमुक्थशासः (ऋ० ४ । २ । १६) ॥

४ पुरोडा । पुरोडासम् (ऋ० ३ । २८ । २, ३, ४, ६) ॥

५. आ०—६ । ४ । १३२ ॥

इत्यादि । इन दोनों के रूप भी पूर्ववत् जानने चाहिये ॥ श्वेतीह. इत्यादि में 'वाह ऊट्' से 'ऊट्' हो जाता है ॥

'मन्त्रे' ग्रहण इसलिये है कि -श्वेतवाहः ॥ 'पदस्य' ग्रहण इसलिये है -श्वेतवाहो ॥ यहां प्रत्युदाहरणों में 'ण्विन्' और 'डस्' नहीं होते ॥ ७१ ॥

अवे यजः' ॥ ७२ ॥

अत्रापि 'डस्, पदस्य' इत्यनुवर्तते । अवे । ७ । १ । यजः । ५ । १ ॥ मन्त्र विषयेऽवोपपदाद् 'यज' धातो 'ण्विन्' प्रत्ययो भवति, पदान्ते च ण्विनः स्थाने डस् ॥

वरुणस्यावया अस्मि । अवयाः । अवयोभ्याम् । अत्र डस् ।

'पदस्य' इति किम्—अवयाजो ॥ योगविभाग उत्तरार्धः ॥ ७२ ॥

यहां पर भी 'डस्' तथा 'पदस्य' पद का अनुवर्तन है ॥

मन्त्रविषय में [अवे] अत्र उपपद [यजः] 'यज' धातु से 'ण्विन्' प्रत्यय होता है । पदान्त में 'ण्विन्' के स्थान में 'डस्' हो जाता है ॥

जैसे—वरुणस्यावया अस्मि । अवयाः । अवयोभ्याम्—इस में 'डस्' हो जाता है ॥

'पदस्य' ग्रहण इसलिये है कि—अवयाजो यहां 'डस्' नहीं होता ॥ योगविभाग उत्तर-सूत्रों में अनुवृत्ति के लिये है ॥ ७२ ॥

विजुपे छन्दसि' ॥ ७३ ॥

अत्र 'डस्, पदस्य' इति नानुवर्तते ॥ मन्त्र इत्यनुवर्तमाने पुनश्छन्दोग्रहणस्येतत् प्रयोजनम्—मन्त्रशब्देन मूलसहितानां ग्रहण भवति, तत्र शास्त्रान्तराणामपि ग्रहण यथा स्यान् ॥

विच् । १ । १ । उपे । ७ । १ । छन्दसि । ७ । १ ॥

उपोपपदाद् 'यज' धातोश्छन्दसि विषये 'विच्' प्रत्ययो भवति ॥

उपयट्, उपयङ् । उपयजो । उपयजः* ॥ ७३ ॥

यहां 'डस्, पदस्य' इन पदों की निवृत्ति है । 'मन्त्रे' इस पद का अनुवर्तन होने पर पुन 'छन्द' ग्रहण का यह प्रयोजन है कि -मन्त्र शब्द से केवल मूलसहितानों का ग्रहण होता है, परन्तु शास्त्रान्तर का भी ग्रहण हो जाय इस लिये 'छन्दसि' ग्रहण है ॥

१. आ० सू०—१०९८ ॥

* अनुपलब्धमूलमिदम् । परन्तु—अस्ति हि ष्मा ते शुष्मिन् 'अवशाः' (ऋ० १ ।

१७३ । १२ ॥ यजु० ३ । ४६ ॥) या तेषां 'अवशा' दुरिष्टिः (अथ०—२ । ३५ । १ ॥)

२. आ० सू०—१०९९ ॥

† उपयङ्भ्यः । ण०—३ । ८ । ३ । १८ ॥ ४ । ४ ॥ ११ । ८ । २ । १ ॥

[उपे] उप-उपपद 'यज' धातु से [छन्दसि] वैदिकप्रयोग विषय में [विच्] 'विच्' प्रत्यय होता है ॥ जैसे—उपयक् । उपयग् । उपयजो । उपयजः ॥ ७३ ॥

आतो मनिन्क्वनिब्बनिपश्च' ॥ ७४ ॥

'छन्दसि' इत्यनुवर्तते विक्च । आतः । ५ । १ । मनिन्क्वनिब्बनिपः । १ । १ । ध । अ०] ॥

आकारान्ताद् घातोर्मनिन्-क्वनिप्-वनिपो विच्चेत्येते प्रत्यया भवन्ति छन्दसि विषये ॥

सुदामा^१ । सुधामा । क्वनिप्—सुधीवा । सुपीवा । वनिप्—अन्नदावा । दुग्ध-पावा । विच्—घृतपाः । दण्डदाः ॥ ७४ ॥

यहां 'छन्दसि' तथा 'विच्' पद का अनुवर्तन है ॥ [आतः] 'आकारान्त' धातुओं से [मनिन्क्वनिब्बनिपश्च] मनिन्, क्वनिप्, वनिप् तथा विच् ये प्रत्यय छन्दविषय में होते हैं ॥

जैसे सुदामा । सुधामा । क्वनिप्—सुधीवा । सुपीवा । वनिप्—अन्नदावा । दुग्ध-पावा । विच्—घृतपाः । दण्डदाः ॥ ७४ ॥

अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते' ॥ ७५ ॥

'छन्दसि' इति नानुवर्तते । अन्येभ्यः । ५ । ३ । अपि [अ०] । दृश्यन्ते । [क्रियापदम्] ॥

मनिन्, क्वनिप्, वनिप्, विच् इति चत्वारः प्रत्यया अन्येभ्योऽपि धातुभ्यो दृश्यन्ते ॥

सुशर्मा—अत्र 'शृ' धातो 'मनिन्' । क्वनिप्—प्रातरित्वा । अत्र प्रातरूपपदाद् 'इण्' धातोः 'क्वनिप्' ॥ वनिप्—विजावा । प्रजावा । अत्र 'जन' धातो-वनिप् 'विद्वन्नोरि'^२ इत्यनुनासिकस्यान् ॥ रेडसि । अत्र 'रिष' धातो 'विच्' ॥

दृश्यन्त इति क्रियाया ज्ञायते प्राचीनेषु शिष्ट-ऋषि-मुनि-कृतग्रन्थेषु ये शब्दा उक्तप्रत्ययान्ता दृश्यन्ते तेषु साधुत्वज्ञापनाय वचनम् ॥ ७५ ॥

यहां 'छन्दसि' पद का निवर्तन है ॥ मनिन्, क्वनिप्, वनिप् तथा विच् ये चार प्रत्यय [अन्येभ्योऽपि] आकारान्तों से अन्य धातुओं से भी [दृश्यन्ते] देखे जाने हैं ॥

जैसे—सुशर्मा यहां 'शृ' धातु से 'मनिन्' प्रत्यय हो जाता है ॥ क्वनिप्—प्रातरित्वा । यहां प्रातर् उपपद होने पर 'इण्' धातु से 'क्वनिप्' प्रत्यय होता है ॥ वनिप्—विजावा । प्रजावा । यहां 'जन' धातु से 'वनिप्' प्रत्यय होता है तथा 'वनिप्' परे रहने 'विद्वन्नोरनुनासिकस्यान्' से 'आत्वं' हो जाता है ॥ रेडसि यहां 'रिष' धातु से 'विच्' प्रत्यय होता है ॥

‘दृश्यन्ते’ इस क्रियापद से यह जाना जाता है कि -प्राचीन शिष्ट-कृषि-मुनिकृत ग्रन्थों में यदि उक्त प्रत्ययान्त शब्द दोखें तो उन्हें साधु अर्थात् शुद्ध जानना ॥ ७५ ॥

‘क्वप् च’ ॥ ७६ ॥

‘सुप्’ इत्यनुवर्तते, उपसर्गोऽपि च ॥ क्वप् । १ । १ । च [अ०] ॥

सोपसर्गे निरुपसर्गे च सुप्युपपदे घातुमात्रात् ‘क्वप्’ प्रत्ययो भवति ॥

उत्सासन् । पणुध्वन् । अत्र स-ध्वसघातोरनुनासिकलोपो* भवति सकारस्य दकारश्च* ॥ ७६ ॥

यहां सुप् तथा उपसर्गोऽपि’ पद का अनुवर्तन है ॥ उपसर्ग वा निरुपसर्ग सुबन्त उपपद हो ता घातुमात्र से [क्वप्] ‘क्वप्’ प्रत्यय होता है ॥

जैसे—उत्सासन् । पणुध्वन् । यहां सन्मु, ध्वन्मु घातु से अनुनासिक का लोप और सकार को दकार’ आवेज होता है ॥ ७६ ॥

स्थः क च’ ॥ ७७ ॥

‘क्वप्’ अनुवर्तते ॥ स्थः । ५ । १ । क । १ । १ । च [अ०] । ‘क’ इति लुप्रविभक्तिको निर्देशः ॥

‘स्था’ धातोः सोपसर्गे निरुपसर्गे च सुप्युपपदे क-क्वपो प्रत्ययो भवतः ॥

मुखस्यः । मुखस्थाः । क-पक्ष आकारलोपः ॥

‘अन्येभ्योऽपि दृश्यते’ इति त्रिविधे सिद्धे ‘सुप् स्थः’* इति के सिद्धे पुनर्वचनं ‘शमि धातोः संज्ञायाप्’* इति ‘अच्’ बाधनार्थम् । शमि धातोः संज्ञायामित्यत्र घातु-ग्रहणं यथा कृप्रो हेत्वादिषु टं बाधते एव क-क्वपावपि बाधेत, पुनरारम्भान् ‘क-क्वपो’ एव भवतः । संस्थः । संस्थाः ॥ ७७ ॥

यहां ‘क्वप्’ पद का अनुवर्तन है । ‘क’ इस पद में विभक्ति का लोप है ॥ उपसर्ग वा निरुपसर्ग सुबन्त उपपद हो तो [स्थः] ‘स्था’ धातु से [कः] ‘क’ तथा [च] ‘क्वप्’ प्रत्यय होते हैं ॥

जैसे—मुखस्थः । मुखस्थाः । ‘क’ पक्ष में आकार का लोप हो जाता है ॥

१. आ० सू०—११०३ ॥

२. अ०—६ । ४ । २४ ॥

३. अ०—८ । २ । ७२ ॥

४. आ० सू०—११०८ ॥

५. अ०—३ । २ । १७८ ॥

६. अ०—३ । २ । ४ ॥

७. अ०—३ । २ । १४ ॥

‘अन्येभ्योऽपि दृश्यते’ इससे ‘क्विप्’ प्रत्यय तथा ‘सुप् स्थः’ से ‘क’ प्रत्यय निद्ध हो ही जाना, पुनः ‘स्थः क च’ यह वचन ‘शमि घातोः संज्ञायाम्’ इसमें प्राप्त अच् प्रत्यय को बाधने के लिए है । शमि घातोः संज्ञायाम् इस में किया हुआ धातुग्रहण जिस प्रकार हेत्वादि अर्थों में ‘कृञ्’ धातु से उत्पन्न ‘ट’ को बाध लेता है, उसी प्रकार—अस्थ । अस्था ‘यहां पर’ ‘क’ और ‘क्विप्’ को भी बाध लेगा, परन्तु अब सूत्रारम्भ सामर्थ्य से ‘क’ और ‘क्विप्’ ही होते हैं ॥ ७७ ॥

सुप्यजातो णिनिस्ताच्छीत्ये ॥ ७८ ॥

सुप् । ७ । १ । अजातो । ७ । १ । णिनिः । १ । १ । ताच्छीत्ये । ७ । १ ॥

अजातिवार्चिनि सुबन्त उपपदे ताच्छीत्ये गम्यमाने धातुमात्राणिनि. प्रत्ययो भवति ॥

उष्णं भोक्तुं शीलमस्य उष्णभोजी । शीतभोजी । प्रियवादी । धर्मोपदेशो ॥

[भाष्यम्—सुपीति वर्तमाने पुनः सुव्यग्रहणं किमर्थम् ? अनुपसर्ग इत्येवं तदभूत्, इदं सुम्मात्रे यथा स्यात् । उदासारिण्यः । प्रत्यासारिण्यः* ।] ॥

‘अजातो’ इति किम्—आम्नाणि चूपितुं शीलमस्य ॥

‘ताच्छीत्ये’ इति किम् उष्णं भुङ्क्ते कदाचित् । अत्रोभयत्र णिनिर्मा भूत् ॥

वा०—एनिन्विधौ साधुकारिण्युपगम्यमानम्* ॥ १ ॥

साधु करोतीति साधुकारी । साधुदायी । अनाच्छीत्यर्थ आरम्भः ॥

वा०—ब्रह्मणि वदः* ॥ २ ॥

ब्रह्मशब्दोपपदाद् ‘वद’ धातो ‘णिनिः’ प्रत्ययो भवति ॥ ब्रह्म वदतीति ब्रह्मवादी । इदमप्यनाच्छीत्यर्थमेव ॥ ७८ ॥

[अजातो] अजातिवाचो [सुप्] सुबन्त उपपद हो और [ताच्छीत्ये] नाच्छीत्यर्थ गम्यमान हो तो धातुमात्र से [णिनि.] ‘णिनि’ प्रत्यय होता है ॥

जैसे—उष्णं भोक्तुं शीलमस्य उष्णभोजी । शीतभोजी । प्रियवादी । धर्मोपदेशी ॥

‘सुप्’ पद के अनुवर्तमान होने पर पुनः सुप् ग्रहण इसलिये है कि—यह सुप्-मात्र में हो । जैसे—उदासारिण्यः । प्रत्यासारिण्यः । यहां मोपसर्ग से भी ‘एनि’ प्रत्यय हो जाता है ॥

‘अजातो’ ग्रहण इसलिये है कि आम्नाणि चूपितुं शीलमस्य ॥ ताच्छीत्ये’ ग्रहण इसलिये है कि—उष्णं भुङ्क्ते कदाचित् । यहां दोनों उदाहरणों में ‘एनि’ नहीं होता ॥

१ आ० सू०—११०९ ॥

२ यन्त्रत्र काशिकाकृदाह—‘सुपीति वर्तमाने पुनः सुव्यग्रहणमुपसर्गनिवृत्त्यर्थम्’ तद्भाष्य-विरोधादुदाहरणविरोधाच्चाप्रमाणम् । भाष्यन्त्रत्र मूल उदाहरणम् ॥

३. अ०—३ । २ । ७८ भा० ॥ (ख) आ० वा०—१११० ॥

४. अ०—३ । २ । ७८ भा० ॥ (ख)—आ०—वा०—११११ ॥

वा०—णिन्विधौ०—‘णिन्’ प्रत्यय के विधान में साधुकारी अर्थ में ‘णिनि’ प्रत्यय होता है ऐसा कहना चाहिये ॥ जैसे साधु करोतीति साधुकारी । साधुदायी । यह वार्तिक अताच्छीत्यार्थ है ॥

वा०—ब्रह्मणि वदः ब्रह्म शब्द उपपद हो तो ‘वद’ धातु से ‘णिनि’ प्रत्यय होता है ॥ जैसे ब्रह्म वदतीति ब्रह्मवादी । यह भी अताच्छीत्यार्थ ही है ॥ ७८ ॥

कर्त्तयुं पमाने' ॥ ७९ ॥

कर्त्तरि । ७ । १ । उपमाने । ७ । १ ॥

उपमानवाचिनि कर्त्तयुं पपद उपमेयप्रत्ययार्थे धातुमात्राणिनिः प्रत्ययो भवति ॥

उष्ट्र इव यातीति उष्ट्रयायी । काक इव वदतीति काकवादी ॥

‘कर्त्तरि’ इति किम्—तिलानिव स्वादति माषान् ॥ ‘उपमाने’ इति किम्—उष्ट्रो याति । अत्रोभयत्र ‘णिनि’ मीभूत् ॥ जात्यर्थोऽनाच्छीत्याऽर्थो वाऽरम्भः ॥ ७९ ॥

[उपमाने] उपमानवाची [कर्त्तरि] कर्त्ता उपपद हो तो उपमेय अर्थ गम्यमान होने पर धातुमात्र से ‘णिनि’ प्रत्यय होता है ॥

कैसे—उष्ट्र इव यातीति उष्ट्रयायी । काक इव वदतीति काकवादी ।

‘कर्त्तरि’ ग्रहण इस लिये है कि—तिलानिव स्वादति माषान् । ‘उपमाने’ ग्रहण इसलिये है कि—उष्ट्रो याति । यहां दोनों में ‘णिनि’ नहीं होता ॥ यह सूत्र जाति तथा अताच्छीत्य के लिये है ॥ ७९ ॥

व्रते' ॥ ८० ॥

सुपि' इत्यनुवर्तते । व्रते । ७ । १ ॥ व्रत-शब्देन शास्त्रकृतो नियम उच्यते ॥

व्रते गम्यमाने सुबन्त उपपदे धातो 'णिनिः' प्रत्ययो भवति ॥

स्थण्डिलशायी । अश्राद्धभोजी^१ । कामचारगृहीतोऽप्य नियमः ॥

‘व्रते’ इति किम्—स्थण्डिले शेते देवदत्तः ॥ ८० ॥

यहां ‘सुपि’ पद का अनुवर्तन है । व्रत शब्द में शास्त्रकृत नियम समझना चाहिये ॥

[व्रते] व्रत गम्यमान हो तो सुबन्त उपपद होने पर धातु से ‘णिनि’ प्रत्यय होता है ॥

जैसे—स्थण्डिलशायी । अश्राद्धभोजी । नियम से स्थण्डिल पर ही सोता है ॥

व्रते ग्रहण इसलिये है कि—स्थण्डिले शेते देवदत्तः ॥ यहां ‘णिनि’ नहीं होता ॥ ८० ॥

१ आ० सू०—१११२ ॥

२ आ० सू०—१११३ ॥

३ अत्र भाष्यम्—एव तर्हि नञ एवायं भुक्तिप्रतिषेधवाचिनः आहु-शब्देनासमर्थसमाप्तः, न भोजी आहुत्येति ... भा० २ । २ । ८० ॥

बहुलमाभीक्ष्ये' ॥ ८१ ॥

बहुलम् । १ । १ । आभीक्ष्ये । ७ । १ ॥ 'आभीक्ष्यम'सेवनम् ॥

आभीक्ष्ये गम्यमाने सुबन्त उपपदे धातो[बहुल] 'णिनिः' प्रत्ययो भवति ॥

क्षीरं पिबत्यासेवते क्षीरपायी ब्राह्मणः । क्षीरपो ब्राह्मणः । पथ्यां हरीतकीमशना-
त्यासेवते पथ्याशी, पथ्याशः ॥ क्षीरप इति पक्ष 'आतोऽनुपसर्गे कः' इति 'क'
प्रत्ययः । पथ्याश इत्यण् च ॥ ८१ ॥

आभीक्ष्य = पुनः पुनः करने को कहते हैं ॥ [आभीक्ष्ये] आभीक्ष्य अर्थ गम्यमान हो
तो सुबन्त उपपद होने पर धातु से [बहुलम्] बहुल करके 'णिनि' प्रत्यय होता है ॥

जैसे—क्षीरं पिबत्यासेवते क्षीरपायी ब्राह्मणः । क्षीरपो ब्राह्मणः । पथ्यां हरीतकीमशना-
त्यासेवते पथ्याशी । पथ्याशः ॥ क्षीरप इस पक्ष में 'आतोऽनुपसर्गे कः' इससे 'क' प्रत्यय होता
है और पथ्याश इस में 'अण्' हो जाता है ॥ ८१ ॥

मनः' ॥ ८२ ॥

'मुपि' इत्यनुवर्तते ॥ मनः । ५ । १ । उत्तरसूत्रे 'खश्' प्रत्यये सार्वधातुकानु-
बन्धः क्रियते तेन ज्ञायते 'मन' इति मन्यतेरेव ग्रहणं न तनोत्यादिस्थस्य ॥

[सुबन्त उपपदे मन्यते 'णिनिः' प्रत्ययो भवति]

दर्शनीय मन्यत इति दर्शनीयमानी । सुरूपं मन्यत इति सुरूपमानी ॥ ८२ ॥

यहां 'मुपि' इस पद का अनुवर्तन है । यगसे सूत्र में 'खश्' प्रत्यय में सार्वधातुक सजा के
लिये शकार अनुबन्ध किया है उससे यह जाना जाता है कि—'मन' इस पद से दिवादिस्थ सन्धति
का ग्रहण है तनोत्यादिस्थ का नहीं ॥

सुबन्त उपपद हो तो [मनः] 'मन्यति' से 'णिनि' प्रत्यय होता है ॥

जैसे—दर्शनीय मन्यत इति दर्शनीयमानी । सुरूप मन्यत इति सुरूपमानी ॥ ८२ ॥

आत्ममाने खश् च' ॥ ८३ ॥

'मनः' इत्यनुवर्तते णिनिश्च' । आत्ममाने । ७ । १ । खश् । १ । १ । च [अ०] ॥

आत्मनः स्वस्य मानं मननमात्ममानं तस्मिन् । आत्ममाने सति सुबन्तोपपदान्
'मन' धातोः 'खश्' णिनिश्च प्रत्ययो भवति ॥

१. आ० सू०—१११४ ॥

२. आ०—३ । २ । ३ ॥

३. आ० सू०—१११५ ॥

४. आ० सू०—१११६ ॥

५. न चात्र णिनिश्चकारेण समुच्चेतव्योऽन्यथा हि 'चानुकृष्टं नोत्तरत्र' इति परिभाषया
णिनेरुत्तरत्रानुवृत्तिर्न स्यात् ॥

आत्मान पण्डितं मन्यत इति पण्डितमन्यः । पण्डितमानी । शोभनमन्यः । शोभनमानी ॥

‘आत्ममाने’ इति किम्—शोभनमानी देवदत्तस्य यज्ञदत्तः । अत्र ‘खश्’ मा भूत् ॥ ८३ ॥

यहां ‘मन्’ तथा ‘णिनि’ पद का अनुवर्तन है ॥ [आत्ममाने] आत्ममान ‘अपने आप को मानना’ अर्थ गम्यमान हो तो सुबन्त उपाद होने पर ‘मन्’ धातु से [खश्] ‘खण’ [च] धोर ‘णिनिः’ प्रत्यय होता है ॥

जैसे—आत्मान पण्डितं मन्यत इति पण्डितमन्यः । पण्डितमानी । शोभनमन्यः । शोभनमानी ॥

‘आत्ममाने’ ग्रहण इत्यनिये है कि—शोभनमानी देवदत्तस्य यज्ञदत्त ॥ यहाँ ‘खण्’ नहीं होता ॥ ८३ ॥

भूते ॥ ८४ ॥

भूते । ७ । १ ॥ यत्र कालनियमो नास्ति तत्र सामान्येन त्रिषु कालेषु प्रत्यया भवन्ति । अत इदानीं कालाधिकारः क्रियते ॥

‘वर्त्तमाने लट्’ इत्यतः पूर्वं पूर्वं ये प्रत्यया विधीयन्ते ते धात्वर्थे भूते वेदितव्याः ॥

पाप कृतवानिति पापकृन् । अत्र सामान्यकाले ‘क्विप्’ प्राप्तो भूते विधीयते ॥

‘भूते’ इति किम्—पाप करोति । अत्र ‘क्विप्’ न भवति, वाक्यमेव ॥ ८४ ॥

जहाँ काल का नियम नहीं है वहाँ सामान्य करके तीनों कालों में प्रत्यय होते हैं । इस कारण यहाँ काल का अधिकार करते हैं ॥

‘वर्त्तमाने लट्’ इस में पूर्व पूर्व जो जो प्रत्यय कहेंगे वे धात्वर्थ भूत में होने हैं ऐसा जानना चाहिये ॥

जैसे—पाप कृतवानिति पापकृन् । यहाँ सामान्य काल में ‘क्विप्’ प्राप्त था सो भूतकाल में विधान किया है ॥

‘भूते’ ग्रहण इत्यनिये है कि—पाप करोति । यहाँ ‘क्विप्’ नहीं होता, वाक्य ही रहता है ॥ ८४ ॥

करणे यजः ॥ ८५ ॥

‘णिनिः’ इत्यनुवर्तते । करणे । ७ । १ । यजः । ५ । १ ॥

करणकारकोपपदाद् ‘यज’ धातो ‘णिनि’ प्रत्यया भवति धात्वर्थे भूते सति ॥

अग्निष्टोमेनेष्टवान् अग्निष्टोमयाजी । राजसूयेनायाक्षीत् राजसूययाजी । अश्वमेधयाजी ॥

‘करणे’ इति किम्—पूर्णमास्यामयष्ट ॥ ‘भूते’ इति किम् अग्निष्टोमेन यजते । अत्रोभयत्र ‘णिनि’ न भवति ॥ ८५ ॥

यहा ‘णिनि.’ पद का अनुवर्तन है ॥ [करणे] करणकारक उपपद होने पर [यज] यज’ धातु से ‘णिनि’ प्रत्यय होता है धात्वर्थ भूत होता है ॥

जैसे—अग्निष्टोमेनेष्टवान् अग्निष्टोमयाजी । राजसूयनायाक्षीत् राजसूययाजी । अश्वमेधयाजी ॥

‘करण’ ग्रहण इसलिये है कि—पूर्णमास्यामयष्ट ॥ ‘भूते’ ग्रहण इसलिये है कि—अग्निष्टोमेन यजते । यहा दोनों में ‘णिनि’ प्रत्यय नहीं होता है ॥ ८५ ॥

कर्मणि हनः’ ॥ ८६ ॥

‘णिनि.’ इत्यनुवर्तन । कर्मणि । ७ । १ । हनः । ५ । १ ॥

कर्मणि कारक उपपदे ‘हन’ धातोर्भूतेऽर्थे ‘णिनि’ प्रत्ययो भवति ॥

पितर हतवान् पितृघाती । पितृव्यघाती । पुत्रघाती ॥ ८६ ॥

यहां ‘णिनि’ पद का अनुवर्तन है ॥ [कर्मणि] कर्मकारक उपपद हो तो [हनः] ‘हन’ धातु से भूत अर्थ में ‘णिनि’ प्रत्यय होता है ॥

जैसे—पितर हतवान् पितृघाती । पितृव्यघाती । पुत्रघाती ॥ ८६ ॥

ब्रह्मभ्रूणवृत्रेषु क्विप्’ ॥ ८७ ॥

‘हनः’ इत्यनुवर्तते ‘णिनिः’ निवृत्तः । ब्रह्मभ्रूणवृत्रेषु । ७ । ३ । क्विप्’ १ । १ ॥

नियमार्थं सूत्रमिदम् । द्विविधोऽत्र नियमः । ‘हन’ धातोर्यदि भूते ‘क्विप्’ स्यात्तर्हि ब्रह्मादिष्वेवोपपदेषु । ब्रह्मादिपूषपदेषु यदि कम्नाच्चित् ‘क्विप्’ स्यात्तर्हि हन्तेरेव ॥

ब्रह्मभ्रूणवृत्रेषु कर्मसूपपदेषु ‘हन’ धातोर्भूते ‘क्विप्’ प्रत्ययो भवति ॥

ब्रह्महा । भ्रूणहा । वृत्रहा ॥

१ आ० सू० ११२० ॥

२ आ० सू० ११२१ ॥

३ यत्तु काशिकाकृता चतुर्विधोऽत्र नियम इति भण्यते, तद्ग्राह्यविरुद्धत्वादुपेक्षणीयम् । तथा च भाष्यम्—‘... उभयतो नियमोऽयम् । ब्रह्मादिष्वेव हन्तेर्भूते क्विप्भवति क्विप्वेव हन्तेर्भूते ब्रह्मादिष्विति’ (अ० ३ । २ । ८७ भा०) ॥ तथा च कामहा, मधुहा हिमहत्यादिषु ‘कृत्यन्त्युटो बहुलम्’ (अ० ३ । २ । ११३) इति बहुलग्रहणानुपपदान्तरादप्राप्तोऽपि हन्ते क्विप्भवति ।

बहुलं ह्यदसि’ (अ० ३ । २ । ८८) इत्यतो बहुलग्रहणानुवृत्तेनियमव्यभिचारदिति रक्षितः ॥

नियमः किमर्थः—व्याघ्रं हतवान् । ब्रह्माधीतवान् । अत्र कदापि 'क्विप्' न भवति ॥ ८७ ॥

यहां 'हन' इस पद का अनुवर्तन है तथा 'शिनि' पद का निवर्तन हुआ । यह सूत्र नियम करने के लिये है, वह नियम यहां दो प्रकार का है—'हन' धातु से यदि भूतकाल में 'क्विप्' हो तो ब्रह्मादि उपपद होने पर ही हो, ब्रह्मादि उपपद होने पर यदि किसी धातु से 'क्विप्' हो तो 'हन्ति' से ही हो ॥

[ब्रह्मभ्रूणवृत्रेषु] ब्रह्म, भ्रूण, वृत्र ये कर्म उपपद हों तो 'हन' धातु से भूत में [क्विप्] 'क्विप्' प्रत्यय होता है ॥

जैसे—ब्रह्महा । भ्रूणहा । वृत्रहा ॥

नियम इसलिये है कि—व्याघ्रं हतवान् । ब्रह्माधीतवान् । यहां दोनों में 'क्विप्' नहीं होता ॥ ८७ ॥

बहुलं छन्दसि' ॥ ८८ ॥

पूर्वसूत्रे यन्निप्रयम्यते तस्य विधातार्य आरम्भः । बहुलम् । १ । १ । छन्दसि । ७ । १ ॥

[छन्दसि=वेदविषये] सामान्ये कर्मण्युपपदे 'हन' धातोर्भूतेऽर्थे [बहुलं] 'क्विप्' प्रत्ययो भवति ॥

मातृहा* । पितृहा* । भ्रातृहा* । न च भवति—अमित्रघात* । बहुलग्रहणादमित्र-घात इति 'क्विप्' एव न भवति ॥ ८८ ॥

पूर्वसूत्र में जो नियम किया है उसके विधान के लिये यह सूत्र है ॥

'छन्दसि' । वेदविषयों में सामान्य कर्म उपपद हो तो 'हन' धातु से [बहुलम्] बहुल करके भूत अर्थ में 'क्विप्' प्रत्यय होता है ॥

जैसे—मातृहा । पितृहा । भ्रातृहा । न च भवति—अमित्रघात* । बहुल ग्रहण से 'अमित्रघात' यहां 'क्विप्' ही नहीं होता ॥ ८८ ॥

सुकर्मपापमन्त्रपुण्येषु कृजः* ॥ ८९ ॥

'क्विप्' अनुवर्तते । सुकर्मपापमन्त्रपुण्येषु । ७ । ३ । कृजः । ५ । १ ॥

स्वादिपू उपपदे 'कृज्' धातोर्भूतेऽर्थे 'क्विप्' प्रत्ययो भवति ॥

१ आ० सू०—११२२ ॥

२ मातृहा वै त्वमसि ॥ न मातृहासीति ॥ छान्दो०—७ । १५ । २ । ३ ॥

३ पितृहा वै त्वमसि ॥ नैव कृजुः पितृहासीति ॥ छान्दो०—७ । १५ । २ । ३ ॥

४ भ्रातृहा वै त्वमसि ॥ न भ्रातृहासीति ॥ छान्दो०—७ । १५ । २ । ३ ॥

५ आ० सू०—११२३ ॥

सृष्टु कृतवान् सुकृत् । कर्मकृत् । पापकृत् । मन्त्रकृत् । पुण्यमकार्षीत् पुण्यकृत् ॥

इदमपि सूत्रं नियमार्थम्—स्वादिगुणपदेषु यदि 'क्विप्' स्यात्तर्हि भूत एव । भूते यदि स्वादिगुणपदेषु प्रत्ययः स्यात्तर्हि क्विवेव ॥ ८६ ॥

यहां 'क्विप्' पद का अनुवर्तन है ॥ [सुकर्म० पु] सुकर्म, पाप, मन्त्र, पुण्य ये उपपद हो तो [कृञः] 'कृञ्' धातु से भूत अर्थ में 'क्विप्' प्रत्यय होता है ॥

जैसे— सृष्टु कृतवान् सुकृत् । कर्मकृत् । पापकृत् । मन्त्रकृत् । पुण्यमकार्षीत् पुण्यकृत् ॥

यह सूत्र भी नियम के लिये है—मु-आदि उपपद होने पर यदि 'क्विप्' हो तो भूत में हो, भूत में यदि स्वादि उपपद होने पर प्रत्यय हो तो 'क्विप्' ही हो ॥ ८९ ॥

सोमे सुजः ॥ ६० ॥

इदमपि नियमार्थमेव ॥ 'कर्मणि' इत्यनुवर्तते ॥ सोमे । ७ । १ । सुजः । ५ । १ ॥

सोमे कर्मण्युपपदे 'सुज्' धातोर्भूते 'क्विप्' प्रत्ययो भवति ॥

सोममसोष्टु सोममुत् । सोममुतो ॥ ६० ॥

यह सूत्र भी नियमार्थ ही है ॥ 'कर्मणि' इस पद का अनुवर्तन है ।

[सोमे] सोम कर्म उपपद हो तो [सुजः] 'सुज्' धातु से 'क्विप्' प्रत्यय होता है ॥

जैसे सोममसोष्टु सोममुत् । सोममुतो । सोममुतः ॥ ६० ॥

अग्नौ चेः ॥ ६१ ॥

अग्नौ । ७ । १ । चेः । ५ । १ ॥ अग्नौ ॥ कर्मण्युपपदे 'चिज्' धातोर्भूते 'क्विप्' प्रत्ययो भवति ॥

अग्निमचेषीदिति-अग्निचिन् । अग्निचितो । अग्निचितः । इदमपि नियमार्थमेव ॥ ६१ ॥

[अग्नौ] अग्नि कर्म उपपद हो तो [चेः] 'चिज्' धातु से भूत अर्थ में 'क्विप्' प्रत्यय होता है ॥

जैसे—अग्निमचेषीदित्यग्निचिन् । अग्निचितो । अग्निचितः । यह सूत्र भी नियमार्थ ही है ॥ ६१ ॥

कर्मण्यग्न्याख्यायाम् ॥ ६२ ॥

'चे' इति 'कर्मणि' इति चानुवर्तते । कर्मणि । ७ । १ ।

१ 'त्रिविधोऽत्र नियम' इति काशिका ॥ २. आ० सू०—११२४ ॥

३. 'चतुर्विधोऽत्र नियम' इति काशिका ॥ ४. आ० सू०—११२५ ॥

५ अग्नि-शब्दोऽत्र इष्टिकारचितस्थण्डिलविशेषे वर्तते ॥

६. 'अत्रापि चतुर्विधो नियम' इति काशिका ॥ ७. आ० सू०—११२६ ॥

अग्न्याख्यायाम् । ७ । १ ॥ कर्मण्युपपदे 'चिञ्' धातोर्भूते कर्मणि कारके 'क्विप्' प्रत्ययो भवत्यग्न्याख्यायाम् ॥

'कर्त्तरि कृत्' इति कर्त्तरि प्राप्त कर्मणि विधीयते, श्येन इव चितोऽग्निः श्येनचित् । श्येनचिदिति रुद्धिसजाज्ञापनायाग्न्याख्याग्रहणं क्रियते । श्येनचिदित्याने रुद्धिसजा ॥ ६२ ॥

यहां 'चे' तथा 'कर्मणि' इन पदों का अनुवर्तन है ॥ कर्म उपपद होने पर भूत अर्थ गम्यमान हो तो 'चिञ्' धातु से [कर्मणि] कर्मकारक में [अग्न्याख्यायाम्] अग्नि अभिधेय होने पर 'क्विप्' प्रत्यय होता है ॥

कर्त्तरि कृत्' इससे 'क्विप्' कर्त्ता में प्राप्त था, सो कर्म में कहा ।

जैसे—श्येन इव चितोऽग्निः श्येनचित् । श्येनचित् यह अग्नि की रुद्धि सजा है, इस वाक्य को दर्शाने के लिए सूत्र में अग्न्याख्या ग्रहण किया है ॥ ६२ ॥

कर्मणीनि विक्रियः* ॥ ६३ ॥

'कर्मणि' इत्यनुवर्तमाने पुनः कर्मग्रहणमग्न्याख्यकर्मनिवृत्त्यर्थम् । कर्मणि । ७ । १ । इति । १ । १ । विक्रियः । ५ । १ ॥ इतीति लुप्तविभक्तिको निर्देशः ॥

कर्मण्युपपदे वि-पूर्वान् 'क्रौञ्' धातोर्भूते 'इनिः' प्रत्ययो भवति ॥

मुराविक्रयी । मद्यविक्रयी ॥

वा०—कर्मणि कुत्सिते* ॥ १ ॥

कुत्सिते निन्दिते कर्मण्युपपद 'इनि' प्रत्ययो भवतीति शेषः । इह मा भूत्—धान्यविक्रायः । अत्रानेन 'इनिः' प्रत्ययो न भवति किन्तु उत्सर्गान्वाद् 'अण्' एव ॥ ६३ ॥

यहां कर्म पद के अनुवर्तमान होने पर पुनः कर्म ग्रहण अग्न्याख्य कर्म को निवृत्ति के लिये किया है ॥ 'इनि' यहां विभक्ति का लोप है ॥

[कर्मणि] कर्म उपपद हो तो [विक्रियः] वि-पूर्वक 'क्रौञ्' धातु से भूतकाल में [इनि] 'इनि' प्रत्यय होता है ॥ जैसे—मुराविक्रयी । मद्यविक्रयी ॥

वा०—कर्मणि कुत्सिते कुत्सितं प्रथान् निन्दितं कर्म उपपद हो तो 'इनि' प्रत्यय होता है, यह सूत्रार्थ का शेष है इसलिये—धान्यविक्रायः यहां 'इनि' प्रत्यय नहीं होता किन्तु उत्सर्ग अण् हो होता है ॥ ६३ ॥

दृशेः क्वनिप्* ॥ ६४ ॥

'कर्मणि' इत्यनुवर्तते । दृशेः । ५ । १ । क्वनिप् १ । १ ॥

१. अ०—३ । ४ । ६७ ॥

२. आ० सू०—११२७ ॥

३. अ०—३ । २ । ९३ भा० ॥

४. आ० सू०—११२८ ॥

कर्मण्युपपदे 'दृश' धातोः 'क्वनिप्' प्रत्ययो भवति ॥

वाराणसीं दृष्टवान् वाराणसीदृष्ट्वा । पाटलीपुत्रदृष्ट्वा ॥ नियमार्थं वचनम्—
'दृश' धातोर्भूत एव 'क्वनिप्' स्यान्नान्यत्र ॥ ६४ ॥

यहां 'कर्मणि' इस पद का धनुवर्त्तन है कर्म उपपद हो तो [दृशेः] 'दृश' धातु से [क्वनिप्] 'क्वनिप्' प्रत्यय होता है ॥

जैसे—वाराणसीं दृष्टवान् वाराणसीदृष्ट्वा । पाटलीपुत्रदृष्ट्वा ॥

यह सूत्र भी नियमार्थ है—'दृश'—धातु से भूत में ही 'क्वनिप्' हो अन्यत्र नहीं ॥ ९४ ॥

राजनि युधिकृजः ॥ ६५ ॥

[राजनि । ७ । १ । युधिकृजः । ५ । १ ॥] राजन् शब्दे कर्मण्युपपदे 'युध-
कृज्' धातुभ्यां भूते 'क्वनिप्' प्रत्ययो भवति ॥

युध-धातुरकर्मकस्तत्रान्तर्भावितण्यर्थत्वात्सकर्मक एव, राजान योधितवान् राज-
युध्वा । राजकृत्वा ॥

'राजनि' इति किम् --शब्द कृतवान् शब्दकारः ॥ ६५ ॥

[राजनि] राजन् शब्द कर्म उपपद हो तो [युधिकृजः] 'युध' तथा 'कृज्' धातु से भूत अर्थ में 'क्वनिप्' प्रत्यय होता है ॥

'युध' धातु अकर्मक है परन्तु अन्तर्भावितण्यर्थ होने से सकर्मक हो जाता है ॥ जैसे—राजानं योधितवान् राजयुध्वा । राजकृत्वा ॥

'राजनि' ग्रहण इसलिये है कि—शब्द कृतवान् शब्दकारः ॥ ९५ ॥

सहे च ॥ ६६ ॥

[सहे । ७ । १ । च प्र०] सहशब्दस्याव्ययत्वात् कर्मत्वं नास्तीति पृथगारम्भः ॥

सहशब्द उपपदे युधि-कृज् धातुभ्यां 'क्वनिप्' प्रत्ययो भवति ॥

सहयुध्वा । सहकृत्वा ॥ ६६ ॥

सह शब्द के अव्यय होने से कर्मता नहीं है अतः पृथक् सूत्र किया ॥

[सहे] सह शब्द उपपद हो तो [च] 'युधि' तथा 'कृज्' धातु से 'क्वनिप्' प्रत्यय होता है ॥

जैसे—सहयुध्वा । सहकृत्वा ॥ ९६ ॥

सप्तम्यां जनेडः ॥ ६७ ॥

सप्तम्याम् । ७ । १ । जनेः । ५ । १ । डः । १ । १ ॥

सप्तम्यन्त उपपदे 'जन' धातो 'ङः' प्रत्ययो भवति ॥

कटे जातः कटजः । उर[स]रजः । मन्दुरजः ॥ ६७ ॥

[सप्तम्यां] सप्तम्यन्त उपपद हो तो [जनेः] 'जन' धातु से [ङः] 'ङ' प्रत्यय होता है ॥

जैसे —कटे जात-कटज । उपसरजः । मन्दुरजः ॥ ६७ ॥

पञ्चम्यामजातो' ॥ ६८ ॥

'जने', 'ङः' इत्यनुवर्तते । पञ्चम्याम् । ७ । १ । अजातो । ७ । १ ॥

अजातिवाचिनि [पञ्चम्यन्ते] सुबन्त उपपदे 'जन' धातो 'ङः' प्रत्ययो भवति ॥

शोकजो रोगः । गोमयाज्जायते गोमयजो वृश्चिकः । संस्कारजः । दुःखजः ॥

'अजातो' इति किम् हस्तिनो जातः ॥ ६८ ॥

यहां 'जने' तथा 'ङ' पद का अनुवर्तन है ॥ [अजातो] अजातिवाचो [पञ्चम्याम्] पञ्चम्यन्त सुबन्त उपपद हो तो 'जन' धातु से 'ङ' प्रत्यय होता है ॥

जैसे—शोकजो रोगः । गोमयाज्जायते गोमयजो वृश्चिकः । संस्कारजः । दुःखजः ॥

अजातो' ग्रहण इत्यलिये है कि—हस्तिनो जातः ॥ ६८ ॥

उपसर्गे च संजायाम्' ॥ ६९ ॥

उपसर्गः । ७ । १ । च [अ० [संजायाम् । ७ । १ ॥

उपसर्ग उपपदे संजाया गम्यमानायां 'जन' धातो 'ङः' प्रत्ययो भवति ॥

वय प्रजापतेः प्रजा अभूम् । प्रजाता इति प्रजाः ॥ ६९ ॥

[उपसर्गे] उपसर्ग उपपद हो तो [संजायाम्] संजा गम्यमान होने पर 'जन' धातु से 'ङ' प्रत्यय होता है ॥

जैसे—वय प्रजापतेः प्रजा अभूम् । प्रजाता इति प्रजाः ॥ ६९ ॥

अनौ कर्मणि' ॥ १०० ॥

अनौ । ७ । १ । कर्मणि । ७ । १ ॥

कर्मण्युपपदेऽनूपसर्गान् 'जन' धातो 'ङः' प्रत्ययो भवति ॥

युधिष्ठिरमनुजातो युधिष्ठिरानुजः । रामानुजो भरतः ॥ १०० ॥

[कर्मणि] कर्म उपपद हो तो [अनौ] अनु-पूर्वक 'जन' धातु से 'ङ' प्रत्यय होता है ॥

जैसे—युधिष्ठिरमनुजातो युधिष्ठिरानुजः । रामानुजो भरतः ॥ १०० ॥

अन्येष्वपि दृश्यते' ॥ १०१ ॥

अन्येषु । ३ । ३ । अपि [अ०] । दृश्यते [क्रियापदम्] ॥

उक्तेभ्योऽन्येष्वप्युपपदेषु 'जन' धातो 'ङः' प्रत्ययो दृश्यते ॥

सप्तम्यामित्युक्तमसप्तम्यामपि दृश्यते । न जायत इत्यजः ॥ अजातावित्युक्तं जातिवाचिन्युपपदेष्वपि दृश्यते । ब्राह्मणजः ॥ क्षत्रियजः ॥ कर्मणीत्युक्तं केवलानूपपदादपि दृश्यते । अनु पश्चाज्जातोऽनुजः ॥

वा०—अन्येभ्योऽपि दृश्यत इति वक्तव्यम् ॥ १ ॥

इहापि यथा स्यात् । आखा । उखा । परिखा ॥ अन्येषूपपदेष्वपि 'जन' धातो 'ङः' प्रत्ययो दृश्यत इत्युक्तं तत्रान्याभ्यः प्रकृतिभ्योऽपि 'ङः' प्रत्ययो दृश्यत इति वार्तिकारम्भः । आङ्-पूर्वात् 'खन' धातो 'ङः' । आखा ॥ १०१ ॥

[अन्येष्वपि] उक्त उपपदों से अन्य उपपद होने पर भी 'जन' धातु से 'ङ' प्रत्यय [दृश्यते] देखा जाता है ॥

सप्तम्यन्त उपपद 'जन' से 'ङ' कहा है परन्तु सप्तमी भिन्न उपपद होने पर भी 'जन' से 'ङ' प्रत्यय देखा जाता है । जैसे— न जायत इत्यजः ॥ 'अजातो' कहा है परन्तु जातिवाची उपपद होने पर भी देखा जाता है । जैसे—ब्राह्मणजः । क्षत्रियजः ॥ कर्म उपपद होने पर अनुपूर्वक जन से 'ङ' कहा है परन्तु केवल अनु उपपद से भी देखा जाता है जैसे—अनु पश्चाज्जातोऽनुजः ॥

वा०—अन्येभ्योऽपि दृ०—अन्य उपपद होने पर भी 'जन' धातु से 'ङ' प्रत्यय देखा जाता है ऐसा कहा है, परन्तु अन्य प्रकृतियों से भी 'ङ' प्रत्यय देखा जाता है, ऐसा कहना चाहिये इस प्रयोजन के लिए यह वार्तिक है ॥ जैसे—आङ्पूर्वक 'खन' धातु से 'ङ' होकर आखा । उखा । परिखा इत्यादि भी मिल जाते हैं ॥ १०१ ॥

निष्ठा' ॥ १०२ ॥

'क्तवत् निष्ठा' इति निष्ठा संज्ञा कृता तस्यात्र विधानं क्रियते ॥

तौ क्त-क्तवत् निष्ठासंज्ञकौ प्रत्ययो भूतकाले भवतः ॥

भिक्षः । भिक्षवान् । भुक्तः । भुक्तवान् ॥

निष्ठासंज्ञायामितरेतराश्रयदोष आपद्यते, सतोश्च क्तवत्त्वोनिष्ठासंज्ञा भवति । संज्ञया च क्तवत् विधीयेते । अत इतरेतराश्रयदोषनिवारणाय भाविनी संज्ञाऽत्र विज्ञातव्या, ययो 'निष्ठा' इत्येवा संज्ञा भविष्यति तौ भूते भवत इति ॥

१. आ० सू०—११३५ ॥

२. अ०—३ । २ । १०१ भा० ॥

३ 'अपि-शब्दः सर्वोपाधिव्यभिचारार्थः इति काशिकाकृदादयस्तदसत् । अन्येष्वपीति सप्तमी-निर्देशात्—उपपदान्तर एव प्राप्नोति, न तु धात्वन्तरेभ्यः, अत एवाह वार्तिककारः—अन्येभ्योऽपि० (अ० ३ । २ । १०१ भा०) इति ॥

४. आ० सू०—११३७ ॥

५. अ०—१ । १ । २६ ॥

वा०—आदिकर्मणि निष्ठा^१ ॥ १ ॥

वर्तमानेऽप्यादिकर्मणि क्तः प्रयुज्यत इति सूत्रेण न प्राप्नोति । प्रकृतः कटं देवदत्तः । प्रकृतवान् कटं देवदत्तः । प्रकरोति कटं देवदत्तः ॥ १०२ ॥

‘क्तवत्’ निष्ठा^२ इस सूत्र से निष्ठा सजा की है उसका यहां विधान है ॥

[निष्ठा] निष्ठामशक ‘क्तवत्’ प्रत्यय भूतकाल में होने हैं ॥

जैसे—भिन्नः । भिन्नवान् । भुक्तः । भुक्तवान् ॥

निष्ठासजा में इतरेतराश्रय दोष उत्पन्न होना है, क्त-क्तवत् हों तो निष्ठा सजा हो और सजा हो तब क्त-क्तवत् का विधान हो सके । इस प्रकार यहां इतरेतराश्रय दोष आता है उसके निवारणार्थ भावी संज्ञा समझनी चाहिये, अर्थात् जिनकी निष्ठा यह सजा होगी वह भूतकाल में होते हैं ॥

वा०—आदिकर्मणि निष्ठा—वर्तमानकाल में भी आदिकर्म में ‘क्त’ का प्रयोग होता है सो सूत्र से प्राप्त नहीं है, एतदर्थ यह वार्तिक है जैसे—प्रकृतः कटं देवदत्तः । प्रकृतवान् कटं देवदत्तः ॥ १०२ ॥

सुयजोऽ्वनिप्^३ ॥ १०३ ॥

सुयजो. । ६ । २ । ङ्वनिप् । १ । १ ॥ मु^४-यज^५ इत्येताभ्यां धातुभ्यां भूते ‘ङ्वनिप्’ प्रत्ययो भवति ।

मुतवानिति मुत्वा । हृष्टवानिति यज्वा ॥ पितृकरणं तुमर्षम् ॥ १०३ ॥

[सुयजोः] ‘सु-यज’ इन धातुओं से भूतकाल में [ङ्वनिप्] ‘ङ्वनिप्’ प्रत्यय होता है ॥

जैसे—मुतवानिति मुत्वा । हृष्टवानिति यज्वा । पितृकरणं ‘तुक्’ आगम के लिये है ॥ १०३ ॥

जीर्यतेरतृन्^६ ॥ १०४ ॥

जीर्यतेः । ५ । १ । अतृन् । १ । १ ॥ जृप् वयोहानौ^७ इत्यस्माद्धातोर्भूते ‘ऽतृन्’ प्रत्ययो भवति ॥

जरन् । जरन्ती । जरन्तः । वाऽस्ररूपविधित्वाग्निष्ठाऽपि भवन्ति । जीर्णः ॥ १०४ ॥

[जीर्यतेः] ‘जृप्-वयोहानौ’ इस धातु से भूतकाल में [अतृन्] ‘अतृन्’ प्रत्यय होता है ॥

१. अ०—३ । २ । १०२ भा० ॥ (ख) धा० वा०—११८१ ॥

२. धा० सू०—१२२५ ॥

३. इह तु ‘सू गतौ’ ‘पु प्रसवैश्चर्ययो’ इत्यनयोरेव निरनुबन्धकयोर्ग्रहणं प्राप्तम्, तदनभिधानात्, उभयपदिना साहचर्याद्वा न भवति, ‘मुनोते’ रेवेह ग्रहणम् ॥

४ धा० सू०—१२२६ ॥

५. धा०—दिवा० २२ ॥

जैसे — जरन् । जरन्ती । जरन्तः ॥ यहा वाऽस्वरूपविधि होने से निष्ठा भी हो जाता है । जैसे - जीर्णः ॥ १०४ ॥

छन्दसि लिट् ॥ १०५ ॥

‘छन्दसि लुङ्लङ्लिटः’^१ इति सामान्यकाले लिङ् विधीयते तत्र ‘धातुसम्बन्धे’ इत्यनुवर्तते । अत्र धातुसम्बन्धेऽधातुसम्बन्धे च सामान्यविधानार्थं वचनम् ॥ छन्दसि । ७ । १ । लिट् । ८ । १ ॥

छन्दसि वेदविषये धातुमात्राद् भूतेऽर्थे ‘लिट्’ प्रत्ययो भवति ॥

[अहं सूर्यमुभयतो ददर्श ।] अहं द्यावापृथिवी आततान^२ । अत्र तनुविस्तार^३ इत्यस्माल्लिट् ॥ १०५ ॥

‘छन्दसि लुङ्लङ्लिटः’ इस सूत्र में ‘लिट्’ प्रत्यय का विधान सामान्यकाल में है वहां ‘धातुसम्बन्धे’ इस पद का अनुवर्तन है । परन्तु यहाँ धातुसम्बन्ध हो अथवा न हो सामान्य विधान करने के लिये यह सूत्र है ॥

[छन्दसि] वेदविषय में धातुमात्र से भूत में [लिट्] ‘लिट्’ प्रत्यय होता है ॥

जैसे — अहं सूर्यमुभयतो ददर्श । अहं द्यावापृथिवी आततान । यहा ‘तनुविस्तारे’ इस धातु से ‘लिट्’ प्रत्यय हुआ ॥ १०५ ॥

लिटः कानच्वा^४ ॥ १०६ ॥

लिटः । ६ । १ । कानच् । १ । १ । वा [अ०] ॥ छन्दसि विहितस्य लिटः स्थाने कानजादेशो विकल्पेन भवति ॥

प्रजापतिः प्रजया स^५रराण^६ । अत्र रराण इति ‘रा’ धातोलिटः स्थाने ‘कानच्’ । न च भवति अहं सूर्यमुभयतो ददर्श^७ ॥ १०६ ॥

छन्द म विहित [लिटः] लिट् के स्थान में [कानच्] कानच् आदेश [वा] विकल्पक से होता है ॥

जैसे प्रजापतिः प्रजया स^५रराण^६ । यहाँ ‘रराण’ इस उदाहरण में ‘रा’ धातु से ‘लिट्’ के स्थान में कानच् है । अहं सूर्यमुभयतो ददर्श । यहाँ ‘कानच्’ नहीं हुआ । १०६ ॥

१ आ० सू०—१२२७ ॥

२ अ०—३ । ४ । ६ ॥

३ अनुपलब्धमनमिदम् ॥ परन्तु यो भानुना पृथिवीं द्यामुतेमामाततान् (ऋ० १० ।

३ । ३) याः सूर्यो रश्मिभिर्गततान् (ऋ० ७ । ४३ । ४) ॥ ननु द्यावापृथिवी आततान् (तै० ब्रा०—१ । २ । १२३ ।) इत्यादयस्तु दृश्यन्ते एव ॥

४ आ० तना०—१ ॥

५ आ०—सू०—१२२८ ॥

६ यजु०—३२ । ५ ॥

७ यजु०—८ । ९ ॥

‘क्वसुश्च’ ॥ १०७ ॥

‘छन्दसि-लिटः’ इति ‘वा’ इति चाऽनुवर्तते । क्वमु. ॥ १ ॥ १ ॥ च [अ०] ॥

छन्दसि^१ विहितस्य लिटः स्थाने विकल्पेन क्वसुरादेशो भवति ॥

जग्मिवान् । जघ्निवान् । अत्र क्रमो. किस्वादुपधालोपः । पेचिवान् । पेठिवान् ।
न च भवति अहं छावापृथिवी आततान । विकल्पत्वाद् [पक्षे] आततान इति तिङ्
श्रवणं भवति ॥ १०७ ॥

यहां ‘छन्दसि’ लिट तथा ‘वा’ इन पदों का अनुवर्तन है ॥

छन्द म विहित लिट् के स्थान में विकल्प करके [क्वसुश्च] ‘क्वमु’ आदेश होता है ।

जैसे—जग्मिवान् । जघ्निवान् । यहां ‘क्वमु’ के किन् होने से उपधा लोप हुआ है ।
पेचिवान् पेठिवान् । ‘क्वमु’ नहीं भी होता —अहं छावापृथिवी आततान । विकल्प हान में
पक्ष में ‘आततान’ इस में तिङ् का श्रवण होना है ॥ १०७ ॥

भाषायां सदवसश्रुवः^२ ॥ १०८ ॥

‘छन्दसि’ ग्रहणं निवृत्तम् । भाषायाम् । ७ । १ । सदवसश्रुवः । ५ । १ ॥

भाषायां लौकिकशब्दविषये सद, वस, श्रु इत्येतेभ्यो धातुभ्यः परस्य विकल्पेन
‘लिट्’ प्रत्ययो भवति, तस्य च लिटः स्थाने नित्यं क्वसुरादेशो भवति, पक्षे सामान्यभूत
‘लुङ्’ भवति, विशेषभूते परोक्षानद्यतने लिङ्-लङो भवतः ॥

उपसेदिवान् । सामान्यभूते—उपासदत् । अनद्यतनभूते ‘लङ्’—उपासीदत् ।
परोक्षभूते ‘लिट्’—उपससाद ॥ वस—ऊषिवान् । अवात्सीन् । अवसन् । उवास ॥
श्रु—शुश्रुवान् अश्रोषीत् । अशृणोत् । शृश्राव । अत्र लिट् स्थाने लिट्-प्रसङ्गं भूतविषये
नित्यं ‘क्वमु’ भवति । यदि पूर्वं लिट् क्रियेन महि पक्षे लिङेव स्यात् । भूतविषये लिटो
विकल्पत्वात् पक्षे यथाप्राप्त प्रत्यया भवन्ति, तेन सदादिभ्य उक्ताः प्रयागाः सिध्यन्ति
॥ १०८ ॥

यहां ‘छन्दसि’ पद का निवर्तन है ॥ [भाषायाम्] लौकिक शब्द विषय में [सदवस-
श्रुवः] सद, वस श्रु इन धातुओं में परे विकल्प में ‘लिट्’ प्रत्यय होता है और उस लिट के
स्थान में नित्य ‘क्वमु’ आदेश होता है । पक्ष में सामान्यभूत काल का लुङ्, विशेषभूतपरोक्षान-
द्यतन-काल के ‘लिट्’ और ‘लङ्’ हो जाते हैं ॥

जैसे—उपसेदिवान् । सामान्यभूत में —उपासदत् । अनद्यतनभूत में लङ्—उपासीदत् ।
परोक्षभूतकाल में लिट् उपससाद ॥ वस—ऊषिवान् । अवात्सीन् । अवसन् । उवास ।

१. आ० सू०—१२२९ ॥

२. कवयस्तु बहुल (भाषायामपि) प्रयुज्जते ‘त तस्थिवास नगरोपकण्ठे श्रेयांसि सर्वाण्य-
घिजामुषस्ते’ इति दीपिकाकृत ॥

३. आ० सू०—१२३० ॥

धृ—शुश्रुवान् । अश्रापीन् । अशृणोत् । शुश्राव । यहां लिट् के स्थान में लिट्-विषयव भूतकाल में नित्य 'क्वमु' आदेश होता है । यदि पहिले लिट् किया जाय तो पक्ष में लिट् ही होता । अब भूतविषय में लिट् का विकल्प होने से पक्ष में यथाप्राप्त प्रत्यय हाने हैं, अतः मदादि धातुओं से उक्त प्रयोग भी सिद्ध हो जाते हैं ॥ १०८ ॥

उपेयिवाननाश्वाननूचानश्च ॥ १०९ ॥

उपेयिवाननाश्वाननूचानः । १ । १ । च [अ०] ॥ उपेयिवान्, अनाश्वान् अनूचान इति त्रयाः शब्दा क्वमु-कानच् प्रत्ययान्ता निपात्यन्ते ॥

इण् गतो—इत्यस्मान् 'क्वमु' प्रत्यये परतो द्विवचनमभ्यासदीर्घत्वमनभ्यासस्य व्यञ्जन एव यणादेशो निपातनात्तत्र एकाच्त्वाद् 'इट्' आगमः । नञ्-पूर्वाद अश भोजन इत्यस्माद्धातोः क्वमुप्रत्यये कृते द्विवचन एकादेशे चैकाच्त्वादिट् प्राप्नोति तदभावो निपात्यते । नाणीदित्यनाश्वान् ।

का०—अनूचानः कर्त्तरि ॥ १ ॥

अनूचानशब्दः कर्त्तरि निपात्यते । अनूपपदाद् 'वच्' धातो, 'कानच्' द्विवचनं संप्रसारणं च निपात्यते । अनूक्तवानित्यनूचानः । अनूक्तमित्येवान्यत्र ।

का०—अपर आह—

नोपेयिवाभिपात्यो द्विवचनादिट् भविष्यति परत्वात् ।

अन्येषामेकाच् द्विवचनं नित्यमित्याहुः ॥ १ ॥

अस्य पुनरिट् च नित्यो द्विवचनं च न विहन्यते ह्यस्य ।

द्विवचने चैकाच्त्वात्तस्मादिट् बाधते द्वित्वम् ॥ २ ॥

आय्यच्छिन्दसी इमे । केषाञ्चिदाचार्याणां मतमिदम् 'उपेयिवान' इति निपातनं नैव कर्त्तव्यम् । अयमिण् धातुरूपदेश एकाच् द्विवचनादेकादेशे कृतेऽप्येकाजेव । पुनः सर्वथा नित्य-वात् परत्वाद् 'इट्' भविष्यति । अन्येषामुपदेशकाच् नित्यत्वात् पूर्वं द्विवचनं पश्चादनेकाच्त्वादिट् न भविष्यति । अर्थाभिपातनकरणस्येतत्प्रयोजनं किञ्चिद-प्राप्तं कार्यं यथा स्थान् । उपेयिवानित्यत्र किमप्यप्राप्तं कार्यं नास्तीति ॥ १०९ ॥

उपेयिवान्, अनाश्वान्, अनूचान ये तीन शब्द क्वमु-कानच् प्रत्ययान्त निपातन हैं ॥

१. आ० सू०—१२३२ ॥

२. उपेयिवांसं प्रवतो महीरनु (ऋ० १० । १४ । १) एतद्वा एनं देवा इयिवाश्चमम् (श०—६ । १ । १३) इत्यादिष्वन्योपसर्गपूर्वाभिरुपसर्गपूर्वाच्च दक्षतास्त्रोपसर्गस्तन्त्रम् ॥

३. धा०—अदा०—३६ ॥

४. धा०—कृया०—५१ ॥

५. अ०—३ । २ । १०९ आ० ॥

६. अ०—३ । २ । १०९ ॥

उपेयिवान् इस म इण् गतो' धातु से 'क्वसु' प्रत्यय के परे रहने द्विवचन अभ्यास को दीर्घत्व अभ्यास से उत्तर को व्यञ्जन परे रहने पर यणादेश का निपातन है । पुन एकाच्च् मान करके 'इट्' का आगम होता है ॥ अनाश्वान् इसमें नञ् पूर्वक 'अश भोजने' धातु से 'क्वसु' प्रत्यय द्विवचन एकादेश करने पर एकाच्च् होने से 'इट्' प्राप्त होता है उसका अभाव निपातन है । नाशीदित्यनाश्वान् ॥

१—वा० अनुचानः कर्त्तरि—अनुचान शब्द का कर्त्ता म निपातन है । अनु उपपद 'वच' धातु से 'कानच्' द्विवचन तथा सम्प्रसारण निपातन है । अनुक्तवानित्यनुचानः । अन्यत्र 'अनुक्तम्' ऐसा ही प्रयोग होगा ॥

का—नोपेयिवाप्तिपात्यो.....॥ १ ॥

अस्य पुनरिट् च नित्यो.....॥ २ ॥

ये दोनों कारिकायें आर्या छन्द में हैं ॥ किन्तु आचार्यों का यह मत है कि—'उपेयिवान्' इसका निपातन नहीं करना चाहिये क्योंकि यह 'इण्' धातु उपदेश में एकाच् है, द्विवचन के अनन्तर एकादेश करने पर भी एकाच् ही हो जाती है । अतः नित्य तथा परस्व होने से 'इट्' ही हो जावेगा ॥ अन्य निपातनों में—उपदेश में एकाच् धातुओं को नित्य होने से पहिले द्विवचन होगा पुन, उनके अनेकाच् होने से 'इट्' नहीं होगा । अर्थात् निपातन करने का यह प्रयोजन होता है कि जो सूत्र से सिद्ध नहीं होता वह निपातन से हो जावे, परन्तु 'उपेयिवान्' में कुछ भी अप्राप्य कार्य नहीं है ॥ १०९ ॥

लुङ्' ॥ ११० ॥

लुङ् । १ । १ ॥ भूतेऽर्थे वर्त्तमानाद् धातो 'लुङ्' प्रत्ययो भवति ॥

आतीत् । अचेतीत् । ऐधिष्ट ॥

१—वा०—वमलुङ् रात्रिशेषे जागरणमन्तरी ॥

रात्रिशेषे रात्रेश्चतुर्थे यामे प्रहरत्रयस्य वृत्तान्ते वर्ण्यमानेऽनद्यतनत्वाल्लङ् प्राप्तस्तदर्थोऽयमारम्भः । न्याय्ये प्रत्युत्थानसमये रात्रेश्चतुर्थे यामे प्रत्युपस्थितं कश्चित् कश्चित् पृच्छति । क्व भवानुषित इति । स आह् अमुत्रावात्समिति । अमुत्रावसमिति 'लङ्' प्राप्तः । यदि सर्वा रात्रि जागति तदेव लुङा भवितव्यम् । यद्वा मुहूर्त्तमात्रमपि सुप्त्वा प्रबुध्य च प्रयोग कुर्यात् तदा तु लङ् न भवितव्यम् । अमुत्रावसमिति । रात्रेश्चतुर्थो यामो वर्त्तमानदिने गण्यते, तेन चतुर्थयामसहितस्य वर्त्तमानदिवसस्याद्यतनसज्ञा पश्चाद् व्यतीतस्य रात्रेः प्रहरत्रयस्य चानद्यतनसज्ञा ॥ ११० ॥

भूत अर्थ में वर्त्तमान धातु से [लुङ्] 'लुङ्' प्रत्यय होता है ॥

जैसे—आतीत् । अचेतीत् । ऐधिष्ट ॥

वा०—वसेर्लुङ् रात्रिशेषे०—रात्रिशेषे अर्थात् रात्रि के चौथे प्रहर में तीन प्रहर का वृत्तान्त कहने में अनद्यतन होने से 'लङ्' प्राप्त था अतः यह 'लुङ्' विधानार्थं वार्तिक है ॥ रात्रि के चतुर्थ प्रहर में आये हुए को कोई पूछता है, आप कहाँ रहे ? वह बोला—'अमुत्रावात्सम् । अमुत्रावसम्' ऐसा 'लङ्' प्राप्त था, यदि सारी रात जागता रहा हो तब तो 'लुङ्' ही जायेगा, परन्तु यदि मुहूर्त्तमात्र भी सोकर जाग पड़ता है, पुनः यदि वह कहता है तब 'लङ्' ही होगा अमुत्रावसमिति ॥

रात्रि का चतुर्थ प्रहर वर्तमान दिन में गिना जाता है, अतः चतुर्थयाम सहित वर्तमान दिन की अनद्यतन संज्ञा है, पीछे के रात्रि के बीते हुए तीन प्रहर की अनद्यतन संज्ञा है ॥ ११० ॥

अनद्यतने लङ् ॥ १११ ॥

अनद्यतनसंज्ञा पूर्वं दर्शिता । अनद्यतने । ७ । १ । लङ् । १ । १ । न विद्यते-
ऽद्यतनोऽस्मिन् सोऽनद्यतनस्तस्मिन् । नत्वत्र तत्पुरुषसमासः ॥

अनद्यतनभूतेऽर्थे वर्तमानाद् घातो 'लङ्' प्रत्ययो भवति ॥

अभवत् । अकरोत् ॥

बहुव्रीहिनिर्देशः किमर्थः—अद्य च ह्यश्च गते दिवसेऽभुक्षमहि । अत्राद्यतनान-
द्यतनयोर्मिश्रीभावे 'लङ्' मा भूत् । लुङेव यथा स्यात् ॥

वा०—परोक्षे च लोकविज्ञाते प्रयोक्तुर्दशनविषये ॥ १ ॥

लोके विज्ञातः प्रसिद्धो लोकविज्ञातः । प्रयोक्ता यदा परोक्षभूतस्य प्रयोगं कुर्व्या-
त्तदा, प्रयुक्तं पदार्थं द्रष्टुमिच्छेत् पश्येत् । ईदृशे परोक्षभूतकाले 'लङ्' प्रत्ययो भवति ।
'परोक्षे लिट्' इति लिट् प्राप्तिस्तस्यायमपवादः । अरुणद् यवनः साकेतम् । अरुणद्
यवनो माध्यमिकाम् । अरुणदिति रुधधातोर्लङ् । साकेतशब्दोऽत्र कस्यचिन्नगरस्य
वाचकः, तच्च प्रयोक्तुर्दशनविषय एव, प्रयोक्ता द्रष्टुमिच्छेत् पश्येत् ॥ 'परोक्षे' इति
किमर्थम्—उदगादादित्यः । उदित इत्यर्थः ॥ 'लोकविज्ञाते' इति किमर्थम्—चकार नटं
देवदत्तः । तुच्छकार्यत्वादप्रसिद्धम् । 'प्रयोक्तुर्दशनविषये' इति किमर्थम्—अद्यान कस्य
किल वासुदेवः । यदि प्रयोक्ता कस्य द्रष्टुमिच्छेत्तर्हि तदभावे कं पश्येत् ॥ १११ ॥

अद्यतन संज्ञा पूर्वभूत में दर्शा चुके हैं ॥ न "विद्यतेऽद्यतनोऽस्मिन् सोऽनद्यतनस्तस्मिन्"
अनद्यतन इस पद में तत्पुरुषसमास नहीं है किन्तु बहुव्रीहि है । [अनद्यतने] अनद्यतन भूत अर्थ में
वर्तमान घातु से [लङ्] 'लङ्' प्रत्यय होता है ॥ जैसे—अभवत् । अकरोत् ॥

बहुव्रीहिनिर्देश का यह प्रयोजन है कि—जहाँ आज और गत कल दिन में खाया, ऐसे प्रयोग
में 'अभुक्षमहि' यहाँ 'लुङ्' ही होगा, क्योंकि अद्यतन और अनद्यतन के मिले होने से 'लङ्' नहीं
होता ॥

१. आ० सू०—७४ ॥

२. अ० ३ । २ । १११ भा० ॥

३. अ० ३ । २ । ११५ ॥

४. अयोध्या इति प्रसिद्धम् ॥

५. चित्तौडगढ़तः क्रोशत्रयानन्तर नगरीनाम्ना प्रसिद्ध स्थानम् ॥

आ० - परोक्षे च लोक०—प्रयोक्ता जब लोक में प्रसिद्ध पदार्थ का परोक्षभूत का प्रयोग कर और यदि वह चाहे तो उस प्रयुक्त पदार्थ को देख भी सके, ऐसे परोक्षभूत काल में धातु से 'लङ्' प्रत्यय होता है ॥

'परोक्षे लिट्' से लिट् प्राप्त था उसका यह अपवाद है । जैसे—अरुणद् यवनः साकेतम् । अरुणद् यवनो माध्यमिकाम् ॥ 'अरुणत्' इसमें 'रुध' धातु से 'लङ्' है । साकेत शब्द किसी नगर का वाची है । वह प्रयोक्ता का दर्शनविषय है अर्थात् प्रयोक्ता चाहे तो देख सकता है ॥ 'परोक्षे' ग्रहण इसलिये है कि—उदगादादित्यः । अर्थात् उदित हुआ ॥

'लोकविज्ञाने' इसलिये है कि—चकार कट देवदत्तः । कार्य के लुच्छ होने से अप्रसिद्ध है ॥ प्रयोक्तादर्शनविषये' इसलिये है कि—जघान कम किल वामुदेवः ॥ यदि प्रयोक्ता कंस को देखना चाहे तो देख नहीं सकता, अतः उपर्युक्त उदाहरणों में लङ् नहीं होता ॥ १११ ॥

अभिज्ञावचने लृट् ॥ ११२ ॥

लङोऽपवादः । अभिज्ञावचने । ७ । १ । लृट् । १ । १ । अभिज्ञायाः स्मृतेर्वचन-
मभिज्ञावचनम् ॥

अभिज्ञावचन उपपदे सति भूतानद्यतने 'लृट्' प्रत्ययो भवति ॥

अभिजानासि देवदत्त कश्मीरेषु वत्स्यामः । स्मरसि देवदत्त कश्मीरेषु वत्स्यामः ।
अत्राभिजानासि स्मरसीत्याभिज्ञावचन उपपदे ॥

'अभिज्ञावचने' इति किम्—पञ्चालेष्ववसम् ॥ वचनग्रहणं किमर्थम्—अभिजाना-
सीत्यभिज्ञायामेव 'लृट्' स्यात् ॥ ११२ ॥

यह सूत्र 'लङ्' का अपवाद है [अभिज्ञावचने] अभिज्ञावचन अर्थात् स्मृति को कहने वाला उपपद ही तो भूतानद्यतन अर्थ में धातु से [लृट्] 'लृट्' प्रत्यय होता है ॥

जैसे—अभिजानासि देवदत्त कश्मीरेषु वत्स्यामः । स्मरसि देवदत्त कश्मीरेषु
वत्स्यामः । यहाँ अभिजानासि, स्मरसि ये दोनों अभिज्ञावचन उपपद हैं ॥

'अभिज्ञावचने' ग्रहण इसलिये है कि—पञ्चालेष्ववसम् ॥ 'वचन' ग्रहण इसलिये है कि—
स्मृतिवचनमात्र उपपद होने पर लृट् हो जावे । अन्यथा केवल 'अभिजानासि' इसी उपपद के योग में लृट् होता ॥ ११२ ॥

न यदि ॥ ११३ ॥

पूर्वसूत्रेण प्राप्तो विधिः प्रनिषिध्यते । न [अ०] यदि । ७ । १ ॥

यच्छब्दस्य प्रयोगेऽभिज्ञावचन उपपदे भूतानद्यतने वर्तमानाद् धातो 'लृट्'
प्रत्ययो न भवति ॥

अभिजानासि देवदत्त यत्कश्मीरेष्ववसाम । स्मरसि देवदत्त यत्कश्मीरेष्ववगच्छाम

॥ ११३ ॥

पूर्वसूत्र से प्राप्त विधि का यह प्रतिषेध सूत्र है ॥ [यदि] यत् शब्द के प्रयोग में अभिज्ञा-
वचन उपपद हो तो भूतानद्यतन अर्थ में वर्तमान धातु से 'लट्' प्रत्यय [न] नहीं होता ॥

जैसे —अभिजानासि देवदत्त यत्कश्मीरेष्ववसाम । स्मरसि देवदत्त यत्कश्मीरेष्व-
गच्छाम ॥ ११३ ॥

विभाषा साकाङ्क्षे ॥ ११४ ॥

प्राप्ताप्राप्तविभाषेयम् । अभिज्ञावचन इति नित्ये प्राप्ते, यद्योगेऽप्राप्ते । अभिज्ञा-
वचने' इत्यनुवर्तने, 'यदि' इति नानुवर्तते । विभाषा [अ०] । साकाङ्क्षे । ७ । १ ॥
साकाङ्क्षया सह वर्तमान साकाङ्क्षम् । अभिज्ञावचन उपपदे यद्योगेच साकाङ्क्षे
भूतानद्यतनेऽर्थे वर्तमानाद् धातोर्विकल्पेन 'लट्' प्रत्ययो भवति पक्षे लङ् च ॥

भा०—विभाषा साकाङ्क्षे सर्वत्र । क्व सर्वत्र । यदि च, अयदि च । यदि
तावत्—अभिजानासि देवदत्त यत् कश्मीरान् गमिष्यामः । यत्कश्मीरानगच्छाम ।
यत्तत्रौदनं भोक्ष्यामहे । यत्तत्रौदनमभुञ्जमहि । अयदि—अभिजानासि देवदत्त
कश्मीरान् गमिष्यामः । कश्मीरानगच्छाम । तत्रौदनं भोक्ष्यामहे । तत्रौदनमभुञ्ज-
महि ॥

इदं सर्वं सूत्रस्यैव व्याख्यान महाभाष्यकारेण दर्शितम् ॥ ११४ ॥

यह प्राप्ताऽप्राप्तविभाषा है । अभिज्ञावचन में नित्य प्राप्त था, तथा 'यत्' के योग में अप्राप्त
था ॥ यहाँ 'अभिज्ञावचने' इस पद का अनुवर्तन है 'यदि' पद का नहीं ॥ साकाङ्क्षम् = साकाङ्क्षा
के सहित ॥

अभिज्ञावचन उपपद हा तो यत् का योग हो चाहे न हो तो भी [साकाङ्क्षे] साकाङ्क्षता
गम्यमान होने पर भूतानद्यतन अर्थ में वर्तमान धातु में [विभाषा] विकल्प करके 'लट्' प्रत्यय
होता है, पक्ष में 'लङ्' ही होता है ॥

भा०—विभाषा साकाङ्क्षे सब जगह करना चाहिये । सब जगह कहाँ ? यत् के योग में
तथा बिना भी यत् योग के । जैसे—यत् के योग में—अभिजानासि देवदत्त यत् कश्मीरान्
गमिष्यामः । यत् कश्मीरानगच्छाम । यत्तत्रौदनं भोक्ष्यामहे । यत्तत्रौदनमभुञ्जमहि ॥
यत् योग के बिना—अभिजानासि देवदत्त कश्मीरान् गमिष्यामः । कश्मीरानगच्छाम ।
तत्रौदनं भोक्ष्यामहे । तत्रौदनमभुञ्जमहि ॥

यह सारा सूत्र का ही व्याख्यान महाभाष्यकार ने दर्शाया है ॥ ११४ ॥

परोक्षे लिट् ॥ ११५ ॥

भूतानद्यतन इत्यनुवर्तते । परोक्षे । ७ । १ । लिट् । १ । १ ॥ अनद्यतने लङ्-
इत्यस्यापवादः ॥

भूतानद्यत्नपरोक्षेऽर्थे वर्तमानाद् घातो 'लिट्' प्रत्ययो भवति ॥

चकार कटं देवदत्तः । जहार सीतां रावणः ॥

'परोक्षे' इति किम्—उदगात्सूर्यः । अवर्षीन्मेघः । अत्र सामान्यभूते लुङ्देव भवति ॥

भा०—परोक्ष इत्युच्यते किं परोक्षं नाम ?

का०—परोभाव परस्याक्षे परोक्षे लिटि दृश्यताम् ।

उत्त्वं वादेः परादक्ष्य सिद्धं वाऽस्माद्विपातनात् ॥ १ ॥

अक्षि-शब्द इन्द्रियवाची, अक्षण इन्द्रियेभ्यः परं पृथग्भूत परोक्षम् । मयासाप्तो-
ऽत्राच् प्रत्ययः, अक्षशब्दे परतः परशब्दस्य 'परो' इत्यादेःस्तत्र परोक्ष इति शब्दः ।
अथवाऽक्षशब्दस्यादेरकारस्य 'उत्त्वं' तेन परोक्ष इति सिध्यति । अथवाऽस्मिन् सूत्रे
परोक्षशब्दो निपातनात् सिध्यति ॥ भा०—कथं जातीयकं पुनः परोक्षं नाम ?
केचित्तावदाहुर्वर्षसप्तवृत्तं परोक्षमिति । अपर आहुः—वर्षसहस्रवृत्तं परोक्षमिति ।
अपर आहुः—कुड्यकटान्तरितं परोक्षमिति । अपर आहुः—द्रव्यहवृत्तं श्यहवृत्तं
परोक्षमिति ॥ सर्वं स्पष्टमेव ।

वा०—सुप्तमत्तयोरुत्तमः ॥ १ ॥

स्वसाध्यायाः क्रियायाः प्रत्यक्षाभिमानं भवति । तस्मादप्राप्तो 'लिङ्' विधीयते ।
सुप्तमत्त इति शब्दद्वयोपपदाद् भूतानद्यत्ने वर्तमानाद् घातो लिट उत्तमपुरुषो भवति ।
सुप्तोऽहं किल विललाप । मत्तोऽहं किल विललाप ।

वा०—परोक्षे लिङस्यन्ताऽपह्लवे च ॥ २ ॥

अत्यन्तापह्लवे केवलमिध्याभाषणे घातो लिट उत्तमपुरुषो भवति ।

नो अहं खण्डिकान् जगाम । नो अहं कलिङ्गान् जगाम ॥ ११५ ॥

यहां 'भूते, घनद्यत्ने' पदों का अनुवर्तन है ॥ यह सूत्र 'घनद्यत्ने लङ्' का अपवाद है ॥

भूतानद्यत्न [परोक्षे] परोक्ष अर्थ में वर्तमान घातु से [लिट्] 'लिट्' प्रत्यय होता है
जैसे चकार कट देवदत्त । जहार सीतां रावण ॥

'परोक्षे' ग्रहण इसलिये है कि—उदगात्सूर्यः । अवर्षीन्मेघः । यहां सामान्यभूत होने के
कारण 'लुङ्' ही होता है ॥

भा०—परोक्ष क्या वस्तु है ?

१. अ०—३ । २ । ११५ ॥

२. अ०—३ । २ । ११५ ॥

३. भा०—३ । २ । ११५ भा० ॥ (ख) भा० वा०—७४६ ॥

४. भाष्ये त्वेव पाठ — नो खण्डिकान् जगाम । नो कलिङ्गान् जगाम ॥

५. 'उड़ीसा' इति ख्यातः ॥

का०—परोभावः परस्याक्षौ०—अक्षिशब्द इन्द्रियवाची है जो इन्द्रियों से परे अर्थात् पृथग्भूत है वह परोक्ष है । यहा समासान्त 'अच्' प्रत्यय है । अक्ष-शब्द के परे रहने 'पर' शब्द को 'परो' यह आदेश होकर परोक्ष शब्द सिद्ध हो जाता है ॥ अथवा अक्ष-शब्द के आदि अकार को 'उकार' आदेश होकर परोक्ष सिद्ध हो जाता है ॥ अथवा सूत्र में निपातन से परोक्षशब्द सिद्ध हो जाता है ॥

भा०—(प्रश्न)—परोक्ष का स्वरूप क्या है ?

(उत्तर)—कोई कोई कहते हैं कि—सौ वर्ष बीत जाने पर परोक्ष होता है । किसी का मत है कि सहस्र वर्ष व्यतीत होने पर परोक्ष कहा जाता है । कोई कहते हैं भित्ति तथा कट (चटाई) के व्यवधान होने पर भी परोक्ष होता है ॥ कोई कोई कहते हैं कि—दो दिन या तीन दिन का बीता हुआ भी परोक्ष कहा जाता है ॥

वा०—सुप्रमत्तयोरु०—अपने आप से हुई क्रिया में प्रत्यक्षाभिमान होता है । इस कारण से अत्राप्त 'लिट्' का विधान है ॥ सुप्र, मत्त यह दो शब्द उपपद हो तो भूतानद्यतन काल में वर्तमान धातु से लिट् तथा उत्तम पुरुष होता है । जैसे—सुप्तोऽहं किल विललाप । मत्तोऽहं किल विललाप ॥ सोते हुए मैं विलाप करता रहा । मत्त हुआ हुआ विलाप करता रहा ॥

वा०—परोक्षे लिङ्यन्ता०—अत्यन्तापह्नव अर्थात् केवल मिथ्याभाषण अर्थ में धातु से लिट् का उत्तम पुरुष होता है ॥

जैसे—नो अहं सृष्टिकान् जगाम । नो अहं कनिष्ठां जगाम ॥ ११५ ॥

हशश्वतोर्लङ् च' ॥ ११६ ॥

पूर्वेण 'लिट्' प्राप्तस्तस्यायमपवादः । चकारग्रहणालिङ्यनुवर्तते । हशश्वतोः ।
७ । २ । लङ् । १ । १ । च [अ०] ॥

'ह-शश्वत्' इत्युपपदद्वयाद् भूतानद्यतनपरोक्षे वर्तमानाद् धातो 'लङ्' प्रत्ययो भवति चकारालिङ् च ॥

इति हाकरोत् । इति ह चकार । शश्वदकरोत् । शश्वच्चकार । अत्र लकारार्थे परं भवति विप्रतिषेधेन ॥ ११६ ॥

पूर्व सूत्र से लिट् प्राप्त था उसका यह अपवाद है ॥ चकार ग्रहण से 'लिट्' का अनुवर्तन है ॥

[हशश्वतोः] ह तथा शश्वत् ये उपपद हों तो भूतानद्यतन परोक्ष में वर्तमान धातु से [लङ्] 'लङ्' प्रत्यय होता है, चकार से 'लिट्' भी ॥ जैसे—इति हाऽकरोत् । इति ह चकार । शश्वदकरोत् । शश्वच्चकार । यहां लकारार्थ में विप्रतिषेध से पर कार्य्य हो जाता है ॥ ११६ ॥

प्रश्ने चासन्नकाले' ॥ ११७ ॥

अत्रापि चकारेण 'लङ्-लिटौ' अनुवर्तते । अत्रानद्यतन इति नानुवर्तते । आसन्नो' वर्तमानसामीप्यकालस्तत्रानद्यतनस्याऽसंभवान् । प्रश्ने । ७ । १ । च । [अ०] । आसन्नकाले । ७ । १ ॥

प्रश्ने गम्यमाने परोक्ष आसन्नभूतकाले वर्तमानाद् धातोर्लङ्-लिटौ प्रत्ययो भवतः ॥

देवदत्तोऽगच्छत् किम् ? देवदत्तो जगाम किम् ?

'प्रश्ने' इति किम्—जघान कस किल वासुदेवः । आसन्नकालस्थापीदमेव प्रत्युदाहरणम् ॥ ११७ ॥

यहाँ भी चकार से 'लङ्-लिट्' पदों का अनुवर्तन है । यहाँ 'अनद्यतन' पद का अनुवर्तन नहीं, क्योंकि यहाँ वर्तमानकाल के समीप काल का नाम आसन्नकाल है उसमें अनद्यतनकाल की सम्भावना ही नहीं ॥

[प्रश्ने] प्रश्न गम्यमान हो तो परोक्ष [आसन्नकाले] आसन्नभूतकाल में वर्तमान धातु से 'लङ्-लिट्' प्रत्यय होते हैं ॥

जैसे—देवदत्तोऽगच्छत् किम् ? देवदत्तो जगाम किम् ?

'प्रश्ने' ग्रहण इसलिये है कि—जघान कस किल वासुदेव ॥ 'आसन्नकाले' इसका भी यही प्रत्युदाहरण है ॥ ११७ ॥

लट् स्मे' ॥ ११८ ॥

भूतानद्यतनपरोक्ष इत्यनुवर्तते ॥ अनद्यतनपरोक्षभूतकाले वर्तमानान् स्मशब्दोपपदाद् धातो 'लट्' प्रत्ययो भवति ॥

धर्मेण स्म कुरवो युध्यन्ते । युधिष्ठिरो यजते स्म । युयुधिरे, इयाजेति लिट् प्राप्तस्तस्यायमपवादः । हशश्चलक्षणात् स्म लक्षणो भवति परविप्रतिषेधेन । पुगलक्षणाच्च पूर्वविप्रतिषेधेन । न ह स्म वै पुरा शश्वदग्निरपरशुवृणां दहति । अत्र हशश्चदुपपदत्वाल्लङ्-लिटौ प्राप्नुतः । 'पुरि लुङ् चास्मे' इति 'लुङ्' प्राप्तः सर्वभ्यो विप्रतिषेधेन स्मलक्षणो 'लट्' भवति ॥ ११८ ॥

यहाँ 'भूतानद्यतन परोक्ष' इन का अनुवर्तन है ॥ अनद्यतनपरोक्षभूतकाल में वर्तमान धातु से [स्मे] स्म शब्द उपपद हो तो [लट्] 'लट्' प्रत्यय होता है ॥

जैसे—धर्मेण स्म कुरवो युध्यन्ते । युधिष्ठिरो यजते स्म । युयुधिरे, इयाज ऐसा लिट् प्राप्त था उसका यह अपवाद है ॥

१. आ० सू०—७४८ ॥

२ 'पञ्चवर्षाभ्यन्तरमासन्नकाल' इति वदतां भतेज्जद्यतन इत्यनुवर्तते ॥

३. आ० सू०—७४९ ॥

४. आ०—३ । २ । १२२ ॥

'ह्रश्च०' सूत्र की अपेक्षा 'लट् स्मे' सूत्र परविप्रतिषेध से हो जाता है । और 'पुरि लुङ्०' सूत्र की अपेक्षा पूर्वविप्रतिषेध से हो जाता है ॥ न ह स्म वै पुरा जश्चदग्निरपरशु-
वृक्षेण दहति । यहाँ ह-जश्चद उपपद होने पर लङ् और लिट् प्राप्त थे 'पुरि लुङ् चास्मे' सूत्र से
सब को बाधकर विप्रतिषेध से 'लुङ्' प्राप्त था परन्तु स्मलक्षण 'लट्' हो जाता है ॥ ११८ ॥

अपरोक्षे च' ॥ ११९ ॥

भूतानद्यतने इत्यनुवर्तते । अपरोक्षे । ७ । १ । च [अ०] ॥

अपरोक्षे भूतानद्यतने वर्तमानान् स्मोपपदाद् धातो 'लट्' प्रत्ययो भवति ॥

अध्यापयति स्म गुरुर्मां । पिता मे ब्रवीति स्म । मया सह पुत्रो गच्छति स्म
॥ ११९ ॥

यहाँ 'भूतानद्यतने' इस पद का अनुवर्तन है ॥ [अपरोक्षे] अपरोक्षभूतानद्यतन में वर्तमान
[च] स्म उपपद धातु से 'लट्' प्रत्यय होता है ॥ जैसे—अध्यापयति स्म गुरुर्मां । पिता मे
ब्रवीति स्म । मया सह पुत्रो गच्छति स्म ॥ ११९ ॥

ननौ पृष्ठप्रतिवचने' ॥ १२० ॥

यत्र अनद्यतनपरोक्षो' निर्वर्तते । सामान्यभूतेऽयं विधिस्तत्र 'लुङ्' प्राप्तस्तस्या-
यमपवादः । ननौ । ७ । १ । पृष्ठप्रतिवचने । ७ । १ । ननुशब्दोऽव्ययवाची । पृष्ठस्य
प्रतिवचनमुत्तरं तस्मिन् ।

पृष्ठप्रतिवचनेऽर्थे वर्तमानान् 'ननु' शब्दोपपदाद् धातोः सामान्यभूते 'लट्' प्रत्ययो
भवति ॥

ननु ब्रवीमि शिष्य सूत्रम् । शिष्येण सूत्रमहं पृष्ठस्तदुत्तरमवोचमित्यर्थः ॥

'पृष्ठप्रतिवचने' इति किम्—नन्ववोचन् पण्डितः ॥ १२० ॥

यहाँ 'अनद्यतने' तथा 'परोक्षे' पदों का निवर्तन है । यह सूत्र सामान्यभूत-काल में प्रत्यय
विधान करता है लुङ् प्राप्त था उसका यह अपवाद है ॥ ननु-शब्द अव्ययवाची है पृष्ठप्रतिवचनम् =
उत्तर अर्थात् जो पूर्व पर कहा जावे ॥ [पृष्ठप्रतिवचने] पृष्ठप्रतिवचन अर्थात् उत्तर वैन अर्थ
में वर्तमान [ननौ] ननु शब्द उपपद हो तो धातु न सामान्यभूत में लट् प्रत्यय होता है ॥

जैसे—ननु ब्रवीमि शिष्य सूत्रम् । अर्थात् शिष्य से पूछे हुए सूत्र का उत्तर दे रहा हूँ ॥

पृष्ठप्रतिवचने' ग्रहण इसलिये है कि—नन्ववोचन् पण्डितः । यहाँ 'लट्' न हो ॥ १२० ॥

नन्वोविभाषा' ॥ १२१ ॥

अप्राप्तविभाषेयम् । सामान्यभूतकाल एव विधिरयम् । नत्र लुङोऽपवादः ।
नन्वोः । ७ । २ । विभाषा [अ०] ॥

न, नु इत्यव्ययद्वयोपपदात् सामान्यभूते वर्तमानाद् घातोः पृष्ठप्रतिवचने गम्यमाने विकल्पेन 'लट्' प्रत्ययो भवति ॥ किं ग्राममगमस्त्वम् ? । न गच्छामि भोः । नु गच्छामि भोः । नागमं भोः । न्वगमं भोः । पक्षे लुङ् इव भवति ॥ १२१ ॥

यह सूत्र ग्रामविभाषा है यह सूत्र सामान्यभूतकाल में प्रत्यय विधान करता है । यह 'लुङ्' का अपवाद है ॥

[नन्वोः] न, नु ये प्रथम उपपद हो तो सामान्यभूत में वर्तमान धातु से पृष्ठप्रतिवचन गम्यमान होने पर [विभाषा] विकल्प से 'लट्' प्रत्यय होता है ॥

जैसे—किं ग्राममगमस्त्वम् ? न गच्छामि भोः । नु गच्छामि भोः । नागमं भोः । न्वगमं भोः । पक्ष में 'लुङ्' ही होता है ॥ १२१ ॥

पुरि लुङ् चास्मे' ॥ १२२ ॥

अस्मिन् सूत्रे लुङ्ग्रहणसामर्थ्याद् अनद्यतनं ग्रहणमनुवर्तते ॥ यदि सामान्यभूते स्यात्सहि विभाषाऽनुवृत्त्या स्यादेव पक्षे 'लुङ्' । चकारग्रहणाद् 'विभाषा लट्' इत्यनुवर्तते ॥ पुरि' । ७ । १ । लुङ् । १ । १ । च [अ०] । अस्मे । ७ । १ ॥ स्म-शब्दरहिते पुट्युपपदेऽनद्यतनभूते वर्तमानाद् घातो 'लुङ्-लटो' विकल्पेन भवतः पक्षे च 'लङ्-लिटो' । एव चत्वारः प्रत्यया अत्र भवन्ति ॥ रथेनागं पुरा याति । रथेनाऽय पुराऽयासोन् । पक्षेऽनद्यतनभूते लङ्-रथेनाऽय पुराऽयात् । परोक्षभूते लिट्—रथेनाऽय पुरा ययी ॥

ह्रस्ववृत्तक्षणात् पुरालक्षणो भवति परविप्रतिषेधेन । रथेनाऽय ह्रस्वत्पुरायाति । रथेनाऽय ह्रस्वत्पुराऽयामीत् । अत्र परविप्रतिषेधाद् 'ह्रस्वतोर्लुङ् च' इति 'लङ्' न भवति ॥ १२२ ॥

इमं सूत्र में लुङ्-ग्रहण सामर्थ्य में 'अनद्यतन' पद का अनुवर्तन है ॥ यदि यह सूत्र सामान्यभूत में विधायक होता तो 'विभाषा' इस पद की अनुवृत्ति से पक्ष में लुङ् हो ही जाता । चकारग्रहण से यहाँ 'विभाषा' तथा 'लट्' पदों का अनुवर्तन है ॥

[अस्मे] स्मशब्दरहित [पुरि] पुरा उपपद हो तो अनद्यतनभूत में वर्तमान धातु से [लुङ् च] 'लुङ्' तथा 'लट्' प्रत्यय विकल्प से होते हैं पक्ष में 'लङ्' तथा 'लिट्' हो जाते हैं

१. आ० सू०—७५३ ॥

२ 'पुरि' इति पुरा-इत्येतस्य सप्तम्यव्ययम् । उच्च नोपपद्यते, तत्र समाधिः—घातो घातोः (अ० ६ । ४ । १४०) इत्यत्र योगविभाषादाकारलोपाददोषः । तथा च भाष्यम्—अपवा योगविभागः करिष्यते—'घातः' आकारलोपो भवति । ततो 'घातोः' घातोश्चाकारस्य लोपो भवति (अ० ६ । ४ । १४० आ०) ॥

३. अ०—३ । २ । ११६ ॥

इस प्रकार यहां चार प्रत्यय होते हैं ॥ जैसे—रथेनाय पुरा याति । रथेनाय पुरा-
ऽयासीत् । पक्ष में अनद्यतनभूत में लङ्-रथेनाय पुराऽयात् । परोक्षभूत में लिट्-रथेनाय पुरा
ययी ॥

हृश्चवतोर्लङ् च' सूत्र की अपेक्षा 'पुरि लुङ् चास्मे' परविप्रतिषेध से होता है ॥

जैसे—रथेनाय हृ शक्वन् पुरा याति । रथेनाय हृ शक्वन् पुराऽयासीत् । यहां
परविप्रतिषेध से 'हृश्चवतोर्लङ् च' इससे 'लङ्' प्रत्यय नहीं होता ॥ १२२ ॥

वर्तमाने लट् ॥ १२३ ॥

'भूते' इति निवृत्तम् । वर्तमाने । ७ । १ । लट् । १ । १ ॥ प्रवृत्तायाः क्रियाया
असमाप्तिवर्तमानकाल', तस्येदानीमधिकारः क्रियते आ उगादयो बहुलमिति । वर्तमाने
धात्वर्थे 'लट्' प्रत्ययो भवति ॥ हसति । भुनक्ति । पचति । पठति ॥ १२३ ॥

यहां 'भूते' इस पद का निवर्तन है । प्रवृत्त मर्थात् आरम्भ की हुई क्रिया की जब तक
परिसमाप्ति न हो जावे तब तक उस काल को वर्तमान कहते हैं ॥ वर्तमान का अधिकार उगादयो
बहुलम्' तक जानना चाहिये ॥

[वर्तमाने] वर्तमान धात्वर्थ में [लट्] 'लट्' प्रत्यय होता है ॥ जैसे—हसति ।
भुनक्ति । पचति । पठति ॥ १२३ ॥

लटः शतृशानचावप्रथमासमानाधिकरणे' ॥ १२४ ॥

'नन्वोर्विभाषा' इति सूत्रान्मण्डूकप्लुत्या विभाषाग्रहणमिहानुवर्तते । लट् ॥
६ । १ । शतृशानची । १ । २ । अप्रथमासमानाधिकरणे । ७ । १ ॥ प्रथमया विभक्त्या
समानाधिकरणं प्रथमासमानाधिकरणं तत्प्रतिषेधस्तस्मिन् ॥

अप्रथमासमानाधिकरणे प्रत्ययार्थे लट् स्थाने 'शतृ-शानची' प्रत्ययो नित्य भवति,
प्रथमासमानाधिकरणे तु विकल्पेन भवति ॥

पठन्तं पश्य । आसीन पश्य । पठता कृतम् । आसीनेन [कृतम् ।] पठते देहि ।
आसीनाय देहि ॥

१. आ० सू०—४ ॥

२ एष एव न्याय्यो वर्तमानः कालो यत्र क्रियाया असमाप्तिर्भवति (अ० २ । २ । १२०
भा०) एष एव च न्याय्यो वर्तमानः कालो यत्राऽऽरम्भोऽनपवृत्त (अ० ३ । २ । १२३ भा०) ॥
एष नाम न्याय्यो०.....इति क्वाचित्क पाठः ॥

३. आ० सू०—१२३५ ॥

४. अ० ३ । २ । १२१ ॥

‘अप्रथमासमानाधिकरणे’ इति किम्—देवदत्तो गच्छति । पचन् । पचमानः । सन् ब्राह्मणः । अस्ति ब्राह्मणः । कुर्वन्, कुर्वाणो वा ब्राह्मणः । करोति ब्राह्मणः । अत्र सर्वत्र प्रथमासमानाधिकरणे विकल्पेन ‘शतृ-ज्ञानचो’ भवतः ॥ १२४ ॥

नन्वोर्विभाषा’ इस सूत्र से मण्डूकपुनक्ति द्वारा यहां ‘विभाषा’ पद का अनुवर्तन है ॥ [अप्रथमासमानाधिकरणे] जब प्रथमान्त क साच लट् प्रत्यय का समानाधिकरण न हो तो [लट्] लट् के स्थान में [शतृ-ज्ञानचो] ‘शतृ’ और ‘ज्ञानच्’ प्रत्यय नित्य होते हैं प्रथमासमानाधिकरण में विकल्प से होते हैं ॥ जैसे—पठन्त पश्य । आसीनं पश्य । पठता कृतम् । आसीनेन कृतम् । पठते देहि । आसीनाय देहि ॥

‘अप्रथमासमानाधिकरणे’ ग्रहण इसलिये है कि—देवदत्तो गच्छति । पचन् । पचमानः । सन् ब्राह्मणः । अस्ति ब्राह्मणः । कुर्वन् कुर्वाणो वा ब्राह्मणः । करोति ब्राह्मणः । यहां सब जगह प्रथमासमानाधिकरण में विकल्प से ‘शतृ-ज्ञानच्’ होते हैं ॥ १२४ ॥

सम्बोधने च ॥ १२५ ॥

प्रथमासमानाधिकरणे नित्यार्थोऽयमारम्भः । सम्बोधने । ७ । १ । च [अ०] ॥

सम्बोधनविषये वर्तमानाद् धातोः परस्य लटः स्थाने ‘शतृ-ज्ञानचो’ आदेशो भवतः ॥ हे पचन् । हे पचमान । हे पठन् । हे अधीयान । अत्र [पूर्वसूत्रेण] विकल्पेन प्राप्नुतः ॥ १२५ ॥

प्रथमासमानाधिकरण में नित्य शतृ-ज्ञानच् के विधान के लिये यह सूत्र है । [सम्बोधने] सम्बोधन विषय में वर्तमान धातु से परे [च] लट् के स्थान में ‘शतृ-ज्ञानच्’ आदेश होते हैं ॥ जैसे—हे पचन् । हे पचमान । हे पठन् । हे अधीयान । यहां पूर्वसूत्र से विकल्प से प्राप्त ये सो नित्य हो जाते हैं ॥ १२५ ॥

लक्षणहेत्वोः क्रियायाः ॥ १२६ ॥

‘लटः शतृ-ज्ञानचो’ अनुवर्तते । अयमपि प्रथमासमानाधिकरणे नित्यार्थो योगः । लक्षणहेत्वोः । ७ । २ । क्रियायाः । ६ । १ ॥ लक्ष्यते येन तल्लक्षणम् । हेतुः—कारणम् ॥

क्रियाया लक्षणहेत्वोरर्थयोर्वर्तमानाद् धातोः परस्य लटः स्थाने ‘शतृ-ज्ञानचो’ आदेशो भवतः ॥

लक्षणे तावत्—तिष्ठन् मूत्रयति । गच्छन् भक्षयति । अत्र तिष्ठतिक्रिया मूत्रयतिक्रियाया लक्षणम् । गच्छतिक्रिया भक्षयतिक्रियायाश्च । शयानो भुङ्क्ते बालः । अत्र

१ “व्यवस्थितविभाषा च” [अ० ३ । २ । १२४] इति भाष्यवचनात् “सदावयश्च बहुलम्” इति वार्त्तिकाच्च व्यवस्थितविभाषेय, तेन प्रथमासमानाधिकरणे सर्वत्र शतृज्ञानचावादेशो न भवतः ॥

शयान इति भुनक्ति क्रियया लक्षणम् ॥ हेतौ —अधीयानो वसति । उपदिशन् भ्रमति ।
अत्र वसनक्रियाया अध्ययनक्रिया हेतुः कारणम् । भ्रमणक्रियायाऽप्युपदेशनक्रिया ॥

‘लक्षणहेत्वाः’ इति किम्—व्रजति । हसति ॥ क्रियायाः’ इति किम्—य आस्ते
चाऽधीते च स चैत्रः । अत्र कर्तुः लक्षणे मा भूत् ॥

वा०—सदादयश्च बहुलम् ॥ १ ॥

सच्छब्दो विद्यमानार्थवाची । तत्सदृशाः शब्दाः शत्रुशानजस्ता विकल्पेन भवन्ति ॥
सन् ब्राह्मणः । अस्ति ब्राह्मणः । विद्यते ब्राह्मणः । विद्यमानो ब्राह्मणः ॥ प्रथमासमाना-
धिकरणे विकल्पेन भवत एव शत्रुशानचो पुनर्बहुलार्थ आरम्भः ॥ १ ॥

वा०—इङ्जुहोत्योर्वा वचनम् ॥ २ ॥

इङ्-जुहोतिभ्यां धातुभ्यां परस्य लट् स्थाने ‘शत्रु-शानचो’ विकल्पेन भवतः ।
अधीते । अधीयानः । जुहोति । जुह्वन् ॥ २ ॥

वा०—माङ्धाकोशे ॥ ३ ॥

माङ्ग्युपपद आक्रोशे वर्तमानाद् धातोः परस्य लट् स्थाने ‘शत्रु-शानचो’ वा
भवतः ॥ मा पचन् । मा पचमानः ॥ ‘आक्रोशे’ इति किम्—मा ते सङ्कोऽस्त्वकर्मणि ॥
अत्र माङ्ग्युपपदे ‘लोट्’ भवति । ‘माङ्ङि लुङ्’ इत्यस्यापवादो वाक्तिकमिदम् ॥ १२६ ॥

यहां ‘लटः’ तथा ‘शत्रुशानचो’ पदों का अनुवचन है । यह सूत्र भी प्रथमासमानाधिकरण में
नित्य विधान करने के लिये है ॥ जिस से जाना जाय वह लक्षण होता है ॥ हेतु कारण को कहने
है ॥ [क्रियायाः] क्रिया के [लक्षणहेत्वाः] लक्षण तथा हेत्वर्थ में वर्तमान धातु से परे लट्
के स्थान में ‘शत्रु-शानच्’ आदेश होने हैं ॥ जैसे—तिष्ठन् भूयति । गच्छन् भक्षयति । यहां
तिष्ठतिक्रिया भूयतिक्रिया की यातिका है । और गच्छानक्रिया भक्षयतिक्रिया की अनामे वाली है ॥
शयानो मुङ्क्ते बाल । यहां ‘शयानः’ यह भुनक्ति (शाने) क्रिया का लक्षण है ॥ हेतु में—
अधीयानो वसति । उपदिशन् भ्रमति । यहां वसने में अध्ययन कारण है और भ्रमण में हेतु
उपदेश है ॥

‘लक्षणहेत्वो’ ग्रहण इसलिये है कि—व्रजति-हसति ॥ ‘क्रियाया’ ग्रहण इसलिये है कि—
य आस्ते चाधीते च स चैत्रः । यहां कर्ता के लक्षण में न हो ॥

वा०—मदादयः—सच्छब्द विद्यमान अर्थ का वाची है तत्-सदृश शब्द विकल्प करके
‘शत्रु-शानच्’ प्रत्ययान्त होते हैं ॥ जैसे—पन् ब्राह्मण । अस्ति ब्राह्मणः । विद्यमानो ब्राह्मणः ।

१ अ० ३ । २ । १२६ आ० ॥

२ अ० ३ । २ । १२६ आ० ॥

३. अ० ३ । २ । १२६ आ० ॥ (ख) आ० वा० १२३७ ॥

४. गीता २ । ३७ ।

५. एतद् विषये माङ्ङि लुङ् (अ० ३ । ३ । १७५) सूत्रस्था टिप्पणी द्रष्टव्या ॥

६. अ० ३ । ३ । १७५ ॥

प्रथमसमानाधिकरण में तो 'शतृ, ज्ञानच्' विकल्प से होते हो है पुन वार्तिक बहुल विधान के लिये है ॥ १ ॥

वा०—इङ् जुहो०—इङ् तथा जुहोति धातु से परे लट् के स्थान में 'शतृ-ज्ञानच्' विकल्प से होते हैं । जैसे—अधीते । अधीयानः । जुहोति । जुह्वन् ॥ २ ॥

वा०—माङ् या०—माङ् उपपद हो तो आक्रोश में वर्तमान धातु से परे लट् के स्थान में 'शतृ-ज्ञानच्' विकल्प करके होते हैं ॥

जैसे—मा पचन् । मा पचमानः ॥ 'आक्रोश' ग्रहण इमलिये ? कि—मा ते सङ्गो-ऽस्त्वकर्मणि । यहां 'माङ्' उपपद होने पर 'लोट्' होता है । 'माङि नृङ्' इस सूत्र का अपवाद यह वार्तिक है ॥ १२६ ॥

तौ सत् ॥ १२७ ॥

ताविति शसुज्ञानचो निदिश्येते । तौ । १ । २ । सत् । १ । १ ॥

तौ पूर्वविहिता शतृज्ञानचो मत्संज्ञौ भवतः ॥

ब्राह्मणस्य पक्ष्यन् । ब्राह्मणस्य पक्ष्यमाणः । अत्र शतृज्ञानचोः सत्संज्ञत्वात् 'पूरणगुण०' इति षष्ठीसमासनिषेधः ॥ १२७ ॥

यहां 'तौ' पद से शतृ तथा ज्ञानच् का ग्रहण है । [तौ] अर्थात् पूर्व सूत्रों में विहित जो शतृ-ज्ञानच् प्रत्यय हैं वे [सत्] मत्संज्ञक होने हैं ॥ जैसे—ब्राह्मणस्य पक्ष्यन् । ब्राह्मणस्य पक्ष्यमाणः । यहां शतृ-ज्ञानच् की सत्संज्ञा होने में 'पूरणगुणमु०' इस से षष्ठीसमास का निषेध हो जाता है ॥ १२७ ॥

पूङ्यजोः शानन् ॥ १२८ ॥

'वर्त्तमाने' इत्यनुवर्त्तते, अन्यत् सर्वं निवृत्तम् । पूङ्यजोः । ६ । २ । शानन् । १ । १ ॥

शानन्नादयो लादेशा^१ न सन्ति किन्तु प्रत्यया निदिश्यन्ते ॥

'पूङ्'- 'यज' धातुभ्या वर्त्तमाने 'शानन्' प्रत्ययो भवति ॥

[पचमानः । यजमानः] ॥ मोमं पचमानः । नटमाघ्नानः । 'न लोकाव्यय०'^२

इति सूत्रे 'तृन्' इति प्रत्याहारग्रहणादत्र कर्मणि षष्ठी प्रतिषिध्यते ॥ १२८ ॥

यहां 'वर्त्तमाने' पद का अनुवर्त्तन है शेष सब निवृत्त है ॥ 'शानन्' आदि लादेश नहीं हैं किन्तु प्रत्यय हैं । [पूङ्यजोः] 'पूङ्' तथा 'यज' धातु से वर्त्तमान में [शानन्] 'शानन्' प्रत्यय

१. आ० सू०—११४२ ॥

२. अ० २ । २ । ११ ॥

३. आ० सू०—१२४४ ॥

४. सति हि लादेशे भावकर्मणोरपि प्राप्नुवन्ति, न चेद्यन्ते ॥

५. अ० २ । ३ । ६९ ॥

होता है । जैसे—पवमानः । यजमानः । सोम पवमानः । नटमाघ्नानः । यहा 'न लोका-
व्यय०' इस सूत्र में 'तृन्' पद से प्रत्याहार का ग्रहण है अतः कर्म में षष्ठोविभक्ति का प्रतिषेध हो
जाता है ॥ १२८ ॥

ताच्छील्यवयोवचनशक्तिषु चानश्' ॥ १२९ ॥

ताच्छील्यवयोवचनशक्तिषु । ७ । ३ । चानश् । १ । १ ॥ ताच्छील्यं=स्वाभा-
विकीवृत्तिः । वयः=योवनाद्यवस्था । शक्तिः=सामर्थ्यम् ॥

ताच्छील्यदिषु वर्तमानाद् घातोः 'चानश्' प्रत्ययो भवति ॥

ताच्छील्ये—शाक भुञ्जानः । ओदन भुञ्जानः ॥ वयोवचने—कवच विभ्राणः ।
अत्र चानश्ः सार्वधातुकत्वात् 'इलौ' द्विवचनम् ॥ शक्ती—सन्तीह पचमानाः । सन्तीह
पठमानाः ॥ पक्तुं पठितुश्च समर्था इत्यर्थः ॥ १२९ ॥

ताच्छील्यम् = स्वभाव । वयः = योवनाद्यवस्था । शक्तिः = सामर्थ्यम् ॥

[ताच्छील्य० पु] ताच्छील्यादि अर्थों में वर्तमान धातु से [चानश्] 'चानश्' प्रत्यय
होता है ॥ जैसे—ताच्छील्य में—शाकं भुञ्जानः । ओदनं भुञ्जानः । वयोवचन में—कवचं
विभ्राणः । यहाँ 'चानश्' के सार्वधातुक होने से 'इलौ' इससे द्विवचन हो जाता है ॥ शक्ति में—
सन्तीह पचमानाः । सन्तीह पठमानाः । अर्थात् पकाने तथा पढ़ने में समर्थ है ॥ १२९ ॥

इङ्घाय्योः शत्रुकृच्छ्रिणि' ॥ १३० ॥

इङ्घाय्योः । ६ । २ । शत्रु । १ । १ । अकृच्छ्रिणि । ७ । १ । कृच्छ्रमस्यास्तीति
कृच्छ्री न कृच्छ्री अकृच्छ्री तस्मिन् ॥

अकृच्छ्रिणि कर्तरि वाच्ये इङ्-घारिभ्यां वर्तमानार्थाभ्यां धातुभ्यां 'शत्रु' प्रत्ययो
भवति ॥

अधीयन् वेदान् । अधीयन् पारायणम् । धारयन् भारम् । अभ्येतुं धारयितुश्च
काठिन्यं न मन्यत इति ॥

'अकृच्छ्रिणि' इति किमर्थम्—कृच्छ्रेणाधीते वेदान् । कृच्छ्रेण धारयति भारम्
॥ १३० ॥

[अकृच्छ्रिणि] जिसकी क्रिया कष्टसाध्य नहीं है ऐसा कर्ता वाच्य हो तो [इङ्घाय्योः]
'इङ्' तथा 'घारि' धातु से वर्तमान काल में [शत्रु] 'शत्रु' प्रत्यय होता है ॥ जैसे—अधीयन्
वेदान् । अधीयन् पारायणम् । धारयन् भारम् । पढ़ने में तथा भार उठाने में काठिन्य अनुभव नहीं
करता ॥ 'अकृच्छ्रिणि' ग्रहण इसलिये है कि—कृच्छ्रेणाधीते वेदान् । कृच्छ्रेण धारयति
भारम् ॥ यहाँ काठिन्य अर्थात् दुःखमाध्यत्व अर्थ है ॥ १३० ॥

द्विषोऽमित्रे' ॥ १३१ ॥

द्विषः । ५ । १ । अमित्रे । ७ । १ ॥ न मित्रममित्रमरिः ॥

वर्तमानार्थादि 'द्विष' धातोरमित्रे कर्तरि 'शतृ' प्रत्ययो भवति ॥

दुष्टस्य द्विषन् । दुष्ट द्विषन् । अत्र 'द्विषः शतुर्वा' इति वार्तिकेन षष्ठो विकल्पः ॥

'अमित्रे' इति किम्—द्वेष्टि पठनाय पुत्रम् ॥ १३१ ॥

वर्तमान अर्थ मे [द्विषः] 'द्विष' धातु से [अमित्रे] शतृ कर्ता हो तो 'शतृ' प्रत्यय होता है ॥

अने—दुष्टस्य द्विषन् । दुष्ट द्विषन् । यहाँ 'द्विषः शतुर्वा' इस वार्तिक से षष्ठो का विकल्प है ॥

'अमित्रे' ग्रहण इसलिये है कि—द्वेष्टि पठनाय पुत्रम् । यहाँ शतृ नहीं होता ॥ १३१ ॥

सुजो यज्ञसंयोगे' ॥ १३२ ॥

सुजः । ५ । १ । यज्ञसंयोगे । ७ । १ । सयुज्यन इति संयोगः, यज्ञेन संयोग-
स्तस्मिन् । कर्मणि 'यज्' ॥

यज्ञसंयोगे गम्यमाने वर्तमानार्थात् ['सुज'] धातोः 'शतृ' प्रत्ययो भवति ॥

यजमानाः सुन्वन्तः । यज्ञेन संयुक्ता इत्यर्थः ॥

'यज्ञसंयोगे' इति किमर्थम्—सुनोति सुराम् । अत्र 'सुज्' धातोः 'शतृ' प्रत्ययो न भवति ॥ १३२ ॥

[यज्ञसंयोगे] यज्ञसंयोग गम्यमान हो तो वर्तमान अर्थ वाली [सुज] 'सुज्' धातु से 'शतृ' प्रत्यय होता है ॥ जैसे—यजमानाः सुन्वन्तः । अर्थात् यज्ञ में संयुक्त हैं ॥

'यज्ञसंयोगे'—ग्रहण इसलिये है कि—सुनोति सुराम् । यहाँ 'सुज' धातु से 'शतृ' प्रत्यय नहीं होता ॥ १३२ ॥

अहः प्रशंसायाम्' ॥ १३३ ॥

अहः । ५ । १ । प्रशंसायाम् । ७ । १ ॥

१. आ० सू०—१२४७ ॥

२. आ०—३ । २ । १२७ ॥

३. आ० सू०—१२४८ ॥

४ ये यजमानास्ते ऋत्विज (मी० आ० ५ । १ । १) इति वचनान् सर्वे ऋत्विजोऽपि यजमाना भवन्ति, अतः सर्वेषां यज्ञेन प्रधानसंयोगसंभवान् सुनोतिक्रियायाः कर्तारो भवन्ति ॥

५ आ० सू०—१२४९ ॥

प्रशसायां सत्या 'अहं' चातोर्वर्त्तमानकाले 'शतृ' प्रत्ययो भवति ॥

अहन् विद्याम् । अहन् सत्कारम् ॥

'प्रशसायाम्' इति किम्—आततायी वधमर्हति । अत्र 'शतृ' प्रत्ययो मा भूत् ॥ १३३ ॥

[प्रशसायाम्] प्रशसा गम्यमान हो तो [अहः] 'अहः' धातु से वर्त्तमानकाल में 'शतृ' प्रत्यय होता है ॥ जैसे—अहन् विद्याम् । अहन् सत्कारम् ॥

'प्रशसायाम्' ग्रहण इसलिये है कि—आततायी वधमर्हति । यहां 'शतृ' प्रत्यय नहीं होता ॥ १३३ ॥

आक्वेस्तच्छीलतद्धर्मतत्साधुकारिषु ॥ १३४ ॥

शतृ-ग्रहण निवृत्तम् । आ । क्वेः । ५ । १ । तच्छीलतद्धर्मतत्साधुकारिषु । ७ । ३ ॥ आक्वेरित्यभिविधावाङ् कर्मप्रवचनीय सज्ञा, ततः पञ्चमी । तच्छीलो धात्वर्थे स्वभावतः प्रवृत्तः । तद्धर्मा तस्मिन् स्वभावेन विनाऽपि प्रवृत्तः । तत्साधुकारी तत्कार्यकरणे शिल्पी । अधिकारसूत्रमिदम् ॥

इतोऽग्रे 'आजभास०' इति सूत्रेण विहितो यो विवप् तत् पर्यन्त ये प्रत्यया विधास्यन्ते तच्छीलादिषु कर्तृषु ते बोध्याः ॥ वक्ष्यमाणसूत्र उदाहरणानि ॥ १३४ ॥

यहां 'शतृ' पद का निवर्त्तन हुआ । 'आक्वेः' इसमें आङ् अभिविधि के अर्थ में होने से कर्मप्रवचनीयसज्ञक है अतः उसके योग में यहां पञ्चमी है ॥ तच्छीलः—अर्थात् धात्वर्थ में स्वभाव से प्रवृत्त होने वाला । तद्धर्मः—अर्थात् विना भी स्वभाव के किसी कार्य में प्रवृत्त होने वाला । तत्साधुकारी—अर्थात् किसी कार्य को सुन्दरता से करने वाला शिल्पी = कारीगर ॥

यह अधिकार-सूत्र है यहां से आये—'आजभास०' इस सूत्र से विहित 'विवप्' पर्यन्त जो प्रत्यय कहेंगे वे तच्छीलान्यदि कर्त्ता में जानने चाहिये । इसके उदाहरण अगले सूत्र में हैं ॥ १३४ ॥

तृन् ॥ १३५ ॥

तृन् । १ । १ । वर्त्तमानार्थादि धातृमात्रातच्छीलादिषु कर्तृषु 'तृन्' प्रत्ययो भवति ॥ तच्छीलः परुष वदिता । कठोर वदिता । मृदु वक्ता । तद्धर्मा—वेदानुपदेष्टा । धर्ममुपदेष्टा । वेदान् पठिता ॥ तत्साधुकारी—कटं कर्त्ता । ओदन पक्का । अत्र सर्वत्र 'न लोकाव्यय०' इति षष्ठोऽप्रतिषेधाद् द्वितीया भवति ॥

वा०—तृन्विधावृत्तिषु चानुपसर्गस्य ॥ १ ॥

१. आ० सू०—१२५० ॥

२. अ० ३ । २ । १७७ ॥

३. आ० सू०—१२५१ ॥

४. अ० २ । ३ । ६९ ॥

५. अ० । ३ । २१ । १३५ आ० ॥ (ख) आ० वा० १२५२ ॥

ऋत्विक्षु कर्तृष्वनुपसर्गाद् घातोः 'तृन्' भवति ॥ होता । पोता ॥ अनुपसर्गस्य
इति किमर्थम्—प्रशास्ता । प्रतिहर्ता । अत्र तृजेव भवति ॥ १ ॥

वा०—नयते षुक् च^१ ॥ २ ॥

'रुग्निं प्रापणे'^२ इत्यस्माद् घातोः 'तृन्, षुक्' आगमश्च भवति ॥ नेष्टा ॥ २ ॥

वा० - निषेदेदेवतायामकारश्चोपधाया अनिट्त्वञ्च^३ ॥ ३ ॥

'त्वष्' घातोर्देवतायां कर्त्तरि 'तृन्' प्रत्ययो भवति' उपधाया इकारस्याकारादेशो-
नित्त्वञ्च 'त्वष्' घातोर्भवति ॥ त्वष् । अस्मिन् वार्तिके यदनिट्स्वमुक्तं तत्पूर्वपर-
मवर्षा वार्तिकेषु सम्बध्यते । तेन प्रथमवार्तिके 'पूज्' घातो पोताशब्दे 'इट्' आगमो न
भवति ॥ ३ ॥

वा—क्षदेश्च युक्ते^४ ॥ ४ ॥

क्षदिरय वार्तिके सौत्रो धातुः । 'क्षद' घातोर्युक्तेऽर्थे 'तृन्' भवति । अनिट्-
त्वञ्चानुवर्त्तते । अत्ता ॥ ४ ॥

वा०—छन्दसि तृच^५ ॥ ५ ॥

छन्दसि 'क्षद' घातोः 'तृन्-तृचौ' द्वावपि भवतः ॥ अतृभ्यः संगृहीतृभ्यः^६ ।
निन्, विदित्यनुबन्धद्वयेन स्वरे विशेषः । तृन्याद्युदात्तत्वम् । तृभ्यन्तोदात्तत्वं च भवति
॥ १३५ ॥

वर्तमान अर्थ में धातुमात्र से तच्छीलादि कर्त्ता में [तृन्] 'तृन्' प्रत्यय होता है ॥

जैसे—तच्छील मे—पक्ष्णं वदिता । कठोरं वदिता । मृदु वक्ता ॥ तद्धर्मा—वेदानु-
पदेशा । वेदान् पठिता ॥ तन्माधुकारी—कटं कर्त्ता । ओदन पक्ता । यहा सब स्थानों में त
लोकादय्य^७ इस सूत्र से पक्षी के प्रतिविद्ध हो जाने से द्वितीया हो जाती है ॥

वा०—तृन्विधावृ०—ऋत्विक् कर्त्ता हो तो उपसर्गरहित धातु से 'तृन्' प्रत्यय होता है ॥
जैसे—होता । पोता ॥ अनुपसर्गस्य' इसलिये कहा है कि—प्रशास्ता । प्रतिहर्ता । यहा 'तृन्'
ही होता है ॥

१. अ० ३ । २ । १३५ भा० ॥ (ख) घात्वन्तरेणाऽपि प्रयोगमिति.—यथा भाष्यम्
'घात्वन्तरं नेषति' कथं ज्ञायते । नेषतुः—नेष्टादिति प्रयोगो दृश्यते—इन्द्रो वस्तेन नेषतुः । गायो
नेष्टात् (भा० ३ । २ । १३५) ॥

२. घा०—इवा०—८८८ ॥

३. अ० ३ । २ । १३५ भा० ॥ (ख) आ०—वा०—१२५३ ॥

४. अ० ३ । २ । १३५ भा० ॥ (ख) आ०—वा०—१२५४ ॥

५. अ० ३ । २ । १३५ भा० ॥ (ख) आ०—वा०—१२५५ ॥

६. यजु० १६ । २६ ॥

२७

वा० - नयतेः पुक् च—'णोज् प्रापणे' इम धातु से 'तृन्' प्रत्यय तथा 'पुक्' का आगम भी होता है ॥ जैसे—नेष्टा ॥ २ ॥

वा०—त्विषेर्देवतायाम०—'त्विष्' धातु से देवता कर्ता होने पर 'तृन्' प्रत्यय होता है तथा उपधाभूत इकार को 'यकार' आदेश और 'त्विष्' धातु को अनिट्त्व होता है । त्वष्टा ॥ इम वातिक में जो अनिट्त्व कहा है उसका पूर्वापर सब वातिकों में सम्बन्ध है । अतः प्रथम वातिक में पूष् धातु से 'पोता' शब्द में 'इट्' आगम नहीं होता ॥ ३ ॥

वा०—क्षदेश्च युक्ते—इम वातिक में 'क्षदि' सौत्र धातु है ॥ क्षद धातु से 'युक्ते' इम अर्थ में 'तृन्' प्रत्यय होता है, तथा अनिट्त्व भी ॥ जैसे—क्षत्ता ॥ ४ ॥

वा०—छन्दसि तृच—छन्द में 'क्षद' धातु से 'तृन्' और 'तृच्' दोनों ही प्रत्यय होते हैं । जैसे—क्षत्तृभ्य संग्रहीतृभ्यः ॥ नित् तथा चित् दो अनुबन्ध स्वर में विशेषता अर्थात् गृह्यता माने के लिये हैं - तृन् में आद्यदात्त तथा तृच् में अन्तोदात्त स्वर होता है ॥ १३५ ॥

अलंकृञ्निराकृञ्प्रजनोत्पचोत्पतोन्मदरुच्यपत्रपवृतुवृधुसहचर- इणुच्' ॥ १३६ ॥

अलकृञ्० चरः । ५ । १ । इणुच् । १ । १ । अलंकृञ्, निराकृञ्, प्रजन, उत्पच, उत्पन, उन्मद, रुचि, अपत्रप, वृतु, वृधु, सह, चर इत्येभ्यो वत्तमानार्थेभ्यो धातुभ्यस्तच्छीलादिषु कर्तृषु 'इणुच्' प्रत्ययो भवति ॥

अलंकरिणुः । निराकरिणुः । प्रजनिणुः । उत्पचिणुः । उत्पतिणुः । उन्म-
दिणुः । रोचिणुः । अपत्रपिणुः । वृत्तिणुः । वृधिणुः । सहिणुः । चरिणुः ॥

कृञादिपूषपदासञ्जनं नियमार्थम् । अलंपूर्वात्निरापूषादेव कृञ् इणुच् प्रत्ययो भवति नान्यपूर्वाद् [एवमन्यत्रापि] इति ॥ १३६ ॥

[अलकृञ्० चरः] अलंकृञ्-निराकृञ्-प्रजन-उत्पच-उन्मद-रुचि-अपत्रप-वृतु-वृधु-सह-चर
इन धातुओं से वर्तमान अर्थ में तच्छीलादि कर्ता हों तो [इणुच्] 'इणुच्' प्रत्यय होता है ॥

जैसे—अलंकरिणुः । निराकरिणुः । प्रजनिणुः । उत्पचिणुः । उत्पतिणुः ।
उन्मदिणुः । रोचिणुः । अपत्रपिणुः । वृत्तिणुः । वृधिणुः । सहिणुः । चरिणुः ॥
कृञादि धातुओं में उपपदों का ग्रहण नियम के लिये है अर्थात् अल तथा निरापूर्वक 'कृञ्' से ही 'इणुच्' प्रत्यय होता है । अन्य उपसर्गपूर्वक से नहीं । ऐसा अन्यत्र भी समझना चाहिये ॥ १३६ ॥

णेश्छन्दसि' ॥ १३७ ॥

'इणुच्' इत्यनुवर्तते । णेः । ५ । १ । छन्दसि । ७ । १ ॥ छन्दसि - वेदविषये
प्यन्ताद् धातोस्तच्छीलादिषु कर्तृषु 'इणुच्' प्रत्ययो भवति ॥

भावयिष्णुः । कारयिष्णुः । धारयिष्णुः^१ ॥ १३७ ॥

यहां 'इष्णुच्' इस पद का अनुवर्तन है ॥ [छन्दसि] वेदविषय मे [णे.] ण्यन्त धातु से तच्छीलादि कर्त्ता हों तो 'इष्णुच्' प्रत्यय होता है ॥

जैसे — भावयिष्णुः । कारयिष्णुः । धारयिष्णुः ॥ १३७ ॥

भुवश्च^२ ॥ १३८ ॥

[भुवः । ५ । १ ॥ च । अ० ॥] अण्यन्तार्थोऽयमारम्भः । 'छन्दसि' इत्यनुवर्तते ॥

'भू' धातोश्छन्दसि विषये 'इष्णुच्' प्रत्ययो भवति ॥

भविष्णुः^३ ॥ पृथग्योग उत्तरार्थः ॥ १३८ ॥

यह सूत्र अण्यन्त के लिये है । यहां 'छन्दसि' पद का अनुवर्तन है ॥

[भुवः] भूधातु से वेदविषय मे 'इष्णुच्' प्रत्यय होता है ॥ जैसे — भविष्णुः ॥ पृथक् निर्देश उत्तर सूत्र मे अनुवृत्ति के लिये है ॥ १३८ ॥

ग्लजिस्थश्च स्नुः^४ ॥ १३९ ॥

'छन्दसि' इति निवृत्तम् । चकाराद् 'भुव' इत्यनुवर्तते । ग्लजिस्थः । ५ । १ । च [अ० ।] 'स्नुः' । १ । १ ॥

ग्ल. जि. स्था इत्येतेभ्यो वर्त्तमानार्थेभ्यो धातुभ्यो [भवतेश्च] तच्छीलादिषु कर्त्तृषु 'स्नुः' प्रत्ययो भवति ॥

ग्लास्नुः । जिष्णुः । [स्थास्नुः] भूष्ण ॥ स्नुतो, क्तिस्वान् 'स्थास्नुः' इति स्थाधातो 'ईन्व' प्राप्नोति, तदर्थमिदमुच्यते —

का० — स्नोर्गित्वाञ्च स्थ ईकारः किङ्तोरीत्वशामनात् ।

गुणाभावस्त्रिषु स्मार्यः श्रृङ्कोऽनिट्त्वं गकोरितोः^५ ॥ १ ॥

स्नु-प्रत्ययो गित्कर्त्तव्यस्तेन स्था-धातोरीत्व न भविष्यति । कुतः ? किति डिति च परत ईत्वस्य शासनान् । त्रिषु गित् कित् डिति त्रिषु परतो गुणस्य प्रतिषेधो

१. आ० आ० १२ । २ । ७ ॥ तथा च बोध्य धारयिष्णुश्च (ऋ० १० । ९७ । ३) ॥ धारयिष्णुः (अथ० ६ । ९३ । २) ॥

२. आ० सू० — १२५८ ॥

३. प्रभविष्णु च (गोवा — १३ । १६) छन्दोवत् कवय कुर्वन्तीति कृत्वैष प्रयोगः ॥ यद्वा प्रमिष्णु, भ्राजिष्णु, क्षयिष्णु, इत्यादि प्रयोगवाहुल्याच्चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वं बोध्यम् ॥

४. आ० सू० १२५९ ॥

५. आ० ३ । २ । १३९ ॥

विज्ञेयः । अर्थात् 'क्वडति च' इति सूत्रे चत्वंभूतो गकारोऽपि निर्दिश्यते । 'क्वडति च' एतादृक् सूत्रमस्तीति । तेन-जिष्णुः, भूष्णुरित्युभयत्र गुणो न भविष्यति । [श्र्युको०] भूष्णुरितीद् प्रतिषेधार्थं 'श्र्युकः किति' इति सूत्रे 'गकोरितोः' गित् कितो, परयोरिद् प्रतिषेधो ज्ञातव्यः । अर्थात् 'श्र्युकः किति' इत्यत्रापि चत्वंभूतो गकारो निर्दिश्यते । 'श्र्युकः क्वकिति' इदृक् सूत्रमस्तीति तेन भूष्णुरित्युगन्ताद् इद् न भविष्यति ॥ १ ॥

वा०—स्थादशिभ्यां स्नुःछन्दसि ॥ १ ॥

स्था-दशिभ्यां धातुभ्यां छन्दसि वेदे 'स्नुः' प्रत्ययो भवति ॥ स्थास्नु जङ्गमम्^१ । दङ्क्षणवः पञ्चवः^२ । अत्र स्नोः कित्वाभावात् दशेरनुनासिकलोपाभावः ॥ १३६ ॥

यहां 'छन्दसि' पद निवृत्त हुआ । चकार गृह्य से 'भुवः' पद का अनुवर्तन है ॥ [ग्ला-जिस्थः] ग्ला, जि, स्था तथा भू इन धातुओं से वर्तमान सर्व में तच्छीलादि कर्त्तृ में [वस्नुः] 'वस्नु' प्रत्यय होता है ॥ जैसे—ग्लास्नु । जिष्णुः । स्थास्नुः । भूष्णु । वस्नु प्रत्यय के कित् होने से 'स्थास्नु' में स्था धातु से 'ईत्व' प्राप्त होता है । उस विषय में कहने हैं

का०—स्नोमित्वा०—स्नु प्रत्यय गित् करना चाहिये, ऐसा करने से स्था धातु को 'ईत्व' नहीं होगा । क्यों ? [क्वडतोरोन्वशासनान्] कित्-डित् परे ईत्व का विधान किया है ॥ [गुणाभावश्चिषु] गुण का प्रतिषेध दोनों में अर्थात् गित्-कित्-डित् परे होता है ऐसा जानना चाहिये । अर्थात् 'क्वडति च' सूत्र में चत्वंभूत गकार भी निर्दिष्ट है । सूत्र का स्वरूप भी 'क्वडति च' इस प्रकार का है, अथ 'जिष्णु' तथा 'भूष्णु' इन दोनों में गुण नहीं होगा । (श्र्युको०) भूष्णु इस उदाहरण में इद् के प्रतिषेध के लिये 'श्र्युकः किति' सूत्र में (गकोरितोः) गित् तथा कित् परे इद् का प्रतिषेध होता है ऐसा जानना चाहिये, अर्थात् 'श्र्युकः किति' सूत्र में चत्वंभूत गकार भी निर्दिष्ट है सूत्र का स्वरूप भी 'श्र्युकः क्वकिति' इस प्रकार है । इस कारण 'भूष्णु' में उगन्त से इद् नहीं होता ॥

वा०—स्थादशिभ्यां०—स्था तथा दश धातु से वैदिक प्रयोग विषय में स्नु प्रत्यय होता है ॥ जैसे—स्थास्नु जङ्गमम् । दङ्क्षणवः पञ्चवः । यहां स्नु प्रत्यय के कित् न होने से दश धातु के अनुनासिक का लोप नहीं होता ॥ १३९ ॥

त्रसिगृधिधृषिक्षिपेः वनुः ॥ १४० ॥

त्रसिगृधिधृषिक्षिपेः । ५ । १ । वनुः । १ । १ ॥ वर्तमानेभ्यस्त्रस्यादिभ्यस्तच्छीलादिषु कर्त्तृषु 'वनुः' प्रत्ययो भवति ॥

१. अ० १ । १ । ५ ॥

२. अ० ७ । २ । ११ ॥

३. अ० ३ । २ । १३९ भा० ॥ (ख) आ० सू० १२६० ॥

४ अनुपलब्धसूत्रमिदम् ॥

५ आ० सू० १२६१ ॥

अस्नुः । गृध्नुः । घृष्णुः । क्षिप्नुः । क्नाः कित्त्वान् गृध्यादीनां धातूनां गुणो न भवति ॥

[असि० क्षिपेः] असि, वृषि, धृषि, क्षिप इन धातुओं से वर्तमान काल में तच्छीलादि कर्त्ता हो तो [व्नुः] 'व्नु' प्रत्यय होता है ॥

जैसे—अस्नुः । गृध्नुः । घृष्णुः । क्षिप्नुः । 'व्नु' प्रत्यय के कित् होने से 'शृध्नु' आदि धातुओं में गुण नहीं होता ॥ १४० ॥

शमित्यष्टाभ्यो घिनुण् ॥ १४१ ॥

शमिति । अष्टाभ्यः । ५ । ३ । घिनुण् । १ । १ ॥ इति शब्दोऽत्रादिवाची शमाद्यष्टाभ्य इत्यर्थः । दिवाद्यन्तर्गताः शमादयः ॥

शमादिभ्योऽष्टाभ्यो धातुभ्यो 'घिनुण्' प्रत्ययो भवति ॥

शमी । तमी । दमी । अमी । अमी । क्लमी । प्रमादी । उन्मादी । घिनुण् प्रत्यये प्रकार उत्तरसूत्रे कुत्वाथः । उकार उगित्कार्यार्थः । शमिनीतरा । शमिनीतरा । अत्र घिनुण उगित्वात् 'उगितश्च' इति धादिपूतरेषु विकल्पेन ह्रस्वादेशः । णिन् करणं 'मदी' धातोर्नृद्वयम् ॥ १४१ ॥

यहां 'इति' शब्द आदि का वाची है अर्थात् दिवाद्यन्तर्गत शमादि आठ धातुओं का ग्रहण है ॥

[शमित्यष्टाभ्यः] शमादि आठ धातुओं से [घिनुण्] 'घिनुण्' प्रत्यय होता है तच्छीलादि कर्त्ता हो तो ॥

कैसे—शमी । तमी । दमी । अमी । अमी । क्लमी । प्रमादी । उन्मादी ।

'घिनुण्' प्रत्यय में घकार उत्तर-सूत्र में कुत्वा करने के लिये है । तथा उकार उगित् कार्य के लिये है । जैसे—शमिनीतरा । शमिनीतरा । यहां घिनुण् के उगित् होने से 'उगितश्च' इस सूत्र से आदि परे होने पर विकल्प से ह्रस्वादेश होना है । णिन् करण 'मदी' धातु में धृद्धि के लिये है ॥ १४१ ॥

सम्पृचानुरुधाङ्यमाङ्यसपरिसृसंसृजपरिदेविसंज्वरपरिक्षिप- परिरटपरिवदपरिदहपरिमुहदुषद्विषद्रुहदुहयुजाक्रीडविवि- चत्यजरजभजातिचरापचरामुषाभ्याहनश्च ॥ १४२ ॥

'घिनुण्' इत्यनुवर्तते । सम्पृचानु० हनः । ५ । १ । च [अ०] ॥ सम्पृचादीनां समाहारद्वन्द्वः ॥ सम्पृचादिषु ये सोपसर्गा धातवस्तेष्वन्योपसर्गस्य ग्रहणं न भविष्यतीति नियमार्थम् । निरुपसर्गाश्च यथेष्टं सोपसर्गा भविष्यन्ति ॥

सम्पृच, अनुरुध, आङ्घ्रम, आङ्घ्रस, परिसृ, समृज, परिदेवि, सज्वर, परिक्षिप, परिरट, परिवद, परिदह, परिमुह, दुष, द्विष, द्रुह, दुह, युज, आक्कीड, विविच, त्यज, रज, भज, अतिचर, अपचर, आमुष, अभ्याहन इत्येतेभ्यो धातुभ्यस्तच्छीलादिषु कर्तृषु 'घिनुण्' प्रत्ययो भवति ॥

सम्पृच-रौघादिकस्य ग्रहणम् । परिभाषया^१ लुग्विकरणस्य ग्रहणं न भवति । सम्पर्की । अनुराधी । आयामी । आयामा । परिसारी । ससर्गी । परिदेवीति 'देवृ देवने'^२ भ्वादिभ्यस्य ग्रहणम् । परिदेवी । सज्वारी । परिक्षिपेति 'क्षिप प्रेरणे'^३ तुदादिदिवादिश्च द्वयोरपि ग्रहणम्, परिक्षेपी । परिराटी । परिव्रादी । परिदाही । परिमाही । दोषी । द्वेपी । द्रोही । दोही । 'युज समाधौ', युजिर् योगे' इति दिवादिकृधाश्चोर्द्वयोरपि ग्रहणम् । योगी । आक्कीडी । विवेकी । त्यागी । 'रञ्ज रागे' इत्यस्य निपातनादनुनासिकलोपः । रागी । भागी । अतिचारी । अपचारी । आमोषी । अभ्याघाती । अत्र घिनुणि परतो यथायोग्यं कार्य्याणि भवन्ति ॥ १४२ ॥

यहां 'घिनुण्' इस पद का अनुवर्तन है । सम्पृचादि में समाहारबन्ध है ॥

सम्पृचादि में सोपमर्ग धातुओं का ग्रहण अन्य उपमर्गों से न हो इस विषय के लिये है । और निष्पमर्ग धातुओं में तो प्रत्येक उपमर्ग के योग में प्रत्यय की उत्पत्ति हो जाती है ।

[सम्पृचा० हनः] सम्पृच, अनुरुध, आङ्घ्रम, आङ्घ्रस, परिसृ, समृज, परिदेवि, सज्वर, परिक्षिप, परिरट, परिवद, परिदह, परिमुह, दुष, द्विष, द्रुह, दुह, युज, आक्कीड, विविच, त्यज, रज, भज, अतिचर, अपचर, आमुष, अभ्याहन इन धातुओं से तच्छीलादि कर्ता हा तो घिनुण् प्रत्यय होता है ॥

सम्पर्की—इस में रौघादिक 'पृचो सम्पर्के' का ग्रहण है क्योंकि 'लुग्विकरणा लुग्वि०'—इस परिभाषा से पदादिगण वाली पृचो का ग्रहण नहीं होता ॥ अनुरोधी । आयामी । आयामा । परिसारी । ससर्गी, परिदेवी । इस में भ्वादिगण धातु 'देवृ देवने' का ग्रहण है । सज्वारी । परिक्षेपी । तुदादि तथा दिवादिगण वाला 'क्षिप प्रेरणे' का ग्रहण है । परिराटी । परिव्रादी । परिदाही । परिमाही । दोषी । द्वेपी । द्रोही । दोही । योगी—इसमें दिवादि तथा रुधादिगण को 'युज समाधौ' 'युजिर् योगे' धातुओं का ग्रहण है । आक्कीडी । विवेकी । त्यागी । रागी—इस में 'रञ्ज रागे' धातु का अनुनासिक लाप रज इस निपातन में होता है ॥ भागी । अतिचारी । अपचारी । आमोषी । अभ्याघाती । यहा घिनुण् प्रत्यय के पर रहने पर यथायोग्य कार्य्य हो जाते हैं ॥ १४२ ॥

१ 'लुग्विकरणाऽलुग्वि०' अ० ७ । २ । ४४ भा० ॥

२. धा०—भ्वा०—४९३ ॥

३ धा०—दिवा०—१४ । तुदा० ५ ॥

४ धा०—दिवा०—६९ ॥

५. धा०—रुधा०—७ ॥

६. धा०—भ्वा०—९८४ ॥

वौ कषलसकत्थसम्भः* ॥ १४३ ॥

वौ । ७ । १ । कष० सम्भ । ५ । १ ॥ कष, लस कत्थ, सम्भ इत्येभ्यो विपूर्वेभ्यो धातुभ्यस्तच्छोलादिषु कर्त्तृषु घिनुण् प्रत्ययो भवति ॥

विकापी । विलापी । विकत्थी । विसम्भो : 'लस श्लेषणक्रीडनयोः'* इत्य॥ धातोरत्र ग्रहणम् ॥ १४३ ॥

[वौ] वि-पूर्वक [कष० सम्भ] कष लस, कत्थ, सम्भ इन धातुधा से तच्छोलादि कर्त्ता हो तो 'घिनुण्' प्रत्यय होता है ॥

जैसे—विकापी । विलापी । विकत्थी । विसम्भो यहाँ 'लस श्लेषणक्रीडनयो' इम धातु का ग्रहण है ॥ १४३ ॥

अपे च लषः* ॥ १४४ ॥

वि-ग्रहणं चादत्रानुवर्तते । अपे । ७ । १ । च [अ०] । लषः । ५ । १ । 'लष कान्ती'* इत्यस्यात्र ग्रहणम् ॥

अप-पूर्वादि वि-पूर्वाच्च 'लष' धातोस्तच्छोलादिषु कर्त्तृषु 'घिनुण्' प्रत्ययो भवति ॥ अपलापी । विलापी ॥ १४४ ॥

यहाँ चकार ग्रहण में 'वि' इस पद का अनुवर्तन है । यहाँ 'लष कान्ती' इस धातु का ग्रहण है ॥

[अपे , अप-पूर्वक [च , तथा वि-पूर्वक [लषः] 'लष' धातु से तच्छोलादि कर्त्ता हो तो घिनुण् प्रत्यय होता है ॥ जैसे -अपलापी । विलापी ॥ १४४ ॥

प्रे लपसूद्रुमथववसः* ॥ १४५ ॥

प्रे । ७ । १ । लप० वसः । ५ । १ ॥ इति 'वस निवासे'* इत्यस्येव ग्रहणम् । न त्वाच्छादनार्थस्य लुब्धिककरणत्वात् ॥

प्रोपसर्गपूर्वभ्यो लपादिधातुभ्यो 'घिनुण्' प्रत्ययो भवति तच्छोलादिषु वाच्यार्थेषु ॥

प्रलापी । प्रसारी । प्रद्रावी । प्रमापी । प्रवादी । प्रवासी ॥ १४५ ॥

यहाँ 'वस' ग्रहण से 'वस निवासे' इसी का ग्रहण है लुब्धिककरण होने में 'वस आच्छादन' का नहीं ॥

१. आ० सू० १२६४ ॥

२. धा० स्वा० ७०१ ॥

३. आ० सू० १२६५ ॥

४. धा० स्वा० ८७६ ॥

५. आ० सू० १२६६ ॥

६. आ० स्वा० ९९० ॥

[प्रे] प्र-पूर्वक [लप० वसः] लप, सृ, द्रु, मथ, वद, वस इन धातुओं से तच्छीलादि कर्त्ता अभिधेय हो तो 'घिनुण्' प्रत्यय होता है ॥

जैसे—प्रलापी । प्रसारी प्रद्रावी । प्रमाथी । प्रवादी । प्रवासी ॥ १४५ ॥

निन्दहिंसकिलशखादविनाशपरिक्षिपपरिरटपरिवादिव्या- भाषासूयो वुञ्' ॥ १४६ ॥

'घिनुण्' निवृत्त ॥ निन्द० सूयः । १ । १ । वुञ् । १ । १ ॥ असूय इति प्रथमया विभक्त्या निर्देशः क्रियते, तत्र प्रातिपदिकनिर्देशस्यार्थतन्त्रत्वात्पञ्चमी प्रकल्प्यते ॥

निन्द, हिंस, किलश, खाद, विनाश, परिक्षिप, परिरट, परिवादी, व्याभाष, असूय इत्येतेभ्यो धातुभ्यस्तच्छीलादिषु कर्त्तृषु 'वुञ्' प्रत्ययो भवति ॥

असूयेति कण्ठ्वादेयंगन्तस्य धातोर्ग्रहणम् ॥ निन्दकः । हिंसकः । 'किलश उपतापे', किलशू विबाधे" इति द्वयोरेव ग्रहणम् । क्लेशकः । खादकः । विनाशकः । परिक्षेपकः । परिराटकः । परिवादकः । व्याभाषकः । असूयकः । ण्वल् प्रत्यये वुञ्-प्रत्यये च स्वरप्रयोगभेदो नास्ति । अतो निन्दादिषु वाऽमरूपविधिना तच्छीलादिषु स्यादेव 'ण्वल्' । पुननिन्दादिभ्यो यद्वुञ् विधीयते तेनैतज्ज्ञाप्यते तच्छीलादिषु वाऽसरूपग्यायेन वृजादयो न भवन्तीति । तेन शमी, तमी, वासरूपेण ण्वल् तृचो न भवतः ॥ १४६ ॥

यहां 'घिनुण्' पद का निवर्तन है ॥ निन्द० ... असूय —यह ऐसा प्रथमाविभक्ति से निर्देश किया है । प्रातिपदिकनिर्देश के अर्थाधान होने के कारण यहां पञ्चमी की प्रकल्पना हो जाती है ॥

[निन्द० सूयः] निन्द, हिंस, किलश, खाद, विनाश, परिक्षिप, परिरट, परिवादी, व्याभाष, असूय इन धातुओं से तच्छीलादि कर्त्ता हो तो [वुञ्] 'वुञ्' प्रत्यय होता है ॥

असूय यह कण्ठ्वादि यगन्त का ग्रहण है । जैसे—निन्दकः । हिंसकः । क्लेशकः । इसमें—'किलश उपतापे, किलशू विबाधे' इन दोनों का ग्रहण है ॥ खादकः । विनाशकः । परिक्षेपकः । परिराटकः । परिवादकः । व्याभाषकः । असूयकः ॥

ण्वल् तथा वुञ् प्रत्यय होने पर स्वर में भी भेद नहीं होता । अतः निन्दादि धातुओं से तच्छीलादि कर्त्ता होने पर वाऽमरूपविधि से 'ण्वल्' हो ही जाता पुनः निन्दादि से जो 'वुञ्'

१. आ० सू० १२६७ ॥

२. अत्र भाष्यम् —प्रातिपदिकनिर्देशोऽयम् । प्रातिपदिकनिर्देशाश्वार्थतन्त्रा भवन्ति । न कश्चित् प्राधान्येन विभक्तिमाधयन्ति । तत्र प्रातिपदिकार्थे निर्दिष्टे यां यां विभक्तिमाधयितुं बुद्धिरूप-जायते सा सा आधयितव्या' (अ० १ । १ । ५६ सू० भाष्य) ॥

३. छा० दिवा० ५३ ॥

४. छा० कथा० ५० ॥

विधान किया है उसमें यह जान जाता है कि तच्छीलादि में वासरूपविधि से तृजादि नहीं होते इस कारण समी । समी । इत्यादि में वामरूपविधि से 'ण्वल्' तथा 'तृच्' नहीं होते ॥ १४६ ॥

देविक्रुशोश्चोपसर्गे ॥ १४७ ॥

देविक्रुशो । २ । २ च [अ०] । उपसर्गे । ७ । १ ॥ 'देवृ देवने' इति भ्वादेशग्रहणम् ।

सोपसर्गाभ्यां देवि-कृशिधातृभ्या तच्छीलादिषु कर्तृषु 'वृज्' प्रत्ययो भवति ॥ प्रदेवकः । परिदेवकः । आदेवकः । प्रकोशकः । परिप्रकोशकः ।

'उपसर्गे' इति किम् देविता । प्रोष्टा । अत्र तृन्नेव ॥ १४७ ॥

यहा भ्वादिगणनाली 'देवृ देवने' का ग्रहण है ॥

[उपसर्गे] सोपसर्ग [देविक्रुशो.] देवि' तथा 'कृश' धातु से तच्छीलादि कर्ता हो तो 'वृज्' प्रत्यय होता है ॥

जैसे प्रदेवकः । परिदेवकः । आदेवकः । प्रकोशकः । परिप्रकोशकः ।

उपसर्गे' ग्रहण इसलिये है कि— देविता । प्रोष्टा । यहाँ तृन् ही होता है ॥ १४७ ॥

चलनशब्दार्थादकर्मकाद्युच् ॥ १४८ ॥

चलनशब्दार्था । ५ । १ । अकर्मकात् । ५ । १ । युच् । १ । १ ॥

चलनश्च शब्दश्च चलनशब्दो, तावर्थो यस्य स चलनशब्दार्थस्तस्मात् ॥

अकर्मकेभ्यश्चलनशब्दार्थेभ्यो धातुभ्यस्तच्छीलादिषु कर्तृषु 'युच्' प्रत्ययो भवति ॥

चलनः । चोपनः ॥ शब्दार्थ—रक्षणः । कवनः । लम्बनः ॥

अकर्मकात्' इति किम्—वदिता श्लोकान् । अत्र तृन्नेव भवति ॥ १४८ ॥

[चलनशब्दार्थान्] चलनार्थ और शब्दार्थक जो [अकर्मकात्] अकर्मक धातु उन से तच्छीलादि कर्ता हो तो [युच्] 'युच्' प्रत्यय होता है ॥

जैसे —चलन' । चोपनः । शब्दार्थक—रक्षणः । कवनः । लम्बनः । 'अकर्मकात्' ग्रहण इसलिये है कि—वदिता श्लोकान् । यहाँ तृन् ही होता है ॥ १४८ ॥

अनुदात्तेतश्च हलादेः ॥ १४६ ॥

अनुदात्तेतः । ५ । १ । च [अ०] । हलादेः । ५ । १ ॥ हल् आदी यस्य तस्मात् ॥

अनुदात्तेतो हलादेर्धातोस्तच्छीलादिषु कर्तृषु 'युच्' प्रत्ययो भवति । स्पर्धनः । वर्त्तनः । वर्द्धनः ॥

'हलादेः' इति किम्—आसिता । एधिता ॥ १४६ ॥

[अनुदात्तेतः] अनुदात्तेत् [च] ओर [हलादेः] हलादि धातुओं से तच्छीलादि कर्ता हो तो 'युच्' प्रत्यय होता है ॥

जैसे—स्पर्धनः । वर्त्तनः । वर्द्धनः ।

'हलादेः' ग्रहण इसलिये है कि—आसिता । एधिता । यहां 'तृ' ही होता है ॥ १४६ ॥

जुचङ्क्रम्यदन्द्रम्यसृगृधिज्वलशुचलषपतपदः ॥ १५० ॥

जु० पदः । ५ । १ । जु इति सौत्रो धातुः । चङ्क्रम्य-दन्द्रम्य इति द्वौ यङन्तौ । पद-धातुरनुदात्तञ्जलादिभ्यः, तस्मात् पूर्वण्व 'युच्' सिद्धे पुनर्ग्रहणं ज्ञापकार्थम्, अनेन ज्ञाप्यते तच्छीलाद्यधिकारे वाऽसरूपविधिर्न भवति । 'लषपतपद०' इति षड्यमाणासूत्रेण 'पद'धातोः 'उक्त्' विधीयते सोऽपि स्यात् । अत्र ग्रहणात् युजपि स्यात् । क्रम्यदन्दि प्रयोजनम्—समादिभ्यो 'घिनुष्' विधीयते [तत्र] वाऽसरूपन्यायेन तृप्तं भवति ॥

जु, चङ्क्रम्य, दन्द्रम्य, सृ, गृधि, ज्वल, शुच, लष, पत, पद इत्येभ्यो धातुभ्यस्तच्छीलाद्यर्थेषु 'युच्' प्रत्ययो भवति ॥

जवनः । चङ्क्रमणः । दन्द्रमणः । अत्र "अतो लोपः" इत्यकारस्य लोपो 'यस्य हलः' इति यकारस्य च । सरणः । गर्दनः । ज्वलनः । शीचनः । लषणः । पतनः । पदनः ॥ १५० ॥

'जु' यह सूत्रपठित धातु है । चङ्क्रम्य, दन्द्रम्य यह दो यङन्त पद हैं 'पद' धातु के अनुदात्त तथा हलादि होने से पूर्व सूत्र में ही 'युच्' प्रत्यय सिद्ध था पुनः पदधातु का ग्रहण इस बात के ज्ञापन के लिये है कि तच्छीलाधिकार में वाऽसरूपविधि नहीं होती । 'लषपतपद०' इस ग्रन्थ के सूत्र से 'पद' धातु से 'उक्त्' कहा है वह भी हो जाता है और इस सूत्र से 'युच्' भी होता है । इसका और भी प्रयोजन है कि—समादि से 'घिनुष्' कहा है उस वाऽसरूपविधि से 'तृ' नहीं होता ॥

१ आ० सू० १२७० ॥

२. आ० सू० १२७१ ॥

३ आ० ६ । २ । १५४ ॥

४. आ० ६ । ३ । ४८ ॥

५ अ० ६ । २ । ४९ ॥

[जु० पदः] जु, चङ्क्रम्य, दन्द्रम्य, सृ, शुधि, ज्वल, शुच, लप, पत, पद इन धातुओं से तच्छीलादि कर्त्ता हो तो 'युच्' प्रत्यय होता है ॥

जैसे -जवनः । चङ्क्रमणः । दन्द्रमणः । यहां 'अतो लोपः' से अकार लोप तथा 'यस्य हल,' सूत्र से यकार का लोप होता है । सरणः । गर्दनः । ज्वलनः । शोचनः । लपणः । पतनः । पदनः ॥ १५० ॥

क्रुधमण्डार्थेभ्यश्च' ॥ १५१ ॥

क्रुधमण्डार्थेभ्यः । ५ । ३ ॥ क्रुधश्च मण्डश्चानयोरिवार्था येषां ते क्रुधमण्डार्थे-
स्तेभ्यः ॥

क्रुधार्थेभ्यो मण्डार्थेभ्यश्च धातुभ्यस्तच्छीलाद्यर्थेषु 'युच्' प्रत्ययो भवति ॥

क्रोधनः । कोपनः । द्रोहणः ॥ मण्डार्थ—मण्डनः । भूषणः ॥ १५१ ॥

[क्रुधमण्डार्थेभ्यः] क्रुध तथा मण्ड धातु के अर्थ के समान जिन धातुओं के अर्थ हैं उन से तच्छीलादि कर्त्ता हो तो 'युच्' प्रत्यय होता है ॥

जैसे—क्रोधनः । कोपनः । द्रोहणः । मण्डार्थ—मण्डनः । भूषणः ॥ १५१ ॥

न यः' ॥ १५२ ॥

'अनुदात्तेतश्च हलादेः' इति सामान्यप्राप्तस्य युचोऽयं प्रतिषेधः । न [य०] ।
यः । ५ । १ ॥

यकारान्ताद्धातो 'युच्' प्रत्ययो न भवति ॥ दयिता । वनूयिता । क्षमायिता ।
तृप्तेव ॥ १५२ ॥

अनुदात्तेतश्च हलादेः' इस सूत्र से सामान्यप्राप्त 'युच्' का यह प्रतिषेध है ॥

[यः] यकारान्त धातु से तच्छीलादि कर्त्ता हो तो 'युच्' प्रत्यय [न] नहीं होता ॥

जैसे—वनूयिता । क्षमायिता । यहां 'तृप्' ही होता है ॥ १५२ ॥

सूददीपदीक्षश्च' ॥ १५३ ॥

अयमपि तस्यैव प्रतिषेधः ॥ सूददीपदीक्षः । ५ । १ । च [अ०] ॥

सूद, दीप, दीक्ष इत्येतेभ्यो धातुभ्यस्तच्छीलादिषु कर्त्तृषु 'युच्' प्रत्ययो न
भवति ॥

सूदिता । दीपिता । दीक्षिता ॥ यदि तच्छीलाधिकारे वाऽसरूपविधिः सर्वथा न
भवेत्तर्ह्यस्मिन् सूत्रे दोषिग्रहणमनर्थक स्यात् । कथम् ? 'नमिकम्पी' ति वक्ष्यमाणसूत्रे

‘दीप’ धातो ‘रः’ प्रत्ययो विधीयते स युचो बाधकः स्यादेव । पुन युच् न’ प्रतिषेधार्थं ‘दीप’ धातुरत्र पठ्यते, तेन ज्ञायते क्वचिद्वासरूपविधिनाऽपि तच्छ्रीलादिना रे प्रत्यया भवन्ति । ‘कमु कान्तौ’^१ इत्यनुदात्तेत्-ह्लादिधातुस्तस्मात् सामान्यतया युच्] विशेषत्वेन रो विधीयते, वाऽसरूपविधिना द्वयमपि भवति । इह पक्षद्वयमुच्यते । तच्छ्रीलाधिकारे वाऽसरूपविधिर्न भवति, भवति च । तत्कथं प्रतिपत्तव्यम् ? । एतद्वयमेव न्याय्यम् । द्विविधमेव ज्ञापकं दृश्यते । प्रायशो वासरूपविधिर्न भवत्यल्पज्ञा भवति च ॥ १५३ ॥

यह सूत्र भी ‘अनुदात्तेतश्च ह्लादे.’ का ही अपवाद है ।

[सूद० दीक्षः] सूद, दीप, दीक्ष इन धातुओं से तच्छ्रीलादि वर्त्ता हो तो ‘युच्’ प्रत्यय नहीं होता ॥

जैसे—सूदिता । दीपिता । दीक्षिता ॥

यदि इस तच्छ्रीलाधिकार में वाऽसरूपविधि सर्वथा होती ही नहीं ऐसा माना जाय तो इस सूत्र में ‘दीपि’ ग्रहण अनर्थक होता है । कैसे ? ‘नमिकर्मिस्त्वय०’ इस ग्रन्थ में सूत्र में दीप धातु से ‘र’ प्रत्यय कहा है वह ‘र’ प्रत्यय ‘युच्’ का बाधक ही हो जाता पुन, इस सूत्र में ‘युच्’ बाधने के लिये जो ‘दीप’ धातु पड़ा है उसमें यह जाना जाता है कि इस तच्छ्रीलादि अधिकार में भी कहीं कहीं वाऽसरूपविधि से प्रत्यय हो जाने है । जैसे - ‘कमु कान्तौ’ इस अनुदात्तेत् ह्लादि धातु से ‘अनुदात्ते०’ से सामान्यतया ‘युच्’ प्राप्त है विशेषतया ‘र’ प्रत्यय का विधान किया है सो वाऽसरूप विधि से दोनों ही हों जाने हैं ।

(प्रश्न) इस तच्छ्रीलादि अधिकार में दो पक्ष कहे हैं कि—तच्छ्रीलादि अधिकार में वाऽसरूप विधि नहीं होती और होती भी है सो इसका क्या स्वरूप समझा जावे ?

(उत्तर) यह दोनों ही पक्ष ठीक हैं क्योंकि दोनों ही प्रकार के ज्ञापक दीखते हैं । अर्थात् इस तच्छ्रीलादि अधिकार में प्रायः कच्चे वाऽसरूपविधि नहीं होती और अल्पज्ञा अर्थात् कहीं कहीं हो भी जाती है ॥ १५३ ॥

लषपतपदस्थाभूवृषहनकमगमश्च भ्य उकञ् ॥ १५४ ॥

लष० शृभ्यः । ५ । ३ । उकञ् । १ । १ ॥ लषादिधातुभ्यस्तच्छ्रीलाद्यर्थेषु ‘उकञ्’ प्रत्ययो भवति ॥

अपलाषुकः । पानुकः । पादुका । प्रस्थायुकः । भावुकः । प्रवर्णुकः । चोर घातुकः । स्त्रिय कामुकः । गृहमागामुकः । कि शारुकः ॥ अत्र ‘न लोकाव्यय०’^२ इति सूत्रेण वृष्टी प्रतिषिध्यतेऽनो लषादोनां कर्मणि द्वितीयैव भवति । १५४ ॥

[लृ० ङ्भ्यः] लृ, ण, ण, ण, ण, भ, वृष, हन, कम, मम ङ् इन धातुओं से तच्छादि कर्ता हो तो [उक्ञ्] 'डाञ्' प्रत्यय होता है ।

जैसे—अपलापुक । पातुक । पादुका । प्रत्यापुक । भावुकः । प्रवर्षुकः । चोरपातुकः । श्विय कामुक । मृहमाशामुक । किशारुकः । यहा 'न लोकाव्यय०' इस सूत्र में यष्टी का निषेध हो जाता है अतः लृषादिकों से कर्म में द्वितीया ही होती है ॥ १५४ ॥

जल्पभिक्षकुट्टलुण्टवृडः षाकन् ॥ १५५ ॥

जल्प० वृडः । १ । षाकन् । १ । १ ॥ जल्पादिभ्यो धातुभ्यस्तच्छीलादिषु कर्त्तृषु 'षाकन्' प्रत्ययो भवति ॥

जल्पाक. भिक्षाक कुट्टाकः । लुण्टाकः । वराक. ।

षाकनि वित्करण 'षिद्गौरादिभ्यश्च' इति ङीष्पर्यम् । जल्पाकी । भिक्षाकी कुट्टाकी । लुण्टाकी । वराकी ॥ नित्करण स्वरार्थम् ॥ १५५ ॥

[जल्प० वृडः] जल्प, भिक्ष, कुट्ट, लुण्ट, वृड, इन धातुओं से तच्छीलादि कर्ता हो तो [षाकन्] 'षाकन्' प्रत्यय होता है ॥

जैसे—जल्पाक. । भिक्षाक. । कुट्टाकः । लुण्टाकः । वराकः । 'षाकन्' प्रत्यय से वित्करण इमानिये किया है कि 'षिद्गौरादिभ्यश्च' स ङीष् हो जावे ॥ जैसे—जल्पाकी । भिक्षाकी । कुट्टाकी । लुण्टाकी । वराकी ॥ नित्करण स्वर के लिये है ॥ १५५ ॥

प्रजोरिनिः ॥ १५६ ॥

प्रजोः । ५ । १ । इनिः । १ । १ ॥

प्रपूर्वकात्सौत्राज्युधातोस्तच्छीलाद्यर्थेषु 'इनिः' प्रत्ययो भवति ॥ प्रजवी । प्रजविनी । प्रजविनः ॥ १५६ ॥

[प्रजो] प्र-पूर्वक सौत्राज्यु' धातु से तच्छीलादि अर्थों से [इनिः] 'इनि' प्रत्यय होता है ॥

जैसे—प्रजवी । प्रजविनी । प्रजविनः ॥ १५६ ॥

जिहृक्षिविश्रीणवमाव्यथाभ्यमपरिभूप्रसूभ्यश्च ॥ १५७ ॥

'इनि' इत्यनुवर्तते । जि० प्रसूभ्यः । ५ । ३ । च [अ०] ॥

जि ह, क्षि, विर्या, इण वम, अव्यथ, अभ्यम, परिभू, प्रसू इयेतेभ्यो यः सुभ्यस्तच्छीलाद्यर्थेषु 'इनि' प्रत्यया भवति ॥

१. आ० सू० १२७६ ॥

२. अ० ४ । १ । ४१ ॥

३. आ० सू० १२७७ ॥

४. आ० सू० १२७८ ॥

‘जि जये’, जि जि^२ अभिभवे’ इति द्वयारेव ग्रहणम् । जयी । दरी । क्षि क्षये^३, क्षि निवासगत्योः^४ अनयोरपि द्वयोर्ग्रहणम् । क्षयी । विश्रयी । अयी । अत्ययी । वमी । अव्ययी^५ । अभ्यमी । परिभवी ॥ ‘पू प्रेरणे’^६ इत्येनस्यैव प्रसवी । निरूपसर्गेभ्य उपसर्गनियमो नास्ति ॥ १५७ ॥

[जि० प्रभूभ्यः] जि, द, क्षि, विश्री, इष्, वम, अव्यय अभ्यम, परिभू, प्रभू इन धातुओं से तच्चीलादि अर्थों से इति प्रत्यय होता है ॥

जैसे—जयी । दम-जि जये, जि जि अभिभवे । इन दोनों का ही ग्रहण है ॥ दरी । क्षयी । इसमें ‘क्षि क्षये, क्षि निवासगत्योः’ । इन दोनों का ही ग्रहण है । विश्रयी । अयी । अत्ययी । वमी । अव्ययी । अभ्यमी । परिभवी । प्रसवी—इसमें ‘पू प्रेरणे’ का ग्रहण है ॥ यहां जो निरूपसर्ग धातु हैं उनमें उपसर्ग का नियम नहीं ॥ १५७ ॥

स्पृहिगृहिपतिदयिनिद्रातन्द्राश्रद्धाभ्य आलुच् ॥ १५८ ॥

स्पृहि० श्रद्धाभ्यः । ५ । ३ । आलुच् । १ । १ ॥

स्पृह्यादिभ्यो धातुभ्यस्तच्चीलादिषु कर्तृषु ‘आलुच्’ प्रत्ययो भवति ॥

स्पृह ईप्सायाम्^१, गृह ग्रहणे^२, पत गतौ^३ इति त्रयो धातवश्चुरादिष्वदन्ताः पश्यन्ते तेभ्यो ण्यन्तेभ्य आलुच् । स्पृह्यालुः । गृह्यालुः । पतयालुः । लुप्तस्याकारस्य स्थानिवद्भावाद् गुणवृद्धो न भवतः । ‘दय दानगतिरक्षणहिंसादानेषु’^४ दयालुः ॥ ‘द्रा कुत्सायां गतौ’^५ इत्यस्मान्निपूर्वान् तत्पूर्वाच्चालुच् नचद्धब्दस्य नकारादेशो निपातनात् । निद्रालुः । तन्द्रालुः । श्रत्पूर्वाच्च ‘धाञ्’ धातोरालुच् । श्रद्धालुः ॥

वा०—आलुचि कौटुम्हणम्^६ ॥ १ ॥

१. धा० भ्रा० ५५२ ॥

२. धा० भ्वा० ९३१ ॥

३. धा० भ्वा० २३७ ॥

४. धा० तुदा० १२३ ॥

५. तत्पूर्वाञ्च व्यथधातु, निपातनात्तत्रो नकारलोपो धातुना च समास ॥

६. धा० तुदा० १२४ ॥ (ख) ‘तृ’ इति निरनुबन्धकग्रहणात् ‘तृङ् प्राणिप्रसवे, तृङ् प्राणिगर्भविमोचने’ इत्यनयोर्ग्रहणं न भवति सानुबन्धकत्वात् ॥

७. धा० सू० १२७९ ॥

८. धा० चु० ३२२ ॥

९. धा० चु० ३४८ ॥

१०. धा० चु० ३१२ ॥

११. धा० भ्वा० ४७४ ॥

१२. धा० अदा० ४४ ॥

१३. अ० ३ । २ । १५८ धा० ॥ (ख) धा० वा० १२८० ॥

‘शीङ्’ घातोरप्यालुच् म्यात् । जयालुः^१ ॥ १५८ ॥

[स्पृहि० श्रद्धाभ्यः] स्पृहि, वृहि, पति, दपि, निद्रा, तन्द्रा, श्रद्धा इन धातुओं से तच्छीलादि कर्ता में [आलुच्] ‘आलुच्’ प्रत्यय होता है ॥

‘स्पृह ईप्सायाम्, गृह ग्रहणे, पत गतो’ य तीनों धातु कुरादिगण में अदन्त पड़ी हैं । इन से प्यन्त से ‘आलुच्’ होता है ॥

जैसे —स्पृहयालुः । गृहयालुः । पतयालुः । लृप्त हुए अकार के स्थानिवद्भावे से गुण तथा वृद्धि नहीं होते । दय दानगतिरक्षणहिसादानेषु^२ । दयालुः । निद्रालुः । तन्द्रालुः । इनमें ‘नि’ तथा ‘तत्’ पूर्वक ‘द्रा कुत्सायां गतो’ इस धातु से ‘आलुच्’ तथा तत् शब्द को नकारान्तादेश निपातन से होता है ॥ श्रद्धालु । इसमें ‘श्र’ पूर्वक ‘घाञ्’ धातु से ‘आलुच्’ होता है ॥

धा० —आलुचि शीङ्ग्रहणम् — ‘शीङ्’ धातु से भी ‘आलुच्’ प्रत्यय होता है । जैसे — जयालुः ॥ १५८ ॥

दाधेत्सिशदसदो रुः^३ ॥ १५९ ॥

दाधेत्सिशदसदः । ५ । १ । रुः । १ । १ ॥

दा, धेत् सि, शद, सद इत्येतेभ्यो धातुभ्यस्तच्छीलाद्यर्थेषु ‘रुः’ प्रत्ययो भवति ॥

दारुः । धारुः । सेरुः । शत्रुः । सद्रुः ॥

अस्मिन् सूत्रे काशिकाकृञ्जयादित्येनोक्तम् — धारुर्वत्सो मातरम् । ‘न लोकाव्यय०’^४ इत्युकारप्रश्लेषान् षष्ठी न भवतीति^५ । तदेतद्विचारणीयम् । ‘न लोकाव्ययेति सूत्र उकारप्रश्लेषः कृतो न तु ‘रु’ इत्यस्य । रुकारे य उकारः सोऽनर्थकः, समुदायो ह्यर्थवान् तस्यैकदेशोऽनर्थकः । ‘अर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्य’^६ इत्युकारग्रहणे रुकारविशिष्टस्यानर्थकस्य ग्रहणं न भविष्यति । अतो ‘धारुर्वत्सो मातरम्’ इत्यशुद्धमेव । धारुर्वत्सो मातुरित्यवश्य षष्ठी भविष्यति । एवं जयादित्यवचनं प्रामादिकमेव ॥ १५९ ॥

[दा० सदः] दा, धेत्, सि, शव, मद इन धातुओं से तच्छीलादि अर्थों में [रुः] ‘रु’ प्रत्यय होता है ॥

१ ईर्ष्यान्तु, वृधुश्चान्तु, स्पृधान्तु, कृषान्तुरित्येवमादयस्तु मृगय्यावयश्च^७ (उ० १ । ३७ ।)
उत्पत्तेः — ‘उ’ प्रथयान्ता, मिथ्यान्ति कृषा नास्तीति कृषान्तु । ईर्ष्या लातीति = ईर्ष्यालुरित्येवं विग्रहः ॥

हृदयान्तु, शीतान्तु, उष्णान्तु, नृपान्तुरित्यादयस्तु ‘बहुल छन्दसि’ (अ० ५ । २ । १२२) इत्यत्र वार्तिकेन सिध्यन्ति ॥

२. आ० सू० १२८१ ॥

३. अ० २ । ३ । ६९ ॥

४. अ० ५ । १ । २२ भा० ॥

जैसे —द, रुः । धाह, । मेरु । शद्रुः ।

• सूत्र म काजिक, १ र जया'दित्य न कहा है कि—'वाह्वत्सो मातरम् । यहा 'न लोकाव्ययं' इस सूत्र म उकार का प्रत्यय होने में पड़ी नहीं होती । इसमें यह विचार है कि 'न लोकाव्ययं' इस सूत्र म उकार का प्रत्यय दिया है न कि 'य' का, क्योंकि उकार का उकार नो अनर्थक है समुदाय हा अर्थान् होता है समुदाय का एकदेश अनर्थक होता है इसीसे 'अर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्य' इस परिभाषा के वल में उकार के ग्रहण म स्वरलिपि अर्थव उकार का ग्रहण हुआ ही नहीं । इन कारण —'वाह्वत्सो मातरम्' २२ अ ३ हा । पं० १ 'वाह्वत्सो मातृ.' इसमें पड़ी अवश्य ही होती । इसलिये जया'दित्य का यह वचन प्रामादिक है ॥ १५९ ॥

सूधस्यदः वमरच्' ॥ १६० ॥

सूधस्यदः । ५ । १ । वमरच् । १ । १ ॥ गृ घसि, अद इत्येतेभ्यो धातुभ्यस्तच्छीलाद्यर्थेषु] 'वमरच्' प्रत्ययो भवति ॥

गृमर' । घस्मरः । ममरः । ककारो गुणप्रतिषेधार्थः, चकारः स्वरार्थः ॥ ६० ॥

[सु० अदः] गृ घसि, अद इन धातुओं में तच्छीलादि कर्त्ता म [वमरच्] वमरच् प्रत्यय होता है ॥

जम—सृमरः । घस्मरः । अदमरः । 'वमरच्' में ककार गुण के प्रतिषेध के लिये है तथा चकार स्वर के लिये ॥ १६० ॥

भञ्जभासमिदो घुरच्' ॥ १६१ ॥

भञ्जभासमिदः । ५ । १ । घुरच् । १ । १ ॥ भञ्ज, भास, मिद इत्येतेभ्यो धातुभ्यस्तच्छीलाद्यर्थेषु 'घुरच्' प्रत्ययो भवति ॥

भङ्गुरः । भामुरः । मेदुरः । घुरचो घित्वाद् भङ्गुर इति कुत्वम्^१ । चित्करणश्च स्वरार्थम् ॥ १६१ ॥

[भञ्ज० मिदः] भञ्ज, भास, मिद इन धातुओं में तच्छीलादि कर्त्ता में [घुरच्] घुरच्' प्रत्यय होता है ॥

जैसे—भङ्गुरः । भामुरः । मेदुरः ॥ 'घुरच्' प्रत्यय के चित् होने से 'भङ्गुर' में कुत्व हो जाता है । चित्करण स्वर के लिये है ॥ १६१ ॥

विदिभिदिछिदेः कुरच्' ॥ १६२ ॥

विदिभिदिछिदे । ५ । १ । कुरच् । १ । १ ॥ विदिभिदिभ्यस्तच्छीलाद्यर्थेषु 'कुरच्' प्रत्ययो भवति ।

विदुरः । पण्डितशब्दपर्यायो विदुर-शब्दोऽतो जानार्थस्यैव 'विद' धातोर्ग्रहणं
नान्यस्य ॥ भिदुरं काष्ठं स्वयमेव । छिदुरा रज्जुः स्वयमेव । भिदि-छिदिभ्यां
कर्मकर्त्तरि [अपि] 'कुरच्' । कर्मपदिष्ठा विधयोऽपि कर्मकर्त्तरि भवन्तीत्युक्तम् ॥ १६२ ॥

[विदि० छिदेः] विदि, भिदि, छिदि इन धातुओं से तच्छीनादि अर्थों में [कुरच्]
'कुरच्' प्रत्यय होता है ॥

जैन—विदुरः—इति 'विदुः जाने' शब्दोऽतो जानार्थस्यैव विदुर शब्द पण्डित का
पर्यायवाची है ॥ भिदुरं काष्ठं स्वयमेव । छिदुरा रज्जुः स्वयमेव । भिदि, छिदि धातु से कर्मकर्त्ता
में भी 'कुरच्' प्रत्यय होता है । कर्त्ता में विहित विधि कर्मकर्त्ता में भी हो जाती है ऐसा (अ०
३ । १ । ६७) में कहा है ॥ १६२ ॥

इण् नश्जिसत्तिभ्यः क्वरप् ॥ १६३ ॥

इण्० सत्तिभ्यः । ५ । ३ । क्वरप् । १ । १ ॥ इण्, नश्, जि, सत्ति इत्येतेभ्यो
धातुभ्यस्तच्छीलाद्यर्थेषु 'क्वरप्' प्रत्ययो भवति ॥

क्वरपि ककारो गुणप्रतिषेधार्थो विग्रहणार्थश्च '.....कञ् क्वरपः' इति,
पकारस्तुगर्थः स्वरार्थश्च ॥ इत्वरः । इत्वरी । नश्चरी । जित्वरः । जित्वरी । सृत्वरः ।
सृत्वरी ॥ नश्चर इति 'नेडुवसि कृति' इतीद् प्रतिषिध्यते ॥ १६३ ॥

[इण्० सत्तिभ्यः] इण्, नश्, जि, सत्ति इन धातुओं से तच्छीनादि अर्थों में [क्वरप्]
'क्वरप्' प्रत्यय होता है ॥

१ प्रवृत्तः । इणो डित्वे गुणाभावे मिद्धे सति प्रत्ययान्तरविधानं ज्ञापकार्थम्
प्रतिदेशिकं इत्यमनित्यम् इति ॥ ज्ञापकान्तरञ्चात्र 'अर्सेरयः' (उ०-४-७९) इत्यस्मादनु-
वर्तमानस्य 'अह' प्रत्ययस्य 'गाङ्कुटाविभ्योऽङ्गिणनुडित्' (अ० १ । २ । १) इत्यनेन डित्वे मिद्धे
'कुड कित्' (उ० ४ । ८०) इति किङ्चनम् । तेन 'अवित्रम्' इत्यत्र कुटादित्वान् डित्वेऽपि गुणो
भवति ।

अत एवाह श्वेतानवासी—'कुटादिभ्योऽङ्गित्वेनैव गुणाभावे मिद्धे तस्याऽनित्यत्वज्ञापनार्थं पुनः
किङ्चिदान्, तेन—'अवित्रम्' (अ० ३ । २ । १८८) इत्यत्र गुणाभावो न भवति (उ० वृ०—४ ।
८८) ॥ कुट-धातो माधवोप्येवम् ॥ नारदयोगोऽप्याह —

कुटोऽङ्गित्वेन सिद्धेऽपि यद्यपि किङ्ग्रहः कृतः । तेन कोटरकीटोनाष्टृणादौ ज्ञापितो गुणः ॥
(उ० वृ० ४ । ८५)

२. आ० सू० १२८५ ॥

३. अ० ४ । १ । १५ ॥

४. अ० ७ । २ । ८ ॥

‘क्वरप्’ में ककार गुण, के प्रनिषेध तथा ‘कञ्क्वरप्’ इसमें विशेषण के लिये है ।
पकार ‘तुक्’ तथा ‘स्वर’ के लिए है ॥

जैसे —इत्वरः । इत्वरी । नश्वरः । नश्वरी । जित्वरः । जित्वरी । सृत्वरः ।
सृत्वरी । ‘नश्वरः’ इसमें ‘नेङ्क्वशि कृति’ से ‘श्द’ का निषेध हो जाता है ॥ १६३ ॥

गत्वरश्च ॥ १६४ ॥

गत्वरः । १ । १ । च [अ०] ॥ ग वर इति ‘गम’ धातोः ‘क्वरप्’ प्रत्ययो
निपात्यते ॥ अनुनामिकलोपो ऋलि परतो विधीयते स क्वरपि न प्राप्नोति
निपातनादनुनासिको लुप्यते ॥ १६४ ॥

गत्वरः इसमें ‘गम’ धातु से ‘क्वरप्’ प्रत्यय निपातन है ॥ ऋल् परे रहते अनुनामिक का
लोप कहा है परन्तु वह ‘क्वरप्’ परे नहीं पाता वा भत निपातन से अनुनामिक का लोप
किया है ॥ १६४ ॥

जागरूकः ॥ १६५ ॥

जागुः । ५ । १ । ऊकः । १ । १ ॥ तच्छीलाद्यर्थेषु ‘जागृ’ धातोः ‘ऊकः’ प्रत्ययो
भवति जागरूकः । जागरणशील इत्यर्थः ॥ १६५ ॥

[जागुः] तच्छीलादि अर्थों में ‘जागृ’ धातु से [ऊकः] ‘ऊक’ प्रत्यय होता है ॥ जैसे—
जागरूकः—अर्थात् जागरणशील ॥ १६५ ॥

यजजपदशां यङः ॥ १६६ ॥

यजजपदशाम् । ६ । ३ । यङः । ५ । १ ॥ तच्छीलाद्यर्थेषु यज, जप, दश^१
इत्येतेभ्यो यङन्तेभ्यो धातुभ्य ‘ऊकः’ प्रत्ययो भवति ॥ यायज्यत इति यायजूकः ।
जञ्जप्यत इति जञ्जपूकः । दन्दश्यत इति दन्दशूकः ॥ १६६ ॥

तच्छीलादि अर्थों में [यज० दशाम्] यज, जप, दश इन [यङः] यङन्त धातुओं से
‘ऊक’ प्रत्यय होता है ॥

जैसे —यायज्यत इति यायजूकः । जञ्जपूकः । दन्दशूकः ॥ १६६ ॥

नमिकम्पिस्त्र्यजसकमहिंसदीपो रः ॥ १६७ ॥

नमि० दीपः । ५ । १ । रः । १ । १ ॥ नमि, कम्पि, स्मि, अजस वम हिंस,
दीप इत्येतेभ्यो धातुभ्यो ‘रः’ प्रत्ययो भवति तच्छीलादिषु कर्तृषु ॥

१. आ० सू० १२८६ ॥

२. आ० सू० १२८७ ॥

३. आ० सू० १०८८ ॥

४. ‘यजजपदशां’ इति दशेर्भाविना नलोपेव निर्देशः ॥

५. आ० सू० १२८९ ॥

नम्रो ब्राह्मणः । कम्प्रा शाखा । स्मेरः पुरुषः, ईषद्वसनशीलः ॥ अजस इति नञ् पूर्वकस्य 'जसु मोक्षणे' इत्यस्य ग्रहणम् । अजसम् । कम्प्रा युवतिः । हिंसो दस्युः । दीप्रं काष्ठम् ॥ १६७ ॥

[नमि-दीपः] नमि, कम्पि, स्मि, अजस, कम, हिंस, दीप इन धातुओं से [रः] 'र' प्रत्यय होता है, तच्छीलादि कर्ता में ॥

जैसे—नम्रो ब्राह्मण । कम्प्रा शाखा । स्मेरः पुरुषः । मुस्कराने वाला ॥ अजसम् । इसमें नञ् पूर्वक 'जसु मोक्षणे' का ग्रहण है । कम्प्रा युवति । हिंसो दस्युः । दीप्रं काष्ठम् ॥ १६७ ॥

सनाशंसभिक्ष उः ॥ १६८ ॥

सनाशंसभिक्षः । ५ । १ । उः । १ । १ ॥ सनिति सन्नन्तस्य^१ ग्रहणं न तु सनधातोः । आशंसेति आकः शसि इच्छायामित्यस्य ग्रहणम्^२ ।

सन्नन्तेभ्यः आशंस-भिक्षिभ्याश्च धातुभ्यां तच्छीलादिषु कर्तृषु 'उः' प्रत्ययो भवति ॥

चिकीर्षुः कटम् । व्याकरणं पिपठिषुः । ग्रामं जिगमिषुः । आशंसुः । भिक्षुः ॥ १६८ ॥

यहाँ 'सन्' से सन्नन्त का ग्रहण है 'सन' धातु का नहीं । 'आशंस' में 'आकः शसि इच्छायाम्' धातु का ग्रहण है ॥

[सना० भिक्षः] सन्नन्त तथा 'आशंस' और 'भिक्ष' धातुओं से तच्छीलादि कर्ता में [उः] 'उ' प्रत्यय होता है ॥

जैसे—चिकीर्षुः कटम् । व्याकरणं पिपठिषुः । ग्रामं जिगमिषुः । आशंसुः । भिक्षुः ॥ १६८ ॥

विन्दुरिच्छुः ॥ १६९ ॥

विन्दुः । १ । १ । इच्छुः । १ । १ । [विन्दुरिच्छुरिति शब्दद्वयं तच्छीलाद्यर्थे निपात्यते] । विन्दुरिति 'विद' धातोः 'उः' प्रत्ययो^३ नुण् आगमश्च निपात्यते । इच्छुरिति 'इष' धातादृच्छत्वञ्च निपात्यते ॥ वेदनशालो विन्दुः^४ । एषणशील इच्छुः । विद्या-

१ धा० दिवा० १०३ ॥ (ख) अजसमित्यत्र नञ्-पूर्वो 'जसु' तत्र निपातनान्नञो लकार-लोपो धातुना च समासः ॥ अजसं क्रियासातन्ये वर्तते ॥

२. आ० सू० १२९० ॥

३ 'गर्गादिभ्यो यञ्' (अ० । ४ । १ । १०५) इत्यत्र गञ् जिगीषु-भाठाज्जाप्यते ॥

४. धा० भ्वा० ६१९ ॥

५. आ० सू० १२९१ ॥

६ केचिन्तु—विदि अवयवे' इत्यस्मात्त्रिपातनमिच्छन्ति । तेन—तैलविन्दुरिवाम्भसि । जल-विन्दुनिपातेन कमशः पूर्यन्ते घटः (चा० नी० १२ । २२ ॥ षड्विन्दुः—इत्यादयः सिध्यन्ति) ॥

मिच्छुः । अत्र 'उ' प्रत्ययान्तशब्देषु 'न लोकाव्यये' ति कर्मणि षष्ठीनिषेधाद् द्वितीयेव भवति ॥ १६६ ॥

[विन्दुरिच्छुः] 'विन्दुः' तथा 'इच्छुः' यह दो शब्द तच्छीलादि अर्थ में निपातन हैं ॥

जैसे—विन्दुः । इसमें 'विद' धातु से 'उ' प्रत्यय तथा 'नुम्' आगम निपातन है ॥ इच्छुः इसमें इष-धातु से 'उ' प्रत्यय तथा 'छ्व' निपातन है ॥ वेदनशोचो विन्दुः । एषणशोच इच्छुः । यहां 'उ' प्रत्ययान्त शब्दों में 'न लोकाव्यये' से कर्म में षष्ठी क प्रतिषिद्ध होने से द्वितीया ही होती है ॥ १६९ ॥

कयाच्छन्दसि' ॥ १७० ॥

कयान् । ५ । १ । छन्दसि । ७ । १ ॥ निरनुबन्धकग्रहणे' सानुबन्धकग्रहणं भवतीति कयच्-कयङ्-कयप् सामान्येन ग्रहणं भवति ॥

कयात् = कयप्रत्ययान्ताद् धातोस्तच्छीलादिषु छन्दसि = वेदविषये 'उः' प्रत्ययो भवति ॥

देवयुः^१ । सुम्नयुः^२ । अषायुः^३ ॥

'छन्दसि' इति किम्—पुत्रीयिता । मित्रीयिता लोके तच्छीलादिषु 'तृन्' ॥ १७० ॥

'कयात्' इस पद के निरनुबन्धक होने से सामान्य करके कयच्, कयङ्, कयप्, इन सानुबन्धकों का ग्रहण होता है ॥

[कयात्] कयप्रत्ययान्त धातु से तच्छीलादि अर्थों में [छन्दसि] वेदविषय में 'उ' प्रत्यय होता है ॥

जैसे—देवयुः । सुम्नयुः । अषायुः ॥

'छन्दसि' ग्रहण इसलिये है कि—पुत्रीयिता । मित्रीयिता । लोक में तच्छीलादि में 'तृन्' ही होता है ॥ १७० ॥

आहममहनजनः किकिनी लिट् च' ॥ १७१ ॥

आह० जनः । ५ । १ । किकिनी । १ । २ । लिट् । १ । १ । च [अ०] ॥
आन्-आकारान्तः । ऋ-ग्रहणेन ऋवर्णान्तश्च घातवो गृह्यन्ते ॥

१. अ० २ । ३ । ६९ ॥

२. आ० सू० १२९२ ॥

३. विशेषाऽनुबन्धरहितानां ग्रहणे—इत्यर्थः ॥

४. ऋ० ९ । ११ । २ ॥ ४ । २ । ७ । इत्यादिषु बहुषु स्थलेषु ॥

५. ऋ० १ । ७९ । १० ॥ २ । ३० । ११ ॥ ३ । २० । ११ ॥ ६ । २ । ३ ॥

६. अषायय —यजु० ४ । ३४ ॥ ११ । ७९ ॥ (ख) यत्तु गीतायाय—“अषायुरिन्द्रिया-
रासो मोघं पार्य स जीवति” । ३ । १६ ॥ अग्रेव कत्रय कुर्वन्तीत्यनुसृत्यैव तदिति देदितव्यम् ॥

७. आ० सू० १२९२ ॥

आत्, ऋ, गम, हन, जन इत्येतेभ्यो धातुभ्यस्तच्छीलादिषु छन्दसि = वेदविषये कि-किनी प्रत्ययो भवतः, 'निट् च' किकिनी [च] लिङ्वद्भवतः । लिङ्वदिति काव्यतिदेशः । लिटि यानि द्वित्वादीनि काव्याणि, [तानि] यथा स्युः ॥

पपिः^१ सोमम् । ददि^२ गर्गः ॥ ऋ-मित्रावरुणो ततुरिः^३ । दूरे ह्यध्वा जगुरिः^४ । अत्र तू-गृभ्यां किकिनी, लिङ्वत्त्वाद् द्विवचनं 'बहुलं छन्दमि'^५ इत्युत्त्वम् ॥ गम-जग्मिः^६ ॥ हन-जघ्निः^७ ॥ जन-जजिः^८ ॥

लिङ्वत्करणेन 'असंयोगान्लिट् कित्'^९ इति किकिनी किङ्क्षुविषयः, पुनः किकिनीः कित्करणस्यैतत्प्रयोजनम्—'अच्छत्युताम्'^{१०} इति प्रतिषेधविषये गुण आरभ्यते स यथा तेरुः तेरुरित्यत्र भवत्येवं ततुरिर्जगुरिर्इत्यत्रापि प्राप्नोति । एवमर्थं किकिनीः कित्करणम् । नित्करणञ्च स्वरार्थम् ॥

वा०—उत्तमर्गच्छन्दमि सदादिभ्यो दर्शनात्^{११} ॥ १ ॥

कि-किनी प्रत्ययो छन्दसि वेदे सामान्यधातुभ्यो वक्तव्यो । किं कारणम् ? सदाधि-धातुभ्यो वेदेषु किकिनी दृश्येते ॥

सेदिः^{१२} । मेतिः^{१३} : रेमिः^{१४} । नेमिअक्रगिवाभवत्^{१५} । विविचि^{१६} रत्नधातमम् ॥

वा०—भाषायां धातुसंज्ञानिमित्तम्^{१७} ॥ २ ॥

भाषायां लौकिकशब्दविषये धात्रादिभ्यः किकिनी भवतः । दधिः । चक्रिः । सस्रिः । जजिः । नेमिः ॥ २ ॥

वा०—महिबहिधनिधनिभ्यो यङन्तेभ्यः किकिनी वक्तव्यो^{१८} ॥ ३ ॥

१ ऋ०—६ । २३ । ४ ॥

२. अनुपलब्धमूलभेदम् ॥

३. ऋ० १० । १०८ । १ ॥

४. अ० ७ । १ । १०३ ॥

५. ऋ० ७ । २० । १ ॥

६ ऋ० ९ । ६१ । २० ॥

७ अ० १ । २ । ५ ॥

८. अ० ७ । ४ । ११ ॥

९. अ० ३ । २ । १७१ भा० ॥ (ख) आ० वा० १२९३ ॥

१०. अ०—७ । ३ । १ । २३ ॥ तै० आ०—४ । २२ । १ । २३ । १ ॥

११. अथ० २ । ११ । १ ॥ ६ । ३ । ९ ॥ एवं बहुत्रापि ॥

१२. ऋ० २ । ५ । ३ ॥

१३. ऋ० ५ । ८ । ३ ॥

१४. अ० ३ । २ । १७१ भा० ॥ आ० वा०—१२९४ ॥

१५. अ० ३ । २ । १७१ भा० ॥ (ख) आ० वा० १२९५ ॥

वृषा सहमान सासहिः* । वावहिः* । चाचलिः* । पापतिः* । इदं तृतीय वार्तिक वेदविषयमेव ॥ १७१ ॥

यहां 'आन्' ग्रहण से आकारान्त तथा 'ऋ' ग्रहण से ऋवर्णान्तों का ग्रहण है ॥

[आह० जनः] आन्, ऋ, गम, हन, जन इन धातुओं से तच्छीलादि अर्थों में छन्दसि अर्थात् वेदिकविषय म [किकिनौ] 'कि' तथा 'किन्' प्रत्यय होते हैं [लिट् च] और कि, किन् प्रत्ययों को लिङ्वत् होता है ॥ 'लिट् च' इस पद से लिङ्वत् कार्यान्विदश कहा है । अर्थात् लिट् परे जो द्विवादि कार्य्य होते हैं वे इन से भी हो जावे ॥

जैसे—पपिः सोमम् । दधिर्गाः ॥ ऋ—मित्रावरुणौ नतुरिः । दूरे ह्यध्वा जगुरिः । यहां तृ तथा 'गृ' धातु से, 'कि-किन्' प्रत्यय तथा इन के लिङ्वत् होने से द्विवचन हो जाता है । 'बहुल छन्दसि' से उत्त्व' हो जाता है ॥ गम-जग्मिः ॥ हन-जघ्निः ॥ जन-जज्ञिः । लिङ्वत् करने से 'असयोगाल्लिट् कित्' सूत्र से किङ्वत् हो जाते, पुनः कि-किन् प्रत्ययों को कित् करने का यह प्रयोजन है कि—'ऋचञ्छत्युताम्' यह सूत्र प्रतिषेध विषय में गुण का विधायक है, वह जिस प्रकार तेरतुः । तेरुः में गुण कर देता है इसी प्रकार ततुरिः । जगुरिः में भी प्राप्त या सो न हो जावे इसलिये 'कि-किन्' को कित् किया ॥

वा०—उत्सर्गछन्दसि सदा०—छन्द अर्थात् वेदिकविषय में धातुमात्र से सामान्यतया 'कि-किन्' प्रत्यय होते हैं ऐसा कहना चाहिये, क्योंकि सदादि धातुओं से वेदविषय में कि-किन् देखे जाते हैं ॥

जैसे—सेदिः । नेमिः । रेमिः । नेमिश्चक्रमिवाऽभवन् । विविचि रत्नधातमम् ॥१॥

वा०—भाषायां धातुक०—भाषायां अर्थात् लौकिकशब्दविषय में धातुमात्र से 'कि-किन्' हो जाते हैं ॥

जैसे—दधिः । चक्रिः । सस्रिः । जज्ञिः । नेमि ॥ २ ॥

वा०—सहिवहि०—सहि, वहि, चलि, पति इन यङन्त धातुओं से 'कि-किन्' प्रत्यय होते हैं ऐसा कहना चाहिये ॥

जैसे—वृषा सहमान सासहिः । वावहिः । चाचलिः । पापतिः ॥ यह तृतीय वार्तिक वेदविषय में ही है ॥ ३ ॥ १७१ ॥

स्वपितृधोनंजिङ् ॥ १७२ ॥

स्वपितृषोः । ६ । २ । नजिङ् । १ । १ ॥

स्वपि-तृषिभ्यां धातुभ्यां तच्छीलादिषु 'नजिङ्' प्रत्ययो भवति ॥

१. परन्तु—येनां समत्सु सासहिः ॥ (सा० उ० प्र० ७ । अ० प्र० २ । १० । २) इत्येव-
मन्यत्रापि (अ० ६ । ६ । ३ । ९) ॥

२. सप्त पश्यन्ति वावहिः ॥ (ऋ० ९ । ९ । ६) ॥

३. अनुपलब्धमूलमिदम् ॥

४. आ० सू० १२९६ ॥

स्वप्नक् । तृष्णक् । इकारो गुणप्रतिषेधार्थः । इकारो जकाररक्षणार्थश्च ॥ १७२ ॥

[स्वपितृषोः] 'स्वपि' तथा 'तृष' धातु से तच्छीनादि अर्थों में [नजिङ्] 'नजिङ्' प्रत्यय होता है ॥

जैसे—स्वप्नक् । तृष्णक् ॥

इकार गुण वृद्धि के निवारणार्थ तथा 'इकार' जकार की रक्षा के लिये है ॥ १७२ ॥

शृवन्द्योराहः' ॥ १७३ ॥

शृवन्द्योः । ६ । २ । आहः । १ । १ ॥

शृवन्दिभ्यां धातुभ्यां 'आहः' प्रत्ययो भवति तच्छीलाद्यर्थेषु ॥

शृ हिंसायाम्' शराहः । वदिअभिवादनस्तुत्योः' । वन्दारः ॥ १७३ ॥

[शृवन्द्योः] 'शृ' तथा 'वन्दि' धातु से तच्छीनादि अर्थों में [आहः] 'आहः' प्रत्यय होता है ॥

जैसे—शराहः—इसमें 'शृ हिंसायाम्' धातु है । वन्दारः में—'वदि अभिवादन-स्तुत्योः' धातु है ॥ १७३ ॥

भियः कृक्लुकनो' ॥ १७४ ॥

भियः । ५ । १ । कृक्लुकनो । १ । २ ॥

'जिभी भये' इत्यस्माद् धातोस्तच्छीलादिषु कृ-क्लुकनो प्रत्ययो भवतः ॥

भोरुः । भोलुकः ॥

१—वा०—कृक्लुकनो वक्तव्यः ॥

भोरुकः । कित्करणं त्रिष्वपि प्रत्ययेषु गुणप्रतिषेधार्थम् ॥ १७४ ॥

[भियः] 'जिभी भये' इस धातु से तच्छीलादि अर्थों में [कृक्लुकनो] 'कृक्लुकन' प्रत्यय होते हैं ॥

जैसे—भोरुः । भोलुकः ॥

१—वा०—कृक्लुकनो—'जिभी' धातु से 'कृक्लु' प्रत्यय भी कहना चाहिये ॥ जैसे—भोरुकः ॥ तीनों प्रत्ययों में कित्करण गुण के प्रतिषेध के लिये है ॥

स्थेशभासपिसकसो वरच्' ॥ १७५ ॥

स्थेश० कसः । ३ । १ । वरच् । १ । १ ॥

स्था, ईश, भास, पिस, कस इत्येतेभ्यो धातुभ्यो 'वरच्' प्रत्ययो भवति तच्छीलाद्यर्थेषु ॥

स्थावरः । ईश्वरः । भास्वरः । पेस्वरः । विकस्वरः ॥ १७५ ॥

[स्थे० कसः] स्था, ईश, भास, पिस, कस इति धातुभ्यो से तच्छीलाद्यर्थेषु मे [वरच्] 'वरच्' प्रत्यय होता है ॥

जैसे—स्थावरः । ईश्वरः । भास्वरः । पेस्वरः । विकस्वरः ॥ १७५ ॥

यश्च यङः' ॥ १७६ ॥

यः । ५ । १ । च । [अ०] । यङः । ५ । १ ॥ वरच् इत्यनुवर्तते ॥

'या प्रापणे' यङन्ताद् 'या' धातोस्तच्छीलादिषु कर्तृषु 'वरच्' प्रत्ययो भवति ॥
यायावरः ॥ १७६ ॥

यत्तां 'वरच्' इस पद का अनुवर्तन है ॥ [यङः] यङन्त [यः] 'या प्रापणे' धातु से तच्छीलादि कर्ता हो तो 'वरच्' प्रत्यय होता है ॥

जैसे—यायावरः ॥ १७६ ॥

भ्राजभासधुविद्युतोजिपृजुग्रावस्तुवः' क्विप् ॥ १७७ ॥

भ्राजः० स्तुवः । ५ । १ । क्विप् । १ । १ ॥

भ्राज, भास, धुवि, द्युत, ऊजि, पृ, जु, ग्रावस्तु इत्येतेभ्यो धातुभ्यस्तच्छीलादिषु कर्तृषु 'क्विप्' प्रत्ययो भवति ॥

[भ्राज]—विभ्राट् । विभ्राजो । 'ब्रश्चभ्रस्त्र०' इति पदान्ते षत्वम् ॥
[भास] भाः । भासो । भासः ॥ [धुवि]—धूः । धुरो । धुरः ॥ [द्युत]—
विद्युन् । विद्युतो ॥ [ऊजि] ऊर्जः । ऊजो ॥ [पृ]—पूः । पुरो ॥ अत्र 'उदोष्ट्य-
पूर्वस्य' इत्युत्त्वम् ॥ [जु]—जूः । [जुवो] । जुवः ॥ अत्र वार्तिकेन दीर्घत्वम्
[ग्रावस्तु]—ग्रावस्तुत । ग्रावस्तुतो ॥

'क्विप् च' इति सूत्रेण निश्च एव 'क्विप्', पुनर्विधानस्यतत् प्रयोजनम्—
तच्छीलाद्यर्थेषु वासरूपेण नृणादयो न भवन्ति । 'क्विप् च' इति विहितः क्विपि

१. आ० सू० १३०० ॥

२. धा० अदा० ३९ ॥

५. अ० ८ । २ । ३६ ॥

७. अ० ३ । २ । ७६ ॥

२. आ० सू० १३०१ ॥

४. आ० सू० १३०२ ॥

६. अ० ७ । १ । १०२ ॥

तृजादिस्तस्य सामान्यविहितस्य विशेषविहितस्तच्छीलादिष्वर्थेषु 'तृन्' बाधकः स्यात्, इष्यते च भ्राजादिभ्योऽपि तच्छीलादिष्वर्थेषु 'क्वप्' स्यात्तत्पुनर्विधानमन्तरा न प्राप्नोतीति प्रयोजनम् ॥ १७७ ॥

[भ्राज० स्तुवः] भ्राज, भास, धुक्, घुत्, ऊजि, पू, जु, ग्रावस्तु इन धातुओं से तच्छीलादि कर्त्ता में [क्वप्] 'क्वप्' प्रत्यय होता है ॥

जैसे—भ्राज—विभ्राट्, विभ्राजी । 'वश्चभ्रस्ज०' इत्यादि सूत्र से पदान्त में पत्व हो जाता है ॥ भास् भाः, भासो, भासः ॥ धुक्—धूः, धुरी, घुरः ॥ घुत्—विद्युत्, विद्युतौ ॥ ऊजि—ऊक् ऊजौ । पू—पूः, पुरी । यहाँ 'उदोषउघपूर्वस्य' से उत्त्व हो जाता है ॥ जु—जूः, जुधो, जुवः । यहाँ वासिक से दीर्घ होता है ॥ ग्रावस्तु—ग्रावस्तुत्, ग्रावस्तुती ॥ इन में 'क्वप् च' सूत्र से 'क्वप्' सिद्ध ही या पुनः 'क्वप्' विधान करने का यह प्रयोजन है कि—तच्छीलादि में वासरूपविधि से तृजादि नहीं होते हैं । 'क्वप् च' सूत्र से विहित क्वप् भी तृजादि है अतः उसका तच्छीलादि अर्थों में विशेष विहित 'तृन्' बाधक हो जाता परन्तु इष्ट यह है कि—भ्राजादि धातुओं से तच्छीलादि अर्थों में 'क्वप्' हो, वह विधान किये बिना प्राप्त नहीं होता ॥ १७७ ॥

अन्येभ्योऽपि दृश्यते ॥ १७८ ॥

क्वप् अनुवर्तते ॥ अन्येभ्यः । ५ । ३ । अपि । [भ०] । दृश्यते । [क्रियापदम्] ॥

अन्येभ्योऽपि धातुभ्यस्तच्छीलाद्यर्थेषु 'क्वप्' प्रत्ययो दृश्यते ॥

पचतीति पक् । पचनशील इत्यर्थः । भिनत्तीति भित् । छिन् ॥

वा०—वचिप्रच्छायातस्तु-कटप्रु-जु-श्रीणा दीर्घश्च ॥ १ ॥

वचि, प्रच्छि, आयतपूर्वक-स्तु, कटपूर्वक-प्रु, जु, श्री इत्येतेभ्यो धातुभ्यस्तच्छीलादिव 'क्वप्' तस्मिन् परत एषां दीर्घत्वश्च भवति ॥

वाक् । प्राट् । अत्र दीर्घवचनमामर्थ्यान् सम्प्रसारणं न भवति ॥ आयतस्तु । कटप्रु । जूः । भ्राजादिसूत्रे 'जु' धातोः 'क्वप्' विधीयते तस्यैव दीर्घार्थमत्र ग्रहणम् । [श्रीः] ॥ १ ॥

वा०—द्युतिगमिजुहोतीनां द्वे च ॥ २ ॥

चकारादीर्घत्वश्चानुवर्तते । तज्जुहोतिनां सम्बध्यते । द्युतिगमिजुहोतिभ्यः 'क्वप्' एतेषां द्विर्ध्वचनं जुहोतेर्दीर्घश्च । दिद्युत् । जगत् । जुहूः ॥ २ ॥

१. आ० सू० १३०३ ॥

२. अ० ३ । २ । १७८ भा० ॥ (ख) आ० वा० १३०४ ॥

३. अ० ३ । २ । १७८ भा० ॥ (ख) आ० वा० १३०५ ॥

४. दीर्घत्वविधानात् 'अचश्च' (अ० । १ । २ । २८) इति परिभाषाया उपस्थितावजन्तस्य धातोरित्यर्थे दीर्घग्रहणं जुहोतेरेव सम्बध्यते, द्युतिगम्योरनजन्तत्वात् ॥ (ख) आ० वा० १३०६ ॥

वा०—दृष्टान्तेह्रस्वश्च द्वे च विवप् चेति वक्तव्यम् ॥ ३ ॥ ददत् । ह्रस्वत्वे कृते 'तुक्' ।

भा०—जुहः जुहोतेह्रियतेर्वा, ददत्—दृष्टान्तेर्दीर्यतेर्वा । जूः—ज्वरते-
जीर्यतेर्वा ॥

वा०—ध्यायतेः सम्प्रसारणश्च ॥ ४ ॥ धीर्ध्यायतेर्दधातेर्वा ॥ १७८ ॥

यहां 'विवप्' पद का अनुवर्तन है । [अन्येभ्योऽपि] और धातुओं से भी तच्छीलादि
अर्थों में 'विवप्' प्रत्यय [दृश्यते] देखा जाता है ॥ जैसे पचतीति पक् अर्थात् पचन स्वभाव
वाला ॥ भिनसोति भिन् । छिन् ॥

वा०—वचिप्रच्छया०—वचि, प्रच्छि भ्रायतपूर्वक स्तु, कटपूर्वक प्रु, जु, धी, इन धातुओं
से तच्छीलादि में 'विवप्' होता है ॥ तथा विवप् परे इन को दीर्घत्व भी हो जाता है ॥

जैसे—वाक् । प्राट् । यहां दीर्घवचनमामर्थ्य से सम्प्रसारण नहीं होता ॥ आयतस्तू ।
कटप्रू । जू । भ्राजादि सूत्र में 'जु' धातु से 'विवप्' विधान किया है उसी को दीर्घ विधान करने
के लिये यहां पड़ा है ॥ १ ॥

वा०—द्युतिगमि०—यहां वार्तिक में 'वकार' से 'दीर्घत्व' का अनुवर्तन है । और वह
दीर्घ जुहोति के साथ सम्बन्धित हुआ है । जैसे—द्युति, गमि, जुहोति इन से 'विवप्' होता है और
उनको द्विवचन होता है तथा जुहोति को दीर्घत्व भी हो जाता है ॥ जैसे—दिद्युन् । जगन् ।
जुहूः ॥ २ ॥

वा०—दृष्टान्तेह्रस्व०—दृष्टान्ति से 'विवप्' और ह्रस्वत्व तथा द्विवचन कहना चाहिये ॥
जैसे—ददत् ॥ ह्रस्व करने से 'तुक्' हो जाता है ॥ ३ ॥

[भा०] जुहू' जुहोति तथा ह्रयति दोनों से सिद्ध है । ददत् दृष्टान्ति तथा दीर्यति से
तथा 'जूः'—ज्वरति तथा जीर्यति से सिद्ध है ॥

वा०—ध्यायते सम्प्रसारणश्च—धीः । इसमें—ध्यायति तथा दधाति का ग्रहण है
॥ १७८ ॥

भुवः संज्ञान्तरयोः ॥ १७९ ॥

'विवप्' अनुवर्तते । भुवः । ५ । १ । संज्ञान्तरयोः । ७ । २ ॥

'भू' धातोस्तच्छीलादिषु संज्ञान्तरयोः विवप् प्रत्ययो भवति ॥

संज्ञायाम्—विभूः । स्वयम्भूः । अन्तरे—प्रतिभूः ॥ इह पर्यान्त तच्छी-
धिकारोऽनुवर्तते ॥ १७९ ॥

यहां 'विवप्' पद की अनुवृत्ति है [भुवः] 'भू' धातु से तच्छीलादि अर्थों में [संज्ञा-
न्तरयोः] 'संज्ञा' तथा 'अन्तर' गम्यमान हो तो 'विवप्' प्रत्यय होता है ॥

१. आ० वा० १३०७ ॥

२. अ० ३ । २ । १७८ भा० ॥ आ० वा० १३०८ ॥

३. आ० सू० १३०९ ॥

४. "धनिकाधर्मणोरन्तरे यस्तिष्ठति स प्रतिभूरुच्यते" इति वृत्तिः ॥

जैसे—संज्ञा में विभुः । स्वयम्भुः ॥ अन्तर में—प्रतिभुः । इस सूत्र तक तच्छ्रुलादि का अधिकार है, भागे नहीं ॥ १७९ ॥

विप्रसम्भ्यो ड्वसंज्ञायाम् ॥ १८० ॥

‘भुव’ इत्यनुवर्तते, ‘क्विप्’ निवृत्तः ॥ विप्रसम्भ्यः । ५ । ३ । डु । १ । १ । असंज्ञायाम् । ७ । १ ॥

वि, प्र, सम् इत्युपसर्गत्रयपूर्वाद् ‘भू’ धातो ‘डु’ प्रत्ययो भवति [असंज्ञायां गम्यमानायाम्] ॥

विभुः । प्रभुः । सम्भुः । डित्करणेनात्र टिलोपः ॥

वा०—डु प्रकरणे मितद्वादिभ्य उपसंख्यानं धातुविधितुक् प्रतिषेधार्थम् ॥

मितं द्रवतीति मितद्रुः । शतद्रुः । शम्भुः । धातुविधिर्धातोर्विहितानि कार्याणि मितद्र्वादीनां मा भूवन् । मितद्रव इत्युवङ् मा भून् । ‘ह्रस्वस्य पिति कृति तुक्’ इति क्विप् ‘तुक्’ प्राप्नोति स मा भून् ॥ १८० ॥

यहां ‘भुवः’ इस पद का अनुवर्तन है । तथा ‘क्विप्’ का निवर्तन हुआ ॥

[विप्रसम्भ्यः] वि, प्र, सम् ये तीन उपसर्ग हो तो ‘भू’ धातु से [असंज्ञायाम्] असंज्ञा गम्यमान हो तो [डु] ‘डु’ प्रत्यय होता है ॥ जैसे—विभुः । प्रभुः । सम्भुः । डित् करने से यहाँ टिलोप हो जाता है ॥

वा०—डुप्रकरणे मित०—डु-प्रकरण में ‘मितद्रु’ आदि का उपसंख्यान करना चाहिये धातुविधि तथा ‘तुक्’ प्रतिषेध के लिये ॥ जैसे—मितं द्रवतीति मितद्रुः । शतद्रुः । शम्भुः । ‘धातुविधि’ का प्रतिषेध इमलिये कहा है कि—धातु से विहित कार्य मितद्रु आदि को न हों ॥ जैसे—मितद्रवः से ‘उवङ्’ नहीं हुआ ॥ ‘ह्रस्वस्य पिति कृति तुक्’ से तुक् प्राप्त था सो न होंगे ॥ १८० ॥

धः कर्मणि ष्टृन् ॥ १८१ ॥

धः । ५ । १ । कर्मणि । ७ । १ । ष्टृन् । १ । १ ॥ ध इति ‘धेट्’ निर्दिश्यते ‘दुधाञ्’ वा ॥ ‘धा’ धातोः कर्मणि कारके ‘ष्टृन्’ प्रत्ययो भवति ॥

धयति दधाति वा यां सा धात्री स्तनदायिनी माता । पित्करणं डीपर्थम् ॥ १८१ ॥

‘ध’ इस पद से ‘धेट्’ या ‘दुधाञ्’ का निर्देश है ॥ [धः] धा’ धातु से [कर्मणि] कर्मकारक में [ष्टृन्] ‘ष्टृन्’ प्रत्यय होता है ॥

जैसे—धयति-दधाति वा यां सा धात्री । स्तन देने वाली माता धात्री (धायी) कहाती है । ‘ष्टृन्’ में पित् करण ‘डीप्’ के लिये है ॥ १८१ ॥

१. आ० सू० १३१० ॥

२. अ० ३ । २ । १८० आ० ॥ (ख) आ० वा० १३११ ॥

३. अ० ६ । १ । ७१ ॥

४. आ० सू० १३१२ ॥

दाम्नीशसयुयुजस्तुतुवसिसिचमिहपतदशनहः करणे' ॥ १८२ ॥

दाम्नी० नहः । ५ । १ । करणे । ७ । १ ॥ ष्टन्तिस्त्यनुवर्तते ॥

दाप्, नी, शसु, यु, युज, स्तु, तुद, सि, सिच, मिह, पत, दश, नह इत्येतेभ्यो घातुभ्यः करणकारके 'ष्टन्' प्रत्ययो भवति ॥

दान्ति लुप्तन्त्यनेन दात्रम् । नयन्ति प्राप्नुवन्ति कार्याण्यनेन नेत्रम् । शस्त्रम् । योत्रम् । योक्त्रम् । स्तोत्रम् । तोत्रम् । सेत्रम् । सेक्त्रम् । मेढ्रम् । पत्रम् । दश इति भ्वादिस्त्यस्य दश-धातोर्ग्रहणाय 'दंशसञ्जस्वञ्जां शप्' इति षष्ठीविषयेऽनुनासिकलोपो भवति । अन्यथा—यङ्लुगन्तस्य [अपि] ग्रहणं स्यात् । 'अनिदिता हल उपधायाः किङ्कति' इत्यत्रानुनासिकलोपविषये महाभाष्ये व्याख्यातम् । दशन्त्यनया दष्ट्रा—अत्र ष्टन्, पितृवान् ङीप् प्राप्तेऽजादिपाठाट्टाप् ॥

नहन्ति बध्नन्त्यनेन नद्धं पाशम् । 'नहो धः' इति भलि परतो हुकारस्य धकारादेशः ॥ १८२ ॥

यहां 'ष्टन्' पद का अनुवर्तन है ॥ [दाम्नी० नहः] दाप्, नी, शसु, यु, युज, स्तु, तुद, सि, सिच, मिह, पत, दश, नह इन धातुओं से [करणे] करणकारक में 'ष्टन्' प्रत्यय होता है ॥ जैसे—दान्ति लुप्तन्त्यनेन दात्रम् । नयन्ति प्राप्नुवन्ति कार्याण्यनेन नेत्रम् । शस्त्रम् । योत्रम् । योक्त्रम् । स्तोत्रम् । तोत्रम् । सेत्रम् । सेक्त्रम् । मेढ्रम् । पत्रम् । दष्ट्रा । इसमें दश' पद में भ्वादिगणवाली 'दश' धातु का ग्रहण करने के लिये 'दंशसञ्जस्वञ्जां शप्' इस सूत्र से शप् विषय में अनुनासिक का लोप किया है । अन्यथा यङ्लुगन्त का भी ग्रहण हो जाता । यह बात महाभाष्य में 'अनिदिता हल०' इस सूत्र में अनुनासिक के लोपविषय में व्याख्यात है । दशन्त्यनया दंष्ट्रा । यहां 'ष्टन्' के पितृ होने से ङीप् की प्राप्ति थी परन्तु अजादि गण में पाठ होने से 'टाप्' हो जाता है ॥ नहन्ति बध्नन्त्यनेन नद्धं पाशम् । 'नहो धः' से भल् परे रहने हुकार को 'धकार' आदेश हो जाता है ॥ १८२ ॥

हलसूकरयोः पुवः' ॥ १८३ ॥

हलसूकरयो । ७ । २ । पुवः । ५ । १ ॥ करण इति हलसूकराभ्यां सह सम्बध्यते । 'पू' घातोर्हलसूकरकरणकारकयोः 'ष्टन्' प्रत्ययो भवति ॥

पोत्रं हलम् । पोत्रः सूकरः । ष्टन्ः पितृत्वात् 'पोत्री' सूकरी इति ङीप्पि सिद्धो भवति ॥ १८३ ॥

१. आ० सू० १३१३ ॥

३. अ० ६ । ४ । २४ ॥

५. अ० ८ । २ । ३४ ॥

२. अ० ६ । ४ । २५ ॥

४. अ० ४ । १ । ४ ॥

६. आ० सू० १३१४ ॥

यहां 'करणे' पद का 'हल' तथा 'सूकर' शब्द के साथ सम्बन्ध है ॥ [पुवः] 'पू' धातु मे [हलसूकरयोः] हल तथा सूकर करणकारक हों तो 'ष्ट्व' प्रत्यय होता है ॥ जैसे—पोत्रम् । हलम् । पोत्रः सूकरः । 'ष्ट्व' के यिन् होने से 'पात्री सूकरी' इसमें 'डीप्' भी सिद्ध हो जाता है ॥ १८३ ॥

अत्तिलूधूसूखनसहचर इत्रः ॥ १८४ ॥

'करणे' इत्यनुवर्तते । अत्ति० चरः । ५ । १ । इत्रः । १ । १ ॥ अत्ति, लू, धू, सू, खन, सह, चर इत्येतेभ्यो धातुभ्यः करणकारके 'इत्रः' प्रत्ययो भवति ॥

अरित्रम् । लवित्रम् । घवित्रम्* । सवित्रम् । खनित्रम् । सहित्रम् । चरित्रम् । 'तितुत्र०'* इति 'इट्' प्रतिषिद्धयते तदर्थं वचनम् ॥ १८४ ॥

यहां 'करणे' इस पद का अनुवर्तन है ॥ [अत्ति चरः०] अत्ति, लू, धू, सू, खन, सह, चर इन धातुओं मे करणकारक मे [इत्रः] 'इत्र' प्रत्यय होता है ॥

जैसे—अरित्रम् । लवित्रम् । घवित्रम् । सवित्रम् । खनित्रम् । सहित्रम् । चरित्रम् ॥ 'तितुत्र०' इत्यादि से 'इट्' का निषेध होता है अतः 'इत्र' विधान के लिए सूत्र है ॥ १८४ ॥

पुवः संज्ञायाम् ॥ १८५ ॥

पुवः ५ । १ । संज्ञायाम् । ७ । १ ॥ संज्ञायां गम्यमानायां 'पू' धातोः करणकारके 'इत्र' प्रत्ययो भवति ॥ पवित्रं दर्भः । पवित्रे प्राणापानौ ॥ १८५ ॥

[संज्ञायाम्] संज्ञा गम्यमान हो तो [पुवः] 'पू' धातु से करणकारक मे 'इत्र' प्रत्यय होता है ॥

जैसे—पवित्रं दर्भः । पवित्रे प्राणापानौ ॥ १८५ ॥

कर्त्तरि चषिदेवतयोः ॥ १८६ ॥

करणे, पुव इत्यनुवर्तते । कर्त्तरि । ७ । १ । च । [ष०] । ऋषिदेवतयोः । ७ । २ ॥

'पू' धातोर्ऋषी करणे देवतायाञ्च कर्त्तरि 'इत्र' प्रत्ययो भवति ॥

पूयतेऽग्नेन पवित्रोऽयमृषिः । देवताया कर्त्तरि -अग्नि पवित्रमुच्यते* । वायुः पवित्रमुच्यते* । इन्द्रा पवित्रमुच्यते* ॥ १८६ ॥

१. आ० सू० १३१५ ॥

२. आतिदेशिकस्य कुटादिङित्वस्यानित्यत्वादत्र गुणः । अर्पाञ्चतञ्च विस्तरेणास्माभिः 'त्रिवि निविधिषेः कुरच्' (अ० ३ । २ । १६२) इत्यत्र ॥

३. अ० ७ । २ । ९ ॥

४. आ० सू० १३१६ ॥

५. आ० सू० १३१७ ॥

६. निरुक्त ५ । ६ ॥

यहां 'करण' तथा 'पुव' पदों का अनुवर्तन है ॥ 'पू'धातु से [कर्त्तरि च ऋषि-
देवतयोः] ऋषि करण हो तथा देवता कर्त्ता हो तो 'द्व' प्रत्यय होता है ॥

जैसे—पूयतेऽनेन इति पवित्रोऽयमृषिः । देवता से कर्त्ता में अग्नि पवित्रमुच्यते । वायुः
पवित्रमुच्यते । इन्द्रः पवित्रमुच्यते ॥ १८६ ॥

जीतः क्तः ॥ १८७ ॥

जीतः । ५ । १ । क्तः । १ । १ ॥ सामान्यधानुभ्यो भूते निष्ठा विहिता
वर्त्तमानार्थोऽयमारम्भः ॥

अि इद्यस्य स जीन् तस्मान्, जीनो वातोर्वर्त्तमाने 'क्तः' प्रत्ययो भवति ।
त्रिमिदा स्नेहने—मिश्रः । त्रिद्विदा—द्विषणः । त्रिधृषा—धृष्टः । निष्ठासंज्ञाऽस्यापि
भवति तेन 'मिश्रः' इत्यादिषु नत्वं सिद्धं भवति ॥ १८७ ॥

धातुमात्र से भूतकाल में निष्ठा कहा है, यह सूत्र वर्त्तमानकाल में विधान करने के
लिये है ॥

[जीतः] अि-इत् धातु से वर्त्तमानकाल में [क्तः] 'क्त' प्रत्यय होता है ॥ जैसे—
त्रिमिदा स्नेहने—मिश्रः । त्रिद्विदा—द्विषणः । त्रिधृषा—धृष्टः ॥ इस 'क्त' की भी निष्ठा
संज्ञा होती है, इस कारण 'मिश्र' इत्यादि में 'नत्व' सिद्ध हो जाता है ॥ १८७ ॥

मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च ॥ १८८ ॥

मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यः । ५ । ३ । च । [अ०] । चकारोऽत्र समाप्त्यर्थ, पाद-
समाप्ति द्योतयति । मति, बुद्धि, पूजा इति त्रयोऽर्था येषां तेभ्यो धातुभ्यो वर्त्तमानकाले
'क्तः' प्रत्ययो भवति ॥

मत्यर्थेभ्यः—राजा मतः । राजामिष्टः ॥ बुद्धयर्थेभ्यः—राजां बुद्ध । राजां
जातः ॥ पूजार्थेभ्यः—राजा पूजितः । राजामचितः ॥ 'क्तस्य च वर्त्तमाने' इति
षष्ठी । 'क्तेन च पूजायाम्' इति षष्ठीभमासनिषेधश्च ॥

का०—शीलितो रक्षितः क्षान्त आक्रुष्टो जुष्ट इत्यपि ।

रुष्टश्च रुषितश्चोभावभिव्याहृत इत्यपि ॥ १ ॥

इष्टतुष्टौ तथा क्षान्तस्तथोभौ संयतोद्यतौ ।

कष्टं भविष्यतीत्याहुरमृताः पूर्ववत्स्मृताः ॥ २ ॥

सूत्रेणाऽभिधानां शब्दानां परिगणनं क्रियते । शीलितः । रक्षितः । क्षान्तः । आक्रुष्टः । जुष्टः । रुष्टः । रुषितः । 'तीषसह०' इति वा-इट् ॥ अभिव्याहृतः हृष्टः । तुष्टः । क्रान्तः । संयतः । उद्यतः । इत्येते शब्दा वर्त्तमानकाले क्त-प्रत्ययान्ताः सिद्धयन्ति । कष्टमिति 'कष' धातोर्भविष्यति काले 'क्त' इति वदन्ति । अमृत-शब्दे पूर्ववत् वर्त्तमाने 'क्त' प्रत्ययः ॥ १८८ ॥

॥ इति तृतायाऽध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

यहां 'चकार' समाप्ति के अर्थ में है अर्थात् पाद समाप्त हुआ ऐसा दर्शाता है ॥

[मति० र्थेभ्यः] मति, बुद्धि, पूजा, ये तीन अर्थ हैं जिन धातुओं के उनसे वर्त्तमानकाल में 'क्त' प्रत्यय होता है ॥

जैसे—मत्यर्थ—राजा मतः । राजामिष्टः ॥ बुद्धयर्थ—राजा बुद्धः । राजा ज्ञातः ॥ पूजार्थ—राजा पूजितः । राजामर्चितः ॥ यहां सर्वत्र क्तस्य च वर्त्तमाने' से षष्ठी होती है । 'क्तेन च पूजायाम्' से षष्ठी ममाम का निषेध हो जाता है ॥

का०—शीलितो रक्षितः०—जो शब्द सूत्र में सिद्ध नहीं होते उनका परिगणन इन दो कारिकाओं द्वारा किया है ॥ जैसे—शीलितः । रक्षितः । क्षान्तः । आक्रुष्टः । जुष्टः । रुष्टः । रुषितः । हमसे 'तीषसह०' इत्यादि से विकल्प से 'इट्' होता है ॥ अभिव्याहृतः । हृष्टः । तुष्टः । क्रान्तः । संयतः । उद्यतः । ये शब्द स्वप्रत्ययान्त वर्त्तमान काल में सिद्ध होते हैं । कष्टम्—इस में 'कष' धातु में भविष्यत् काल में 'क्त' प्रत्यय है । अमृत—शब्द में पूर्ववत् 'क्त' प्रत्यय है ॥ १८८ ॥

[तीसरे अध्याय का द्वितीयपाद समाप्त हुआ]

अथ तृतीयाध्याये तृतीयः पादः ॥

उणादयो बहुलम्' ॥ १ ॥

उणादयः । १ । ३ । बहुलम् । १ । १ ॥ वर्तमान इत्यनुवर्तते ॥

उणादयः प्रत्ययाः वर्तमानकाले धातुभ्यः बहुलं भवन्ति ॥

का०—बाहुल्यं प्रकृतेस्तनुदृष्टेः प्रायसमुच्चयनादपि तेषाम् ।

कार्यसंशेषविधेश्च तदुक्तं नैगमरूढिभवं हि सुसाधु ॥ १ ॥

नाम च धातुजमाह निरुक्ते व्याकरणे शकटस्य च तोकम् ।

यत्र विशेषपदार्थसमुत्थं प्रत्ययनः प्रकृतेश्च तदूह्यम् ॥ २ ॥

संज्ञासु धातुरूपाणि प्रत्ययाश्च ततः परे ।

कार्याद्विधादनुबन्धमेतच्छास्त्रमुणादिषु' ॥ ३ ॥

आभिः कारिकाभिर्बहुलप्रयोजनमुच्यते—तन्वीभ्योऽल्पाभ्यः प्रकृतिभ्यः उणादयः प्रत्यया इष्यन्ते, तत्र बहुलवचनादविहिताभ्योऽपि प्रकृतिभ्यो भवन्ति । यथा—
'हृषेरुलच्' इति 'हृष' धाताः उलच् विधीयते शकि-धातोऽपि भवति—शङ्कुला ।
तथा त उणादयः प्रत्यया अपि न समुच्चिता एकीकृताः किन्तु प्रायेण लघुत्वेन प्रत्यय-
विधानमुणादौ कृतं, तत्रापि बहुलवचनादेवाविहिताः प्रत्यया भवन्ति । यथा - ऋ-धातोः
फिडफिड्डी' भवतः, ऋफिड् । ऋफिड्डः ॥ एवमुणादिषु कार्याणि संशेषाणि कृतानि,
अष्टाध्याय्यां यानि कार्याणि सूत्रैर्विधीयन्ते तान्युणादौ सर्वाणि न भवन्ति, किन्तु
सूत्रैर्विहितानि कार्याणि न भवन्त्यविहितानि च भवन्ति, यथा 'दण्ड' इत्यत्र प्रत्यया-

१ आ० सू० १३१८ ॥ (ख) सूत्रमिदमुणादिसूत्रभूमिकायामृग्वेदादिभाष्यभूमिकायां
[व्याकरणविषये] च भगवत्पादः सुव्याख्यातम् ॥

(ग) उणादिसूत्राभ्याचार्यपादै स्वयमपि विवृतानि । तानि च ग्रन्थरूपेण पृथङ्मुद्रितान्यु-
पलभ्यन्त इति नात्र मुद्रयन्ते ॥

२. अ० ३ । ३ । १ भा० ॥

३. उणा० १ । ९६ ॥

४ अत्र भाष्यम्—“अयं तर्हि यहञ्छाशब्दोऽपरिहायः—तूफिडः, तूफिड्डश्चेति । एषोऽपि
ऋफिडः, ऋफिड्डश्च । कथम् ? अतिप्रवृत्तिश्चैव हि लोके लक्ष्यते । फिडफिड्डादौणादिकौ प्रत्ययौ”
(ऋलक् सूत्रे)

५. उणा० १ । ११४ ॥

देर्देकारस्येत्सज्ञा' प्राप्ता सा न भवति । 'षण्ड' इत्यत्राप्राप्तं षत्वं भवति । तदुक्तमेतदर्थं बहुलमित्युक्तम् ॥ इदं पूर्वोक्तं त्रिविधं कार्य्यमुणादौ किमर्थं क्रियत इत्युच्यते—
'नैगमरूढिभवं हि सुसाधु' नैगमा वैदिकाः शब्दा रूढयो लौकिकाश्च सुसाधु शोभनाः साधवो यथा स्युः । एव कृतेन विना नैव ते सुष्ठु सेत्स्यन्ति ॥ १ ॥

(नाम च०) नाम सज्ञाशब्दान् निरुक्ते' निरुक्तकारा धातुजान् योगिषा-
नाहुर्वदन्ति । व्याकरणे वैयाकरणेषु शकटस्य लोकमण्यं शाकटायनस्यैकस्य ऋषेर्मतं
सज्ञाशब्दा योगिका इति । अन्यथा म३न तु सज्ञाशब्दा रूढय एव ॥ (यत्र०)—
यद्विशेषात् पदार्थाश्च सम्यगुत्थितमर्थात् प्रकृति-प्रत्ययविधानेन न व्युत्पन्नं, तत्र प्रकृति
दृष्ट्वा प्रत्यय ऊह्यः प्रत्ययश्च दृष्ट्वा प्रकृतिः ॥ २ ॥

(सज्ञासु०)—प्रकृतिप्रत्ययोरुह्येन नैव वक्तव्यमित्याह—संज्ञासु संज्ञाशब्देषु धातु-
रूपाणि पूर्वमूह्यानि, ततस्तेभ्यः प्रकृतिभ्यः परे च प्रत्ययाः । तत्राऽनुबन्धकार्य्यं दृष्ट्वा
प्रकृतिप्रत्ययोरनुबन्ध ऊह्यः । यथा—दित्कार्य्यं डीप्' दृश्येत, दित्प्रत्यय ऊह्यः । शब्दा-
नुशासनेऽस्मिन् ग्रन्थ उणादिष्वे[त]च्छास्त्रं शासितव्यमस्तीति । एवमर्थमस्मिन् सूत्रे
बहुलग्रहणमस्तीति । अत एव बहुलायां बोध्याः ॥ ३ ॥ १ ॥

उणादि प्रत्यय वर्तमान काल में धातु से बहुल करके होते हैं ॥

कारिका—बाहुलकं प्रकृतेः.....हि सुसाधु ॥ १ ॥

नाम च धातुज.....तदूह्यम् ॥ २ ॥

सज्ञासु धातु.....मुणादिषु ॥ ३ ॥

इन कारिकाओं से बहुलग्रहण का प्रयोजन कहने हैं—उणादि प्रत्ययों का विधान थोड़े से धातुओं में ही किया * । परन्तु बहुलवचन से अविहित धातुओं से भी उणादि प्रत्यय देखे जाते हैं ।
यथा—'हृषेरुलच्' इस सूत्र में 'हृष' धातु से 'उलच्' प्रत्यय का विधान है परन्तु इस वचन से
शकि धातु से भी 'उलच्' प्रत्यय होकर णङ्कुला शब्द सिद्ध होता है । इसी प्रकार प्रत्यय भी

१. म० १ । ३ । ७ ॥

२. "षण्डः" उणा० १ । १७ (श्वेतवनवागिवृत्तौ) । अन्यत्र तु "शमेडः" शण्डः
इति पाठ ॥

३. 'तत्र सामानि सर्वाण्याख्यातजानीति शाकटायनो नैरुक्तसमयश्च । न सर्वाणीतिगायों
वैयाकरणानां चेके" । निरु० १ । १२ ॥

४. "दिङ्दाणञ्०" (अ० ४ । १ । १५) इति डीप् ॥

५. क्वचित् प्रकृतिः क्वचिदप्रकृतिः क्वचिद् विभाषा क्वचिदन्वयेव । विधेर्विधानं बहुधा
समीक्ष्य चतुर्विधं बाहुलकं वर्तन्ति ॥ इति प्राञ्च ॥

घोड से सकेतमात्र हो। पड़े हैं इसीलिये बहुलवचन से अविहित प्रत्यय भी देखे जाते हैं। यथा—
‘ऋफिड’ और ‘ऋऋड्’ शब्दों में ‘ऋ’ धातु से ‘फिड’ और ‘फिड्’ प्रत्यय होते हैं। इसी प्रकार अन्य कार्यों का भी उणादि में पूर्णरूप से विधान नहीं किया गया है। इसलिये अष्टाध्यायी में विहित सब कार्य उणादि में नहीं होने, और अविहित कार्य होने भी जाते हैं। यथा ‘दण्ड’ इस शब्द में दम धातु से विहित ड प्रत्यय में ‘दूँ’ इस सूत्र में उकार की इत् सजा नहीं होनी। और ‘षण्ड’ इस पद में अष्टाध्यायी से अप्राप्त यत् बहुलवचन से हो जाता है इन सब प्रकार के कार्यों का मित्रि के लिये सूत्रकार ने बहुल ग्रहण किया है।

उणादि में पूर्वोक्त त्रिविधकार्य का विधान क्यों किया है इसका प्रयोजन कहते हैं—
“नैगमरुडिभ्य हि सुसाधु” नैगम अर्थात् वैदिक और रुडि अर्थात् लौकिक संज्ञाशब्द जिनसे बनी प्रकार सिद्ध हो सकें। ऐसा किये बिना ये शब्द बनी प्रकार सिद्ध नहीं हो सकते ॥ १ ॥

“नाम च धातुजम्” निरुक्तकार ने तथा व्याकरणों में शकट ऋषि के पुत्र शाकटायन ने भी संज्ञावाची शब्दों को धातुज अर्थात् योगिक कहा है। अन्य आचार्य संज्ञावाची शब्दों को रुडि अर्थात् अत्युत्पन्न मानते हैं इसलिये जो पद प्रकृतिप्रत्यय के विधान से सिद्ध नहीं होते उन में प्रकृति को देखकर प्रत्यय की और प्रत्यय को देखकर प्रकृति की उठा कर लेनी चाहिये ॥ २ ॥

प्रकृति और प्रत्ययों की कल्पना कहाँ करनी चाहिये इसके लिये लिखते हैं—“संज्ञासु” संज्ञाशब्दों में प्रकृति को देखकर उसके परे प्रत्यय की तथा प्रत्यय को देखकर उसमें पूर्व धातु की कल्पना कर लेनी चाहिये। इसी प्रकार कार्य को देखकर प्रकृति और प्रत्यय में अनुबन्धों की कल्पना कर लेनी चाहिये। यथा किसी पद में टिन् कार्य कीप् देखा जाता हो तो टिन् प्रत्यय की कल्पना करनी चाहिये ॥ ३ ॥

शब्दानुशासनरूप इस अष्टाध्यायी ग्रन्थ में उणादिसूत्रों में ऐसा विधान समझना चाहिये। इसीलिये इस सूत्र में बहुलग्रहण किया है। इसी में बहुत शब्द का अर्थ भी समझ लेना चाहिये ॥ १ ॥

यहाँ वर्तमान का आधिकार समाप्त हुआ ॥

भूतेऽपि दृश्यन्ते’ ॥ २ ॥

‘वर्तमाने’ इति निवृत्तम् । ‘उणादयः’ इत्यनुवर्तते । भूते । ७ । १ : अणि ।
[अ०] ! दृश्यन्ते । [क्रियापदम्] ॥

उणादयः प्रत्यया भूतेऽपि दृश्यन्ते ॥ वृत्तमिति वर्तम् । चरितमिति चर्म ॥
दृश्यन्त इति ग्रहणान् शिप्रयोगेपुं ह्या मन्त्रव्याः ॥

१. आ० सू० १३१९ ॥

२. सर्वधातुभ्यो मनिन् । (उणा० ४ । १४२) ॥

३. शिष्टलक्षणम् । ‘एतस्मिन्नार्यावर्ते’ निजामे ये ब्राह्मणाः कुम्भीधाम्ना अलोन्मुषा अगुह्यमन्त्रकाः । ‘अथ दत्तरेण कथं विविदितायाः पारङ्गतास्तत्र भवन्तः शिष्टाः’ ॥ अ० २ ।

३ । १०९ भा० ॥

यहां 'वत्तमाने' पद की निवृत्ति हो जाती है और 'उगादय' इस पद का अनुवर्तन है ॥

उगादि प्रत्यय [भूतेऽपि] भूतकाल में भी [दृश्यन्ते] देखे जाते हैं ॥

जैसे—वृत्तमिति वर्त्म । चरितमिति चर्म ।

'दृश्यन्ते' इस ग्रहण से शिष्टप्रयोगों में देखे जाते हैं, ऐसा जानना चाहिये ॥ २ ॥

भविष्यति गम्यादयः' ॥ ३ ॥

भविष्यति । ७ । १ । गम्यादयः । १ । ३ ॥ उगादिषु गम्यादयः शब्दा भविष्यत्काले सिद्धा भवन्ति । अर्थात् गम्यादिषु ये प्रत्ययाः सन्ति, ते भविष्यत्काले विधीयन्ते ॥

वा०—भविष्यतीत्यनद्यतन तत्पसंख्यानम् ॥ १ ॥

अनद्यतनभविष्यत्काले गम्यादयो भवन्तीत्यर्थः । इवो ग्राम गमी ॥

अथ गम्यादिगणः—[१] गमी । [२] आगमी* । [३] आगामी । [४] प्रस्थायी । [५] प्रतिरोधी । [६] प्रतिबोधी । [७] प्रतियोधी । [८] प्रतियोगी । [९] प्रतियायी* । [१०] भात्री । इति गम्यादयः ॥

इतोऽग्रेऽनद्यतने लुडिति* पर्यन्तं भविष्यदधिकारः ॥ २ ॥

उगादि में [गम्यादयः] गम्यादि शब्द [भविष्यति] भविष्यत्काल में सिद्ध होने हैं अर्थात् गम्यादि शब्दों में धातु से भविष्यत्काल में प्रत्यय होने हैं ॥

वा०—भविष्यतीत्य० । गम्यादि शब्दों का विद्यमान अनद्यतनभविष्यत्काल में करना चाहिये ॥ जैसे—इवो ग्रामं गमी । अर्थात् कल गांव को जायगा ॥

यहां में आगे 'अनद्यतने लुट्' तक भविष्यत् का अधिकार है ॥ ३ ॥

शिष्टाः सलु विगतमत्सरा निरहङ्काराः कुम्भोधास्या असौलुषा दम्भवपलोसमोह-
क्रोधविवर्जिताः ॥ ५ ॥

धर्मोपाधिगतो येषां वेदः सपरिवृंहणः । शिष्टास्तदनुमानज्ञाः श्रुतिप्रत्यक्षहेतवः ॥ ६ ॥

(बौधा० स्मृ० १।१)

'पारम्पर्यगतो येषाम्' इति प्रथमवरणभेदेन वमिष्ठस्मृतावपि (५।३९) ॥

धर्मोपाधिगतो यस्तु वेदः सपरिवृंहणः । ते शिष्टा ब्राह्मणा ज्ञेयाः श्रुतिप्रत्यक्षहेतवः ॥

(मनु० १२।१०९) ॥

१ आ० सू० १३२० ॥

२ आ० ३।३।३।भा० ॥ आ० का० १३२१ ॥

३ काशिकायाम्—'आगामी' नास्ति । 'आयात्री' इति तु काशिकायामधिकम् ॥

५ अ० ३।३।१५ ॥

यावत्पुरानिपातयोर्लट् ॥ ४ ॥

भविष्यति' इत्यनुवर्तते । यावत्पुरानिपातयोः । ७ । २ । लट् । १ । १ ॥

यावत्पुराशब्दयोन्यातोपपदयोः सामान्यधातोर्भविष्यति काले 'लट्' प्रत्ययो भवति ॥ यावद् भुङ्क्ते । पुरा भुङ्क्ते ॥

'निपातयोः' इति किम्—यावदास्यति तावद् ग्रहीष्यति । पुरा^१ वाराणस्या पृथग्भविष्यति ॥ 'अनद्यतने लुट्'^२ इत्यस्माद् 'यावत्पुरानिपातयोर्लट्' इति 'लट्' भवति पूर्वविप्रतिषेधेन । यावत् इवो भुङ्क्ते । पुरा इवो भुङ्क्ते । लुट्प्राप्ती 'लट्' भवति विप्रतिषेधेन ॥ ४ ॥

यहां 'भविष्यति' पद का अनुवर्तन है ॥

[यावत्-पुरानिपातयोः] यावत्, पुरा ये दो निपात उपपद हों तो धातु से भविष्यत्-काल में [लट्] 'लट्' प्रत्यय होता है ॥ जैसे—यावद् भुङ्क्ते । पुरा भुङ्क्ते ॥ 'निपातयो' ग्रहण इसलिये है कि—यावदास्यति तावद् ग्रहीष्यति । पुरा वाराणस्या पृथग्भविष्यति ॥

'अनद्यतने लुट्' इस सूत्र की अपेक्षा 'यावत्पुरानिपातयोर्लट्' सूत्र से प्राप्त लट् पूर्वविप्रतिषेध से हो जाता है । जैसे—यावन् इवो भुङ्क्ते । पुरा इवो भुङ्क्ते । यहां 'लुट्' की प्राप्ति में पूर्वविप्रतिषेध से 'लट्' हुआ ॥ ४ ॥

विभाषा कदाकह्योः ॥ ५ ॥

'लट्' अनुवर्तते । अप्राप्ताविभाषेयम् । विभाषा । १ । १ । कदाकह्योः । ७ । २ ॥

कदाकह्योरुपपदयोर्धातुमात्राद् भविष्यत्काले विकल्पेन 'लट्' प्रत्ययो भवति ॥

कदा याति । कदा यास्यति । कहि याति । कहि यास्यति ॥ विशेषेऽनद्यतने भविष्यति 'लुट्' । कदा याता । कहि याता । लुट्पक्षे लुडपि भवति ॥ ५ ॥

यहां 'लट्' पद का अनुवर्तन है । यह सूत्र 'अप्राप्ताविभाषा' है ॥

[कदाकह्योः] कदा और कहि ये दो उपपद हों तो धातुमात्र से भविष्यत्काल में [विभाषा] विकल्प करके 'लट्' प्रत्यय होता है ॥

जैसे कदा याति । कदा यास्यति । कहि याति । कहि यास्यति ... अनद्यतन भविष्यत् से 'लुट्' होता है । कदा याता । कहि याता । पक्ष में 'लुट्' भी हो जाता है ॥ ५ ॥

१. आ० सू० ७५४ ॥

२ निपातग्रहणम्—'लक्षणप्रतिपदोक्त०' परिभाषाया अनित्यत्वज्ञापनार्थम् । यत्र मन्वद्विना प्रतिपत्तिगौरवपरिहारार्थम् ॥

३. पू शब्दात् करणे तृतीयैकवचनम् ॥

४ अ० ३ । ३ । १५ ॥

५. अ० ३ । ३ । ४ ॥

६. आ० सू० ७५५ ॥

किंवृत्ते लिप्सायाम् ॥ ६ ॥

‘विभाषा’ इत्यनुवर्तते ‘लट्’ च । किंवृत्ते । ७ । १ । लिप्सायाम् । ७ । १ ॥

वृत्त-शब्दोऽत्र प्रयोगवाची स्वरूपविधिनिवृत्त्यर्थः । लब्धुमिच्छा लिप्सा तस्याम् ॥ लिप्साया गम्यमानायां कि-शब्दस्य प्रयोग उपपदे धातोर्विकल्पेन भविष्य-
त्काले ‘लट्’ प्रत्ययो भवति ॥

क [कतर कतम वा] भवानिदं पुस्तकं ददाति । कस्मै [कतरस्मै कतमस्मै वा] भवानिदं पुस्तकं दास्यति [दाता वा] । कतमो महा भिक्षा ददाति, दास्यति, दाता वा ईप्सुः कश्चिद्वदति ॥

‘लिप्सायाम्’ इति किम्—को गृहं गमिष्यति । अत्र लप्सा भूम् ॥ ६ ॥

यहां ‘विभाषा’ तथा ‘लट्’ पद का अनुवर्तन है । यहां स्वरूप की निवृत्ति के लिये प्रयोग-
वाची वृत्त शब्द का ग्रहण है । प्राप्त करने की इच्छा का नाम लिप्सा है ।

[लिप्सायाम्] लिप्सा गम्यमान होने पर [किंवृत्ते] कि शब्द का प्रयोग उपपद हो
ता धातु से विकल्प करके ‘लट्’ प्रत्यय हो ॥

जैसे - कस्मै कतरस्मै कतमस्मै वा भवानिदं पुस्तकं ददाति । क कतरं कतम वा भवानिदं
पुस्तकं दास्यति । कतमो महा भिक्षा ददाति-दास्यति-दाना वा । लेने की इच्छा रखने वाला
कोई ऐसा कहता है ॥

‘लिप्सायाम्’ ग्रहण इसलिये है कि—को गृहं गमिष्यति । यहाँ ‘लट्’ प्रत्यय न हो ॥ ६ ॥

लिप्स्यमानसिद्धौ च ॥ ७ ॥

पूर्वेण सूत्रेण सिद्धेर्ऽकिंवृत्त्यर्थोऽयमागमः ॥

‘विभाषा, लट्’ इत्यनुवर्तते । लिप्स्यमानसिद्धौ । ७ । १ । च । [अ०] ॥

लिप्स्यते प्राप्तुमिष्यतेऽदो लिप्स्यमानम् । कर्मान् ‘शानच्’ । तस्य सिद्धिः
प्राप्तिस्तस्याम् । लिप्स्यमानसिद्धौ सत्यां धातोर्भविष्यत्काले विकल्पेन ‘लट्’ प्रत्ययो
भवति ॥

यो धर्ममाचरति स स्वर्गं लोकं गच्छति । यो धर्ममाचरिष्यत्याचरिता वा स
स्वर्गं लोकं गमिष्यति गन्ता वा ॥ ‘लट्’ पक्षेऽनद्यतनविशेषे लुङि । ७ ॥

पूर्वसूत्र से किंवृत्त भ प्राप्त था अकिंवृत्त के लिये इस सूत्र का आरम्भ है ॥

यहां [‘विभाषा’ और] ‘लट्’ पद का अनुवर्तन है । जिसे प्राप्त करना चाहते हैं उसे
लिप्स्यमान कहते हैं । यहाँ ‘शानच्’ प्रत्यय कर्म में है ॥

[लिप्स्यमान] लिप्स्यमान पदार्थ की [सिद्धौ] सिद्धि हो तो धातु से भविष्यत्काल
में विकल्प करके ‘लट्’ प्रत्यय होता है ॥

जैसे—यो धर्ममाचरति स स्वर्गं लोकं गच्छति, यो धर्ममाचरिष्यति, आचरिता वा स स्वर्गं लोकं गमिष्यति, गन्ता वा । 'लट्' पक्ष में अनद्यतन भविष्यत्काल होने पर 'लृट्' भी होता है ॥ ७ ॥

लोडर्थलक्षणे च' ॥ ८ ॥

'विभाषा, लट्' इत्यनुवर्तते । लोडर्थलक्षणे । ७ । १ ॥ च । [अ० , ॥ लोटोऽर्थः लोडर्थः प्रैषादिः, स लक्षिता भवन्त्यनेन तल्लोडर्थलक्षणम् ॥ लोडर्थलक्षणे घातो-
विकल्पेन भविष्यत्काले 'लट्' भवति ॥

उपाध्यायश्चेदागच्छति, आगमिष्यति, आगन्ता वा-अथ त्व व्याकरणमधीष्व ॥

अत्राध्ययनं लोडर्थस्य लक्षणमुपाध्यायागमनं तस्मिन् त्रयो लकारा भवन्ति ॥ ८ ॥

यहां 'विभाषा, लट्' इन पदों का अनुवर्तन है । जिसमें लोट् के प्रैषादि अर्थ लक्षित हों उसे लोडर्थलक्षण कहते हैं ॥

[लोडर्थलक्षणे] लोडर्थलक्षण गम्यमान हो तो घातु में विकल्प करके भविष्यत्काल में 'लट्' प्रत्यय होता है ॥

जैसे—उपाध्यायश्चेदागच्छति, आगमिष्यति, आगन्ता वा, अथ त्व व्याकरणमधीष्व । यहाँ अध्ययन लोडर्थ है उसमें लक्षण उपाध्याय का आगमन है उसमें तीनो लकार होते हैं ॥ ८ ॥

लिङ् चोर्ध्वमोहृत्तिके' ॥ ९ ॥

'विभाषा, लट्' इति 'लोडर्थलक्षणे' इति चाऽनुवर्तते । लिङ् । १ । १ । च । [अ०] । ऊर्ध्वमोहृत्तिके । ७ । १ ॥ मुहूर्तादूर्ध्वमूर्ध्वमुहूर्तस्य त्रयमूर्ध्वमोहृत्तिकम् । कालाट्ठजिनि' ठञ् । उत्तरपदवृद्धिश्च' ॥

ऊर्ध्वमोहृत्तिके लोडर्थलक्षणे वर्तमानाद् घातोविकल्पेन भविष्यत्काले 'लिङ्' चाल्लट् पक्षे लृट्पक्षे च लक्षणी भवतः ।

मुहूर्तस्य पश्चादुपाध्यायश्चेदागच्छति, उपाध्यायश्चेदागमिष्यति, आगन्ता वा अथ त्व वेदमधीष्व । मुहूर्तस्य पश्चाद्भविष्यति लिङ्पि भवतीति । वि शेष । अत्राध्ययनस्य लोडर्थस्यापाध्यायागमनं लक्षणम् ॥ ९ ॥

यहां 'विभाषा, लट्, लोडर्थलक्षण' इन पदों का अनुवर्तन है । 'ऊर्ध्वमोहृत्तिके' पद में 'कालाट्ठज्' से ठञ् तथा उत्तरपदवृद्धि होती है ॥

१. आ० सू० ७५८ ॥

२. आ० सू० ७५९ ॥

३. अ० ४ । ३ । ११ ॥

४. अस्मिन् सूत्रे निपातनान्, समास उत्तरपदवृद्धिश्चेति भावः ॥

लोडर्थ म वर्तमान धातु से [ऊर्ध्वमीहृत्तिङ्] दो घर्जा ने ऊपर जो भविष्यत्काल है उसमें विकल्प करके [णिङ्] 'निङ्' और 'नट्' हो पक्ष म 'लट्' और 'लुट्' होते हैं ॥

जैसे - मुहूर्त्तस्य पक्षमनुपाध्ययत्तदागच्छे , उपाध्यायस्योदामच्छति, उपाध्यायश्चे-
दागमिष्यति, आगन्ता वा, अथ त्वं वेदमधीष्य । मुहूर्त्त के अनन्तर भविष्यत् म णिङ् भी
हो जाता है ॥ यहां भी अध्ययनरूप लोडर्थ का लक्षण उपाध्याय का समयमान है ॥ ९ ॥

तुमुन्ण्वुलौ क्रियायां क्रियाथायाम् ॥ १० ॥

'भविष्यत्' इत्यनुवर्तते । अन्यत्सर्वं निवृत्तम् । तुमुन्ण्वुलौ । १ । २ । क्रियायाम् ।
७ । १ । क्रियार्थायाम् । ७ । १ ॥

क्रियार्थायां क्रियायामुपपदे धातोर्भविष्यत्काले तुमुन्ण्वुलौ प्रत्ययौ भवतः ॥

भोक्तुं व्रजति । पठितुं व्रजति । अत्र व्रजन-क्रिया भोजन-पठनप्रयोजनोपपद,
तत्र भुजिगठिभ्या तुमुत् । आसको व्रजति । शायको व्रजति । भोजको व्रजति । पाचको
व्रजति । अत्र व्रजनाक्रियाऽऽसनादिक्रियार्था उपपद, तत्र आसादिभ्यो धातुभ्यो ण्वुल् ॥

'ण्वुल्लुत्तृचौ' इति सूत्रेण सामान्यविहितो 'ण्वुल्' क्रियार्थायां क्रियायामुपपदेऽपि
स्यात् पुनर्वचनेनैवाज्ञाप्यते क्रियार्थायां क्रियायामुपपदे वाऽस्य रूपेण तृजादयो न
भवन्तीति । यद्यत्र ण्वुल्लिङ्गानं न स्यात्तर्हि क्रियार्थायां क्रियायां 'लट्' स्यात्, वाऽस्य रूपेण
सामान्यविहितो ण्वुल्लपि स्यात्, पुनर्वचनस्येतत् प्रयोजनं क्रियार्थायां क्रियायामुपपदे
वास्य रूपेण तृजादयो मा भूवन् ॥ १० ॥

यहां 'भविष्यति' पद का अनुवर्तन है अन्य सब पदों का निवर्तन है ॥

[क्रियायां क्रियार्थायाम्] क्रियार्थ क्रिया उपपद हो तो धातु से भविष्यत्काल में
[तुमुन्ण्वुलौ] 'तुमुन्' और 'ण्वुल्' प्रत्यय होते हैं ॥

जैसे—भोक्तुं व्रजति । पठितुं व्रजति । जाना रूप क्रिया भोजन तथा पठन के लिये
होने से क्रियार्थ क्रिया है, अतः क्रियार्थ क्रिया व्रजति के उपपद होने से 'भुज' तथा 'पठ' धातुओं से
'तुमुन्' प्रत्यय हो जाता है ॥ आसको व्रजति । शायको व्रजति । भोजको व्रजति । पाचको
व्रजति । यहां व्रजन क्रिया आसनादि क्रिया के लिये होती हुई उपपद है अतः आसादि धातुओं से
'ण्वुल्' प्रत्यय हो जाता है ॥

'ण्वुल्लुत्तृचौ' सूत्र से सामान्यविहित 'ण्वुल्' क्रियार्थक्रिया उपपद होने पर भी हो जाता,
पुनः विधान से यह जाना जाता है कि क्रियार्थक्रिया उपपद होने पर वाऽस्य रूप विधि से तृजादि
नहीं होते । यदि 'ण्वुल्' विधान न किया जाय तो भी क्रियार्थक्रिया उपपद होने पर 'लट्' और
वाऽस्य रूप विधि से सामान्य विहित 'ण्वुल्' भी हो ही जाता, पुनः विधान का यह प्रयोजन है कि
क्रियार्थक्रिया उपपद होने पर वाऽस्य रूप विधि से तृजादि न हों ॥ १० ॥

भाववचनाश्च ॥ ११ ॥

भाववचनाः । १ । ३ ॥ च । [अ०] ॥ 'क्रियायां क्रियार्थायाम्' इत्यनुवर्तते भविष्यत्काले क्रियार्थाया क्रियायामुपपदे भाववचना भाववाचकाश्च प्रत्यया भवन्ति ॥

पाकाय व्रजति । इण्ये व्रजति । पण्ये व्रजति । अत्र व्रजिक्रिया पचनाद्यर्थोपपद तत्र पनादिभ्यो भविष्यति वप्-क्तिन्ती भवन । अस्मिन् भविष्यदधिकारे वासरूपविधित्वं भवति । अतः क्रियार्थाया क्रियायामुपपदे भाववचना 'तुमुन्' बाधकः स्यात्, एवमर्थमिदमुच्यते भाववचना अति यथा रूपु ॥ ११ ॥

यहा 'क्रियायां क्रियार्थायाम्' पदो का अनुवर्तते ॥

भविष्यत्काल में क्रियार्थक्रिया उपपद हो तो [भाववचनाः] भाव-वचन अर्थात् भाववाचक प्रत्यय होने हैं ॥

जैसे—पाकाय व्रजति । इण्ये व्रजति । पण्ये व्रजति । यहा व्रजति क्रिया पचनादि के लिये होता हुई उपपद है तो पचादे से भविष्यत्काल में 'पञ्' और 'क्ति' होते हैं ॥

इस भविष्यदधिकार में वासरूपविधि नहीं होती । अतः क्रियार्थक्रिया उपपद होने पर भाववाचका का 'तुमुन्' बाधक हो जाता, इसलिये यह कहा है कि भाववाचक प्रत्यय भी हो जावे ॥ ११ ॥

अण् कर्मणि च ॥ १२ ॥

'क्रियायां क्रियार्थायाम्' इत्यनुवर्तते । अण् । १ । १ । कर्मणि । ७ । १ । च । [अ०] ॥ क्रियार्थायां क्रिया[यां] कर्मणि चोपपदे धातोर्भविष्यत्कालेऽण् प्रत्ययो भवति ॥

गोदायो व्रजति । कम्बलदायो व्रजति । गां दास्यति, कम्बलं दास्यतीति दान-क्रियार्था व्रजिक्रियोपपद तत्र ण्वुल् प्राप्नोति तस्यायमपवादेनाण् विधीयते ।

१. आ० सू० १३३१ ॥

२ अत्र भाष्यम्—भाववचनानां च यथाविहितानां प्रतिपदविध्यर्थोऽप्यमारम्भः ॥

इदानीमेव ह्युक्तं क्रियार्थायां वासरूपेण वृत्तादयो न भवन्तीति, भाववचनाश्च वृत्तादयः ॥

अ० ३ । ३ । ११ ॥

३ त्वन-ब्रह्मण क्रियार्थम् अत्र भाष्यम् इह सावे प्रत्यया भवन्तीतीयता सिद्धम् । सोऽयमेव सिद्धे सति यद्वचन-ग्रहणं करोति तस्यैतत् प्रयोजनं वाचका यथा स्पष्टीरिति । यदि च यावत् प्रकृतिस्यो येन विशेषेण सावे प्रत्यया लिहितास्ताभ्य प्रकृतिस्यस्तेन विशेषेण क्रियायामुपपदे क्रियार्थायागति भवन्ति ततोऽपि वाचकाः कृताः स्युः ॥ अ० ३ । ३ । ११ ॥ विषयोऽयमाख्यातिक दर्शित ॥

४. आ० सू० १३३२ ॥

‘कर्मण्यण्’^१ इति सामान्यविहितोऽण् क्रियार्थायां क्रियायामुपपदेऽपि स्यात् पुनर्वचन-
वाऽसरूपविधिप्रतिषेधार्थम्^२ ॥ १२ ॥

इस सूत्र में क्रियायां क्रियार्थायाम् का अनुवर्तन है ॥

[कर्मणि च] क्रियार्थक्रिया और कर्म उपपद हो तो धातु से भविष्यत्काल में [अण्]
‘अण्’ प्रत्यय होता है ॥

जैसे—गोदायो व्रजति । कम्बलदायो व्रजति । गो देगा, कम्बल देगा, इस अर्थ में
दानक्रियार्थं व्रजि-क्रिया उपपद है, यहाँ ‘ञुल्’ प्राप्त था अतः उसका उपवाद यह ‘अण्’ है ॥

‘कर्मण्यण्’ इस सूत्र से सामान्य विहित ‘अण्’ क्रियार्थक्रिया उपपद होने पर भी हो ही
जाता, पुनः ‘अण्’ का विधान वाऽसरूपविधि के प्रतिषेध के लिये है ॥ १२ ॥

लृट् शेषे च^३ ॥ १३ ॥

अत्र सर्वेषु सूत्रेषु चकारः ‘क्रियायां क्रियार्थायाम्’ इत्यधिकारस्याऽनुकर्षणार्थः ॥
लृट् । १ । १ । शेषे । ७ । १ । च । [अ०] ॥

शेषे केवले भविष्यत्काले क्रियार्थायां क्रियायामुपपदे च भविष्यति काले धातो-
लृट् प्रत्ययो भवति ॥

जैसे भविष्यत्काले—करिष्यति । हरिष्यति । पश्यति ॥ क्रियार्थायां
क्रियायामुपपदे—करिष्यामीति व्रजति । हरिष्यामीति व्रजति ॥ १३ ॥

यहाँ सब सूत्रों में चकार ‘क्रियायां क्रियार्थायाम्’ इस अधिकार के अनुकर्षण के लिये है ॥

[शेषे] शेष अर्थात् केवल भविष्यत्काल में [च] तथा क्रियार्थ क्रिया उपपद होने पर
भविष्यत्काल में धातु से [लृट्] ‘लृट्’ प्रत्यय होता है ॥

जैसे—करिष्यति । हरिष्यति । पश्यति । क्रियार्थक्रिया उपपद होने पर—करिष्या-
मीति व्रजति । हरिष्यामीति व्रजति ॥ १३ ॥

लृटः सहा^४ ॥ १४ ॥

लृटः । ६ । १ । सत् । १ । १ । वा । [अ०] ॥ क्रियार्थायां क्रियायामुपपदे
शेषे केवले भविष्यत्काले च लृट्-विहितस्तस्य स्थाने शतृ-ज्ञानची प्रत्ययो विरुत्पेन
भवति ॥

१ अ० ३ । ३ । १ ॥

२ अत्र भाष्यम्—एवं तद्भयमनेन क्रियते प्रपञ्चविषये चानिवृत्तिः, उत्सर्गविषये च
प्रतिषेधोऽपि । अ० ३ । ३ । १३ ॥

३ अ० सू० ५५ ॥

४ अ० सू० १२४३ ॥

वा०—सद्विधिनित्यमप्रथमासमानाधिकरणे^१ ॥ १ ॥

लृटः स्थाने सत्संज्ञको शतृ-ज्ञानचावप्रथमासमानाधिकरणे नित्यं भवतः ॥ पक्ष्यन्त पक्ष्य । पक्ष्यमाण पक्ष्य । इव तर्हीदानीं विभाषा ?, प्रथमासमानाधिकरणे । प्रथमासमानाधिकरणे लृटः स्थाने शतृ-ज्ञानचौ विकल्पेन भवतः । पक्ष्यन् । पक्ष्यति । पक्ष्यमाणः । पक्ष्यते । पठिष्यन् वसति । अध्येष्यमाणो वसति । अत्र अध्ययनार्था वसनक्रियोपपद तत्रापि शतृ-ज्ञानचौ भवतः ॥ १४ ॥

क्रियार्थक्रिया उपपद होने पर तथा केवल भविष्यत्काल में विहित [लृटः] 'लृट्' के स्थान में [सत्] 'शतृ, ज्ञानच्' प्रत्यय [वा] विकल्प से होते हैं ॥

वा०—सद्विधिनित्य०—लृट् के स्थान में सत्संज्ञक 'शतृ-ज्ञानच्' प्रत्यय अप्रथमासमानाधिकरण में नित्य होते हैं ॥ जैसे—पक्ष्यन् । पक्ष्यति । पक्ष्यमाणः । पक्ष्यते । पठिष्यन् । वसति । अध्येष्यमाणो वसति । यहां अध्ययनार्थ वसनक्रिया उपपद है, वहां भी 'शतृ, ज्ञानच्' हो जाते हैं ॥ १४ ॥

अनद्यतने लृट् ॥ १५ ॥

'भविष्यत्' इत्यनुवर्तते ॥ अनद्यतने । ७ । १ । लृट् । १ । १ ॥ न विद्यतेऽद्यतनमस्मिन्, तस्मिन् । अनद्यतनभविष्यत्काले घातो 'लृट्' प्रत्ययो भवति ॥ इव कर्त्ता । इवोऽध्येता । इवो भोक्ता ॥

अनद्यतनशब्दे बहुव्रीहिसमासादद्यतनानद्यतनयोर्मिश्रीभावे 'लृट्' न भवति ॥ अद्य इवो वा कार्यं भविष्यति ॥

भा०—योगविभागः कर्त्तव्यः । अनद्यतने । लृटः सत्संज्ञौ भवतः । श्वोऽग्नीनाघास्यमानेन । श्वः सोमेन पक्ष्यमाणेन । ततो लृट् । लृट् च भवत्यनद्यतने ॥

अनेन योगविभागेनानद्यतनभविष्यति शतृ-ज्ञानचावपि भवतः । अन्यथा 'लृट्' बाधकः स्यात् ॥

वा०—परिदेवने स्वस्तनीभविष्यन्त्यर्थे^२ ॥ १ ॥

पूर्वाचार्यसंज्ञया भविष्यन्ती-शब्देन 'लृट्' उच्यते । स्वस्तन्यनद्यतनभविष्यत्काले परिदेवने^३ घातो 'लृट्' प्रत्ययो भवति^४ । इयं नु कदा गन्ता यैवं पादो निदधाति ।

१. अ० ३ । ३ । १४ भा० ॥

२. आ० सू० ४७ ॥

३. अ०—३ । ३ । १५ भा० ॥

४. परिदेवनम् अनुशोचनं, विलाप, दुःखानुभवः वा । तथा च -

अव्यक्तादीनि सुतानि व्यक्तमध्यानि भारत । अव्यक्तनिधनान्येव तत्र का परिदेवता ॥

(गी० अ० २ श्लो० २८)

५. उपरे तु वातिकमिदमन्यथा व्याचक्षते ॥

अयन्तु कदाऽध्येता य एवमनभियुक्त इति । अत्र 'विभाषा कदाकक्षीः' इति लट्-लुटौ प्राप्नुतस्तत्र परिदेवनेऽनेन बाध्येते । अपरिदेवने तस्यावकाशः ॥ १५ ॥

यहां 'भविष्यति' पद का अनुवर्तन है ॥

[अनद्यतने] अनद्यतनभविष्यत्काल म धातु से [लुट्] 'लुट्' प्रत्यय होता है ॥

जैसे—इवः कर्त्ता । इवोऽध्येता । इवो भोक्ता ॥

अनद्यतन शब्द में 'नहीं है विद्यमान अद्यतन जिस में' वह अनद्यतन कहाता है, इस प्रकार बहुव्रीहिमास होने से अद्यतन तथा अनद्यतन मिले होने पर 'लुट्' नहीं होता । जैसे—अद्य भो या कार्यं भविष्यति ॥ 'अनद्यतने लुट्' इस सूत्र का योगविभाग करना चाहिये—'अनद्यतने' अनद्यतन में 'लुट्' के स्थान में 'लृट्, शानच्' होते हैं । जैसे—इवोऽग्नीना वास्यमानेन । इवः सोमेन यक्ष्यमाणेन । तदनन्तर 'लुट्' कहना चाहिये । अर्थात् अनद्यतन में 'लुट्' होता है । इस योग विभाग से अनद्यतन भविष्यत् में 'लृट्-शानच्' भी हो जाते हैं, अन्यथा 'लुट्' उनका बाधक हो जाता ॥

वा०—परिदेवने०—यहां 'भविष्यन्ती' इस पूर्वावाय्यों की संज्ञा से 'लृट्' गृहीत होता है । अनद्यतनभविष्यत्काल में परिदेवन अर्थ में धातु से 'लुट्' प्रत्यय होता है । जैसे—इयं तु कदा गन्ता यैवं पादौ निदधाति । अयं तु कदाऽध्येता य एवमनभियुक्त इति । यहां 'विभाषा कदाकक्षीः' सूत्र से 'लट्-लुट्' प्राप्त थे, परन्तु परिदेवन अर्थ में यह वार्तिक बाध लेता है, क्योंकि परिदेवन से अन्य अर्थ में 'विभाषा कदाकक्षीः' की प्राप्ति है ही ॥ १५ ॥

पदरुजविशस्पृशो घञ् ॥ १६ ॥

'भविष्यति' इति निवृत्तम् । इन उत्तरं घञादयः प्रत्ययास्त्रिषु कालेषु भवन्ति ।
पद० स्पृशः । ५ । १ । घञ् । १ । १ ॥

पद, रुज, विश, स्पृश इत्येतेभ्यो धातुभ्यो 'घञ्' प्रत्ययो भवति ॥

सामान्येन विधानात् कर्त्तरि 'घञ्' भवति । पद्यतेऽसौ पादः ।

रुजत्पसौ रोगः । विशत्यसौ वेशः ॥

वा०—स्पृश उपतापे* ॥ १ ॥

स्पृशतीति स्पर्श उपनापः, व्याधिविशेषः* । इह मा भूत्—कम्बलस्पर्शः । कम्बलस्य स्पर्शकर्त्ता अत्र 'सर्वधातुभ्योऽच्' इत्यच् प्रत्ययः ॥ १६ ॥

यहां 'भविष्यति' पद का निवर्तन है । यहां से आगे घञादि प्रत्यय तीनों कालों में होते हैं ॥

१. अ० ३ । ३ । ५ ॥

२. आ० सू० १३३३ ॥

३. अ० ३ । ३ । १६ भा० ॥ आ० का० १३३४ ॥

४. ज्वरः ॥

५. अ० ३ । १ । १३४ भा० ॥

[पद० स्पृशः] पद, रुज, विज स्पृश इन धातुओं से [घञ्] 'घञ्' प्रत्यय होता है ॥ सामान्य विधान में 'घञ्' कर्त्ता भ होता है । जैसे—पचतेऽसौ पादः । रुजन्त्यसौ रोगः । विजन्त्यसौ वेशः ।

वा०—स्पृश उपनाप्ते—स्पृशतीति स्पर्श उपतापः । व्याधिविशेषः । बहु ॥ अतः 'कम्बलस्पर्शः' यहाँ 'घञ्' नहीं गेता, किन्तु 'स्पृश' धातु से 'सर्वधातुभ्योऽच्' इग प्रत्यय से 'अच्' प्रत्यय होता है ॥ १६ ॥

सृ स्थिरे' ॥ १७ ॥

सृ । ५ । १ । स्थिरे । ७ । १ ॥ लुप्तविभक्तिको निर्देशः 'सृ' । स्थिर इति कालान्तरस्थायी पदार्थ उच्यते ॥

[सत्तर्धतो, स्थिरे कर्त्तरि 'घञ्' प्रत्ययो भवति] ॥ चन्दनसारः । आम्रसारः ॥ 'स्थिरे' इति किम्—सर्त्ता । सारकः ॥

वा०—व्याधिमत्स्यक्षलेष्विति वक्तव्यम् ॥ १ ॥

अनिमारो^१ व्याधिः^२ । विसारो मत्स्यः । बले-शालसार । खदिरसार । शालस्य खदिरस्य वा बलमुच्यते । अस्थिरार्थोऽयमारम्भः ॥ १७ ॥

'सृ' यह लुप्तविभक्तिक निर्देश है । कालान्तर में वर्तमान रहने वाले पदार्थ को स्थिर कहते हैं ।

[सृ] 'सृ' धातु से [स्थिरे] स्थिर कर्त्ता हो तो 'घञ्' प्रत्यय होता है ॥ जैसे—चन्दनसारः । आम्रसारः ॥

'स्थिरे' ग्रहण इसलिये किया है कि—सर्त्ता । सारकः । यहाँ न हो ॥

१. आ० सू० १३३५ ॥

२. आ० ३ । ३ । १७ भा० ॥ आ० वा० १३३६ ॥

३. उपसर्गस्य यङ्प्रथमनुष्ये बहुलम् (अ० ६ । ३ । १२२) इति दीर्घत्वस्य बहुलवचनात् 'अनिमारः—'अर्त्तामारो' वा ॥

४. अतिसारः—व्याधेरुत्पत्तिः—आदिकाले ऋतु यज्ञेषु पशवः समालभनीया बभूवुर्नालम्भाय प्रक्रियन्ते स्म । सतो दक्षयज्ञं प्रत्यवरकालं मनोः पुत्राणां मरिच्यन्नाभागेऽस्वाकुनृशर्पाद्यादीनां ऋतुषु पशूनामेवाऽऽनुज्ञातात् पशवः प्रोक्षयन्वापुः । अतश्च प्रत्यवरकालं पृथगेण दीर्घसत्रेण यजता पशूनामसाभाह् गतामालम्भः प्रवर्तितः । तं दृष्ट्वा व्यधिता भूतगणाः, तेषां शोषयोगादुपाकृतां गवां गौरणादीन्पावमास्मत्त्वादशस्तोपयोगाच्चोपहृताग्नीनामुपहतमनसां चात्तीत्यारः पूर्वमुत्पन्नः पृथग्भवति ॥ (च० चि० स्थान अ० १९ । गच्छ ४ ॥ तल्लक्षणन्तु—

सशम्याणां चातुरग्निं प्रवृद्धः शकुन्मूत्रो वायुनाचः प्रक्षुप्तः । सरत्यतोऽतिसारः तमाहुर्व्याधिं घोरं षड्विधं तं वदन्ति । (सु० उ० अ० ४०, एलो०—३, ४ ।)

वा०—व्याधिमत्स्य० व्याधि, मस्य, बल इत यथो म 'सृ' धातु से 'घञ्' कहना चाहिये ॥ जैसे—अतिमारो व्याधिः । अतिमारो मस्य । बले—शालसारः । खदिरसारः । शान अथवा खदिर का बल कहाया है ॥ यह वाचिक स्थिर अर्थ से भिन्न अर्थ में प्रत्यय विधान करने के लिये है ॥ १७ ॥

भावे' ॥ १८ ॥

भावे । ७ । १ ॥ भाव इति पुल्लिङ्गेनेकवचनेन निर्देशः क्रियते, स प्रातिपदिक-निर्देशो विज्ञेयः । न तु पुल्लिङ्ग एकवचनाभिधायकाः प्रत्यया भवन्ति । किन्तु त्रिषु लिङ्गेषु त्रिवचनाभिधायका घञादयः प्रत्यया भवन्ति ॥

भावे सामान्यधातुभ्यो 'घञ्' प्रत्ययो भवति ॥

पचनं पाकः । त्यजनं त्यागः । रजनं रागः । भजनं भागः ॥ 'भावे' इति सूत्रमधिक्रियते । अतोऽग्रे भावाधिकारः ॥ १८ ॥

'भावे' इस पुल्लिङ्ग तथा एकवचन निर्देश से प्रातिपदिकमात्र का निर्देश समझना चाहिये इसलिये पुल्लिङ्ग तथा एकवचन के ही अभिधायक प्रत्यय नहीं होने किन्तु तीनों लिङ्गों में तथा तीनों वचनों को कहने वाले घञादि प्रत्यय होते हैं ॥

[भावे] भाव में धातुमात्र से 'घञ्' प्रत्यय होता है ॥ जैसे—पचन पाकः । त्यजनं त्यागः । रजनं रागः । भजनं भागः । 'भावे' यह अधिकार सूत्र है अर्थात् यहाँ से आगे भाव का अधिकार है ॥ १८ ॥

अकर्त्तरि च कारके संज्ञायाम्' ॥ १९ ॥

अकर्त्तरि । ७ । १ । च । [अ०] । कारके । ७ । १ । संज्ञायाम् । ७ । १ ॥ कर्त्तरहिते कारके संज्ञायां गम्यमानायां धातो 'घञ्' प्रत्ययो भवति ॥

आवाहः । विवाहः । उद्वाहः । आहारः । विहारः । प्रासः । प्रसेवः ॥

'अकर्त्तरि' इति किम्—पक्ता । पाचकः ॥ 'संज्ञायाम्' इति किम्—दुर्लभः ॥

भा०—संज्ञाग्रहणार्थक्यं सर्वत्र घञो दर्शनात् । अमंज्ञायामपि घञ् दृश्यते । को भवता लाभो लब्धः । को भवता दायो दत्तः ॥

सर्वं स्पष्टम् ॥ १९ ॥

१. भा० सू० १३३७ ॥

२. अत्र भाष्यम्—एवमिहापि नान्तरीयकत्वान् पुल्लिङ्गेन निर्देशः क्रियते एकवचनान्तेन च । नह्यत्र निर्देशस्तत्रान् । अवश्यं कयाचिद्विभक्त्या केनचिच्च लिङ्गेन निर्देशः कर्त्तव्यः ॥ अ० ३ । १८ ॥

३. भा० सू० १३४४ ॥

[अकर्तरि च] कर्तृभिन्न [कारके] कारक म [संज्ञायाम्] संज्ञा गम्यमान हो तो धातु से 'घञ्' प्रत्यय होता है ॥

जैसे—आवाहः । विवाहः । उद्वाहः । आहारः । विहारः । प्रासः । प्रसेवः ॥ 'अकर्तरि' ग्रहण इसलिये है कि—पक्ता । पाचकः ॥ 'संज्ञायाम्' ग्रहण इसलिये है कि—दुर्लभः । यहाँ घञ् न हो ॥

संज्ञा ग्रहण अनर्थक है क्योंकि असंज्ञा में भी 'घञ्' देखा जाता है जैसे—को भवता लाभो लब्धः । को भवता दायो दत्तः ॥ १९ ॥

परिमाणाख्यायां सर्वेभ्यः' ॥ २० ॥

'अकर्तरि कारके' इत्यनुवर्तते । अग्रेऽप्यधिकारेणास्याऽनुवर्तनं भविष्यति ॥ परिमाणाख्यायाम् । ७ । १ । सर्वेभ्यः । ५ । ३ ॥ परिमाणस्येयत्तायां प्राख्या तस्याम्—सर्वेभ्यो^१ धातुभ्यः परिमाणाख्यायां सत्यां 'घञ्' प्रत्ययो भवति ॥

एकस्तण्डुलनिचायः । द्वौ शूर्पनिष्पावौ । द्वौ पाकौ । त्रयः पाकाः ॥ सर्वग्रहणम-अपोर्वाधनार्थम् । अन्यथा पुरस्तादपवादव्यायेन^२ 'अच्' प्रत्ययस्यैव बाधनं स्यात्, अपो बाधनं न स्यात् ॥

'परिमाणाख्यायाम्' इति किम्—निश्चयः । जयः । लवः । पवः ॥

वा०—घञ्नुक्रमणमभिव्यक्ष्यते^३ ॥ १ ॥

अतोऽग्रे घञ् प्रत्ययस्यानुक्रमणं विशेषविधानं त्रियते तद्-अजपोरपवादो विज्ञेयः । न तु स्त्रीप्रत्ययानाम् । तेन—एका तितोच्छ्रितः । द्वे प्रसृती इति । अत्र परिमाणाख्यायां 'क्तिन्' प्रत्ययस्य घञा बाधनं न भवति ॥ १ ॥

वा०—दारजारी कर्तरि णिषुक् च^४ ॥ २ ॥

अन्ताभ्यां दारिजारीधातुभ्यां कर्तरि 'घञ्', णिप्रत्ययस्य [च] लुभ्भवति । दारयन्तीति दाराः । जारयन्तीति जाराः ॥ २ ॥

वा०—करणे वा^५ ॥ ३ ॥

१. आ० सू० १३४४ ॥

२. अत्र भाष्यम्—प्रकृत्याश्रयो योऽपवादस्तस्य बाधनं यथा स्यात्, अर्थश्रयो योऽपवादस्तस्य बाधनं ना भूत् ॥ अ० ३ । ३ । २० ॥

३. पुरस्तादपवादो अनन्तरान् विधीन् बाधस्ते नीतरान्, इति परिभाषया ॥ (अ० ४ । १ । ५५ भा०) ॥

४. अ० ३ । ३ । २० भा० ॥

५. अ० ३ । ३ । २० भा० ॥ आ० वा० १३४५ ॥

६. अ० ३ । ३ । २० भा० ॥ आ० वा० १३४६ ॥

अथवा करणे दारजारशब्दो निपातयिनव्यो । दीर्यन्ते तैर्दाराः । जीर्यन्ति तैर्जाराः ॥ ३ ॥ २० ॥

यहां 'अकृत्तरि' तथा 'कारके' इन पदों का अनुवर्तन है । आगे भी अधिकार से इन पदों की अनुवृत्ति समझनी चाहिये ॥

[परिमाणाध्यायाम्] परिमाणाख्या मध्यमान होने पर [सर्वेभ्यः] सब धातुओं से 'घञ्' प्रत्यय होता है ॥

जैसे—एकस्तण्डुलनिचायः । द्वौ शूर्पनिष्पायो । द्वौ पाको । त्रयः पाकाः । सर्व-शब्द का ग्रहण 'अच्' तथा 'अप्' के बाधनार्थ है । अन्यथा 'पुरस्तादपवादा अनन्तरान् विधीन् बाधन्ते नोत्तरान्' इस व्याय से 'अच्' प्रत्यय का ही बाधन होता, 'अप्' का नहीं होता ॥

'परिमाणाध्यायाम्' ग्रहण इसलिये है कि—निश्चयः । जयः । लवः । पवः । यहां घञ् नहीं होता ॥

वा०—घञनुक्रमण०—यहां से आगे 'घञ्' प्रत्यय के विधान को 'अच्', 'अप्' का अपवाद समझना चाहिये, स्त्रीप्रत्ययों का नहीं, अतः एका तिलोच्छ्रिति । द्वे प्रमृती । यहां परिमाणाख्या होने पर भी 'घञ्' के द्वारा 'स्तिन्' प्रत्यय का बाधन नहीं होता ॥ १ ॥

वा०—दारजारी० - अन्त दारि, जारि धातुओं से कर्त्ता में 'घञ्' प्रत्यय होता है और रिण का लुक् हो जाता है ॥ जैसे—दार्यन्तीति दाराः । जार्यन्तीति जाराः ॥ २ ॥

वा०—करणे वा—अथवा दार-जार-शब्दों का करण में निपातन समझना चाहिये ॥ जैसे—दीर्यन्ते तैर्दाराः । जीर्यन्ते तैर्जाराः ॥ ३ ॥ २० ॥

इडश्च' ॥ २१ ॥

'एरच्' इत्यच् प्राप्तस्तस्यायमपवादः ॥ इडः । ५ । १ । च । [अ०] ॥

कर्त्तृभिन्ने कारके भावे च 'इड्' धातो 'घञ्' प्रत्ययो भवति ।

उपेत्याधीयते शिष्या यस्मादित्युपाध्यायः ॥

वा०—इडश्चेत्यपादाने स्त्रियामुपसक्त्यानं तदन्ताच्च वा डीप् ॥ १ ॥

[अपादाने कारके] स्त्रियामभिधेयायामिड् धातो 'घञ्', तदन्ताच्च विकल्पेन 'डीप्', पक्षे 'टाप्' ॥ उपाध्यायी । उपाध्याया ॥ १ ॥

वा०—अ वायुवर्णनिवृत्तेषु ॥ २ ॥

१. आ० सू० १३४७ ॥

२. अ० ३ । ३ । ५६ ॥

३. अ० ३ । ३ । २१ भा० ॥ आ० वा०—१३४८ ॥

४. अ० ३ । ३ । २१ भा० ॥ आ० वा० १३४९ ॥

शु हिंसायाभित्यस्माद्' धातो 'घञ्' प्रत्ययो भवति ॥ शारो वायुः । शारो वर्णः । गौरिवाकृतनीशारः प्रायेण शिशिरे कृशः ॥ २१ ॥

'एरच्' इस सूत्र से प्राप्त 'यच्' का यह अपवाद है ॥

कन् धिन्नकारक तथा भाव मे [इडश्च] 'इड्' धातु से 'घञ्' प्रत्यय होता है ॥ जैसे—उपेत्वाधीयते शिष्या यस्मादिन्युपाध्यायः ॥

वा० - इडश्चेत्यपा० स्त्री अभिधेय हो तो [धपादान कारक मे] 'इड्' धातु से 'घञ्' और तदन्त से विग्रह करके 'डीप्' पक्ष मे 'टाप्' होता है ॥ जैसे—उपाध्यायी । उपाध्याया ॥

वा० -शु वायुवर्ण०—शु हिंसायाम्' इस धातु से 'घञ्' प्रत्यय होता है ॥ जैसे—शारो वायु । शारो वर्ण । गौरिवाकृतनीशारः प्रायेण शिशिरे कृश ॥ २१ ॥

उपसर्गे रुवः' ॥ २२ ॥

उपसर्गान्ताद् 'अप्' प्रत्ययः प्राप्तस्तरमापवादः । उपसर्गे । ७ । १ । रुवः । ५ । १ ॥ कर्त्तृभिन्ने कारके भावे च सोपसर्गाद् 'रु' धातो 'घञ्' प्रत्ययो भवति । संरावः । विरावः । उपरावः ॥

'उपसर्गे' इति किम्—रुवः । अत्र निरूपसर्गेऽप्येव ॥ २२ ॥

उपसर्गान्ति होने से 'अप्' प्राप्त था उस का यह अपवाद है ॥

कर्त्तृभिन्न कारक और भाव मे [उपसर्गे] उपसर्ग उपपद होने पर [रुवः] 'रु' धातु से 'घञ्' प्रत्यय होता है ॥

जैसे—संरावः । विरावः । उपरावः ॥

उपसर्गे' ग्रहण हमलिये है कि—रुवः । यहां निरूपसर्ग होने से 'अप्' ही होता है ॥ २२ ॥

समि युद्रुदुवः' ॥ २३ ॥

अयमप्यप एवापवादः । समि । ७ । १ । युद्रुदुवः । ५ । १ ॥

कर्त्तृभिन्ने कारके भावे च सपूर्वेभ्यो यु, द्रु, दु उत्त्येनेभ्यो धातुभ्यो 'घञ्' प्रत्ययो भवति ॥ सयावः । सद्रावः । सदावः ॥

'समि' इति किम्—प्रयवः । विद्रवः ॥ २३ ॥

यह सूत्र भी 'अप्' का अपवाद है ॥

कर्त्तृभिन्न कारक और भाव मे [समि] नन् पूर्वक [युद्रुदुवः] यु, द्रु, दु, इन धातुओं से 'घञ्' प्रत्यय होता है ॥

जैसे—मयावः । संदावः । मंदावः ॥

‘समि’ ग्रहण इमलिये है कि—प्रयवः । विदवः ॥ २३ ॥

‘श्रिणीभुवोऽनुपसर्गो’ ॥ २४ ॥

श्रि-णीभ्यां ‘अच्’ प्राप्तो भूधातोश्च ‘अप्’, द्वयोरप्यपवादः । श्रिणीभुवः ५ । १ ।
अनुपसर्गो । ७ । १ ॥

कर्तृभिन्ने कारके भावे च श्रि, णी, भू एतेभ्य उपसर्गरहितेभ्यो ‘घञ्’ प्रत्ययो भवति ॥ श्रायः । नायः । भावः ॥

‘अनुपसर्गो’ इति किम्—विश्रयः । प्रणयः । प्रभवः । २४ ॥

श्रि, णी, धातु से ‘अच्’ तथा ‘भू’ धातु से ‘अप्’ प्राप्त था, उन दोनों का यह अपवाद है ॥ कर्तृभिन्न कारक और भाव में [अनुपसर्गो] उपसर्गरहित [श्रिणीभुवः] श्रि, णी और भू इन धातुओं से ‘घञ्’ प्रत्यय होता है ॥

जैसे—श्रायः । नायः । भावः ॥

‘अनुपसर्गो’ ग्रहण इमलिये है कि—विश्रयः । प्रणयः । प्रभवः । यहां यथाप्राप्त प्रत्यय होते हैं ॥ २४ ॥

‘वौ क्षुश्रुवः’ ॥ २५ ॥

अपोऽपवादः । वौ । ७ । १ । क्षुश्रुवः । ५ । १ ॥

कर्तृभिन्ने कारके भावे च विपूर्वाभ्यां क्षु-श्रुधातुभ्यां ‘घञ्’ प्रत्ययो भवति ॥
विक्षावः । विश्रावः ॥

‘वौ’ इति किम्—क्षवः ७ । श्रवः ॥ २५ ॥

यह सूत्र ‘अप्’ का अपवाद है ।

कर्तृभिन्न कारक और भाव में [वौ] विपूर्वक [क्षुश्रुवः] ‘क्षु’ और ‘श्रु’ धातुओं से ‘घञ्’ प्रत्यय होता है ॥

जैसे—विक्षावः । विश्रावः ॥

‘वौ’ ग्रहण इमलिये है कि—क्षवः । श्रवः ॥ यहां ‘अप्’ होता है ॥ २५ ॥

‘अवोदोनियः’ ॥ २६ ॥

अचाऽपवादः । ‘श्रिणीभुवः’ इति तत्रानुपसर्ग इति निषेधे प्राप्ते विधीयते ।
अवादोः । ७ । २ । नियः । ५ । १ ॥

कर्तृभिन्ने कारके भावे च अद-उत्-इत्युत्सर्गद्वयपूर्वात् 'नी' धातो 'घञ्' प्रत्ययो भवति । अवनायः । उभायः ॥ २६ ॥

यह 'अच्' का अपवाद है । 'त्रिणीभुव०' इस सूत्र से उत्सर्ग होने पर प्रतिषेध प्राप्त था इसलिये विधान किया ॥

कर्तृभिन्न कारक और भाव में [अवनादोः] अव, उत् ये दो उत्सर्ग पूर्व हो तो [नियः] 'नी' धातु से 'घञ्' प्रत्यय होता है ॥

जैसे—अवनायः । उभायः ॥ २६ ॥

प्रे द्रुस्तुस्रुवः ॥ २७ ॥

अपोऽपवादः । प्रे । ७ । १ । द्रुस्तुस्रुवः । ५ । १ ॥

कर्तृभिन्ने कारके भावे च प्रपूर्वभ्यो द्रु, स्तु, स्रु इत्येतेभ्यो धातुभ्यो 'घञ्' प्रत्ययो भवति ॥ प्रद्रावः । प्रस्नावः । प्रस्त्रावः ॥

• 'प्रे' इति किमर्थम्—द्रवः । स्तवः । स्रवः । अत्रोत्सर्गत्वादत्रैव भवति ॥ २७ ॥

यह 'अप्' का अपवाद है ॥

कर्तृभिन्न कारक और भाव में [प्रे] प्र-पूर्वक [द्रुस्तुस्रुवः] द्रु, स्तु, स्रु इन धातुओं से 'घञ्' प्रत्यय होता है ॥

जैसे—प्रद्रावः । प्रस्नावः । प्रस्त्रावः ॥

'प्रे' ग्रहण इत्यत्रिणे हे कि—द्रवः । स्तवः । स्रवः ॥ यहां उत्सर्ग 'अप्' ही होता है ॥ २७ ॥

निरभ्योः पूत्वोः ॥ २८ ॥

अयमपि 'अप' एवापवादः । निरभ्योः । ७ । २ । पूत्वोः । ६ । २ ॥ पू इति पूङ्-पूत्रोः सामान्येन ग्रहणम् ॥

कर्तृभिन्ने कारके भावे च निर्गभिपूर्वाभ्यां 'पू-लू' धातुभ्यां यथासह्य 'घञ्' प्रत्ययो भवति ॥ निष्पावः । अभिलावः ॥

'निरभ्योः' इति किम्—लवः । पवः ॥ २८ ॥

यह 'अप्' का अपवाद है । यहां पू, निर्देश से 'पूङ्' तथा 'पूत्र' दोनों का सामान्यग्रहण होता है ॥

कर्तृभिन्न कारक और भाव में [निरभ्योः] यथामह्य निर्-अभि-पूर्वक [पूत्वोः] 'पू' तथा 'लू' धातु से 'घञ्' प्रत्यय होता है ॥

जैसे—निष्पावः । अभिलावः ॥

‘निरभ्यो.’ ग्रहण इसलिये है कि—लवः । पवः । यहां ‘अप्’ होता है ॥ २८ ॥

उन्व्योर्ग्रः ॥ २९ ॥

ऋवर्णान्ताद्-अपोऽपवादः । उन्व्योः । ७ । २ । ग्रः । ५ । १ ॥ गृ^२ इति निगरणशब्दार्थयोर्द्वयोरेव ग्रहणम् ॥

कर्तृभिन्ने कारके भावे च उत्-नि-इत्युपसर्गद्वयपूर्वाद् ‘गृ’ धातो ‘घञ्’ प्रत्ययो भवति ॥ उद्गारः । निगारः ॥ २९ ॥

ऋवर्णान्ति होने से प्राप्त ‘अप्’ का यह अपवाद है ‘गृ निगरणे’ तथा ‘गृ शब्दे’ दोनों का ही ग्रहण है ॥

कर्तृभिन्न कारक और भाव में [उन्व्योः] उत्, नि, इन दो उपसर्ग पूर्वक [ग्रः] ‘गृ’ धातु से ‘घञ्’ प्रत्यय होता है ॥ जैसे—उद्गारः । निगारः ॥ २९ ॥

कृ धान्ये ॥ ३० ॥

‘उन्व्योः’ इत्यनुवर्तते । अप एवापवादः । कृ । १ । धान्ये । ७ । १ ॥ कृ इति लुप्तविभक्तिको^१ निर्वेशः ॥ विक्षेपायंस्य कृ^२-धातोरेव ग्रहणम् ॥

धान्येऽर्थे वर्तमानादुत्-नि-पूर्वात् ‘कृ’ धातोः कर्तृभिन्ने कारके भावे च ‘घञ्’ प्रत्ययो भवति ॥ उत्कारः । निकारः ॥

‘धान्ये’ इति किम्—भिक्षोत्करः । फलनिकरः ॥ ३० ॥

यहां ‘उन्व्योः’ पद का अनुवर्तन है । ‘अप्’ का ही अपवाद है । ‘कृ’ यह लुप्तविभक्तिक है ॥ यहां विक्षेप अर्थ वाली ‘कृ’ धातु का ग्रहण है ॥

[धान्ये] धान्य अर्थ में वर्तमान नि तथा उत् पूर्वक [कृ] ‘कृ’ धातु से कर्तृभिन्न कारक और भाव में ‘घञ्’ प्रत्यय होता है ॥

जैसे—उत्कारः । निकारः ।

‘धान्ये’ ग्रहण इसलिये है कि—भिक्षोत्करः । फलनिकरः ॥ ३० ॥

यज्ञे समि स्तुवः ॥ ३१ ॥

यज्ञे । ७ । १ । समि । ७ । १ । स्तुवः । ५ । १ ॥ यज्ञेऽभिधेये संपूर्वात् ‘स्तु’ धातोः कर्तृभिन्ने कारके ‘घञ्’ प्रत्ययो भवति ॥

संस्तुवन्ति यस्मिन् सस्तावो यज्ञः ॥

१. आ० सू० १३५७ ॥

२. धा० रुधा० १२६, धा० कृधा० २७ ॥

३. आ० सू० १३५८ ॥

४. सुपां सुसुक्पूर्वं (अ० ७ । १ । ३९) इति मुञ्जुक् ॥

५. धा० तुदा० १२५ ॥

६. आ० सू० १३५९ ॥

‘यज्ञे’ इति किम् गुरोः सम्भवः । अत्रोत्सर्गत्वादवेव भवति ॥ ३१ ॥

[यज्ञे] यज्ञ अभिधेय हो तो [सप्ति] सम्-पूर्वक [स्तुवः] ‘स्तु’ धातु से कर्तृभिन्न कारक में ‘घञ्’ प्रत्यय होता है ॥

जैसे—सस्तुवन्ति यस्मिन् संस्ताधो यज्ञः ॥

‘यज्ञे’ ग्रहण इसलिये है कि—गुरोः सम्भवः । यहां उत्सर्ग ‘अप्’ ही होता है ॥ ३१ ॥

प्रे स्त्रोऽयज्ञे ॥ ३२ ॥

ऋवर्णान्ताद् अपोऽपवादः । प्रे । ७ । १ । स्त्रः । ५ । १ । अयज्ञे । ७ । १ ॥

स्तृञ् आच्छादने—इत्यस्मात् प्रपूर्वाद् यज्ञविषयं विहाय कर्तृभिन्ने कारके भावे च ‘घञ्’ प्रत्यया भवति ॥ छन्दःप्रस्तारः । वर्णप्रस्तारः ॥

‘अयज्ञे’ इति किम्—प्रस्तरो यज्ञः ॥ ३२ ॥

ऋवर्णान्ति से प्राप्त ‘अप्’ का यह अपवाद है ।

[प्रे] प्र पूर्वक [स्त्रः] ‘स्तृञ् आच्छादने’ इस धातु से [अयज्ञे] यज्ञविषय की छोड़ कर कर्तृभिन्न कारक और भाव में ‘घञ्’ प्रत्यय होता है ॥

जैसे—छन्दःप्रस्तारः । वर्णप्रस्तारः ॥

‘अयज्ञे’ ग्रहण इसलिये है कि—प्रस्तरो यज्ञः ॥ ३२ ॥

प्रथने वावशब्दे ॥ ३३ ॥

‘अः’ इत्यनुवर्तते । प्रथने । ७ । १ । वी । ७ । १ । अशब्दे । ७ । १ ॥

विपूर्वात् ‘स्तृञ्’ धातोरशब्दे प्रथनेऽर्थेऽभिधेये कर्तृभिन्ने कारके भावे च ‘घञ्’ प्रत्ययो भवति ॥ पठस्य विस्तारः । अशस्य विस्तारः ॥

‘प्रथने’ इति किम्—तृणविस्तरः ॥ ‘वी’ इति किम्—स्तरः ॥

‘अशब्दे’ इति किम्—वाग्विस्तरः । कथनविस्तरः ॥ अत्र सर्वत्र ऋवर्णान्तादवेव भवति ॥ ३३ ॥

यहां ‘अः’ पद का अनुवर्तन है ।

[वी] वि-पूर्वक ‘स्तृञ्’ धातु से [अशब्दे] शब्दभिन्न [प्रथने] प्रथन अर्थ में कर्तृभिन्न कारक और भाव में ‘घञ्’ प्रत्यय होता है ॥

जैसे—पठस्य विस्तारः । अशस्य विस्तारः ॥

प्रथमे' ग्रहण इत्यलिये है कि—तृणविस्तरः ।। 'वो' ग्रहण इत्यलिये है कि—स्तर ।। 'अण्वे' ग्रहण इत्यलिये है कि—शक्तिस्तरः । कथनविस्तरः । यहाँ ऋकृन्त होने पे 'अप्' हो होता है ॥ ३३ ॥

छन्दोनाम्नि च' ॥ ३४ ॥

'वो—अ.' इत्यनुवर्तते । छन्दोनाम्नि । ७ । १ । च । [अ०] ॥

विपूर्वान् 'स्तृञ्' धातोश्छन्दोनाम्नि सति कर्तृभिन्ने कारके भावे च 'धञ्' प्रत्ययो भवति ।। गायत्र्यादीनां छन्दसां नाम छन्दोनाम् । विष्टारपङ्क्तिः । पङ्क्तिविशेषस्य छन्दस इय सजा । आष्टमिकेन 'छन्दोनाम्नि च' इति सूत्रेण मूर्धन्यादेशः ॥ ३४ ॥

वि-पूर्वक 'स्तृञ्' धातु से [छन्दोनाम्नि] छन्दोनाम् हो तो कर्तृभिन्न कारक और भाव में 'धञ्' प्रत्यय होता है ॥

छन्दः शब्द से गायत्र्यादि छन्द समझने चाहिये ॥

जैसे—विष्टारपङ्क्तिः ॥

पङ्क्ति छन्दविशेष का यह नाम है । 'विष्टार' इस में आष्टमिक 'छन्दोनाम्नि च' सूत्र से मूर्धन्य आदेश हो जाता है ॥ ३४ ॥

उदि ग्रहः' ॥ ३५ ॥

'ग्रहवृद्ध०' इति सामान्येन 'अप्' प्रत्ययः प्राप्तस्तस्यायमपवादः । उदि । ७ । १ । ग्रहः । ५ । १ ॥

उत्पूर्वादि 'ग्रह' धातोः कर्तृभिन्ने कारके भावे च 'धञ्' प्रत्ययो भवति । उद्ग्राहः ॥ ३५ ॥

ग्रहवृद्ध० इस सूत्र से सामान्यतया 'अप्' प्राप्त था उसका यह अपवाद है ॥

[उदि] उत्-पूर्वक [ग्रहः] 'ग्रह' धातु से कर्तृभिन्न कारक तथा भाव में 'धञ्' प्रत्यय होता है ॥ जैसे—उद्ग्राहः ॥ ३५ ॥

समि मुष्टौ' ॥ ३६ ॥

'ग्रहः' इत्यनुवर्तते । परिमाणारूपायां 'धञ्' सिद्ध एव अपरिमाणार्थोऽयमारम्भः । समि । ७ । १ । मुष्टौ । ७ । १ ॥

मुष्टौ वाच्ये संपूर्वादि 'ग्रह' धातो 'धञ्' प्रत्ययो भवति ।। मल्लरय संग्राहः । मुष्टिकस्य संग्राहः ।

वा०—उद्ग्राभनिग्राभो च छन्दमि मृगुद्यमननिपातनयो^१ ॥ १ ॥

उद्ग्राभ-निग्राभो शब्दौ स्मृगुद्यमननिपातनयोरर्थयोर्घञ् प्रत्ययान्तौ भवतः
'हृग्रहो[र्भ]रच्छन्दसि हस्य'^२ इति वार्तिकेन हकारस्य भकारात्तः ॥ ३६ ॥

यहां 'ग्रह' पद का अनुवर्तन है । परिभारणक्या में तो 'घञ्' सिद्ध है या यह सूत्र अपरि-
माणाद्यं है ॥

[मुष्टौ] मुष्टि वाच्य हो तो [समि] तप्-पूर्वक 'ग्रह' धातु से 'घञ्' प्रत्यय होगा है ॥

जैसे—मल्लस्य संग्राहः । मुष्टिकस्य संग्राहः ॥

वा०—उद्ग्राभनिग्राभो च०—उद्ग्राभ और निग्राभ शब्द स्मृक्^३ के उद्यमन और
निपातन अर्थ में 'घञ्' प्रत्ययान्त होते हैं ॥

'हृग्रहोर्भरच्छन्दसि हस्य' इस वार्तिक से हकार को 'भकार' आदेश होता है ॥ ३६ ॥

परिन्योर्नीणोद्यूताभ्रेषयोः^४ ॥ ३७ ॥

इवर्णन्तादचोऽपवादः । परिन्योः । ७ । २ । नीणोः । ६ । २ । द्यूताभ्रेषयोः ।
७ । २ । अभ्रेषो यथार्थकरणम् ॥

परिपूर्वान् 'नी' धातोर्द्यूते, निपूर्वाद्-'इण्' धातोश्चाभ्रेषेऽर्थे 'घञ्' प्रत्ययो
भवति ॥ परिणायो द्यूतः । न्यायः—पक्षपातरहित्येन कार्यकरणम् ॥ 'द्यूताभ्रेषयोः'
इति किम्—परिणयः । न्ययः । अत्रात्रैव भवति ॥ ३७ ॥

इवर्णन्ति से प्राप्त 'अच्' का अपवाद है । अभ्रेष यथार्थ करने को कहते हैं ॥

परि-पूर्वक 'नी' धातु से द्यूत अर्थ में तथा नि-पूर्वक 'इण्' धातु से अभ्रेष (यथार्थ करने)
अर्थ में 'घञ्' प्रत्यय होता है ॥

जैसे—परिणायो द्यूत । न्यायः । पक्षपात से रहित हो कर वार्थ करता ॥

'द्यूताभ्रेषयोः' सहस्र इसलिये है कि—परिणयः । न्ययः । यहां 'अच्' ही
होता है ॥ ३७ ॥

परावनुपात्यय इणः^५ ॥ ३८ ॥

परो । ७ । १ । अनुपात्यये । ७ । १ । इणः । ५ । १ ॥ अनुपात्ययो
विशेषसहचरित्वम् ॥ परिपूर्वाद् 'इण्' धातोर्नुपात्यये कर्तृभिन्ने कारके भावे च
'घञ्' प्रत्ययो भवति ॥ शब्दस्य पर्यायः । घर्मस्य पर्यायः ॥

१. अ० ३ । ३ । ३६ भा० ॥ आ० वा० १३६४ ॥

२. अ० ८ । २ । ३२ भा० ॥

३. स्मृक् यज्ञीय पात्रविशेष का नाम है जिसमें कि—यज्ञीय द्यूत डाला जाता है, दर्शपौर्ण-
मासादि के अनुष्ठान काल में विशेष क्रियाओं में उग स्मृक् को नीचे ऊपर उठाना होता है ॥

४. आ० सू० १३६६ ॥

५. आ० सू० १३६७ ॥

‘अनुपात्यये’ इति किम्—कालस्य पर्यायः ॥ ३८ ॥

[परो] परि-पूर्वक [इणः] ‘इण्’ धातु से [अनुपात्यये] अनुपात्यय (कम अर्थात् वारी) अर्थ में कर्तृभिन्न कारक और भाव में ‘घञ्’ प्रत्यय होता है ॥

जैसे—शब्दस्य पर्यायः । धर्मस्य पर्यायः ।

‘अनुपात्यये’ ग्रहण इसलिये है कि—कालस्य पर्यायः । यहाँ न हो ॥ ३८ ॥

व्युपयोः शेतेः पर्याये ॥ ३९ ॥

अचोऽपवादः । व्युपयोः । ७ । २ । शेतेः । ५ । १ । पर्याये । ७ । १ ॥

वि-उप-इत्युपसर्गद्वय पूर्वात् ‘शीङ्’ धातोः पर्याये कर्तृभिन्ने कारके भावे च ‘घञ्’ प्रत्ययो भवति ॥

तत्र विशायः । मम विशायः । तवोपशायः । ममोपशायः ॥ इदानीं तव शयनस्य समय इदानीं च मम ॥

‘पर्याये’ इति किम्—विशयः । अत्राजेव भवति ॥ ३९ ॥

यह ‘घञ्’ का अपवाद है ॥

[व्युपयोः] वि, उप, इन दो उपसर्ग पूर्वक [शेतेः] ‘शीङ्’ धातु से [पर्याये] पर्याय अर्थ में कर्तृभिन्न कारक और भाव में ‘घञ्’ प्रत्यय होता है ॥

जैसे—तव विशायः । मम विशायः । तवोपशायः । ममोपशायः । अर्थात् अब तेरे सोने का समय है और अब मेरे सोने का समय है ॥

‘पर्याये’ ग्रहण इसलिये है कि—विशयः । उपशयः । यहाँ ‘घञ्’ ही होता है ॥ ३९ ॥

हस्तादाने चेरस्तेये ॥ ४० ॥

अचोऽपवादः । हस्तादाने । ७ । १ । चेः । ५ । १ । अस्तेये । ७ । १ ॥
हस्तेनादानं ग्रहण हस्तादानं तस्मिन् । अस्तेये चौर्यरहिते हस्तादाने ‘चिञ्’ धातोः कर्तृभिन्ने कारके भावे च ‘घञ्’ प्रत्ययो भवति ॥

मुद्राप्रचायः । कार्षापणप्रचायः ॥

‘हस्तादाने’ इति किम्—गृहेऽग्न्यप्रचयं करोति ॥ ‘अस्तेये’ इति किम्—फल-प्रचयश्चौर्येण करोति ॥ ४० ॥

यह ‘घञ्’ का अपवाद है । हाथ से ग्रहण करने को हस्तादान कहते हैं ॥

[अस्तेये] अस्तेय अर्थात् चौर्यरहित [हस्तादाने] हस्तादान में [चेः] ‘चिञ्’ धातु से कर्तृभिन्न कारक और भाव में ‘घञ्’ प्रत्यय होता है ॥

जैसे—मुद्राप्रचायः । कार्षापणप्रचायः ॥

‘हस्तादाने’ ग्रहण इसलिये है कि—गृहेऽन्नप्रचयं करोति । ‘अस्तेय’ ग्रहण इसलिये है कि—फलप्रचयश्चौर्येण करोति ॥ ४० ॥

निवासचितिशरीरोपसमाधानेऽवादेशः कः ॥ ४१ ॥

‘चेः’—यनुवर्तते । निवास० नेषु । ७ । ३ । आदेः । ६ । १ । च । [अ०] ।
कः । १ । १ ॥ उपसमाधानं पुञ्जीकरणम् ॥

निवास, चित्, शरीर, उपसमाधान इत्येतेषु ‘चित्र्’ धातोः ‘घञ्’ प्रत्ययो भवति ‘चित्र्’ धातोरादेशश्चकारस्य ‘ककार’ आदेशः ॥

एषोऽस्य निकायः । निवासस्यानमित्यर्थः ॥ आकायमग्नि चिन्वोत् । अकाय ब्रह्म । शरीररहितमित्यर्थः । महान् फलनिकायः । फलममूह इत्यर्थः ॥

‘निवासादिषु’ इति किम्—चयः ॥ ४१ ॥

यहां ‘चे’ इस पद का अनुवर्तन है । उपसमाधान ममूह अर्थात् (डेर) कहाता है ॥

[निवास० नेषु] निवास, चित्, शरीर, उपसमाधान इन अर्थों में निच्’ धातु से ‘घञ्’ प्रत्यय होता है [आदेशश्च] ‘चित्र्’ के आदि चकार को [कः] ककार आदेश हो जाता है ॥

जैसे एषोऽस्य निकायः, अर्थात् निवास स्थान । आकायमग्नि चिन्वोत् । अकायं ब्रह्म । अर्थात् शरीररहित है । महान् फलनिकायः, अर्थात् फलो का डेर ॥

‘निवास० नेषु’ ग्रहण इसलिये है कि—चयः । यहा ‘घञ्’ नहीं होता ॥ ४१ ॥

सङ्घे चानौत्तराधर्ष्ये ॥ ४२ ॥

‘चेः—आदेशश्च कः’ इत्यनुवर्तते ॥ सङ्घे । ७ । १ । च । [अ०] । अनौत्तराधर्ष्ये ।
७ । ३ ॥ एकस्योपरि द्वितीयस्य रक्षणमौत्तराधर्ष्यं सस्य प्रतिषेधः । अनौत्तराधर्ष्ये
सङ्घे ‘चित्र्’ धातो ‘घञ्’ प्रत्ययो भवति, ‘चित्र्’ धातोश्चकारस्य ‘ककार’ आदेशश्च ॥
ब्राह्मणनिकायः । पण्डितनिकायः ॥ ‘अनौत्तराधर्ष्ये’ इति, किम्—[सूकरनिचयः]

[‘सङ्घे’ इति, किम्—घटनिचयः, ज्ञानकमसमुच्चयः, प्राणिविषयस्थान् सङ्घस्येह न भवति] ॥ ४२ ॥

यहां ‘चे’, आदेशश्च कः’ इन पदों का अनुवर्तन है । एक के ऊपर दूसरे को रखना अनौत्तराधर्ष्य है, उसका न होना अनौत्तराधर्ष्य कहाता है ॥

[अनौत्तराधर्ष्ये] अनौत्तराधर्ष्य (ऊपर नीचे न होने) [सङ्घे] सङ्घ अर्थ में ‘चित्र्’ धातु से ‘घञ्’ प्रत्यय होता है ‘चित्र्’ के चकार को ‘ककार’ आदेश हो जाता है ॥

जैसे—ब्राह्मणनिकायः । पण्डितनिकायः ।

१. आ० सू० १३७० ॥

२. अनुपलब्धमूलमिदम् ॥

३. आ० सू० १३७१ ॥

४. उत्तरं चाधरे चात्तगधरस्नपां भाव औत्तराधर्ष्ये ॥

‘अनौत्तराध्वर्यो’ ग्रहण इसलिये है कि—सूकरनिचयः । यहा ‘घञ्’ न हां ॥

‘सङ्घे’ ग्रहण इसलिये है कि—घटनिचयः । ज्ञानकर्मसमुच्चयः । सङ्घ के प्राणविषयक समुदाय का ग्रहण होने से यहां ‘घञ्’ न होकर ‘अप्’ हो जाता है ॥ ४२ ॥

कर्मव्यतिहारे णच् स्त्रियाम् ॥ ४३ ॥

कर्मशब्दोऽत्र क्रियावाचो ॥ कर्मव्यतिहारे । ७ । १ । १ । १ । स्त्रियाम् । ७ । १ । १ ।

कर्मणः क्रियाया व्यतिहारः परस्परकरणं तरिम्त् कर्मव्यतिहारे स्त्रियामभिधेयायां सामान्यधातोः कर्तृभिन्ने कारके भावे च ‘णच्’ प्रत्ययो भवति ॥

व्यायचोरी । व्यावचर्चो । व्यावक्रोशी* । व्यावहासी ॥ अत्र ‘णचः स्त्रियामञ्’ इति स्वार्थेञ् तदन्तान्छोप् प्रत्ययः ॥

‘कर्मव्यतिहारे’ इति किम्—उपाध्याया । ‘स्त्रियाम्’ इति किम्—व्यतिपाको वर्तते ॥ ४३ ॥

कर्म शब्द से यहां क्रिया अभिप्रेत है । क्रिया का अर्थ बदल जाता कर्मव्यतिहार कहाता है ॥

[कर्मव्यतिहारे] कर्मव्यतिहार में [स्त्रियाम्] ओ अभिधेय हां तो धातुमात्र से कर्तृभिन्न कारक तथा भाव में [णच्] ‘णच्’ प्रत्यय होता है ॥

जैसे—व्यायचोरी । व्यावचर्चो । व्यावक्रोशी । व्यावहासी ॥ ‘णचः स्त्रियामञ्’ इस सूत्र से स्वार्थ में ‘अञ्’ और तदन्त से ‘छोप्’ प्रत्यय हो जाता है ॥

कर्मव्यतिहारे’ ग्रहण इसलिये है कि—उपाध्याया ॥ ‘स्त्रियाम्’ ग्रहण इसलिये है कि—व्यतिपाको वर्तते ॥ ४३ ॥

अभिविधौ भाव इनुण् ॥ ४४ ॥

अभिविधौ । ७ । १ । भावे । ७ । १ । इनुण् । १ । १ । सर्वथा कार्यविधानमभिविधिस्तस्मिन् । अभिविधौ भावे धातोः ‘इनुण्’ प्रत्ययो भवति ॥

१. आ० सू० १३७२ ॥

२. अत्र ‘णचः स्त्रियामञ्’ (अ० ५ । ४ । १४) इत्यादिना कर्तृन् कृदन्तादेव तद्धितोत्पत्तिः प्राप्नोति, तद्वारणाय गतिकारकोपपदानां कृद्भिः सह समासवचनं प्राक्सुबुध्पत्तेः* (अ० २ । २ । १९ भा०) इत्यनया परिभाषया सुबुध्पत्तेः प्राक् समामे कृते पुनः प्रातिपदिकमज्ञायां सत्यां तद्धितोत्पत्तिर्भवति एवं साङ्कटिनमत्रापि । तथा च भाष्यम्—साङ्कटिनसु, व्यावक्रोशी । अत्र अवयवावुत्पत्तिः प्रसज्येत ‘गतिकारकोपपदानां कृद्भिः सह समासो भवति’ इति न दोषो भवति । (अ० ४ । १ । ४८ भा०) ॥

३. अ० ५ । ४ । १४ ॥

४. आ० सू० १३७३ ॥

साराविणम् । सांकूटिनम्^१ ॥ इनुणन्तात् स्वार्थेऽण् विधोयते ॥

‘अभिविधौ’ इति किम् सारावः । संकोटः ॥

भाव इत्यनुवर्त्तमाने पुनर्भावग्रहणस्य प्रयोजनम्—अभिविधौ भावे विहितातां क्तादीनामपीनुण् बाधकः स्यात् । अन्यथा ‘मध्येऽपवादाः पूर्वान् विधीन् बाधन्ते’^२ इति घञो बाधकः स्याद् वाऽस्वरूपेण क्तादयस्तु प्राप्नुवन्त्येव । ‘कृत्यल्युटो बहुलम्’^३ इति बहुलवचनाल्ल्युटो बाधनमभिविधावपि न भवति सकूटनम् ॥ ४४ ॥

[अभिविधौ] अभिविधि (अभिव्याप्ति अर्थान् क्रिया और गुणो से परिपूर्ण सम्बन्ध) अर्थ हो तो [भावे] भाव म धातु से [इनुण्] ‘इनुण्’ प्रत्यय होता है ॥

जैसे साराविणम् । साङ्कूटिनम् ॥ इनुणन्त से स्वार्थ में ‘अण्’ हो जाता है ॥

‘अभिविधौ’ ग्रहण इमनिये कि—सारावः । संकोटः ॥

‘भावे’ पद की अनुवृत्ति आ रही थी पुनः भाव-ग्रहण का यह प्रयोजन है कि—‘इनुण्’ अभिविधि अर्थ होने पर भाव में विहित क्तादि प्रत्ययों का भी बाधक हो जाय, अन्यथा ‘मध्ये-ऽपवादाः पूर्वान् विधीन् बाधन्ते नोत्तरान्’ इस नियम से ‘घञ्’ का बाधक होना, वासरूप विधि से क्तादि तो प्राप्त होने ही हैं । ‘कृत्यल्युटो बहुलम्’ इसमें बहुलवचन से ल्युट् का बाधन अभिविधि में भी नहीं होना ॥ जैसे—सकूटनम् ॥ ४४ ॥

आक्रोशेऽवन्योग्रहः^४ ॥ ४५ ॥

‘घञ्’ अनुवर्त्तते, नेनुण् । आक्रोशे । ७ । १ । अवन्योः । ७ । २ । ग्रहः । ५ । १ ॥ आक्रोशः शापः ॥

अव-नि-इत्युत्सर्ग द्वयपूर्वादाक्रोशे वर्त्तमानाद् ‘ग्रह’ धातो ‘घञ्’ प्रत्ययो भवति ॥ अवग्राहो दुष्ट ते भूयात् । निग्राहो दुष्ट ते भूयात् । विनाशस्ते स्यात् । ‘आक्रोशे’ इति किम्—अवग्रहः पदस्य । निग्रह इन्द्रियाणाम् । अत्र ‘ग्रहवृट्’^५ इत्यप् प्रत्ययः ॥ ४५ ॥

यहां ‘घञ्’ पद का अनुवर्त्तन है, इनुण् का नहीं । आक्रोश शाप को कहते हैं ॥

[अव-न्योः] अत्र, नि ये दो उत्सर्ग पूर्व होने पर [आक्रोशे] आक्रोश अर्थ गम्यमान हो तो [ग्रहः] ‘ग्रह’ धातु से ‘घञ्’ प्रत्यय होता है ॥

जैसे—अवग्रहो दुष्ट ते भूयात् । निग्राहो दुष्ट ते भूयात् ॥

‘आक्रोशे’ ग्रहण इमनिये है कि—अवग्रहः पदस्य । निग्रह इन्द्रियाणाम् । यहां ‘ग्रहवृट्’ से ‘अप्’ प्रत्यय हो जाता है ॥ ४५ ॥

१. यत्तु-आवक्रोशो’ (अ० ३ । ३ । ४३) टिप्पण्यां तदत्रापि सधेयम् ॥

२. अ० ४ । १ । ५५ आ० ॥ पा०—५२ ॥ ३. अ० ३ । ३ । ११३ ॥

४. आ० सू० १३७४ ॥

५. अ० ३ । ३ । ५८ ॥

प्रे लिप्सायाम्' ॥ ४६ ॥

'ग्रहः' इत्यनुवर्तते ॥ प्रे । ७ । १ । लिप्सायाम् । ७ । १ ॥ लब्धुमिच्छायां = लिप्सायाम्, लिप्सायां वर्तमानात् प्र-पूर्वाद् 'ग्रह' धातोः कर्तृभिन्ने कारके भावे च 'घञ्' प्रत्ययो भवति ॥

अन्नप्रग्राहेण चरति भिक्षुकः, अन्नमभीप्सुश्चरति ॥

'लिप्सायाम्' इति किम्—प्रग्रहो देवदत्तस्य ॥ ४६ ॥

यहां 'ग्रह' पद का अनुवर्तन है । प्राप्त की इच्छा लिप्सा कहाती है ॥

[लिप्सायाम्] लिप्सा अर्थ में [प्रे] प्र-पूर्वक 'ग्रह' धातु से कर्तृभिन्न कारक और भाव में 'घञ्' प्रत्यय होता है ॥

जैसे—अन्नप्रग्राहेण चरति भिक्षुक । अर्थात् अन्नप्राप्ति की अभिलाषा से घूमता है ॥

'लिप्सायाम्' ग्रहण इसलिये है कि प्रग्रहो देवदत्तस्य । यहां 'ग्रहवृद्ध०' से 'अप्' हो जाता है ॥ ४६ ॥

परो यज्ञे' ॥ ४७ ॥

ग्रह इत्यनुवर्तते । परो । ७ । १ ॥ यज्ञे । ७ । १ ॥ यज्ञेऽभिधेये परिपूर्वाद् 'ग्रह' धातोः कर्तृभिन्ने कारके भावे च 'घञ्' प्रत्ययो भवति ॥ परिग्राहो यज्ञः ॥

'यज्ञे' इति किम्—परिग्रहः ॥ ४७ ॥

यहां 'ग्रह' पद का अनुवर्तन है ॥

[यज्ञे] यज्ञ अभिधेय हो तो [परो] परि-पूर्वक 'ग्रह' धातु से कर्तृभिन्न कारक और भाव में 'घञ्' प्रत्यय होता है ॥

जैसे—परिग्राहो यज्ञः ॥

'यज्ञे' ग्रहण इसलिये है कि परिग्रहः । यहां 'अप्' होता है ॥ ४७ ॥

१. मा० सू० १३७५ ॥

२. मा० सू० १३७६ ॥

३. दशंगीर्णमासयोर्वेदिनिर्माण इदं श्रूयते—त्रिः पूर्वं परिग्राहं परिगृह्णाति त्रिचत्वारम् (कां० श० २ । २ । ३ । ११) तत्र गार्हपत्यादारभ्याहवनीयपर्यन्ता या रेखा वेदिनिर्माणार्थं क्रियते सा परिग्राहपदेनोच्यते । अयञ्चात्र विशेषः—काञ्चनशतपथे यत्र 'परिग्राह' १ । ६ । १ । ९ ॥ २ । ३ । ११ ।) पद प्रयुज्यते माध्यन्दिने शतपथे तत्रैव परिग्रह (१ । २ । ५ । १२ ॥ २ । ६ । १ । १२ ।) पद श्रूयते, अर्थस्तु स एव । तैत्तिरीये तु 'परिग्राह' एव (ब्रा० ३ । २ । ९ ।) अत्राष्टाध्यायीभाष्ये तु—तादर्थ्यात्ताच्छब्दमिति न्यायेन परिग्राहो यज्ञ इति प्रयुक्तम् ॥

नौ वृ धान्ये' ॥ ४८ ॥

ऋवर्णान्ताद्-अपोऽणवादः । नौ । ७ । १ । वृ । ५ । १ । धान्ये । ७ । १ ॥ वृ
लुप्तविभक्तिको^१ निर्देशः । 'वृ' इति निरनुबन्धकग्रहणे वृङ् वृञोः सामान्यग्रहणम् ॥

नि-पूर्वाद् 'वृञ्-वृङ्' धातोः [धान्येऽर्थे] कर्तृभिन्ने कारके भावे च 'घञ्'
प्रत्ययो भवति ॥ नीवारा ग्रीह्यः ॥

'धान्ये' इति किम्—निवरा कन्या ॥ ४८ ॥

ऋवर्णान्ति से प्राप्त 'अप्' का अपवाद है । 'वृ' यह अविभक्तिक निर्देश है, 'वृ' ऐसे निरनु-
बन्ध निर्देश से वृङ्-वृञ् दोनों का सामान्यग्रहण हो जाता है ॥

[नौ] नि पूर्वक [वृ] वृञ्, वृङ् धातु से [धान्ये] धान्य अर्थ में कर्तृभिन्न कारक
तथा भाव में 'घञ्' प्रत्यय होता है ॥

जैसे —नीवारा ग्रीह्य ॥

'धान्ये' ग्रहण इत्यन्तिमे है कि—निवरा कन्या ॥ ४८ ॥

उदि श्रयतियौतिपूद्रुवः' ॥ ४९ ॥

अजगोरपत्रादः । उदि । ७ । १ । श्रयतियौतिपूद्रुवः । ५ । १ ॥

उत्पूर्वैभ्यः श्रयत्पादिधातुभ्यः कर्तृभिन्ने कारके भावे च 'घञ्' प्रत्ययो भवति ॥
उच्छ्रायः । उद्यावः । उत्पावः । उद्दावः ॥

'उदि' इति किम्—आश्रयः । पवः । अत्राजपो भवतः ॥ ४९ ॥

यह सूत्र 'अच्' तथा 'अप्' का रूपवाद है ॥

[उदि] उत्पूर्वक [श्रयतियौतिपूद्रुवः] श्रि, यु, पू, द्रु इन धातुओं से कर्तृभिन्न कारक
तथा भाव में 'घञ्' प्रत्यय होता है ॥

जैसे —उच्छ्रायः । उद्यावः । उत्पावः । उद्दावः ॥

'उदि' ग्रहण इत्यन्तिमे है कि—आश्रय । पवः । यहाँ 'अच्' तथा 'अप्' प्रत्यय हो
जाते हैं ॥ ४९ ॥

विभाषाडि रुत्तुवोः' ॥ ५० ॥

अत्राप्तविभाषेयम् । विभाषा । [अ०] । आडि । ७ । १ । रुत्तुवोः । ६ । २ ॥

१. आ० सू० १३७७ ॥

२. सुपां सुलुक् (अ० ७ । १ । ३९) इति सुलुक् ॥

३. आ० सू० १३७८ ॥

४. आ० सू० १३७९ ॥

आङ्-पूर्वाभ्या रु-प्लु' धातुभ्या कर्तृभिन्ने कारके भावे च विकल्पेन 'घञ्' प्रत्ययो भवति ॥ आरावः । आरव । आप्लावः ॥ आप्लवः ॥ पक्ष उत्सर्गत्वादवेव भवति ॥ ५० ॥

यह सूत्र अश्राप्त विभाषा है ॥

[आङि] आङ्पूर्वक [रूप्लुवोः] रु, प्लु धातुओं से कर्तृभिन्न कारक तथा भाव में [विभाषा] विकल्प करके 'घञ्' प्रत्यय होता है ॥

जैसे—आरावः । आरवः । आप्लावः । आप्लवः । पक्ष में 'ऋदास्' [ऋदास्] में 'अप्' ही हो जाता है ॥ ५० ॥

अवे ग्रहो वर्षप्रतिबन्धे ॥ ५१ ॥

'विभाषा' इत्यनुवर्तते । अपोऽपवादः । अवे । ७ । १ । ग्रहः । ५ । १ । वर्षप्रतिबन्धे ७ । १ ॥ वर्षस्य प्राप्तप्रवाहस्य कार्यस्य प्रतिबन्धस्तस्मिन् ।

वर्षप्रतिबन्धेऽभिधेयेऽवपूर्वाद् 'ग्रह' घातोः कर्तृभिन्ने कारके भावे च विकल्पेन 'घञ्' प्रत्ययो भवति ॥ अवग्रहः । अवग्रहः ॥

'वर्षप्रतिबन्धे' इति किम्—अवग्रहः शब्दस्य । [अवग्रहः पदस्य] ॥ ५१ ॥

यहां 'विभाषा' पद का अनुवर्तन है ।

[वर्षप्रतिबन्धे] वर्षप्रतिबन्ध (समय होने पर भी वर्षा का न होना वर्ष प्रतिबन्ध कहा जाता है) अभिधेय हो तो [अवे] अव-पूर्वक [ग्रहः] 'ग्रह' धातु से कर्तृभिन्न कारक तथा भाव में विकल्प करके 'घञ्' प्रत्यय होता है ॥

जैसे—अवग्रहः । अवग्रहः ॥

'वर्षप्रतिबन्धे' ग्रहण इसलिये है कि—अवग्रहः शब्दस्य । अवग्रहः पदस्य ॥ ५१ ॥

प्रे वणिजाम् ॥ ५२ ॥

'विभाषा-ग्रह' इत्यनुवर्तते । प्रे । ७ । १ । वणिजाम् । ६ । ३ ॥

वणिकसम्बन्धे प्रत्ययार्थे सति प्र-पूर्वाद् 'ग्रहः' घातोः कर्तृभिन्ने कारके भावे च विभाषा 'घञ्' प्रत्ययो भवति ॥ तुलाप्रग्रहः^१ । तुलाप्रग्रहः ॥

'वणिजाम्' इति किम्—प्रग्रहो देवदत्तस्य ॥ ५२ ॥

यहां 'विभाषा' तथा 'ग्रह' पदों का अनुवर्तन है ॥

१. आ० सू० १३८० ॥

२. आ० सू० १३८१ ॥

३. तुला सूत्रेऽश्वादिरश्मौ प्रग्रहः प्रग्रहः पुनः ॥ (वी० कोषः, पुल्लिङ्गाध्यायः श्लो० ४९)

[वणिजाम्] वणिक् सम्बन्धी प्रत्ययाद्यं हो तो [प्रे] प्र-पूर्वक 'ग्रह' धातु से कर्त्तृभिन्न कारक तथा भाव में विभाषा 'घञ्' प्रत्यय होता है ॥

जैसे—तुलाप्रग्राहः । तुलाप्रग्रहः ॥

'वणिजाम्' ग्रहण इसलिये है कि—प्रग्रहो देवदत्तस्य ॥ ५२ ॥

रश्मो च' ॥ ५३ ॥

विभाषा, ग्रहः, प्रे इत्यनुवर्तते । रश्मो । ७ । १ । च । [अ०] ॥

रज्जुवा" वाच्ये प्रपूर्वाद् 'ग्रह' धातोर्विकल्पेन 'घञ्' प्रत्ययो भवति ॥ प्रग्रहः प्रग्रहः ॥

'रश्मो' इति किम्—प्रग्रहः ॥ ५३ ॥

यहाँ 'विभाषा', 'ग्रहः' इन पदों का अनुवर्तन है ॥

[रश्मो] रज्जुवाच्य हो तो प्र-पूर्वक 'ग्रह' धातु से विकल्प करके 'घञ्' प्रत्यय होता है ॥

जैसे—प्रग्रहः । प्रग्राहः ॥

'रश्मो' ग्रहण इसलिये है कि—प्रग्रहः ॥ ५३ ॥

वृणोतेराच्छादने' ॥ ५४ ॥

विभाषा, प्रे, इत्यनुवर्तते । वृणोतेः । ५ । १ । आच्छादने । ७ । १ ॥

आच्छादनार्थान् प्रपूर्वाद् 'वृञ्' धातोः कर्त्तृभिन्ने कारके भावे च [विभाषा] 'घञ्' प्रत्ययो भवति ॥ प्रावारः । प्रवरः ॥

'आच्छादने' इति किम्—प्रवरः ॥ ५४ ॥

यहाँ 'विभाषा' तथा 'प्रे' इन दो पदों का अनुवर्तन है ॥

[आच्छादने] आच्छादन अर्थ वाली प्र-पूर्वक [वृणोतेः] 'वृञ्' धातु से कर्त्तृभिन्न कारक तथा भाव में विकल्प करके 'घञ्' प्रत्यय होता है ॥

जैसे—प्रवारः । प्रवरः ॥

'आच्छादने' ग्रहण इसलिये है कि—प्रवरः । यहाँ 'अप्' ही होता है ॥ ५४ ॥

१. आ० सू० १३८२ ॥

२. रज्जु० शब्दोऽत्र नहि रज्जुमात्रवचन, किन्त्वश्वादि-निग्रहनिमित्तो रज्जुर्गृह्यते । तथा च प्रयोग -- 'आहमान रथिनं वि० " ..... मनः प्रग्रहमेव च । (कठ ३० -- अ० १ । वल्ली २ । म० ३)

३. आ० सू० १३८३ ॥

परौ भुवोऽवज्ञाने' ॥ ५५ ॥

‘विभाषा’ इत्यनुवर्तते । परौ । ७ । १ । भुवः । ५ । १ । अवज्ञाने । ७ । १ ॥
अवज्ञान तिरस्कारः ॥

अवज्ञाने वर्तमानान् परिपूर्वाद् ‘भू’ धातोः कर्तृभिन्ने कारके भावे च विभाषा
‘घञ्’ प्रत्ययो भवति ॥ परिभावः । परिभवः ॥

अवज्ञाने’ इति किम् — परितो भवनं परिभवः ॥ ५५ ॥

यहां ‘विभाषा’ पद का अनुवर्तन है । अवज्ञान तिरस्कार को कहते हैं ॥ [अवज्ञाने]
अवज्ञान में वर्तमान [परौ] परि-पूर्वक [भुवः] ‘भू’ धातु से कर्तृभिन्न कारक और भाव में
विकल्प करके ‘घञ्’ प्रत्यय होता है ॥ जैसे—परिभावः । परिभवः ॥

‘अवज्ञाने’ ग्रहण इसलिये है कि—परितो भवनं परिभवः । यहां ‘अप्’ हो जाता है ॥ ५५ ॥

एरच्' ॥ ५६ ॥

एः । ५ । १ । अच् । १ । १ ॥ उत्सर्गसूत्रमिदम् । सामान्यविहितस्य घञस्त्व-
पवाद एव ॥

इवर्णान्ताद् धातोः कर्तृवर्जिते कारके भावे च ‘अच्’ प्रत्ययो भवति ॥ जय ।
नयः । वयः । अयः । आश्रयः ॥

वा०—अजिघृषी भयादीनामुपसङ्गानम्^१ ॥ १ ॥

भयादिशब्दा अप्यच् प्रत्ययान्ताः स्युः । भयम् । वर्धम्^२ । कि प्रयोजनम् ?
नपुंसकलिङ्गे भावे क्तादयो मा भूवन् । घञ् स्वनेन बाध्यते । वाऽसरूपन्यायेन क्तादयः
प्राप्नुवन्त्येव तेषामपि बाधनं स्यात् ॥

वा०—कल्प्यादिभ्यः प्रतिषेधः^३ ॥ १ ॥

प्यन्तानामिवर्णान्तित्वादच् प्राप्तस्तत् प्रतिषेधे ‘घञ्’ यथा स्यात् । कल्पः । अर्थः ।
मन्त्रः ॥ २ ॥

१. आ० सू० १३८४ ॥

२. आ० सू० १३८५ ॥

३. अ० ३ । ३ । ५६ आ० ॥ आ० वा० १३८६ ॥

४. ‘वृषभो वर्धणात्’ (पस्पशाह्निके भाष्ये) इति भाष्यवचनाद् बाहुलकात् ‘त्युट्’
अपि भवति ॥

५. अ० ३ । ३ । ५६ ॥ आ० वा० १३८७ ॥

६. केचन वृत्तिकारा ष्यन्तेभ्योऽच् प्रत्ययो न भवतीत्याहुः । आपकञ्चात्र ‘उञ्छादीनाञ्च’
(अ० ६ । १ । १६०) इति सूत्रे ‘अज्ञमन्यमोगदेहाः’ इति गणसूत्रे घञन्त भक्षग्रहण वदन्ति ।
कृतः यदि भक्षयत्तपि-अच्स्यात्तहि चित्वादेवान्तोदात्तत्वे सिद्धेऽन्तोदात्तार्थं भक्षग्रहणमनर्थकं
स्यात्, तदर्थं ‘एरजप्यन्तानाम्’ (का० वृ० ६ । १ । १६० ।) इति पठन्ति । तदेतन् सर्वमयुक्तम् ।

वा०—जवसवी छन्दसि ॥ ३ ॥

अप्रान्तेऽज्विधीयते स्वरभेदार्थम् । ऊर्वोरस्तु मे जवः^१ । अय मे पञ्चौदनः सवः^२ ॥
द्वितीयतृतीयवार्त्तिकभ्यां स्वर एव विशेषः ॥ ५६ ॥

यह उत्सर्ग सूत्र है, और सामान्य 'धञ्' का तो अपवाद ही है ॥ [ए०] इवर्णान्ति धातु से कर्तृवर्जित कारक तथा भाव में [अच्] 'अच्' प्रत्यय होता है ॥

जैसे—जयः । नयः । चयः । जयः । आश्रयः ॥

वा० अज्विधी भया० - भयादि शब्दों का भी अज्विधि में उपसंख्यान करना चाहिये, अर्थात् भयादि शब्द भी 'अच्' प्रत्ययान्त होते हैं ॥ जैसे—भयम् । वर्षम् ॥ इसका प्रयोजन यह है कि—तपुसकलिङ्ग भाष्य में क्तादि प्रत्यय न हों, 'धञ्' तो 'अच्' से बाधा ही जाना है, वासरूपन्याय से स्थादि प्राप्त होते हैं, उनका भी बाधन हो जाय इसलिये 'अच्' विधि में भयादि का उपसंख्यान किया ॥

वा०—कल्पादि०—प्यन्तो के इवर्णान्ति होने से 'अच्' प्राप्त था उसको बाध कर 'धञ्' हो जाय । जैसे—कल्पः । अर्थः । मन्त्रः ॥

वा०—जवसवी०—अप्रान्ति में 'अच्' का विधान स्वरभेद के लिये है ॥ जैसे—ऊर्वोरस्तु मे जवः । अय मे पञ्चौदनः सवः ॥ द्वितीय, तृतीय वार्त्तिक से स्वर में ही भेद होता है ॥ ५६ ॥

ऋदोरप् ॥ ५७ ॥

अयमपि सामान्यविहितस्य घञ एवापवादः । ऋदोः । ५ । १ । अप् । १ । १ ।
दकारो मुखमुखार्थो न तु तपरकरणम् ॥

ऋवर्णान्तेभ्य उवर्णान्तेभ्यश्च धातुभ्यः कर्तृवर्जिते कारके भावे च 'अप्' प्रत्ययो भवति ॥

करः । गरः । स्गरः । शरः । सरः । दरः ॥ उवर्णान्तेभ्यः—रवः । लवः । यवः । पवः ॥ विशेषविहिता घञादयस्त्वस्यापवादाः ॥ ५७ ॥

भाष्ये तादृशवचनस्यानुपलब्धे । यत्तु ज्ञापकं तदपि न, चोरादिकस्य णेरनित्यत्वाद्यदा रिणर्नं भवति तदा भक्षग्रहणं सप्रयोजनं भवति, चोरादिकस्य णेरनित्यत्वञ्च 'ऋदुपधात्०' (अ० ३ । १ । ११०) इति सूत्र उक्तम् । यद्वा—कल्पादिभ्यः प्रतिषेधः इति वचनात् भक्षयतेरच् न भविष्यति ॥

१. अ० ३ । ३ । ५६ भा० ॥ आ० वा० १३८८ ॥

२. अनुपलब्धमूलमिदम् । परन्त्वन्तोदात्तो जवसवी वेदे दृश्यते—श्रेष्ठं मूर्धं संविता
(अथ० ७ । ७३ । ३) एवमन्येष्वपि । ज्वस्ते अर्वन् (अथ० ६ । ९२ । २) एवमन्यत्रापि -
ज्वेषु (ऋ० १० । ७१ । ८) ॥

३. आ० सू० १३८९ ॥

यह सूत्र भी सामान्यविहित 'घञ्' का ही अपवाद है ॥ सूत्र में ढकार उच्चारण की सुगमता के लिये है, तपर करने के लिये नहीं ॥

[ऋदो.] ऋवर्णन्ति धातुभ्यो से कर्तृवर्जित कारक और भाव में [अप्] 'अप्' प्रत्यय होता है ॥

जैसे — करः । गरः । स्मरः । शरः । सरः । दरः ॥ उवर्णन्तिभ्यः—रवः । सवः । यव । पव. । विशेषविहित घञादि तो इसके अपवाद हैं ॥ ५७ ॥

ग्रहवृहनिश्चिगमश्च' ॥ ५८ ॥

घञ्-अचोरपवाद. । ग्रह-वृ-ह-निश्चि-गमः ५ । १ । [च । अ०] ॥

ग्रह, वृ, ह, निश्चि, गम इत्येतेभ्यः [धातुभ्यः] कर्तृवर्जिते कारके भावे च 'अप्' प्रत्ययो भवति ॥ ग्रहः । वरः । दरः । निश्चयः । गमः ॥

अत्र ग्रह-गम धातुभ्यां घञ् प्राप्तः स बाध्यते । वृ हभ्यां त्वप् सिद्ध एव पुनर्ग्रहण यागरूपविधिनिवृत्त्यर्थम् । नपुंसके भावे क्तादीनां बाधनं स्यात् । कर्तृभिन्ने कारके भावे चावेव स्यात् । निष्पूर्वाच्चिघञ्-धातोरच् प्राप्तस्तस्य ग्रहणं मध्योदात्तो यथा स्यात् [इति] ।

वा०—वतिरप्योश्चोपसख्यानम् ॥ १ ॥

वतिरणिभ्यामप् प्रत्ययः स्यात् । घत्रोऽपवादः । सवक्षं संघवम् । घनऊजयं रणे रणे ॥ १ ॥

वा०—घत्रर्थे क-विधानं स्या, स्ना, पा, व्यधि, हनि, युध्यर्थम् ॥ २ ॥

घत्रर्थे कर्तृवर्जिते कारके भावे च स्थादिधातुभ्यः 'क' प्रत्ययो भवति ॥ प्रतिष्ठतेऽग्निं धान्यानीति प्रस्थः । प्रस्थे हिमवतः शृङ्गे ॥

१. आ० सू० १३९० ॥

२ अचि सति 'आपघञ्' (अ० ६ । २ । १४४) इति सूत्रेणोत्तरपदान्तोत्तत्वं प्राप्नोति, अप्यपि सति स एव स्वरः प्राप्नोति तदनर्थकं सन् आपयत्याचार्यो नाऽत्र आधादिविधिर्भक्तीति । 'गतिकारकोपपदात् कृत्' (अ० ६ । २ । १३९) इत्युत्तरपदप्रकृतिस्वरे प्रत्ययस्य पित्वात् धातु-स्वरेण मध्योदात्तो भवति ॥

तथा च भाष्यम्—एवं तर्हि सिद्धे सति यस्मिन्पूर्वाच्चिनोत्तेरपं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यो यत्तद् 'अन्तःआपघञ्क्ताजबित्रकारणम्' (अ० ६ । २ । १४४) इति तस्मिन्पूर्वाच्चिनोनेन भवतीति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् ? निश्चयः, इत्येष स्वरः सिद्धो भवति (अ० ३ । ३ । ५८ भा०) ॥

३ अ० ३ । ३ । ५८ भा० ॥ आ० वा० १३९१ ॥

४. अ० ३ । ३ । ५८ भा० ॥ आ० वा० १३९२ ॥

स्ना—प्रस्नान्त्यस्मिन्निति प्रस्नः ॥ पा—प्रपिबन्त्यस्यामिति प्रपा ॥

अधि—आविध्यन्ति तेनाविधः ॥ हनि विघ्नन्ति तस्मिन् मनांसि विघ्नः ॥
युधि—आयुध्यन्ते येन तदायुधम् ॥ अत्र 'क' प्रत्ययस्य कित्वादाकारलोपो व्यधेः
संप्रसारणं हनेरुपधालोपश्च भवति ॥ ५८ ॥

यह सूत्र 'घञ्' तथा 'अच्' का अपवाद है ॥

[ग्रह० गमः] ग्रह, वृ ह, निश्चि, गम इन धातुओं से कर्तृवर्जित कारक और भाव में 'अप्' प्रत्यय होता है ॥

जैसे—ग्रहः । वरः । दरः । निश्चयः । गमः ॥ यहां ग्रह, गम इन धातुओं से 'घञ्' प्राप्त था सो इस सूत्र से नहीं होता । वृ, ह से तो 'अप्' सिद्ध ही था, पुनर्वचन वासरूपविधि की निवृत्त्यर्थ है ॥ नपुंसकलिङ्ग भाव में तादि प्रत्ययों का बाधन हो आय, अर्थात् कर्तृभिन्न कारक और भाव में 'अप्' ही हो ॥

निश्चि—इसमें निस् पूर्वक 'धिञ्' धातु में 'अच्' प्राप्त था उसका ग्रहण मध्योदात्तम्बर के लिये किया है ॥

वा०—वशिरथ्यो०—वज तथा रण धातुओं से 'अच्' प्रत्यय हो । 'घञ्' का अपवाद है ॥ जैसे—सवश सैधवम् । धनजय रणे रणे ॥ १ ॥

वा०—घञर्थकविधान०—घञर्थ में अर्थात् कर्तृवर्जित कारक और भाव में स्थादि धातुओं से 'क' प्रत्यय होता है । जैसे—प्रतिवृत्तेऽस्मिन् घान्धानीति प्रस्थः । प्रस्थे हिमवतः शृङ्गे ।
स्ना—प्रस्नान्त्यस्मिन्निति प्रस्नः । पा—प्रपिबन्त्यस्यामिति प्रपा । अधि—आविध्यन्ति तेनाविधः । हनि—विघ्नन्ति तस्मिन् मनांसि विघ्नः । युधि—आयुध्यन्ते तेनायुधम् ॥ यहां 'क' प्रत्यय के कित् हने से आकार का लोप 'व्यध' धातु को संप्रसारण तथा 'हन्' धातु के उपधा का लोप हो जाता है ॥ ५८ ॥

उपसर्गोऽदः' ॥ ५९ ॥

उपसर्गो ७ । १ । अदः । ५ । १ ॥ घञोऽपवादः ॥ सोपसर्गाद् 'अदः' धातोः कर्तृभिन्ने कारके भावे च 'अप्' प्रत्ययो भवति ॥ प्रघसः । विघसः ॥

'उपसर्गो' इति किम्—घासः । उत्सर्गत्वाद् 'घञ्' । उभयत्र 'घञपोश्च' इति घस्लादेशः ॥ ५९ ॥

यह सूत्र 'घञ्' का अपवाद है ॥

[उपसर्गो] उपसर्ग सहित [अदः] 'अद' धातु से कर्तृभिन्न कारक और भाव में 'अप्' प्रत्यय होता है ॥

जैसे—प्रघसः । विघसः ॥

‘उपसर्गे’ ग्रहण इसलिये है कि—घासः । यहां उत्सर्ग ‘भावे’ सूत्र से ‘घञ्’ ही आता है । दोनों ही स्थानों में ‘घञपोश्च’ से ‘घस्त्व’ आदेश होता है ॥ ५९ ॥

नो ण च' ॥ ६० ॥

‘अदः’ इत्यनुवर्तते । नो । ७ । १ । एः । १ । १ । च । [अ०] ॥

निपूर्वादि ‘अद’ धातोः कर्तृभिन्ने कारके भावे च ‘णः’ प्रत्ययो भवति चाद् ‘अप्’ ॥

न्यादः । निघसः । एणक्षौ वृद्धिर्घस्त्वादेशाभावश्च ॥ ६० ॥

यहां ‘अदः’ पद का अनुवर्तन है ॥

[नो] नि-पूर्वक ‘अदः’ धातु से कर्तृभिन्न कारक और भाव में [एः] ‘ए’ प्रत्यय होता है, चकार से ‘अप्’ भी होता है ॥

जैसे—न्यादः । निघसः ॥ एण-पक्ष में वृद्धि और ‘घस्त्व’ आदेश नहीं होता है ॥ ६० ॥

व्यधजपोरनुपसर्गो' ॥ ६१ ॥

घञीऽपवादः । व्यधजपोः । ६ । २ । अनुपसर्गो । ७ । १ ॥

उपसर्गरहिताभ्यां ‘व्यध-जप’ धातुभ्यां कर्तृभिन्ने कारके भावे च ‘अप्’ प्रत्ययो भवति ॥ व्यधः । जपः ॥

‘अनुपसर्गो’ इति किम्—प्रव्याघः ॥ ६१ ॥

यह ‘घञ्’ का अपवाद है ॥

[अनुपसर्गो] उपसर्गरहित [व्यधजपोः] ‘व्यध’ तथा ‘जप’ धातु से कर्तृभिन्न कारक और भाव में ‘अप्’ प्रत्यय होता है ॥

जैसे—व्यधः । जपः ॥

‘अनुपसर्गो’ ग्रहण इसलिये है कि—प्रव्याघः ॥ ६१ ॥

स्वनहसोर्वा' ॥ ६२ ॥

अनुपसर्गो इत्यनुवर्तते । घञ एवापवादः । स्वनहसोः । ६ । २ । वा [अ०] । अप्राप्तविभाषेयम् ॥

उपसर्गरहिताभ्यां स्वन-हसधातुभ्यां कर्तृभिन्ने कारके भावे च ‘अप्’ प्रत्ययो विकल्पेन भवति पक्षौ ‘घञ्’ ॥ स्वनः । स्वानः । हसः । हासः ॥

‘अनुपसर्गो’ इति किम्—प्रस्वानः । प्रहासः ॥ ६२ ॥

यहां 'अनुपसर्गे' इस पद का अनुवर्तन है । यह 'घञ्' का अपवाद है । यह अप्राप्त-विभाषा है ॥

उपसर्गरहित [स्वनहसोः] 'स्वन' तथा 'हस' धातु से कर्तृभिन्न कारक और भाव में 'अप्' प्रत्यय [वा] विकल्प करके होता है, पक्ष में 'घञ्' होता है ॥

जैसे—स्वनः । स्वानः । हसः । हासः ॥

'अनुपसर्गे' ग्रहण इसलिये है कि—प्रस्वानः । प्रहामः ॥ ६२ ॥

यमः समुपनिविषु च' ॥ ६३ ॥

'वा' इत्यनुवर्तते । यमः । ५ । १ । समुपनिविषु । ७ । ३ । च । [अ०] ॥
घञोऽपवादः । सम्-उप-नि-वि-इत्युपसर्गचतुष्टयपूर्वाद् 'यम' धातोः कर्तृभिन्ने कारके भावे च विकल्पेन 'अप्' प्रत्ययो भवति पक्षे 'घञ्' ॥

सयमः । सयामः । उपयमः । उपयामः । नियमः । नियामः । वियमः । वियामः । ॥ ६३ ॥

यहां 'वा' इस पद का अनुवर्तन है । यह 'घञ्' का अपवाद है ॥ [समुपनिविषु, सम्-उप, नि, वि ये चार उपसर्ग पूर्व हो तो [यमः] 'यम' धातु से कर्तृभिन्न कारक और भाव में विकल्प से 'अप्' प्रत्यय होता है पक्ष में 'घञ्' ॥

जैसे—संयमः । संयामः । उपयमः । उपयामः । नियमः । नियामः । वियमः । वियामः ॥ ६३ ॥

नौ गदनदपठस्वनः' ॥ १६७ ॥

घञोऽपवादः । वा इत्यनुवर्तते । नौ । ७ । १ । गदनदपठस्वनः । ५ । १ ॥
निपूर्वभ्यो गदादिधातुभ्यः कर्तृभिन्ने कारके भावे च विकल्पेन 'अप्' प्रत्ययो भवति पक्षे 'घञ्' ॥

निगदः । निगादः । निनदः । निनादः । निपठः । निपाठः । निस्वनः । निस्वानः ॥

'नौ' इति किम्—गादः ॥ ६४ ॥

यह 'घञ्' का अपवाद है ॥ 'वा' इस पद का अनुवर्तन है ॥

[नौ] नि-पूर्वक [गद० स्वनः] गद, नद, पठ, स्वन इन धातुओं से कर्तृभिन्न कारक और भाव में विकल्प से 'अप्' प्रत्यय होता है, पक्ष में 'घञ्' ॥

जैसे—निगदः । निगादः । निनदः । निनादः । निपठः । निपाठः । निस्वनः । निस्वानः ॥

'नौ' ग्रहण इसलिये है कि—गादः । यहा 'घञ्' होता है ॥ ६४ ॥

क्वणो वीणायां च' ॥ ६५ ॥

'वा' इति नो' इति चानुवर्तते ॥ क्वण ॥ ५ ॥ १ ॥ वीणायाम् ॥ ७ ॥ १ ॥ च ।
[अ०] ॥

वीणायामभिधे[या]या निपूर्वान् [अनुपसर्गञ्च] 'क्वण' धातोः कर्तृभिन्ने
कारके भावे च विकल्पेन अण् प्रत्ययो भवति ॥ निक्वण ॥ निक्वाणः । [क्वण ।
क्वाणः वीणायां प्रक्वणः । प्रक्वाणः । उपक्वणः । उपक्वाणः ।]

'वीणायाम्' इति किम् प्रक्वाणः ॥ 'नो' इति किम् -अतिक्वाणो वर्तते
॥ ६५ ॥

यहां 'वा' तथा 'नो' इन पदों का अनुवर्तन है ॥

[वीणायाम्] वीणा अभिधेय हो तथा नि-उपसर्गपूर्वक अणवा उपसर्गरहित [क्वणः]
'क्वण' धातु से कर्तृभिन्न कारक और भाव में विकल्प करके 'अण्' प्रत्यय होता है, पक्ष में 'अण्' ॥

जैसे—निक्वणः । निक्वाणः । क्वणः । क्वाणः । वीणा में—प्रक्वणः । प्रक्वाणः ।
उपक्वणः । उपक्वाणः ॥

वीणायाम् ग्रहण इसलिये है कि—प्रक्वाणः । 'नो' ग्रहण इसलिये है कि—अतिक्वाणो
वर्तते । यहां 'अण्' हो जाता है ॥ ६५ ॥

नित्यं पणः परिमाणे' ॥ ६६ ॥

विकल्पग्रहणं निवृत्तं, नान्विति च ॥ नित्यम् । १ । १ । पणः । ५ । १ ।
परिमाणे । ७ । १ ॥ पण व्यवहारे स्तुतौ च' । परिमाणे तोलनसाधने गम्यमाने
'पण' धातोः कर्तृभिन्ने कारके भावे च नित्यम् 'अण्' प्रत्ययो भवति ॥ पणः ।
कार्षापणस्य' संज्ञा ॥

'परिमाणे' इति किम्—पाणः ॥ ६६ ॥

यहां 'वा' और 'नो' इन पदों की अनुवृत्ति नहीं आती ॥ 'पण व्यवहारे स्तुतौ च' ॥
[परिमाणे] परिमाण तोलने का साधन गम्यमान हो तो [पणः] 'पण' धातु से कर्तृभिन्न
कारक और भाव में [नित्यम्] नित्य 'अण्' प्रत्यय होता है ॥

जैसे—पणः । यह कार्षापण की संज्ञा है ॥

'परिमाण' ग्रहण इसलिये है कि—'पाणः' यहां चण् होता है ॥ ६६ ॥

१. भा० सू० १४०१ ॥

२. भा० सू० १४०२ ॥

३. धा० ऋ० ४४२ ॥

४. तात्त्रसम्बन्धी-कर्पप्रमाणे 'पणः' इत्येक 'पैसा' इति ख्यातस्य ॥

(अमरको० माहे० टी० —का० २ । वैश्ववर्च । श्लो० २८)

मूलकपण-शाकपणः—संव्यवहाराय मूलकादीनां यः परितो मुष्टिर्वध्यते तस्यैवमाश्रयानम्
इति काशिका ॥

मदोऽनुपसर्गो ॥ ६७ ॥

घञोऽपवादः । मदः । ५ । १ । अनुपसर्गो । ७ । १ ॥ उपसर्गरहितान् 'मद' धातोः कर्तृभिन्ने कारके भावे च 'अप्' प्रत्ययो भवति ॥ यौवनस्य मदः । धनस्य मदः । अहङ्कार इत्यर्थः ॥

'अनुपसर्गो' इति किमर्थम्—निमादः । उन्मादः । परिमादः ॥ अत्र घञेव ॥ ६७ ॥

यह 'घञ्' का अपवाद है ॥

[अनुपसर्गो] उपसर्गरहित [मदः] 'मद' धातु से कर्तृभिन्न कारक और भाव में 'अप्' प्रत्यय होता है ॥

जैसे—यौवनस्य मदः । धनस्य मदः । अर्थात् धन का अहङ्कार है ॥

'अनुपसर्गो' ग्रहण इसलिये कि—निमादः । उन्मादः । यहाँ 'घञ्' ही हो ॥ ६७ ॥

प्रमदसम्मदो हर्षो ॥ ६८ ॥

प्रमदसम्मदो । १ । २ । हर्षो । ७ । १ ॥ हर्षोऽभिधेये प्रमद सम्मदशब्दौ 'अप्' प्रत्ययान्तौ निपात्येते ॥ सोपसर्गत्वं निपातनम् । बालानां प्रमदः । छात्राणां सम्मदः ॥

'हर्षो' इति किम्—प्रमादः ॥ ६८ ॥

[हर्षो] हर्ष अभिधेय हो तो [प्रमद-सम्मदो] प्रमद और सम्मद शब्द 'अप्' प्रत्ययान्त निपातन हैं । पूर्वसूत्र से सोपसर्ग 'मद' धातु से 'अप्' का निषेध प्राप्त था, इस सूत्र से सोपसर्ग 'मद' का निपातन किया है ॥

जैसे—बालानां प्रमदः । छात्राणां सम्मदः ॥

हर्षो' ग्रहण इसलिये है कि—प्रमादः । यहाँ 'घञ्' हो जाता है ॥ ६८ ॥

समुदोरजः पशुषु ॥ ६९ ॥

घञोऽपवादः समुदोः । ७ । २ । अजः । ५ । १ । पशुषु । ७ । ३ ॥

पशुविषये प्रत्ययार्थे समु-उत्-इत्युपसर्गद्वयपूर्वाद् 'अज' धातोः कर्तृभिन्ने कारके भावे च 'अप्' प्रत्ययो भवति ॥

समजः पशूनाम् । समुदाय इत्यर्थः । उदजः पशूनाम्, प्रेरणामित्यर्थः ॥

'पशुषु' इति किम्—समाज आर्याणाम् । समाजो वैयाकरणानाम् । उदाजो राज्ञाम् । अत्र घञेव ॥ ६९ ॥

यह सूत्र 'घञ्' का अपवाद है ॥

[पशुषु] प्रत्ययान्त से पशुविषयक अर्थ प्रतीत हो तो [समुदोः] सम्-उत् इन दो उपसर्ग पूर्वक [अजः] 'अज' धातु से कर्तृभिन्न कारक और भाव में 'अप्' प्रत्यय होता है ॥

जैसे—समजः पशूनाम् । अर्थात् पशुओं का समुदाय ॥ उदजः पशूनाम् । पशुओं को प्रेरणा करना (हाकना) ॥

'पशुषु' ग्रहण इसलिये है कि—समाज आभ्याणाप् । समाजो वैयाकरणानाप् । उदाजो राजानाम् । यहाँ 'अप्' ही होता है ॥ ६९ ॥

अक्षेषु ग्लहः' ॥ ७० ॥

अक्षेषु । ७ । ३ । ग्लहः । ५ । १ ॥ अक्षविषये प्रत्ययार्थे 'ग्रह' धातोः 'अप्' प्रत्ययो लत्वञ्च निपात्यते ॥ अक्षस्य ग्लहः ॥

'अक्षेषु' इति किम्—ग्रहो धान्यस्य ॥ ७० ॥

[अक्षेषु] अक्षविषयक प्रत्ययार्थ हो तो [ग्लहः] 'ग्रह' धातु से 'अप्' प्रत्यय तथा लत्व निपातन से होता है ॥

जैसे—अक्षस्य ग्लहः ॥

'अक्षेषु' ग्रहण इसलिये है कि—ग्रहो धान्यस्य । यहाँ लत्व नहीं होता ॥ ७० ॥

प्रजने सत्तः' ॥ ७१ ॥

प्रजने । ७ । १ । सत्तः । ५ । १ ॥ प्रजनं प्रथमं गर्भाधानम् । प्रजने वर्तमानात् 'सृ' धातोः कर्तृभिन्ने कारके भावे च 'अप्' प्रत्ययो भवति ॥

वडवाया उपसरः । महिष्या उपसरः ॥

'प्रजने' इति किमर्थम्—गोधूमसारः । सामान्यविहितोऽपि विशेषत्वेन नियम्यते ॥ ७१ ॥

प्रजनम्—प्रथम गर्भाधारण करना ॥ [प्रजने] प्रजन अर्थ में वर्तमान [सत्तः] 'सृ' धातु से कर्तृभिन्न कारक और भाव में 'अप्' प्रत्यय होता है ॥

जैसे—वडवाया उपसरः । महिष्या उपसरः ॥

'प्रजने' ग्रहण इसलिये है कि—गोधूमसारः ॥ सामान्य विहित 'अप्' को विशेष अर्थ में नियमित किया है ॥ ७१ ॥

१. आ० सू० १४०६ ॥

२. 'ग्रहवृद्धं' (अ० ३ । ३ । ५८) इत्यादिना 'अपि' सिद्धे पुनर्वचन लत्वनिपातनार्थ-मिति भावः । येषां ग्लहि प्रकृत्यन्तरस्तेषां 'ग्लहः' प्रत्युदाहरणम् ॥

३. आ० सू० १४०७ ॥

हवः संप्रसारणं च न्यभ्युपविषु' ॥ ७२ ॥

धञाऽपवादः । ह्वः । ५ । १ । संप्रसारणम् । १ । १ । च । [अ०] । न्यभ्यु-
पविषु । ७ । ३ ॥ नि, अभि, उा, वि इत्युपसर्गचतुष्टयपूर्वात् 'ह्वेञ् स्पद्धीयां' धातोः
कर्तृभिन्ने कारके भावे च 'अप्' प्रत्ययो भवति, [ह्वेञ्] धातोश्च संप्रसारणं भवति ।

निहवः । अभिहवः । उपहवः । विहवः ॥

'न्यभ्युपविषु' इति किम्—प्रह्लायः । अत्र धञ् यथा स्यात् ॥ ७२ ॥

यह 'धञ्' का अपवाद है ॥

[न्यभ्युपविषु] नि, अभि, उा, वि इन चार उपसर्गों के पूर्व होने पर । ह्वः] 'ह्वेञ्'
धातु से कर्तृभिन्न कारक और भाव में 'अप्' प्रत्यय होना है [संप्रसारणञ्च] और 'ह्वेञ्'
धातु को संप्रसारण भी हो जाता है ।

जैसे—निहवः । अभिहवः । उपहवः । विहवः ॥

'न्यभ्युपविषु' ग्रहण इति नियम है कि—प्रह्लायः । यहाँ 'धञ्' हो जाता है ॥ ७२ ॥

आडि युद्धे' ॥ ७३ ॥

'ह्वः' इत्यनुवर्तते । [संप्रसारणञ्च] । आडि । ७ । १ । युद्धे । ७ । १ ॥
[युद्धे गम्यमाने] आङ्-पूर्वाद् 'ह्वेञ्' धातोः 'अप्' प्रत्ययो भवति संप्रसारणञ्च ॥

आह्वयन्तेऽस्मिन्नित्याहवः संग्रामः ॥ 'युद्धे' इति किम्—आह्लादः ॥ ७३ ॥

यहाँ 'ह्व' 'संप्रसारणञ्च' इन पदों का अनुवर्तन है ॥

[युद्धे] युद्ध मर्य में [आडि] आङ्-पूर्वक 'ह्वेञ्' धातु से 'अप्' प्रत्यय तथा संप्रसारण
होता है ॥

जैसे—आहवः संग्रामः ॥

'युद्धे' ग्रहण इति नियम है कि—आह्लादः । यहाँ 'धञ्' हो जाता है ॥ ७३ ॥

निपानमाहावः' ॥ ७४ ॥

निपानम् । १ । १ । आहावः । १ । १ ॥ निपिबन्त्यस्मिन् तन्निपानं जलाधारः ।
अधिकरणे' ल्युट्' ॥

१ आ० सू० १४०८ ॥

२ धा० भा० ९९३ ॥ (ख) अत्र ह्वेञः स्पद्धीयामीदृत्वात् 'स्पद्धीयाप्' इत्युक्तम्,
अन्यथा शब्दार्थस्यापि ग्रहणमभविष्यत् ॥

३. आ० सू० १४०९ ॥

४. आ० सू० १४१० ॥

‘ह्वेञ्’ धातोः ‘अप्’ प्रत्ययः सम्प्रसारणं वृद्धिश्चास्य निपानेऽभिधेये निपात्यते ॥
आहावो निपानम् । आहूयन्ते पशवो यत्र स आहावः । कूपसमीपे पश्वर्थे जलाधारो
मनुष्यैः सृज्यते तत्र पशव आहूयन्ते ॥

‘निपानम्’ इति किमर्थम्—आह्वायः । अत्र घञेव ॥ ७४ ॥

निपानम्—यहाँ करण कारक में ‘ल्युट्’ प्रत्यय निपातन है ॥

निपान जलाधार को कहते हैं जो कि कूपों के समीप पशुओं को पानी पिलाने के लिये
बनाया जाता है ॥

[निपानम्] निपान अभिधेय होने पर [आहावः] ‘ह्वेञ्’ धातु से ‘अप्’ प्रत्यय
सम्प्रसारण और वृद्धि का निपातन है ॥

जैसे—आहावो निपानम् । जहाँ पशु पानी पिलाने के लिये ले जाये जाते हैं वह ‘आहाव’
कहाता है ॥

‘निपान’ ग्रहण इसलिये है कि—आह्वायः । यहाँ ‘घञ्’ ही हो ॥ ७४ ॥

भावेऽनुपसर्गस्य ॥ ७५ ॥

अकर्तृ कारक इति निवृत्त्यर्थं भावग्रहणम् । ‘ह्वे’ इत्यनुवर्तते [सम्प्रसारणञ्च] ।
भावे । ७ । १ । अनुपसर्गस्य । ६ । १ ॥

उपसर्गरहिताद् ‘ह्वेञ्’ धातोर्भावे ‘अप्’ प्रत्ययः सम्प्रसारणञ्च भवति ॥

हवः । हवेहवे [सुहवं] शूरमिन्द्रम् ॥

‘अनुपसर्गस्य’ इति किम्—प्रह्वायः । संह्वायः । अत्र घञेव भवति ॥ ७५ ॥

यहाँ ‘ह्वे’ तथा ‘सम्प्रसारणञ्च’ इन पदों का अनुवर्तन है ॥ ‘अकर्तरि च कारके’ इस
अधिकार की निवृत्ति के लिये ‘भावे’ ग्रहण किया ॥

[अनुपसर्गस्य] उपसर्गरहित ‘ह्वेञ्’ धातु से [भावे] भाव में ‘अप्’ प्रत्यय तथा
सम्प्रसारण होता है ॥

जैसे—हवः । हवेहवे सुहवं शूरमिन्द्रम् ॥

‘अनुपसर्गस्य’ ग्रहण इसलिये है कि—प्रह्वायः । संह्वायः ॥ यहाँ ‘घञ्’ ही होता है
॥ ७५ ॥

हनश्च वधः' ॥ ७६ ॥

भावे, अनुपसर्गस्य इत्यनुवर्तते । हनः । ५ । १ । च । [अ०] । वधः । १ । १ ॥ वध इत्यादेशोऽकारान्तः ॥

उपसर्गरहिताद् 'हन' धातोर्भावे 'अप्' प्रत्ययो भवति 'हन' धातोश्च वधादेशः ॥

वधश्चौराणाम् । वधः शत्रूणाम् । कस्य वधः ॥

'भावे' इति किम्—धातः ॥ 'अनुपसर्गस्य' इति किम्—प्रधातः ॥ ७६ ॥

यहाँ 'भावे' तथा 'अनुपसर्गस्य' इन पदों का अनुवर्तन है । 'वध' यह अकारान्त आदेश होता है ॥

उपसर्गरहित [हनः] 'हन' धातु से भाव में 'अप्' प्रत्यय और 'हन' धातु को [वधः] 'वध' आदेश होता है ॥

जैसे—वधश्चौराणाम् । वधः शत्रूणाम् । कस्य वधः ॥

'भावे' का अनुवर्तन इसलिये है कि—धातः ॥ 'अनुपसर्गस्य' का अनुवर्तन इसलिये है कि—प्रधातः । यहाँ 'घञ्' ही होता है ॥ ७६ ॥

मूर्त्तौ घनः' ॥ ७७ ॥

मूर्त्तौ । ७ । १ । घनः । १ । १ ॥ मूर्त्ति, स्थूलता काठिन्यं वा ॥ मूर्त्तविभि-
धेयायां 'हन' धातोः 'अप्' प्रत्ययो घात्वादिहकारस्य च कुत्वं निपात्यते ॥

[अन्नघनः । दधिघनः ।] घनो मेघः । घनं वस्त्रम् [घनं दधि*] 'मूर्त्तौ' इति
किम्—धातः ॥ ७७ ॥

मूर्त्तिः = स्थूलता तथा कठिनता को कहते हैं ॥

[मूर्त्तौ] मूर्त्ति अभिधेय हो तो [घनः] 'हन', धातु से 'अप्' प्रत्यय तथा घात्वादि
हकार को कुत्वं का निपातन है ॥

जैसे—अन्नघनः । दधिघनः । घनो मेघः । घनं वस्त्रम् । घनं दधि ॥

'मूर्त्तौ' ग्रहण इसलिये है कि—धातः । यहाँ 'घञ्' हो जाता है ॥ ७७ ॥

१. आ० सू० १४१२ ॥

२. अत्र भाष्यम्—किमयमदन्तः, आहोस्विद् व्यञ्जनान्तः ? यदि व्यञ्जनान्तः, यधो
व्यञ्जनान्त उक्तम् । किमुक्तम् ? व्याप्यदेशे वृद्धित्वप्रतिषेध इद्विधिश्च इति । अथावन्तः, न बोधो
भवति, यथा न दोषस्तथाऽस्तु ॥ (अ० २ । ४ । ४३ आ०)

३. आ० सू० १४१३ ॥

४. घनो मेघः, घन वस्त्रम्, घन दधि-इत्याद्युदाहरणं गुणशब्देन गुणी शृण्यत इति बोध्यम् ।
घन वस्त्रम्-इत्यत्र तु सघनशब्दस्यापि व्यवहारो दृश्यते, अयं वाच्यशब्दः 'सङ्घर्षः' इति शब्दो
भाषायामपि दृश्यते ॥

अन्तर्घनो देशे' ॥ ७८ ॥

अन्तर्घनः । १ । १ । देशे । ७ । १ ॥ देशेऽभिधेयेऽन्तः पूर्वादि 'हन' धातोः 'अप्' प्रत्ययः, आदेशश्च कुत्वं निपात्यते ॥

अन्तर्घनो' देशः । देशविशेषस्य' सज्ञा ॥ 'देशे' इति किम्—अन्तर्घातः ॥ ७८ ॥

[देशे] देश अभिधेय हो तो [अन्तर्घनः] अन्त-पूर्वक 'हन' धातु से 'अप्' प्रत्यय तथा धात्वादि को कुत्वं का निपातन है ॥

जैसे—अन्तर्घनो देश ॥ यह किसी देश का नाम है ॥

'देशे' ग्रहण इसलिये है कि—अन्तर्घातः ॥ ७८ ॥

अगारैकदेशे प्रघणः प्रघाणश्च' ॥ ७९ ॥

अगारैकदेशे । ७ । १ । प्रघणः । १ । १ । प्रघाणः । १ । १ ॥ च । [घ०] ॥
अगारस्य स्थानस्यैकदेशोऽवयवः [अगारैकदेशः] ॥

अगारैकदेशे प्रघण-प्रघाण इत्येती शब्दौ 'हन' धातोः 'अप्' प्रत्ययान्तौ कृतकुत्वं-
णात्वी च निपात्येते ॥ प्रघणः' । प्रघाणः ॥

'अगारैकदेशे' इति किम्—प्रघातोऽन्यत्र ॥ ७९ ॥

[अगारैकदेशे] अगार अर्थात् गृह का एक देश अभिधेय हो तो 'हन' धातु से [प्रघणः
प्रघाणश्च] प्रघण और प्रघाण ये शब्द 'अप्' प्रत्ययान्त तथा धात्वादि को कुत्वं तथा एकारादेश
किये हुए निपातित हैं ॥

जैसे—प्रघणः । प्रघाणः ॥

'अगारैकदेशे' ग्रहण इसलिये है कि—अन्यत्र 'प्रघातः' ही हो ॥ ७९ ॥

उद्धनोऽत्याधानम्' ॥ ८० ॥

उद्धनः । १ । १ । अत्याधानम् । १ । १ ॥ अत्यन्तमाधीयन्तेऽस्मिन्नित्यत्या-
धानम् । उत्पूर्वादि 'हन' धातोः 'अप्' प्रत्यय आदेशश्च कुत्वं निपात्यतेऽत्याधाने वाच्ये ॥

उद्धनः । यस्मिन्काष्ठेऽन्यानि काष्ठानि स्थापयित्वा तक्षकास्तक्षन्ति स उच्यते
उद्धनः ॥ उद्धातोऽन्यत्र ॥ ८० ॥

१. आ० सू० १४१४ ॥

२. अन्ये एकारं पठन्ति—अन्तर्घणो देश इति ॥

३. द्वारमतिक्रम्य यः सावकाशः प्रदेशं सोऽन्तर्घनः । तस्यैव 'आज्जन' इत्यपभ्रंशो भाषायाम्
वाहीकेषु देशविशेष इति केचित् ॥

४. आ० सू० १४१५ ॥

५. द्वारप्रकोष्ठाद् बहिर्द्वाराग्रवर्तिचतुष्कस्य, 'चतूतरा' इति क्वातस्य ॥

६. आ० सू० १४१६ ॥

[उद्धनः] उत्-पूर्वक 'हन' धातु से 'अप्' प्रत्यय और आदि को कृत्व निपातन है [अत्याधाने] अत्याधान वाच्य हो तो ॥

जैसे—उद्धनः । जिस काष्ठ पर बटिक (बटई) लोग काष्ठ को रख कर छीलने हैं वह काष्ठ उद्धन कहाता है ॥

'अत्याधाने' ग्रहण इसलिये है कि—अपघातः ही होगा ॥ ८० ॥

अपघनोऽङ्गम् ॥ ८१ ॥

अपघनः । १ । १ । अङ्गम् । १ । १ ॥ अङ्गशब्दोऽत्रावयववाची तेन हस्तादयः शरीरावयवा गृह्यन्ते ॥

अप-पूर्वादि 'हन' धातोः 'अप्' प्रत्यय आदेश कृत्वमवयवाऽभिधेये निपात्यते ॥ [अपहन्यतेऽनेनेति, अपघनः, पाणिः पादो वा] ॥

'अङ्गम्' इति किम्—अपघातोऽन्यत्र ॥ ८१ ॥

अङ्ग शब्द सामान्य अवयव वाची होता हुआ यहाँ हाथ पैर का वाची है ॥

[अङ्गम्] हाथ-पैर आदि अवयव अभिधेय हो तो [अपघनः] अपपूर्वक 'हन' धातु से 'अप्' प्रत्यय तथा आदि को कृत्व निपातन से होता है ॥

जैसे—अपघनः पाणिः पादो वा ॥

'अङ्गम्' ग्रहण इसलिये है कि—अपघातः वहाँ नहीं होता ॥ ८१ ॥

करणेऽयोविद्रुषु ॥ ८२ ॥

'हनश्च वधः' इत्यस्माद् 'हनः' इत्यनुवर्तते ॥ करणे । ७ । १ । अयोविद्रुषु । ७ । ३ ॥ अयस्, वि, द्रु इति शब्दत्रयोपपदाद् 'हन' धातोः करणकारके 'अप्' प्रत्ययो भवति 'हन' धातोश्च घनादेशः ॥

अयो हन्यतेऽनेनायोघनः । विघनः । द्रुघणः ॥ विशब्देनात्रोपसर्गस्य ग्रहणं नास्ति किन्तु पक्षिवाचिनः ॥ द्रुघणः कुद्दाल उच्यते । 'पूर्वपदात् संज्ञायामगः' इति शास्त्रम् ॥ ८२ ॥

'हनश्च वधः' इस सूत्र से 'हन' का अनुवर्तन है ॥

१. आ० सू० १४१७ ॥

२. आ० सू० १४१८ ॥

३. अ० ३ । ३ । ७६ ॥

४. 'द्रुघणो द्रुममयो घन' इति निरु० प्र० ९ ख० २३ ॥ (ख) द्रुघुणं क्षयानम् ।

ऋ० १० । १०२ । ९ ॥

५. अ० ८ । ४ । ३ ॥

[अयोविद्रुषु] अयम्, वि, द्र ये तीन शब्द उपपद हों तो 'हन' धातु से [करणे] करणकारक में 'अप्' प्रत्यय तथा 'हन' धातु को घनादेश होता है ॥

जैसे—अयोघनः । विघनः । द्रुघणः ॥ यहा वि-शब्द पक्षी वाची है, उपसर्ग नहीं । द्रुघण कुहाल (कुठार या कुल्हाड़ी) का नाम है । 'पूर्वपदात् संज्ञायामगः' सूत्र से एत्व हो जाता है ॥ ८२ ॥

स्तम्बे क च' ॥ ८३ ॥

'हनः, करणे' इत्यनुवर्तते । स्तम्बे । ७ । १ । क । १ । १ । व । [अ०] ॥
चकारोऽबनुकर्षणार्थः ॥

स्तम्बपूर्वाद् 'हन' धातोः करणे कारके 'क' प्रत्ययश्चाद् 'अप्' च भवति, सत्राप्-सन्नियोगे घनादेशश्च ॥

स्तम्बघनः । स्तम्बघनः । स्तम्बघना । स्तम्बघना ॥

'करणे' इति किम्—स्तम्बघातः ॥ ८३ ॥

यहा 'हनः', 'करणे' पदों का अनुवर्तन है ॥ चकार 'अप्' प्रत्यय का अनुकर्षक है ॥

[स्तम्बे] स्तम्ब-पूर्वक 'हन' धातु से करणकारक में [क] 'क' प्रत्यय [च] धीरे 'अप्' प्रत्यय भी होता है, 'अप्' प्रत्यय के साथ 'घन' आदेश भी हो जाता है ॥

जैसे—स्तम्बघनः । स्तम्बघनः । स्तम्बघना । स्तम्बघना ॥

'करण' ग्रहण इसलिये है कि—स्तम्बघातः । यहा 'घन्' होता है ॥ ८३ ॥

परौ घः' ॥ ८४ ॥

'करणे-हनः' इत्यनुवर्तते । परौ । ७ । १ । घः । १ । १ ॥

परिपूर्वाद् 'हन' धातोः करणकारके 'अप्' प्रत्ययो भवति 'हन' धातोश्च 'घ' इत्यादेशः ॥

परिघः । पलिघः ॥ 'परेश्च घाङ्कयोरिति' विभाषा लत्वम्, परिहृयतेऽनेनेति विग्रहः ॥

'करणे' इति किम्—परिघातः ॥ ८४ ॥

यहां 'करणे, हनः' पदों का अनुवर्तन है ॥

[परौ] परि-पूर्वक 'हन' धातु से करणकारक में 'अप्' प्रत्यय होता है, 'हन' धातु को [घः] 'घ' यह आदेश हो जाता है ॥

जैसे—परिघः । पलिघः ॥ 'परेश्च घाङ्कयोः' सूत्र से विकल्प करके लत्व हो जाता है ॥

‘करणे’ ग्रहण इसलिये है कि—परिघातः । यहां ‘घञ्’ हो जाता है ॥ ८४ ॥

उपघ्न आश्रये ॥ ८५ ॥

उपघ्नः । १ । १ । आश्रये । ७ । १ ॥ उपपूर्वादि ‘हन्’ घातोः ‘अप्’ प्रत्यय उपघालोपश्च आश्रयेऽभिधेये निपात्यते ॥

आश्रय-शब्द आधारवाची । पर्वतोपघ्नः । ग्रामोपघ्नः ॥ उपघातोऽन्यत्र ॥ ८५ ॥

[आश्रये] आधार अभिधेय हो तो [उपघ्नः] उप-पूर्वक ‘हन्’ धातु से ‘अप्’ प्रत्यय, उपघा का लोप निपातन है ॥

जैसे—पर्वतोपघ्नः । ग्रामोपघ्नः ॥ अन्यत्र ‘उपघातः’ होता है ॥ ८५ ॥

संघोद्धौ गणप्रशंसयोः ॥ ८६ ॥

संघोद्धौ । १ । २ । गणप्रशंसयोः । ७ । २ ॥ गणप्रशंसयोरभिधेययोः समुत्पूर्वादि ‘हन्’ घातोः ‘अप्’ प्रत्ययो घादेश[ष्टिलोप]श्च निपात्यते ॥

सङ्घः पशूनाम् । उद्धौ मनुष्यः, प्रशंसायोग्य इत्यर्थः ॥

‘गणप्रशंसयोः’ इति किम्—[सङ्घातः] । उद्धात इत्यन्यत्र ॥ ८६ ॥

[गणप्रशंसयोः] गण (समुदाय) और प्रशंसा अभिधेय हो तो [सङ्घोद्धौ] सम् और उत्पूर्वक ‘हन्’ धातु से ‘अप्’ प्रत्यय, ‘हन्’ के हकार को ‘घ’ आदेश और ष्टिलोप निपातन से हो जाते हैं ॥

जैसे—सङ्घः पशूनाम् । पशुओं का समूह ॥ उद्धौ मनुष्य । अर्थात् प्रशंसा योग्य मनुष्य है ॥

‘गणप्रशंसयोः’ ग्रहण इसलिये है कि—अन्यत्र ‘सङ्घातः’ । ‘उद्धातः’ ऐसा ही हो ॥ ८६ ॥

निघो निमितम् ॥ ८७ ॥

निघः । १ । १ । निमितम् । १ । १ ॥ निरन्तरं मितं तुलितं निमितम् ॥ निमित्तेऽभिधेये निघ इति निपूर्वादि ‘हन्’ घातोः ‘अप्’ प्रत्ययो घादेशश्च निपात्यते ॥ निघो गोधूमः । निघाः शालयः । निघा* वृक्षाः ॥

‘निमितम्’ इति किम्—निघात इत्यन्यत्र ॥ ८७ ॥

[निमितम्] सब प्रकार से जो मित (परिपूर्णता को प्राप्त) अभिधेय हो तो [निघः] ‘निघ’ इस पद में नि-पूर्वक ‘हन्’ धातु से ‘अप्’ प्रत्यय और हकार को ‘घ’ आदेश निपातन से हो जाते हैं ॥

जैसे—निघो मोघुमः । निघाः मालयः । निघा वृक्षाः ॥

‘निमितम्’ ग्रहण इसलिये है कि—अन्यत्र ‘निघातः’ यहां ‘घन्’ होता है ॥ ८७ ॥

ड्वितः क्त्रः ॥ ८८ ॥

ड्वितः । ५ । १ । क्त्रः । १ । १ ॥ दु इद्यस्य स ड्वित् तस्मात् । ड्वितो धातोः कर्त्तृभिन्ने कारके भावे च ‘क्त्रः’ प्रत्ययो भवति ॥

कृत्रिमम् । पक्त्रिमम् । ‘क्त्रेर्मम् नित्यम्’ इति वचनात् केवलस्य ‘क्त्र’ प्रत्ययान्तस्य प्रयोगो न भवति । वासरूपन्यायेन घञादयः प्रत्यया अपि भवन्ति । कित्वाद् गुणप्रतिषेधः सम्प्रसारणश्च ॥ ८८ ॥

[ड्वितः] दु इत् है जिन धातुओं का उन से कर्त्तृभिन्न कारक और भाव में [क्त्रः] ‘क्त्रः’ प्रत्यय होता है ॥

जैसे—कृत्रिमम् । पक्त्रिमम् ॥ ‘क्त्रेर्मम् नित्यम्’ इस सूत्र से केवल ‘क्त्र-प्रत्ययान्त’ का प्रयोग नहीं होता ॥ वासरूपन्याय से घञादि प्रत्यय भी होते हैं ॥ प्रत्यय के कित् होने से गुण का प्रतिषेध और सम्प्रसारण हो जाता है ॥ ८८ ॥

ट्वितोऽथुच् ॥ ८९ ॥

ट्वितो । ५ । १ । अथुच् । १ । १ ॥ दु इद्यस्य तस्मात् । ट्वितो धातोः कर्त्तृभिन्ने कारके भावे च ‘अथुच्’ प्रत्ययो भवति ॥

दुवेष्टु—वेपथुः^१ । दुष्प्रोक्षि—क्ष्वयथुः । वासरूपेण घञादयोऽपि ॥ ८९ ॥

[ट्वितः] दु इत् है जिन धातुओं का उनसे कर्त्तृभिन्न कारक और भाव में [अथुच्] ‘अथुच्’ प्रत्यय होता है ॥

जैसे—दुवेष्टु—वेपथुः । दुष्प्रोक्षि—क्ष्वयथुः । वासरूपविधि से घञादि भी हो जाते हैं ॥ ८९ ॥

यजयाचयतविच्छप्रच्छरक्षो नङ् ॥ ९० ॥

यज० रक्षः । ५ । १ । नङ् । १ । १ ॥ यज, याच, यत, विच्छ, प्रच्छ, रक्ष इत्येतेभ्यो धातुभ्यः कर्त्तृभिन्ने कारके भावे च ‘नङ्’ प्रत्ययो भवति ॥

१. आ० सू० १४२५ ॥

२. अ० ४ । ४ । २० ॥

३. आ० सू० १४२६ ॥

४. वेपथुश्च शरीरे मे रोमहर्षश्च जायते ॥ गी० अ० १ । श्लो० २९ ॥

५. आ० सू० १४२७ ॥

यज्ञः । याज्ञा । यत्नः । विज्ञः । प्रज्ञः । रक्षणः ॥ नङो क्त्वाद् विज्ञ इत्यत्र गुणःप्रतिषिध्यते । प्रज्ञ इत्यत्र क्त्वात् सम्प्रसारणं प्राप्तं तत् 'प्रज्ञे चासन्नकाले' इति ज्ञापकान्निवार्यते । यज्ञादिभ्यो वासरूपत्वाद् घञादयोऽपि भवन्ति ॥ ६० ॥

[यज्ञ० रक्षः] यज, याच, यत्, विच्छ, प्रच्छ, रक्ष इन् धातुभ्यो से कर्तृभिन्न कारक और भाव मे [नङ्] 'नङ्' प्रत्यय होता है ॥

जैसे—यज्ञः । याज्ञा । यत्नः । विज्ञः । प्रज्ञः । रक्षणः ॥ 'नङ्' प्रत्यय के क्त्वा होने से 'विज्ञ' इस में गुण नहीं होता ॥ 'प्रज्ञ' इस में क्त्वा होने से सम्प्रसारण प्राप्त था वह 'प्रज्ञे चासन्नकाले' इस ज्ञापक से नहीं होता, यज्ञादि में वासरूपविधि से घञादि भी हो जाते हैं ॥ ६० ॥

स्वप्नो नन् ॥ ६१ ॥

सम्प्रसारणनिवारणाय नित्स्वरसिद्धयर्थञ्च पृथग्ग्रहणम् ॥ स्वपः । ५ । १ । नन् । १ । १ ॥ 'स्वप' धातोः कर्तृभिन्ने कारके भावे च 'नन्' प्रत्ययो भवति ॥ स्वप्नः ॥ ६१ ॥

सम्प्रसारण की निवृत्ति के लिये तथा नित् स्वर के लिये पृथक् ग्रहण है ॥

[स्वपः] 'स्वप' धातु से कर्तृभिन्न कारक और भाव मे [नन्] 'नन्' प्रत्यय होता है ॥ जैसे—स्वप्नः ॥ ६१ ॥

उपसर्गो धोः किः ॥ ६२ ॥

उपसर्गो । ७ । १ । धोः । ५ । १ । किः । १ । १ ॥ 'दाधाध्वदाप्' इति घुसंज्ञा कृता तस्या इदानीं कार्यमुच्यते ॥

सोपसर्गादि घुसञ्जकाद् धातोः कर्तृभिन्ने कारके भावे च 'किः' प्रत्ययो भवति ॥ विधिः । निधिः । प्रतिनिधिः । प्रदिः । अन्तद्धि ५ । केः कित्वादाकारलोपः ॥ ६२ ॥

'दाधा ध्वदाप्' इस सूत्र से 'धु' सज्ञा कही है अब उस सज्ञा का कार्य कहते हैं ॥

[उपसर्गो] उपसर्गपूर्वक [धोः] घुसञ्जक धातुभ्यो से कर्तृभिन्न कारक और भाव मे [किः] 'कि' प्रत्यय होता है ॥

१. अ० ३ । २ । ११७ ॥

२. आ० सू० १४२८ ॥

३. आ० सू० १४२९ ॥

४. अ० १ । १ । २० ॥

५. अन्त शब्दस्याऽनुपसर्गोऽपि अन्तर्धो धेनाऽऽज्ञानमिच्छति' (अ० १ । ४ । २८) इत्यत्र अन्तर्द्धि-शब्दप्रयोगादुपसर्गवद्वृत्तिर्बोद्धव्या ॥ ये तु—अन्तः शब्दस्य-अङ्-किविधि-वत्त्व-एतत्त्वेषूपसर्गत्वं वाच्यम्' इति ब्रुवन्ति तद् भाष्यान्तरुद्धत्वादुपेक्षणयोगम् ॥

जैसे—विधिः । निधिः । प्रतिनिधिः । प्रदिः । प्रधिः । अन्तर्दिः ॥ 'कि' प्रत्यय के कित् होने से आकार का लोप हो जाता है ॥ ९२ ॥

कर्मण्यधिकरणे च' ॥ ६३ ॥

'घोः, किः' इत्यनुवर्तते । कर्मणि । ७ । १ । अधिकरणे । ७ । १ । च । [अ०] ॥ घञादीनामपवादः ॥

कर्मण्युपपदे घुसंज्ञकाद् घातोः अधिकरणकारके 'किः' प्रत्ययो भवति ॥ उदकानि धीयन्तेऽस्मिन्नुदधिः समुद्रः । संज्ञायामुदकशब्दस्य 'उद' आदेशः [जलधिः । वारिधिः । तोयधिः । पयोधिः । यशोधिः] अधिकरण-ग्रहणं कर्तृभिन्नकारकभावनिवृत्त्यर्थम् । चकारः [केर] अनुवर्तनार्थः ॥ ६३ ॥

यहां 'घो, कि' पदों का अनुवर्तन है ॥ यह घञादि का अपवाद है ॥ [कर्मणि] कर्म उपपद हो तो घुसंज्ञक घातुओं से [अधिकरणे च] अधिकरण कारक में 'कि' प्रत्यय होता है ॥

जैसे—उदकानि धीयन्तेऽस्मिन्निति उदधिः समुद्रः । जलधिः । वारिधिः । तोयधिः । पयोधिः । यशोधिः ॥ संज्ञा में उदक शब्द को 'उदकस्योदः संज्ञायाम्' से 'उद' आदेश हो जाता है ॥

अधिकरण-ग्रहण कर्तृभिन्नकारक और भाव की निवृत्ति के लिये है, चकार 'किः' प्रत्यय की अनुवृत्ति के लिये है ॥ ९३ ॥

स्त्रियां क्तिन्' ॥ ६४ ॥

अकर्तरि कारके भावे च, इत्यनुवर्तते । स्त्रियाम् । ७ । १ । क्तिन् । १ । १ ॥ स्त्रियामित्यधिकारः । क्रियते 'नपुंसके भावे कः' इत्यतः प्राक् । अस्मिन्नधिकारे वाऽसरूपविधिर्नास्ति, अस्त्रियामिति प्रतिषेधात् ॥

सामान्यधातोः स्त्रीलिङ्गे कर्तृभिन्ने कारके भावे च 'क्तिन्' प्रत्ययो भवति ॥ दृष्टिः । मतिः । बुद्धिः । धृतिः ॥ उत्सर्गसूत्रमिदमस्याग्रेसवादा वक्ष्यन्ते ॥

वा०—स्त्रियां क्तिन्नादादिभ्यश्च ॥ १ ॥

आप्तिः । राप्तिः । दीप्तिः । उदाहरणमात्रमेतन्नतु परिगणनम् ॥ 'गुरोश्च हलः' इति 'अ' प्रत्ययः प्राप्तस्तस्य बाधनार्थं वार्तिकमिदम् ॥ ६४ ॥

१. आ० सू० १४३० ॥

२. 'उदकस्योदः संज्ञायाम्' (अ० ६ । ३ । ५७) ॥

३. आ० सू० १४३१ ॥

४. अ० ३ । ३ । ११४ ॥

५. अ० ३ । ३ । ९४ भा० ॥ आ० वा० १४३२ ॥

६. अ० ३ । ३ । १०३ ॥

यहां 'अकर्त्तरि, कारके, भावे च' इन पदों का अनुवर्तन है । यह उत्पन्न सूत्र है आगे इस के अपवाद कहेंगे ॥ 'स्त्रियाम्' यह अधिकार 'नपुंसके भावे क्त' भूय तत्र है । इस अधिकार में वाऽसंस्कारविधि नहीं होती क्योंकि 'अस्त्रियाम्' ऐसा प्रतिषेध किया है । सामान्य धातु से [स्त्रियाम्] स्त्रीलिङ्ग म कर्तृभिन्न कारक धीर भाव में [क्तिन्] क्तिन् प्रत्यय होता है ॥

जैसे—दृष्टिः । मतिः । बुद्धिः । धृतिः ॥

वा० स्त्रिया क्तिन्नाच्—'आप्' आदि धातुओं से भावादिको में 'क्तिन्' प्रत्यय हो ॥
जैसे—अप्तिः । राद्धिः । दीप्तिः ॥ ये उदाहरणमात्र हैं पणिगणन नहीं । 'गुरोश्च हनः' इससे 'अ' प्रत्यय प्राप्त था उसको बाधन के लिये यह वार्तिक है ॥ ९४ ॥

स्थागापापचो भावे ॥ ६५ ॥

'आतश्चोपसर्गे' इत्यङ्प्राप्तस्तस्या[यम]पवादः ॥ स्थागापापच ॥ ५ । १ ।
भावे । ७ । १ ॥ स्थादि-धातुभ्यो भावे स्त्रीलिङ्गे 'क्तिन्' प्रत्ययो भवति ॥

स्थितिः* । प्रस्थितिः । गीतिः । संगीतिः । उद्गीतिः । प्रपीतिः । सपीतिः ।
पक्तिः । पचो ग्रहणं केवले भावे क्तिन्विधानार्थम् । भाव-ग्रहणमकर्त्तरि कारक-
निवृत्त्यर्थम् ॥

वा०—श्रुयजोषिस्तुभ्यः करणे ॥ १ ॥

श्रु, यजि, इषि, स्तु इत्येतेभ्यो धातुभ्यः करणकारके 'क्तिन्' प्रत्ययो भवति ॥
श्रूयतेऽनयेति श्रुति । इज्यतेऽनयेति 'इषिः' । इष्यतेऽनयेति 'इषिः' । स्तूयतेऽनयेति
स्तुतिः ॥ १ ॥

वा०—स्लाम्लाज्याहाभ्यो निः ॥ २ ॥

क्तिनोऽपवादः । ग्लादिभ्यो 'निः' प्रत्ययो भवति ॥ ग्लानिः । स्लानिः ।
ज्यानिः । हानिः ॥ २ ॥ ६५ ॥

'आतश्चोपसर्गे' इससे 'अङ्' प्राप्त था उसका यह अपवाद है ॥ [स्था० पच.] स्था,
गा, पा, पच इन धातुओं से स्त्रीलिङ्ग [भावे] भाव म 'क्तिन्' प्रत्यय होता है ॥

जैसे—स्थितिः । प्रस्थितिः । गीतिः । संगीतिः । उद्गीतिः । प्रपीतिः । सपीतिः ।
पक्तिः ॥

१. आ० सू० १४३६ ॥

२. अ० ३ । ३ । १०६ ॥

३. अव्यवस्था, व्यवस्था, संस्था इत्यादिषु 'व्यवस्थायामसंज्ञायाम्' (अ० १ । १ । ३४)
इत्यादिज्ञापकादिह क्तिन् प्रत्ययाभाव इति ध्येयम् ॥

४. अ० ३ । ३ । ९५ आ० ॥ अ० वा० १४३३ ॥

५. अ० ३ । ३ । ९५ ॥ आ० वा० १४३४ ॥

यहाँ 'पच' का ग्रहण केवल भाव में 'क्तिन्' वाधने के लिये है, तथा भाव-ग्रहण अवर्तारि च कान्के' को निवृत्ति के लिये है ॥

वा० -श्रुयजो० श्रु यजि, इपि, स्तु इन धातुओं से करण-कारक में 'क्तिन्' प्रत्यय होता है ॥

जैसे - श्रुयतेऽनयेति श्रुतिः । इप्यतेऽनयेति इष्टिः । इप्यतेऽनयेति 'इष्टिः' । स्तूयतेऽनयेति स्तुतिः ॥

वा०—मन्त्रा०—यह वार्तिक 'क्तिन्' का अपवाद है ॥

म्लादि धातुओं से 'नि' प्रत्यय होता है ॥ जैसे—म्लानिः । म्लानिः । ज्यानिः । हानिः ॥ २ ॥ ९५ ॥

मन्त्रे वृषेषपचमनविदभूवीरा उदात्तः' ॥ ६६ ॥

'भावे' इत्यनुवर्तते भावे । ७ । १ । वृषे० राः । १ । ३ । उदात्तः । १ । १ ॥

मन्त्रे वैदिकप्रयोगविषये वृषादिधातुभ्यः स्त्रीलिङ्ग भावे 'क्तिन्' प्रत्ययो भवति स उदात्तः ॥

नित्स्वरे प्राप्ते प्रत्ययस्योदात्तस्वरो विधीयते । वृष्टिः* । इष्टिः* । पक्तिः* । मतिः* । वित्तिः । भूतिः । वीतिः* । रातिः* ॥

'इय' धातोर्मन्त्रादन्यत्र करणे 'क्तिन्' वार्तिकेन भवति, तत्रोदात्तत्वमपि न भवति । पच' धातो पूर्वमूत्रेण भावे क्तिन्, पुनर्विधानमुदात्तार्थम् । वृषादिभ्यो यथा-प्राप्तं लोके प्रत्ययः भवन्ति ॥ ६६ ॥

यहाँ 'पच' पद का अनुवर्तन है ॥

[मन्त्रे] वैदिक प्रयोगविषय में [वृषे० राः] वृषादि धातुओं से स्त्रीलिङ्ग भाव में क्तिन् प्रत्यय प्राप्ति है और वह [उदात्तः] उदात्त होता है ॥ निवृत्त स्वर की प्राप्ति में प्रत्यय को उदात्त विधान किया है ॥

१. आ० सू० १४३७ ॥

२ यदैषा वृष्टिरसजि ॥ ऋ० १ । ३८ । ८ ।, १५२ ॥ ७ ।, ५ । ६३ । १ ।, एव बहुत्र ॥

३ विश्वेदंभै मुदिना मासदिष्टिः ॥ ऋ० ८ । ४ । ७ ॥

४ आदिन पक्तिः पुरोडाशं रिरिच्यात् ॥ ऋ० ४ । २४ । ५ ॥ ६ । २९ । ४ ॥

५ यद्वीमुपहृते माधते मतिर्ऋतस्य ॥ ऋ० १ । १८१ । १ ।, १४९ । ४ ।, ३ । ३९ । १ ॥ एव बहुत्र ॥

६ शुच्यो यान्ति वीतये ॥ अथ० २० । ६९ । ३ ॥

७. उत रातिर्विना ॥ ऋ० १ । ३८ । १ ।, ८९ । २ ।, ११७ । १ । एवमन्यत्रापि ॥

जैसे—वृष्टिः । इष्टिः । पक्तिः । मतिः । वित्तिः । भूतिः । वीतिः । रातिः ॥ 'इष' धातु को मन्त्र से अन्यत्र करण में 'क्तिन्' क्त्तिक से होता है और वह उदात्त भी नहीं होता । 'पच' धातु से भाव में 'क्तिन्' प्रत्यय तो पूर्वसूत्र से सिद्ध ही था, पुनर्विधान उदात्तविधान के लिये है ॥ लौकिक प्रयोग में वृषादि धातुओं से यथाप्राप्त प्रत्यय होने हैं ॥ ९६ ॥

ऊतियूतिजूतिसातिहेतिकीर्त्तयश्च ॥ ९७ ॥

'उदात्त' इत्यनुवर्त्तते, मन्त्र इति निवृत्तम् । ऊति० कीर्त्तयः । १ । ३ । च । [अ०] ॥

ऊत्यादयः शब्दाः 'क्तिन्' प्रत्ययान्ता अन्तोदात्ता निपात्यन्ते ॥

'अव' धातोः क्तिनि परतो 'ज्वरत्वर०' इति सूत्रेण 'ऊट्', ऊतिः ॥ 'यु-जु' धातुभ्यां क्तिन् तस्मिन्ननयोर्दीर्घत्वम् निपात्यते—यूतिः, जूतिः ॥ सातिरिति—'सन' धातोः [जनसन०] इत्यनुनासिकस्याकारादेशः, [स्वरार्थं निपातनम्], अथवा 'षो अन्तः-कर्मणि' अस्मात् 'क्तिन्' 'द्यतिस्यति०' इति निपातनादित्वं न भवति ॥ हेतिरिति—'हन' धातोर्हे इत्यादेशः । अथवा 'हि गतिवृद्धौ च' इत्यस्य गुणादेशो निपातनात्, हेतिः ॥ 'कृत संशब्दने' 'इत्यस्मात्' 'क्तिन्' कीर्त्तिः* ॥ ९७ ॥

यहां 'उदात्त' पद का अनुवर्त्तन है और 'मन्त्रे' पद की निवृत्ति हो जाती है ॥

[ऊति० कीर्त्तयः] ऊति, यूति, जूति, साति, हेति, कीर्त्ति ये शब्द 'क्तिन्' प्रत्ययान्त अन्तोदात्त निपातन हैं ॥

ऊतिः—'अव' धातु से 'क्तिन्' परे रहते 'ज्वरत्वर०' इस सूत्र से ऊट् हो जाता है ॥ यूतिः । जूतिः । 'यु' और 'जु' धातुओं को 'क्तिन्' परे दीर्घत्व निपातन है ॥ सातिः—'सन' धातु के अनुनासिक को 'जनसन०' इस से आकारादेश होता है, यहां स्वर के लिये निपातन है । अथवा 'षो अन्तःकर्मणि' इस धातु से 'क्तिन्' 'द्यतिस्यति०' इस सूत्र से प्राप्त 'इत्व' निपातन से नहीं होता ॥

हेतिः—'हन' धातु को 'हे' यह आदेश निपातन है । अथवा 'हि गतिवृद्धौ च' इस धातु से गुणादेश निपातन करके हो जाता है ॥

'कृत संशब्दने' इस धातु से 'क्तिन्' में कीर्त्तिः शब्द सिद्ध होता है ॥ ९७ ॥

१. आ० सू० १४३८ ॥

२. अ० ६ । ४ । २० ॥

३. अ० ६ । ४ । ४२ ॥

४. अ० ७ । ४ । ४० ॥

५. धा० स्वा० ११ ॥

६. धा० चुरा० ११२ ॥

७ अत्र 'यथाश्रम्यो युच्' (अ० ३ । ३ । १०७) इति प्राप्ते निपातनम् ॥

वृजयजोभावे क्यप्' ॥ ६८ ॥

क्तिनोऽपवादः । उदात्त इत्यनुवर्तते । वृजयजोः । ६ । २ । भावे । ७ । १ ।
क्यप् । १ । १ ॥

'वृज-यज' धातुभ्यां स्त्रीलिङ्गे भावे* 'क्यप्' प्रत्ययो भवति, स चोदात्तः ॥
वृज्या । इज्या । क्त्वात् सम्प्रसारणम्, पित्करणमुत्तरसूत्रे तुगर्थम् ॥ ६८ ॥

यह सूत्र 'क्ति' का अपवाद है । यहां 'उदात्त' पद का अनुवर्तन है ॥

[वृजयजोः] 'वृज' तथा 'यज' धातु से स्त्रीलिङ्ग [भावे] भाव में [क्यप्] 'क्यप्'
प्रत्यय होता है और वह उदात्त होता है ॥

जैसे—वृज्या । इज्या । 'क्यप्' के कित् होने से सम्प्रसारण और पित् अगले सूत्रों में तुक्
विधान के लिये है ॥ ६८ ॥

संज्ञायां समजनिषदनिपतमनविदषुज्शीङ्भृजिणः' ॥ ६९ ॥

भावे, [उदात्त] इत्यनुवर्त[ते]ते, क्यप् च । संज्ञायाम् । ७ । १ । समज०
भृजिणः । ५ । १ ॥

संज्ञायां सत्यां समजादिभ्यो भावे 'क्यप्' प्रत्ययो भवति, स चोदात्तः ॥

समजनं समज्या । निषद्या । निपत्या । मन्या । विद्या । सुत्या । श्रुत्या । भृत्या ।
इत्या ॥

'संज्ञायाम्' इति किम्—भृतिः ॥ अस्मिन् सूत्रे भाव*ग्रहणानुवर्तनादकर्तृकार-
कस्य निवृत्तत्वाच्च कर्मणि स्त्रीलिङ्गे व्यदेव भवति । तेन भाव्या शब्दः सिद्धयति ॥

वा०—क्यन्विधिरधिकरणे च* ॥ १ ॥ समजन्ति तस्यां समज्या* ॥ ६९ ॥

१. आ० सू० १४३९ ॥

२. अत्र भाव-ग्रहणम्—'अकसंरि च कारके संज्ञायाम्' इत्यस्य निवृत्त्यर्थमेव, अग्रिमसूत्रे
स्त्रियां भावाधिकारोऽस्तीति वचनात् ॥

३. आ० सू० १४४० ॥

४. इहान्ये वृत्तिकारा 'भाव-ग्रहणं न स्वर्थ्यते' इत्युक्त्वा कर्तृभिन्ने कारकेऽपि क्यप् प्रत्ययं
विदधति, तद्युक्तम्—'भृजोऽसंज्ञायाम्' (अ० ३ । १ । ११२) इत्यत्र 'स्त्रियां भावाधिकारोऽस्तीति'
वचनात् । समजन्ति तस्यां समज्या इत्यत्र क्यन्विधानाय 'क्यन्विधिरधिकरणे च' इति वार्तिकप्रणय-
ताच्चासविधा भावानुवृत्तिः, अन्यथाऽधिकरणे क्यन्विधानाय वार्तिकप्रणयनं व्यर्थं स्यात् । यत्तु
काशिकाकृतः तद्व्याख्यानृभिश्च 'भावाधिकारो भावव्यापारो वाच्यत्वेन विवक्षितः, न तु शास्त्रीयो-
ऽधिकार' इत्युक्तं तत्तु प्रौढवादमात्रम् ॥

५. अ० ३ । ३ । ९९ ॥

६. संज्ञायामिति वचनात् अजेर्वाभावो न भवति, नियतवर्णानुपूर्वीकत्वात् संज्ञायाः ॥

यहां 'भावे' ['उदात्त'] और 'क्यप्' पदों का अनुवर्तन है ॥

[सज्ञायाम्] सज्ञा हो ता [समज० त्रिणः] समज, निषद, निपत, मन, विद, पुत्र, शोड्, भृज इण् इन से स्त्रीलिङ्ग भाव में 'क्यप्' प्रत्यय और वह उदात्त होता है ॥

८९ समजन समज्या । निपद्या । निपत्या । मन्या । विद्या । सुत्या । शय्या । भृत्या । इत्या ॥

'सज्ञायाम्' ग्रहण इसलिये है कि—भृतिः । इस सूत्र में भाव ग्रहण की अनुवृत्ति होने से तथा 'कर्तृभिन्न कारक' अर्थ के निवृत्त होने से कर्म में स्त्रीलिङ्ग में 'ण्यत्' ही होता है, अतः भाव्या शब्द सिद्ध हो जाता है ॥

५।०—वयद्विधि०—'क्यप्' प्रत्यय अधिकरण में भी कहना चाहिये । जैसे—समजन्ति तस्या समज्या ॥ ९९ ॥

कृजः श च' ॥ १०० ॥

भावादि सर्व निवृत्तम् । क्यवनुवर्तते । कृजः । ५ । १ । श । १ । १ । च । [अ०] ॥

वा०—कृजः स चेति वा वचनम् ॥ १ ॥

'कृज्' धातो, 'श' प्रत्ययो विधीयते स क्तिनो बाधकः स्यात्, एवमर्थं विकल्पः क्रियते क्तिनपि यथा स्यात् ॥

'कृज्' धाताः [स्त्रिया] कर्तृभिन्ने कारके भावे च विकल्पेन 'श' प्रत्ययो भवति, पक्षे 'क्तिन्' चकारेणानुकरणेण 'क्यप् च' ॥ क्रिया । कृति । कृत्या ॥ १०० ॥

यहां भावादि सब निवृत्त है । 'क्यप्' पद । अनुवर्तन है ॥

वा०—कृजः श०—'कृज्' धातु से जो 'श' प्रत्यय का विधान किया है वह 'क्तिन्' का अपवाद हो जाता । अतः यहां विकल्प करके विधान किया जिससे 'क्तिन्' भी हो जावे ॥

[कृज] 'कृज्' धातु से स्त्रीलिङ्ग में कर्तृभिन्न कारक और भाव में विकल्प करके [श] 'श' प्रत्यय होता है पक्ष में 'क्तिन्', चकार के अनुकरण से 'क्यप्' भी हो जाता है ॥

जैसे—क्रिया । कृति । कृत्या ॥ १०० ॥

इच्छा' ॥ १०१ ॥

इच्छा । १ । १ ॥ 'इष' धातोः 'श' प्रत्ययस्तस्य सार्वधानुकत्वात् 'सार्वधातुके यक्' इति 'यक्' प्राप्तो निपातनात्^१ प्रतिषिध्यते । इषुगमि०^२ इति छत्वम् ।

वा०—परिचर्यापरिमर्यामृगयाऽटाटद्यानामुपमह्यान् कर्तव्यम्^३ ॥ १ ॥

परिपूर्वाभ्यां चर-सृभ्या 'क्तिन्' प्राप्तः स बाध्यते । मृगया । अटाट्येति प्रत्ययान्तत्वाद् 'अ' प्रत्ययः प्राप्तः स बाध्यते ॥

वा०—जागर्त्तेरकारो वा^४ ॥ २ ॥

'जागृ' धातोः 'क्तिन्' प्राप्तः स बाध्यते, 'अ' प्रत्ययः स्यात् पक्षे च 'शः' ॥ जागर्त्ता । जागरा ॥ १०१ ॥

[इच्छा] 'इष' धातु से 'श' प्रत्यय होता है, 'श' प्रत्यय के सार्वधानुक होने से सार्वधातुके यक्' सूत्र से 'यक्' प्राप्त था, उसका निपातन से निषेध हो जाता है । 'इषुगमियमा छ' सूत्र से छकार हो जाता है ॥

वा०—परिचर्या०—परिचर्या । परिमर्या—परिपूर्वक 'चर' तथा 'सृ' धातु से 'क्तिन्' प्राप्त था उसका निषेध वार्त्तिक ने किया ॥

मृगया । अटाटया इस में 'णिच्' तथा 'यङ्' प्रत्ययान्त होने से 'अ' प्रत्यय प्राप्त था, उसका वार्त्तिक ने निषेध कर दिया ॥

वा०—जगर्त्ते०—यहां 'जागृ' धातु से 'क्तिन्' प्राप्त था उसको बाध कर 'अ' और 'श' प्रत्यय विकल्प करके विधान किये हैं ॥

जैसे—जागर्त्ता । जागरा ॥ १०१ ॥

१. आ० सू० १४४४ ॥

२. अ० ३ : १ : ६७ ॥

३ अत्र भाष्यम्—किं निपात्यते । इषेः जे यगभावः ॥ यगभाव इति वचनसामर्थ्यात् भावेऽत्र विधानम् ॥ (छ) ... एवं तर्हि यस्य स्त्रियामित्येतद्रूपं निपात्यते । कस्य चैतन्निपात्यते ? कान्तिकर्मणः ॥ (अ० ३ : १ : ७ भाष्ये) ॥ इष इच्छायाम्—तुदादिः ॥

४ अ० ३ : ३ : ७७ ।

५ अत्र भाष्यम्—अत्यल्पमिदमुच्यते इच्छेति । इच्छापरिचर्यापरिसरं मृगयाऽटाटद्यानामुपमह्यान् कर्तव्यम् । जागर्त्तेरकारो वा । जागर्त्ता जागरा ॥ (छ) अ० ३ : ३ : १०१ भा० । आ० वा० १४४५ ॥

६ अ० ३ : ३ : १०१ भा० ॥ आ० वा० १४४६ ॥

अ प्रत्ययात् ॥ १०२ ॥

क्तिनोऽपवादः । अ० । १ । १ । प्रत्ययात् । ५ । १ ॥ प्रत्ययान्ताद् धातोः स्त्रीलिङ्गे कर्तृभिन्ने कारके भावे च 'अ' प्रत्ययो भवति ॥

जुगुप्सा । मीमासा । चिकीर्षा । पुत्रीया । पुत्रकाम्या । पापचा । कण्डूया । गोपाया ॥ १०२ ॥

यह सूत्र 'क्तिन्' का अपवाद है ॥

[प्रत्ययात्] प्रत्ययान्त धातुओं से स्त्रीलिङ्ग विषयक कर्तृभिन्न कारक और भाव में [अ] 'अ' प्रत्यय होता है ॥

जैसे—जुगुप्सा । मीमांसा । चिकीर्षा । पुत्रीया । पुत्रकाम्या । पापचा । कण्डूया । गोपाया ॥ १०२ ॥

गुरोश्च हलः ॥ १०३ ॥

क्तिनोऽपवादः । अ इत्यनुवर्तते । गुरोः । ५ । १ । च । [अ०] हलः । ५ । १ ॥ गुरुमतो हलन्ताद् धातोः स्त्रीलिङ्गे कर्तृभिन्ने कारके भावे च 'अ' प्रत्ययो भवति ॥

इन्दा । नन्दा । ईहा । ऊहा ॥

'गुरोः' इति किम्—चित्तिः । सिद्धिः ॥ 'हलः' इति किम्—क्रीतिः । नीतिः ॥ १०३ ॥

यह सूत्र 'क्तिन्' का अपवाद है । यहाँ 'अ' पद की अनुवृत्ति है ॥ [गुरोः] गुरुमात्र [हलः] हलन्त धातु से स्त्रीलिङ्ग विषयक कर्तृभिन्न कारक और भाव में 'अ' प्रत्यय होता है ॥

जैसे—इन्दा । नन्दा । ईहा । ऊहा ॥

'गुरोः' ग्रहण इसलिये है कि—चित्तिः । सिद्धिः ॥ 'हल' ग्रहण इसलिये है कि—क्रीतिः । नीतिः ॥ यहाँ 'अ' नहीं होता ॥ १०३ ॥

षिद्भिदादिभ्योऽङ् ॥ १०४ ॥

क्तिनोऽपवादः । षिद्भिदादिभ्यः । ५ । ३ । अङ् । १ । १ ॥ ष् इत्यस्य स षित्, भिदादयो गणपठिताः ॥

षिद्भ्यो भिदादिभ्यश्च धातुभ्यः स्त्रीलिङ्गेऽकर्तरि कारके भावे च 'अङ्' प्रत्ययो भवति ॥

जृष्-जरा । 'ऋदृशोऽङि गुणः' इति प्रतिषेधविषयो गुणः ॥ ऋषूष्-ऋषा । क्षमूष्-क्षमा^१ ॥ मिदादिः-भिदा । छिदा । विदा ॥ वा०-भिदा^२ विदारण इति वक्तव्यम् । भित्तिरन्या । छिदा^३ द्वैधीकरण इति वक्तव्यम् ॥ छित्तिरन्या ॥ आरा^४ शस्त्र्यामिति वक्तव्यम् । आर्त्तिरन्या ॥ धारा^५ प्रपात इति वक्तव्यम् । धृतिरन्या ॥ गुहा^६ गि^७र्व्योषध्योरिति वक्तव्यम् । गूढिरन्या ॥

अथ भिदादिगणः—भिदा । छिदा । विदा । क्षिपा । गुहा । श्रद्धा^८ । मेधा । गोधा । आरा^९ । हारा । कारा । क्षिया । भारा । धारा । रेखा । लेखा । चूडा । पीडा । वपा^{१०} । वसा^{११} । सृजा^{१२} । मृजा^{१३} ॥ क्रमेः सम्प्रसारणं च ॥ कृपा^{१४} ॥ इति भिदादिगणः^{१५} ॥ येषु भिदादिशब्देषु वार्त्तिकैरर्था निर्दिष्टास्ते नियमार्थाः ॥ १०४ ॥

१ अ० ७ । ४ । १६ ॥

२ 'कुलभष् प्राप्नो' (म्वा०) इत्यत्र घातोः पितृत्वात् 'सभा' इत्येव प्राप्नोति, परम्—अनर्थकास्तु प्रतिबलंमर्णानुपलब्धे' (हयवरडिति सूत्रे) इति वचनात् क्तिप्रति भवति ॥

३ अ० ६ । ३ । १०४ भा० ॥

४ गिरिसब्दोऽत्र गिर्यवयववाची 'गुहा प्रविष्टे परमे पराद्ध' (कठो० ३ । १) इत्यादि-धूपवारात् प्रयोगः ॥

५ नास्ति प्रक्रियाकीमुद्याम् ॥

६ नास्ति काशिका-प्रक्रियाकीमुद्योः ॥

७ तारा, क्षिपा, भारा, रेखा इत्यधिकाः प्रक्रियाकीमुद्याम् । कुटा, मृत्मा इत्यधिकी प्रक्रिया-कीमुदीटीकायाम् ।

दया, रुजा, पृच्छा, चुरा, क्षिपा, तुना, क्षपा, लेखा, शोभा, सेधा, गदा, तारा, खेदा, इत्यधिकाः गणारत्नमहोदधौ ॥

८. आकृतिगणधायम् । तेन—चूडा, पीडा, ऊहा प्रभृतयो दृष्टव्या इति गणारत्नमहोदधौ ॥

अर्था निर्दिश्यन्ते—

भिदा—विदारणम् । छिदा—द्वैधीकरणम् । विदा—लाभो ज्ञान वा । क्षिपा—वेरणम् । गुहा—पर्वतकुहरम्, ओषधिविशेषश्च । श्रद्धा—सत्यधारणारूपो विश्वासः । मेधा—धारणारूपा बुद्धिः । गोधा—प्राणिविशेषः 'गोह' इति भाषायाम् । आरा—शस्त्री—ककचो वा । हारा—मुक्ता-फलमाला, मानमिति भोजः । कारा—गुप्ति । 'अस्यैव कारावासः—कारागारो वा' । क्षिया—आचारभेदः । भारा—बोरा, इति भाषायाम् । तारा—ज्योतिः, ग० म०, तु प्लवनसन्तरणयोरिति न्यासः । धारा—प्रपातः । जलधारा, क्षीरधारा इति न्यासः । रेखा—राजि = पङ्क्ति, रिखि सौत्रो घातुनिखे समानार्थः । अथवा लेखा—लिखेगुणः, पक्षे लकारस्य रेफादेशश्च तेन रेखा इति न्यासः । चूडा—केकसघातः । चोदयते ('चुद समुच्छ्रये') दंकारस्य उत्त्वमुपधादीर्घश्च (व्या० सुधानिधि) । पीडा—अवगाहनम् । वपा—मेदोविशेषः । 'मेदस्तु वपा वसा' इत्यमरः । मनुष्य वर्गं ६-८ ॥ सृजा—सर्जनम् ॥ मृजा—शरीरशुद्धिः ॥ कृपा—अनुग्रहविशेषः ॥

यह सूत्र 'त्तिन्' का अपवाद है ॥

[चित्] ए इत् है जिन धातुओं का उन से तथा [भिदादिभ्यः] भिदादिकों से स्त्रीलिङ्ग विषयक कर्तृभिन्न कारक और भाव में [अङ्] 'अङ्' प्रत्यय होता है ॥

जैसे -जृप्—जरा । यहां 'ऋट्शोऽङि गुणः' इस सूत्र से प्रतिषेध विषय में गुण हो जाता है ॥ जपूप्—जपा । क्षमूप्—क्षमा ॥

भिदादि—भिदा । छिदा । विदा ॥

वा० = भिदा विदारण०—भित्तिरन्या ॥ छिदा द्वैधीकरण०—छित्तिरन्या ॥ आरा शस्त्र्याम्—आत्तिरन्या ॥ धारा प्रपात०—घृतिरन्या ॥ गुहा गिर्योषध्या०—गृह्तिरन्या ॥ भिदादि क्रमों में गणवास्तिकों ने जिन अर्थों का निर्देश किया है वह नियमार्थ समझने चाहियें ॥ १०४ ॥

चिन्तिपूजिकथिकुम्बिचर्चश्च' ॥ १०५ ॥

चिन्ति० चर्चः । ५ । १ । च । [अ०] । चिन्त्यादयः सर्वे धातवश्चुरादिस्थाः, ण्यन्तेभ्यस्तेभ्यो 'युच्' प्रत्ययः प्राप्तस्तस्यापवादोऽङ् विधीयते ॥

चिन्त्यादिधातुभ्यः [स्त्रियां] अकर्तरि कारके भावे च 'अङ्' प्रत्ययो भवति ॥

चिन्ता । पूजा । कथा । कुम्बा । चर्चा ॥ १०५ ॥

चिन्ति आदि सब धातु चुरादिस्थ है उनके ण्यन्त होने से 'युच्' प्राप्त था उसका अपवाद 'अङ्' निघान किया ॥

[चिन्ति० चर्चः] चिन्ति, पूजि, कथि, कुम्बि, चर्च इन धातुओं से स्त्रीलिङ्ग विषयक कर्तृभिन्न कारक और भाव में 'अङ्' प्रत्यय होता है ॥

जैसे—चिन्ता । पूजा । कथा । कुम्बा । चर्चा ॥ १०५ ॥

आतश्चोपसर्गो' ॥ १०६ ॥

क्तिनोऽपवादः । आतः । ५ । १ । [च । अ० ।] उपसर्गो । ७ । १ ॥ सोपसर्गभ्य आकारान्तधातुभ्यः [स्त्रियां] अकर्तरि कारके भावे च 'अङ्' प्रत्ययो भवति ॥

संज्ञा । उपधा । अन्तर्द्धा ॥ १०६ ॥

१. आ० सू० १४५० ॥

२. सोलयतेस्तुला अत्र '... ..अतुसोपमाम्याम्' (अ० २ । ३ । ७२) इति निपातना-युच् न भवति, अकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वादित्यन्ये ॥

३. आ० सू० १४५१ ॥

४. अन्तः शब्दस्योपसर्गत्वे (अ० ३ । ३ । ९०) टिप्पणिद्वयं दृश्यम् ॥

यह सूत्र 'क्तिन्' का अपवाद है ॥

[उपसर्ग] उपसर्गपूर्वक [घातः] आकारान्त धातुओं से स्त्रीलिङ्ग विषयक कर्तृभिन्न कारक और भाव में 'अक्' प्रत्यय होता है ॥

जैसे—संज्ञा । उपधा । अन्तर्द्धा ॥ १०६ ॥

प्यासश्रन्थो युच् ॥ १०७ ॥

प्यन्तानां प्रत्ययान्तत्वादासश्रन्थोश्च हलन्तगुरुमस्त्वाद् 'अः' प्राप्तस्तस्यापवादः ॥
प्यासश्रन्थः । ५ । १ । युच् । १ । १ ॥ प्यन्तेभ्यः प्यासश्रन्थिभ्यः च धातुभ्यः
[स्त्रियाम्], अकर्सन्दि कारके भावे च 'युच्' प्रत्ययो भवति ॥

कारणा । हारणा । पाचना । भावना । पाठना । आसना । अभ्यना । श्रन्थ-
घातोः कृपादिस्थस्य घट्टणम् । पुरादिस्थस्य प्यन्तत्वादेव सिद्धम् । चित्करणमन्तो-
दात्तार्थम् ॥

भा०—युच् प्रकरणे षट्ठिवन्दिबिदिभ्यः उपसंख्यानम् ॥ १ ॥

षट्ठादीनां हलन्तगुरुमस्त्वाद् 'अ' प्राप्तः स वाच्यते ॥ घट्टना । वन्दना । वेदना
॥ १ ॥

भा०—इषेरनिच्छार्थस्य ॥ २ ॥

क्तिन् बाधनार्थम् । अनिच्छार्थाद् 'इष' घातो 'युच्' । अन्वेषणा ॥ २ ॥

भा०—परेर्वा ॥ १ ॥

परिपूर्वादिनिच्छार्थाद् 'इष' घातोर्वा 'युच्' पक्षे क्तिन्नेव ॥ अन्यां परीष्टि चर ।
अन्यां पर्येषणा चर ॥ विशेषविहितः क्तिन्नपि भावे करणे च भवत्येव ॥ १०७ ॥

प्रत्ययान्त होने से प्यन्तों को तथा आस, श्रन्थ को हलन्त गुरुमान् होने से 'अ' प्रत्यय प्राप्त
था, उसका यह अपवाद है ॥

[प्यासश्रन्थः] प्यन्तों से तथा आस, श्रन्थ धातुओं से स्त्रीलिङ्ग विषयक कर्तृभिन्न
कारक और भाव में [युच्] 'युच्' प्रत्यय होता है ॥

१. भा० सू० १४५२ ॥

२. अ० ३ । ३ । १०७ भा० ॥ भा० वा० १४५३ ॥

३. अ० ३ । ३ । १०७ भा० ॥ भा० वा० १४५४ ॥ (अ) वित्तवर्णायाः पुत्रवर्णायाः
लोकवर्णायाश्च मृत्याय निषाचम्यं चरन्ति । (वृ० उ० ३ । ५ । १) ॥

तथा च—या एव पुत्रवर्णा सा वित्तवर्णा सा लोकवर्णा ॥ (वृ० उ० ३ । ५ । १) ॥

इति छान्दसप्रयोगो द्रष्टव्यः ॥ कृतो बहुलम् (अ० ३ । ३ । ११३ भा०) इति वचनाद्वा
इच्छार्थकादपि 'इषे' 'युच्' भवति ॥

४. अ० ३ । ३ । १०७ भा० ॥ भा० वा० १४५५ ॥

जैसे—कारणा । हारणा । पाचना । भावना । पाठना । आसना । श्रन्धना ॥
यहाँ कषादिगणान्य 'श्रन्ध' का ग्रहण है क्योंकि घुरादिभ्य का 'णि' ग्रहण से ह' ग्रहण हो जाता है ॥ चित्करण अन्तोदात्त के लिये है ॥

वा०—युच्-प्रकरणे घट्टिवन्दि० घट्टि आदिकों को हनन्त गुरुमान होने से 'अ' प्रत्यय प्राप्त था उसका अपवाद है ॥

जैसे—घट्टना । वन्दना । वेदना ॥ १ ॥

वा०—इषेरनि०—यह वाक्तिक 'क्ति' के प्रतिषेध के लिये है ॥ अनिच्छार्थक 'इष' धातु से 'युच्' प्रत्यय हो । जैसे—अन्वेषणा ॥

वा०—परेर्वा—परि-पूर्वक अनिच्छार्थक 'इष' धातु से विकल्प करके 'युच्' प्रत्यय होता है, पक्ष में 'क्ति' ॥

जैसे—अन्या परीक्षि चर । अन्या पयषणां चर ॥ विशेषविहित 'क्ति' भी भाव, करण में होता है ॥ १०७ ॥

रोगाख्यायां ष्वल् बहुलम् ॥ १०८ ॥

क्तिन्नादीनां सर्वेषामपवादः ॥ रोगाख्यायाम् । ७ । १ । ष्वल् । १ । १ ।
बहुलम् । १ । १ ॥ रोगस्याख्या विशेषमंज्ञा तस्याम् । प्रत्ययान्तेन रोगाख्यायां सत्यां
धातोः [स्त्रियाम्] प्रकृतिरि कारके भावे च बहुलं 'ष्वल्' प्रत्ययो भवति । प्रच्छदिका* ।
प्रवाहिका* । विचचिका* । रोगविशेष[स्य] संज्ञा इमाः ॥ बहुलग्रहणान् क्वचिन्नापि
भवति । शिरोतिः । अत्र क्तिन्नेव ॥

वा०—धात्वर्थनिर्देशे ष्वल् ॥ १ ॥

धात्वर्थो भावस्तस्य निर्देशे 'ष्वल्' भवति ॥ का नामासिकाऽन्येष्वधीहमानेषु ।
का नाम शायिकाऽन्येष्वधीयानेषु ॥ १ ॥

१. आ० सू० १४५६ ॥

२. वमनरोगः ॥ तत्संज्ञकस्तु -

भीमसंहतुभिश्चाप्यद्भुतमुत्प्लेशितो बलात् । द्वादशप्राननं वेगैरर्चयन्नङ्गभञ्जनैः ।
निष्कृष्यते घृष्टिरिति दोषो यत्र प्रवाहितः ॥ (सु० उ० अ० ४९ श्लो० ३)

३. 'मरोह' इति भाषाशाम् । तत्संज्ञकस्तु—

वायुः प्रवृद्धो निचितं बलात्, नुवत्यवस्तादहिताशनस्य ।
प्रवाहतोऽल्पं बहुशो मलाकृतं, प्रवाहिकां तं प्रवदन्ति तज्ज्ञाः ॥
प्रवाहिका वातकृता सञ्जला पितात् सवाहा सकफा कफाच्च ।
सशोणिताः शोणितसम्प्रवास्तु ताः स्नेहकृशप्रभवा मतास्तु ॥

(सु० उ० अ० ४० श्लो० ३३ । ३४)

४. पामारोगः । 'काज-सुजली' वा भाषायाम् ॥

५. अ० ३ । ३ । १०८ भा० ॥ आ० वा० १४५७ ॥

वा०—इक्षितपो धातुनिर्देशे ॥ २ ॥

धातवो यत्र कार्यार्थं सूत्रेष्वन्यत्र वा निर्देष्टव्यास्तत्र 'इक्षितपो' प्रत्ययो द्रष्टव्यो ॥ पचेः प्रयोगं ब्रूहि । पचतेः प्रयोगं ब्रूहि ॥ सूत्रेषु—चिन्तिपूजि०^१ । भवतेर^२ ॥ शित्पि शित्पिदित्यनुबन्धद्वयकरणादकसंरि सार्वधातुकेऽपि विकरणा भवन्त्येव ॥ भवतिः । पचतिः ॥ अतिङ्त्वात् कृत्संज्ञा ततः प्रातिपदिकत्व च ॥ २ ॥

वा०—वर्णास्कारः^३ ॥ ३ ॥

वर्णमात्रात् 'कार' प्रत्ययो भवति ॥ अकारः । आकारः । इकारः । ईकारः ॥

वा०—रादिफः^४ ॥ ४ ॥

राद् रवर्णादिफः प्रत्ययो भवति न तु कारः ॥ रेफः^५ ॥ ४ ॥

१. अ० ३ । ३ । १०८ भा० ॥ वा० वा० १४५८ ॥ (ख) 'इक्षितपो धातुनिर्देशे' इत्युक्तं धात्वर्थनिर्देशेऽपि भवतः ।

यथा—“आहो प्रभूताविम्यः” “गच्छती पारवारिकाविम्यः” (भा० वा० ४ । ४ । १) ईक्षतेर्ना शब्दम् (वेदा० १ । १ । ५) ॥

विकरणैरपि निर्देशो भवति—

यथा—अन्यकर्मभ्यमा० (अ० २ । ३ । १७) इति, उपसर्गात् मुनोतिमुवतिस्वतिस्तोति-स्तोमतिस्थासेनयसेष० (अ० ८ । ३ । ६५) इति च । यत एव 'शित्पाशपाऽनुबन्धेन' इत्यादिप्राचा-मुक्तमुपपद्यते ॥

२. अ० ३ । ३ । १०५ ॥

३. अ० ७ । ४ । ७३ ॥

४ अ० ३ । ३ । १०८ ॥ (ख) भा० वा० १४५९ ॥ (ग) 'वर्णात् कारः' इत्युक्तं निपातरूपवर्णममुदायादपि भवति—एकारः । हुकारः । अहङ्कारः । यद्वा—'उक्तेस्तरा वा वषट्-कार' (अ० १ । २ । ३५) इति निर्देशात् समुदायात् कारप्रत्यय ॥

(घ) अथ्यवहितेन व्यञ्जनस्य (वा० प्रा० १ । ३८) । अकारव्यवहितेन कारप्रत्ययेन व्यञ्जनस्य निर्देशो भवतीत्यर्थः ॥ यथा—ककारः, खकारः ॥ स्वरैरपि (वा० प्रा० १ । ४०) ॥ स्वरैरपि व्यञ्जनानां निर्देशो भवति । यथा—नुः । चक्षुषोः शम् । (वा० प्रा० १ । १३३ । १३४) अत्र उकारेण, अकारेण च निर्देशः । तथा पाणिनीयेऽपि—सवाम्यी आमी ॥ ३ । ४ । ९१ ॥ मानुस्वारयमविसजनीयजिह्वामूलीयोपध्मानीयाः (वा० प्रा०—१ । ४१) ॥ एते न कारप्रत्ययेन निर्देष्टव्याः, किन्तु स्वशब्दैरेव ॥

निर्देश इतिना (वा० प्रा०—१ । ३६) ॥ वर्णानामितिना निर्देशो भवति ॥ यथा—किति, खिति, गिति घिति, ङिति कवर्माः (वा० प्रा० ८ । ८) ॥

५. अ० ३ । ३ । १०८ भा० ॥ (ख) भा० वा० १४६० ॥

६ 'रादिफः' इत्युक्तं, कारप्रत्ययोऽपि दृश्यते । यथा—रकारादीनि नामानि रामश्चस्तस्य राखण' (वा० रा०—अर० का० स० ३९ । श्लो० १७) ॥

वा०—मत्त्वर्थच्छः* ॥ ३ ॥

मत्त्वर्थशब्दा 'च्छः' प्रत्ययो भवति ॥ मत्त्वर्थीयः* ॥ सूत्रे यत् बहुल-ग्रहणं तत्सर्वेषु वार्तिकेषु सम्बध्यते । तेन मत्त्वर्थशब्दस्याभस्वेऽप्यकारो लुप्यते ॥ ५ ॥

वा०—इराजादिभ्यः* ॥ ६ ॥

अजादिघातुभ्य 'इए' प्रत्ययो भवति ॥ आजिः* । आतिः । प्रादिः ॥ ६ ॥

वा०—इज्जपादिभ्यः* ॥ ७ ॥

वापिः* । वासिः । वादिः ॥ ७ ॥

वा०—इक्कुप्यादिभ्यः* ॥ ८ ॥

नञ्वास्तु—स्त्रियामित्यस्यासम्बन्धात् वाञ्स्वरूपविधिना कारप्रत्ययोऽपि भवतीत्याहुः ॥ 'वसिषपचादेऽप्युत्सर्गः प्रवर्त्तते' इति दुर्घटवृत्तिः ॥

बहुलग्रहणात् वसिषापि भवति । यथा—'रेख तुल्यं सुधीवनि—तद्यथा सुधीवा सुधीवेति ङीप् तस्ययोगेन र उच्यमानोऽसति ङीपि न भवति ॥ (भा०—१ । २ । १८) इति । एवं च कृत्वा प्रत्याहारसूत्रेणैव वर्गनिर्देश उच्यमानो भवति ॥

(ख) र एकेन च (वा०—भा० १ । ३९) ॥ र एकेन निर्दिश्यते, इतिना च । यथा—रेखः । रितिः ॥

१. अ० ३ । ३ । १०८ भा० ॥ (ख) भा० वा० १४६१ ॥

२. 'मत्त्वर्थच्छः' इत्युक्तम्, मतुवर्थशब्दादपि भवति यथा—श्रीविद्यात्मतुवर्थीयात् (भा० ३ । १ । ७ सूत्रे) ॥

३. अ० १०८ भा० ॥ (ख) भा० वा० १४६२ ॥

४. 'पावस्य पञ्चज्यातिगोपहतेषु' (अ० ६ । ३ । ५२) । इति निपातनात् 'अजेर्ष्यघप्रयोः' (अ० २ । ४ । ५६) इत्येजेर्वीभावो न भवति, बाहुलकाद्वा । 'अज्यतिभ्याञ्च' (उणा० ४ । १३१) इत्युणादिसूत्रेणापि 'आजिभ्याति' शब्दो सिध्यत, तत्राऽपि पूर्ववत् वीभावाभावो बोध्यः ।

५. अ० ३ । ३ । १०८ भा० ॥ (ख) भा० वा० १४६३ ॥

६. वापिः, वासिः, वादिः—वसिषपिषडिराजि० (उ० ४ । १२५) इत्यादिसूत्रेणाऽपि 'इक्' प्रत्ययान्ताः साध्यन्ते ।

उणादौ व्युत्पन्नान्यपि पदानि बहुलग्रहणस्य प्रपञ्चार्थमेवात्र पुनर्व्युत्पादितानि । प्रयोजनान्तरं वा मृग्यम् ॥

७. अ० ३ । ३ । १०८ भा० ॥ (ख) भा० वा० १४६४ ॥

कृषिः^१ । किरिः^२ । गिरिः ॥ ८ ॥

वा०—सम्पदादिभ्यः क्विप्^३ ॥ ९ ॥

सम्पत्^४ । विपत् । प्रतिपत् । आपत् । परिषत् ॥ इणजादिभ्य इत्यारभ्य चतुर्षु वाक्तिकेषु परिगणनं नास्ति किन्त्यन्येऽपीदृशाः शब्दाः सिध्यन्ति । बहुलग्रहणं च सर्वेषु सम्बध्यते, तेन वाक्तिकविहितानि कार्याणि बहुल भवन्ति ॥ १०८ ॥

यह क्तिन् आदि सब प्रत्ययों का अपवाद है ॥

[रोगारूपायाम्] यदि ण्वुल् प्रत्ययान्त से रोगविशेष की सज्ञा प्रतीत होती हो तो धातु से स्त्रीलिङ्ग, भाव तथा कर्तृभिन्न कारक में [बहुलम्] बहुल करके [ण्वुल्] 'ण्वुल्' प्रत्यय होता है ॥

जैसे—प्रच्छदिका । पवाहिका । विचचिका । ये रोगविशेष के नाम हैं । बहुल-ग्रहण से कही 'ण्वुल्' नहीं भी होता । जैसे—शिरोत्ति^५ । यहां 'क्तिन्' ही होता है ॥

१. उणादावपि 'इगुपयात् कित्' (उ० ४ । १२०) इति सूत्रेण इन् प्रत्ययान्तः कृषि शब्दः सिध्यति । स च नित्वादाद्युदात्त प्राप्नोति पर 'अक्षैर्मा दीव्यः कृषिमित्कुपस्व' (ऋ० १० । ३४ । १३) इत्यादौ सर्वत्राज्ज्ञोदात्त एव कृषिशब्द उपलभ्यते, वाक्तिकेनापि 'इक्' प्रत्ययान्तोऽन्तोदात्त एव साध्यते, घनस्त्राद्युदात्तस्वरप्राप्तिर्वाहुनकान् प्रतिविधेया । ओणादिको नित्वादाद्युदात्तो भवतु, इक् प्रत्ययान्तश्चाज्ज्ञोदात्तः, किं स्वरव्यत्ययेनेति चेत्, न आद्युदात्तस्य कृषि-शब्दस्यानुपलम्भात् । केचनोणादिवृत्तिकारा 'इगुपयात् किः' इत्येवं पठन्ति, तदप्ययुक्तम्—'पूर्ववि-ज्जंविभिः' (ऋ० १ । १ । २) 'शुचिविप्रः' (ऋ० ८ । ४४ । २१) इत्यादिषु ऋषि-शुचि-प्रभृतिषु शब्देष्वाद्युदात्तत्वदर्शनात् । तस्माद्बहुत्र व्यत्ययकल्पनादेकमेव व्यत्ययकल्पना ज्यायसी ॥

२. उणादौ 'अच इः' (उ० ४ । १३९) इति सूत्रेणापि किरि-गिरिशब्दौ सिध्यतः ॥

३. अ० ३ । ३ । १०८ भा० ॥ (छ) आ० वा० १४६५ ॥

४. 'सम्पदादिभ्यः क्विप्' इत्युक्तम्, क्तिन्नपि भवति । यथा—सम्पत्तिः । विपत्तिः ॥

गणारस्नमहोदधनुसारं सम्पदादिर्गणः—

सम्पदादेः क्विप् क्तिरित्यनेन सम्पदादेः स्त्रियां भावेऽकतंरि च कारके क्विप्-क्तिप्रत्ययौ भवतः ॥ सम्पत्तिः । सम्पत् । विपत्तिः । विपत् । व्यापत्तिः । व्यापत् । प्रतिपत्तिः । प्रतिपत् । संसत् । परिषत् । उपसत् । उपनिषत् । सवित् । निवित् । उपानत् । प्रावृट् । विप्रुट् । समित् । नीवृत् । उपावृत् । सयत् । प्रतिश्रुत् । उपस्रुत् । उपश्रुत् । विदेति जानात्यर्थ इत्यन्य । समिध्यतेऽ-नया समित् । वामनभते क्तिप्रत्ययो द्रष्टव्यः ॥ कृन् । युत् । शुत् । तृट् । त्विट् । रुट् । रुक् । शुक् । ऋक् । मुत् । मृत् । मीः । अत्रापि क्तिप्रत्ययो वामनमतेन । भोजस्तु । क्तिप्रत्यय न ददर्श । ह्रीति । ह्रीः ॥ नीति । मीः ॥ कृति । मृ ॥ भूति । भू ॥ कृति । कृत् ॥ भित्ति । भिन् ॥ क्षिति । क्षित् ॥ नुत्ति । नुत् ॥ दृष्टिः । दृक् ॥ नष्टि । नक् ॥ युक्ति । युक् ॥ कृति । कृत् ॥ कृति । कृत् ॥ भोजोऽपि क्तिक्विपी ददर्श ॥ प्राकृतिगणोऽयम् ॥ तेन शाभि-त्रै-कण्डूयप्रभृतयो द्रष्टव्याः ॥ इति सम्पदादिः ॥

वा०—धात्वर्थनि०—धात्वर्थं अर्थात् भाव के निर्देश में ण्वुल् प्रत्यय होता है ॥ जैसे—का
नामासिकाऽन्येष्वोहमानेषु । का नाम शायिकाऽन्येष्वधीयानेषु ॥ १ ॥

वा०—इक्षिणी०—जहाँ कार्य के लिये सूत्र में या अन्यत्र धातु का निर्देश करना हो
वहाँ 'इक्' और 'क्षिप्' प्रत्यय हो जाते हैं ॥ जैसे—पचेः प्रयोग ब्रूहि । पचतेः प्रयोग ब्रूहि ॥
सूत्रों में—चिन्तिपूजि० । भवतेर० ॥

'क्षिप्' में श् तथा प् इन दो अनुबन्धों के करने का यह प्रयोजन है कि प्रकृत धातु सार्वधातुक
में भी विकरण हो जाते हैं । जैसे—भवतिः । पचतिः । मनिङ्, हाने से कृत्सज्ञा, पुन
प्रतिपदिकसज्ञा होने से 'सु' आदि उत्पन्न हो जाते हैं ॥ २ ॥

वा०—वर्णात्कारः—वर्णमात्र से 'कार' प्रत्यय होता है ॥

जैसे—अकारः । आकारः । इकारः । ईकारः ॥ ३ ॥

वा०—रादिफः—र-वर्ण से 'इफ' प्रत्यय होता है ॥ जैसे—रेफः ॥ ४ ॥

वा०—मत्वर्थान्छः—मत्वर्थं मन्त्र से 'छ' प्रत्यय होता है ॥ जैसे—मत्वर्थीयः ॥ सूत्र
में जो बहुल ग्रहण किया है वह सब वार्तिकों में सम्बन्धित होता है । भत, विना भी भ-सज्ञा के
मत्वर्थं मन्त्र में भकार लोप हो जाता है ॥ ५ ॥

वा०—इणजादिभ्यः—'अज' आदि धातुओं से 'इण्' प्रत्यय होता है ॥ जैसे—आजि ।
आतिः । आदिः ॥ ६ ॥

वा०—इज् वपादिभ्यः—'वप' आदि धातुओं से 'इज्' प्रत्यय होता है ॥ जैसे—वापिः ।
वासिः । वादिः ॥ ७ ॥

वा०—इक् कृष्यादिभ्यः—'कृषि' आदि धातुओं से 'इक्' प्रत्यय होता है ॥ जैसे—
कृषिः । किरिः । गिरिः ॥ ८ ॥

वा०—सम्पदादि०—सम्पन् आदि में 'क्विप्' प्रत्यय होता है ॥ जैसे—सम्पत् ।
विषत् । प्रतिषत् । आपत् । परिषत् ॥ ९ ॥

इणजादि चार वार्तिकों में परिगणन नहीं किन्तु इस प्रकार के और भी शब्द सिद्ध हो
जाते हैं ॥

बहुल-ग्रहण सब वार्तिकों से सम्बद्ध है अतः वार्तिक से विहित कार्य भी बहुल करके ही
होते हैं ॥ १०८ ॥

संज्ञायाम् ॥ १०९ ॥

ण्वुल्-इत्यनुवर्तते ॥ संज्ञायाम् । ७ । १ ॥ प्रत्ययान्तेन संज्ञायां सत्यां धातोः
[स्त्रियाम्] 'ण्वुल्' प्रत्ययो भवति ॥

उद्दालकपुष्पभञ्जिका । वारणपुष्पप्रवाहिका । आभ्यूषसादिका ॥ १०९ ॥

यहां 'ण्वल्' पद का अनुवर्तन है ॥

प्रत्ययान्त से [संज्ञायाम्] सज्ञा गम्यमान हो तो घातु से स्त्रीलिङ्ग में 'ण्वल्' प्रत्यय होता है ॥

जैसे—उद्दानकपुष्पमञ्जिका । वारणपुष्पप्रवाहिका । माम्भूपलादिका ॥ १०९ ॥

विभाषाऽऽख्यानपरिप्रश्नयोरिज् च' ॥ ११० ॥

अप्राप्तविभाषेयम् ॥ चकाराण्वुलप्यनुवर्तते ॥ विभाषा । १ । १ आख्यानपरि-
प्रश्नयोः । ७ । २ । इज् । १ । १ । च । [अ०] ॥ पूर्वं परिप्रश्नो भवति पश्चात्तस्या-
ख्यानमुत्तरम् ॥

आख्यान-परिप्रश्नयोरर्थयोर्धातोर्विकल्पेन [स्त्रियाम्] 'इज्', पक्षे यथाप्राप्तं
प्रत्यया भवन्ति, चकाराण्वुल् च ॥

परिप्रश्ने—कां कारिमकार्षीः । कां कारिकामकार्षीः । कां क्रियामकार्षीः । कां
कृत्यामकार्षीः । कां कृतिमकार्षीः ॥ आख्याने—सर्वा कारि, कारिकां, क्रियां, कृत्या,
कृति वाऽकार्षम् ॥

'आख्यानपरिप्रश्नयोः' इति किमर्थम्—कृतिः । हृतिः । धृतिः ॥ ११० ॥

यह अप्राप्तविभाषा है ॥ चकार से 'ण्वल्' पद का अनुवर्तन है ॥

[आख्यानपरिप्रश्नयोः] प्रश्न तथा उत्तर अर्थ में घातु से [विभाषा] विकल्प करके
स्त्रीलिङ्ग में [इज्] 'इज्' प्रत्यय होता है ॥

जैसे— प्रश्ने कां कारिमकार्षी । कां कारिकामकार्षी । कां क्रियामकार्षी । कां कृत्या-
मकार्षी । कां कृतिमकार्षी ॥ आख्याने—सर्वा कारिम्, कारिकाम्, क्रियाम्, कृत्याम्, कृति
वाऽकार्षम् ॥

'आख्यानपरिप्रश्नयोः' ग्रहण इसलिये है कि—कृतिः । हृतिः । धृतिः ॥ ११० ॥

पर्यायार्हणोत्पत्तिषु ण्वुच्' ॥ १११ ॥

पर्या० तिषु । ७ । ३ । ण्वुच् । १ । १ ॥ पर्याय, अर्ह, ऋण, उत्पत्ति इत्येतेषु
प्रत्ययार्थेषु धातोः [स्त्रियाम्] विकल्पेन 'ण्वुच्' प्रत्ययो भवति ॥

पर्याये—भवतः शायिका । मम जागरिका ॥ अर्हे—इक्षुभक्षिकामर्हति भवान् ।
उत्कृष्टामासिकामर्हति भवान् ॥ ऋणे—अन्नदायिकां मे धारयसि ॥ आम्नभक्षिकां मे

१. आ० सू० १४६७ ॥

२. आ० सू० १४६८ ॥

३. विभाषेत्यनुवर्तते—अग्रिमसूत्रे विभाषेति निवृत्तमित्युक्तत्वात् । तथा चान्येऽप्याहुः—
विभाषेत्येव 'चिकीर्षोत्पद्यते' इति काशिका । 'वा ण्वुच् स्यात्' इत्यन्तमहुः । 'आक्रोशे मज्जति' इत्यत्र विभाषात् 'निवृत्तम्' इति सिद्धान्तमुपनिधिः ॥

धारयसि ॥ उत्पत्तो-इक्षुभक्षिका म उदपादि भवान् ॥ [पक्षी—तव चिकीर्षा, मम चिकीर्षा । तव क्रिया । मम क्रिया] प्रत्ययान्तरविधान स्वरार्थम् ॥ १११ ॥

[पर्यायं लिपु] पर्याय (परिपाटो कम) ग्रहं (योग्यता) ऋण, (दूसरे का द्रव्य धारण करना) उत्पत्ति (जन्म) इन अर्थों में धातु से स्त्रीलिङ्ग में विकल्प से [ण्वुच्] 'ण्वुच्' प्रत्यय होता है ॥

पर्याय में—भवत आगिक, । मम जागरिका ॥ ग्रहं में इक्षुभक्षिकामहन्ति भवान् । उत्कृष्टाभारिकामहन्ति भवान् ॥ ऋण में अन्नदायिका से धारयसि । आन्नभक्षिका मे धारयसि ॥ उत्पत्ति में—इक्षुभक्षिका म उदपादि भवान् ॥ द्वितीय पक्ष म- तव चिकीर्षा, मम चिकीर्षा । तव क्रिया । मम क्रिया ॥ प्रत्ययान्तरकरण स्वर के लिये है ॥ १११ ॥

आक्रोशे नञ्धनिः' ॥ ११२ ॥

विभाषा इति निवृत्तम् । क्रिस्तादीनां सर्वेषामपवादः ॥ आक्रोशे । ७ । १ । नञि । ७ । १ । धनिः । १ । १ ॥

आक्रोशे गम्यमाने नञ्पूर्वाद् घातोः [स्थिया] कर्तृरहिते कारके भावे न 'धनिः' प्रत्ययो भवति ॥

दुष्टस्याजननिरेवास्तु ! अकरणिस्ते सदा भूयात् ॥ १ ॥

'आक्रोशे' इति किम्— अक्रिया कटस्यास्य ॥ 'नञि' इति किम्—सास्थितिस्ते भूयात् ॥ ११२ ॥

यहां 'विभाषा' पद की निवृत्ति हुई । यह सूत्र क्तिन् आदि सब का अपवाद है ॥

[आक्रोशे] आक्रोश गम्यमान हो तो [नञि] नञ्-पूर्व धातु से स्त्रीलिङ्ग में कर्तृभिरकारक और भाव में [धनिः] 'धनि' प्रत्यय होता है ॥

जैसे— दुष्टस्याजननिरेवास्तु । अकरणिस्ते सदा भूयात् ॥

आक्रोशे ग्रहण इत्यस्य है कि— अक्रिया कटस्यास्य ॥ 'नञि' ग्रहण इत्यस्ये है कि— सास्थितिस्ते भूयात् ॥ ११२ ॥

कृत्यल्युटो बहुलम्' ॥ ११३ ॥

अकर्त्तरि कारके भावे चेतः सूत्रान् पूर्वमेव सर्वं निवर्तते स्त्रीलिङ्गाधिकारश्च ॥ कृत्यल्युटः । १ । ३ । बहुलम् । १ । १ ॥ कृत्याश्च ल्युट् च ते ॥ कृत्यसंज्ञकाः प्रत्ययः ल्युट् च विहितेष्वर्थेषु बहुलं भवन्ति ॥

अर्थाद् येषु विहितास्तेषु नापि भवन्त्यविहितेषु च भवन्ति । भावकर्मणोः कृत्या विधीयन्ते, ततोऽन्यत्रापि दृश्यन्ते छेद्यः सङ्गः । लभ्य दात्रम् । अत्र करणे यत् ॥ तथा

करणाधिकरणे भावे च ल्युट् विधीयते । प्रस्कन्दनम् । प्रपतनम् । अत्रापादानेऽपि दृश्यते ॥

वा० कृत्ल्युट् इति वक्तव्यम् ॥ १ ॥ कृतो बहुलमिति वा ॥

कृतो बहुलमिति पक्षो उदायान् । कृत्सज्ञा च कृत्याना ल्युटश्च, तेन सर्वेषां ग्रहणं भविष्यति ॥ कृत्सज्ञकाः प्रत्यया विहितार्थेषु बहुल म्युः । तेनेदमा निद्ध भवति । पादाभ्यां द्वियते इति पादहारकः, अत्र करणे ष्वल् । गले चोप्यते गलेचोपकः, अत्राधिकरणे च । कर्त्तरि विहिता अन्यत्रापि भवन्ति ॥ ११३ ॥

इस सूत्र से पूर्व कर्त्तरि, कारके, भावे तथा द्वियाम्, इन पदों की निवृत्ति हो जाती है ॥

[कृत्यल्युट्.] 'कृत्य' सज्ञक प्रत्यय और 'ल्युट्' विहितार्थों में [बहुलम्] बहुल करके होते हैं ॥ अर्थात् जिन अर्थों में विहित हैं उन में नहीं भी होते, और जिन अर्थों में विहित नहीं उन अर्थों में भी हो जाते हैं ॥ भाव और कर्म में कृत्यों का विधान किया है, इससे भिन्न में भी देखे जाते हैं । जैसे—छेद्यः खड्गः । लब्ध वात्रम् । यहां करणकारक में 'यत्' प्रत्यय होता है । इसी प्रकार ल्युट् प्रत्यय का विधान करण, अधिकरण और भाव में किया है, किन्तु-प्रस्कन्दनम् । प्रपतनम् । इत्यादि उदाहरणों में अपादान में भी देखा जाता है ॥

वा०—कृत्ल्युट्०—इस वार्तिक में 'कृतो बहुलम्' यह पक्ष महाभाष्यानुसारी होने से ठीक है, क्योंकि कृत्सज्ञा कृत्य प्रत्ययों की तथा ल्युट् की भी है, अतः उसमें सब का ग्रहण हो जायगा ॥ कृत्सज्ञक प्रत्यय विहितार्थों में बहुल करके होते हैं । इससे 'पादाभ्यां द्वियते पादहारकः' यहां करण में, तथा 'गले चोप्यते गलेचोपकः' यहां अधिकरण में 'ष्वल्' सिद्ध हो जाता है अर्थात् कर्त्तरि में विहित हैं परन्तु बहुलग्रहण से अन्यत्र भी हो जाते हैं ॥ ११३ ॥

नपुंसके भावे क्तः ॥ ११४ ॥

नपुंसके । ७ । १ । भावे । ७ । १ । क्तः । १ । १ ॥ नपुंसकलिङ्गे भावे धातुमात्रात् 'क्तः' प्रत्ययो भवति ॥

हसितम् । सुप्तम् । नृत्तम् । शयितम् । वाऽसरूपेण घञादयोऽपि भवन्ति । हासः ॥ ११४ ॥

[नपुंसके] नपुंसकलिङ्ग [भावे] भाव में धातुमात्र से [क्तः] 'क्त' प्रत्यय होता है ॥

जैसे—हसितम् । सुप्तम् । नृत्तम् । शयितम् ॥ वाऽसरूपेण विधि से घञादि भी हो जाते हैं, जैसे—हासः ॥ ११४ ॥

१. अ० ३ । ३ । ११३ आ० ॥

२. आ० सू० १४७० ॥

३. इदं तु कालसामान्ये क्तस्य विधानम् । अत्र एव 'क्तस्य च वर्त्तमाने' (अ०—२ । ३ । ६७) इत्यत्र वार्तिकम् —'क्तस्य वर्त्तमाने नपुंसके भावे उपसंख्यानम्' * । क्तस्य च वर्त्तमाने नपुंसके भावे उपसंख्यानं कर्त्तव्यम् । छात्रस्य हसितम् । नटस्य भुक्तम् । मयूरस्य मृत्तम् । कोकिलस्य व्याहृतमिति ॥ (अ० २ । ३ । ६७ आप्ये) ॥

ल्युट् च' ॥ ११५ ॥

नपुंसके, भावे इत्यनुवर्तते । ल्युट् । १ । १ । च । [अ०] ॥

नपुंसके भावे धातोः 'ल्युट्' प्रत्ययो भवति । हसनम् । [दशनम्] । नर्तनम् । शोभनम् । पृथग्योग उत्तरार्थः' ॥ ११५ ॥

यहां 'नपुंसके, भावे' पदों का अनुवर्तन है ॥

नपुंसक भाव में धातु से [ल्युट् च] 'ल्युट्' प्रत्यय होता है ॥

जैसे—हसनम् । नर्तनम् । शोभनम् ॥ पृथक्सूत्र करने का यह प्रयोजन है कि अनेक सूत्रों में अनुवृत्ति जावे ॥ ११५ ॥

कर्मणि च येन संस्पर्शत् कर्तुः शरीरसुखम्' ॥ ११६ ॥

नपुंसके, भावे, ल्युट् इत्यनुवर्तते ॥ कर्मणि । ७ । १ । च । [अ०] । येन । ३ । १ । संस्पर्शत् । ५ । १ । कर्तुः । ६ । १ । शरीरसुखम् । १ । १ ॥ शरीरस्य सुखं शरीरसुखमिति षष्ठीनत्पुरुषः ॥

येन साधकतमेन कर्मणा संस्पृश्यमानस्य कर्तुः शरीरसुखं भवति तस्मिन् कर्मण्युपपदे धातान्नपुंसके भावे 'ल्युट्' प्रत्ययो भवति ॥

दुग्धपानम् [सुखम्] । [पयःपानं सुखम्] । घृतपानम् [सुखम्] । पूर्वसूत्रेण ल्युट्सिद्धे उपपदनियमेन नित्यसमासार्थे आरम्भः । उपपदमतिङ्' इति नित्यसमासो यथा स्यात्, अन्यथा वाक्यमपि प्रसज्येत ॥

'कर्मणि' इति किम्—रथेन यानं सुखम् ॥ 'संस्पर्शत्' इति किम्—ग्रहणं उपासनं सुखम् ॥ 'कर्तुः' इति किम्—गुरोः स्नापनं सुखम् । स्नापनस्य कर्ता शिष्यः ॥ 'शरीर' ग्रहणं किमर्थम्—वेदस्य पठनं सुखम् ॥ ['सुखम्' इति किम्—] कण्टकानां मर्दनं दुःखम् ॥ ११६ ॥

यहां 'नपुंसके भावे ल्युट्' इन तीनों पदों का अनुवर्तन है । 'शरीरसुखम्' वह षष्ठीसमास है ॥

[येन] जिस साधकतम कर्म के [संस्पर्शत्] स्पर्श करने से [कर्तुः] कर्ता को [शरीरसुखम्] शरीरसुख उत्पन्न हो ऐसा [कर्मणि] कर्म उपपद हो तो धातु से 'ल्युट्' प्रत्यय हो ॥

जैसे—दुग्धपानं सुखम् । घृतपानं सुखम् । पयःपानं सुखम् ॥

पूर्वसूत्र से 'ल्युट्' सिद्ध ही था, पुनः विधान इसलिये है कि 'उपपदमतिङ्' इस नियम से नित्यसमास हो अन्यथा पक्ष में वाक्य की भी प्राप्ति होती ॥

'कर्मणि' ग्रहण इमलिये है कि -रथेन यानं सुखम् ॥ 'संस्पर्शात्' ग्रहण इमलिये है कि -
ग्रहण उपासनं सुखम् ॥ 'कतु' ग्रहण इमलिये है कि -गुरो. स्नापनं सुखम् । यहा स्नापन का
कर्ता शिष्य है ॥ 'शरीर' ग्रहण इमलिये है 'क' वेदस्य पठनं सुखम् ॥ 'सुखम्' ग्रहण इमलिये
है कि—कण्टकानां मर्दनं सुखम् ॥ ११६ ॥

करणाधिकरणयोश्च' ॥ ११७ ॥

ल्युट्-इत्यनुवर्तते । करणाधिकरणयोः । ७ । २ । च । [अ०] ॥

धातोः करणेऽधिकरणे च कारके 'ल्युट्' प्रत्ययो भवति ॥

इहमप्रब्रश्चनः । पलाशशातनः ॥ अधिकरणे—[गो] दोहनी । अन्नरक्षणी ।
सक्तुधानी । घृतरक्षणं पात्रम् ॥ ११७ ॥

यहां 'ल्युट्' इस पद का अनुवर्तन है ॥

धातु से [करणाधिकरणयोः] करण और अधिकरण कारक में 'ल्युट्' प्रत्यय
होना है ॥

जैसे —इहमप्रब्रश्चनः । पलाशशातनः ॥ अधिकरण में—[गो] दोहनी । अन्नरक्षणी ।
सक्तुधानी । घृतरक्षणं पात्रम् ॥ ११७ ॥

पुंसि संज्ञायां घः प्रायेण' ॥ ११८ ॥

करणाधिकरणयोस्त्वनुवर्तते ॥ पुंसि । ७ । १ । संज्ञायाम् । ७ । १ । घः ।
१ । १ । प्रायेण । ३ । १ ॥ प्रायेण क्वचिदित्यर्थः ॥

संज्ञायां सत्यां धातोः करणाधिकरणयोः पुल्लिङ्गकारकयोर्अभिधेयबोधितोः प्रायेण
क्वचिद् 'घः' प्रत्ययो भवति ॥

दन्तच्छदः* । उरश्छदः ॥ अधिकरणे—आकरः* । आलयः ॥

'पुंसि' इति किम्—प्रमाधनम् ॥ 'संज्ञायामिनि' इति -ग्रहणः खड्गः ।
'अट्टेरीयङ्' इति शापकात् कृत्स्थस्य प्रत्ययादर्घकारस्य 'इय्' आदेशो न भवति, एवं
वृत्स्थानां फलस्त्वल्पा प्रत्ययादीनामायत्नादयो न शक्नुवन्तीति ॥ ११८ ॥

यहां 'करणाधिकरणयो' पद का अनुवर्तन है ॥

[संज्ञायाम्] संज्ञा नम्यमान हो तो धातु से करण और अधिकरण में [पुंसि]
पुल्लिङ्ग कारक अभिधेय होने पर [प्रायेण] प्रायः करके [घः] 'घ' प्रत्यय होता है ॥

जैसे —दन्तच्छदः । उरश्छदः ॥ अधिकरण में—आकरः । आलयः ॥

१. भा० सू० १४७४ ॥

२. भा० सू० १४७५ ॥

३. दन्ताश्चाद्यन्ते येनासौ दन्तच्छदः 'ओष्ठः' ॥

४. एत्यास्मिन् कुर्वन्तीत्याकरः ॥

५. भा० ३ । १ । २९ ॥

‘पु सि’ ग्रहण इमलिये है कि—प्रसाधनम् ॥ ‘सजायाम्’ ग्रहण इमलिये है कि—प्रहरणः
खड्ग । यहां ‘घ’ नहीं होता ॥

‘ऋतेरोयङ्’ इस जापक से कृत् प्रत्ययों के आदि घकार को ‘इय्’ आदेश नहीं होता,
इसी प्रकार कृत्प्रत्ययों के आदि में जो फ, ड, ख, छ, घ हैं उनको ‘आयन्’ आदि आदेश नहीं
होते ॥ ११८ ॥

गोचरसंचरवह्व्रजव्यजापणनिगमाश्च ॥ ११९ ॥

गोचर० गमाः । १ । ३ । च । [अ०] । गोचर, संचर, वह, व्रज, व्यज,
आपण, निगम इत्येते शब्दाः ‘घ’ प्रत्ययान्ताः करणाधिकरणयोः पुंसि निपात्यन्ते ।
वक्ष्यमाणसूत्रेण ‘घञ्’ प्राप्तस्तस्यापवादः ॥

गायश्चरन्त्यस्मिन् स गोचरः । संचरत्यनेन स संचरः । वहन्ति येन स वहः ।
व्रजन्ति येन स व्रजो वाहनम् । व्यजन्ति येन स व्यजः । ‘अजेर्व्यघञपोः’ इति वीभावो
निपातनात् भवति ॥

आपणान्ते येषु त आपणा हाटकाः । नितरा गच्छन्ति प्राप्नुवन्ति ज्ञानं यास्मिन्
स निगमो वेदः ॥ ११९ ॥

[गोचर० गमाः] गोचर, संचर, वह, व्रज, व्यज, आपण, निगम ये शब्द करण और
अधिकरण में पुल्लिङ्ग विषय में ‘घ’ प्रत्ययान्त निपात्यन्ते हैं । अगले सूत्र में ‘घञ्’ प्राप्त था उसका
यह अपवाद है ॥

जैसे - गोचरः । संचरः । वहः । व्रज । व्यजः—यहां ‘वी’ भाव निपातन से नहीं
होता ॥ आपणाः । निगमो वेदः ॥ ११९ ॥

अवे तृस्त्रोर्घञ् ॥ १२० ॥

करणाधिकरणयोः, पुं सि-सजाया-प्रायेण इत्यनुवर्तन्ते । अवे । ७ । १ । तृस्त्रोः ।
६ । २ । घञ् । १ । १ ॥ अतपूर्वाभ्यां ‘तृ-स्त्र’ धातुभ्यां करणाधिकरणयोः प्रायेण
क्वचिद् ‘घञ्’ प्रत्ययो भवति ॥

१. आ० सू० १४७७ ॥

२. अ० २ । ४ । १६ ॥

३. आ० सू० १४७८ ॥

४. धातोर्यथाश्च समसंख्यात्वेऽप्यस्वरितत्वाच्चयासक्य न भवति । तथा च भाष्यम् “
.....” अथर्वं भक्ष्यामि ‘यथासंख्यमनुवेशः समानां स्वरितेन’ इति । एषमपि स्वरितं दृष्ट्वा
सन्वेहः स्यात्—न ज्ञायते किमयं समसंख्यार्थः, आहोस्त्विदधिकारार्थं इति ? ॥ सन्वेहमात्रमेतदुच्यते
सर्वसन्वेहेषु चेदमुपतिष्ठते—‘व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्नहि सन्वेहावलक्षणम्’ इति । समसंख्यार्थं
इति व्याख्यास्यामः (अ०—१ । ३ । १० । सूत्रभाष्ये)

(ख) ‘सजायाम्’ पदस्याऽनुवृत्ती सत्यामपि ‘अवतारो नद्याः, अवतार. सागरस्य’
इत्यादिलक्ष्यानुबोधोदात्त न सम्बध्यते, यत् कारिकाकृता ‘कथमवतारो नद्याः, नदीयं संज्ञा

अवतारः । अवस्तारः । प्रायग्रहणादवतरः, अवस्तर इत्यपि भवति ॥ १२० ॥

यहाँ 'करणाधिकरणयोः' तथा ['पु'मि, सञ्ज्ञायाम्, प्रायेण'] इन पदों का अनुवर्तन है ॥

[अघे] अव-पूर्वक [तृस्रोः] 'तृ' 'स्तृ' धातुओं से करण और अधिवरण कारक से प्रायः करके [घञ्] 'घञ्' प्रत्यय होता है ॥

जैसे—अवतारः । अवस्तारः । प्राय ग्रहण से 'अवतर' और 'अवस्तर' यह भी हो जाता है ॥ १२० ॥

हलश्च' ॥ १२१ ॥

करणाधिकरणयोः, पु'मि, सञ्ज्ञायां, प्रायेण इत्यनुवर्तते ॥ हलः । ५ । १ । च । [अ०] ॥ हलन्ताद् घातो. पुल्लिङ्गयोः [करणाधिकरणयोः] कारकयोः सञ्ज्ञायां सत्यां प्रायेण 'घञ्' प्रत्ययो भवति ॥

'पु'मि सञ्ज्ञायां घः प्रायेण' इति सामान्यविहितस्यापवादः ॥

वेदः । वेपः । मार्गः । अपामार्गः । बन्धः । वाग-यजन्ति गच्छन्ति यस्मिन्निति यज-धातोः प्रयोगः ॥ प्रायवचनम् - कषः । निकषः । अथ घ एव भवति ॥ १२१ ॥

यहाँ 'करणाधिकरणयोः, पु'मि, सञ्ज्ञायां, प्रायेण' इन पदों की अनुवृत्ति है ॥

[हलः] हलन्त धातु से पुल्लिङ्ग करण अधिकरण कारक से सञ्ज्ञा गन्धमान हो तो प्रायः करके 'घञ्' प्रत्यय होता है ॥ पु'मि सञ्ज्ञायां घः प्रायेण' इससे सामान्य प्राप्त 'घ' का यह अपवाद है ॥

जैसे वेदः । वेपः । मार्गः । अपामार्गः । बन्धः । वागः ॥ प्रायवचन से कषः, निकषः, यहाँ 'घ' ही होता है ॥ १२१ ॥

अध्यायन्यायोद्यावसंहाराश्च' ॥ १२२ ॥

अध्याय० हाराः । १ । ३ । च । [अ०] ॥ अध्यायादयः शब्दाः पु'मि सञ्ज्ञायां करणाधिकरणयोः कारकयोर्घञन्ता निपात्यन्ते ॥

हलन्ताद् 'घञ्' विधीयते, अध्यायादिष्वजन्ताद् घः प्राप्तस्तद्वाधनार्थम् ॥ अधीयतेऽस्मिन्नित्यध्यायः । नीयन्तेऽनेन कार्याणीति न्यायः । उद्युवन्त्यास्मिन्नित्युद्यावः । सहियन्तेऽनेन इति सहारः ॥

प्रायवचनानुवृत्तेरसञ्ज्ञायामपि भवति, इत्युक्तं तत्र—'नह्युपाधेरुपाधिर्भवति विशेषणस्य वा विशेषणम्' इत्येतस्य (अ० १ । २ । २ । भा० । सिद्धान्तितत्वात् ॥ तेन—प्रायग्रहण चर्त्तव्यं सम्बध्यते न सञ्ज्ञायामित्यनेन ॥

१. आ० सू० १४७९ ॥

२. अ० ३ । ३ । ११८ ॥

३. एतेन गोचरादिसूत्रे 'चकारोऽनुक्तममुच्चयार्थं' इति काशिकाह्वयुक्तं प्रत्युक्तम् ॥

४. आ० सू० १४८२ ॥

वा०—यत्रविधावाहाराधारावायानामुपसङ्गानम् ॥ १ ॥

अवह्रियन्तेऽस्मिन्नवहारः । आध्रियन्तेऽस्मिन्नाधारः । एत्येतस्मिन् वयन्त्या-
वायः ॥ अत्र जयादित्यादिभिराधारावाय-शब्दो सूत्रे पठित्वा व्याख्यातो । चकारो-
ऽनुक्तसमुच्चयार्थे इत्यवहार-शब्दः साधितः । महाभाष्ये च वार्तिकं पठितमस्ति, यदि
सूत्रेणैव सिद्धाः स्युर्वार्तिकं पुनः किमर्थं स्यात्, इदानीन्तनेषु पुस्तकेष्वपि सूत्रान्त
आधारावाय-शब्दो मुद्रितो लिखितो च दृश्येते अतो ज्ञायते बहुकालादारभ्य सूत्रे
केनचि-मेलितो, कैट्यटेनाऽपि लिखितः—'अध्यायसूत्रे आधारवाय-शब्दो वार्तिक-
दर्शनादभियुक्तः प्रक्षिप्तो' । महाभाष्येऽपि 'परिमाणारूपायां सर्वेभ्यः' इत्यस्य सूत्रस्य
व्याख्यानेऽध्यायादयः सर्वे शब्दा लिखिताः, तत्र यथा पुस्तकेषु सूत्रं दृष्टं तथा शाचकै-
र्महाभाष्यमपि शोधितम् । अव्यवस्थाकारिणा शास्त्रेण न भवितव्यम्, यदाऽऽधारावाय-
शब्दो सूत्रे वार्तिके चकप्रयाजनायोभयत्र स्याताम्, अतो ज्ञायतेऽपाणिनीयावेव,
जयादित्यादीनां च व्याख्यानं सर्वथाऽसङ्गतम् ॥ १२२ ॥

[अध्याय० हाराः] अध्याय, न्याय, उच्चार, संहार ये शब्द सञ्ज्ञा हो तो पुल्लिङ्ग कारण
अधिकरण कारक में 'घञ्' प्रत्ययान्त निपातन है ॥

हलन्तो से 'घञ्' का विधान है, अध्याय-आदि अजन्तों में 'घ' प्राप्त था उसको बाधने के
लिये सूत्र है ॥

जंमे—अध्यायः । न्यायः । उच्चारः । संहारः ॥

वा०—यत्रविधावा० 'घञ्' प्रत्यय के विधान में आहार, आधार, आवाय, इनका
भी उपसङ्गान करना चाहिये ॥ जंमे—अवहारः । आधारः । आवायः ॥

यहां जयादित्यादिको ने आधार, आवाय शब्द सूत्र में पढ़ कर व्याख्यान किये हैं । चकार
को अनुक्तसमुच्चयक मान कर अवहार शब्द सिद्ध किया है । महाभाष्य में यह वार्तिक पढ़ा है,
यदि सूत्र से हो ये सिद्ध हो जाते तो पुनः वार्तिकपाठ का क्या प्रयोजन ? आज कल पुस्तकों में भी
सूत्र के अन्त में आधार, आवाय शब्द मुद्रित तथा लिखित देखे जाते हैं । अतः यह जाना जाता है
कि—चिरकाल से किसी ने सूत्र में मिला दिये हैं । कैट्यट ने भी लिखा है कि—'अध्याय०' इस
सूत्र में आधार, आवाय शब्द वार्तिक में देने जाने में अभियुक्तों ने सूत्र में प्रक्षिप्त किये हैं ।
महाभाष्य में भी 'परिमाणारूपायां सर्वेभ्यः' इस सूत्र के व्याख्यान में अध्यायादि सारे शब्द लिखे
हैं । वहां जैसा पुस्तकों में सूत्र देखा तैसा शोधकों ने महाभाष्य में भी शुद्ध कर दिया । शास्त्र में
अव्यवस्था नहीं होती क्योंकि यदि सूत्र और वार्तिक दोनों ही आधार, आवाय इन शब्दों की सिद्धि
करें तो एक से ही सिद्ध हो जान पर हमारे का क्या काम रह जाता है । इसमें यह सिद्ध होता है
कि—सूत्रों में इन शब्दों का पाठ अपाणिनीय ही है । हममें जयादित्यादिकों का व्याख्यान भी
अपाणिनीय ही सिद्ध होता है । अन्यत्र भी इसी प्रकार समझ लेना चाहिये ॥ १२२ ॥

१. अ० ३ । ३ । १२१ भा० ॥ आ० वा० १८८० ॥

२. अ० ३ । ३ । १२१ । सू० भाष्ये ॥ ३. अ० ३ । ३ । २० ॥

उदङ्कोऽनुदके' ॥ १२३ ॥

उदङ्कः । १ । १ । अनुदके । ३ । १ । अनुदके—उदकभिन्ने पदार्थेऽभिधेये उत्पूर्वाद् 'अञ्चु' धातो 'घञ्' प्रत्ययो निपात्यते ॥ घृतमुदच्यतेऽस्मिन्निति, घृतोदङ्कः । तैलोदङ्कः ।

'अनुदके' इति किम्—उदकोदञ्चनः^१, यत्र 'करणाधिकरणयोश्च'^२ इति ल्युट् । उदङ्क इत्यत्र पूर्वसूत्रेण घञ् सिद्ध एव पुनरुदकप्रतिषेधार्थं आरम्भः ॥ १२३ ॥

[अनुदके] उदकभिन्न पदार्थं अभिधेयं हो तो [उदङ्कः] उत्पूर्वक 'अञ्चु' धातु से 'घञ्' प्रत्यय का निपातन है ॥

जैसे—घृतोदङ्कः । तैलोदङ्कः । घी ढाला जाता है जिसमें वह घी की कुप्पी 'घृतोदङ्क' इसी प्रकार तेल का पात्र 'तैलोदङ्क' कहा जाता है ॥

'अनुदके' ग्रहण इसलिये है कि—उदकोदञ्चनः । यहां 'करणाधिकरणयोश्च' इससे 'ल्युट्' ही जाता है ॥

'उदङ्क' इसमें पूर्वसूत्र से 'घञ्' सिद्ध हो या पुनः उदकविषय में प्रतिषेध क लिये सूत्र है ॥ १२३ ॥

जालमानायः' ॥ १२४ ॥

जालम् । १ । १ । आनायः । १ । १ ॥ हलन्ताद् 'घञ्' विधीयतेऽजन्ताद् घ प्राप्तस्तस्यापवादः ॥

जालेऽभिधेये आनाय इत्याङ् पूर्वान् 'नी' धातोः करणकारके 'घञ्' प्रत्ययो निपात्यते ॥

आनायन्त्यनेनेत्यानायो मत्स्यानाम् । आनायो मृगाणाम् ॥

'जालम्' इति किम्—आनायः ॥ १२४ ॥

हलन्तों से 'घञ्' कहा है, अजन्तों से 'घ' प्राप्त या उसका यह अपवाद है ॥

[जालम्] जाल अभिधेय हो तो [आनायः] यह आङ्-पूर्वक 'नी' धातु से करणकारक में 'घञ्' प्रत्ययान्त निपातन है ॥

जैसे—आनायो मत्स्यानाम् । आनायो मृगाणाम् ॥

१. भा० सू० १४८२ ॥

२. घञोऽभावे घप्रत्ययो न प्रत्युदाह्रियते विशेषाभावात् । घप्रत्यये प्रत्ययस्वरेणोत्तरपदान्तो-
दात्तत्वं भवति घञपि 'आया०' (अ० ६ । २ । १४४) इत्यादिना स एव स्वरः ॥

३. भा० सू० ११७ ॥

४. भा० सू० १४८३ ॥

‘आलम्’ ग्रहण इसलिये है कि -आनयः । यहां ‘व’ हो जाता है ॥ १२४ ॥

खनो घ च ॥ १२५ ॥

करणाधिकरणयोः, घञ् इत्यनुवर्तते । खनः । ५ । १ । घः । १ । १ । च ।
[अ०] ॥ ‘खन’ धातोः करणाधिकरणकारकयो ‘घे’ प्रत्ययो भवति चकारात् ‘घञ्’
च ॥

आख[न]न्यनेनास्मिन् वा आखनः, आखानः ।

वा०—खनो डडरेकेकवकाः ॥ १ ॥

‘खन’ धातोः परे ड, डर, इक, इकवक चत्वारः प्रत्ययाः करणाधिकरणयो
भवन्ति ॥ ड—आखः । डर—आखरः । डित्वादुभयत्र टिलोपः । इक—आखनिकः ।
इकवक—आखनिकवकः ॥ १२५ ॥

यहां ‘करणाधिकरणयोः’ और ‘घञ्’ पद का अनुवर्तन है ॥

[खनः] ‘खन’ धातु से करण और अधिकरण कारक में [घ] ‘घ’ प्रत्यय और [च]
चकार से ‘घञ्’ प्रत्यय भी हो जाता है ॥

जैसे—आखनः । आखानः ॥

वा०—खनो डड०—खन धातु से परे ड, डर, इक, और इकवक ये चार प्रत्यय करण
और अधिकरण कारक में होते हैं ॥ १ ॥

जैसे—ड—आख । डर—आखरः । प्रत्यय के डित् होने से दोनों उदाहरणों में टिलोप
हो जाता है । इक—आखनिकः । इकवक—आखनिकवकः ॥ १२५ ॥

१. भा० सू० १४८४ ॥

२. ‘सुपा सुसुक्०’ (अ० ७ । १ । ३९) इति सोर्लुक् ॥

३. भवः—‘खनो घ च’ (अ० ३ । ३ । १२५) इति च-शब्दात् घ. कुत्वमिति माधव ॥

हरबसस्तु—“घित्करणं किमर्थं यावता न खनः कश्चिदवयवः कुत्वमागस्ति ? जापनार्थेन्तु—
एतज्जापयत्यन्येभ्योप्यय भवतीति । तेन—अजेर्भगः, पदेः पदम्, खल सञ्चलने (स्वा०) अधिक-
घः खल एवमादि-सिद्धं भवतीति” ॥ अन्येप्येवमाहुः ॥

यत एव ‘दुर्भगसिन्ध्वन्ते०’ (अ० ७ । ३ । १९) इत्यत्र भगपदस्य, कल्याण्यादिषु ‘सुभग-
दुर्भग-पदयोश्च पाठः प्रकल्पते ॥

४. आखनादयः खनित्रवचना इति तुरदत्तः ॥

५. अ० ३ । ३ । १२५ भा० ॥ (ख) सा० चा० १४८५ ।

ईषद्दुःसुषु कृच्छाकृच्छार्थेषु खल् ॥ १२६ ॥

करणाधिकरणयोरिति निवृत्तम् । ईषद्दुःसुषु । ७ । ३ । कृच्छाकृच्छार्थेषु । ७ । ३ । खल् । १ । १ ॥ कृच्छाकृच्छे यथायोग्येनाथो^१ येषां तेषु, दुःशब्दस्य कृच्छार्थः, अकृच्छार्थ इतरयोः ॥

कृच्छाऽर्थदुरुपपदादकृच्छार्थेषत्सूपपदान्च धातोः 'खल्' प्रत्ययो भवति ॥ ईषत्करः कटस्तेन । ईषद्गमो ग्रामो भवता । दुष्पठा विद्या भवता । दुष्करः पाको भवता । सुकरः पाको भवता । सुपठा विद्या भवता । 'तयोरेव कृत्यक्तखलर्या'^२ इति भाव-कर्मणोः 'खल्' भवति । घप्रादिभ्यो विप्रतिषेधाद्वाधकत्वान्च खल् भवति । ईषच्छयः । सुचयः । ईषल्लवः । मन्त्रेवर्णान्ताद् भच्, उवर्णान्ताद् भप् च प्राप्तो विप्रतिषेधेन खलेव भवति ॥ १२६ ॥

यहां 'करणाधिकरणयो' पद की निवृत्ति है ॥

[कृच्छाकृच्छार्थेषु] कृच्छ (दुःख) अर्थ वाला दुर् धीर अकृच्छ (दुःखभिन्न) अर्थ वाले ईषद्, सु ये उपपद हों तो घातु से 'खल्' प्रत्यय होता है । जैसे—ईषत्करः कटस्तेन । ईषद्गमो ग्रामो भवता । दुष्पठा विद्या भवता । दुष्करः पाको भवता । सुकरः पाको भवता । सुपठा विद्या भवता ॥

'तयोरेव कृत्यक्तखलर्याः' इस सूत्र से भाव कर्म में 'खल्' प्रत्यय होता है, विप्रतिषेध तथा बाधक होने से 'खल्' घप्रादि प्रत्ययों को बाध लेता है ॥ जैसे—ईषच्छयः । सुचयः । ईषल्लवः । यहां इवर्णान्तों से 'भच्' उवर्णान्तों से 'भप्' प्राप्त था, विप्रतिषेध से 'खल्' ही होता है ॥ १२६ ॥

कर्तृकर्मणोश्च भूकृजोः ॥ १२७ ॥

पूर्व सूत्र सर्वमनुवसन्ते । कर्तृकर्मणोः । ७ । २ । च । [अ० ।] भूकृजोः । ६ । २ ॥ कर्तृकर्मग्रहणमुपपदः शार्थम् । 'उपपदमतिङ्'^३ इति नित्यसमासो यथा स्यात्, न स्वभिधेयाथी ॥

वा०—खल् कर्तृकर्मणोश्चभूकृजोः^४ ॥ १ ॥

१. वा० सू० १४८६ ॥

२. 'तृतीया सप्तम्योर्बहुत्वम्' (अ० २ । ४ । ८२) इत्यम्र भवति ॥

३. लकारः स्वरार्थः । खित्करणमुत्तरत्र मुमर्थम् ॥

४. अ० ३ । ४ । ७० ॥

५. वा० सू० १४९० ॥

६. अ० २ । २ । १९ ॥

७. अ० ३ । ३ । १२७ ॥

ल्यर्थकर्तृकर्मोपपदाभ्यां कृच्छाकृच्छार्थेष्वदुःसुपूर्वाभ्यां भू-कृत्-धातुभ्यां 'खल्' प्रत्ययो भवति ॥

अनाठघेन भवता ईषदाठघेन शक्यं भवितुम्—ईषदाठघंभवं भवता । दुराठघं-भवं भवता । स्वाठघंभवं भवता ॥ अनाठघ ईषदाठघः क्रियत इति—ईषदाठघं करो देवदत्तः । दुराठघं करः । स्वाठघं करः ॥

'ल्यर्थयो।' इति किम्—आठघेन सुभूयते । अत्र सु-शब्दस्य गतित्वाद् धातोः प्राक् प्रयोगः । स्वाठघंभवं भवतेत्यादौ तु खलः खित्वाद् धातोः पूर्वं कर्तृकर्मणी मुमर्थं प्रयुज्येते ॥ १२७ ॥

यहां पूर्वसूत्र का अनुवर्तन है । कर्तृकर्म का ग्रहण उपपद सज्ञा के लिये है, जिससे कि 'उपपदमतिङ्' इस सूत्र से निम्न समास हो, भवं के लिये नहीं ॥

वा०—खल् कर्तृकर्मणो०—[कर्तृकर्मणोः] ल्यर्थं कर्त्ता कर्म उपपद हों, कृच्छ्र और कृच्छार्थ में वर्तमान ईषद्-दु-सु पूर्व हों तो [भूकृत्रोः] 'भू' तथा 'कृ' धातु से 'खल्' प्रत्यय होता है ॥

जैसे—अनाठघेन भवता ईषदाठघेन शक्यं भवितुम्—ईषदाठघंभवं भवता । दुराठघं-भवं भवता । स्वाठघंभवं भवता ॥ अनाठघ ईषदाठघः क्रियत इति—ईषदाठघं करो देवदत्तः । दुराठघं करः । स्वाठघं करः ॥

'ल्यर्थयो.' ग्रहण हमलिये है कि—आठघेन सुभूयते । यहाँ सु-शब्द की गति-सज्ञा होने से धातु से पूर्व प्रयोग होता है ॥

'स्वाठघंभवं भवता' इत्यादि उदाहरणों में 'खल्' के खित् होने से 'मुप्' विधान के लिये धातु से पूर्व कर्त्ता और कर्म का प्रयोग किया जाता है ॥ १२७ ॥

आतो युच् ॥ १२८ ॥

ईषदादयोऽनुवर्तन्ते । कर्तृकर्मणोरिति निवृत्तम् । आतः । ५ । १ । युच् । १ । १ ॥ खलोऽपवादः ॥

कृच्छाकृच्छार्थेष्वदुःसूपपदेभ्य आकारान्तधातुभ्यो 'युच्' प्रत्ययो भवति ॥

ईषत्पानं दुग्धं भवता । दुष्पानम् । सुपानम् । ईषदानः । दुर्दानः । सुदानः ॥ युजपि खलर्थत्वाद्भावकर्मणोर्भवति ॥ १२८ ॥

यहां ईषदादि का अनुवर्तन है, कर्तृकर्मणोः का नहीं ॥

१. यत्त्वत्र वृत्तिकारादयो यथासक्य प्रत्यय-विधानमाहुः, तद्भाष्यविरोधादयुक्तम् । तथा च भाष्यम्—

'कर्तृकर्मणो ह' भूकृत्रो हौ तत्र संख्यातानुदेशः प्राप्नोति' (अ० १ । ३ । १० भाष्ये) अनिष्ट एवात्र संख्यातानुदेश इति भाष्याभिप्रायः ॥

२. आ० सू० १४९१ ॥

कृच्छ्र और कृच्छ्र अर्थ वाले ईषद्-दुः-सु उपपद हों तो [आतः] आकारान्त धातु से [युच्] 'युच्' प्रत्यय होता है ॥

जैसे—ईषत्पानं दुग्धं भवता । दुष्पानम् । सुपानम् । ईषद्दानः । दुर्दानः । सुदानः । युच् प्रत्यय भी खलबं होने से भाव और कर्म में होता है ॥ १२८ ॥

छन्दसि गत्यर्थेभ्यः^१ ॥ १२९ ॥

छन्दसि । ७ । १ । गत्यर्थेभ्यः । ५ । ३ ॥ गतिरर्थो येषां ते गत्यर्थास्तेभ्यः, कृच्छ्राकृच्छ्रार्थेष्वीषदादिपूपपदेषु गत्यर्थधातुभ्यो वैदिकप्रयोगविषये 'युच्' प्रत्ययो भवति ॥

ईषत्सदनः^२ । दुःसदनः^३ । सुसदनः^४ । ईषत्सर्पणः^५ । दुःसर्पणः^६ । सुसर्पणः^७ । खलोऽपवादः ॥ १२९ ॥

[गत्यर्थेभ्यः] गति अर्थ वाले धातुओं से कृच्छ्राकृच्छ्रार्थक ईषद् दुः सु उपपद हों तो [छन्दसि] वैदिकप्रयोगविषय में 'युच्' प्रत्यय होता है ॥

जैसे—ईषत्सदनः । दुःसदनः । सुसदनः । ईषत्सर्पणः । दुःसर्पणः । सुसर्पणः । यह सूत्र 'खल्' का अपवाद है ॥ १२९ ॥

अन्येभ्योऽपि दृश्यते^८ ॥ १३० ॥

छन्दसि इत्यनुवर्तते । अन्येभ्यः । ५ । ३ । अपि । [अ०] । दृश्यते । [क्रियापदम्] ॥

गत्यर्थादितरेभ्यश्च छन्दसि 'युच्' प्रत्ययो दृश्यते ॥ सुदोहनामकृणोद् ब्रह्मणे गाम्^९ ॥

वा०—भाषायां शासियुधिदुःशसिभ्यो युच्^{१०} ॥ १ ॥

भाषायां लौकिकशब्दप्रयोगेषु शास्त्रादिभ्यो 'युच्' प्रत्ययो दृश्यते ॥

दुःशासनः । दुर्योधनः । दुर्दर्शनः । दुर्धर्षणः ॥

वा०—मृषेऽवेति वक्तव्यम् ॥ २ ॥ दुर्धर्षणः ॥ १३० ॥

यहां 'छन्दसि' पद का अनुवर्तन है ॥

[अन्येभ्यः] गत्यर्थों से इतर धातुओं से [अपि] भी छन्द में 'युच्' प्रत्यय [दृश्यते] देखा जाता है ॥ जैसे—सुदोहनामकृणोद् ब्रह्मणे गाम् ॥

वा०—भाषायां शासियुधि०—भाषा में अर्थात् लौकिक शब्द प्रयोग में 'शासि' धादि धातुओं से 'युच्' प्रत्यय देखा जाता है ॥

१. आ० सू० १४९२ ॥

२. अनुपलब्धमूलानीमानि ॥

३. आ० सू० १४९३ ॥

४. अनुपलब्धमूलमिवम् ॥

५. अ० ३ । ३ । १३० आ० ॥ आ० वा०—१४९४ ॥

जैसे—दुःशासनः । दुर्योधनः । दुर्दर्शनः । दुर्धर्षणः ॥

वा०—मृषेश्च०—भाषा में 'मृष' से भी 'युच्' कहना चाहिये ॥ जैसे—दुःशासन १३०

वर्त्तमानसामीप्ये वर्त्तमानवद्वा' ॥ १३१ ॥

वर्त्तमानसामीप्ये । ७ । १ । वर्त्तमानवत् । [अ० ।] वा । [अ०] ॥ समीप्यभावः सामीप्यम्, वर्त्तमानस्य सामीप्यं वर्त्तमानसामीप्यम् । वर्त्तमान इव वर्त्तमानवत् सप्तमीसमर्थादिति । वर्त्तमानाधिकारो 'वर्त्तमाने लट्' इत्यारभ्य 'उणादयो बहुलम्' इति पर्यन्तम्—तत्र याम्यः प्रकृतिभ्यो येन विशेषणेन ये प्रत्यया विहितास्ताभ्यः प्रकृतिभ्यस्तेनैव विशेषणेन ते प्रत्यया वर्त्तमानसामीप्ये भूते भविष्यति च काले विकल्पेन भवन्ति, पक्षे यथाविहिताः ॥

देवदत्त कदाऽप्राप्नोति ? । एष पचामि । एष पचन् । एष पचमानः । एष उत्पचिष्णुः । एषोऽप्राप्नोति । एष पक्ववान् ॥ देवदत्त कदाऽलङ्कृतम् ? । एषोऽलङ्करोमि । एषोऽलङ्कुर्वन् । एषोऽलङ्कुर्वाणः । एषोऽस्म्यलङ्कुरिष्णुः । एषोऽलमकार्षम् । एषोऽलङ्कृतवान् ॥ देवदत्त कदा पक्ष्यसि ? । एष पचामि । एष पचन् । एष पचमानः । एष उत्पचिष्णुः । एष पक्ष्यामि ॥

वत्करणं किमर्थम्—वर्त्तमाने ये प्रत्यया विहितास्ते वर्त्तमानसामीप्ये [धातुमात्रात्] विभाषा मा भूवन् । वत्करणेन वर्त्तमाने यथा विहितास्तथैव भवन्ति ॥ १३१ ॥

'वर्त्तमाने लट्' से 'उणादयो बहुलम्' तक वर्त्तमान का अधिकार है । उसमें जिन धातुओं से जिस विशेषण के साथ जो प्रत्यय कहा है वह उन ही विशेषणयुक्त प्रकृतियों से [वर्त्तमानसामीप्ये] वर्त्तमान काल के समीप जो भूत और भविष्यत् काल हैं उन्में वर्त्तमान काल की भांति [वा] विकल्प करके प्रत्यय होते हैं, पक्ष में यथाविहित होने हैं ॥

जैसे—देवदत्त कदाऽप्राप्नोति ? । एष पचामि । एष पचन् । एष पचमानः । एष उत्पचिष्णुः । एषोऽप्राप्नोति । एष पक्ववान् ॥ देवदत्त कदाऽलङ्कृतम् ? । एषोऽलङ्करोमि । एषोऽलङ्कुर्वन् । एषोऽलङ्कुर्वाणः । एषोऽस्म्यलङ्कुरिष्णुः । एषोऽलमकार्षम् । एषोऽलङ्कृतवान् ॥ देवदत्त कदा पक्ष्यसि ? । एष पचामि । एष पचन् । एष पचमानः । एष उत्पचिष्णुः । एष पक्ष्यामि ॥

'वत्करण' इसलिये है कि—वर्त्तमान में जो प्रत्यय विहित हैं वे वर्त्तमानसामीप्य में धातुमात्र से विकल्प करके न हों, 'वत्' करने से वर्त्तमान में जैसे विहित हैं वैसे ही होने हैं ॥ १३१ ॥

१. आ० सू० ७६० ॥

२. अ० ३ । २ । १२३ ॥

३. अ० ३ । ३ । १ ॥

४. अत्र भाष्यम्—वत्करणं किमर्थम् । 'वर्त्तमानसामीप्ये वर्त्तमाने वा' इतीयत्बुध्यमाने वर्त्तमाने ये प्रत्यय विहितास्ते वा वर्त्तमानसामीप्ये धातुमात्रात्सुः । वत्करणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति ॥

आशंसायां भूतवच्च' ॥ १३२ ॥

वर्तमानवद् वा-इत्यनुवर्तते । वर्तमानसामीप्य इति निवृत्तम् । आशंसायाम् ।
७ । १ । भूतवत् । [अ० ।] च । [अ०] ॥

‘आङः शसि इच्छायाम्’ इत्यस्माद् घातोः ‘गुरोश्च हलः’ इत्यकार-प्रत्यय ।
अप्राप्तस्येष्टस्य पदार्थस्य प्राप्तुमिच्छा । आशंसा], सा च भविष्यत्-कालविषया भवति ।
भूत इव भूतवत् । सामान्यातिदेशे विशेषस्यातिदेशो न भवतीति नियमोऽस्ति, अतः
सामान्यातिदेशेऽनद्यतनपरोक्षभूतयोर्ग्रहणं न भविष्यति, तेन—‘परोक्षे लिट्’, ‘अन-
द्यतने लङ्’ इति लकारौ न भवतः ॥

आशंसायां गम्यमानाया घातोविकल्पेन भूतवत् प्रत्यया भवन्ति, चकाराद्
वर्तमानवच्च, पक्षे आशंसाविषयो ‘लट्’ ॥

मेघश्चेदवर्षीत्, वृष्टो, वर्षति, वर्षिष्यति वा धान्यमवाप्सम, उत्पन्नतः, वषाम,
वप्स्यामो वा ॥

‘आशंसायाम्’ इति किमर्थम् —आगमिष्यति देवदत्तः ॥ १३२ ॥

यहां ‘वर्तमानवत्’ तथा ‘वा’ इन पदों का अनुवर्तन है, ‘वर्तमानसामीप्ये’ इस पद का
निवर्तन है ॥

‘आङः शसि इच्छायाम्’ इस धातु से ‘गुरोश्च हलः’ इस सूत्र से ‘अकार’ प्रत्यय होकर
‘आशंसा’ रूप बनता है । अप्राप्त इष्टपदार्थ की प्राप्ति की इच्छा आशंसा कहाती है, वह भविष्यत्
काल का विषय है ॥

भूत की भांति = भूतवत् । सामान्य के प्रतिदेश में विशेष का प्रतिदेश नहीं होता यह नियम
है । अतः सामान्य प्रतिदेश में अनद्यतन तथा परोक्षभूत का ग्रहण नहीं होगा, इस कारण ‘परोक्षे
लिट्’ तथा ‘अनद्यतने लङ्’ इन दो लकारों का ग्रहण नहीं होता ॥

[आशंसायाम्] आशंसा गम्यमान हो तो धातु से विकल्प करके [भूतवत्] भूतकाल
की भांति प्रत्यय होते हैं [च] चकार से वर्तमानवत् भी, पक्ष में—आशंसाविषयक ‘लट्’ भी
होता है ॥

जैसे—मेघश्चेदवर्षीत्, वृष्टो, वर्षति, वर्षिष्यति च, धान्यमवाप्सम, उत्पन्नतः,
वषामः, वप्स्यामो वा ॥

‘आशंसा’ ग्रहण इसलिये है कि—आगमिष्यति देवदत्तः ॥ १३२ ॥

क्षिप्रवचने लृट् ॥ १३३ ॥

पूर्वसूत्रेण भूतवदतिदेशः प्राप्तस्तस्यायमपवादः । आशसायामित्यनुवर्तते ।
क्षिप्रवचने । ७ । १ । लृट् । १ । १ ॥

आशंसायां गम्यमानायां क्षिप्रार्थवाचिशब्दोपपदाद् वातो 'लृट्' लकारो भवति ॥
उपाध्यायश्चेदागतः क्षिप्रमध्येष्यामहे, शीघ्रमध्येष्यामहे, त्वरितमध्येष्यामहे ॥

वचनग्रहणं क्षिप्रशब्दस्य पर्यायवाचिनां ग्रहणार्थम् ॥ १३३ ॥

पूर्वसूत्र से भूतवद् प्रतिदेश प्राप्त था, उसका यह अपवाद है । यहां 'आशसायाम्' पद का अनुवर्तन है ॥

आशसा गम्यमान हो और [क्षिप्रवचने] क्षिप्रार्थवाची शब्द उपपद हो तो धातु से [लृट्] 'लृट्' लकार होता है ॥

जैसे—उपाध्यायश्चेदागतः क्षिप्रमध्येष्यामहे । शीघ्रमध्येष्यामहे । त्वरितमध्येष्यामहे ॥

'वचन' ग्रहण इसलिये किया है कि—क्षिप्रशब्द के पर्यायवाचियों का भी ग्रहण हो जाय ॥ १३३ ॥

आशंसावचने लिङ् ॥ १३४ ॥

भूतवच्चेत्यस्यैवापवादः । आशंसावचने । ७ । १ । लिङ् । १ । १ ॥ आशंसा
उक्तार्था । सा उच्यतेऽनेन शब्देन तस्मिन् । आशंसावाचिशब्दोपपदाद् वातो 'लिङ्'
लकारो भवति ॥

उपाध्यायश्चेदागत आशसे युक्तोऽधीयीय, इच्छामि युक्तोऽधीयीय ॥

'क्षिप्रवचने' 'आशंसावचने' च द्वयोरुपपदयोः परविप्रतिषेधात्लिङ् एव^१ भवति ।
उपाध्यायश्चेदागत आशसे क्षिप्रमधीयीय ॥ वचनग्रहणमत्रापि पर्यायग्रहणार्थम् ॥ १३४ ॥

यह भी भूतवद् प्रतिदेश का अपवाद है ॥ आशसा जिस पद से प्रतीत हो वह 'आशंसा-
वचन' कहलाता है ॥

[आशंसावचने] आशंसावाची शब्द उपपद हो तो धातु से [लिङ्] 'लिङ्' लकार होता है ॥

जैसे—उपाध्यायश्चेदागत आशसे युक्तोऽधीयीय । इच्छामि युक्तोऽधीयीय ॥

१. आ० सू० ७६२ ॥

२. आ० सू० ७६३ ॥

३. भाष्ये तु क्षिप्रवचने लृट् आशंसावचने लिङ् भवति विप्रतिषेधेन । क्षिप्रवचने लृट् भवतीत्यस्यावकाशः—उपाध्यायश्चेदागतः क्षिप्रमध्येष्यामहे । आशंसावचने लिङ् भवतीत्यस्यावकाशः—उपाध्यायश्चेदागत आशंसे युक्तोऽधीयीय । इहोभयं प्राप्नोति—उपाध्यायश्चेदागत आशंसे क्षिप्रमधीयीय । लिङ् भवति विप्रतिषेधेन ॥

क्षिप्रवचन और आशसावचन उपपद होने पर परविप्रतिषेध से 'लङ्' ही होता है ॥
जैसे उपाध्यायश्चेदागत आशसे क्षिप्रमधीयोय ॥ यहाँ भी वचनग्रहण पर्याय के ग्रहण के लिये है ॥ १३४ ॥

नानद्यतनवत् क्रियाप्रबन्धसामीप्ययोः' ॥ १३५ ॥

न । [अ०] । अनद्यतनवत् [अ०] । क्रियाप्रबन्धसामीप्ययोः । ७ । २ ॥
अनद्यतन इवानद्यतनवत् । भूताऽनद्यतने लङ्, विहितो भविष्यदनद्यतने च लुट् तयोः
प्रतिषेधः ॥

क्रियायाः प्रबन्धः सामीप्यं च तयोः । क्रियाप्रबन्धो नैरन्तर्येण क्रियाया अनुष्ठान-
नम् । क्रियायाः प्रबन्धे सामीप्ये च सत्यनद्यतनवत् प्रत्यया न भवन्ति ॥

क्रियाप्रबन्धे—यावज्जीवमध्यापिषत् । यावज्जीवमध्यापयिष्यति । यावज्जीव-
मिति एणुल् प्रयोगः ॥ सामीप्ये—येयं प्रतिपदतिक्रान्ता तस्यां विद्युदपप्तत् । वृक्षम-
भेत्सीत् । मार्गमरीत्सीत् ॥ योऽयं रविवार आगामी, एतस्मिन् नगरान्तरं यास्यामः ।
धनं दास्यामः । पुस्तकं ग्रहीष्यामः ॥

अस्मिन् सूत्रे द्वयोः प्रतिषेधयोरेतत्प्रयोजनम् । प्रत्ययविधिर्माभूत् । अद्यतन-
वन्नेत्युक्ते लटः प्रतिषेधः स्यात् । लङ् लुटौ तु प्राप्नुयातामेव ॥ १३५ ॥

भूतानद्यतन 'लङ्' विहित है, भविष्यत् अनद्यतन में 'लुट्' उन दोनों का प्रतिषेध है ॥
क्रिया का निरन्तर अनुष्ठान क्रियाप्रबन्ध कहाता है ॥

[क्रियाप्रबन्धसामीप्ययोः] क्रियाप्रबन्ध और सामीप्य अर्थ हो तो [अनद्यतनवत्]
अनद्यतनवत् प्रत्यय [न] नहीं होते ॥ जैसे—क्रियाप्रबन्ध में—यावज्जीवमध्यापिषत् । यावज्जी-
मध्यापयिष्यति । 'यावज्जीवम्' यह एणुल् प्रत्ययान्त का प्रयोग है ॥ सामीप्य में—येयं प्रतिपदति-
क्रान्ता तस्यां विद्युदपप्तत् । वृक्षमभेत्सीत् । मार्गमरीत्सीत् । योऽयं रविवार आगामी, एतस्मिन् न-
गरान्तरं यास्यामः । धनं दास्यामः । पुस्तकं ग्रहीष्यामः ॥

इस सूत्र में दो प्रतिषेधों का यह प्रयोजन है कि—अनद्यतनप्रत्ययविधि न हो । अद्यतनवत्
न हो, ऐसा कहने से 'लट्' का तो प्रतिषेध हो जाता परन्तु 'लङ्' और 'लुट्' तो हो ही जाते
॥ १३५ ॥

१. आ० सू० ७६४ ॥

२. अत्र भाष्यम्—किमर्थमिमां द्वौ प्रतिषेधावुच्येते । न अद्यतनवदित्येवोच्येत । नानद्यतनवत्
प्रतिषेधे लङ् लुटोः प्रतिषेधो दृष्टव्यः । अद्यतनवचने हि सति विधानमिवं विज्ञायेत । तत्र को
दोषः ? तत्र लङ् विधिः प्रसज्येत । लुटोऽपि विषये लुट् स्यात्, लुटश्च विषये लुङ् स्यात् । अद्य
पुनरयं द्वौ प्रतिषेधावुक्त्वा लुङ् लोपास्ते । यथाप्राप्तमेवाद्यतने भविष्यति ॥

भविष्यति मर्यादावचनेऽवरस्मिन्' ॥ १३६ ॥

नानद्यतनवत्, इत्यनुवर्तते^१ । भविष्यति । ७ । १ । मर्यादावचने । ७ । १ ।
अवरस्मिन् । ७ । १ ॥ मर्यादोच्यतेऽनेन तस्मिन् । अवरभागे मर्यादावचन उपपदे
धातोर्भविष्यत्कालेऽनद्यतनवत्प्रत्ययो न भवति । योऽयमध्वा गन्तव्य आपाटलिपुत्रात्तस्य
यदवरं कौशाम्ब्यास्तत्र स्थास्यामः । स्नानादिकं करिष्यामः । आरंस्यामः ॥

'भविष्यति' इति किम्—योऽयमध्वा गत आपाटलिपुत्रात्तस्य यदवरं साकेतात्तत्र
युक्ता अध्येमहि । अत्रानद्यतने लङ् एव ॥ 'मर्यादावचने' इति किम्—योऽयमध्वाऽपरिमाणो
गन्तव्यस्तस्य यदवरं साकेतात्तत्र युक्ता अध्येतास्महे ॥ 'अवरस्मिन्' इति किम्—
योऽयमध्वा गन्तव्य आपाटलिपुत्रात्तस्य यत्परं साकेतात्तत्र सक्तून् पातास्मः ॥ अत्रोभयत्रा-
नद्यतनभविष्यति लुट् ॥ १३६ ॥

इस सूत्र में 'न-अनद्यतनवत्' पदों का अनुवर्तन है ॥

[अवरस्मिन्] अवर प्रविभाग अर्थात् उरले भाग को लेकर [मर्यादावचने] मर्यादा
को कहने वाला उपपद हो तो धातु से [भविष्यति] भविष्यत् काल में अनद्यतनवत् प्रत्यय नहीं
होते ॥

जैसे—योऽयमध्वा गन्तव्य आपाटलिपुत्रात्तस्य यदवरं कौशाम्ब्यास्तत्र स्थास्यामः ।
स्नानादिकं करिष्यामः । आरंस्यामः ॥

'भविष्यति' ग्रहण इसलिये है कि—योऽयमध्वा गत आपाटलिपुत्रात्तस्य यदवरं साकेतात्तत्र
युक्ता अध्येमहि । यहां अनद्यतन में 'लङ्' ही होता है ॥ 'मर्यादावचने' ग्रहण इसलिये है कि
योऽयमध्वाऽपरिमाणो गन्तव्यस्तस्य यदवरं साकेतात्तत्र युक्ता अध्येतास्महे ॥ 'अवरस्मिन्' ग्रहण
इसलिये है कि—योऽयमध्वा गन्तव्य आपाटलिपुत्रात्तस्य यत्परं साकेतात् तत्र सक्तून् पातास्मः ।
यहां दोनों उदाहरणों में अनद्यतनभविष्यत् में 'लुट्' हो जाता है ॥ १३६ ॥

कालविभागे चानहोरात्राणाम्' ॥ १३७ ॥

पूर्वं सूत्रं सर्वमनुवर्तते । पूर्वैरेव सिद्धेऽनहोरात्राणामिति प्रतिषेधार्थं आरम्भः ।

कालविभागे । ७ । १ । च । [अ०] । अनहोरात्राणाम् । ६ । ३ ॥ कालस्य
विभागः कालविभागः । भविष्यत्यनहोरात्राणां कालविभागेऽवरस्मिन् मर्यादावचन
उपपदे धातोर्नद्यतनवत् प्रत्ययो न भवति ॥

योऽयं मास आगामी तस्य यावरा पीर्णमासो तस्यां यक्ष्यामहे । पठनमार-
प्स्यामहे ॥

१. आ० सू० ७६५ ॥

२. अक्रियाप्रबन्धार्थोऽयमारम्भः (अ० ३ । ३ । ३६) इति भाष्ये ॥

३. आ० सू० ७६६ ॥

‘भविष्यति’ इति किम् योऽयं मासोऽतीतस्तस्य यदवरममावास्यायास्तत्रौदनम-
भुञ्ज्महि ॥ ‘मर्यादावचने’ इति किम्—योऽयमपरिमितः काल आगामी तस्य यदवरं
माध्यास्तत्र युक्ता अध्येतास्महे ॥ ‘अवरस्मिन्’ इति किम्—परस्मिन् मर्यादावचने
वक्ष्यमाणसूत्रेण विभाषा यथा स्यात् ॥ ‘अनहोरात्राणाम्’ इति किम्—अहोरात्राणा-
महोरात्रैश्च विभागेऽनद्यतनवत्प्रतिषेधो माभूत् । योऽयं त्रिशद्वात्र आगामी तस्य योऽवरः
पञ्चदशरात्रः । योऽयं मास आगामी तस्य योऽवरः पञ्चदशरात्रः । योऽयं त्रिशद्वात्र
आगामी तस्य योऽवरोऽर्धमासस्तत्र युक्ता अध्येतास्महे । अत्र सर्वत्रानद्यतनविहिताः
प्रत्यया भवन्त्येव । सामान्येनानद्यतने लङ्लुटौ विधीयेते तयोरेवायं सर्वः प्रतिषेधः
॥ १३७ ॥

यहां पूर्वसूत्र से सब पदों की अनुवृत्ति आ रही है । पूर्वसूत्र से ही सिद्ध था पुनः अहोरात्र-
विषय में प्रतिषेध के लिये यह सूत्र है ॥

[कालविभागे] समय की मर्यादा के विभाग में उरले विभाग की अपेक्षा हो तो
भविष्यत्काल में अनद्यतनवत् प्रत्यय न हो, यदि वह मर्यादा-विभाग [अनहोरात्राणाम्]
अहोरात्रसम्बन्धी न हो ॥

योऽयं मास आगामी तस्य यावदा पूर्णमासी तस्यां वक्ष्यामहे । पठनमारप्स्यामहे ॥

‘भविष्यति’ ग्रहण इसलिये है कि—योऽयं मासोऽतीतस्तस्य यदवरममावास्यायास्तत्रौदनम-
भुञ्ज्महि ॥ ‘मर्यादावचने’ ग्रहण इसलिये है कि—योऽयमपरिमित काल आगामी तस्य यदवरं
माध्यास्तत्र युक्ताऽध्येतास्महे । ‘अवरस्मिन्’ ग्रहण इसलिये है कि—परस्मिन् मर्यादा को कहने
वाला उपपद हो तो अगले सूत्र से विकल्प हो जाय ॥ ‘अनहोरात्राणाम्’ ग्रहण इसलिये है कि—
जहाँ दिन और रात का विभाग हो अथवा दिन और रात के द्वारा विभाग हो, वहाँ अनद्यतनवत्
विधि का प्रतिषेध न हो । जैसे—योऽयं त्रिशद्वात्र आगामी तस्य योऽवरः पञ्चदशरात्रः । योऽयं
मास आगामी तस्य योऽवरः पञ्चदशरात्रः । योऽयं त्रिशद्वात्र आगामी तस्य योऽवरोऽर्धमासस्तत्र
युक्ताऽध्येतास्महे ॥ यहाँ सब स्थानों में अनद्यतन में विहित प्रत्यय होते हैं । सामान्यतया अनद्यतन
में, ‘लङ्-लुट्’ का विधान है अतः इन दोनों का ही प्रतिषेध है ॥ १३७ ॥

परस्मिन्विभाषा' ॥ १३८ ॥

प्राप्तविभाषेयम् । अवरस्मिन् पूर्वेषु प्रतिषेध उच्यते । परस्मिन् विधिरेव प्राप्नो
विकल्प उच्यते । भविष्यति मर्यादावचने कालविभागे चानहोरात्राणामिति सर्वम-
नुवर्तते । परस्मिन् । ७ । १ । विभाषा । १ । १ ॥

भविष्यत्यनहोरात्राणां कालविभागे परस्मिन् मर्यादावचन उपपदे धातोरनद्यत-
नवत् प्रत्ययो विकल्पेन भवति ॥

योऽयं संवत्सर आगामी तस्य यत्परं कार्तिक्यास्तत्र युक्ता अध्येष्यामहे । तत्र
युक्ता अध्येतास्महे । तत्र सक्तून् पास्यामः । तत्र सक्तून् पातास्मः ॥

अनहोरात्राणाम्' इति किम्—योऽय मास आगामी तस्य यः परः पञ्चदशरात्र-
स्तत्र युक्ता अध्येतास्महे ॥ 'भविष्यति' इति किम्—योऽय मासो व्यतीतस्तस्य यः परा
सप्तमी तत्र गृहमगच्छम् । तत्र सर्वानिमिलम् ॥ 'मर्यादावचने' इति किम् योऽयम-
परिमितः काल आगामी तस्य यत्परं कार्तिक्यास्तत्र युक्ता अध्येतास्महे । 'कालविभागे'
इति किम्—योऽयमध्वा गन्तव्य आपाटलिपुत्रात्तस्य यत्परं कौशाम्ब्यास्तत्रारन्तास्महे ।
अत्र सर्वत्र प्रत्युदाहरणेष्वनद्यतनवत् प्रत्यया भवन्त्येव ॥ १३८ ॥

यहां प्राप्तविभाषा है । अत्रविभाग में पूर्वसूत्र से प्रतिषेध कहा है । परविभाग में सिद्धि
की प्राप्ति में सब विकल्प करके विधान किया है ॥

यहां 'भविष्यति, मर्यादावचने, कालविभागे, च, अनहोरात्राणाम्' इन सब पदों का
अनुवर्तन है ॥

भविष्यत्काल में अनहोरात्र को छोड़ कर कालविभाग में [परस्मिन्] परभाग की अपेक्षा
में मर्यादाकाची उपपत्ति हो तो धातु में अनद्यतनवत् प्रत्यय [विभाषा] विकल्प से होता है ॥

जैसे—योऽय सप्तसर आगामी तस्य यत्पर कार्तिक्यास्तत्र युक्ता अध्येतास्महे । तत्र युक्ता
अध्येतास्महे । तत्र सर्वत्र पास्यामः, तत्र सकृन् पातास्मः ॥

'अनहोरात्राणाम्' ग्रहण इसलिये है कि—योऽय मास आगामी तस्य यः परः पञ्चदशरात्र-
स्तत्र युक्ता अध्येतास्महे ॥ 'भविष्यति' ग्रहण इसलिये है कि—योऽय मासो व्यतीतस्तस्य यः परा
सप्तमी तत्र गृहमगच्छम् । तत्र सर्वानिमिलम् ॥ 'मर्यादावचने' ग्रहण इसलिये है कि—योऽयमपरि-
मित काल आगामी तस्य यत्पर कार्तिक्यास्तत्र युक्ता अध्येतास्महे ॥ 'कालविभागे' ग्रहण
इसलिये है कि—योऽयमध्वा गन्तव्य आपाटलिपुत्रात्तस्य यत् परं कौशाम्ब्यास्तत्रारन्तास्महे । यहां
सब प्रत्युदाहरणों में अनद्यतनवत् प्रत्यय हो जाते हैं ॥ १३८ ॥

लिङ्निमित्ते लृङ् क्रियातिपत्तौ' ॥ १३९ ॥

भविष्यति-इत्यनुवर्तते । अन्यत्सर्वं निवृत्तम् । लिङ्निमित्ते । ७ । १ । लृङ् ।
१ । १ । क्रियातिपत्तौ । ७ । १ ॥ लिङो निमित्तं [लिङ्निमित्तं , लिङ्यः] हेतुम-
दित्यादयः । क्रियाया अतिपत्तिरनिष्पन्नता तस्याम् ॥ लिङ्निमित्तं भविष्यत्काले
क्रियातिपत्तौ सत्यां धातो 'लृङ्' प्रत्ययो भवति ॥

अभोक्ष्यत भवान् मासेन यदि मत्समीप आसिष्यत् , अभोक्ष्यत भवान् घृतेन यदि
मत्समीप आसिष्यत ॥

'भविष्यति' इति किम्—अध्यंषि शीघ्रं यद्यहं तत्रासम् ॥ 'लिङ्निमित्ते' इति
किम्—पठिष्याम्यवश्यम् ॥ 'क्रियातिपत्तौ' इति किम् यद्यनित्यः दण्डः स्यात्तदैतद्युक्त
स्यात् ॥ १३९ ॥

यहां 'भविष्यति' पद का अनुवर्तन है, और सब निवृत्त है ॥

[लिङ्निमित्ते] भविष्यत्कालविषयक हेतुहेतुमद्भावादि 'लिङ्' लकार के निमित्त होने पर [क्रियातिपत्तौ] क्रिया की प्रतिपत्ति अर्थात् भविष्यत्काल गम्यमान हो तो धातु से [लृङ्] 'लृङ्' प्रत्यय होता है ॥

जैसे—अभोक्ष्यत भवान् मांसेन यदि मत्समीप आनिष्यत । अभोक्ष्यत भवान् घृतेन यदि मत्समीप आनिष्यत ।

'भविष्यति' ग्रहण इसलिये है कि—अध्येषि जीघ्र यद्यह तत्रासम् ॥ 'लिङ्निमित्ते' ग्रहण इसलिये है कि—पठिष्याम्यवश्यम् ॥ 'क्रियातिपत्तौ' ग्रहण इसलिये है कि—यद्यनित्य शब्द स्यात्तदेतद् युक्तं स्यात् ॥ १३९ ॥

भूते च' ॥ १४० ॥

पूर्वं सूत्रं सर्वमनुवर्तते । भूते । ७ । १ । च । [अ०] ॥ भूते लिङ्निमित्ते क्रियातिपत्तौ 'लृङ्' प्रत्ययो भवति ॥

इष्टो मया भिक्षुको बुभुक्षया पीडितः, अपरञ्च भोजयिताऽन्विष्यमाणः, यदि स भिक्षुकमव्रक्ष्यन्, तर्ह्यवश्यमभोजयिष्यन् ॥

'भूते च' इति सूत्रमधिकारार्थम् ॥ १४० ॥

यहाँ पूर्व सूत्र से सब पदों का अनुवर्तन है ॥ 'भूते च' अधिकार 'लिङ् च' तक है ॥

[भूते] भूतविषयक लिङ्निमित्त होने पर क्रियातिपत्ति गम्यमान हो तो धातु से 'लृङ्' प्रत्यय होता है ॥

जैसे—इष्टो मया भिक्षुको बुभुक्षया पीडितः, अपरञ्च भोजयिताऽन्विष्यमाणः, यदि स भिक्षुकमव्रक्ष्यन् तर्ह्यवश्यमभोजयिष्यन् ॥ १४० ॥

उताप्योः' ॥ १४१ ॥

लिङ्निमित्ते लृङ् क्रियातिपत्तौ-इत्यपि सर्वमनुवर्तते । वा । [अ०] । आ । [अ०] । उताप्योः । ७ । २ ॥ आङ्शब्दोऽत्र मय्यादायाम् ॥

'उताप्योः समर्थयोर्लिङ्' इत्यस्मात् प्राक् लिङ्निमित्ते क्रियातिपत्तौ भूते विभाषा लृङ् भवतीत्यधिकारः । अर्थाद् भूतविकल्पाधिकारो लृङा सह सम्बध्यते न त्वन्येन ॥

[कथं नाम सत्र भवान् वृषलमयाजयिष्यन्, याजयेद् वा]

वा०—भूते लृङ्ताप्यादिपुं ॥ १ ॥

१. आ० सू० ७६८ ॥

२. अनुवृत्तपूर्वसूत्रकोऽयमधिकारः 'लिङ् च' (अ० ३ । ३ । १५९) इति यावत् ॥

३. आ० सू० ७६९ ॥

४. आदिशब्दग्रहणाद् 'भूते' इत्यधिकारः 'लिङ् च' (अ० ३ । ३ । १५९) इति यावदनुवर्तते इति शाप्यते ॥

५. वार्तिकमिदं भाष्ये 'भूते च' (अ० ३ । ३ । १४० भाष्ये) इत्यत्र पठ्यते ॥

उताध्यैष्यत । अप्यध्यैष्यत । विकल्पाधिकार उतापिभ्यां प्राग् वेदितव्यः ॥ १४१ ॥

यहाँ 'लिङ्-निमित्ते-लृङ्-क्रियातिपत्तौ, इन सब पदों का अनुवर्तन है । यहाँ ग्राङ्-शब्द मर्यादा में है ॥

'उताप्योः समर्थयोलिङ्' इस सूत्र से पूर्व भूतकाल में लिङ् के निमित्त होने पर क्रियातिपत्ति में 'लृङ्' [वा] विकल्प करके होता है ॥ यह अधिकार समझना चाहिये भर्त्तान् भूत और विकल्पाधिकार का 'लृङ्' के साथ सम्बन्ध है अन्य के साथ नहीं ॥

जैसे कथं नाम तत्र भवान् वृषलमयाजयिष्यत्, याजयेद्वा ॥

वा०—भूने लृङ्०—उताप्यादि उपपद हों तो भूत में 'लृङ्' होता है ॥

जैसे—उताध्यैष्यत । अप्यध्यैष्यत ॥

विकल्प का अधिकार 'उतापि' शब्द से पूर्व पूर्व जानना चाहिये ॥ १४१ ॥

गर्हायां लङ्पिजात्वोः' ॥ १४२ ॥

[गर्हायां०] इत्यादि सूत्रेषु कालत्रये सामान्येन विधानम् । नीचकर्मणः कथन-प्रवृत्तिर्गर्हा ॥ गर्हायाम् । ७ । १ । लट् । १ । १ । अपिजात्वोः । ७ । २ ॥

गर्हायां गम्यमानायामपिजात्वोरुपपदयोः कालत्रये सर्वापवादो 'लट्' प्रत्ययो भवति ॥

अपि तत्र भवान् मांसं खादति गहितमेतत् । जातु तत्र भवान् मांसं खादति गहितमेतत् ॥ १४२ ॥

(गर्हायां०) इत्यादि सूत्रों से सामान्य करके तीन काल में प्रत्यय विधान है ॥

[गर्हायाम्] गर्हा (नीच कर्म के कथन की प्रवृत्ति) गम्यमान हों, [अपिजात्वोः] अपि और जातु' उपपद हों तो तीनों कालों में सब का अपवाद [लट्] 'लट्' लकार होता है ॥

जैसे—अपि तत्र भवान् मांसं खादति गहितमेतत् । जातु तत्र भवान् मांसं खादति गहितमेतत् ॥ १४२ ॥

विभाषा कथमि लिङ् च' ॥ १४३ ॥

चकारग्रहणात् 'गर्हायां लट्' इत्यनुवर्तते । विभाषा । [अ० ।] कथमि । ७ । १ । लिङ् । १ । १ ॥ च [अ०] ॥

गर्हायां सत्यां कथमन्व उच्यते घातोः कालत्रये 'लिङ्' चा 'ल्लट्' विकल्पेन भवतः । पक्षे [यथाविहितम्], लिङ्-निमित्ते क्रियातिपत्तौ भूने वा 'लृङ्', [भविष्यति नित्यम्] ॥

कथं नाम भवान् ब्राह्मणं क्रोशेत् । कथं नाम भवान् ब्राह्मणं क्रोशति । कथं नाम भवान् ब्राह्मणं क्रोक्ष्यति । कथं नाम भवान् ब्राह्मणं क्रोष्टुः । कथं [नाम] भवान् ब्राह्मणमक्रोशत् । कथं [नाम] भवान् ब्राह्मणं चुक्रोश । लृङ्-कथं [नाम] भवान् ब्राह्मणमक्रोक्षत् । यत्र लिङ्-निमित्ते क्रियातिपत्ति भूते विकल्पेन लृङ्-भ्यते, तत्र लृङ्-पक्षे सामान्यभूते लुङि भवति । कथं [नाम] भवान् ब्राह्मणमक्रुक्षत् ॥ १४३ ॥

चकार ग्रहण से 'गर्हायाम्' और 'लट्' पदों का अनुवर्तन है ॥

गर्हा गम्यमान हो और [कथमि] 'कथं' शब्द उपपद हो तो धातु से तीनों कालों में [लिङ्] 'लिङ्' और चकार से 'लट्' प्रत्यय [विभाषा] विकल्प से होते हैं, पक्ष में—यथा-विहित प्रत्यय होते हैं । लिङ्-निमित्त में क्रियातिपत्ति हो तो भूत में विकल्प से 'लृङ्' होता है, और भविष्यत् में नित्य ॥

जैसे—कथं नाम भवान् ब्राह्मणं क्रोशेत् । कथं नाम भवान् ब्राह्मणं क्रोशति । कथं नाम भवान् ब्राह्मणं क्रोक्ष्यति । कथं नाम भवान् ब्राह्मणं क्रोष्टुः । कथं नाम भवान् ब्राह्मणमक्रोशत् । कथं नाम भवान् ब्राह्मणं चुक्रोश । लृङ्—कथं नाम भवान् ब्राह्मणमक्रोक्षत् ॥

जहां भूतविषयक लिङ्-निमित्त में क्रियातिपत्ति होने पर विकल्प से लृङ्, कहा, वहां लृङ् के पक्ष में सामान्यभूत में 'लुङ्' भी होता है ॥ जैसे—कथं नाम भवान् ब्राह्मणमक्रुक्षत् ॥ १४३ ॥

किंवृत्ते लिङ्लृटौ ॥ १४४ ॥

गर्हायामित्यनुवर्तते । विभाषेति निवृत्तम् । किंवृत्ते । ७ । १ । लिङ्लृटौ । १ । २ ॥ किंवृत्त [इत्यत्र] लिङि प्रकृते पुनर्ग्रहणं लणं निवृत्त्यर्थम् ॥

गर्हायां गम्यमानायां किंवृत्ते किशब्दस्य प्रयोग उपपदे धातोः सामान्यकाले सर्वलकारापवादी लिङ्-लृटौ भवतः । तथा किशब्दस्य प्रयोग उपपदे धातौ लिङ्-निमित्ते क्रियातिपत्ति भूते विकल्पेन 'लृङ्' भवति, पक्षे यथा प्राप्तः ॥

कतरो विद्यां निन्देत् । कतरो विद्यां निन्दिष्यति । लृङ्—कतरो वेदमनिन्दिष्यत् ॥ १४४ ॥

यहां 'गर्हायाम्' पद का अनुवर्तन है, विभाषा पद का नहीं ॥

लिङ् के अनुवर्तन होने पर पुनः लिङ् का ग्रहण 'लट्' की निवृत्ति के लिये है ॥

गर्हा गम्यमान हो तथा [किंवृत्ते] 'कि' शब्द का प्रयोग उपपद हो तो धातु से सामान्य-काल में सब लकारों के अपवाद [लिङ्लृटौ] 'लिङ्' और 'लट्' प्रत्यय होते हैं ॥ तथा 'कि' शब्द का प्रयोग उपपद होने पर धातु से लिङ्-निमित्त में क्रियातिपत्ति गम्यमान हो तो भूतकाल में विकल्प से 'लृङ्' होता है, पक्ष में—यथाप्राप्त प्रत्यय हो जाते हैं ॥

जैसे—कतरो विद्यां निन्देत् । कतरो विद्यां निन्दिष्यति । लृङ्—कतरो वेदमनिन्दिष्यत् ॥ १४४ ॥

अनवकल्प्यमर्षयोरकिवृत्तेऽपि ॥ १४५ ॥

पूर्वं सूत्र सर्वमनुवर्तते । अनवकल्प्यमर्षयोः । ७ । २ । अकिवृत्त । ७ । १ । अपि [अ०] । अनवकल्पितिरसंभावना । अमर्षोऽसहनम् ॥

अनवकल्प्यमर्षयोरभिधेययोः किवृत्तेऽकिवृत्ते चोपपदे घातोः सामान्यकाले सर्वलकारापवादो लिङ्-लृटौ प्रत्ययी भवतः ॥

अनवकल्प्यो — नावकल्पयामि न संभावयामि । यद्भुवान् मांसं भुञ्जीत । कथं-चिद्भुवान् मांसं भुञ्जीत । कदाचिद्भुवान् मांसं भुञ्जीत ॥ नावकल्पयामि न संभावयामि यद्भुवान् मांसं भोक्ष्यते । कथंचिद्भुवान् मांसं भोक्ष्यते । कदाचिद्भुवान् मांसं भोक्ष्यते ॥ अमर्ष—न मर्षयामि न सहे यद्भुवान् देशान्तरं गच्छेत् । कथंचिद्भुवान् देशान्तरं गच्छेत् । कदाचिद्भुवान् देशान्तरं गच्छेत् ॥ न मर्षयामि न सहे यद्भुवान् देशान्तरं गमिष्यति । कथंचिद्भुवान् देशान्तरं गमिष्यति । कदाचिद्भुवान् देशान्तरं गमिष्यति ॥ तथाऽनवकल्प्यमर्षयोरभिधेययोः किवृत्तेऽकिवृत्ते चोपपदे लिङ्-निमित्ते क्रियातिपत्तौ भूतकाले विकल्पेन लृङ्, पक्षे लिङ्-लृटावुदाहृतौ । नावकल्पयामि न संभावयामि न मर्षयामि न सहे यद्भुवान् वेदमनिन्दिष्यत् । कथंचिद्भुवान् वेदमनिन्दिष्यत् । कदाचिद्भुवान् वेदमनिन्दिष्यत् ॥ १४५ ॥

यहां पूर्वसूत्र के सब पदों का अनुवर्तन है । अनवकल्पति — असंभावना, अमर्ष = असहन को कहते हैं ॥

[अनवकल्प्यमर्षयोः ।] अनवकल्पति और अमर्ष अभिधेय हो तो [अकिवृत्तेऽपि] किवृत्त और अकिवृत्त उपपद होने पर सामान्यकाल में सब लकारों के अपवाद 'लिङ्' और 'लृट्' प्रत्यय होते हैं ॥

जैसे—नावकल्पयामि न संभावयामि यद्भुवान् मांसं भुञ्जीत । कथंचिद्भुवान् मांसं भुञ्जीत । कदाचिद्भुवान् मांसं भुञ्जीत ॥ नावकल्पयामि न संभावयामि यद्भुवान् मांसं भोक्ष्यते । कथंचिद्भुवान् मांसं भोक्ष्यते । कदाचिद्भुवान् मांसं भोक्ष्यते ॥ अमर्ष में—न मर्षयामि न सहे यद्भुवान् देशान्तरं गच्छेत् । कथंचिद्भुवान् देशान्तरं गच्छेत् । कदाचिद्भुवान् देशान्तरं गच्छेत् ॥ न मर्षयामि न सहे यद्भुवान् देशान्तरं गमिष्यति । कथंचिद्भुवान् देशान्तरं गमिष्यति । कदाचिद्भुवान् देशान्तरं गमिष्यति ॥

अनवकल्पति और अमर्ष अभिधेय होने पर किवृत्त तथा अकिवृत्त उपपद हो तो लिङ्-निमित्त तथा क्रियातिपत्ति होने पर भूतकाल में विकल्प से 'लृङ्', तथा पक्ष में 'लिङ्-लृट्' का उदाहरण दिया है ॥

जैसे—नावकल्पयामि न संभावयामि, न मर्षयामि न सहे यद्भुवान् वेदमनिन्दिष्यत् । कथंचिद्भुवान् वेदमनिन्दिष्यत् । कदाचिद्भुवान् वेदमनिन्दिष्यत् ॥ १४५ ॥

किंकिलास्त्यर्थेषु लृट् ॥ १४६ ॥

अनवक्लृप्त्यमर्षयोरित्यनुवर्तते । किंकिलास्त्यर्थेषु । ७ । ३ । लृट् । १ । १ ॥
किंकिलेति क्रोधद्योतकः समुदायो गृह्यते । अस्ति, भवति, विद्यते, इत्यस्त्यर्थाः । लृङ्-
ग्रहणं लिङ् निवृत्त्यर्थम् ॥

अनवक्लृप्त्यमर्षयोरभिधेययोः । किंकिलास्त्यर्थेषूपपदेषु धातोः सामान्यकाले
सर्वलकारापवादो 'लृट्' प्रत्ययो भवति ॥

न संभावयामि किंकिल भवान् धान्यं न दास्यति । न मर्षयामि किंकिल भवान्
धान्यं न दास्यति । न संभावयामि न सहे, अस्ति भवति विद्यते वा भवान् मां त्यक्ष्यति ।
लिङ् निमित्ताभावादत्र लृङ् न भवति ॥ १४६ ॥

यहाँ 'अनवक्लृप्त्यमर्षयोः' पद का अनुवर्तन है । 'किंकिल' यह पदसमुदाय क्रोध का द्योतक
है । 'अस्त्यर्थ' पद से यहाँ अस्ति, भवति, विद्यते इनका ग्रहण है ॥ 'लृट्' का ग्रहण 'लिङ्' की
निवृत्ति के लिये है ॥

अनवक्लृप्ति भीरु अमर्षं अभिधेय हों भीरु [किंकिलास्त्यर्थेषु] किंकिल तथा अस्त्यर्थक
उपपद हों तो धातु से सामान्यकाल में सब लकारों का अपवाद [लृट्] 'लृट्' प्रत्यय होता है ॥

जैसे—न संभावयामि किंकिल भवान् धान्यं न दास्यति । न मर्षयामि किंकिल भवान्
धान्यं न दास्यति । न संभावयामि न सहे अस्ति भवति विद्यते वा भवान् मां त्यक्ष्यति । लिङ्-
निमित्त का अभाव होने से यहाँ 'लृट्' नहीं होता ॥ १४६ ॥

जातुयदोलिङ् ॥ १४७ ॥

अनवक्लृप्त्यमर्षयोरित्यनुवर्तते । जातुयदोः । ७ । २ । लिङ् । १ । १ ॥

अनवक्लृप्त्यमर्षयोरभिधेययोर्जातुयदिभ्युपपदाद् धातोः सामान्यकाले सर्वलकारा-
पवादो 'लिङ्' भवति । न संभावयामि जातु भवान् धर्मं त्यजेत्, यद्भवान् धर्मं त्यजेत् ।
न मर्षयामि न सहे जातु भवान् ब्राह्मणं हन्यात्, यद्भवान् ब्राह्मणं हन्यात् ॥

या० —जातुयदोलिङ् विधाने यदायद्योरुपसंख्यानम्^१ ॥ १ ॥

यदायदीत्युपपदादपि धातोलिङ् भवति । न संभावयामि न मर्षयामि यदा
भवद्विधः क्षत्रियं याजयेत् । यदि भवद्विधः क्षत्रियं याजयेत् । तथाऽनवक्लृप्त्यमर्षयोर-
भिधेययोर्जातुयदिभ्युपपदाद् धातोलिङ् निमित्ते क्रियातिपत्तौ सामान्यभूते विकल्पेन लृङ्,
पक्षे लिङ् एव । न मर्षयामि न संभावयामि जातु भवद्विधः क्षत्रियमयाजयिष्यत् । यद्भव-
द्विधः क्षत्रियमयाजयिष्यत् । पक्षे भूतेऽपि सर्वापवादत्वाल्लिङ् भवति स उदाहृतः

॥ १४७ ॥

यहां 'अनवक्लृप्त्यमर्षयोः' पद का अनुवर्तन है ॥

अनवक्लृप्ति और अमर्ष अभिधेय हों तो [जातुयदोः] जातु और यत् उपपद होने पर धातु से सामान्यकाल में सब लकारों का अपवाद [लिङ्] 'लिङ्' प्रत्यय होता है ॥

जैसे—न सम्भावयामि जातु भवान् धर्मं त्यजेत् । यद्भवान् धर्मं त्यजेत् । न मर्षयामि न महे जातु भवान् ब्राह्मणं हन्यात् । यद्भवान् ब्राह्मणं हन्यात् ॥

वा०—जातुयदोर्लिङ्—पूर्वोक्त लिङ् विधान में 'यदा यदि' उपपद होने पर भी धातु से 'लिङ्' प्रत्यय होता है ऐसा कहना चाहिये ॥

न सम्भावयामि न मर्षयामि यदा भवद्विधः क्षत्रियं याजयेत् । यदि भवद्विधः क्षत्रियं याजयेत् । तथा अनवक्लृप्ति और अमर्ष अभिधेय हो, जातु और यत् उपपद हो तो धातु से लिङ्-निमित्त में क्रियातिपत्ति गम्यमान होने पर सामान्यभूत में विकल्प से 'लृङ्', पक्ष में 'लिङ्' ही होता है ॥

जैसे—न मर्षयामि न सम्भावयामि जातु भवद्विधः क्षत्रियमयाजयिष्यत् । यद्भवद्विधः क्षत्रियमयाजयिष्यत् । पक्ष में—भूतकाल में भी सब लकारों का अपवाद होने से 'लिङ्' होता है । उसका उदाहरण दे चुके हैं ॥ १४७ ॥

यच्चयत्रयोः' ॥ १४८ ॥

अनवक्लृप्त्यमर्षयोरित्यनुवर्तते । यच्चयत्रयोः । ७ । २ । यच्चेति समुदायो गृह्यते ॥

अनवक्लृप्त्यमर्षयोर्गम्यमानयोर्यच्चयत्रेतिशब्दद्वयपूर्वाद् धातोः सामान्यकाले सर्वलकाराण्यवादो 'लिङ्' भवति ॥

न सम्भावयामि यच्च भवद्विधोऽनृतं वदेत् । यत्र भवद्विधोऽनृतं वदेत् । न मर्षयामि यच्च त्वं वदेः, यत्र त्वं वदेः ॥ तथा अनवक्लृप्त्यमर्षयोरभिधेययोर्यच्चयत्रोपपदाद् धातो-लिङ्निमित्ते क्रियातिपत्तौ भूतसामान्ये विकल्पेन लृङ्, पक्षे लिङ् उदाहृतः । न सम्भावयामि यच्च भवाननृतमवदिष्यत् । न मर्षयामि यत्र भवान् मामत्यक्ष्यत् ॥ १४८ ॥

यहां 'अनवक्लृप्त्यमर्षयोः' पद का अनुवर्तन है । यहां यच्च इस पदसमुदाय का ग्रहण है ॥

अनवक्लृप्ति और अमर्ष गम्यमान हो तथा [यच्चयत्रयोः] यच्च और यत्र उपपद हों तो धातु से सामान्यकाल में सब लकारों का अपवाद 'लिङ्' होता है ॥

जैसे—न सम्भावयामि यच्च भवद्विधोऽनृतं वदेत्, यत्र भवद्विधोऽनृतं वदेत् । न मर्षयामि यच्च त्वं वदेः । यत्र त्वं वदेः । तथा अनवक्लृप्ति और अमर्ष अभिधेय होने पर यच्च यत्र उपपद हो तो धातु से लिङ्निमित्त में क्रियातिपत्ति गम्यमान हो तो सामान्यभूतकाल में विकल्प से लृङ्, पक्ष में लिङ् भी होता है ॥ लिङ् का उदाहरण ऊपर दे दिया है ॥

जैसे—न सम्भावयामि यच्च भवाननृतमवदिष्यत् । न मर्षयामि यत्र भवान् मामत्यक्ष्यत्

॥ १४८ ॥

गर्हायाञ्च' ॥ १४६ ॥

‘अनवकल्प्यमर्षयो.’ इति निवृत्तम्, यच्चयत्रयो. लिङित्यनुवर्तते । गर्हायाम् । ७ । १ । च [अ०] ॥ गर्हायां निन्दायामभिधेयाया यच्चयत्रोपपदाद् धातोः सामान्यकाले सर्वलकारापवादो ‘लिङ्’ भवति ॥ यच्च भवान् मांसं खादेत् । यत्र भवान् मांसं खादेत्, गृहितमेतत् ॥ तथा लिङ्-निमित्ते क्रियातिपत्तौ सामान्यभूते पूर्ववत्लृङ् । यच्च भवानेतदकरिष्यत् । यत्र भवानेतदकरिष्यत्, अन्याय्यमेतत् ॥ पक्षे सामान्यभूते लिङ्-व भवति ॥ १४६ ॥

यहां ‘अनवकल्प्यमर्षयो’ इस पद की निवृत्ति हो जाती है । परन्तु ‘यच्चयत्रयो’ और ‘लिङ्’ इन पदों का अनुवर्तन है ॥

[गर्हायाम्] गर्हा अर्थात् निन्दा अभिधेय हो तो ‘यच्च’ और ‘यत्र’ उपपद होने पर धातु से सामान्यकाल में सब लकारों का अपवाद ‘लिङ्’ प्रत्यय होता है ॥

जैसे—यच्च भवान् मांसं खादेत् । यत्र भवान् मांसं खादेत्, गृहितमेतत् ॥ तथा लिङ्-निमित्त में क्रियातिपत्ति गम्यमान होने पर सामान्यभूत में पूर्ववत् ‘लृङ्’ होता है । जैसे—यच्च भवानेतदकरिष्यत् । यत्र भवानेतदकरिष्यत्, अन्याय्यमेतत् । पक्ष में—सामान्यभूत में ‘लिङ्’ ही होता है ॥ १४६ ॥

चित्रोकरणे च' ॥ १५० ॥

‘यच्चयत्रयोः’ इत्यनुवर्तते, गर्हायामिति न । चित्रोकरणे । ७ । १ । च [अ०] ॥ चित्रोकरणमाश्चर्यमद्भुतम् ॥

चित्रोकरणे गम्यमाने यच्चयत्रोपपदाद् धातोः सामान्यकाले सर्वलकारापवादो ‘लिङ्’ भवति ॥

यच्च भवान् सदसि वदेत् । यत्र भवान् सदसि वदेत्, आश्चर्यमेतत् । तथा यच्च भवान् सदस्यवदिष्यत् । यत्र भवान् सदस्यवदिष्यदाश्चर्यमेतत् । अत्र पूर्ववत् सामान्यभूते लृङ् । पक्षे सर्वापवादो लिङ्-दाहृतः ॥ १५० ॥

इस सूत्र में ‘यच्चयत्रयोः’ पद का अनुवर्तन है । ‘गर्हायाम्’ पद का नहीं ॥ ‘चित्रोकरणे’ आश्चर्य तथा अद्भुत को कहते हैं ॥

[चित्रोकरणे] आश्चर्य गम्यमान हो तो ‘यच्च यत्र’ उपपद होने पर धातु से सामान्यकाल में सब लकारों का अपवाद ‘लिङ्’ प्रत्यय होता है ॥

जैसे—यच्च भवान् सदसि वदेत् । यत्र भवान् सदसि वदेत् । आश्चर्यमेतत् ॥

तथा—यच्च भवान् सदस्यवदिष्यत् । यत्र भवान् सदस्यवदिष्यत्, आश्चर्यमेतत् ॥ यहां पहिले की भाँति सामान्यभूत में ‘लृङ्’, पक्ष में—सब लकारों का अपवाद ‘लिङ्’ होता है ॥ १५० ॥

शेषे लृङ्यदौ ॥ १५१ ॥

यच्चयत्रयोचिन्ति नानुवर्तते लिङ् च । चित्रोकरण इत्यनुवर्तते । शेषे । ७ । १ ।
लृट् । १ । १ । अयदौ । ७ । १ ॥ यच्चयत्रापेक्षायां चित्रोकरणे शेषस्तस्मिन् ॥

शेषे चित्रोकरणे गम्यमाने यदिभिन्नोपपदाद् घातोः सामान्यकाले सर्वलकारा-
पवादो 'लृट्' भवति ॥ बधिरौ नाम व्याकरणमध्येष्यते । अन्धो नाम मार्गे क्षिप्रं
यास्यति, आश्रयमेतत् ॥

'शेषे' इति किम्—यच्च यत्र वा त्वं वदेः, आश्रयमेतत् । 'अयदौ' इति किम्—
आश्रयं यदि बुद्धिहीनोऽधीयीत । अत्रोभयत्र लिङ् एव भवति । अत्र लिङ् निमित्ताभावा-
लृट् न भवति । विकल्पग्रहणमत्र^१ निवृत्तम् । [इतोऽग्रे] भूते चेति सामान्येनाधिकारः
स त्वनुवर्तन एव । तस्मिन् भूतसामान्ये लिङ् निमित्ते क्रियातिपत्तौ नित्य लृङ्
भविष्यति । अन्यविधानं च सामान्यकाले ॥ १५१ ॥

इस सूत्र में 'यच्चयत्रयोः' और 'लिङ्' इन पदों की निवृत्ति है, 'चित्रोकरणे' इस पद का
अनुवर्तन है ॥

[शेषे] शेष (यच्च यत्र की अपेक्षा में) चित्रोकरण गम्यमान हो तो [अयदौ] यदि
भिन्न उपपद होने पर घातु से सामान्यकाल में सब लकारों का अपवाद [लृट्] 'लृट्' प्रत्यय
होता है ॥

जैसे—बधिरौ नाम व्याकरणमध्येष्यते, अन्धो नाम मार्गे क्षिप्रं यास्यति, आश्रयमेतत् ॥

'शेषे' ग्रहण इसलिये है कि—यच्च यत्र वा त्वं वदेः, आश्रयमेतत् ॥ 'अयदौ' ग्रहण इस
लिये है कि—आश्रयं यदि बुद्धिहीनोऽधीयीत । यहाँ दोनों स्थानों पर लिङ् ही होता है । यहाँ
लिङ् निमित्त का अभाव होने से लृङ् नहीं होता ॥

इस सूत्र में विकल्प का निवर्तन है ॥ 'भूते' यह सामान्य अधिकार तो अनुवर्तित ही है ।
उम सामान्यभूत में लिङ् निमित्त होने पर क्रियातिपत्ति में नित्य लृङ् होता है । और विधान तो
सामान्यकाल में है ॥ १५१ ॥

उताप्योः समर्थयोर्लिङ् ॥ १५२ ॥

उताप्योः । ७ । २ । समर्थयोः । ७ । २ । लिङ् । १ । १ ॥ समर्थयोः
समानार्थयोः ॥

समर्थयोरुताप्योरुपपदयोर्घातोः सामान्यकाले सर्वलकारापवादो 'लिङ्' भवति ॥
उताधीयीत । अप्यधीयीत । वाढमध्येष्यतेऽधीते वेत्यर्थः ॥

१. आ० सू० ७८० ॥

२. अत्र भाष्यम्—... तवाचार्थः सुहृद्वृत्त्याऽवाचष्टे—विभाषा गृह्यमृतौ प्राणुतापि-
भ्याम् । अ० ३ । ३ । १४९ भा० ॥

३. आ० सू० ७८१ ॥

‘समर्थयोः’ इति किम्—उत दण्डः पतिष्यति । उतशब्दोऽत्र प्रश्ने । अपि धास्यति द्वारम् । अपिशब्दोऽत्राच्छादनेऽतो भिन्नाथौ । लिङ्निमित्ते क्रियातिपत्तौ भूतसामान्ये नित्यं ‘लृङ्’ । उताध्यैष्यत । अप्यध्यैष्यत ॥ १५२ ॥

[समर्थयोः] समान अर्थवाले [उताप्योः] उत-अपि उपपद हों तो धातु से सामान्य-काल में सब लकारों का अपवाद [लिङ्] लिङ् होता है ॥

जैसे—उताऽधीयीत । अप्यधीयीत । वाढमध्येष्यते, मघीते वा—यह अर्थ हुआ ॥

‘समर्थयोः’ ग्रहण इसलिये है कि—उत दण्डः पतिष्यति । यहां ‘उत’ शब्द प्रश्न में है । अपिधास्यति द्वारम् । यहां ‘अपि’ शब्द आच्छादन अर्थ में है, अतः ये दोनों ‘उत-अपि’ भिन्नार्थक हैं ॥

लिङ्निमित्त होने पर क्रियातिपत्ति में नित्य लृङ् प्रत्यय होता है । जैसे—उताध्यैष्यत । अप्यध्यैष्यत ॥ १५२ ॥

कामप्रवेदनेऽकच्चिति’ ॥ १५३ ॥

‘लिङ्’ इत्यनुवर्तते । कामप्रवेदने । ७ । १ । अकच्चिति । ७ । १ ॥ कामः कामना स्वेच्छा तस्याः प्रवेदनं ज्ञापनं तस्मिन् ॥

कामप्रवेदने सति कच्चिद्भिन्न उपपदे घातोः सामान्यकाले सर्वलकारापवादो ‘लिङ्’ भवति ॥ कामो मे भुञ्जीत भवान् । इच्छा मे भुञ्जीत भवान् । अभिलाषा मे भुञ्जीत भवान् ॥

‘अकच्चिति’ इति किम्—कामो मे कच्चिद् मोक्ष्यते भवान् । लिङ्निमित्ते क्रियातिपत्तौ भूतसामान्ये नित्यं लृङ् । कामो मेऽपठिष्यद्भवान् ॥ १५३ ॥

यहां ‘लिङ्’ पद का अनुवर्तन है ॥ कामप्रवेदन अर्थात् अपनी इच्छा का प्रकट करना ॥

[कामप्रवेदने] कामप्रवेदन गम्यमान हो तो [अकच्चिति] ‘कच्चिद्’ से भिन्न अन्य उपपद होने पर धातु से सामान्यकाल में सब लकारों का अपवाद ‘लिङ्’ प्रत्यय होता है ॥

जैसे—कामो मे भुञ्जीत भवान् । इच्छा मे भुञ्जीत भवान् । अभिलाषा मे भुञ्जीत भवान् ॥

‘अकच्चिति’ ग्रहण इसलिये है कि—कामो मे कच्चिद् मोक्ष्यते भवान् । यहां लिङ् नहीं होता ॥

लिङ्निमित्त में क्रियातिपत्ति गम्यमान होने पर सामान्यभूत में नित्य लृङ् होता है ॥
जैसे—कामो मेऽपठिष्यद्भवान् ॥ १५३ ॥

सम्भावनेऽलमिति चेत्सिद्धाप्रयोगे' ॥ १५४ ॥

लिङ्' इत्यनुवर्तते । सम्भावने । ७ । १ । अलम् । अ० । इति [अ०] । चेत् [अ०] । सिद्धाप्रयोगे । ७ । १ ॥ सम्भावनमनुमानम् । अल शब्दोऽत्र समर्थवाची । यद् दृष्ट्वाऽनुमीयते तदलं समर्थं भवेत् । तस्य चालंशब्दस्याप्रयोगोऽर्थमात्र स्यात्, तत्रास्य प्रयोगो ना भूत् ॥ ईदृशे सम्भावनेऽर्थं वर्तमानाद्वातो, सामान्यकाले सर्वलकारा-पवादो 'लिङ्' भवति । अपि भित्ति शिरसा पातयेत् । अपि वृक्ष हस्तेन त्रोटयेत् । अप्युष्ट्रे धावत्यारोहेत् । कचिन् मनुष्यं दृष्ट्वाऽनुमीयते, एवमर्थं कर्तुं योग्योऽस्ति । अलमर्थो गम्यते न तु प्रयुज्यते ॥

'अलम्' इति किम्—पिपासार्तो मृगोऽवश्यं पास्यति जलम् । 'सिद्धाप्रयोगे' इति किम्—अलं देवदत्तो हस्तिनं हनिष्यति ॥

[लिङ्निमित्ते] क्रियातिपत्तौ भूतसामान्ये नित्य 'लृङ्' । अपि सिंहं शस्त्र-हीनोऽहनिष्यत् । अत्रापि यत्रालमर्थो भवेत्तत्र लृङ् एव ॥ १५४ ॥

यहां 'लिङ्' पद का अनुवर्तन है ॥ सम्भावन = अनुमान को कहने हैं ॥ अल शब्द यहां समर्थवाची है, अर्थात् जिसे देख कर यह अनुमान किया जा सके कि यह अनन् अर्थान् समर्थ है । जहां अल शब्द के प्रयोग के बिना उसके अर्थ की प्रतीति होती हो ऐसी अवस्था में [सम्भावने] सम्भावन अर्थ में वर्तमान धातु से सामान्यकाल में सब लकारों का अपवाद लिङ् प्रत्यय होता है ॥

जैसे—अपि भित्ति शिरसा पातयेत् । अपि वृक्ष हस्तेन त्रोटयेत् । अप्युष्ट्रे धावत्यारोहेत् । किसी मनुष्य को देखकर यह अनुमान किया जाता है कि—यह ऐसा करने के योग्य है । यहां अलमर्थ तो जाना जाना है परन्तु 'अल' शब्द का प्रयोग नहीं ॥

'अलम्' ग्रहण इसलिये है कि—पिपासार्तो मृगोऽवश्यं पास्यति जलम् ॥ 'सिद्धाप्रयोगे' ग्रहण इसलिये है कि—अनं देवदत्तो हस्तिनं हनिष्यति । यहां उभयत्र 'लिङ्' नहीं होता । लिङ्-निमित्त में क्रियातिपत्ति गम्यमान होने पर सामान्यभूतकाल में नित्य 'लृङ्' होता है ॥ जैसे—अपि सिंहं शस्त्रहीनोऽहनिष्यत् । इस विषय में भी जहां अलमर्थ हो वहां 'लृङ्' ही होता है ॥ १५४ ॥

विभाषा धातौ सम्भावनवचनेऽयदि' ॥ १५५ ॥

प्राप्तविभाषेयम् । पूर्वसूत्रेण नित्ये प्राप्ते विकल्प उच्यते । पूर्वसूत्र सर्वमनुवर्तते ॥ विभाषा [अ०] । धातौ । ७ । १ । सम्भावनवचने । ७ । १ । अयदि । ७ । १ ॥ सम्भावनमुच्यनेऽनेन स सम्भावनवचनस्तस्मिन्, सिद्धाप्रयोगेऽलमर्थे सति यच्छब्दरहिते सम्भावनवचने धातावुपपदे धातोः सामान्यकाले विकल्पेन 'लिङ्' भवति । पक्षे लृट् सामान्यभविष्यत्त्वात् । संभावयामि भवान् पाठयेत् । संभावयामि भवान् पाठयिष्यति । क्रियातिपत्तौ भूते च नित्य लृङ् । संभावयामि भवान्पाठयिष्यत् ॥

अयदि' इति किम्—संभावयामि यदध्यापयेद्भवान् ॥ १५५ ॥

यह सूत्र प्राप्तविभाषा है । पूर्वसूत्र से नित्य की प्राप्ति में विकल्प कहा है ॥ पूर्वसूत्र से सब पदों की अनुवृत्ति आती है ॥

‘अल’ शब्द के प्रयोग के बिना उसके अर्थ की प्रतीति होती हो तथा [अयदि] यच्छब्द-वर्जित [सम्भावनवचने] सम्भावन अर्थ को कहने वाला [धातौ] धातु उपपद हो तो धातु से सामान्यकाल में [विभाषा] विकल्प करके ‘लिङ्’ होता है, पक्ष में सामान्यभविष्यत् होने से ‘लृट्’ प्रत्यय हो जाता है ॥

जैसे—सम्भावयामि भवान् पाठयेत् । सम्भावयामि भवान् पाठयिष्यति । क्रियातिपत्ति गम्यमान होने पर भूत में नित्य ‘लृट्’ होता है ॥ जैसे—सम्भावयामि भवान्पाठयिष्यत् ॥

‘अयदि’ ग्रहण इसलिये है कि—सम्भावयामि यदध्यापयेद्भवान् ॥ १५५ ॥

हेतुहेतुमतोलिङ् ॥ १५६ ॥

हेतुहेतुमतोः । ७ । २ । लिङ् । १ । १ ॥ हेतु कारणं, हेतुमत्कार्यम् ॥

वा०—हेतुहेतुमतोलिङ् वा ॥ १ ॥

हेतुहेतुमतोरर्थयोर्धातोर्भविष्यति काले विभाषा ‘लिङ्’ भवति । पक्षे च लृट् ॥

दक्षिणेन चेद्यायाञ्च शकटं पर्याभवेत् । दक्षिणेन चेद्यास्यति न शकटं पर्याभविष्यति । दक्षिणेन यानं हेतुः । अपर्याभवन हेतुमत् ॥

वा०—भविष्यदधिकारे च ॥ २ ॥

अस्मिन् प्रकरणे सामान्यकालाधिकारोऽस्ति । तत्र नियमार्थं वार्तिक, न त्वन्य-स्मिन् काले हेतौ हेतुमति च लिङ् स्यात् । तेन नियमेनात्र न भवति—वर्षतीति यावति, हन्तीति पलायते । भूते पूर्ववन्नित्यं ‘लृट्’ । दक्षिणेन चेद्यास्यञ्च शकटं पर्याभविष्यत् ॥ १५६ ॥

हेतु = कारण तथा हेतुमत् कार्य कहलाता है ॥

वा० - हेतुहेतुमतो०—[हेतुहेतुमतो] हेतु और हेतुमात् अर्थ में धातु से भविष्यत्काल में विकल्प से [लिङ्] ‘लिङ्’ प्रत्यय होता है, और पक्ष में ‘लृट्’ ॥

जैसे—दक्षिणेन चेद्यायाञ्च शकटं पर्याभवेत् । दक्षिणेन चेद्यास्यति न शकटं पर्याभविष्यति ॥

यहां दक्षिण से जाना हेतु और अपर्याभवन न गिरना हेतुमत् अर्थात् कार्य है ॥

वा०—भविष्यद० इस प्रकरण में सामान्यकाल का अधिकार है, अतः यह वार्तिक नियम के लिये है कि—अन्य काल में हेतु, तथा हेतुमात् में ‘लिङ्’ न हो । उस नियम से यहां नहीं होता—वर्षतीति यावति । हन्तीति पलायते । भूतविषय में तो पूर्ववत् नित्य ‘लृट्’ हो जाता है ॥ जैसे—दक्षिणेन चेद्यास्यञ्च शकटं पर्याभविष्यत् ॥ १५६ ॥

इच्छार्थेषु लिङ्लोटौ ॥ १५७ ॥

इच्छार्थेषु । ७ । ३ । लिङ्लोटौ । १ । २ ॥ इच्छार्थो येषां तेषु । इच्छार्थेषु घातुषूपपदेषु घातोः सामान्यकाले सर्वलकारापवादो लिङ्लोटौ प्रत्ययो भवति । इच्छामि भुञ्जीत भवान् । इच्छामि भुङ्क्ताम्भवान् ॥

वा०—कामप्रवेदनं चेत् ॥ १ ॥

कामस्य स्वेच्छायाः प्रवेदनं प्रकाशनं यदि स्थातदास्य सूत्रस्य प्रवृत्तिः स्यात् । तथैवोदाहृतम् ॥

‘कामप्रवेदनम्’ इति किम्—इह मा भूत् । इच्छन् कटं करोति ॥ १५७ ॥

[इच्छार्थेषु] इच्छार्थ वाले घातु उपपद हो तो घातु से सामान्यकाल में सब लकारों के अपवाद [लिङ्लोटौ] ‘लिङ्’ और ‘लोट्’ प्रत्यय होते हैं ॥

जैसे—इच्छामि भुञ्जीत भवान् । इच्छामि भुङ्क्तां भवान् ॥

वा०—कामप्रवेदनं चेत्—‘कामप्रवेदन’ अर्थात् अपनी इच्छा का प्रकाश करना यदि हो तब इस सूत्र की प्रवृत्ति है । ऐसे ही उदाहरण दिये हैं ॥

‘कामप्रवेदनम्’ ग्रहण इसलिये है कि = यहाँ न हो ‘इच्छन् कटं करोति’ ॥ १५७ ॥

समानकर्तृकेषु तुमुन् ॥ १५८ ॥

इच्छार्थेष्वित्यनुवर्तते । समानकर्तृकेषु । ७ । ३ । तुमुन् । १ । १ ॥ लिङ्लोटोरपवादस्तुमुन् विधीयते ॥

समानकर्तृकेष्विच्छार्थेषु घातुषूपपदेषु घातोः सामान्यकाले ‘तुमुन्’ प्रत्ययो भवति । इच्छामि भोक्तुम् । कामये भोक्तुम् । वाञ्छामि भोक्तुम् । अत्रेच्छाया भोजनस्य च कर्त्तृक एव ॥

‘समानकर्तृकेषु’ इति किम्—देवदत्त भुञ्जानमिच्छति यज्ञदत्तः ॥ १५८ ॥

यहाँ ‘इच्छार्थेषु’ पद का अनुवर्तन है । ‘लिङ्लोट्’ के अपवाद ‘तुमुन्’ प्रत्यय का विधान है ।

[समानकर्तृकेषु] समानकर्त्तृक इच्छार्थक घातु उपपद हों तो घातु से सामान्यकाल में [तुमुन्] ‘तुमुन्’ प्रत्यय होता है ॥

जैसे—इच्छामि भोक्तुम् । कामये भोक्तुम् । वाञ्छामि भोक्तुम् । यहाँ इच्छा और भोजन का कर्त्ता एक ही है ॥

‘समानकर्तृकेषु’ ग्रहण इसलिये है कि—देवदत्त भुञ्जानमिच्छति यज्ञदत्तः ॥ १५८ ॥

लिङ् च' ॥ १५६ ॥

इच्छार्थेषु समानकर्तृकेषु' इत्यनुवर्तते । पृथग्योग उत्तरार्थः । लिङ् । १ । १ ।
च । [अ०] ॥

समानकर्तृकेष्विच्छार्थेषु धातुपुपपदेषु धातोलिङ्गि भवति ॥ अध्यापयेयमि-
[ती]च्छति । अधीयीयेति वाञ्छति । भुञ्जीयेत्यभिलषति ॥

अग्रे च वर्तमानाधिकारः । अत्रैव 'भूते लृङ्' निवर्तते । सामान्यकालविधायक
प्रकरण निवृत्तम् ॥ १५६ ॥

यहां 'इच्छार्थेषु' और 'समानकर्तृकेषु' पदों का अनुवर्तन है, पृथक् सूत्र उत्तरसूत्रों में
अनुवृत्ति के लिये है ॥

समानकर्तृक इच्छार्थक धातु उपपद हों तो धातु से [लिङ् च] 'लिङ्' भी होता है ॥

जैसे—अध्यापयेयमितोच्छति । अधीयीय—इति वाञ्छति । भुञ्जीय—इत्यभिलषति ॥

आगे वर्तमान का अधिकार है । अतः 'भूते-लृङ्' यही निवृत्त हो जाता है, और सामान्य-
कालविधायक प्रकरण भी समाप्त हुआ ॥ १५६ ॥

इच्छार्थेभ्यो विभाषा वर्तमाने' ॥ १६० ॥

लिङ्' इत्यनुवर्तते । इतोऽग्रे पादपर्यन्तं वर्तमानाधिकारः । तत्र सामान्य-
विहितस्य 'वर्तमाने लट्' इत्यादिप्रकरणस्य विशेषत्वेनापवादो उच्यन्ते । अर्थाद्वि-
ध्यादिषु वर्तमाने 'लट्' न भविष्यति ॥ इच्छार्थेभ्यः । ५ । ३ । विभाषा [अ०] ।
वर्तमाने । ७ । १ ॥

इच्छार्थेभ्यो धातुभ्यो वर्तमानकाले विकल्पेन लिङ्, पक्षे च लडेव भवति ।
इच्छेत् । इच्छति । कामयेत् । कामयते । वाञ्छेत् । वाञ्छति ॥ १६० ॥

यहां 'लिङ्' पद का अनुवर्तन है । यहां से आगे पाद की समाप्ति तक वर्तमान का
अधिकार है । सामान्यविहित जो 'वर्तमाने लट्' इत्यादि प्रकरण है उसके विशेष अपवाद कहे हैं ।
अर्थात् विध्यादि अर्थों में वर्तमानकाल में 'लट्' नहीं होगा ॥

[इच्छार्थेभ्यः] इच्छार्थक धातुओं से [वर्तमाने] वर्तमानकाल में [विभाषा]
विकल्प से 'लिङ्' होता है, पक्ष में 'लट्' ही होता है ॥

जैसे—इच्छेत् । इच्छति । कामयेत् । कामयते । वाञ्छेत् । वाञ्छति ॥ १६० ॥

विधिनिमन्त्रणामन्त्रणाऽधीष्टसम्प्रश्नप्रार्थनेषु लिङ्' ॥ १६१ ॥

लिङित्यनुवर्तमाने पुनर्लिङ्ग्रहणं विभाषानिवृत्यर्थम् । वर्तमान इत्यनुवर्तते ॥
विधि० प्रार्थनेषु । ७ । ३ । लिङ् । १ । १ ॥ विधिर्नाम प्रेषणम् । निमन्त्रणम् =
निकटस्थान् जनानाहूय तेषां शास्त्रानुसारेण सत्कारः । आमन्त्रणम् = दूरस्थानां सत्कारा-
याह्वानम् । अधीष्टम् = सत्कारपूर्विका व्यापारणा । सम्प्रश्नः = सदिग्धस्य निश्चयार्थं
प्रच्छनम् । प्रार्थना = याचना ॥

विध्यादिष्वर्थेषु धातोर्वर्तमानकाले 'लिङ्' प्रत्ययो भवति । वर्तमानाधिकारस्या-
पवादः ॥

विधी—ओदन पचेत् । ग्रामं गच्छेत् । जनान् सत्कुर्यात् । विद्यां पठेत् ॥
निमन्त्रणे—अद्येह भवान् भुञ्जीत ॥ आमन्त्रणे—इह भवानासीत् ॥ अधीष्टे—माणवक मे
भवानुपनयेत् ॥ सम्प्रश्ने—किं भवान् न्यायमधीयीत् ॥ प्रार्थना[याम्]—भवदनुकम्पातो
व्याकरणमधीयीत् ॥

विध्यादिविशिष्टेषु कर्त्रादिषु लिङ् भवतीति । तेन देवदत्तो भवन्तमामन्त्रयते ।
अत्र धात्वर्थात्पश्यमाणं आमन्त्रणं पृथङ् नास्तीति 'लिङ्' न भविष्यति ॥ १६१ ॥

'लिङ्' अनुवर्तमान होने पर फिर लिङ्ग्रहण 'विभाषा' पद की निवृत्ति के लिये है । यहां
वर्तमाने' पद का अनुवर्तन है ॥

विधि = आज्ञा । निमन्त्रण = निकटवर्ती पुरुषों को बुलाकर उनका शास्त्रानुकूल सत्कार
करना । आमन्त्रण = दूरस्थ मनुष्यों को सत्कार के लिये बुलाना । अधीष्ट = सत्कारपूर्वक प्रेरणा ।
सम्प्रश्न = सदिग्ध के निश्चय के लिये पूछना । प्रार्थना = याचना कहाती है ॥

[विधि० प्रार्थनेषु] विधि, निमन्त्रण, आमन्त्रण अधीष्ट, सम्प्रश्न, प्रार्थना इन अर्थों
में धातु से वर्तमानकाल में [लिङ्] 'लिङ्' प्रत्यय होता है ॥

वर्तमान अधिकार का यह अपवाद है । विधि में—ओदन पचेत् । ग्रामं गच्छेत् । जनान्
सत्कुर्यात् । विद्यां पठेत् । निमन्त्रण में—अद्येह भवान् भुञ्जीत । आमन्त्रण में—इह भवाना-
सीत् । अधीष्ट मः माणवक मे भवानुपनयेत् । सम्प्रश्न में—किं भवान् न्यायमधीयीत् । प्रार्थना
में—भवदनुकम्पातो व्याकरणमधीयीत् । विध्यादिविशिष्ट कर्त्ता आदि में 'लिङ्' होता है, अतः

१. अ० सू० ७७ ॥

२ अत्र भाष्यम्—अथ निमन्त्रणामन्त्रणयोः को विशेषः । सन्निहितेन निमन्त्रणं भवति ।
असन्निहितेनामन्त्रणम् । नैषोऽस्ति विशेषः । असन्निहितेनापि निमन्त्रणं भवति सन्निहितेन
आमन्त्रणम् । एवं तर्हि यन्नियोगतः कर्त्तव्यं तन्निमन्त्रणम् । किं पुनस्तत् । ह्ययं कथ्यञ्च । आहुरीण
सिद्धं भुज्यतामित्युक्तेऽधर्मः प्रयाज्यातुः । आमन्त्रणे कामचारः (अ० ३ । ३ । ६१) ॥

३ अधोऽह्यम् —किं, इत्यादीनि पदानि तदर्थबोधनपरानि, तेषामभावेऽपि अधीष्टसम्प्रश्ना-
दीनामर्थानां प्रतीतिसम्भवात् ॥

‘देवदत्तो भवन्तमामन्त्रयते’ यहां घात्वर्थ से प्रत्ययाद्यं आमन्त्रणं पृथक् नहीं रह जाता इस कारण ‘लिङ्’ नहीं होता ॥ १६१ ॥

लोट् च ॥ १६२ ॥

विध्यादिविधित्यनुवर्तते । लोट् । १ । १ च । [अ०] ॥ पृथक्करणमुत्तरार्थम् ॥

कर्त्रा [दि] विशिष्टेषु विध्यादिषु वर्तमानकाले धातो ‘लोट्’ प्रत्ययो भवति ॥

विधि—वाराणसीं गच्छतु भवान् । भोजनं करोतु भवान् ॥ निमन्त्रणे अद्येह भुङ्क्ताम्भवान् ॥ आमन्त्रणे—अमुत्रास्ताम्भवान् ॥ अधीष्टे—अधीच्छाम इह भवान् मासं निवसतु ॥ संप्रश्ने—किं भवान् व्याकरणमधीताम् ॥ प्रार्थना—[याम्]—न्यायं पाठयतु भवान् । वेदं पाठयतु भवान् ॥ १६२ ॥

यहां ‘विधि० प्रार्थनेषु’ पद की अनुवृत्ति है । उत्तरसूत्रों में अनुवृत्ति के लिये पृथक् सूत्र किया है ॥

कर्त्रादिविशिष्ट विधि आदि अर्थ हो तो वर्तमान काल में धातु में [लोट् च] लोट् प्रत्यय होता है ॥

जैसे—विधि में—वाराणसी गच्छतु भवान् । भोजन करोतु भवान् ॥ निमन्त्रण में—अद्येह भुङ्क्तां भवान् ॥ आमन्त्रण में—अमुत्रास्तां भवान् ॥ अधीष्ट में—अधीच्छाम इह भवान् मासं निवसतु ॥ संप्रश्न में—किं भवान् व्याकरणमधीताम् ॥ प्रार्थना में—न्याय पाठयतु भवान् । वेद पाठयतु भवान् ॥ १६२ ॥

प्रैषातिसर्गप्राप्तकालेषु कृत्याश्च ॥ १६३ ॥

चकाराल्लोट्प्यनुवर्तते । प्रैषाति० कालेषु । ७ । ३ । कृत्याः । १ । ३ । च । [अ०] ॥ प्रेषणम्=प्रैषः । अतिसर्जनमतिसर्गः^१ । प्राप्तः कालः=प्राप्तकाल ।

प्रैषादिविधयेषु वर्तमानाद् धातोः कृत्यसंज्ञकाः प्रत्यया भवन्ति, चकारा ‘ल्लोट्’ च । ग्रामो गन्तव्यः । भोजन करणीयम् । कार्यम् । कृत्यम् ॥ लोट्=प्रेषितो भवान् गच्छतु ग्रामम्, [अतिसृष्टः, प्राप्तकालः] ॥ १६३ ॥

चकार ग्रहण से यहां ‘लोट्’ पद का अनुवर्तन है ॥ प्रैष=प्रेरणा करना । अतिसर्ग=इच्छापूर्वक आज्ञा देना । प्राप्तकाल=समय का उपस्थित होना ॥

[प्रैषातिसर्ग०] प्रैष, अतिसर्ग, प्राप्तकाल इन अर्थों में वर्तमान धातु से [कृत्याः] कृत्यसंज्ञक प्रत्यय होते हैं, चकार से ‘लोट्’ भी हो जाता है ॥

जैसे—ग्रामो गन्तव्यः । भोजन करणीयम् । कार्यम् । कृत्यम् ॥ लोट्—प्रेषितो भवान् गच्छतु ग्रामम्, अतिसृष्टः, प्राप्तकालः ॥ १६३ ॥

लिङ् चोर्ध्वमौहृत्तिके' ॥ १६४ ॥

पूर्वं सूत्रं सर्वमनुवर्तते ॥ लिङ् । १ । १ । च । [अ०] । ऊर्ध्वमौहृत्तिके ।
७ । १ ॥ प्रैषादिषु गम्यमानेषु ऊर्ध्वमौहृत्तिके काले घातो 'लिङ्' चात् कृत्याश्च भवन्ति ॥

मुहूर्त्त[स्य] पश्चाद्भवता ग्रामो गन्तव्यः । भोजनं कर्त्तव्यम् । करणीयम् ।
कार्यं वा । मुहूर्त्तस्य पश्चाद् ग्रामं गच्छेत्, गच्छतु वा [भवानिह प्रेषित, अतिसृष्ट,]
प्राप्तकालो वा] ॥ १६४ ॥

यहां पूर्वसूत्रों से सब पदों की अनुवृत्ति है ॥

प्रैष, अतिसर्ग, प्राप्तकाल ये अर्थ गम्यमान हों तो [ऊर्ध्वमौहृत्तिके] दो घड़ी से ऊपर
काल कहने में घातु से 'लिङ्' प्रत्यय [च] और चकार से 'कृत्य' प्रत्यय भी होने हैं ॥

जैसे—मुहूर्त्तस्य पश्चाद्भवता ग्रामो गन्तव्यः । भोजनं कर्त्तव्यम्, करणीयम्, कार्यं
वा । मुहूर्त्तस्य पश्चाद् ग्रामं गच्छेत्, गच्छतु वा । भवानिह प्रेषित, अतिसृष्ट, प्राप्तकालो वा
॥ १६४ ॥

स्मे लोट्' ॥ १६५ ॥

कृत्यानां लिङ्श्चापवादः । प्रैषादिषु ऊर्ध्वमौहृत्तिक इत्यनुवर्तते । स्मे । ७ । १ ।
लोट् । १ । १ ॥

प्रैषादिषु गम्यमानेषु ऊर्ध्वमौहृत्तिके काले स्मोपपदाद् घातो 'लोट्' प्रत्ययो
भवति ॥ ऊर्ध्वं मुहूर्त्ताद्भवान् भुनक्तु स्म । ग्रामं गच्छतु स्म । शिष्यं पाठयतु स्म
॥ १६५ ॥

यह सूत्र कृत्यप्रत्ययों का तथा 'लिङ्' का अपवाद है । यहां 'प्रैषादिषु' तथा 'ऊर्ध्वमौहृत्तिके'
इन दोनों पदों का अनुवर्तन है ॥

प्रैषादि अर्थ गम्यमान हों तो दो घड़ी से ऊपर के काल में [स्मे] स्म शब्द उपपद होने
पर घातु से [लोट्] 'लोट्' प्रत्यय होता है ॥

जैसे—ऊर्ध्वं मुहूर्त्ताद्भवान् भुनक्तु स्म । ग्रामं गच्छतु स्म । शिष्यं पाठयतु स्म ॥ १६५ ॥

अधीष्टे च' ॥ १६६ ॥

'स्मे लोट्' इत्यनुवर्तते । अधीष्टे लिङ्पि प्राप्तस्तस्यापवादः । अधीष्टे ।
७ । १ । च । [अ०] ॥

१. आ० सू० ७९० ॥

२. आ० सू० ७९१ ॥

३. 'भुज्भोजवने' (अ० १ । २ । ६६) इत्यवने (पालने) आत्मनेपदाभावः ।

४. आ० सू० ७९२ ॥

अधीष्टे गम्यमाने स्मात्पदाद् धातोर्वर्तमानकाले 'लोट्' प्रत्ययो भवति ॥
अधीच्छामि ब्राह्मण बालानध्यापय स्म । अधीच्छामि राजन्नग्निहोत्रं जुहुधि [स्म]
॥ १६६ ॥

यहाँ 'स्मे' 'लोट्' पदों का अनुवर्तन है । अधीष्ट में 'लिङ्' भी प्राप्त था उसका यह अपवाद है ॥

[अधीष्टे] सत्कारपूर्विका चेष्टा गम्यमान हो तो स्म उपपद होने पर धातु से वर्तमान काल में 'लोट्' प्रत्यय होता है ॥

जैसे अधीच्छामि ब्राह्मण बालानध्यापय स्म । अधीच्छामि राजन्नग्निहोत्रं जुहुधि स्म
॥ १६६ ॥

कालसमयवेलासु तुमुन् ॥ १६७ ॥

प्र'पादयोऽत्रानुवर्तन्ते । काल० वेलासु । ७ । ३ । तुमुन् । १ । १ ॥

प्र'षादिषु गम्यमानेषु कालसमयवेलासु* शब्दत्रयोपपदेषु धातोर्वर्तमानकाले 'तुमुन्' प्रत्ययो भवति ॥ कालो भोक्तुम् । समयो भोक्तुम् । वेला भोक्तुम् ॥

'प्र'पादिषु' इति किमर्थम्—इह मा भूत्—कालः पचति भूतानि कालः संहरति प्रजा^१ । अत्र प्र'पादयो न सन्तीति तुमुन्भावः ॥ १६७ ॥

यहाँ 'प्र'षादिषु' पद का अनुवर्तन है ॥

प्र'षादि अर्थ गम्यमान हो तो [काल-समय-वेलासु] काल, समय, वेला ये तीन शब्द उपपद हों तो धातु से वर्तमानकाल में [तुमुन्] 'तुमुन्' प्रत्यय होता है ॥

जैसे—कालो भोक्तुम् । समयो भोक्तुम् । वेला भोक्तुम् ॥

प्र'षादिषु' ग्रहण इसनिये है कि—कालः पचति भूतानि कालः संहरति प्रजा । यहाँ प्र'षादि के न होने से 'तुमुन्' नहीं होता ॥ १६७ ॥

लिङ् यवि ॥ १६८ ॥

पूर्वसूत्रेण तुमुन् प्राप्तस्तस्यापवादः । कालादयोऽनुवर्तन्ते । [लिङ्] । १ । १ । यदि । ७ । १ ॥]

कालादिषूपपदेषु यञ्छब्दपूर्वाद् धातोर्वर्तमानकाले 'लिङ्' प्रत्ययो भवति ॥ कालो यद् भुञ्जीत । समयो यद् भुञ्जीत । वेला यद् भुञ्जीत ॥

१. आ० सू० १३३० ॥

२. 'पर्यायोपादानं पर्यायान्तरनिवृत्त्यर्थम् । अन्ये त्वाहुः—अवसरो भोक्तुमित्यादावपि तुमुन् दृश्यते । तस्मादर्थग्रहणार्थं पर्यायोपादानम् । यथा—निमित्तकारणहेतुषु (अ० २ । ३ । २८) इत्यत्र' इति हरदत्तः ॥

३. चा० नी० अ० ६ । श्लो० ७ ॥

४. आ० सू० ७९३ ॥

‘यदि’ इति किम्—कालः पठितुम् ॥ १६८ ॥

पूर्वसूत्र से तुमुन् प्राप्त था उस का यह प्रपवाद है । यहां कालादिकों का अनुवर्तन है ॥

कालादि उपपद होने पर [यदि] यन्ङ्यपूर्वक धातु से वर्तमानकाल में [लिङ्] ‘लिङ्’ प्रत्यय होता है ॥

जैसे—कालो यद् भुञ्जीत । समयो यद् भुञ्जीत । वेला यद् भुञ्जीत ॥

‘यदि’ ग्रहण इसलिये है कि—कालः पठितुम् । यहां ‘तुमुन्’ ही होता है ॥ १६८ ॥

अर्हे कृत्यतृचश्च ॥ १६९ ॥

‘लिङ्’ अनुवर्तते । अर्हे । ७ । १ । कृत्यतृचः । १ । ३ । च । [अ०] ॥

अर्हे योग्ये कर्तरि वाच्ये धातोर्वर्तमानकाले कृत्यतृचः प्रत्यया भवन्ति, चकारा-
‘स्लिङ्’ च ॥

पठितव्या विद्या भवता, पाठया वा, पठनीया वा । पठिता विद्याया भवान् ।
पठेद्विद्या भवान् । अर्हेत् सत्कारं भवान् । पठितुं योग्योऽस्तीत्यर्थः ॥

स्त्र्यधिकारात् प्राग् वाऽस्य रूपविधिर्भवति । अप्रे तु साकल्येन न प्रवर्ततेऽनोऽर्हे
विहितो लिङ् कृत्यतृचां बाधकः स्यादतोऽयमारम्भः ॥ १६९ ॥

यहां ‘लिङ्’ पद का अनुवर्तन है ॥

[अर्हे] योग्य कर्ता कहने में धातु से वर्तमानकाल में [कृत्यतृचः] ‘कृत्य’ और ‘तृच्’
प्रत्यय होते हैं [च] और चकार से ‘लिङ्’ भी होता है ॥

जैसे—पठितव्या विद्या भवता । पाठया वा । पठनीया वा । पठिता विद्याया भवान् ।
पठेद्विद्या भवान् । अर्हेत् सत्कारं भवान् । अर्थात् आप पढ़ने योग्य हैं ॥

स्त्र्यधिकार के पूर्व पूर्व वाऽस्य रूपविधि होती है । आगे पूर्णतया वाऽस्य रूपविधि नहीं होती
अतः अर्हे अर्थ में विहित ‘लिङ्’, ‘कृत्य’ और ‘तृच्’ का बाधक हो जाता इस कारण यह सूत्र रखा
है ॥ १६९ ॥

आवश्यकामर्ण्ययोर्णिनिः ॥ १७० ॥

आवश्यकामर्ण्ययोः । ७ । २ । णिनिः । १ । १ ॥

१. आ० सू० ७९४ ॥

२. अत्र तु भाष्यम्—विध्यर्थं तु क्रियाः प्रागिति वचनात्* । विध्यर्थं तु प्रेषादिषु कृत्यानां
वचनम् । अयं प्रेषादिष्वर्थेषु लोङ् विधीयते त विशेषविहितः सामान्यविहितान् कृत्यान् बाधेत ।
वासक्येण कृत्या अपि भविष्यन्ति । न स्युः । किं कारणम् । क्रिया प्रागिति वचनात् । प्राक् क्रिया
वासक्यः । (अ० ३ । ३ । १६३ भाष्ये) ॥

३. आ० सू० १४९६ ॥

आवश्यकमवश्य कर्तव्यता । आधमर्ण्यम् = ऋणता ॥ तद्विशिष्टे कर्तरि वाच्ये धातोर्वर्तमानकाले 'णिनिः' प्रत्ययो भवति । धर्मोपदेशी । अवश्यं धर्म उपदेष्टव्य इति तस्य प्रतिज्ञा । प्रातःस्नायी । अवश्यं प्रातः स्नानीयम् [इति तस्य प्रतिज्ञा] ॥ आधमर्ण्ये—शतं दायी । सहस्रं दायी । अत्र 'अकेनोर्भविष्यदाधमर्ण्ययोः' इति षष्ठीप्रतिषेधः, अतः समासो न भवति ॥ १७० ॥

[आवश्यककाधमर्ण्ययोः] आवश्यक और आधमर्ण्य अर्थविशिष्ट कर्ता वाच्य हो तो धातु से वर्तमानकाल में [णिनिः] 'णिनि' प्रत्यय होता है ॥

जैसे—धर्मोपदेशी । अर्थात् अवश्य ही धर्म का उपदेश करने की प्रतिज्ञा वाला ॥ प्रातः-स्नायी । अवश्य प्रातः स्नान करने वाला ॥

आधमर्ण्य में—शतं दायी । सहस्रं दायी । यहाँ 'अकेनोर्भविष्यदाधमर्ण्ययोः' इस सूत्र से षष्ठी का प्रतिषेध हो जाता है, इस कारण समास नहीं होता है ॥ १७० ॥

कृत्याश्च ॥ १७१ ॥

'आवश्यकधमर्ण्ययोः' इत्यनुवर्तते । कृत्याः । १ । ३ । च । [अ०] ॥

आवश्यकधमर्ण्य—विशिष्टे धातोर्वर्तमानकाले कृत्या भवन्ति ॥

ब्राह्मणेन षडङ्गो वेदोऽध्येयो ज्ञेयश्च^१ । ब्राह्मणेन षडङ्गसहितस्य वेदस्याध्ययनमवश्यं कर्तव्यम् ॥ आधमर्ण्ये—शतं दातव्यम् । सहस्रं देयम् । शतं सहस्रं वाऽस्योपरि ऋणमस्ति ॥ १७१ ॥

यहाँ 'आवश्यकधमर्ण्ययोः' पद का अनुवर्तन है ॥

आवश्यक और आधमर्ण्य में धातु से वर्तमानकाल में [कृत्याश्च] 'कृत्य' प्रत्यय होते हैं ॥

जैसे— ब्राह्मणेन षडङ्गो वेदोऽध्येयो ज्ञेयश्चेति, अर्थात् ब्राह्मण को चाहिये कि षडङ्ग सहित वेद का अध्ययन करे ॥ आधमर्ण्य में—शत दातव्यम् । सहस्र देयम् । अर्थात् सौ या हजार रुपया इस पर ऋण है ॥ १७१ ॥

शकि लिङ् च ॥ १७२ ॥

'कृत्याः' इत्यनुवर्तते । शकि । ७ । १ । लिङ् । १ । १ । च । [अ०] ॥

शकीति प्रकृत्यर्थोऽभिधीयते ॥

१ अ० २ । ३ । ७० ॥

२. आ० सू० १४९७ ।

३ महाभाष्यस्य पस्पशाह्निके त्वेवम्—ब्राह्मणेन निष्कारणो धर्मः षडङ्गो वेदोऽध्येयो ज्ञेयश्च ॥ अत्र तु केचिन्—कर्तरि वाच्येऽयं विधिः, तत् पक्षे—मध्यगेय० (अ० ३ । ४ । ६८) आदयः कर्तृवाचिनः कृत्या अत्रोदाहृतव्याः ॥

४. आ० सू० ७९५ ॥

शक्त्यर्थविशिष्टे घात्वर्थे घातोर्वर्तमानकाले 'लिङ्' भवति चात् कृत्याश्च ।
भवान् शत्रुं जयेत् । भवता शत्रुर्जेतव्यः । भवता शत्रुर्जय्य । जेतु शक्नोतीत्यर्थः
॥ १७२ ॥

यहाँ 'कृत्या' पद का अनुवर्तन है । शक्ति से यहाँ शक्त्यर्थ अभिधेय है ॥

[शक्ति] शक्त्यर्थ गम्यमान हो तो घातु से वर्तमानकाल में [लिङ् च] 'लिङ्' प्रत्यय होता है, चकार से 'कृत्य' प्रत्यय होते हैं ॥

जैसे—भवान् शत्रुं जयेत् । भवता शत्रुर्जेतव्यः । भवता शत्रुर्जय्यः । अर्थान् आप शत्रु को जीत सकते हैं ॥ १७२ ॥

आशिषि लिङ्लोटौ ॥ १७३ ॥

आशिषि । ७ । १ । लिङ्लोटौ । १ । २ । आशीरप्राप्तस्य पदार्थस्य प्राप्तीच्छा ॥

आशिषि गम्यमाने घातोर्वर्तमानकाले लिङ्लोटौ प्रत्ययो भवतः ।
लोटोऽपवादौ ॥

बुद्धिस्ते शुद्धा भूयात् । बुद्धिस्ते शुद्धा भवतु । शत वर्षाणि ते पुत्रो जीव्यान् ।
शतं वर्षाणि ते पुत्रो जीवतु । आयुष्मान् भव सौम्य ॥

'आशिषि' इति किम्—शतं वर्षाणि जीवति । अत्र वर्तमान उत्सर्गत्वाल्लडेव
भवति ॥ १७३ ॥

आशी = अप्राप्त पदार्थ की प्राप्ति की इच्छा को कहते हैं । यह सूत्र 'लट्' का अपवाद है ॥

[आशिषि] आशीर्वाद गम्यमान होने पर घातु से वर्तमानकाल में [लिङ्लोटौ]
'लिङ्' और 'लोट्' प्रत्यय होते हैं ॥

जैसे—बुद्धिस्ते शुद्धा भूयात् । बुद्धिस्ते शुद्धा भवतु । शतं वर्षाणि ते पुत्रो जीव्यान् ।
शतं वर्षाणि ते पुत्रो जीवतु । आयुष्मान् भव सौम्य ॥

'आशिषि' यहण इसलिये है कि—शतं वर्षाणि जीवति । यहाँ वर्तमान के उत्सर्ग होने से
'लट्' ही होता है ॥ १७३ ॥

क्तिक्त्वौ च संज्ञायाम् ॥ १७४ ॥

'आशिषि' इत्यनुवर्तते । क्तिक्त्वौ । १ । २ । च । [अ०] । संज्ञायाम् ।
७ । १ ॥

प्रत्ययार्थेन संज्ञायां गम्यमानायामाशिष्यभिधेये घातोः 'क्तिक्-त्वौ' प्रत्ययो
भवतः ॥

सामान्यविहितस्य क्तप्रत्ययस्य क्तिच् बाधकः स्यादिति मत्वा पुनः क्त-ग्रहणं क्रियते—तन्तिः । सातिः । भूतिः । देवदत्तः । यज्ञदत्तः । चकारो विशेषणार्थः । 'न क्तिचि०' इति सामान्येन ग्रहणं मा भूत् ॥ १७४ ॥

यहां 'आशिषि' पद का अनुवर्तन है ॥

प्रत्ययार्थं से [संज्ञायाम्] संज्ञा गम्यमान होने पर आशीर्वाद अभिप्रेय हो तो धातु से [क्तिच्क्ती] 'क्तिच्' और 'क्त' प्रत्यय होते हैं ॥ सामान्यविहित 'क्त' प्रत्यय का 'क्तिच्' बाधक हो जाता ऐसा सोच कर पुनः 'क्त' ग्रहण किया है ॥

जैसे —तन्तिः । सातिः । भूतिः । देवदत्तः । यज्ञदत्तः । चकार विशेषण के लिये है कि—'न क्तिचि०' इसमें सामान्य करके ग्रहण न हो ॥ १७४ ॥

माङि लुङ् ॥ १७५ ॥

'आशिषि लिङ्लोटौ' इत्यनुवर्तते^१ । माङि । ७ । १ । लुङ् । १ । १ ॥

माङ्पूर्वाद् घातोराशिषि^२ गम्यमानायां वर्तमानकाले 'लुङ्-लिङ्-लोटः' प्रत्यया भवन्ति ॥

मा कार्षीत् । इह मा भूत् । इह मा भूवन् । रोगस्त्वा मा हन्यात् । मा ते सङ्गोऽस्त्वकर्मणि^३ ॥ १७५ ॥

यहां 'आशिषि' और 'लिङ्लोटौ' पदों का अनुवर्तन है ॥

१. अ० ६ । ४ । २९ ॥

२. अ० सू० ७९६ ॥

३. मण्डूकप्लुतिन्यायेन इति शेषः । अन्ये वृत्तिकाराः 'आशिषि लिङ्लोटौ' (अ० ३ । ३ । १७३) इति नानुवर्तयन्ति सर्वलकाराणामपवादो लुङ् इति च वदन्ति । तत्र कथं—'मा भवतु, पाप मा भविष्यति' इति, अत्राह काशिकाकार—असाधुरेवायम् । केचिदाहु—अङ्गिदपरो मा शब्दो विद्यते तस्याय प्रयोग इति (प्रायेणान्येऽपि अन्यकारा अत्राङ्गुलाः) । तदसाधुरेव । 'मा ते सङ्गोऽस्त्वकर्मणि' (गी० अ० २ । श्लो० ४७) इत्यादिशिष्टप्रयोगाणामसन्दिग्धैव साधुता । न चान्योऽङ्गि माशब्दः प्रतिषेधवाची विद्यते तस्याय प्रयोगः स्यात् । तदुक्तं भाष्यकृता—माङ्माङोः सानुबन्धकधोनिर्देशो गतिकर्मप्रवचनीयप्रतिषेधसम्प्रत्ययार्थः । .....माङः प्रतिषेधसम्प्रत्ययार्थं इति (अ० ६ । १ । ७४ भा०) ॥

यस्तु नागेशभट्ट आह—'असाधुत्वमेतादृशप्रयोगाणामनार्थतामिति' तत्तस्याज्ञानविजृम्भितमेव उपलभ्यन्ते हि—'मा ते सङ्गोऽस्त्वकर्मणि' इत्यादय आर्षप्रयोगाः । तस्मादेवभूतानां प्रयोगाणां साधुत्वज्ञापनायानुवर्तनीयावेव 'लिङ्लोटौ' ॥

४ लिङ्लोट्भ्यां सहोच्चारणाद् 'आशिषि' इति पदं ताभ्यामेव सम्बध्यते, न लुङ्, तथैव चोदाहृतमिति बोध्यम् ॥

५. भगवद्गीता—अ० २ । श्लो० ४७ ॥

[माडि] माङ्पूर्वक धातु से आशीर्वाद गम्यमान होने पर वर्तमानकाल में [लुङ्] 'लुङ्' 'लिट्' और 'लोट्' प्रत्यय होते हैं ॥

जैसे—मा कार्षीत् । इह मा भूत् । इह मा भूवन् । रोपस्त्वा मा हन्यात् । मा ते सङ्गोऽस्त्वकमेणि ॥ १७५ ॥

स्मोत्तरे लङ् च' ॥ १७६ ॥

'लुङ्' अनुवर्तते । स्मोत्तरे । ७ । १ । लङ् । १ । १ । च । [अ०] स्मशब्द उत्तरो यस्मात् तस्मिन् । स्मोत्तरे माङ् उपपदे धातोर्लङ् प्रत्ययो भवति चाल् 'लुङ्' च ॥

मा स्म करोत् । मा स्म कार्षीत् । मा स्म पचन् । मा स्म पाक्षीत् । स्मादि-
विशेषोपाधीनामभावे लङेव भविष्यति ॥ १७६ ॥

॥ इति तृतीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

यहाँ 'लुङ्' पद का अनुवर्तन है ॥

[स्मोत्तरे] स्म शब्द परे रहते माङ् उपपद हो तो धातु से [लङ्] 'लङ्' प्रत्यय और चकार से 'लुङ्' भी होता है ॥

जैसे—मा स्म करोत् । मा स्म कार्षीत् । मा स्म पचन् । मा स्म पाक्षीत् । स्म प्रादि उपपद के बिना 'लङ्' ही होगा ॥ १७६ ॥

[तीसरे अध्याय का तृतीयपाद समाप्त हुआ]

अथ तृतीयाध्याये चतुर्थः पादः ॥

धातुसम्बन्धे प्रत्ययाः' ॥ १ ॥

धातुसम्बन्धे । ७ । १ । प्रत्ययाः । १ । ३ । धातुसम्बन्ध इत्यत्रोत्तरपदलोपः ।
धातोरर्थो धात्वर्थः धात्वर्थस्यान्येन शब्दार्थेन सम्बन्धो धातुसम्बन्धः ॥

धातुसम्बन्धे सति भिन्नकालोक्ताः प्रत्यया अपि कालान्तरे [साधवो']
भवन्ति ॥

अग्निष्टोमयाजी पुत्रोऽस्य जनिता' । अग्निष्टोमयाजीति भूतकालो' जनितेत्यन-
द्यतनभविष्यत्कालेन सम्बध्यते । जनितेत्युत्पत्तिर्धात्वर्थस्तस्य भविष्यति प्रवृत्तिः ।
तत्सम्बन्धे 'अग्निष्टोमयाजीति' भूतकालविहितो [अग्नि] प्रत्ययोऽत्र विधीयते ॥
पुत्रो जनिष्यमाण आसीत् । अत्र जनिष्यमाण इति भविष्यति काले तस्यासीदिति भूत-
कालेन सह सम्बन्धः ॥

प्रत्ययाधिकारेऽनुवर्तमाने' पुनः प्रत्यय-ग्रहणस्येतत् प्रयोजनम्—अधातोरर्थात्
प्रातिपदिकाद्विहितानामपि [तद्धित] प्रत्ययानां धातुसम्बन्धे साधुत्वं यथा स्यात् ।
गोमानासीत्' । गोमान् भविता । अत्र गोमानिति वर्तमानकाले मतुप् । तस्याऽसीदिति
भूतकालेन, भवितेत्यनद्यतनभविष्यत्कालेन सह सम्बन्धः ॥ १ ॥

'धातुसम्बन्धे' यहाँ उत्तरपदलोपी समास है । जैसे—'धातोरर्थो धात्वर्थस्यान्येन शब्दार्थेन
सम्बन्धो धातुसम्बन्धः' यहाँ अर्थ पद का लोप है ॥

[धातुसम्बन्धे] धातुसम्बन्ध होने पर भिन्नकाल में विहित [प्रत्ययाः] प्रत्यय भी
कालान्तर में साधु हो जाते हैं ॥

१. भा० सू० ७१८ ॥

२. साधुत्वमात्रमत्र विधीयते न तु कालान्तरे प्रत्ययविधिरिति ॥

३. वाक्यमेवैतदेवंजातीयं यत्र यथाकालविहितानामपि प्रत्ययानां सम्बन्धो भवति 'अग्निष्टोम-
याजी पुत्रोऽस्य जनिता' इत्यत्र 'अग्निष्टोमयाजीति' पद भविष्यत्कालस्य प्रतीतिमात्रत्वमेव । सम्बन्ध-
प्रतिपत्तिस्तु भाष्य एवं प्रदर्शिता—एवं तर्हि वाक्यमेवैतदेवंविधं प्रयुज्यते । अग्निष्टोमयाजीत्येतत्
तस्मिन् भविता । कस्मिन् । योऽस्य पुत्रो जनिता । कथा । पदानेनाग्निष्टोमेनेष्टं भवति ॥

४. भूतः कालोऽस्येति बहुव्रीहिः ॥

५. अत्र भाष्यम्—प्रत्यय इति वर्तमाने पुनः प्रत्ययग्रहणं किमर्थम् । अधातुप्रत्ययानामपि
धातुसम्बन्धे साधुत्वं यथा स्यात् ॥

६. अत्र भाष्यम्—नैवा गवां सत्ता कथ्यते । किं तर्हि गोमत्सत्तेवा कथ्यते । अस्त्यत्र
वर्तमानकालोऽस्तिः । कथं तर्हि भूतभविष्यत्सत्ता गम्यते । 'धातुसम्बन्धे प्रत्ययाः' (अ० ३ । ४ ।
१) इति ॥ अ० ५ । २ । ९४ भा० ॥

जैसे—अग्निष्टोमयाजी पुत्रोऽस्य जनिता । यहाँ 'अग्निष्टोमयाजी' यह भूतकाल में है परन्तु 'जनिता' इन अनद्यतनभविष्यत् में वर्तमान शब्द के साथ सम्बन्ध है ॥

'जनिता' इसमें घात्वर्थ उत्पत्ति है उसकी भविष्यत् में प्रवृत्ति है, उस भविष्यत्काल के सम्बन्ध में 'अग्निष्टोमयाजी' यहाँ भूतकाल में विहित एणि प्रत्यय का विधान किया है ॥

पुत्रो जनिष्यमाणः प्रासीत्—यहाँ 'जनिष्यमाण' भविष्यत्काल में है । उसका 'प्रासीत्' इस भूतकाल के साथ सम्बन्ध है ॥

प्रत्यय अधिकार के अनुवर्तित होने पर पुनः प्रत्यय-ग्रहण का यह प्रयोजन है कि—अधातु अर्थात् प्रातिपदिक से विहित तद्धित प्रत्ययों का भी धातुसम्बन्ध में साधुत्व होजाय ॥

जैसे—गोमानासीत् । गोमान् भविता । 'गोमान्' इसमें 'भतुप्' प्रत्यय वर्तमानकाल में है । उसका 'प्रासीत्' इस भूतकालवाची के साथ तथा अनद्यतनभविष्यत्कालवाची 'भविता' इस पद के साथ सम्बन्ध हो जाता है ॥ १ ॥

क्रियासमभिहारे लोट् लोटो हिस्वो वा च तद्ध्वमोः' ॥ २ ॥

सर्वसकारापवादो लोट् ॥ क्रियासमभिहारे । ७ । १ । लोट् । १ । १ । लोटः । ६ । १ । हिस्वो । १ । २ । वा । [अ०] च । [अ० ।] तद्ध्वमोः । ६ । २ ॥ क्रियायाः समभिहारो भृशं करणम् । तत्र विकल्पेन यद् विधीयते, पक्षे स्वस्वकाले सर्वे सकाराः प्राप्तास्तेषां बाधनार्थं लोट् विधीयते ॥

क्रियासमभिहारे गम्यमाने सर्वस्मिन् काले सर्वसकारापवादो घातोर्लोट् प्रत्ययो भवति, तस्य लोटः स्थाने हिस्वावादेशो निश्चयं भवतः । त-ध्वम्-भाविनस्तु लोटः स्थाने हिस्वावादेशो विकल्पेन भवतः । पक्षे त-ध्वमादेव तिष्ठतः ॥

वर्तमानविषये तावत्—स भवात् लुनीहि लुनीहीत्येवायं लुनाति । तौ भवन्तौ लुनीहि लुनीहीतीमौ लुनीतः । ते भवन्तो लुनीहि लुनीहीतीमे लुनन्ति । त्वं लुनीहि लुनीहीति लुनासि । युवां लुनीहि लुनीहीति लुनीथः । त-ध्वम्-विषये लोणमध्यमबहु-वचनविषये हिस्वो वा भवतः । यूयं लुनीत लुनीतेति लुनीथ । यूयं लुनीहि लुनीहीति लुनीथ । अहं लुनीहि लुनीहीनि लुनामि । आवां लुनीहि लुनीहीति लुनीवः । वयं लुनीहि लुनीहीति लुनीमः ॥ भूतविषये—स भवान् लुनीहि लुनीहीत्यलावीत् । तौ भवन्तौ लुनीहि लुनीहीत्यलाविष्टम् । ते भवन्तो लुनीहि लुनीहीत्यलाविष्टुः । त्वं लुनीहि लुनीहीत्यलावीः । युवां लुनीहि लुनीहीत्यलाविष्टम् । त-ध्वमोर्वा—यूयं लुनी [त] लुनीतेत्यलाविष्ट [यूयं लुनीहि लुनीहीत्यलाविष्ट] अहं लुनीहि लुनीहीत्यलाविष्टम् । आवां लुनीहि लुनीहीत्यलाविष्टम् । वयं लुनीहि लुनीहीत्यलाविष्टम् ॥ भविष्यद्विषये—स

भवान् लुनीहि लुनीहीति लविष्यति । तौ भवन्तौ लुनीहि लुनीहीति लविष्यतः । ते भवन्तौ लुनीहि लुनीहीति लविष्यन्ति । एव रीत्या मध्यभोत्तमयोऽप्युदाहार्यम् ॥

स्व-विषये—स भवानधीष्वाधीष्वेत्येवायमधीते । तौ भवन्तावधीष्वाधीष्वेतीमा-
वधीयाते । ते भवन्तौऽधीष्वाऽधीष्वेतीमेऽधीयते । त्वमधीष्वाधीष्वेत्यधीषे । युवामधीष्वा-
धीष्वेत्यधीयाथे । त-ध्वमोर्विषये वा—यूयमधीष्वमधीष्वेमित्यधीष्वे । यूयमधीष्वाधीष्वे-
त्यधीष्वे । एवमुत्तमेऽपि ॥ भूतविषये—स भवानधीष्वाधीष्वेत्यध्यगीष्ट । अध्येष्ट वा ॥
भविष्यद्विषये—स भवानधीष्वाधीष्वेत्यध्येष्यते ॥

एवं सर्वेषु लकारेषु सर्वेषु पुरुषेषु सर्वेषु वचनेषु चोदाहरणान्यूह्यानि । न तु सर्वाणि 'लिखितुं' शक्यन्ते । हिस्वो लोडादेशो विधीयेते तत्र लकारस्यातिङ्त्वान् पद-
संज्ञा न प्राप्नोति । तस्येदं समाधानम्—लकारस्य कृत्वाऽप्रातिपदिकसंज्ञा । प्रातिपदिकात्
स्थाद्युत्पत्तिः । 'सुबन्तं पदम्' इति पदसंज्ञा । विभक्तिस्वरप्रतिरूपकारश्चेत्यध्ययत्वमध्य-
यात् सुपां लुग्मविष्यति । [इह तर्हि स भवान् लुनीहि लुनीहीत्येवायं लुनाति,
तिङ्ङितिङ्ङः' (४० ८ । १ । २८) इति निघातो न प्राप्नोति । योगविभागः करिष्यते ।
क्रियासमभिहारे लोट् भवति । ततो लोटो हिस्वो भवतः, लोटित्येवानुवर्तते लोटौ
यौ हिस्वाविति । कथं च तध्वमोरिति । वा च तध्वंभाविनो लोट इत्येवमेतद्
विज्ञायते] ॥ २ ॥

यह लोट् सब लकारों का अपवाद है । क्रियासमभिहार = क्रिया के पुन. पुन. करने को
कहते हैं । क्रियासमभिहार में विकल्प से यङ्, विहित है, पक्ष में अपने अपने काल में सब लकार
प्राप्त थे चतुः सब को बाधने के लिये लोट् प्रत्यय का विधान किया है ॥

[क्रियासमभिहारे] क्रियासमभिहार गम्यमान हो तो छातु से सब कालों में सब लकारों
का अपवाद [लोट्] लोट् प्रत्यय होता है, उस [लोटः] लोट् के स्थान में [हिस्वो] 'हि'
और 'स्व' के आदेश नित्य हो जाते हैं परन्तु [तध्वमो.] त-ध्वम् होने वाले लोट् के स्थान में
[वा] विकल्प से 'हि-स्व' आदेश होते हैं । पक्ष में 'त' और 'ध्वम्' ही रहते हैं ॥

जैसे—वर्तमानविषय में—स भवान् लुनीहि लुनीहीत्येवायं लुनाति इत्यादि । इसी
प्रकार वर्तमान के शेष उदाहरण तथा भूत और भविष्यत् के उदाहरण भी मूल संस्कृत में देख
लेने । क्योंकि सब लकारों को दर्शाना कठिन है ॥

'हि' और 'स्व' लोट् के आदेश कहे हैं । अतः लकार के अतिङ् होने से पदसंज्ञा नहीं
पाती ? । उसका यह समाधान है कि—लकार के कृन् होने से प्रातिपदिकसंज्ञा, प्रातिपदिक से
स्थाद्युत्पत्ति होकर 'सुबन्तं पदम्' इस नियम से पदसंज्ञा हो जायगी—'विभक्तिस्वरप्रतिरूपकाश्च ०'
इससे निपात होकर अध्ययसंज्ञा पुनः अध्ययों से सुपां का लुक् हो जायगा । इस पक्ष में—स
भवान् लुनीहि लुनीहीत्येवायं लुनाति । यहां 'तिङ्ङितिङ्ङः' से निघात की प्राप्ति नहीं होती,

अतः इस दोष की निवृत्ति के लिये योगविभाग करेंगे—[क्रियासमभिहारे लोट्] क्रिया के समभिहार में लोट् होता है, तदनन्तर [लोटो हिस्वो] उस लोट् के स्थान में 'हि' और 'स्व' ये आदेश हो जाते हैं और लोट् इस पद की अनुवृत्ति आने के कारण वे 'हि' और 'स्व' लोट्धर्म वाले होते हैं। तथा [वा च तश्चमोः] त और ध्वम्-मावी (जिस लोट् के स्थान में त और ध्वम् होने हैं उस) लोट् के स्थान में विकल्प से 'हि' और 'स्व' होते हैं ॥ २ ॥

समुच्चयेऽन्यतरस्याम् ॥ ३ ॥

पूर्व सूत्रं सर्वमनुवर्तते । समुच्चये । ७ । १ । अन्यतरस्याम् [प्र०] ॥ अनेकासां क्रिया । अनेकत्रप्रयोगः समुच्चयस्तस्मिन् ॥

समुच्चये सति क्रियासमभिहारे धातोः सामान्यकाले विकल्पेन लोट् प्रत्ययो भवति, पक्षे स्वस्वविषये लकारा भवन्ति ॥

व्याकरणमधीष्व । अग्निहोत्रं जुहुषि । गुरुं सेवस्व । मृदु वद । प्रातः स्नाहि । [इत्येवायं करोति, अकार्षीत्, करिष्यति, वा] । अत्र यदि भूतविषयस्तदा पक्षे—व्याकरणमध्यगीष्ट । अध्येष्ट वा । अग्निहोत्रमहोषीत् । गुरुमसेविष्ट । मृदुवादीत् । प्रातरस्नासीत् । [इत्येवायमकार्षीत्] । एवं यस्मिन् पुरुषे वद्वचनं विवक्षितं स्यात्, तदेव कर्तुं शक्यते । वर्तमाने—व्याकरणमधीते । अग्निहोत्रं जुहोति । गुरुं सेवते । मृदु वदति । प्रातः स्नाति । [इत्येवायं करोति] एवमन्यान्यपि त्रिकवचनान्युदाहार्याणि । भविष्यत्काले—व्याकरणमध्येष्यते । अग्निहोत्रं होष्यति । गुरुं सेविष्यते । मृदु वदिष्यति । प्रातः स्नास्यति । [इत्येवायं करिष्यति] । एवं यस्य लकारस्य विषये क्रियासमुच्चये लोट् विवक्षितः स्यात्, स एव लकारः पक्षे प्रयोक्तव्यः ॥ ३ ॥

यहाँ पूर्व सूत्र से सब पदों की अनुवृत्ति है । अनेक क्रियाओं को इकट्ठा करके प्रयोग करना समुच्चय कहा जाता है ॥

[समुच्चये] समुच्चय होने पर क्रियासमभिहार में वर्तमान धातु से सामान्यकाल में [अन्यतरस्याम्] विकल्प से लोट् प्रत्यय होता है, पक्ष में—अपने अपने विषय में लकार होते हैं ॥

जैसे—व्याकरणमधीष्व-अग्निहोत्रं जुहुषि-गुरुं सेवस्व-मृदु वद-प्रातः स्नाहि । इत्येवायं करोति, अकार्षीत्, करिष्यति वा । यहाँ यदि भूतविषय होगा तब पक्ष में—व्याकरणमध्यगीष्ट, अध्येष्ट वा । अग्निहोत्रमहोषीत् । गुरुमसेविष्ट । मृदुवादीत् । प्रातरस्नासीत् । इत्येवायमकार्षीत् । इस प्रकार जिस पुरुष में जो वचन विवक्षित हो वही किया जा सकता है ॥

वर्तमान में—व्याकरणमधीते-अग्निहोत्रं जुहोति-गुरुं सेवते-मृदु वदति-प्रातः स्नाति । इत्येवायं करोति । इसी प्रकार तेष वचनों के भी उदाहरण समझ लेने चाहिये ॥

भविष्यत् काल में—व्याकरणमध्येष्यते-अग्निहोत्रं होष्यति-गुरुं सेविष्यते-मृदु वदिष्यति-प्रातः स्नास्यति । इत्येवायं करिष्यति ॥

इसी प्रकार जिस लकार के विषय में क्रियासमुच्चय में लोट् विवक्षित हो, पक्ष में उसी लकार का प्रयोग करना चाहिये ॥ ३ ॥

यथाविध्यनुप्रयोगः पूर्वस्मिन्' ॥ ४ ॥

यथाविधि । [अ०] । अनुप्रयोगः । १ । १ । पूर्वस्मिन् । ७ । १ ॥

पूर्वस्मिन् लोट्विधायक सूत्रे यथाविधि यस्माद्धातोर्लोङ् विधीयते तस्यैव धातो-
रनुप्रयोगः स्यात् । यथा—स भवान् लुनीहि लुनीहीति लुनाति । अत्र लुनातिः शब्दः
[अनु] प्रयुज्यते । तथैव पूर्वमुदाहृतम् ॥

‘यथाविधि’ इति किम्—लुनातीत्यत्र छिनत्तीत्यस्यानुप्रयोगो मा भूत् ॥ ४ ॥

[पूर्वस्मिन्] पहले लोट्विधायक सूत्र में [यथाविधि] जिस धातु से लोट् विधान किया हो उसी धातु का [अनुप्रयोगः] अर्थात् द्वितीय प्रयोग भी वैसे ही होता है ॥

जैसे—स भवान् लुनीहि लुनीहीति लुनाति । यहां लुनाति शब्द का अनुप्रयोग होता है ॥

‘यथाविधि’ ग्रहण इसलिये है कि -लुनाति के स्थान में ‘छिनत्ति’ प्रादि भिन्न क्रियाओं का अनुप्रयोग न हो ॥ ४ ॥

समुच्चये सामान्यवचनस्य' ॥ ५ ॥

समुच्चये । ७ । १ । सामान्यवचनस्य । ६ । १ ॥ अनुप्रयोग इत्यनुवर्तते ।
सर्वासां समुच्चितानां क्रियाणां येनकेन प्रयोगेणार्थो गम्यते तत्सामान्यवचनं तस्य ॥

समुच्चयेऽर्थात् ‘समुच्चयेऽन्यतरस्याम्’ इति सूत्रे सामान्यवचनस्य धातोरनु-
प्रयोगो भवति ॥

वेदानधीष्व । सत्यं वद । अग्निहोत्रं जुहुधि । सत्पुरुषान् सेवस्व । एवं धर्मं
[करोति, करिष्यति, अकार्षीत् वा] सामान्यवचनस्यानुप्रयोगः ॥ ५ ॥

यहां ‘अनुप्रयोग’ इस पद का अनुवर्तन है ॥ सामान्यवचन उसे कहते हैं कि जिस एक के प्रयोग से सारे समुच्चित क्रियाओं का अर्थ जाना जाय ॥

[समुच्चये] अर्थात् ‘समुच्चयेऽन्यतरस्याम्’ इस सूत्र में [सामान्यवचनस्य] सामान्यवचन धातु का अनुप्रयोग होता है ॥

जैसे—वेदानधीष्व-सत्यं वद-अग्निहोत्रं जुहुधि-सत्पुरुषान् सेवस्व । एवं धर्मं करोति-करिष्यति-अकार्षीत् वा । यहां सामान्यवचन कृष् धातु का अनुप्रयोग होता है ॥ ५ ॥

छन्दसि लुङ्लङ्लिटः' ॥ ६ ॥

धातुसम्बन्ध इत्यनुवर्तते [अन्यतरस्यामिति च] । छन्दसि । ७ । १ । लुङ्-लङ्लिटः । १ । ३ ॥ सामान्यकाले धातुसम्बन्धे विधानार्थ आरम्भः ॥

छन्दसि वैदिकप्रयोगविषये धातुसम्बन्धे धातोः सामान्यकाले [अन्यतरस्याम्] लुङ्-लङ्-लिटः प्रत्यया भवन्ति ॥

देवो देवेभिरागमत्' । आगमदिति लुङ् । आगच्छतीत्यर्थः ॥ अहं तेभ्योऽकरं' नमः । अकरमिति लङ् ॥ अहमहिमन्वपस्ततर्द' । त्वष्टाऽस्मै वज्रं स्वयं ततक्ष' । ततर्दं, ततक्ष, इति वर्तमानकाले लिट् ॥

इतोऽपि सृपितृदोः कसुन्' इतिपर्यन्तं छन्दसोत्यधिकारः ॥ ६ ॥

यहाँ 'धातुसम्बन्धे' तथा 'अन्यतरस्याम्' पदों का अनुवर्तन है ॥ सामान्यकाल धातुसम्बन्ध में विधान के लिये यह सूत्र है ॥

[छन्दसि] वैदिकप्रयोग में धातुसम्बन्ध होने पर सामान्यकाल में विकल्प से [लुङ्-लङ्-लिटः] लुङ्-लङ् और लिट् प्रत्यय होते हैं ॥

जैसे—देवो देवेभिरागमत् । 'आगमत्' यह लुङ् लकार का प्रयोग 'आगच्छति' इस वर्तमानकाल के अर्थ में है । अहं तेभ्योऽकरमः । 'अकरम्' यह लङ् लकार का प्रयोग है । अहमहिमन्वपस्ततर्द । त्वष्टाऽस्मै वज्रं स्वयं ततक्ष । ततर्द—ततक्ष—इन प्रयोगों में लिट् वर्तमानकाल में है ॥

यहाँ से आगे 'सृपितृदोः कसुन्' सूत्र तक 'छन्दसि' इस पद का अनुवर्तन है ॥ ६ ॥

लिङर्थे लेट्' ॥ ७ ॥

छन्दसीत्यनुवर्तते [अन्यतरस्यामिति च] । लिङर्थे । ७ । १ । लेट् । १ । १ । लिङर्थो हेतुहेतुमदित्यादिः ॥

छन्दसि लिङर्थविशिष्टे कर्तरि वाच्ये धातो [अन्यतरस्याम्] लेट् प्रत्ययो भवति ॥

१. आ० ८०४ ॥

३. यजु० १६ । ८ ॥

५. ऋ० १ । ३२ । २ ॥

७. अ० ३ । ४ । १७ ॥

२. ऋ० १ । १ । ५ ॥

४. ऋ० १ । ३२ । १ ॥

६. उदाहरणेषु धातुसम्बन्धो मृग्य इति पञ्चमः ॥

८. आ० सू० ५७ ॥

स देवाँ एह वक्षति' । वक्षतीति वह-घातोर्लेट् प्रयोगः । धियो यो नः प्रचोदयात्' । प्रचोदयादिति ण्यन्तात् प्रार्थनायां लेट् । सविता धर्मं साविषत्' । प्र ण आयूषि तारिषत्' ॥ ७ ॥

यहां छन्दसि' तथा 'अन्यतरस्याम्' पद का अनुवर्तन है । हेतु और हेतुमत् इत्यादि लिङ् के अर्थ हैं ॥

छन्द में [लिङर्थे] लिङर्थविशिष्ट कर्ता वाच्य होने पर घातु से विकल्प करके [लेट्] लेट् प्रत्यय होता है ॥

जैसे —स देवाँ एह वक्षति । वक्षति यह 'वह' घातु से लेट् का प्रयोग है । 'धियो यो नः प्रचोदयात्' इसमें प्रचोदयात् यहां प्रपूर्वक ण्यन्त 'चुद' से प्रार्थना में लेट् प्रत्यय है ॥

सविता धर्मं साविषत् । प्र ण आयूषि तारिषत् ॥ ७ ॥

उपसंवादाशङ्कयोश्च ॥ ८ ॥

छन्दसि लेटित्यनुवर्तते । उपसंवादाशङ्कयोः । ७ । २ । [च । अ०] ॥ उपसंवादो व्यवहारे परस्पर भाषणम् । कारणं दृष्ट्वा कार्योद्भूयमाशङ्क्य ॥

उपसंवाद आशङ्कायां च गम्यमानायां छन्दसि वेदविषये घातोर्लेट् प्रत्ययो भवति ॥

उपसंवादे—निहारैच हरांसि मे निहारं निहराणि ते स्वाहा' । हरासीत्य-
त्रोपसंवादे लेट् ॥ आशङ्कायाम्—नेज्जिह्वायन्तो' नरकं पताम' । अत्र पताम इति लेट् । जिह्वाचरणेन नरकपात आशङ्क्यते ॥ ८ ॥

१ ऋ० १ । १ । २ ॥

२ ऋ० ३ । ६२ । १० ॥ यजु० ३ । ३५ ॥ २२ । ९ ॥ ३० । २ ॥ ३६ । ३ ॥ सा० उ० ६ । १० । १ ॥

३. यजु० ९ । ५ ॥ १८ । ३० ॥

४. यजु० २३ । ३२ ॥

५. यजु० ३ । ५० ॥

६. छान्दसत्वादुपमानादन्यत्राप्याचार एव स्यात् । अन्धावस्यासु (अ० ७ । ४ । ३७) इति योगविभागात्—आत्वम् ॥

भाष्यम्—केचिस्तावदाहुः—हेतुहेतुमतोलङ्घिति । अपर आहुः—वक्तव्य एव तस्मिन् विशेषे लिङ् । प्रयुज्यते हि लोके यदि मे भवानिदं कुर्यात्, अहमपि त इव वक्षामेति ॥

७. नि० १-११ ॥ ऋ०—खिल १० । १०६ । १ ॥ तुलनात्मको 'यन्त्या.' पाठ ॥

यहा 'छन्दसि' तथा 'लेट्' इन पदों का अनुवर्तन है । व्यवहार में परस्पर भाषण को उपसवाद कहते हैं अर्थात् नू ऐसा करे तो मैं ऐसा करू । कारण को देख कर कार्य से भय करना भासङ्का कहाती है ॥

[उपसवादाशङ्कयोः] उपसवाद और भासङ्का गम्यमान हो तो छन्द अर्थात् वेद विषय में धातु से 'लेट्' प्रत्यय होता है ॥

जैसे —उपसवाद मे—निहारश्च हरासि मे निहारं निहराणि ते स्वाहा ॥ 'हरासि' यह लेट् प्रत्ययान्त प्रयोग उपसवाद में है ॥

भासङ्का में—नेजिजह्यायन्तो नरकं पताम । यहां 'पताम' यह लेङन्त प्रयोग है ॥ अर्थात् जिह्वा = कुटिलाचरण से नरकपात की भासङ्का की जाती है ॥

**तुमर्थे सेसेनसेअसेन्कसेनकथ्येअध्यैन्कथ्येकथ्येन्शथ्येशथ्येन्-
तवेतवेङ्कतवेनः' ॥ ६ ॥**

छन्दसीत्यनुवर्तते । तुमर्थे । ७ । १ । से० तवेनः । १ । ३ ॥ तुमर्थो भावः । यदि च कर्तुं ग्रहणं स्यात्तुमर्थग्रहणमनर्थकं स्यात् । 'कर्त्तरि कृत्' इति कर्त्तरि विधीयन्त एव । पुनस्तुमर्थग्रहणत्रापकादेवेदं वचनं निस्सरति । "अव्ययकृतो भावे भवन्तीति" भावो धात्वर्थस्वार्थः स्तस्मिन् ॥

तुमर्थे वर्तमानाद् धातोश्छन्दसि विषये से-इत्यादयः पञ्चदश प्रत्यया भवन्ति ॥

से—वक्ष्ये राय.* । अत्र वह-धातोः से ॥ सेन्—तावमेवे रथानाम्* । अत्र इण्-धातोः सेन् ॥ असे-असेन्—कृत्वे दक्षाय जीवसे* । अत्र जीवधातोर्[सेऽ]सेन् । स्वर-विशेषार्थं नित्करणेन प्रत्ययान्तरं सवत्र ॥ कसे—प्रेषे भर्गाय* । अत्र हण्-धातोः कसे ॥ कसेन्—श्रियसे* । अध्ये-अध्यैन्—कर्मण्युपाचरध्ये* ॥ कथ्ये-कथ्येन्—इन्द्राग्नी आ

१. आ० सू० १५०१ ॥

२. अ० ३ । ४ । ६७ ॥

३. अ० ३ । ४ । २६ सू० भाष्ये ॥

४. अनुपलब्धमूलमिदम् ॥

५. से—एषे, ऋ० १ । १८० । ४ ॥ सेट्—ऋ० ५ । ६६ । ३ ॥

६. अथ० ६ । १९ । २ ॥

७. यजु० ५ । ७ ॥

८. गवामिव श्रियसे, ऋ० ५ । ५९ । ३ ॥ अत्र 'कसे' प्रत्ययस्याभावाच्छान्दसः स्वर-

व्यत्ययो द्रष्टव्यः । आद्युदात्तस्तु मृग्यः ॥

९. अनुपलब्धमूलमिदम् ॥

हुवर्धये^१ ॥ शर्ध्वं-शर्ध्वन्-पिबर्धये^२ । शित्त्वादत्र पिबादेशः । सह मादयर्ध्वे^३ ॥
तवे^४—सोममिन्द्राय पातवे^५ । तवेङ्—दशमे मासि सूतवे^६ । अत्र पूङ्-धातोस्तवेङ्,
ङित्वाद् गुणाभावः ॥ तवेन्—स्वर्द्वेषु गन्तवे^७ । अत्र गम-धातोस्तवेन् ॥ ६ ॥

यहां 'छन्दसि' पद का अनुवर्तन है । तुमर्थ से यहां भाव अभिप्रेत है । यदि यहां कर्ता अर्थ अभिप्रेत होता तो तुमर्थ-ग्रहण अनर्थक हो जाता क्योंकि 'कर्तरि कृत्' सूत्र से कृत् प्रत्ययो का कर्ता म विधान है ही । फिर इस तुमर्थ-ग्रहण के आपक से यह वचन निकलता है कि—'अव्यय-कृतो भावे भवन्तीति' अर्थात् अव्ययसम्बन्धक कृत् भाव में होते हैं । भाव धात्वर्थ अर्थात् धातु के अपने अर्थ को कहते हैं ॥

[तुमर्थ] तुमर्थ अर्थात् स्वायं में वर्तमान धातु से छन्दविषय में [से० तवेन०] से, सेन असे, असेन्, वसे, वसेन्, अर्ध्वं, अर्ध्वन्, कर्ध्वं, कर्ध्वन्, शर्ध्वं, शर्ध्वन्, तवे, तवेङ्, तवेन् ये पन्द्रह प्रत्यय होते हैं ॥

जैसे—से—वक्षो रायः । यहां वह धातु से 'से' प्रत्यय होकर 'वक्षे' सिद्ध हुआ है ॥ सेन्—'ता वामेवे रथानाम्' यहां 'इण्' धातु से 'मेन्' प्रत्यय होकर 'एषे' रूप सिद्ध हुआ है ॥ असे-असेन्—'ऋत्वे दक्षाय जीवसे' यहां 'जीव' धातु से असे-असेन् प्रत्यय होकर 'जीवसे' रूप सिद्ध हुआ है ॥ यहां सर्वत्र प्रत्ययों में नित् करके प्रत्ययान्तर स्वर भेद करने के लिये किया है ॥ वसे—'प्रेषे भगाय' यहां इण् धातु से वसे-प्रत्यय में 'इषे' रूप है ॥ वसेन्—श्रियसे । अर्ध्वं, अर्ध्वन्—कर्मण्युपाचरर्ध्वं ॥ कर्ध्वं, कर्ध्वन्—इन्द्राग्नी आहुवर्ध्वं ॥ शर्ध्वं, शर्ध्वन्—'पिबर्ध्वं' यहां प्रत्यय के शित् होने से 'पा' धातु को 'पिब' आदेश हो जाता है । सह मादयर्ध्वं ॥ तवे—सोममिन्द्राय पातवे ॥ तवेङ्—दशमे मासि सूतवे ॥ यहां 'पूङ्' धातु से 'तवेङ्' प्रत्यय होता है । तथा 'तवेङ्' के ङित् होने से गुण नहीं होता ॥ तवेन्—स्वर्द्वेषु गन्तवे । यहां गम-धातु से 'तवेन्' प्रत्यय होता है ॥ ९ ॥

प्रयं रोहिष्यं अव्ययिष्यं ॥ १० ॥

छन्दसि तुमर्थ इत्यनुवर्तते । प्रये-रोहिष्यं-अव्ययिष्यं-इत्येते त्रयः शब्दा वैदिका-स्तुमर्थविषये निपात्यन्ते ॥

१. यजु० ३ । १३

२. ऋ० ७ । ९२ । २ ॥ शर्ध्वन् प्रत्ययोदाहरणम् ॥

३. यजु० ३ । १३ ॥ शर्ध्वं-प्रत्ययोदाहरणम् ॥

४. अनुपलब्धमूलमिदम् । तु०-ऋ० ३ । ४६ । १ ॥

५. ऋ० १० । १८४ । ३ ॥ अत्र व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम् ॥ अथ० ५ । २५ । १० ॥

६. यजु० १५ । ५५ ॥ अथ० ९ । ५ । १७ ॥

७. आ० सू० १५०२ ॥

प्रपूर्वाद् 'या' धातोः 'कै' प्रत्ययः । प्रयातुं, प्रयै । 'रुह' धातोरिष्यप्रत्ययः । रोहुं रोहिष्यै । अपामोषधीनां रोहिष्यै । नञ्पूर्वाद् 'ध्यथ' धातोरिष्यप्रत्ययः । अव्यथितुमव्यथिष्यै ॥ १० ॥

यहां 'छन्दसि' तथा 'तुमर्थे' पदों का अनुवर्तन है ।

प्रयै-रोहिष्यै-अव्यथिष्यै-ये तीन वैदिक शब्द तुमर्थ में निपातन हैं ॥

प्रयै—प्रपूर्वक 'या' धातु से 'कै' प्रत्यय है । प्रयातुम् के अर्थ में 'प्रयै' यह प्रयोग है ॥
रोहिष्यै—'रुह' धातु से 'इष्यै' प्रत्यय है । रोहिष्यै-प्रयोग 'रोहुम्' पद के अर्थ में है । जैसे—
अपामोषधीनां रोहिष्यै ॥ नञ्पूर्वक 'व्यथ' धातु से 'इष्यै' प्रत्यय होकर 'अव्यथिष्यै' रूप सिद्ध होता है । अव्यथिष्यै का अर्थ 'अव्यथितुम्' है ॥ १० ॥

दृशेविरुये च ॥ ११ ॥

दृशे-विरुये इत्येतौ द्वौ वैदिकौ शब्दौ तुमर्थे निपात्येते ॥

दृश-धातोः के प्रत्ययः । दृशे विश्वाय सूर्य्यम् ॥ विपूर्वात् रुया-धातोः के-प्रत्ययः । विरुयातुमिति विरुये । विरुये स्वा हरामि ॥ ११ ॥

[दृशेविरुये च] दृशे-विरुये ये दो वैदिक-शब्द तुमर्थ में निपातित हैं ॥

'दृश' धातु से 'के' प्रत्यय हो कर दृशे रूप बनता है । जैसे—दृशे विश्वाय सूर्य्यम् ॥
वि-पूर्वक रुया धातु से 'के' प्रत्यय होकर विरुये रूप सिद्ध होता है 'विरुयातुम्' पद के अर्थ में ।
जैसे—विरुये स्वा हरामि ॥ ११ ॥

शकि णमुल्कमुलौ ॥ १२ ॥

शकि । ७ । १ । णमुल्कमुलौ । १ । २ ॥ शक्नोति धाताद्युपपदे तुमर्थे वर्तमानाद् धातोश्छन्दसि विषये णमुल्कमुलौ प्रत्ययौ भवतः ॥

विभाजं नाशकत् । अत्र विपूर्वाद् भज-धातोर्णमुल्, णित्वाद् वृद्धिः । विभक्तु-मित्यर्थः ॥ अपलुपं नाशकत् । अत्रापपूर्वात्लुप-धातोः कमुल्, कित्वाद् गुणाभावः । लकार उभयत्र स्वरार्थः ॥ १२ ॥

१. ऋ० १ । १४२ । ६ ॥

२. अनुपलब्धमूलमिदम् ॥

३. आ० सू० १५०३ ॥

४. यजु० ७ । ४१ । ८ । ४१ ॥

५. अनुपलब्धमूलमिदम् ॥ (छ) चकारात् 'विरुये' इत्यपि भवति—चक्षुर्विरुये

तनुम्यः । ऋ० १० । १५८ । ४ ॥

६. आ० सू० १५०४ ॥

७. अनुपलब्धमूलमिदम् । परन्तूपलभ्यते चेवं प्रयोग—'तौ विभाजं नाशकनोत्' ।

८. आ० १ । १ । ५ । ६ ॥

९. अनुपलब्धमूलमिदम् ॥

[शकि] शक्नोति धातु उपपद हो तो तुमर्थ में वर्तमान धातु से छन्दविषय में [णमुल्-कमुली] 'णमुल्' और 'कमुल्' प्रत्यय होते हैं ॥ जैसे—विभाजं नाशकत् । यहाँ वि-पूर्वक 'भज' धातु से 'णमुल्' प्रत्यय तथा शित् होने से वृद्धि होती है । 'विभाजम्' यहाँ 'विभक्तुम्' पद के अर्थ में है ॥ 'अपलुपं नाशकत्' यहाँ अप् पूर्वक 'लुप्' धातु से 'कमुल्' प्रत्यय होता है । तथा कित् होने से गुण नहीं होता ॥ दोनों प्रत्ययों में निष्करण स्वर के लिये है ॥ १२ ॥

ईश्वरे तोसुन्कसुनौ' ॥ १३ ॥

तुमर्थे छन्दसीत्यनुवर्तते । ईश्वरे । ७ । १ । तोसुन्कसुनौ । १ । २ ॥

ईश्वरशब्द उपपदे तुमर्थे वर्तमानाद् घातोश्छन्दसि विषये तोसुन्कसुनौ प्रत्ययो भवतः ॥ ईश्वरो विचरितोः^१ । ईश्वरो विलिखः^२ ॥ विचरितुं विलेखितुमित्यर्थः^३ ॥

कित्त्वं गुणप्रतिषेधार्थम् । निष्करणमुभयत्र स्वरार्थम् ॥ १३ ॥

यहाँ 'तुमर्थे' तथा 'छन्दसि' पदों का अनुवर्तन है ॥

[ईश्वरे] ईश्वर शब्द उपपद हो तो तुमर्थ में वर्तमान धातु से छन्द विषय में [तोसुन्-कसुनौ] तोसुन् और कसुन् प्रत्यय होते हैं ॥

जैसे—ईश्वरो विचरितोः । ईश्वरो विलिखः । विचरितुम्-विलेखितुम्-ये दोनों के अर्थ हैं । कित्त्वं गुणप्रतिषेध के लिये है । दोनों प्रत्ययों में निष्करण स्वर के लिये है ॥ १३ ॥

कृत्यार्थे तवैकेन्केन्यत्वनः' ॥ १४ ॥

तुमर्थे इति नानुवर्तते । छन्दसीत्यनुवर्तते । कृत्यार्थे । ७ । १ । तवै० त्वनः । १ । ३ ॥ कृत्यार्थो भावकर्मणी ॥

कृत्यार्थेऽभिधेये छन्दसि विषये घातोस्तवै-केन्-केन्य-त्वन इति चत्वारः प्रत्यया भवन्ति ॥ अकर्मकाद्भावे, सकर्मकात् कर्मणि चेति विशेषः ॥

ब्राह्मणेन न म्लेच्छितवै नापभाषितवै^४ । न म्लेच्छितव्य नापभाषितव्यम् । केन्—नावगाहे^५ । नावगाहितव्यम् ॥ केन्य—दिदृक्षेण्यः^६ । शुश्रूषेण्यः^७ । दिदृक्षितव्यम् । शुश्रूषितव्यम् ॥ त्वन् कर्त्तव्यं दृष्टिः^८ । कर्त्तव्यम् ॥ निष्करणमुभयत्र स्वरार्थम् ॥ १४ ॥

१. आ० सू० १५०५ ॥

२. अनुपलब्धमूलमिदम् ॥

३. कृतादित्वाभावपक्षे गुणाभावः ॥

४. आ० सू० १५०६ ॥

५. महाभाष्यपस्पशाह्निके ॥

६. अनुपलब्धमूलम् ॥

७. दिदृक्षेण्यो दर्शनीयो भवति ॥ तै० ब्रा० २ । ७ । ९ । ४ ॥

८. अनुपलब्धमूलमिदम् ॥ वार्चमुद्या सञ्जुश्रूषेण्यो मनुष्येभ्यः ॥ तै० आ० ३० ४ ।

अनु० १ । १ ॥

९. अथ० १ । ४ । ३ ॥

यहाँ 'तुमर्थे' पद का निवर्तन है । 'छन्दसि' पद का अनुवर्तन है । कृत्यार्थ से यहाँ भाव और कर्म अर्थ अभिप्रेत हैं ॥

[कृत्यार्थ] कृत्यार्थ अभिधेय हो तो वेदविषय में धातु से [तवै० त्वनः] तवै, केन्, केन्य और त्वन् ये चार प्रत्यय होते हैं ॥

अकर्मक धातुओं से भाव में और सकर्मकों से कर्म में प्रत्यय होते हैं । ऐसा समझना चाहिये ॥

जैसे—ब्राह्मणेन न स्नेच्छितवै नापभाषितवै । न स्नेच्छितव्यम्, नापभाषितव्यम् यह अर्थ है ॥ केन्—नावगाहे । अर्थ हुआ 'नावगाहितव्यम्' ॥ केन्य—दिद्वेक्ष्यः । शुश्रूष्यः । अर्थ हुआ—दिद्वक्षितव्यम्, शुश्रूषितव्यम् ॥ त्वन्—कर्त्तव्यं हविः । अर्थ हुआ—कर्त्तव्यम् ॥ दोनों प्रत्ययों में निस्करण स्वर के लिये है ॥ १४ ॥

अवचक्षे च' ॥ १५ ॥

कृत्यार्थ इत्यनुवर्तते छन्दसीति च ॥ अवचक्षे [अ० । च । प्र०] ॥

अवचक्षे-इति वैदिकः शब्दः कृत्यार्थे निपात्यते ॥

रिपुणा नावचक्षे' । अवपूर्वाच्चक्षिङ्-धातोः 'जेन्' प्रत्ययो निपात्यते । शित्वात् सार्वधातुकत्व, तेन स्थाप्रादेशाभावः । सार्वधातुके परतः शप् । अदादित्वात्तस्य लुक् ॥ १५ ॥

यहाँ 'कृत्यार्थे' इस पद का अनुवर्तन है और 'छन्दसि' का भी ॥ [अवचक्षे] अवचक्षे यह वैदिक-शब्द कृत्यार्थ में निपातन है ॥

जैसे - रिपुणा नावचक्षे ॥ अत्र पूर्वक चक्षिङ् धातु से 'जेन्' प्रत्यय निपातित है ॥ शित् होने से सार्वधातुक सञ्जा हो जाती है । अतः चक्षिङ् को 'क्ष्याञ्' आदेश नहीं हुआ ॥ सार्वधातुक पर रहते शप् होता है । उसका अदादि होने से लुक् हो जाता है ॥ १५ ॥

भावलक्षणे स्थेष्कृञ्चदिचरिहुतमिजनिभ्यस्तोसुन्' ॥ १६ ॥

छन्दसीत्यनुवर्तते; । कृत्यार्थ इति निवृत्तम् । भावलक्षणे । ७ । १ । स्थेण० जनिभ्यः । ५ । ३ । तोमुन् । १ । १ । लक्ष्यते येन तल्लक्षणं, भावस्य धात्वर्थस्य लक्षणं भावलक्षणं तस्मिन् ॥

१. आ० सू० १५०७ ॥

२. यजु० १७ । ९३ ॥

३ अत्र 'एञ्' प्रत्यय इति वृत्तिकारादयो मन्यन्ते । वेदे सर्वत्र उत्तरपदाद्युदात्तदशानात् 'जेन्' इत्येव सम्यक् ॥

४ भावकर्मणोर्यक् प्राप्तो छान्दमन्वान् अविति ध्येयम् ॥

५ आ० सू० १५०८ ॥

भावलक्षणे वर्तमानेभ्यः स्यादिधातुभ्यश्छन्द[सि] विषये 'तोसुन्' प्रत्ययो भवति ॥

आसंस्थातोर्वेद्यां सीदन्ति । आसंस्थानादासमाप्तेरित्यर्थः^१ ॥ इण्—पुरा सूर्य-स्योदेतोराधेयः^२ । सूर्योदयात्प्रागग्न्याधानं कर्त्तव्यम् ॥ कृञ्—पुरा वत्सानामपाकर्त्तोः^३ । अपाकरणात् ॥ वदि—पुरा प्रवदितोरग्नौ^४ प्रहोतव्यम् । प्रवदनात् । चरि—पुरा प्रचरितोराग्नीध्रे^५ । प्रचरणात् ॥ ह्र—आहोतोरप्रमत्तस्तिष्ठति^६ । आहवनसमाप्तेः ॥ तमि—आतमिनोरासीत्^७ ॥ आतमनात् ॥ जनि—आविजनितोः^८ सम्भवाम । आवि-जननात् ॥ १६ ॥

यहां 'छन्दसि' पद का अनुवर्त्तन है, कृत्यायें पद निवृत्त हुआ ॥ जिससे लक्षित किया जाय वह लक्षण कहाता है ॥ भाव अर्थात् धात्वर्थ का लक्षण भावलक्षण कहाता है ॥

[भावलक्षणे] भावलक्षणा में वर्तमान [स्ये० जनिभ्यः] स्या, इण्, कृञ् वदि, चरि, ह्र तमि, जनि इन धातुओं से छन्द विषय में [तोसुन्] 'तोसुन्' प्रत्यय होता है ॥

जैसे—आसंस्थातोर्वेद्यां सीदन्ति । आसंस्थानात् अर्थात् यज्ञसमाप्ति तक ॥ इण्—पुरा सूर्यस्योदेतोराधेयः । अर्थात् सूर्योदय से पहले अग्न्याधान करना चाहिये ॥ कृञ्—पुरावत्सानामपाकर्त्तोः । अपाकरणम् अर्थात् दूर करने से पूर्व । वदि—पुरा प्रवदितोरग्नौ प्रहोतव्यम् । चरि—पुरा प्रचरितोराग्नीध्रे ॥ ह्र—आहोतोरप्रमत्तस्तिष्ठति । अर्थात् हवन समाप्ति तक । तमि—आतमितोरासीत् ॥ जनि—आविजनितोः सम्भवाम ॥ १६ ॥

सृपितृदोः कसुन् ॥ १७ ॥

भावलक्षणे छन्दसीति चानुत्तंते । सृपितृदोः । ६ । २ । कसुन् [१ । १] ॥

भावलक्षणे वर्तमानाभ्यां सृपि-तृदिभ्यां धातुभ्यां छन्दसि विषये 'कमुन्' प्रत्ययो भवति ॥ पुरा क्रूरस्य विसृपो^१ विरप्णिन् । पुरा जृत्तृभ्य आतृदः^२ ॥ १७ ॥

यहां 'भावलक्षणे' तथा 'छन्दसि' पदों का अनुवर्त्तन है ॥

भावलक्षण में वर्तमान [सृपितृदोः] सृपि तथा तृद धातु से छन्द विषय में [कसुन्] 'कसुन्' प्रत्यय होता है ॥

१ सम्पूर्वस्तिष्ठति समाप्ती वर्तते 'स्तस्तिष्ठते पिञ्जपितृयज्ञ (ब्रा० आ० मनो०) इत्यादौ तथा दशनात् ॥

२. अनुपलब्धमूलमिदम् । एव तु दृश्यते—'आ सूर्यस्योदेतोः ज्ञेत्' ता० ब्रा० ९ । १ । २८ ॥

३. अनुपलब्धमूलमिदम् ॥

४. अनुपलब्धमूलमिदम् । एव तु दृश्यते—'पुरा वाचः प्रवदितोरनूच्य' ऐ० ब्रा० २ । १५ ॥

५ पुरा प्रचरितोराग्नीध्रिये होतव्या ॥ गोपथ० २ । २ । १० ॥

६. आ० सू० १५०९ ॥

७. यजु० १ । २८ ॥

८. तु० ऋ० ८ । १ । १२ ॥ अथ० १४ । २ । ४७ ॥

जैसे—पुरा कूरस्य विसृपो विरप्सिन् । पुरा जर्तृभ्य आनृदः ॥ १७ ॥

अलंखत्वोः प्रतिषेधयोः प्राचां क्त्वा' ॥ १८ ॥

छन्दसि भावलक्षण इति सर्वं निवृत्तम् । अलंखत्वोः । ७ । २ । प्रतिषेधयोः । ७ । २ । प्राचाम् । ६ । ३ । क्त्वा [१ । १] ॥

प्रतिषेधवाचिनोरलंखत्वोरुपपदयोर्धातोः प्राचां मतेन 'क्त्वा' प्रत्ययो भवति ॥

प्राचां ग्रहणं विकल्पार्थम् । अलमुक्त्वा । खलूक्त्वा । अलं भुक्त्वा । खलु भुक्त्वा । न वक्तव्यम्, न भोक्तव्यम् [इत्यर्थः] । अन्येषां मतेन क्त्वा न भवति ॥

[अल वचनेन । अलं भोजनेन । खलु वचनेन । खलु भोजनेन ।

'अल खत्वो' इति किम्—मा कार्षीत् ॥ 'प्रतिषेधयोः' इति किम्—अलङ्कारः] ॥ १८ ॥

यहां 'छन्दसि' तथा 'भावलक्षणे' इन सब पदों की निवृत्ति हो जाती है ॥

[प्रतिषेधयोः] प्रतिषेधवाची [अलं-खत्वोः] अल और खलु उपपद हों तो धातु से [प्राचाम्] प्राचो के मत से [क्त्वा] 'क्त्वा' प्रत्यय होता है । यहां 'प्राचां' ग्रहण विकल्प के लिये है ॥

जैसे—अलमुक्त्वा । खलूक्त्वा । अलं भुक्त्वा । खलु भुक्त्वा । न भोक्तव्यम् न वक्तव्यम् यह अर्थ हुआ । अन्य प्राचाय्यों के मत से पक्ष में क्त्वा नहीं होता—अल वचनेन । खलु वचनेन । अलं भोजनेन । खलु भोजनेन ॥ १८ ॥

उदीचां माङ्गे व्यतीहारे' ॥ १९ ॥

क्त्वेत्यनुवर्तते । उदीचाम् । ६ । ३ । माङ्गः । ५ । १ । व्यतीहारे । ७ । १ । पूर्वकाले क्त्वा विधीयतेऽनुवकालार्थोऽयमारम्भः ॥ माङ्ग् इति मङ्-धातोरात्त्वभूतस्य ग्रहणम्, व्यतीहारो विपर्ययः । पूर्वकाले विधीयमानः क्त्वा प्रत्ययः परकाले यथा स्यात् ॥

व्यतीहारार्थान्मेङ्-धातोर्उदीचां मतेन 'क्त्वा' प्रत्ययो भवति ॥ अपमित्य याचते । पूर्वं भिक्षुको याचते पश्चाद्वस्त्रादिकमपमयतेऽस्मिन् देहीति ॥

१. आ० सू० १५१० ॥

२. अत्र नव्या प्राचां ग्रहणं पूजार्थमाचक्षते । वाजस्रूपविधिना च 'अल रोदनेन' इत्यादि प्रयोगान् साधयन्ति तच्चिन्त्यम्—स्त्र्यधिकारात् प्रागेव वाजस्रूपविधिरिति माण्डे स्पष्टम् । तदुक्तम् । विध्यर्थं तु स्त्रियाः प्रागिति वचनात् (अ० ३ । ३ । १६३ सूत्रभाष्ये) इति । एव च क्त्वाप्रत्ययेन लुटो नित्य बाधपत्तेः । तस्मात् प्राचा ग्रहणं विकल्पार्थमेव विहितव्यम् ॥

३. आ० सू० १५११ ॥

४. अत्र पदमञ्जरी—पूर्वं हासो याचते पश्चादपमयते, यदा चास्माद् वचनान् मयतेः क्त्वा भवति, तदा 'समानकर्तृकयोः' (अ० ३ । ४ । २१) इत्यादिना याचनेन भवति, अनेन बाधितत्वात् यथा—द्वितीयद्विवचनेन प्रथमद्विवचनम् । अनभिधानाद्वा ॥

अत्र मेङ् सानुबन्धकस्यात्त्वभूतस्य ग्रहणादेवेय परिभाषा निस्सरति ।
'नानुबन्धकृतमनेजन्तत्वम्' इति । सा च 'दाधाध्वदाप्' इत्यत्र व्याख्याता । १६ ॥

यहां 'क्त्वा' पद का अनुवर्तन है । पूर्वकाल में क्त्वा का विधान किया है यह सूत्र अपूर्वकाल के लिये है ॥

यहां माङ् से आत्वभूत मेङ् धातु का ग्रहण है । व्यतीहार विपर्यय को कहते हैं ॥ पूर्वकाल में विहित क्त्वा प्रत्यय परकाल में भी हो जाय ॥

[व्यतीहारे] व्यतीहार अर्थ वाले [माङ्.] 'मेङ्' धातु से [उदीचाम्] उदीचों के मत में 'क्त्वा' प्रत्यय होता है ॥

जैसे—अपमित्य याचते । पहले भिक्षुक मांगता है पुनः वस्त्रादिक फैलाता है कि इसमें वे दो ॥

यहां सानुबन्धक 'मेङ्' की आत्वनिर्देश से पढ़ना इस परिभाषा को ज्ञापित करता है कि—
'नानुबन्धकृतमनेजन्तत्वम्' अर्थात् अनुबन्ध के होने पर भी धातु का एजन्तत्व नष्ट नहीं होता । यह परिभाषा 'दाधाध्वदाप्' सूत्र में व्याख्यात है ॥ १९ ॥

परावरयोगे च' ॥ २० ॥

परावरयोगे । ७ । १ । च । [अ०] ॥ परावरयोः परपूर्वयोर्योगः परावरयोग-
स्तत्र । परावरयोगे वृत्तमानाद् धातोः 'क्त्वा' प्रत्ययो भवति ॥

पूर्वस्य परेण सह सम्बन्धो भवति परस्य च पूर्वेण तदाऽस्य प्रवृत्तिः ॥ पूर्वस्य
परेण योगे—अप्राप्य वाटिकां कूपः । परा वाटिका तद्योगेन कूपो विशेष्यते ॥ परस्य
पूर्वेण योगे—अतिक्रम्य पर्वतं नदी । पूर्वः पर्वतस्तद्योगेन नदी विशेष्यते ॥ २० ॥

[परावरयोगे] पर और पूर्व के योग में वर्तमान धातु से 'क्त्वा' प्रत्यय होता है ॥

जब पूर्व का पर के साथ और पर का पूर्व के साथ सम्बन्ध होता है तब यह सूत्र प्रवृत्त होता है । जैसे पूर्व का पर के साथ योग होने पर—अप्राप्य वाटिकां कूपः । वाटिका पर है उसके सम्बन्ध से कूप को विशेषित किया है ॥ पर का पूर्व के साथ योग होने पर—अतिक्रम्य पर्वतं नदी । पूर्व पर्वत है उसके योग से नदी को विशेषित किया है ॥ २० ॥

समानकर्तृकयोः पूर्वकाले' ॥ २१ ॥

समानकर्तृकयोः । ७ । २ । पूर्वकाले । ७ । १ ॥ समान एकः कर्ता ययोर्धा-
त्वर्थयोस्तयोः ॥

१. भाष्ये ३ । ४ । १९ ॥ पारि० ६ ॥ २. अ० १ । १ । २० ॥

३. आ० सू० १५१५ ॥

४. आ० सू० १५१६ ॥

पूर्वकाले घात्वर्थे वर्त्तमानाद् घातोः 'क्त्वा' प्रत्ययो भवति ॥ स्नात्वा भुङ्क्ते । भुक्त्वा व्रजति । हृत्वा धावति । जित्वा भुङ्क्ते ॥

अस्मिन् सूत्रे समानकर्तृकयोरिति द्विवचननिर्देशः कृतः, स प्रातिपदिकनिर्देश-
न्यायेन^१ शातव्यः, अवश्यं कयाविद्विभक्त्या केनचिद्वचनेन निर्देशः कर्त्तव्यः । अर्थादिष्ट-
त्वेनात्र द्विवचननिर्देशो नास्ति, इष्टा च शब्दसिद्धिः । सा मिद्धिर्पया विभक्त्या येन
वचनेन भवेत्तदेव तत्रोक्तम्, एवं कृत्वा बहूना पूर्वकाल्येपि क्त्वा सिद्धो भवति । स्नात्वा
पीत्वा भुक्त्वा व्रजति^२ ॥ २१ ॥

[समानकर्तृकयोः] समान अर्थात् एक कर्ता है जिन दो धातुओं का उन में [पूर्व-
काले] पूर्वकाल घात्वर्थ में वर्त्तमान धातु से 'क्त्वा' प्रत्यय होता है ॥

जैसे—स्नात्वा भुङ्क्ते । भुक्त्वा व्रजति । हृत्वा धावति । जित्वा भुङ्क्ते ॥

इस सूत्र में 'समानकर्तृकयोः' पद में द्विवचन का निर्देश है । यह प्रातिपदिकनिर्देश न्याय
से समझना चाहिये क्योंकि अवश्य ही किसी न किसी विभक्ति और वचन में तो निर्देश करना ही
होगा, अर्थात् यही द्विवचननिर्देश इष्ट नहीं, इष्ट तो शब्दसिद्धि है वह शब्दसिद्धि जिस विभक्ति और
जिस वचन से हो उसकी वहाँ ऊँहा कर लेनी चाहिये । ऐसा करने से बहूनों के पूर्वकाल में भी क्त्वा
सिद्ध होगा है ॥ जैसे—स्नात्वा, पीत्वा, भुक्त्वा व्रजति ॥ २१ ॥

आभीक्ष्ये णमुल् च^३ ॥ २२ ॥

[अत्र समानकर्तृकयोः पूर्वकाले] क्त्वाप्यनुवर्त्तते । आभीक्ष्ये । ७ । १ ।
णमुल् । १ । १ । च । [अ०] ॥ आभीक्ष्यं पीनपुन्यम् ॥

आभीक्ष्ये गम्यमाने घातो 'णमुल्' प्रत्ययो भवति चात् 'क्त्वा' च ॥

भुक्त्वा भुक्त्वा^४ हसति । भोज भोज^५ हसति । स्मृत्वा स्मृत्वा रोदिति स्मारं
स्मारं रोदिति ॥ २२ ॥

१. अत्र पुरुषोत्तमदेवः—'अव्ययकृतो भावे भवन्तीति' भावेऽपि हि प्रत्यये सकर्मकाद्धातो पञ्चान्
कर्मसम्बन्धो भवत्येव । धाक मोदनस्य, कट कृत्वा सेते इति गम्यते मया भामम् । इति भागवतसा-
वृक्तम्, (अ० ३ । ४ । १८ भाषावृत्तौ) ॥

२. अत्र भाष्यम्—नात्र निर्देशस्तत्रम् । क्वं पुनस्तेनैव निर्देशं क्रियते तच्चातन्त्रं स्यात् ।
तत्कारी च भवान् तद्दोषो च । नान्तरीयकत्वादेव द्विवचनेन निर्देशं क्रियते, अवश्यं कयाविद्वि-
भक्त्या केनचिद्वचनेन निर्देशः कर्त्तव्यः ॥ (अ० ३ । ४ । २१ सूत्रे) ॥

३ 'व्यादाय स्वपिति' अत्र भाष्यम् अपरकालः स्वप्नः, अवश्यमसौ व्यादाय मुहूर्त्तमपि
स्वपिति ॥ (अ० ३ । ४ । २१ सूत्रे) ॥

४ आ० सू० १५४० ॥

५. आभीक्ष्ये द्वे भवतः (८ । १ । १२) इति वार्तिकेन द्विवचनम् ॥

यहां 'समानकर्तृकयोः पूर्वकाले' तथा 'क्त्वा' इन पदों की अनुवृत्ति आती है ॥ आभीक्ष्ण्य = पुनः पुनः होना ॥

[आभीक्ष्ण्ये] आभीक्ष्ण्य (पुनः पुनः होना) अर्थ गम्यमान हो तो धातु से [एमुल्] 'एमुल्' प्रत्यय होता है [क] और चकार से 'क्त्वा' भी ॥

जैसे—भुक्त्वा भुक्त्वा हसति । भोजं भोजं हसति । स्मृत्वा स्मृत्वा रोदिति । स्मारं स्मारं रोदिति ॥ २२ ॥

न यद्यनाकाङ्क्षे' ॥ २३ ॥

न । [अ०] । यदि । ७ । १ । अनाकाङ्क्षे । ७ । १ ॥ आभीक्ष्ण्य इत्यनुवर्तते ॥ यच्छब्दयोगेऽनाकाङ्क्षवाक्ये आभीक्ष्ण्येऽपि क्त्वा-एमुली प्रत्ययो न भवतः । यदयं भुङ्क्ते ततोऽधीते ॥

'अनाकाङ्क्षे' इति किम्—यदयं भुक्त्वा व्रजति ततोऽधीते ॥ २३ ॥

यहां 'आभीक्ष्ण्ये' पद का अनुवर्तन है ॥

[यदि] यत्-शब्द के योग में [अनाकाङ्क्षे] अनाकाङ्क्ष वाक्य में आभीक्ष्ण्य अर्थ होने पर भी धातु से 'क्त्वा' और 'एमुल्' प्रत्यय [न] नहीं होते ॥

जैसे—यदयं भुङ्क्ते ततोऽधीते ॥

'अनाकाङ्क्षे' महण इसलिये है कि—यदयं भुक्त्वा व्रजति ततोऽधीते ॥ २३ ॥

विभाषाऽग्रेप्रथमपूर्वेषु' ॥ २४ ॥

अप्राप्तविभाषेयम् । आभीक्ष्ण्य इति नाऽनुवर्तते । समानकर्तृकयोः पूर्वकाल इत्यनुवर्तत एव । विभाषा । १ । १ । अग्रेप्रथमपूर्वेषु । [७ । ३] ॥

अग्रे-प्रथम-पूर्व-इति शब्दत्रयोपपदान् समानकर्तृकधात्वर्थयोः पूर्वकाले धात्वर्थे वर्तमानाद् धातोर्विकल्पेन क्त्वा-एमुली प्रत्ययो भवतः, पक्षे च लडादयः ॥

अग्रे* भुक्त्वा व्रजति । अग्रे भोजं व्रजति । अग्रे भुङ्क्ते ततो व्रजति । प्रथम भुक्त्वा व्रजति । प्रथमं भोजं व्रजति । । प्रथम भुङ्क्ते ततो व्रजति । । पूर्व भुक्त्वा व्रजति । पूर्व भोजं व्रजति । [पूर्व भुङ्क्ते ततो व्रजति] ॥

१. आ० सू० १५४२ ॥

२. न विद्यत आकाङ्क्षा यस्य स अनाकाङ्क्षस्तस्मिन्ननाकाङ्क्ष इति बहुव्रीहिः ॥

३. आ० सू० १५४३ ॥

४. अग्र-शब्दो देशवचनोऽप्यस्ति—प्रभोरग्रे भुङ्क्ते इति, इह तु प्रथमशब्दसाहचर्यात् 'काल-विशेषवाचिनो ग्रहणम् । अनुकरणत्वाच्चाग्रे इति विभक्तेर्लुगभावोऽस्यवामीयमिति यथेति पदमञ्जरी ॥

स्थधिकारात् प्राग् वाऽस्मरूपविधिः सम्यक् प्रवर्तते । इह तु तस्यानित्य-
त्वात्लडादयो न प्राप्नुवन्त्यतो विभाषाऽऽरभ्यते । 'अमैवाव्ययेन' इत्यत्रोक्तमेवकार-
ग्रहणस्य प्रयोजनम्—यत्र केवलोऽम् विधीयते तत्रैवोपपदसमासः स्यात् । यत्र तु अन्येन
सह विधीयेते तत्र मा भून् । अतोऽय आदीना णमुलन्तेन सह समासो न भवति ॥ २४ ॥

यह सूत्र अप्राप्तविभाषा है । यहां आमीक्ष्ये पद का अनुवर्तन नहीं, किन्तु 'समानकर्तृकयो'
तथा 'पूर्वकाले' इन दो पदों का अनुवर्तन है ॥

[अग्रेप्रथमपूर्वेषु] अग्रे-प्रथम-पूर्व ये तीन शब्द उपपद हों तो समानकर्तृकघात्वर्थों में जो
पूर्वकाल धात्वर्थ में वर्तमान है उस धातु से [विभाषा] विकल्प करके 'कत्वा' और 'णमुल्'
प्रत्यय होते हैं । पक्ष में—सर्वादि होते हैं ॥

१. क्त्वाणमुलौ यत्र सह विधीयेते तत्र वाऽस्मरूपविधिर्न भवतीति भावः । इयमत्राभिसन्धिः—
वाऽस्मरूपविधिः स्थित्या प्रागिति भाष्यमिद्वान्तः । अत एव 'स्थित्याः प्रागिति चेत् क्त्वायां वाच्यत्वम्'
(अ० ३ । १ । ९४ भाष्ये) इत्यादिभाष्यं तत्तत्स्थानेषु वाऽऽस्मरूपविधिविधायकम् । अतो यत्त्वत्र
काशिकाकारेणोक्तम्—'ननु च वाऽऽस्मरूप इति भविष्यति, क्त्वाणमुलौ यत्र सह विधीयेते तत्र वाऽऽस्म-
रूपविधिर्नास्तीत्येतेन देनेन ज्ञाप्यते' इत्याद्युक्तं तद्भाष्यानाम्बुत्वादुपेक्षणीयम् ।

किञ्च—'यत्त्वत्र विभाषाग्रहणं एताभ्यां मुक्ते लडादयोपि यथास्थुरिति' काशिकाकारः
'पक्षे लडादय इति कर्त्ताद्विषय इत्यर्थः । भावे ह्येती, तदाह अग्रे भुङ्क्त इति । अत्रैवार्थे विभाषा-
ग्रहणं तात्पर्यग्राहकम् । एतद्विषये कर्त्ताद्विवक्षाऽपि, पूर्वसूत्रविषये तु न सा मानाभावादिति दिक्
इति नागेशः । तत्सर्वमेतच्चिन्त्यम्—'अव्ययकृतो भावे सवन्ति' इति भाष्यनियमात् । क्त्वाणमुलौ
भाव एव । कुत कर्त्ताद्विवक्षामम्भरो भिन्नविषयत्वान् । अतः पक्षे लडादय इत्यादि सर्वमविचारित-
रमणीयमेव । विभाषाग्रहणं किमर्थमिति चेन्नोच्यते—आमीक्ष्ये णमुल् च (अ० ३ । ४ । २२ ।)
इति सूत्रे चकारग्रहणं क्त्वाणमुलौ । आनुकूल्यं नोत्तरम् (परि० वृ० ४८) इति न्यायेन क्त्वा-
ग्रहणं निवृत्तम् । अतो 'विभाषाग्रप्रथमपूर्वेषु' (अ० ३ । ४ । २४) इति सूत्रे क्त्वा विभाषाग्रहणेन
प्रतीप्रगृह्यते । विभाषाग्रहणस्य प्रयोजनम् । 'न यदनाकाङ्क्षे' (अ० ३ । ४ । २३) इति तु यदुक्तं
तत्र भवतीति निषेधपरम् ॥

'अत्वामीक्ष्ये णमुल् च' (अ० ३ । ४ । २२) इत्यत्र लडादयो भाषाभाषाश्च स्थुरिति
तदपि कर्त्तृविश्रया भावः प्रत्ययेन मिथः क सम्बन्ध इत्येवाकिञ्चित्करम् ॥

विशेषे तु सुधिय एव कारणम् ॥

२ अ० २ । २ । २० ॥

३ अत्र भाष्यम् .....उक्तमेतत् । अमैवाव्ययेन (अ० २ । २ । २० ।) इत्यत्र एव-
करणस्य प्रयोजनम्—अमैवाव्ययेन यत्तुल्यविधानमुपपन्नं तत्र समासो यथा स्यात् । अमा चान्येन च
यत्तुल्यविधानमुपपन्नं तत्र मा भविति ॥ (अ० ३ । ४ । २४ सूत्रे) ॥

जैसे—अग्ने भुक्त्वा व्रजति । अग्ने भोज व्रजति । अग्ने भुङ्क्ते ततो व्रजति । प्रथम भुक्त्वा व्रजति । प्रथम भोज व्रजति । प्रथम भुङ्क्ते ततो व्रजति । पूर्वं भुक्त्वा व्रजति । पूर्वं भोजं व्रजति । पूर्वं भुङ्क्ते ततो व्रजति ॥

स्थयधिकार से पूर्व पूर्व वाऽमरुपाविधि मय्यक्तगा प्रवर्तित होती है । परन्तु यहां तो उसके अनित्य होने से लडादि प्राप्त नहीं होते इस लिये विभागा कही है ॥ 'अमैवाध्ययेन' इस सूत्र में पुनःकार प्रहरण का यह प्रयोजन कहा है कि—जहां केवल 'अम्' का विधान हो वही उपपद का समास हो, जहां अन्य प्रत्यय के साथ 'अम्' का विधान हो वहां न हो, इस कारण अग्ने आदि उपपदों का सामान्य के साथ समास नहीं होता ॥ २४ ॥

कर्मण्याक्रोशे कृजः खमुञ् ॥ २५ ॥

कर्मणि । ७ । १ । आक्रोशे । ७ । १ । कृजः । ५ । १ । खमुञ् । १ । १ ॥
आक्रोशे आह्वानमत्र गृह्यते ॥

[कर्मण्युपपदे 'कृज्' धातोः 'खमुञ्' प्रत्ययो भवति आक्रोशे गम्यमाने ॥]
'चोरकारमाक्रोशति' । दस्यु कारमाक्रोशति । चोराऽन्तीत्याह्वयति । खित्त्वान्मुम् ॥ २५ ॥

यहां आक्रोश का अर्थ पुकारना है ॥

[कर्मणि] कर्म उपपद हो तो [कृज्] 'कृज्' धातु से [खमुञ्] 'खमुञ्' प्रत्यय होता है [आक्रोशे] आक्रोश गम्यमान हो तो ॥

जैसे—चोरंकारमाक्रोशति । दस्यु कारमाक्रोशति । चार है, ऐसा पुकारता है । प्रत्यय के चित् होने से 'भुम्' हो जाता है ॥ २५ ॥

स्वादुमि रामुल् ॥ २६ ॥

कृज इत्यनुवर्तते । स्वादुमि । ५ । १ । णमुल् । १ । १ । स्वादुशब्दोऽत्र मकारान्तो निपातितः ॥

स्वादुपूर्वात् 'कृज्' धातोः 'रामुल्' प्रत्ययो भवति ॥ स्वादुंकारं भुङ्क्ते ।

मकारान्तनिपातनस्यैतत् प्रयोजनं स्वादुशब्दः सर्वथा मकारान्त एव स्यात्, अर्थात् स्त्रीलिङ्ग ईकारान्तत्वं प्राप्नोति तस्मात् स्वादु कृत्वा यवागूं भुङ्क्ते,

१. आ० सू० १५४४ ॥

२. अन्ये तु—करोतिरत्रोच्चारणे, चोग्गन्धमुच्चार्याक्रोशति चोरोऽसीति । तथैव चाह्वयतिके ॥

३. आ० सू० १५४५ ॥

४. अन्ये त्वत्र "लवणंकारं भुङ्क्ते—सम्पन्नंकारं भुङ्क्ते" इत्याद्युदाहरन्ति, तत्र चैव वदन्ति—इह चार्थनिर्देशः, अर्थपरत्वन्तु निर्देशस्याविच्छिन्नपारम्पर्योपदेशाद् विज्ञायत इति श्यासः ॥

५. 'धेतो गुणवचनात्' आ० ४ । १ । ४४ ॥

६. अत्र भाष्यम्—स्वादुमि भान्तनिपातनं क्रियत ईकाराभावाद्यम् । ईकारो वा भूदिति स्वादु कृत्वा यवागूं भुङ्क्ते स्वादुकारं यवागूं भुङ्क्ते इति । ऋयन्तस्य च मकारान्तत्वं यथा स्यात् । अस्वादु स्वादु कृत्वा भुङ्क्ते स्वादुंकारं भुङ्क्ते ॥ (आ० ३ । ४ । २६)

स्वादुकारं भुङ्क्ते । च्यन्तस्य—अस्वादु स्वादु कृत्वा भुङ्क्ते स्वादुंकारं भुङ्क्ते ॥ २६ ॥

यहां 'कृञ्' पद का अनुवर्तन है । स्वादु शब्द यहां मकारान्त निपातन है ॥

[स्वादुमि] स्वादुम् उपपद होने पर 'कृञ्' धातु से [णमुल्] 'णमुल्' प्रत्यय होता है ॥

जैसे—स्वादुंकारं भुङ्क्ते ॥

मकारान्त निपातन करने का यह प्रयोजन है कि -स्वादु-शब्द सर्वथा मकारान्त ही होवे, अर्थात् स्त्रीलिङ्ग में ईकारान्तत्व प्राप्त है वह न हो । जैसे—स्वाद्ही कृत्वा यवागूं भुङ्क्ते स्वादुंकारं भुङ्क्ते । च्यन्त मे—अस्वादु स्वादु कृत्वा भुङ्क्ते स्वादुंकारं भुङ्क्ते ॥ २६ ॥

अन्यथैवकथमित्यसु सिद्धाप्रयोगश्चेत् ॥ २७ ॥

कृञो णमुल् इत्यनुवर्तते । अन्यथैवकथमित्यसु । ७ । ३ । सिद्धाप्रयोगः । १ । १ । चेत् । [अ०] ॥ प्रथोक्तप्रयोगोऽप्रयोगः* सिद्धस्य णमुलन्तस्य कृञ्धातोः प्रयोगः सिद्धाप्रयोगः ॥

अन्यथा, एवम्, कथम्, इत्यर्थः, इति शब्दचतुष्टयोपपदात् 'कृञ्' धातो 'णमुल्' प्रत्ययो भवति सिद्धस्य यत्प्रयोगः स्यात् ॥

अन्यथाकारं भुङ्क्ते । एवंकारं भुङ्क्ते । कथंकारं भुङ्क्ते । इत्यंकारं भुङ्क्ते ॥

अन्यथाकारं भुङ्क्ते-इत्यनेन योज्यः प्रतीयते, न एवान्यथा भुङ्क्ते [इत्य] स्वार्थः ॥

'सिद्धाप्रयोगः' इति किम्—शिर एव कृत्वा भुङ्क्ते । अत्र णमुल् न भवति ॥ २७ ॥

यहां 'कृञ्' तथा 'णमुल्' इन दो पदों का अनुवर्तन है ॥

जो कृञ्-धातु के प्रयोग के बिना भी अभीष्ट अर्थ वाक्य से कहा जाय तो कृञ् के प्रयोग को भी अप्रयोग के तुल्य समझना चाहिये, इस प्रकार सिद्ध 'कृञ्' धातु के अप्रयोग को यहां सिद्धाप्रयोग कहा है ॥

[अन्यथैव कथमित्यसु] अन्यथा, एवं, कथं, इत्यर्थ ये चार शब्द उपपद हों तो 'कृञ्' धातु से 'णमुल्' प्रत्यय होता है [सिद्धाप्रयोगश्चेत्] यदि सिद्ध का अप्रयोग हो ॥

१. आ० सू० १५४६ ॥

२. अतर्थक इति यावत् (इ० ३ । ४ । २८) ॥

३. अन्यथादयः प्रकारवचनाः ॥

४. वाऽस्वरूपविधित्वा क्त्वा प्रत्ययोऽपि दृश्यते—अन्यथा कृत्वा चोदितमन्यथा कृत्वा परिहारः । कथं कृत्वा वाचकमित्यादिभाष्यप्रयोगान् ॥

जैसे—अन्यथाकारं भुङ्क्ते । एवकारं भुङ्क्ते । कथकारं भुङ्क्ते । इत्थकारं भुङ्क्ते ॥
'अन्यथाकारं' भुङ्क्ते इससे जो अर्थ जाना जाता है वही 'अन्यथा भुङ्क्ते' का अर्थ है ॥

'सिद्धाप्रयोग' ग्रहण इसलिये है कि—शिर एवं कृत्वा भुङ्क्ते । यहां 'णमुल्' नहीं होता ॥ २७ ॥

यथातथयोरसूयाप्रतिवचने' ॥ २८ ॥

कृञः सिद्धाप्रयोगश्चेत्यनुवर्तते । यथानथयोः । ७ । २ । असूयाप्रतिवचने ।
७ । १ ॥ असूयया निन्दया यः पृच्छेत्तस्य प्रतिवचनमुत्तरं नस्मिन् ॥

असूयाप्रतिवचने गम्यमाने यथातथा-शब्दोपपदात् 'कृञ्' धातो 'णमुल्' प्रत्ययो
भवति, तस्य सिद्धस्य कृञ् धातोरप्रयोगो यदनर्थकः प्रयोगः स्यात् ॥

यथाकारं भुञ्जे तथाकारं भुञ्जे किं तवानेन ॥

असूयाप्रतिवचने' इति किम्—यथा कृत्वाऽहं भुञ्जे तथा त्वं पश्यसि ॥ 'सिद्धाऽ-
प्रयोगः' इति किम्—यथाऽहं शिरः कृत्वा भुञ्जे किं तवानेन ॥ २८ ॥

यहां 'कृञ्' तथा 'सिद्धाप्रयोगश्चेत्' इन पदों का अनुवर्तन है ॥ असूया अर्थात् निन्दा से
जो पूछे उसका जो प्रतिवचन अर्थात् उत्तर देना है वह असूयाप्रतिवचन कहाता है ॥

[असूयाप्रतिवचने] असूयाप्रतिवचन (जो न सह करके दूसरे की निन्दा करना उसका
प्रतिवचन = उत्तर) गम्यमान हो तो [यथातथयोः] यथा तथा शब्दोपपद 'कृञ्' धातु से
'णमुल्' प्रत्यय होता है यदि 'कृञ्' का अप्रयोग अर्थात् अनर्थक प्रयोग हो तो ॥

जैसे—यथाकारं भुञ्जे, तथाकारं भुञ्जे किं तवानेन ॥

'असूयाप्रतिवचने' ग्रहण इसलिये है कि—यथा कृत्वाऽहं भुञ्जे तथा त्वं पश्यसि ।
'सिद्धाप्रयोग' ग्रहण इसलिये है कि—यथाऽहं शिरः कृत्वा भुञ्जे किं तवानेन ॥ २८ ॥

कर्मणि दृशिबिदोः साकल्ये' ॥ २९ ॥

कर्मणि । ७ । १ । दृशिबिदोः । ६ । २ । साकल्ये । ७ । १ ॥

साकल्ये = सम्पूर्णताविशिष्टे कर्मण्युपपदे दृशि-विदिभ्यां धातुभ्या 'णमुल्'
प्रत्ययो भवति ॥

यवनदर्शं घातयति । य य यवन पश्यति तं त घातयतीत्यर्थः । ब्राह्मणवेदं
भोजयति । य य ब्राह्मणं जानाति न त साकल्येन भोजयतीत्यर्थः ॥

साकल्ये' इति किम् ब्राह्मणं दृष्ट्वा भोजयति ॥ २९ ॥

१. भा० सू० १५४७ ॥

२. आ० सू० १५४८ ॥

३. विद् इत्यनेन सामान्यतया—साभार्यस्य, जानार्यस्य, विचारार्थस्य चेह ग्रहण भवति ।
विदससायामित्यस्य न भवत्यकर्मकत्वात् ॥

[साकल्ये] साकल्य अर्थान् सम्पूर्णनाविशिष्ट [कर्मणि] कर्म उपपद हो तो [दृशिबिदोः] दृशि तथा बिद धातु से 'एमुल्' प्रत्यय होता है ॥

जैसे—यवनदर्शं घातयति । अर्थात् जिस जिस यवन को देखता है उस उस को मारता है । ब्राह्मणवन्दं भोजयति । जिस जिस ब्राह्मण को जानता है उस उस को भोजन कराता है ॥ 'साकल्ये' ग्रहण इसलिये है कि—ब्राह्मणं दृष्ट्वा भोजयति ॥ २९ ॥

यावति विन्दजीवोः* ॥ ३० ॥

यावति । ७ । १ । विन्दजीवोः । ६ । २ ॥ विन्द इति सनुमो लाभार्थस्य ग्रहणम् ॥

यावच्छब्दापपदाभ्यां विन्द-जीवधातुभ्यां 'एमुल्' प्रत्ययो* भवति ॥

यावद्वेदं भुङ्क्ते, यावल्लभते तावद्भुङ्क्ते ॥ यावज्जीवमधीते, मरणपर्यन्तमधीते ॥ ३० ॥

यहाँ 'विन्द' इस मनुष्य ग्रहण से लाभार्थक 'बिद' धातु का ग्रहण है ॥

[यावति] यावत् शब्द उपपद हो तो [विन्दजीवोः] विन्द तथा जीव धातु से 'एमुल्' प्रत्यय होता है ॥

जैसे—यावद्वेदं भुङ्क्ते । अर्थात् जितना मिलता है, उतना खा लेता है । यावज्जीवमधीते, अर्थात् मरण पर्यन्त पढ़ता है ॥ ३० ॥

चर्मोदरयोः पूरेः* ॥ ३१ ॥

कर्मणीत्यनुवर्तते । चर्मोदरयोः । ७ । २ । पूरेः । ५ । १ ॥ पूरीति प्यन्तस्य ग्रहणम् ॥

चर्मोदरयोः कर्मोपपदयोः 'पूरि' धातुं 'एमुल्' प्रत्ययो* भवति ॥

चर्मपूरं स्तृणाति । उदरपूरं भुङ्क्ते ॥ ३१ ॥

यहाँ 'कर्मणि' पद का अनुवर्तन है । 'पूरि' से प्यन्त का ग्रहण है ॥

[चर्मोदरयोः] चर्म और उदर कर्म उपपद हो तो [पूरेः] 'पूरि' धातु से 'एमुल्' प्रत्यय होता है ॥

जैसे—चर्मपूरं स्तृणानि । उदरपूरं भुङ्क्ते ॥ ३१ ॥

वर्षप्रमाण ऊलोपश्चास्यान्यतरस्याम्* ॥ ३२ ॥

कर्मणीत्यनुवर्तते पूरेश्च । वर्षप्रमाणे । ७ । २ । ऊलोपः । १ । १ । च । [अ० ।] अस्य । ६ । १ । अन्यतरस्याम् । [अ०] ॥ वर्षस्य=वर्षणस्य प्रमाण वर्षप्रमाणं तस्मिन् । अप्राप्ताविभाषेयम् । ऊलोपेन सह सम्बध्यते ॥

वर्षप्रमाणे गम्यमाने कर्मण्युपपदे 'पूरि' धातो 'णमुल्' प्रत्ययो भवति, अस्य पूरिधातोः लोपश्च विकल्पेन भवति ॥

गोष्पदप्रं वृष्टो देवः । गोष्पदपूरं वृष्टो देवः ॥

['अस्य' इति किम्] मूषिकाबिलप्रं वृष्टो देवः । मूषिकाबिलपूरं वृष्टो देवः । अत्र मूषिकाशब्दे य ऊकारस्तस्य लोपो मा भूत् ॥ ३२ ॥

यहां 'कर्मणि' तथा 'पूरेः' इन दोनों पदों का अनुवर्तन है । यह अप्राप्तविभाषा है, इसका सम्बन्ध ऊलोप से है ॥

[वर्षप्रमाणे] वर्षा का प्रमाण गम्यमान हो तो कर्म उपपद होने पर 'पूरि' धातु से 'णमुल्' प्रत्यय होता है [ऊलोपश्चास्य] और इस पूरि धातु के ऊकार का लोप [अन्यतरस्याम्] विकल्प से होता है ॥

जैसे—गोष्पदप्रं वृष्टो देवः । गोष्पदपूरं वृष्टो देवः ॥

'अस्य' ग्रहण इसलिये है कि—मूषिकाबिलप्रं वृष्टो देवः । मूषिकाबिलपूरं वृष्टो देवः । यहाँ मूषिका शब्द के ऊकार का लोप न हो ॥ ३२ ॥

चले कनोपेः' ॥ ३३ ॥

कर्मणीत्यनुवर्तते, वर्ष-प्रमाण इति च । चले । ७ । १ । कनोपेः । ५ । १ । चेल-शब्दो वस्त्रवाची । 'कनूयी शब्दे उन्दे च' उन्दनार्थस्य क्लेदनार्थस्य कनूयी-धातोर्ण्यन्तस्य ग्रहणम् ॥

चले कर्मण्युपपदे कनोपिधातो 'णमुल्' प्रत्ययो भवति ॥

चेलकनोपं वृष्टो मेघः । अत्र पर्याय-वचनानामपि ग्रहणं भवति । वस्त्रकनोपम् । वसनकनोपम् ॥ ३३ ॥

यहाँ 'कर्मणि' पद का अनुवर्तन है, और 'वर्षप्रमाण' का भी ॥ चेल शब्द वस्त्रवाची है ॥ उन्दन = मीला करने अर्थ में वर्तमान अन्त 'कनूयि शब्दे उन्दे च' का ग्रहण है ॥

[चले] चेल कर्म उपपद हो तो [कनोपेः] अन्त 'कनोपि' धातु से 'णमुल्' प्रत्यय होता है ॥

१. आ० सू० १५५२ ॥

२. घा० ऋ० ४७५ ॥

३. चेलकनोपमित्यत्र ये कनूयिधातो अन्तार्थं दृष्ट्वैव व्याचक्षते—'चेलं कनोपयन् शब्दापयन् वृष्ट इत्यर्थः' इत्यादि वदन्ति तदसमञ्जसं वस्त्रायादीकरणमात्रमेव वृष्टो मेघ इत्यर्थस्यैवात्र युक्ततरत्वात् । अत एवात्र 'उन्दनार्थस्य क्लेदनार्थस्य' इत्युक्तम् ॥

४. अर्थपरत्वादत्र चेलशब्दस्य ॥

जैसे—चेलवनोपं वृष्टो मेघः । यहां पर्यायवाची का भी ग्रहण होता है ॥ जैसे—
वस्त्रवनोपम् । वसनवनोपम् ॥ ३३ ॥

निमूलसमूलयोः कषः* ॥ ३४ ॥

कर्मणीत्यनुवर्तते । निमूलसमूलयोः । ७ । २ । कषः । ५ । १ ।

निमूल-समूलकर्मोपपदात् 'कष' धातो 'एमुल्' प्रत्ययो भवति ॥

हिसार्थस्य कषधातोरत्र* ग्रहणम् । निमूलकाषं कषति । समूलकाषं कषति ।
निमूलं कषति, समूलं कषति, इन्तीत्यर्थः ॥ ३४ ॥

यहां 'कर्मणि' पद का अनुवर्तन है ॥

[निमूलसमूलयोः] निमूल, समूल कर्म उपपद हों तो [कषः] 'कष' धातु से 'एमुल्' प्रत्यय होता है ॥ यहां हिंसार्थक 'कष' धातु का ग्रहण है ॥

जैसे—निमूलकाषं कषति । जड़ को छोड़ के जैम काटता हो वैसे काटता है* ॥
समूलकाषं कषति । जड़समेत जैसे काटता हो वैसे काटता है ॥ ३४ ॥

शुष्कचूर्णरूक्षेषु पिबः* ॥ ३५ ॥

कर्मणीत्यनुवर्तते । शुष्क चूर्णरूक्षेषु । ७ । ३ । पिबः । ५ । १ ॥

शुष्कादिषु [कर्मसु] उपपदेषु 'पिब' धातो 'एमुल्' प्रत्ययो भवति ॥ शुष्कपेष
पिनष्टि । शुष्कं पिनष्टीत्यर्थः । चूर्णपेषं पिनष्टि । रूक्षपेषं पिनष्टि ॥ ३५ ॥

यहां 'कर्मणि' पद का अनुवर्तन है ॥

[शुष्कचूर्णरूक्षेषु] शुष्क, चूर्ण, रूक्ष ये कर्म उपपद हों तो [पिबः] 'पिब' धातु से 'एमुल्' प्रत्यय होता है ॥

जैसे—शुष्कपेषं पिनष्टि । सूखा पीसता हो वैसे पीसता है ॥ चूर्णपेष पिनष्टि । रूक्षपेष
पिनष्टि । चूर्ण तथा रूक्ष जैसे पीसता हो वैसे पीसता है ॥ ३५ ॥

समूलाकृतजीवेषु हन्कृज्ग्रहः* ॥ ३६ ॥

कर्मणीत्यनुवर्तते । समूलाकृतजीवेषु । ७ । ३ । हन्कृज्ग्रहः । ५ । १ ॥
हनादीनां समाहारद्वन्द्वः ॥

१. आ० सू० १५५३ ॥

२ अत्र कषादिषु पूर्वकालता न सम्बध्यते ॥

३ यहां से लेकर ३ । ५ । ४६ सूत्र तक उदाहरणों का भाष्यार्थ आख्यातिका के अनुसार दिया है ॥

४. आ० सू० १५५४ ॥

५. आ० सू० १५५५ ॥

समूल-अकृत-जीव इत्येतेषु कर्मसूपपदेषु यथासंख्यं हन्, कृञ्, ग्रह इत्येतेभ्यो धातुभ्यो 'णमुल्' प्रत्ययो भवति ॥

समूलघातं शत्रुं हन्ति । समूलं हन्तीत्यर्थः ॥ अकृतकारं करोति । अकृतं करोति ॥ जीवग्राहं गृह्णाति । जीवान् गृह्णानि [इत्यर्थः] ॥ ३६ ॥

यहाँ 'कर्मणि' पद का अनुवर्तन है । 'हृक्कृञ्ग्रहः' में समाहारद्वन्द्व समास है ॥

[समूलाकृतजीवेषु] समूल, अकृत, जीव ये कर्म उपपद हों तो यथासंख्य [हन्-कृञ्-ग्रहः] हृ, कृ, ग्र धातुओं से 'णमुल्' प्रत्यय होता है ॥

जैसे - समूलघातं शत्रुं हन्ति । मूलसमेत जैसे मारता हो वैसे मारता है । अकृतकारं करोति । न किये को जैसे करता हो, वैसे करता है । जीवग्राहं गृह्णाति । जीव का ग्रहण करता हो वैसे ग्रहण करता है ॥ ३६ ॥

करणे हनः' ॥ ३७ ॥

कर्मणीति तानुवर्तते । करणे । ७ । १ । हनः । ५ । १ ॥

करण उपपदे हन' यातो 'णमुल्' प्रत्ययो भवति ॥

पाण्युपघातं वेदि हन्ति । पादोपघातं भूमि हन्ति । पाणिभ्यां पादाभ्यां वा हन्तीत्यर्थः ॥

'हिंसार्थानाञ्च समानकर्मकाणाम्' इति वक्ष्यमाणसूत्रेण णमुल् स्यादेव, पुनर्ग्रहणमहिंसार्थादपि यथा स्यात् । वेदिभूमौ जडपदार्थौ, तत्र हिंसा न सम्भवति । अन्यच्च—वक्ष्यमाणसूत्रेण यत्र णमुल् विधीयते तत्र 'तृतीयाप्रभृतीन्वन्यतरस्याम्' इति विकल्पेन समासो भवति । अनेन णमुलि सति नित्यसमासो यथा स्यात् । यथा-विध्यनुप्रयोगार्थश्च ॥ ३७ ॥

यहाँ 'कर्मणि' पद को अनुवृत्ति नहीं पाती ॥

[करणे] करण उपपद हो तो [हनः] 'हन' धातु से 'णमुल्' प्रत्यय होता है ॥

जैसे—पाण्युपघातं वेदि हन्ति । पादोपघातं भूमि हन्ति । हाथ तथा पांव से मारता हो वैसे मारता है ॥

'हिंसार्थानाञ्च समानकर्मकाणाम्' इस अगले सूत्र से 'णमुल्' हो ही जाता पुन 'हन' का ग्रहण इसलिये है कि—अहिंसार्थक से भी णमुल् हो जावे, क्योंकि वेदि तथा भूमि जड़ पदार्थ हैं, उनमें हिंसा नहीं हो सकती ॥ दूसरा प्रयोजन यह है कि—वक्ष्यमाणसूत्र से जहाँ 'णमुल्' होता है, उस णमुल् विषय में 'तृतीयाप्रभृतीन्वन्यतरस्याम्' सूत्र से विकल्प करके समास होता है, परन्तु इससे विहित णमुल् के साथ नित्यसमास हो तथा यथाविध्यनुप्रयोग भी हो जावे ॥ ३७ ॥

स्नेहने पिषः' ॥ ३८ ॥

करण इत्यनुवर्तते । स्नेहने । ७ । १ । पिषः । ५ । १ ॥

स्नेहनवाचिनि करण उपपदे 'पिष' धातो 'णमुल्' प्रत्ययो भवति ॥

उदपेष पिनष्टि । उदकेन पिनष्टीत्यर्थः । 'पेषवासवाहनधिषु च' इत्युदकशब्द-
स्योदादेशः । तैलपेषं पिनष्टि । घृतपेषं पिनष्टि ॥ ३८ ॥

यहां 'करणे' पद का अनुवर्तन है ॥

[स्नेहने] स्नेहन वाची करण उपपद हो तो [पिषः] 'पिष' धातु से 'णमुल्' प्रत्यय होता है ॥

जैसे—उदपेषं पिनष्टि । जल से पीसता हूँ वैसे पीसता है । 'पेषवासवाहनधिषु च' इससे उदक शब्द को 'उद' आदेश हो जाता है । तैलपेषं पिनष्टि । घृतपेषं पिनष्टि ॥ ३८ ॥

हस्ते वर्त्तिग्रहोः' ॥ ३९ ॥

करण इत्यनुवर्तते । हस्ते । ७ । १ । वर्त्तिग्रहोः । ९ । २ । वर्त्तीति ण्यस्तस्य
ग्रहणम् ॥

हस्ते करण उपपदे वर्त्ति-ग्रहधातुभ्यां 'णमुल्' प्रत्ययो भवति ॥

हस्तवर्त्तं वर्त्तयति । हस्तेन वर्त्तयति ॥ हस्तग्राहं गृह्णाति । हस्तेन गृह्णातीत्यर्थः ।
हस्तपर्यायाणामपि ग्रहणमिष्यते—करग्राहम् । पाणिग्राहम् ॥ ३९ ॥

यहां 'करणे' पद का अनुवर्तन है । वर्त्ति से यहाँ ण्यस्त 'वृत्' धातु का ग्रहण है ॥

[हस्ते] हस्त करण उपपद हो तो [वर्त्तिग्रहोः] वर्त्ति तथा ग्रह धातु से 'णमुल्' प्रत्यय होता है ॥

जैसे—हस्तवर्त्तं वर्त्तयति । हस्तग्राहं गृह्णाति । जैसे हाथ से वर्त्तता तथा ग्रहण करता हूँ वैसे वर्त्तता तथा ग्रहण करता है ॥ यहां हस्त के पर्यायों का भी ग्रहण दृष्ट है । जैसे—करग्राहम् । पाणिग्राहम् ॥ ३९ ॥

स्वे पुषः' ॥ ४० ॥

करण इत्यनुवर्तते । स्वे । ७ । १ । पुषः । ५ । १ ॥ अत्र सर्वस्मिन् प्रकरणे
'पितृपर्यायवचनस्य [च] स्वाग्रथम्' इति वार्तिकेन सर्वपूपपदेषु पर्यायवचनानां
ग्रहणं भवति ॥

करणवाचिषु स्वपर्यायिपूपपदेषु 'पुष' धातो 'णमुल्' प्रत्ययो भवति ॥

स्व-शब्दोऽत्र [आत्मीयजाति] घनपर्यायो गृह्यते । स्वपोषं पुष्यति । आत्मपोषं पुष्यति । पितृपोषं पुष्यति । मातृपोषं पुष्यति । रैपोषं पुष्यति । घनपोष पुष्यति । अश्वपोषम् । गोपोषम् ॥ ४० ॥

यहाँ 'करणे' पद का अनुवर्तन है । इस प्रकरण में 'विपर्यायवचनस्य च स्वाद्यर्थम्' इन वार्तिक से सब उपपदों में पर्यायवाची का ग्रहण होना है ॥

करणवाची [स्वे] स्व के पर्याय उपपद हों तो [पुषः] 'पुष' धातु से 'एमुल्' प्रत्यय होता है ॥ यहाँ स्व-शब्द आत्मा तथा जाति और घन का पर्यायवाची है ॥

जैसे—स्वपोषं पुष्यति । आत्मपोष पुष्यति । पितृपोषं पुष्यति । मातृपोषं पुष्यति । रैपोषं पुष्यति । घनपोषं पुष्यति । अश्वपोषं । गोपोष ॥ ४० ॥

अधिकरणे बन्धः ॥ ४१ ॥

अधिकरणे । ७ । १ । बन्धः । ५ । १ ॥ अधिकरणवाचिशब्दोपपदाद् 'बन्ध' धातो 'एमुल्' प्रत्ययो भवति ।

चक्रबन्धं बध्नाति । कूटबन्धं बध्नाति । मुष्टिबन्धं बध्नाति । चक्रे-कूटेमुष्टौ वा बध्नातीत्यर्थः ॥ ४१ ॥

[अधिकरणे] अधिकरणवाची शब्द उपपद हो तो [-बन्धः] 'बन्ध' धातु से 'एमुल्' प्रत्यय होता है ॥

जैसे—चक्रबन्धं बध्नाति । कूटबन्धं बध्नाति । मुष्टिबन्धं बध्नाति ॥ जैसे चक्र (पहिया) कूट तथा मुष्टि (मुट्ठी) में बांधता हो वैसे बांधता है ॥ ४१ ॥

संज्ञायाम् ॥ ४२ ॥

अधिकरण^१ इति मानुवर्तते । संज्ञायाम् । ७ । १ ॥

संज्ञायां विषये सामान्योपपदाद् 'बन्ध' धातो 'एमुल्' प्रत्ययो भवति ।

अट्टालिकाबन्धं बद्धः । चण्डालिकाबन्धं बद्धः । बन्धविशेषस्य 'अट्टालिकाबन्ध' इत्यादयः संज्ञाः सन्ति ॥ ४२ ॥

यहाँ 'अधिकरण' पद की निवृत्ति हो जाती है ॥

[संज्ञायाम्] संज्ञाविषय में सामान्य उपपद होने पर 'बन्ध' धातु से 'एमुल्' प्रत्यय होता है ॥

जैसे—अट्टालिकाबन्धं बद्धः । चण्डालिकाबन्धं बद्धः । ये बन्धविशेष के नाम हैं अर्थात् अट्टालिका (अटारी) तथा चण्डालिका के समान बांधता हो वैसे बांधता है ॥ ४२ ॥

कर्त्रोर्जीवपुरुषयोर्नशिवहोः ॥ ४३ ॥

कर्त्रो ॥ ७ ॥ २ ॥ जीवपुरुषयोः ॥ ७ ॥ २ ॥ नशिवहोः ॥ ६ ॥ २ ॥

यथासंख्यं कर्तृवाचिजीव-पुरुषोपपदाभ्यां नशि-वहिवातुभ्यां 'णमुल्' प्रत्ययो भवति ॥

जीवनाशं नश्यति । जीवो नश्यतीत्यर्थः ॥ पुरुषवाहं वहति । पुरुषो वहतीत्यर्थः । 'कर्त्रोः' इति किम्—जीवेन नष्टः ॥ ४३ ॥

[कर्त्रोः] कर्तृवाचो [जीवपुरुषयोः] जीव और पुरुष उपपद हों तो यथासंख्य [नशिवहोः] नष्ट तथा वह धातु से 'णमुल्' प्रत्यय होता है ॥

जैसे—जीवनाशं नश्यति । जीव नष्ट होता है ॥ पुरुषवाहं वहति । अर्थात् जैसे पुरुष जहाँ तहाँ वस्तु ले जाने तथा ले घाने में वहता है वैसे वहता है ॥

'कर्त्रोः' ग्रहण इत्यस्ये है कि—जीवेन नष्टः ॥ ४३ ॥

ऊर्ध्वं शुषिपूरोः ॥ ४४ ॥

कर्तृग्रहणमनुवर्तने । ऊर्ध्वं ॥ ७ ॥ १ ॥ शुषिपूरोः ॥ ६ ॥ २ ॥

कर्तृवाचिन्यूर्ध्वशब्दोपपदाभ्यां शुषि-पूरिधातुभ्यां 'णमुल्' प्रत्ययो भवति ॥

ऊर्ध्वशोषं शुष्यति । ऊर्ध्वं शुष्यतीति यावत् ॥ ऊर्ध्वपूरं पूर्यते । ऊर्ध्वं पूर्यत इत्यर्थः ॥ ४४ ॥

यहो 'कर्तृ' पद का अनुवर्तन है ॥

कर्तृवाचो [ऊर्ध्वं] ऊर्ध्व शब्द उपपद हो तो [शुषिपूरोः] शुषि तथा पूरि धातु से 'णमुल्' प्रत्यय होता है ॥

जैसे—ऊर्ध्वशोषं शुष्यति । ऊपर को सूखता हो वैसे सूखता है ॥

ऊर्ध्वपूरं पूर्यते ॥ ऊपर को पूरा होता हो वैसे पूरा होता है ॥ ४४ ॥

उपमाने कर्मणि च ॥ ४५ ॥

कर्तृग्रहणमप्यनुवर्तते । उपमाने ॥ ७ ॥ १ ॥ कर्मणि ॥ ७ ॥ १ ॥ च । [अ०] ॥

उपमानवाचिनि कर्मणि कर्तरि चोपपदे सामान्यधातो 'णमुल्' प्रत्ययो भवति ॥

मातृषायं घयति । गुरुसेवं सेवते । मातरमिव घयति । गुरुमिव सेवते ॥ कर्तरि—बालरोदं रोदिति । बाल इव रोदिति । सिंहमर्जं गर्जितः । सिंह इव गर्जितः ॥ ४५ ॥

यहां 'कर्त्तृ' पद का अनुवर्तन है ॥

[उपमाने] उपमानवाची [कर्मणि च] कर्म तथा कर्त्ता उपपद हो तो सामान्य धातु से 'णमुल्' प्रत्यय होता है ॥

जैसे—मातृधाय घयति । गुरुसेव सेवते । जैसे माता पिलाती हो वैसे पिलाती है, गुरु की सेवा के तुल्य सेवा करता है ॥

कर्त्तरि—बालरोद रादिति । बालक के रोने के तुल्य रोता है । सिंहगर्जं गर्जित । सिंह की गर्जना के तुल्य गर्जा ॥ ४५ ॥

कषादिषु' यथाविध्यनुप्रयोगः ॥ ४६ ॥

कषादिषु । ७ । ३ । यथाविधि । [अ० ।] अनुप्रयोगः । १ । १ ॥ 'निमूलस-
मूलयोः कषः'^१ इत्यारभ्याऽनुकान्ताः कषादयः ॥

कषादिषु यथाविधि यस्माद् धातोर्णमुल् विधीयते तस्य धातोर्न्यप्रत्ययान्तो
द्वितीयः प्रयोगः कर्त्तव्यः ॥

यथा—निमूलकाय कषति, कषतु, कषितव्यम्, कषिता वः । ते चाऽनुप्रयोगाः^२
सर्वत्राऽऽनुकूलत उदाहृताः । अस्मिन् [णमुल्] प्रकरणे णमुल्-कमुल्-खमुत्र्-इत्येतेषु
प्रत्ययेषु निरनुबन्धकेषु 'अम्' शिष्यते । तत्र 'अमैवाव्ययेन'^३ इत्युपपदस्य मन्तेन नित्य-
समासो भवति । अग्रे तृतीयाप्रभृतिषु विकल्प उत्तरतत्र पक्षे वाक्यमपि स्थास्यति ॥ ४६ ॥

निमूलसमूलयोः कषः' सूत्र में लेकर यहां तक कषादि कहे हैं । [कषादिषु] कषादि
के [यथाविधि] जिस धातु से णमुल् विधान किया है उस धातु का अन्य प्रत्ययान्त
[अनुप्रयोगः] पीछे प्रयोग करना चाहिये ॥

जैसे—निमूलकाय कषति, कषतु, कषितव्यम्, कषिता वः ॥ ये अनुप्रयोग सब सूत्रों
में इसी प्रकार दिखाये जा चुके हैं ॥

इस प्रकरण में णमुल्, कमुल्, खमुत्र् इन प्रत्ययों में अनुबन्ध रहित होने पर अम्' शेष
रह जाता है । वहां 'अमैवाव्ययेन' इस सूत्र से उपाद का अभन्त के साथ नित्य समास होता है ॥
आगे तृतीया प्रभृतियों में विकल्प से समास कहा है, अतः पक्ष में वाक्य भी रहता है ॥ ४६ ॥

१ आ० सू० १५६५ ॥

२. यथाविधीति नियमार्थं वचनम् ॥

३. अ० ३ । ४ । ३४ ॥

४. "स च क्रियासमभिहारानुप्रयोगवद् व्यवधानेऽपि भवति यथा—घृतनिधायमुदक
निदधातीति" भागवृत्तिः ॥

५. अ० २ । २ । २० ॥

उपदंशस्तृतीयायाम् ॥ ४७ ॥

उपदशः । ५ । १ । तृतीयायाम् । ७ । १ ॥ 'तृतीयान्तोपपदादुपपूर्वाद् 'दंश' धातो 'णमुल्' प्रत्ययो भवति ॥

मूलकोपदशं भुङ्क्ते । मूलकेनोपदशं भुङ्क्ते ॥ दन्तोपदशं भुङ्क्ते । दन्तरूपदशं भुङ्क्ते । विकल्पेनात्र समासः ॥ ४७ ॥

[तृतीयायाम्] तृतीयान्त उपपद हो तो [उपदंश] उपपूर्वक 'दश' धातु से 'णमुल्' प्रत्यय होता है ॥

जैसे—मूलकोपदशं भुङ्क्ते । मूलकेनोपदशं भुङ्क्ते ॥ दन्तोपदशं भुङ्क्ते ॥ दन्तरूपदशं भुङ्क्ते ॥ यहां विकल्प से समास होता है ॥ ४७ ॥

हिसार्थानाञ्च समानकर्मकाणाम् ॥ ४८ ॥

तृतीयायामित्यनुवर्तते । हिसार्थानाम् । ६ । ३ । च । [अ० ।] समानकर्मकाणाम् । ६ । ३ ॥

हिसा जङ्गमानां जीवानां प्राणत्याजना, हिसार्थो येषां ते हिसार्थास्तेषाम् । ये चात्राऽनुप्रयुक्ता घातवस्तैः समानकर्मकाणाम्, अर्थाद्विसार्थस्य धातोरनुप्रयुक्तस्य चैक कर्म स्यात्तदा, तृतीयान्तोपपदेभ्यो हिसार्थेभ्यो धातुभ्यो 'णमुल्' प्रत्ययो भवति ॥

दण्डोपघातं गाश्चालयति । नम्रोपघातं यूकान् शृङ्गाति । अत्र हनो ग्रहणस्य [च] यूकशब्द एक कर्मेति समानकर्मत्वम् ॥

'समानकर्मकाणाम्' इति किम्—दण्डेः वृकमुपहत्य गोपालको गाश्चालयति । अत्रोपघातस्य पूर्वकालत्वात् क्त्वा प्रत्ययो भवति ॥ ४८ ॥

यहां 'तृतीयायाम्' पद का अनुवर्तन है । जङ्गम प्राणियों के प्राणों को छुड़ा देना हिसा कहाती है ॥

तृतीयान्त उपपद हो तो [समानकर्मकाणाम्] अनुप्रयुक्त धातु के समान कर्म वाले [हिसार्थानाम्] हिसार्थक धातुओं से 'णमुल्' प्रत्यय होता है ॥

जैसे—दण्डोपघातं गाश्चालयति । नम्रोपघातं यूकान् शृङ्गाति । यहां उपपूर्वक हन धातु का तथा शृङ्गाति धातु का भी एक कर्म होने से समानकर्मत्व है, इसी प्रकार हन का तथा शृङ्गाति का यूक एक कर्म है, अतः यहां समानकर्मत्व है ॥

'समानकर्मकाणाम्' ग्रहण इसलिये है कि दण्डेन वृकमुपहत्य गोपालको गाश्चालयति । यहां उपघात के पूर्वकाल होने से क्त्वा प्रत्यय होता है ॥ ४८ ॥

सप्तम्याञ्चोपपीडरुधकर्षः' ॥ ४६ ॥

तृतीयामित्यप्यनुवर्तते । सप्तम्याम् । ७ । १ । च । [अ०] । उपपीडरुध-
कर्षः । ५ । १ ॥ उपशब्दः प्रत्येक सम्बध्यते ॥

तृतीयान्तसप्तम्यन्तोपपदेभ्य उपपूर्वेभ्यः 'पीड-रुध-कर्ष' धातुभ्यो 'एमुल्' प्रत्ययो
भवति ॥

पाश्वोपपीडं शेते । पार्श्वीभ्यामुपपीडं शेते ॥ कण्ठोपपीडं जलं पिबति । कण्ठ
उपपीडं जलं पिबति ॥ पाण्युपरोधं चूर्णं पिनष्टि । पाणिभ्यामुपरोधं चूर्णं पिनष्टि ॥
हृदयोपरोधं वाक्यं वदति । हृदय उपरोधं वा । हस्तोपकर्षं काष्ठं गृह्णाति । हस्ताभ्या-
मुपकर्षं वा ॥ कूपोपकर्षं रज्जुं गृह्णाति । कूप उपकर्षं वा ॥ कर्षं इति गुणनिर्देशाद्
भ्वादेशं हरणं न तु तुदादेः ॥ ४६ ॥

यहाँ 'तृतीयायाम्' पद का अनुवर्तन है । उप-शब्द का पीड, रुध, कर्ष इन तीनों के साथ
सम्बन्ध है ॥

[सप्तम्याञ्च] तृतीयान्त तथा सप्तम्यन्त उपपद हो तो [उप-पीड-रुध-कर्षः] उप-
पूर्वक पीड, रुध, कर्ष धातुओं से 'एमुल्' प्रत्यय होता है ॥

जैसे—पाश्वोपपीडं शेते । पार्श्वीभ्यामुपपीडं शेते ॥ कण्ठोपपीडं जलं पिबति ।
कण्ठ उपपीडं जलं पिबति ॥ पाण्युपरोधं चूर्णं पिनष्टि । पाणिभ्यामुपरोधं चूर्णं पिनष्टि ॥
हृदयोपरोधं वाक्यं वदति । हृदय उपरोधं वा ॥ हस्तोपकर्षं काष्ठं गृह्णाति । हस्ताभ्यामुप-
कर्षं वा ॥ कूपोपकर्षं रज्जुं गृह्णाति । कूप उपकर्षं वा ॥ 'कर्षः' इसमें गुण निर्देश से भ्वादि
का ग्रहण होता है तुदादि का नहीं ॥ ४६ ॥

समासत्तो' ॥ ५० ॥

सप्तम्यन्तं तृतीयान्त चोभयमनुवर्तते' । समासत्तो । ७ । १ ॥ समासत्तिः
समीपता ॥

समासत्तो गम्यमानायां तृतीयान्तसप्तम्यन्तोपपदात् सामान्यधातो 'एमुल्' प्रत्ययो
भवति ॥

१. आ० सू० १५६८ ॥

२. पीडादीनां समाहारद्वन्द्व, उपपूर्वपीडादिरित्युत्तरपदलोपी समास, पु स्त्वं विभक्तिव्यत्ययश्च
सौत्रत्वात् ॥ उप' इत्येतस्य 'पीड' इत्येतेनैव सम्बन्ध इति भागवृत्तिकारः पुनश्चोत्तमदेव ॥

३. आ० से० १५६९ ॥

४. 'सप्तम्याञ्चोपपीडरुधकर्षः' इत्यत्र अकारस्यैतन् प्रयोजनम् —तृतीयायामित्यस्य निवर्तन
न स्यादिति, तेनात्र 'आनुकूण्डं नोत्तरत्र' इति न युज्यते । अतः स्वरितत्वादेवात्रानुवर्तते सप्तम्यां
तृतीयायाञ्चेति ॥

केशग्राहं, केशैर्ग्राहं युध्यन्ते । केशग्राहं, केशेषु ग्राहं युध्यन्ते । केशाकेशियुद्धेऽत्यन्तः सन्निकर्षो भवतीत्यर्थः ॥ ५० ॥

यहाँ 'तृतीयायाम्' तथा 'सप्तम्याम्' पदों का अनुवर्तन है ॥ [समासत्तौ] समीपता गम्यमान होने पर तृतीयान्त तथा सप्तम्यन्त उपपद हों तो सामान्य धातु से 'एमुल्' प्रत्यय होता है । जैसे—केशग्राहं, केशैर्ग्राहं युध्यन्ते । केशग्राहं, केशेषु ग्राहं युध्यन्ते, अर्थात् केशाकेशि युद्ध में अत्यन्त सन्निकर्ष होता है ॥ ५० ॥

प्रमाणे च ॥ ५१ ॥

तृतीयासप्तम्योरित्युभयमनुवर्तते । प्रमाणे । ७ । १ । च । [अ०] । प्रमाण-
मियत्ता ॥

प्रमाणे गम्यमाने तृतीयान्तसप्तम्यन्तोपपदाद् धातो'एमुल्' प्रत्ययो भवति द्वघङ्गुल्युत्कर्षं खण्डिकां* छिनत्ति । द्वघङ्गुल उत्कर्षम् । द्वघङ्गुलेनोत्कर्षं वा ॥ ५१ ॥

यहाँ 'तृतीयायाम्' तथा 'सप्तम्याम्' पदों का अनुवर्तन है ॥ [प्रमाणे च] प्रमाण अर्थात् इयत्ता (हतनापन) गम्यमान हो तो तृतीयान्त तथा सप्तम्यन्त उपपद होने पर धातु से 'एमुल्' प्रत्यय होता है । जैसे—द्वघङ्गुल्युत्कर्षं खण्डिकां छिनत्ति । द्वघङ्गुल उत्कर्षम् । द्वघङ्गुलेनोत्कर्षं वा ॥ दो घङ्गुल के प्रमाण में वा दो घङ्गुल के प्रमाण से काष्ठ की काटना है ॥ ५१ ॥

अपादाने परीप्सायाम् ॥ ५२ ॥

तृतीयासप्तम्योरिति निवृत्तम् । अपादाने । ७ । १ ॥ परीप्सायाम् । ७ । १ ॥
परितः सर्वत इच्छा सस्याम् ॥

परीप्साया* गम्यमानायामपादानोपपदाद् धातो 'एमुल्' प्रत्ययो भवति ॥

शय्योत्थायं धावति । शय्याया उत्थायं धावति । पीठोत्थाय ग्रामं गच्छति ।
पीठादुत्थायं वा ॥

'परीप्सायाम्' इति किम्—आसनादुत्थायेतस्ततो भ्रमति ॥ ५२ ॥

यहाँ 'तृतीयायाम्' तथा 'सप्तम्याम्' इन दो पदों की निवृत्ति है ॥ [परीप्सायाम्] परीप्सा सब ओर से चाहना गम्यमान हो तो [अपादाने] अपादान उपपद होने पर धातु से 'एमुल्' प्रत्यय होता है ॥

१. आ० सू० १५७० ॥

२. आयाभस्तु प्रमाणं स्यात् । अ० ५ । १ । १९ भा० ॥

३. ह्रस्वः खण्डः खण्डिका ॥

४. आ० सू० १५७१ ॥

५. परीप्सा - त्वरा, इत्यन्व ॥

जैसे—शय्योत्थार्यं धावति । शय्याया उत्थार्यं धावति । पीठोत्थार्यं ग्रामं गच्छति । पीठादुत्थार्यं वा ग्रामं गच्छति ॥ 'परीप्सायाम्' ग्रहण इसलिये है कि—आसनादुत्थायेतस्ततो भ्रमति ॥ ५२ ॥

द्वितीयायाञ्च' ॥ ५३ ॥

परीप्सायामित्यनुवर्तते । द्वितीयायाम् । ७ । १ । च । [अ०] ॥

परीप्सायामभिधेयाया द्वितीयान्तोपपदाद् धातो 'णमुल्' प्रत्ययो भवति ॥

असिग्राहं युध्यन्ते । असि ग्राहं वा । यष्टिग्राहं युध्यन्ते । यष्टि ग्राहं वा ॥

'परीप्सायाम्' इति किम्—यष्टिं गृहीत्वा भ्रमति ॥ १३ ॥

यहां 'परीप्सायाम्' पद का अनुवर्तन है ॥ परीप्सा अभिधेय हो तो [द्वितीयायाम्] द्वितीयान्त उपपद होने पर धातु से णमुल् प्रत्यय होता है ॥

जैसे—असिग्राहं युध्यन्ते । असि ग्राहं वा । यष्टिग्राहं युध्यन्ते । यष्टि ग्राहं वा ॥ 'परीप्सायाम्' ग्रहण इसलिये है कि—यष्टिं गृहीत्वा भ्रमति ॥ ५३ ॥

स्वाङ्गेऽध्रुवे' ॥ ५४ ॥

द्वितीयायामित्यनुवर्तते, न परीप्सायाम् । स्वाङ्गे । ७ । १ । अध्रुवे । ७ । १ ॥

[अध्रुवे स्वाङ्गवाचिनि द्वितीयान्त उपपदे धातो 'णमुल्' प्रत्ययो भवति ॥] केशप्रसारं भुङ्क्ते ॥

'अध्रुवे' इति किम्—शिरः प्रकम्प्य वाक्यं वदति ॥ यदेकस्मिच्छरीरे सदा न स्थीयते तदध्रुवम्* । केशास्तु कदाचिद्ध्रुवन्ति कदाचिन्न ॥ ५४ ॥

यहां 'द्वितीयायाम्' पद का अनुवर्तन है, परीप्सा का नहीं ॥ [अध्रुवे] अध्रुव अर्थात् अस्थिर [स्वाङ्गे] स्वाङ्गवाची द्वितीयान्त उपपद हो तो धातु से 'णमुल्' प्रत्यय होता है ॥

जैसे—केशप्रसारं भुङ्क्ते ॥ 'अध्रुवे' ग्रहण इसलिये है कि—शिरः प्रकम्प्य वाक्यं वदति । जो एक शरीर में सदा नहीं रहना वह अध्रुव कहा जाता है, यहां इस उदाहरण में केश कभी होते हैं कभी नहीं, शरीर बना रहता है अतः केश अध्रुव हैं ॥ ५४ ॥

परिक्लिश्यमाने च' ॥ ५५ ॥

स्वाङ्गे द्वितीयायामित्यनुवर्तते । परिक्लिश्यमाने । ७ । १ । च । [अ०] । परिक्लेशोऽतिदुःखम् ॥

१. आ० सू० १५७२ ॥

२. आ० सू० १५७४ ॥

३. अध्रुवं मुक्तिमत् स्वाङ्गं प्राणिस्व० (अ० ४ । १ । ५४ । का०) ॥ यस्मिन्नङ्गे छिन्नेऽपि प्राणि न म्रियत इत्यन्ये ॥

४. आ० सू० १५७५ ॥

परिक्लिश्यमाने* द्वितीयान्तस्वाङ्ग उपपदे घातो 'णमुल्' प्रत्ययो भवति ॥

शिरस्त्रोटं युध्यन्ते । पाणिच्छेदं युध्यन्ते । पाणि छेदं वा ॥

अध्रुवे पूर्वेण सिद्ध, अध्रुवार्योऽयमारम्भः ॥ 'परिक्लिश्यमाने' इति किम्—शिरः प्रकम्प्य व्रजति ॥ ५५ ॥

यहां 'स्वाङ्गे' तथा 'द्वितीयायाम्' पद का अनुवर्तन है ॥ [परिक्लिश्यमाने] अति दुःख को प्राप्त स्वाङ्गवाची द्वितीयान्त उपपद हो तो घातु से 'णमुल्' प्रत्यय होता है ॥

जैसे—शिरस्त्रोटं युध्यन्ते । पाणिच्छेदं युध्यन्ते । पाणि छेदं वा ॥

पूर्वसूत्र अध्रुव स्वाङ्गवाची के विषय में था, यह अध्रुव स्वाङ्ग के लिये है । 'परिक्लिश्यमाने' ग्रहण इसलिये है कि—शिरः प्रकम्प्य व्रजति ॥ ५५ ॥

विशिपतिपदिस्कन्दां व्याप्यमानाऽऽसेव्यमानयोः* ॥ ५६ ॥

द्वितीयायामित्यनुवर्तते । विशिपतिपदिस्कन्दाम् । ६ । ३ । व्याप्यमानाऽऽसेव्यमानयोः । ७ । २ ॥ क्रियाया साकल्येन सम्बन्धो व्याप्तिः । क्रियायाः पीनः पुन्यमासेवा ॥ तन् क्रियमाणयोः कर्त्रोरभिधेययोर्द्वितीयान्तोपपदेभ्यो विख्यादिधातुभ्यो 'णमुल्' प्रत्ययो भवति ॥

गेहं गेहमनुप्रविश्य गेहानुप्रवेशमास्ते* । असमासपक्ष—गेहं गेहमनुप्रवेशमास्ते ॥ आनेध्यमाने—राजमभाप्रवेशमास्ते । राजमभा [मनुप्रवेशमनुप्रवेश] वा ॥ [पति]—गेहानुप्रपातमास्ते । गेहं गेहमनुप्रपातमास्ते । गेहानुप्रपातमास्ते । गेह[मनुप्रपातमनुप्रपात] वा ॥ पदि—गेहानुप्रपादमास्ते । गेहं गेहमनुप्रपादं वा । गेहानुप्रपादमास्ते । गेह[मनुप्रपादमनुप्रपाद] वा ॥ [स्कन्दि]—गेहावस्कन्दमास्ते । गेह गेहमवस्कन्दं वा । गेहावस्कन्दमास्ते । गेह[मवस्कन्दमवस्कन्दं] वा ॥

'व्याप्यमानाऽऽसेव्यमानयोः' इति किम्—गेहमनुप्रविश्य भुङ्क्ते ॥ आभीक्ष्यमासेवा चेत्यनर्थान्तरम् ॥ आभीक्ष्ये यो णमुल् विधीयते तत्रोपपदनिग्रहो नास्ति । अत्रोपपदनिग्रहेन विकल्पेन तृतीयाप्रभृतावुपपदसमासः सिद्धो भवति ॥ ५६ ॥

यहां 'द्वितीयायाम्' पद का अनुवर्तन है ॥ क्रिया के साथ सम्पूर्णता से सम्बन्ध होना 'व्याप्ति' कहाती है, बार बार करना 'आसेवा' कहाती है ॥

[व्याप्यमानाऽऽसेव्यमानयोः] व्याप्ति तथा आसेवा का करने वाला कर्ता अभिधेय ही तो द्वितीयान्त उपपद होने पर [विशि० स्कन्दाम्] विशि, पति, पदि, स्कन्द इन धातुओं से 'णमुल्' प्रत्यय होता है ॥

१. परिक्लिश्यमान इत्यत्र 'क्लिशुविबाधने' इत्यस्य ग्रहणम्, न तु 'क्लिश उपतापे' इत्यस्य ॥

२. आ० सू० १५७६ ॥

३. समासेन व्याप्यमासेवयोक्तत्वात् 'नित्यवीप्सयोः' (अ० ८ । १ । ४) इति द्वित्वं न भवति, समासः स्वभावत एतयोरर्थयोरभिधानं करोति 'सप्तपत्नी' इति यथा ॥

जैसे—गेह गेहमनुप्रविश्य=गेहानुप्रवेशमास्ते । असमासपक्षे—गेह गेहमनुप्रवेश-
म स्ते ।। आसेव्यमाने राजसभाप्रवेशमास्ते । राजसभामनुप्रवेशमनुप्रवेश वा ।।

पति—गेहानुप्रपातमास्ते । गेह गेहमनुप्रपातमास्ते । गेहानुप्रपातमास्ते । गेहमनु-
प्रपातमनुप्रपातं वा ।। पदि—गेहानुप्रपादमास्ते । गेहं गेहमनुप्रपादमास्ते । गेहानुप्रपाद-
मास्ते । गेहमनुप्रपादमनुप्रपादं वा ।। स्कन्दि—गेहावस्कन्दमास्ते । गेहं गेहमवस्कन्द वा ।
गेहावस्कन्दमास्ते । गेहमवस्कन्दमवस्कन्दं वा ।।

‘आप्यमानानेव्यमानयो’ ग्रहण इसलिये है कि—गेहमनुप्रविश्य भुङ्क्ते ।। आभीक्ष्ण्य
और आसेवा ये पर्यायवाची हैं । आभीक्ष्ण्य अर्थ में जो एगुल् विधान किया है उसमें उपपद का
नियम नहीं, इस सूत्र में उपपद के नियम से तृतीयाप्रभृति होने से विकल्प करके उपपद समास
मिद्ध हो जाता है ।। ५६ ।।

अस्यतितृषोः क्रियान्तरे कालेषु’ ।। ५७ ।।

द्वितीयान्तग्रहणमनुवर्तते । अस्यतितृषोः । ६ २ । क्रियान्तरे । ७ । १ ।
कालेषु । ७ । ३ ।। क्रियाया अन्तरं व्यवधानं तस्मिन् । कालेष्विति द्वितीयान्तेन सह
सम्बध्यते ।।

क्रियान्तरे गम्यमाने कालवाचिषु द्वितीयान्तेपूपपदेषु सत्सु अस्यति-तृषिधातुभ्यां
‘णमुल्’ प्रत्ययो भवति ।।

द्व्यहत्यास पशून् पाययति । द्व्यहमत्यास वा ।। द्व्यहतर्षं पशून् पाययति । द्व्यहं
तर्षं वा । अत्र पानक्रियाया द्वे अह्नी व्यवधानम् ।

‘अस्यतितृषोः’ इति किम्—द्व्यहं लङ्घयित्वा भुङ्क्ते ।। ‘क्रियान्तरे’ इति किम्—
अहरत्यस्य रात्रौ भुङ्क्ते ।। ‘कालेषु’ इति किम्—आशत्रयमत्यस्य पशून् पाययति
।। ५७ ।।

यहां ‘द्वितीयायाम्’ पद का अनुवर्तन है । ‘कालेषु’ पद का सम्बन्ध द्वितीयास्त के साथ है ।।

[क्रियान्तरे] क्रिया का व्यवधान हो तो [कालेषु] कालवाची द्वितीयास्त उपपद होने
पर [अस्यतितृषोः] अस्यति तथा ‘तृष’ धातु से ‘णमुल्’ प्रत्यय होता है ।।

जैसे—द्व्यहत्यासं पशून् पाययति । द्व्यहमत्यासं वा ।। द्व्यहतर्षं पशून् पाययति ।
द्व्यहं तर्षं वा ।। यहां पानक्रिया में दो दिन का व्यवधान है अर्थात् दो दिन छोड़कर पशुओं को
पानी पिलाता है ।।

‘अस्यतितृषोः’ ग्रहण इसलिये है कि—द्व्यहं लङ्घयित्वा भुङ्क्ते यहां ‘लघि’ क्रिया का
व्यवधान है अत एगुल् नहीं होता ।। ‘क्रियान्तरे’ ग्रहण इसलिये है कि—अहरत्यस्य रात्रौ

१. आ० सू० १५७७ ।।

२. क्रियामन्तरयति इति क्रियान्तर, क्रियाव्यवधायक इत्यन्ये ।।

३. सर्वं दिनमत्यमनक्रियां कृत्वा, अव्यवधानेन भोजनं करोतीत्यर्थः ।।

भुङ्क्ते । यहा दिन का व्यवधान है न कि क्रिया का ॥ कालेषु' ग्रहण इसलिये है कि —
कोशत्रयमत्यस्य पशून् पाययति यहा अश्ववाची द्वितीयान्त उपपद है अन् एमुल् न होकर
क्त्वा हो जाता है ॥ ५३ ॥

नामन्यादिशिग्रहोः' ॥ ५८ ॥

द्विती[या]यामित्यनुवर्तते । नाम्नि । ७ । १ । आदिशिग्रहो' । ६ । २ ॥

द्वितीयान्तनामशब्दोपपदाभ्यामाङ्पूर्वदिशि'-ग्रहधातुभ्यां 'एमुल्' प्रत्ययो^१
भवति ॥ नामादेशमाचष्टे । नामग्राहमाचष्टे ॥ ५८ ॥

यहा 'द्वितीयायाम्' पद का अनुवर्तन है ॥ द्वितीयान्त [नाम्नि] नाम शब्द उपपद हो
हो [आदिशिग्रहो.] आङ्-पूर्वक दिश तथा ग्रह धातु से 'एमुल्' प्रत्यय होता है ॥

जैसे—नामादेशमाचष्टे । नामग्राहमाचष्टे । नाम का उच्चारण करके अथवा नाम
सेकर के कहता है ॥ ५८ ॥

अव्ययेऽयथाऽभिप्रेताख्याने कृत्रः क्त्वाणमुलो' ॥ ५९ ॥

द्वितीयायामिति निवृत्तम्, एमुल् च । अव्यये । ७ । १ । अयथाऽभिप्रेताख्याने ।
७ । १ । कृत्रः । ५ । १ । क्त्वाणमुलो । १ । २ ॥

अभिप्रेतस्येष्टस्याख्याने यथा कर्तव्यं तथा [न [भवतीत्ययथाभिप्रेताख्यानेम् ।
अयथाऽभिप्रेताख्याने गम्यमानेऽव्ययोपपदान् कृत्र्' धातोः क्त्वा-णमुलो प्रत्ययो भवतः ॥

उच्चैःकृत्य वदति । उच्चैः कृत्वा वदति ॥ उच्चैःकार वदति ॥ यदभिप्रेति
तस्याख्याने न [तथा'] करोतीत्यर्थः ॥ सामान्यविहितः क्त्वा प्रत्ययोऽत्रापि स्यात्
पुनर्विधानस्यैतन् प्रयोजन—'क्त्वा च' इति तृतीयाप्रभृतौ विकल्पेनोपपदसमासो यथा
स्यात् ॥

'अयथाऽभिप्रेताख्याने' इति किम् —उच्चैः कृत्वाऽऽचष्टे पुत्रस्ते जात इति ॥ ५९ ॥

यहा 'द्वितीयायाम्' पद का निवर्तन है [अयथाभिप्रेताख्याने] अयथाऽभिप्रेताख्याने
(अभिप्रायविरुद्ध अर्थान् इष्ट की तरह न ओनना) अर्थ गम्यमान हो तो [अव्यये] अव्यय
उपपद होने पर [कृत्रः] 'कृत्र्' धातु से [क्त्वाणमुलो] क्त्वा और एमुल् प्रत्यय होते हैं ॥

जैसे—उच्चैःकृत्य वदति । उच्चैः कृत्वा वदति । उच्चैःकारं वदति ॥ अर्थात्—जैसे
कहना चाहिये वैसे नहीं कहता । अप्रिय बात नीचे स्वर से कही जाती है उसे नीचे स्वर से न कह
कर ऊँचे स्वर से कहता है ॥

१. आ० सू० १५७८ ॥

२. आङो दिशतिना सम्बन्धः, आङ्पूर्वो दिशतिरुच्चारणे ॥

३. आ० सू० १५७९ ॥

४. अप्रियमुच्चैर्वदति, प्रियं वा नीचैः कृत्वा वदतीत्यर्थोऽभिप्रेतः ॥

५. अ० २ । २ । २२ ॥

सामान्यविहित क्त्वा प्रत्यय यहां भी हो ही जाता पुनः क्त्वा प्रत्यय के विधान का यह प्रयोजन है कि—‘क्त्वा च’ इस सूत्र से तृतीयाप्रभृति उपपदां में विकल्प से समास हो जावे ॥ ‘अथवाभिप्रेताख्याने’ ग्रहण इसलिये है कि—उच्चैः कृत्वाऽऽचष्टे पुनरस्ते जात इति ॥ ५९ ॥

‘तिर्य्यक्पवर्गे’ ॥ ६० ॥

‘क्त्वाणमुलावनुवर्त्तने कृञ्श्च ॥ तिर्य्यक्चि ॥ ७ ॥ १ ॥ अणवर्गे ॥ ७ ॥ १ ॥ अणवर्गः समाप्तिः । तिरश्चाति’ प्राप्ते सौत्रो निर्देशः ॥

अणवर्गे गम्यमाने तिर्य्यगुपपदात् ‘कृञ्’ धातोः क्त्वा-णमुलो प्रत्ययो भवतः ॥ तिर्य्यक्कृत्य पाकं गतः । तिर्य्यक्कृत्वा पाकं गतः । तिर्य्यक्कारं पाकं गतः । समाप्य गत इत्यर्थः ॥

‘अणवर्गे’ इति किम्—तिर्य्यक्कृत्वा यष्टि गतः । वक्रामित्यर्थः ॥ ६० ॥

यहां ‘क्त्वाणमुलो’ तथा ‘कृञ्’ पदों का अनुवर्त्तन है । अणवर्ग समाप्ति को कहते हैं । तिरश्चि ऐसा प्राप्त था परन्तु सूत्रनिर्देश से तिर्य्यक्चि पद शुद्ध है ॥

[अणवर्गे] अणवर्ग = समाप्ति गम्यमान हो तो [तिर्य्यक्चि] तिर्य्यक् उपपद होने पर ‘कृञ्’ धातु से क्त्वा और णमुल् प्रत्यय होने हैं ॥

जैसे—तिर्य्यक् कृत्य पाकं गतः । तिर्य्यक् कृत्वा पाकं गतः । तिर्य्यक्कारं पाकं गतः । अर्थात् पाक को समाप्त करके गया ॥ ‘अणवर्गे’ ग्रहण इसलिये है कि—तिर्य्यक् कृत्वा यष्टि गतः । अर्थात् लाठी टेढ़ी करके गया ॥ ६० ॥

‘स्वाङ्गे तस् प्रत्यये कृभ्वोः’ ॥ ६१ ॥

क्त्वाणमुलावनुवर्त्तते । स्वाङ्गे । ७ । १ । तस्प्रत्यये । ७ । १ । कृभ्वोः । ६ । २ ॥ तस् प्रत्ययो यस्मात्तस्मिन् ॥

तस्-प्रत्ययान्तस्वाङ्गवाचिशब्दोपपदाभ्यां कृ-भूधातुभ्यां क्त्वा-णमुलो^१ प्रत्ययो भवतः ॥

मुखतःकृत्य । मुखतःकृत्वा । मुखतःकारम् । पाणित कृत्य ॥ पाणित कृत्वा । पाणितःकारम् । मुखतःभूय । मुखतो भूत्वा । मुखतोभावम् ‘स्वाङ्गे’ इति किम्—विश्वतः कृत्वा । विश्वतो भूत्वा ॥ ‘तस्प्रत्यये’ इति किम्—मुखीकृत्य । मुखीभूय^२ ॥ ६१ ॥

१. आ० सू० १५८० ॥

२. अत्र भाष्यम् अयुक्तोऽयं निर्देशः तिरश्चाति भवितव्यम् । सौत्रोऽयनिर्देशः ॥

३. आ० सू० १५८१ ॥

४ बहुव्रीहि कर्मधारयो वेति पदमञ्जरी ॥

५. कृभ्वोरिति लक्षणव्याभिचारविह्वान्, अस्वरितत्वाद्वाञ्च यथासंख्याभावः ॥

६. अत्र वृत्तिकारः—प्रत्ययग्रहणं किमर्थम् । मुखे तस्यतीति मुखतः कृत्वा गतः ॥ वस्तु-तस्तु—‘प्रत्ययग्रहणे यस्मात् स विहितस्तवादेस्तदन्तस्य च ग्रहणं भवतीति परिभाषया, प्रत्यया-

यहां 'क्त्वाणमुलो' पद का अनुवर्तन है ॥ [उत्प्रत्यये] तत्प्रत्ययान्त [स्वाङ्गे] स्वाङ्गवाची शब्द उपपद होने पर [कृभ्वोः] कृ तथा भू धातुओं से क्त्वा और णमुल् प्रत्यय होने हैं ॥

जैसे = मुखतः कृत्य । मुखन कृत्वा । मुखन.कारम् ॥ पाणितः कृत्य । पाणितः कृत्वा । पाणित.कारम् ॥ भू—मुखतोभूय । मुखतो भूत्वा । मुखतोभावम् ॥ 'स्वाङ्गे' ग्रहण इसलिये है कि विश्वतः कृत्वा । विश्वतो भूत्वा ॥ 'तत्प्रत्यये' ग्रहण इसलिये है कि—मुखीकृत्य । मुखीभूय । यहाँ न हो ॥ ६१ ॥

नाधार्थप्रत्यये च्यर्थे' ॥ ६२ ॥

कृभ्वोः, क्त्वाणमुलादित्यनुवर्तते । नाधार्थप्रत्यये । ७ । १ । च्यर्थे । ७ । १ ॥ नाधयोः प्रत्ययोरर्थ इवार्थो येषां ते नाधार्था, नात्रार्थाः प्रत्यया यस्मात्तस्मिन् ॥

च्यर्थे नाधार्थप्रत्ययोपपदाभ्यां कृ-भूधातुभ्यां क्त्वाणमुलो प्रत्ययौ भवतः ॥ अनाना नाना कृत्वा—नानाकृत्य । नाना कृत्वा । नानाकारम् । विनाकृत्य । विना कृत्वा । विनाकारम् ॥ अनाना नाना भूत्वा-नानाभूय । नान भूत्वा । नानाभावम् ॥ विनाभूय । विना भूत्वा । विनाभावम् ॥ धार्थोपपदाभ्याम्—अद्विधा द्विधा कृत्वा द्विधाकृत्य । द्विधा कृत्वा । द्विधाकारम् । द्वैधकृत्य । द्वैध कृत्वा । द्वैधकारम् । अद्विधा द्विधा भूत्वा-द्विधाभूय । द्विधा भूत्वा । द्विधाभावम् ॥ द्वैधभूय । द्वैध भूत्वा । द्वैधभावम् ॥

प्रत्यय-ग्रहण किम्—पृथक्कृत्वा ॥ 'च्यर्थे' इति किम्—नाना कृत्वा काष्ठानि गतः ॥ ६२ ॥

यहाँ 'कृभ्वोः' तथा 'क्त्वाणमुलो' इन पदों का अनुवर्तन है ॥ ना तथा धा प्रत्ययों के अर्थ के समान अर्थ हैं जिनके वे नाधार्थ कहते हैं ॥

[च्यर्थे] च्वि के अर्थ में वर्तमान [नाधार्थप्रत्यये] नाधार्थप्रत्ययान्त शब्द उपपद हों तो कृ तथा भू धातु से क्त्वा और णमुल् प्रत्यय होते हैं ॥

जैसे—अनाना नाना कृत्वा = नानाकृत्य, नाना कृत्वा, नानाकारम् ॥ विनाकृत्य, विना कृत्वा, विनाकारम् ॥ अनाना नाना भूत्वा नानाभूय, नाना भूत्वा, नानाभावम् ॥

प्रत्यययोः प्रत्ययस्यैव ग्रहणमिति परिभाषया वा प्रत्ययग्रहणमत्र व्यर्थमन्यपि ववतु सुशकम् । व्यर्थं सज्ज्ञापयति प्रत्ययाप्रत्ययोः प्रत्ययस्यैव ग्रहणमित्यनित्येय परिभाषा ॥

१. आ० भू० १५८२ ॥

२ अर्थ ग्रहण—धमुजन्तात् स्वार्थे उदशंसम् (अ० ५ । ३ । ४५ वा०) इति वार्तिक-विहितस्य इ प्रत्ययान्तस्यापि द्वैधशब्दस्यात्र ग्रहणम् । द्वैधकृत्य, द्वैध कृत्वा, द्वैधकारमिति ॥ तथा च न्यासः—वयं तु कृभ्वो नार्थमप्यर्थग्रहणं कर्तव्यमेव । तथाहि द्वौ नाप्रत्ययौ । एको निरनुबन्धकः । द्वितीयः सानुबन्धकः । तन्नामत्यर्थग्रहणे निरनुबन्धकग्रहणं न सानुबन्धकस्येति नाप्रत्ययस्यैव ग्रहणं स्यात् । न सानुबन्धस्य नात्रः । अर्थग्रहणे तु सति तस्यापि ग्रहणं भवति ॥

विनाभूय, विना भूत्वा, विनाभावम् ॥ घातोपपदाभ्याम्—अद्विधा द्विधा कृत्वा = द्विधाकृत्य, द्विधा कृत्वा, द्विधाकारम् ॥ द्वेधं कृत्य, द्वेधं कृत्वा, द्वेधंकारम् । अद्विधा द्विधा भूत्वा—द्विधा भूय, द्विधा भूत्वा, द्विधाभावम् ॥ द्वेधं भूय, द्वेधं भूत्वा, द्वेधंभावम् ॥

प्रत्ययग्रहण इसलिये है कि—पृथक्कृत्वा । यहां न हो ॥ 'अर्थ' ग्रहण इसलिये है कि—नाना कृत्वा काष्ठानि गतः । अर्थात् लकड़ियों को पृथक् पृथक् करके चला गया ॥ ६२ ॥

तूष्णीमि भुवः' ॥ ६३ ॥

क्त्वा-णमुलावनुवर्तते । तूष्णीमि । ७ । १ । भुवः । ५ । १ ॥ कृत्रो निवर्त्ययमत्र भूग्रहणम् ॥

तूष्णीमि शब्दोपपदाद् 'भू' धातोः क्त्वा-णमुलो प्रत्ययो भवतः ॥

तूष्णीभूय । तूष्णीभूत्वा । तूष्णीभावं गतः ॥ ६३ ॥

यहां 'क्त्वाणमुलो' पद का अनुवर्तन है । इस में भू ग्रहण कृत्र की निवृत्ति के लिये है ॥

[तूष्णीमि] तूष्णी शब्द उपपद हो तो [भुवः] भू धातु से क्त्वा और णमुल् प्रत्यय होते हैं ॥

जैसे—तूष्णीभूय, तूष्णी भूत्वा, तूष्णीभावं गतः ॥ ६३ ॥

अन्वच्यानुलोम्ये' ॥ ६४ ॥

भुव इत्यनुवर्तते, क्त्वाणमुलो च । अन्वचि । ७ । १ । आनुलोम्ये । ७ । १ ॥ अत्राप्यनुचीति प्राप्ते सोत्रो' निर्देशः ॥

आनुलोम्येऽनुकूलत्वे गम्यमानेऽन्वगुपपदाद् 'भू' धातोः क्त्वा-णमुलो प्रत्ययो भवतः ॥

अन्वग्भूय राजसभामध्यास्ते । अन्वग्भूत्वा । अन्वग्भाव वा ॥

'आनुलोम्ये' इति किम्—अन्वग्भूत्वा व्रजति ॥ ६४ ॥

यहां 'भुव' तथा 'क्त्वाणमुलो' पदों का अनुवर्तन है । यहां भी 'अनुचि' ऐसा प्राप्त था परन्तु 'अन्वचि' यह सूत्र निर्देश है ॥

[आनुलोम्ये] अनुकूलता अर्थात् दूसरे के चित्त की प्रसन्नता रखना अर्थ गम्यमान हो तो [अन्वचि] अन्वक् शब्द उपपद होने पर 'भू' धातु से क्त्वा और णमुल् प्रत्यय होने हैं ॥

जैसे—अन्वग्भूय राजसभामध्यास्ते । अन्वग्भूत्वा, अन्वग्भावं वा ॥

'आनुलोम्ये' ग्रहण इसलिये है कि—अन्वग्भूत्वा व्रजति यहां पीछे होकर जाता है, इस अर्थ के होने से क्त्वा और णमुल् नहीं होने ॥ ६४ ॥

शकधूपजाग्लाघटरभलभक्रमसहार्हस्त्यर्थेषु तुमुन् ॥ ६५ ॥

क्त्वाणमुल् प्रकरणं निवृत्तम् । शक० स्त्यर्थेषु । ७ । ३ । तुमुन् । १ । १ ॥
अस्त्यर्थास्त्रयः । अस्ति । भवति । विद्यते ॥

‘शकादिधातुप्रयोगेषूपपदेषु धातुमात्रात् ‘तुमुन्’ प्रत्ययो भवति ॥

शक्नोति योद्धुम् । शक्नोति पक्तुम् । धृष्णोति भोक्तुम् । जानाति पठितुम् ।
ग्लायति गन्तुम् । घटते शयितुम् । आरभते लेखितुम् । लभते खादितुम् । क्रमते
रचितुम् । सहते क्रोष्टुम् । अर्हति पाठयितुम् ॥ अस्त्यर्थेषु—अस्ति ओटितुं दण्डः ।
भवति पालयितुं राजा । विद्यन्ते वोढुं काष्ठानि ॥ ६५ ॥

यहां ‘क्त्वाणमुलौ’ का प्रकरण समाप्त हुआ । अस्त्यर्थ पद से अस्ति, भवति और विद्यते
का ग्रहण है ॥

[शक० स्त्यर्थेषु] शक, धूप, जा, ग्ला, घट, रभ, लभ, क्रम, सह, अर्ह, अस्त्यर्थ उपपद
हों तो धातुमात्र से [तुमुन्] ‘तुमुन्’ प्रत्यय होता है ॥

जैसे—शक्नोति योद्धुम् । शक्नोति पक्तुम् । धृष्णोति भोक्तुम् । जानाति
पठितुम् । ग्लायति गन्तुम् । घटते शयितुम् । आरभते लेखितुम् । लभते खादितुम् ।
क्रमते रचितुम् । सहते क्रोष्टुम् । अर्हति पाठयितुम् ॥ अस्त्यर्थेषु—अस्ति ओटितुं दण्डः ।
भवति पालयितुं राजा । विद्यन्ते वोढुं काष्ठानि ॥ ६५ ॥

पथ्याप्तिवचनेष्वलमर्थेषु ॥ ६६ ॥

तुमुन्प्रित्यनुवर्तते । पथ्याप्तिवचनेषु । ७ । ३ । अलमर्थेषु । ७ । ३ । पथ्याप्तिः
सामर्थ्यमुच्यते यैस्ते पथ्याप्तिवचनास्तेषु ॥

पथ्याप्तिवचनेष्वलमर्थेषूपपदेषु धातोः ‘तुमुन्’ प्रत्ययो भवति ॥

पथ्याप्ति भोक्तुम् । समर्थो भोक्तुम् । अलं भोक्तुम् ॥

‘पथ्याप्तिवचनेषु’ इति किम्—अलं कृत्वा ॥ ‘अलमर्थेषु’ इति किम्—पथ्याप्ति
भुङ्क्ते ॥ ६६ ॥

यहां ‘तुमुन्’ पद का अनुवर्तन है ॥ [पथ्याप्तिवचनेषु] सामर्थ्य को कहने वाले
[अलमर्थेषु] अलमर्थ उपपद होने पर धातु से तुमुन् प्रत्यय होता है ॥

१. आ० सू० १३२८ ॥

२. अक्रियार्थोऽयमारम्भः ॥ अक्रियार्थेऽपि शकादिषु तुमुन् यथा स्यात् । शक्नोति-धृष्णोति-
जानाति भोक्तुम् । अर्हते धातुबोद्धेकार्थत्वात् प्रावीर्यं द्योतयन्ति ॥ ग्लायति भोक्तुम् । अत्राशक्ति
द्योतयति ॥ घटयति भोक्तुम् । अर्हति भोक्तुम् । तद्योग्यतामात्रं द्योतयन् ॥ आरभते-प्रक्रमते-उत्सहते
भोक्तुम् इत्येत आदिप्रयत्नमाचक्षते ॥ लभते भोक्तुम् । अप्रत्याख्यानम् ॥ अस्ति भवति-विद्यते
भोक्तुम् । इत्यादौ सम्भवमात्रम् ॥

३. आ० सू० १३२९ ॥

४. प्रभूतत्वमात्रमिह गम्यते न तु सामर्थ्यम् ॥

जैसे—पर्याप्तो भोक्तुम् । समर्था भोक्तुम् । अलं भोक्तुम् ॥

‘पर्याप्तवचनपु’ ग्रहण इसलिये है कि अलं कृत्वा यहां निषेधार्थक है ॥ ‘अलमर्थपु’ ग्रहण इसलिये है कि ‘पर्याप्तं भुङ्क्ते’ यहां न हो ॥ ६६ ॥

कर्त्तरि कृत् ॥ ६७ ॥

‘कृदतिङ्’ इत्यध्यायस्यास्य प्रथमपादे कृत्संज्ञा कृता तस्या इदानीमभिधान-
मुच्यते । कर्त्तरि । ७ । १ । कृत् । १ । १ ॥

अस्मिन् तृतीयाध्याये धातोः प्रत्ययविधाने सामान्यविहिताः कृत्संज्ञकाः प्रत्ययाः
कर्त्तरि भवन्ति । विशेषविहिताश्चास्य सूत्रस्य बाधका भविष्यन्ति । यथा सामान्य-
विहितेषु । कर्त्ता । कारकः । नन्दनः । ग्राही । पचः ॥ विशेषविहितेषु—‘धः कर्मणि
ष्टृन्’ दाम्नीदिभ्यः करणे, इत्यादयोऽस्य बाधकाः ॥ ६७ ॥

इस अध्याय के प्रथम पाद में ‘कृदतिङ्’ इस सूत्र से कृत्संज्ञा का विधान किया है । अब
वह कृत्संज्ञक प्रत्यय किस अर्थ में होते हैं, इसका विधान किया जाता है ॥

इस तृतीयाध्याय में धातु से प्रत्यय विधान में सामान्य विहित [कृत्] कृत्संज्ञक प्रत्यय
[कर्त्तरि] कर्त्ता में होते हैं, विशेष विहित इस [कर्त्तरि कृत्] सूत्र के बाधक होंगे ॥

जैसे—सामान्यविहितों में—कर्त्ता । कारकः । नन्दनः । ग्राही । पचः । विशेष
विहितों में—‘धः कर्मणि ष्टृन्’ दाम्नी० नहः करणे’ इत्यादि बाधक हैं ॥ ६७ ॥

भव्यगेयप्रवचनीयोपस्थानीयजन्याप्लाव्यापात्या वा ॥ ६८ ॥

वक्ष्यमाणेन ‘तयोरेव०’ इति सूत्रेण भावकर्मणोरेव प्राप्ताः कृत्याः कर्त्त[रि]
विकल्प्यन्ते । भव्य० पात्याः । १ । ३ । वा । [अ०] ॥

भव्यादयः कृत्यप्रत्ययान्ताः शब्दा विकल्पेन कर्त्तरि निपात्यन्ते, पक्षे [यथाप्राप्तं
भावकर्मणोः] ॥

भव्यः पुत्रः । भव्यं पुत्रेण । अत्र पक्ष भावे यत्, अनभिहिते कर्त्तरि तृतीया ॥
गेयो माणवकः साम्नाम् । गेयानि माणवकेन सामातीनि वा ॥ प्रवचनीयो ब्राह्मणो
व्याकरणस्य । प्रवचनीयं ब्राह्मणेन व्याकरणम् ॥ नयतेऽसौ जन्यः पुत्रः । जन्यं पुत्रेण
वा ॥ अत्र पक्षे भावे यत् ॥ आप्लाव्यो देवदत्तः । आप्लाव्यं देवदत्तेन वा ॥ आपात्यो
बालः । आपात्य बालेन वा ॥ ६८ ॥

१. आ० सू० ९१३ ॥

२. अ० ३ । १ । ९३ ॥

३. अ० ३ । २ । १८१ ॥

४. दाम्नीशस० करणे (अ० ३ । २ । १८२) ॥

५. आ० सू० ९७३ ॥

६. अ० ३ । ४ । ७० ॥

७. ‘रजनीयकोपनीयमोहनीयेति भव्यगेयादिपाठात्कर्त्तरि कृत्य इति, वाचस्पतिमिश्रः । यद्यपि
भव्यगेयादीनां नियतानामेव सूत्रेण पाठान्नाकृतिगणोऽयम् । तथापि शिष्टप्रयोगशचुर्यात्तत्र पाठो

‘तयोरेव कृत्यक्तस्त्वलर्थाः’ इस अगले सूत्र से कृत्यप्रत्यय भावकर्म में प्राप्त थे अतः यहाँ कर्त्ता में विकल्प करके विधान करते हैं ॥ [भव्य० पात्याः] भव्य, मेय, प्रवचनीय, उपस्थानीय, जन्य, आप्लाव्य, आपात्य ये शब्द [वा] विकल्प से कर्त्ता में निपातन हैं । पक्ष में यथाप्राप्त भाव और कर्म में होने हैं ॥

जैसे—भव्यः पुत्रः । भव्यं पुत्रेण । यहाँ पक्ष में भाव में यत् के होने से अनभिहित कर्त्ता में तृतीया विभक्ति होती है ॥ मेयो माणवकः साम्नाम् । मेयानि माणवकेन सामानीति वा ॥ प्रवचनीयो ब्राह्मणो व्याकरणस्य । प्रवचनीयं ब्राह्मणेन व्याकरणम् । जायतेऽसौ जन्यः । जन्य पुत्रेण वा । यहाँ पक्ष में यत् हो जाता है । आप्लाव्यो देवदत्तः । आप्लाव्यं देवदत्तेन वा । आपात्यो बालः । आपात्यं बालेन वा ॥ ६८ ॥

लः कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्यः’ ॥ ६९ ॥

‘कर्त्तृग्रहणमप्यनुवर्तते ॥ लः’ १ । ३ । कर्मणि । ७ । १ । च । [अ०] । भावे । ७ । १ । च । [अ०] । अकर्मकेभ्यः । ५ । ३ ॥ अकर्मकग्रहणात् सकर्मका अपि घातव आक्षिप्यन्ते ॥

सकर्मकेभ्यो घातुभ्यो लकाराः कर्मणि भवन्ति चकारात् कर्त्तरि च, अकर्मकेभ्यो भावे भवन्ति द्वितीयचकारात् कर्त्तरि च ॥

पठयते विद्या ब्राह्मणेन । पठति विद्यां ब्राह्मणः । अकर्मकेभ्यः—आस्यते देवदत्तेन । शययते देवदत्तेन । आस्ते देवदत्तः । शेते देवदत्तः ॥ ‘कर्त्तरि कृत्’ इति कर्त्तरि प्राप्ता आध्यन्ते । सकर्मकेभ्यो भावे’ न भवन्तीति नियमः ॥ ६९ ॥

वृष्ट्यः । पाणिनिर्नैव कर्मप्रवचनीया इत्यनेन व्यभिचारस्य दणितत्वादिन्युपपत्त्याच्चाभ्यः । न च प्रवचनीय-शब्दस्योक्तमूत्रे पाठादसङ्गतमेवैतदिति वाच्यम् । वर्तमानार्थ एव तद्विधानात् । कर्म-प्रवचनीयेत्यत्र तु भूते तस्येष्टत्वात् । अत एव तत्र बाहुलकाद् भूते कर्त्तर्यनीयरिति कैश्यटादिभिर्व्याख्यातम् ॥

१. आ० सू० ५ ॥

२. ल इत्युत्पृष्टाज्जुबन्धकस्येह ग्रहणम् ॥ द्विविधो लकारस्तिङ्भावी-अतिङ्भावी च । तत्र तिङ्भाविन कृत्स्नज्ञानिपेक्षान्, ‘कर्त्तरि कृत्’ इत्यस्यानुपस्थानात् स्वार्थे भावे विधानं प्राप्नोति । अतिङ्भाविनस्तु ‘कर्त्तरि कृत्’ इति वचनात् कर्त्तव्येव साधुत्वं प्राप्नोतीति वचनम्, अत इदमारभ्यते ॥

अत्र भाष्यम्—किमर्थमिवमुच्यते । सग्रहणं क्रियते सकर्मकनिवृत्त्यर्थम् ॥ सकर्मकाणां भावे वा नृदिति ॥

३. उच्चारणार्थाकारेण सूत्रे ‘लस्य’ (अ० ३ । ४ । ७७) इति षष्ठ्यर्थकवचनवत् प्रथमैकवचनं जातो, ‘एतावाञ्च लो यदुत परस्मैपदम्’ (अ० १ । ४ । ९९ भाष्ये) इत्याहुः ॥ केचित्तु इति प्रथमां व्याचक्षतेऽपरे षष्ठीं लस्य य आदेश इति कैश्यटः (अ० ३ । ४ । ६९) ॥

४. अ० ३ । ४ । ६७ ॥

५. अत्र भाषावृत्तिः—भावेऽपि हि प्रत्यये सकर्मकाद् घातोः पश्चात् कर्मसम्बन्धो भवत्येव पाक ओदनस्य । कटं कृत्वा शेते । मम्यते मया ग्राममिति भागवृत्तावुक्तम् (पृ० १८९) ॥

यहां 'कर्तरि' पद का अनुवर्तन है ॥ इस सूत्र में अकर्मक ग्रहण से सकर्मक धातुओं का भी आक्षेप अर्थात् ग्रहण होता है ॥

सकर्मक धातुओं से लकार [कर्मणि] कर्म में होते हैं [च] चकार से कर्ता में भी होते हैं, [अकर्मकेभ्यः] अकर्मकों से [भावे] भाव में तथा द्वितीय [च] चकार से कर्ता में भी होते हैं ॥

जैसे—पठधत्ते विद्या ब्राह्मणेन । पठति विद्यां ब्राह्मणः ॥ अकर्मकों से—आस्थते देवदत्तेन । शय्यते देवदत्तेन । आम्ते देवदत्तः । शेते देवदत्तः ॥ 'कर्तरि कृत्' सूत्र से कर्ता में प्राप्त थे उनका बाधन किया है । और सकर्मकों से भाव में नहीं होते, यह नियम भी किया है ॥ ६९ ॥

तयोरेवकृत्यक्तखलर्थाः' ॥ ७० ॥

भावे चाकर्मकेभ्य इत्यनुवर्तते ॥ तयोः । ७ । २ । एव । [अ०] । कृत्यक्त-खलर्थाः । १ । ३ ॥ एवकारः कर्तरीति निवृत्त्यर्थः । कृत्याश्च क्तश्च खलर्थाश्च ते ॥ 'कर्तरि कृत्' इत्यस्यापवादः ॥

कृतसंज्ञकेषु कृत्यक्तखलर्थाः प्रत्ययास्तयोर्भाविकर्मणोरेव भवन्ति । सकर्मकेभ्यो कर्मण्यकर्मकेभ्यो भावे ॥

कृत्याः कर्मणि—कर्तव्यो घटः कुलालेन । भुक्त ओदनो देवदत्तेन ॥ भावे—आसितव्यं भवता । शयितव्यं भवता ॥ क्तः कर्मणि—कृतो घटः कुलालेन । भुक्त ओदनो देवदत्तेन ॥ भावे—आसितं भवता । शयितं भवता ॥ खलर्थाः कर्मणि—ईषत्पच ओदनो देवदत्तेन । सुपचः । दुष्पचः । ईषत्पठा विद्या ब्राह्मणेन । सुपठा । दुष्पठा ॥ भावे—ईषत्स्वपं भवता । सुस्वपम् । दुस्वपम् । ईषदाढ्यं भवं भवता ॥ अर्थग्रहणादत्रापि सिद्धं भवति—ईषत्पानं दुग्धं भवता । ईषद्दान ओदनो भवता । भावे—ईषद्ग्लान भवता ॥ भावे चाकर्मकेभ्य इत्यनुवर्तनात् सकर्मकेभ्यो भावे न भवन्ति ॥ ७० ॥

यहां 'भावे चाकर्मकेभ्यः' पदों का अनुवर्तन है । एवकार 'कर्तरि' पद की निवृत्ति के लिये है । यह सूत्र 'कर्तरि कृत्' का अपवाद है ॥

कृतसंज्ञक प्रत्ययों में [कृत्यक्तखलर्थाः] कृत्य-क्त-और खलर्थ प्रत्यय [तयोरेव] भाव और कर्म में ही होते हैं । सकर्मकों से कर्म में अकर्मकों से भाव में ॥

जैसे—कृत्याः कर्मणि—कर्तव्यो घटः कुलालेन । भुक्त ओदनो देवदत्तेन ॥ भावे—आसितव्यं भवता । शयितव्यं भवता ॥ क्तः कर्मणि—कृतो घटः कुलालेन । भुक्त ओदनो देवदत्तेन ॥ भावे—आसितं भवता । शयितं भवता ॥ खलर्थाः कर्मणि—ईषत्पच ओदनो देवदत्तेन । सुपचः । दुष्पचः । ईषत्पठा विद्या ब्राह्मणेन । सुपठा । दुष्पठा । भावे—ईषत्स्वपं भवता । सुस्वपं । दुस्वपम् । ईषदाढ्यं भवं भवता ॥

‘अर्थ’ ग्रहण से यहां भी सिद्ध हो जाता है ईषत्पान दुग्धं भवता । ईषदान ओदनो भवता ॥ भावे—ईषदग्लानं भवता ॥ ‘भावे चाकर्मकम्’ इन पदों के अनुवर्तन से सकर्मकों से भाव में नहीं होते ॥ ७० ॥

आदिकर्मणि क्तः कर्त्तरि च ॥ ७१ ॥

तयोरेव कृत्यक्तखलर्थाः^१ इति भावकर्मणोः प्राप्तस्तस्यापवाद आरभ्यते ॥

आदिकर्मणि । ७ । १ । क्तः । १ । १ । कर्त्तरि । ७ । १ ॥

*आदिकर्मणि—क्रियारम्भस्यादिक्षणेपु विहितः क्तः प्रत्ययः कर्त्तरि भवति चकाराद्भावकर्मणोरपि ॥

प्रकृतः कट देवदत्तः । प्रभुक्त ओदनं देवदत्तः ॥ भावकर्मणोः—प्रकृतः कटो देवदत्तेन । प्रशयितं देवदत्तेन । शयनारम्भः कृत इत्यर्थः ॥ ७१ ॥

‘तयोरेव कृत्यक्तखलर्थाः’ इस सूत्र से भावकर्म में प्राप्त का यह सूत्र अपवाद है ॥ [आदिकर्मणि] क्रियारम्भ के आदि क्षणों में विहित [क्त] क्तप्रत्यय [कर्त्तरि] कर्त्ता में तथा [च] चकार से भाव कर्म में भी होता है ॥

जैसे—प्रकृतः कटं देवदत्तः । प्रभुक्त ओदनं देवदत्तः ॥ भावकर्मणोः—प्रकृतः कटो देवदत्तेन । प्रशयितं देवदत्तेन । अर्थात् चटाई बनाना तथा सोना आरम्भ किया ॥ ७१ ॥

गत्यर्थकर्मकश्लिषशीङ्स्थासवसजनरुहजीर्यतिभ्यश्च ॥ ७२ ॥

क्तः कर्त्तरीत्यनुवर्त्तते ॥ गत्यर्थाः जीर्यतिभ्यः । ५ । ३ । च । [अ०] ॥ गतिरर्थो येषां ते गत्यर्थाः । न विद्यते कर्म येषां तेऽकर्मकाः^२ ॥

गत्यर्थकर्मकेभ्यः श्लिष्यादिभ्यश्च विहितः क्तः प्रत्ययः कर्त्तरि भवति चकाराद्भावकर्मणोः ॥

गतो ग्रामं देवदत्तः । गतो ग्रामो देवदत्तेन ॥ व्रजितो ग्रामं देवदत्तः । व्रजितो ग्रामो देवदत्तेन ॥ अकर्मक—ग्लानो देवदत्तः । ग्लानं देवदत्तेन ॥ सुप्तो देवदत्तः । सुप्तं देवदत्तेन । उपश्लिष्टो भाय्या देवदत्तः । उपश्लिष्टा भाय्या देवदत्तेन [उपश्लिष्टा कन्या माता । उपश्लिष्टा कन्या मात्रा] ॥ उपशयितो गुरुं देवदत्तः । उपशयितो गुरुर्देवदत्तेन । उपास्थितो गुरुं देवदत्तः । उपास्थितो गुरुर्देवदत्तेन । उपासितो गुरुः शिष्यः । उपासितो गुरुः शिष्येण ॥ अनूषितो गुरुं भवान् । अनूषितो गुरुर्भवता । अनुजातः पुत्रः

१. आ० सू० ११८१ ॥

२. आदिक्षणेपु भूनेष्वपि क्रियाया भूतत्वान् ‘आदिकर्मणि निष्ठा’ (अ० ३ । २ । १०२ भा० वा०) इति वार्तिकेन निष्ठा विहिता, तस्यात्र ग्रहणम् ॥

३. आ० सू० १२१९ ॥

४. अत्रापि (अ० ३ । ४ । १८) सूत्रस्या टिप्पणिरवलोकनीया ॥

कन्याम् । अनुजाता पुत्रेण कन्या ॥ आरूढो हस्तिनं हस्तिपकः । आरूढो हस्ती हस्ति-
पकेन ॥ अनुजीर्णो देवदत्तः पुत्रेण । अनुजीर्णो देवदत्तेन पुत्रः ॥

‘अकर्मका अपि घातवः सोपसर्गाः सकर्मका भवन्ति’ इति शिलप्यादीनाम-
कर्मकाणां ग्रहणं सोपसर्गत्वे सकर्मकार्थम् । शिलप्यादिभ्यः सोपसर्गोऽपि कर्तरि क्तो यथा
स्यात् ॥ ७२ ॥

यहां ‘क्त’ तथा ‘कर्तरि’ पदों का अनुवर्तन है ॥ ‘गन्धर्वाकर्मक’ गति अर्थ वाले तथा
अकर्मक धातुओं से घोर [शिलप० जीर्यतिभ्यश्च] शिन्प्-शीङ्-स्था-ग्राम-वम्-जन-रुह जीर्यति
इन धातुओं से विहित क्त प्रत्यय कर्ता में होना है वकार से भाव घोर वर्म में भी ॥

जैसे—गतो ग्रामं देवदत्तः । गतो ग्रामो देवदत्तेन । व्रजितो ग्राम देवदत्तः ।
व्रजितो ग्रामो देवदत्तेन ॥ अकर्मक—स्तानो देवदत्तः । स्तानं देवदत्तेन । सुप्तो देवदत्तः ।
सुप्तं देवदत्तेन ॥ शिलप—उपश्लिष्टो भाग्यो देवदत्तः । उपश्लिष्टा भाग्यो देवदत्तेन ।
उपश्लिष्टा कन्यां माता । उपश्लिष्टा कन्या माता ॥ शीङ्—उपशयितो गुरु देवदत्तः ।
उपशयितो गुरुर्देवदत्तेन ॥ स्था—उपास्थितो गुरु देवदत्तः । उपास्थितो गुरुर्देवदत्तेन ॥
ग्राम्—उपासितो गुरु शिष्यः । उपासितो गुरुः शिष्येण ॥ वम्—अनूपितो गुरु भवान् ।
अनूपितो गुरुर्भवता ॥ जन—अनुजातः पुत्रः कन्याम् । अनुजाता पुत्रेण कन्या ॥ रुह—
आरूढो हस्तिनं हस्तिपकः । आरूढो हस्ती हस्तिपकेन ॥ जीर्यति—अनुजीर्णो देवदत्तः
पुत्रेण । अनुजीर्णो देवदत्तेन पुत्रः ॥ ‘अकर्मका भवन्ति’ ‘अकर्मक धातु’ भी उपसर्ग से युक्त
होने पर सकर्मक हो जाती हैं’ इस नियम से अकर्मक शिलप आदि धातुओं का ग्रहण सोपसर्ग हो
जाने पर सकर्मक हो जाने से किया है । अर्थात् शिलप्यादि सोपसर्गों से भी कर्ता में क्त हो जाय
॥ ७२ ॥

‘दाशगोघ्नौ सम्प्रदाने’ ॥ ७३ ॥

दाशगोघ्नौ । १ । २ । सम्प्रदाने । ७ । १ ॥ दाशगोघ्नौ शब्दो कृदन्तो सम्प्रदान-
कारके निपात्येते ॥

‘दाशु दाने’ इत्यस्मादच् प्रत्ययः । दाशन्त्यस्मै स दाशः । गोपूर्वादहनधातोष्टक्
प्रत्ययः । गो घ्नन्ति यस्मै स गोघ्नः ॥ ७३ ॥

१. क्वचिदन्तरेणाप्युपसर्गसकर्मकाः सकर्मका भवन्ति । .... तद्यथा—नदी वहतीत्य-
कर्मकः । भारं वहतीति सकर्मकः ॥ द्र० अ० १ । ३ । २१ भाष्ये ॥

२. आ० सू० १३२२ ॥

३. घा० ऋ० ८७१ ॥

४. शब्दव्युत्पादनस्यैव सूत्रम् । कृतं कर्तरि भवन्तीति शास्त्रेण सामान्येन निदेशः क्रियते ।
तत्र सम्प्रदानकारके निश्चिन्तार्थं सूत्रम् । वेदे तु कर्तव्यं गोघ्नपदं दृश्यते । तद्यथा—‘अरे तै
गोघ्नमुत पूरुघ्नम्’ इति (ऋ० १ । ११४ । १०) अस्य व्याख्याने गोघ्नशब्देन ‘गवां हन्तीत्यर्थः,
स्कन्धसायणादिभाष्यकारैः अपि कृत्यते । किञ्च ‘गो.’ इति शब्देनानेकार्थाः शास्त्रे प्रदर्श्यन्ते । तद्यथा

[दाशगोघ्नो] दाश तथा गोघ्न कृदन्त शब्द [सम्प्रदाने] सम्प्रदान कारक में निपातन है ॥

‘दाश्टु दाने’ से भच् प्रत्यय होता है । दाशन्त्यस्मै स दाशः । गोपूर्वक ह्य घातु से टक् प्रत्यय होता है । गां घ्नन्ति यस्मै स ‘गोघ्नः’ ॥ ७३ ॥

भीमावयोऽपादाने’ ॥ ७४ ॥

भीमादयः । १ । ३ । अपादाने । ७ । १ ॥ भीमादयः शब्दा ओणादिकास्तेऽपादानकारके निपात्यन्ते ॥

विभ्यति जना यस्मात् स भीमः । भीष्मो वा । ‘भियः पुग्वा’ इत्यादिमूत्रैः सिद्धाः ॥

अथ भीमादिगणः—[१] भीमः^१ [२] भीष्मः^२ [३] भयानकः^३ । [४] वरुः^४ [५] चरुः^५ [६] भूमिः^६ [७] रजः^७ । [८] प्रस्कन्दनम् [९] प्रपतनम्^८

निघण्टौ गौरिति पृथिवीनामसु पठितम् । गौरिति पृथिव्या नामधेयं यद्बहुरं गता भवति यस्मात्स्यां भूतानि गच्छन्ति । (नि० २ । ५) इति निरुक्तम् । हन्तिरपि न केवलं हिमायामेव वर्तते किन्तु गतायपि ‘हन हिमागस्योः’ (धा० भदा०) इति भासनात् । ज्ञान गमन प्राप्तिश्चेति गत्यर्थः । गां-पृथिवीं-वाणीं-रश्मिं-इषुं-हन्ति जानाति प्राप्नोति, इति य कश्चिदपि ॥

गोशब्देन तद्विकारा दधि, पयः, चर्मप्रभृतयो गृह्यन्ते इत्यपि भास्वकारा आहुः । तद्यथा निरुक्ते—अथापि पशुनामेह भवत्येतस्मादेव । अथाप्यस्यां तादृशेन कृत्स्नवस्त्रिगमा भवन्ति ।

गोभिः शृणीत मत्सरम् (ऋ० ९ । ४६ । ४) इति पयसः ॥

अंशुं दुहन्तोऽध्यासते गर्वि । (ऋ० १० । ९४ । ९) इत्यधिवचनचर्मणः । अथापि चर्म च श्लेष्मा च । गोभिः सन्नद्धो असि वीर्यस्व । (ऋ० ६ । ४७ । २६ इति) रयस्तुतो ॥

अथापि स्नाय च श्लेष्मा च । गोभिः सन्नद्धा पतति प्रसृता (ऋ० ६ । ७५ । ११) । इतीषुस्तुतो (नि० २ । ५) ॥ अनेनापि दुर्जनसन्तोषन्यायेन गोघ्नपदेन यस्मै चर्म हन्यते । असमय आगताय कस्मैचिदभ्यागताय पयो हन्यते प्राप्यतेऽसौ गोघ्न इति वक्तुं सुशकम् । न चापि गोघ्न-शब्दोऽतिथिपरत्वेन वेदादिमन्त्रास्त्रेषु गृहीतः । वेदे च ‘अ नु वोचं चिकितुषे जनाय मा गामनागामदिति वधिष्ट’ (ऋ० ८ । १०१ । १५) इति श्रुतिप्रामाण्यात् । ‘अहन्तव्याया गोहंनन न कस्मा अपि युज्यते कुतो न्वतियय इति कृत्वा ‘गोघ्नोऽतिथि’ इत्यादिसर्वमप्रमाणहंम् ।

१. आ० सू० १३२३ ॥

२. उणा० ३ । ८२ ॥

५. उणा० १ । ७ ॥

७ उणा० ४ । २१७ ॥

२. उणा० १ । १४८ ॥

४. उणा० १ । ७ तत्रोहम् ॥

६. उणा० ४ । १४५ ॥

८. उणादिभूमिकायां ‘प्रतपन्.’ इत्येव पाठः ॥

[१०] समुद्रः^१ [११] स्रुवः^२ [१२] स्रुक्^३ [१३] संस्कारः [१४] मङ्कन्दनः
[१५] वृष्टिः [१६] रक्षः^४ [१७] संकसुकः^५ [१८] मूर्खः^६ [१९] खलतिः^७ ॥
इति भीमादयः ॥ ७४ ॥

[भीमादयः] भीमादि ग्रीणादिव शब्द [अपादाने] अपादान कारक में निपातन हैं ।
जैसे—विभ्यति जना यस्मात् स भीमः—भीष्मो वा । 'भियः पुग्वा' इत्यादि सूत्रों से
निर्द्ध होते हैं ॥ ७४ ॥

ताभ्यामन्यत्रोणादयः^८ ॥ ७५ ॥

ताभ्याम् । १ । २ । अन्यत्र [अ०] । उणादयः । १ । २ ॥ ताभ्यामिति
संप्रदानापादाने निर्दिश्यते । 'कर्त्तरि कृत्' इति कर्त्तरि प्राप्ता उणादयो नियम्यन्ते ॥

ताभ्यां संप्रदानापादानाभ्यामन्यत्रान्यस्मिन् कर्मादिकारक उणादयः प्रत्यया
भवन्ति ॥

वस्त आच्छादयते यत्तद्वासः^९ । कृष्यतेऽसौ वृष्टिः^{१०} । तन्यतेऽसौ तन्तुः^{११} ॥ ७५ ॥

यहां ताभ्याम् पद से सम्प्रदान तथा अपादान का निर्देश है । 'कर्त्तरि कृत्' सूत्र से
कर्त्ता में प्राप्ता उणादि प्रत्ययों का नियम किया है ॥

[ताभ्यामन्यत्र] सम्प्रदान तथा अपादान से अन्यत्र कर्मादिकारको में [उणादयः]
उणादि प्रत्यय होते हैं ॥ जैसे—वस्त आच्छादयते यत्तद्वासः । कृष्यतेऽसौ वृष्टिः । तन्यतेऽसौ
तन्तुः ॥ ७५ ॥

क्तोऽधिकरणे च ध्रौव्यगतिप्रत्यवसानार्थेभ्यः^{१२} ॥ ७६ ॥

क्तः । १ । १ । अधिकरणे । ७ । १ । च । [अ०] । ध्रौव्य० नाथभ्यः ।
[५ । ३] ॥ ध्रौव्यार्थाः स्थित्यर्थाः^{१३} । प्रत्यवसानार्था भोजनार्थाः ॥

१ उणा० २ । १३ ॥ समुद्र कस्मान् ? समुद्रकस्मादाप (ति० २ । १०) ॥

२. उणा० २ । ६१ ॥

३. उणा० २ । ६२ ॥

४. उणा० ४ । १८९ ॥

५. उणा० २ । २९ ॥

६. उणा० ५ । २२ ॥

७. उणा० ३ । १२२ ॥

व्यचिदेते नोपलभ्यन्ते—रजः । रहः । वरुः । चरुः । भूमिः । प्रस्कन्दनम् । स्रुवः । स्रुक् ।
संस्कारः । मङ्कन्दनः । वृष्टिः । सङ्कसुकः । मूर्खः ॥ कारिकाया न सन्ति—वृष्टिः । रक्षः । सङ्कसुकः ।
मूर्खः ॥ उणादिभूमिकायामने न सन्ति—प्रस्कन्दनम् । संस्कारः । वृष्टिः । रक्षः । सङ्कसुकः ॥

८. आ० सू० १३२४ ॥

९. अ० ३ । ४ । ६७ ॥

१० वसेणित् (उ० ४ । २१८) ॥ ११. इगुपधात् कित् (उ० ४ । १२०) ॥

१२ सितनियमि० (उ० १ । ६९) ॥ १३. आ० सू० १२२० ॥

१४ अकर्मकापलक्षणार्थमिदम् । यथा स्थित्यर्थका अकर्मकास्तथा येऽकर्मका । अन्ये तु
ध्रौव्यार्था अकर्मका इति स्वनिकामप्रसिद्धिरित्याहुः (का० पृ० २४७) ॥

ध्रौव्यगतिप्रत्यवसानार्थेभ्यो धातुभ्यो यः स्रो विहितः सोऽधिकरणे भवति चाद्यथा [प्रा] सञ्च भाव-कर्म-कर्तृषु ॥

ध्रौव्यार्थं—इदमेषामासितम् । इदमेषां स्थितम् । स्थानमित्यर्थः ॥ गत्यर्थं—इदमेषां यातम् । इदमेषां गतम् । मार्ग इत्यर्थः ॥ प्रत्यवसानार्थं—इदमेषां जग्धम् । इदमेषां भुक्तम् । पात्रमित्यर्थः^१ ॥ ७६ ॥

[ध्रौव्य] स्थिरता [गति] जाने और [प्रत्यवसानार्थं] (भक्षण) भ्रष्टे वाले धातुओं से विहित जो [क्तः] क्त प्रत्यय, वह [अधिकरणे] अधिकरण में हो [च] चकार से यथाप्राप्त भावकर्म और कर्ता में ॥

जैसे—ध्रौव्यार्थं से—इदमेषामासितम् । इदमेषां स्थितम् । अर्थात् यह इनकी बैठक है ॥ गत्यर्थं—इदमेषां यातम् । इदमेषां गतम् । यह इनके जाने का मार्ग है ॥ प्रत्यवसानार्थं—इदमेषां जग्धम् । इदमेषां भुक्तम् । अर्थात् यह इनके खाने का पात्र है ॥ ७६ ॥

लस्य ॥^१ ७७ ॥

लस्य । ६ । १ ॥ निरनुबन्धकस्य केवलस्य लकारस्यात्र ग्रहणम् । अकारोऽस्मिन्नुच्चारणार्थो निर्दिश्यते । निरनुबन्धकस्य ग्रहणात् सामान्येन दशलकाराणां^२ ग्रहणं सम्भवति । तद्यथा—लट् । लिट् । लुट् । छट् । लेट् । लोट् । लङ् । लिङ् । लुङ् । छङ् । षट्ठितः, चत्वारो ङितः । अक्षरसमाभ्यायक्रमेणोपदिष्टाः ॥

अधिकारसूत्रमिदमतोऽपि 'लस्य' कार्य्यं भविष्यत्यध्यायपरिसमाप्तेः, क्वचित्सामान्येन क्वचिद्विशेषत्वेन ॥ ७७ ॥

निरनुबन्धक केवल लकार मात्र का यहाँ ग्रहण है । लकार में अकार उच्चारणार्थ है । निरनुबन्ध के ग्रहण से दश लकारों का ग्रहण होता है ।

जैसे—लट्-लिट्-लुट्-छट्-लेट्-लोट्-लङ्-लिङ्-लुङ्-छङ्, छ लकार टित् और चार ङित् हैं वह अक्षरसमाभ्याय के क्रम से पढ़ दिये हैं ॥

यह अधिकार सूत्र है, आगे अध्याय की पश्चिममासि पथ्यन्त लकार सम्बन्धी कार्य्य कहीं सामान्य रूप से और कहीं विशेष रूप से होंगे ॥ ७७ ॥

१ अत्र भाष्यम्—(विभक्ता आतरः, पीता गावः) ..... कथं तहि कर्तृत्वं गम्यते । अकारो मत्वर्थीयः । विभक्तमेषामस्तीति विभक्ता । पीतमेषामस्तीति पीता इति । अथवा उत्तरपद-लोपोऽत्र द्रष्टव्यः—विभक्तधना विभक्ताः, पीतोदका पीता इति । (अ० ३ । ४ । ६७ भाष्ये) ॥

२. आ० सू० ८ ॥

३. 'क्रियते विशिष्टग्रहण लस्ये' ति भाष्यवचनान् 'शाला-माला-मल्ल' इत्यौणादिको यो 'लन्' प्रत्ययस्तस्य ग्रहणं न भवति ॥

तिप्तस्झिसिप्थस्थमिब्वस्मस्तातांझथासाथां ध्वमिड्वहिमहिङ् ॥ ७८ ॥

सामान्यलकारस्य स्थाने तिवाद्योऽष्टादश प्रत्यया भवन्ति, परस्मैपदात्मनेपद-
विभागेन नव नव ॥

तिप्सिप्मिप्सु पित्करणमनुदात्तार्थम् । इटि टित्करणमिटोऽदि^१ति विशेषणार्थम् ।
महिङि झित्करणं तिङ् तङ् प्रत्याहारद्वयसिद्धयर्थम् ॥ परस्मैपदाद्धातोस्तिवाद्यो^२ नव
भवन्ति । आत्मनेपदात् तादयश्च । उभयपदान्च सर्वे ॥ तिप्-त्तस्-भि ॥ सिप्-थस्-थ ॥
मिप्-वस्-मस् ॥ त-आताम्-भ ॥ यास्-आथाम्-ध्वम् ॥ इट्-वहि-महिङ् ॥ भवति ।
भवतः । भवन्ति ॥ भवसि । भवथः । भवथ ॥ भवामि । भवावः । भवामः ॥ एधते ।
एधेते । एधन्ते ॥ एधसे । एधेथे । एधध्वे ॥ एधे । एधावहे । एधामहे ॥ उभयपदात्—
पचति । पचते । एवमन्येभ्योऽन्येष्वपि लकारेषु बोध्यम् ॥ ७८ ॥

[तिप्तस्भि० महिङ्] सामान्य लकार के स्थान में तिवादि १८ प्रत्यय होते हैं ।
तिवादि नव परस्मैपद के, त आदि नव आत्मनेपद के ॥ तिप्-सिप्-मिप् में पित्करण अनुदात्त करने
के लिये है इट् में टिट् करण 'इटोऽन्' सूत्र के विशेषण के लिये है । और महिङ् में झित्करण तिङ्,
तङ् दो प्रत्याहारों के बनाने के लिये है ॥

परस्मैपदी धातुओं से तिवादि नव होने हैं, और आत्मनेपदी धातुओं से तादि नव तथा
उभयपदी धातुओं से साणे (१८) प्रत्यय होने हैं ॥

जैसे—तिप्-त्तस्-भि ॥ सिप्-थस्-थ ॥ मिप्-वस्-मस् ॥ त-आताम्-भ ॥ यास्-आथाम्-
ध्वम् ॥ इट्-वहि-महिङ् ॥ भवति । भवतः । भवन्ति ॥ भवसि । भवथः । भवथ ॥
भवामि । भवावः । भवामः ॥ एधते । एधेते । एधन्ते ॥ एधसे । एधेथे । एधध्वे ॥
एधे । एधावहे । एधामहे ॥ उभयपदी से—पचति । पचते ॥ इसी प्रकार प्रकार अन्य धातुओं
से तथा शेष लकारों में समझ लेना चाहिये ॥ ७८ ॥

टित आत्मनेपदानां टेरे^३ ॥ ७९ ॥

टितः । ६ । १ । आत्मनेपदानाम् । ६ । ३ । टेः । ६ । १ । एः । १ । १ ।
टितः । षट् लकाराः ॥

टितो लकारस्य यान्यात्मनेपदानि तेषां टिसंज्ञकस्य विभागस्य एकारादेशो
भवति । तथा चैवोदाहृतम् ॥

[प्र०]—अथ पचमानो यजमान इत्यादिष्वेकारः कस्मान्न भवति । टिदादेश-
त्वाद्वात्मनेपदत्वाच्च ? ।

१. आ० सू० ९ ॥

२. आ० ३ । ४ । १०६ ॥

३ परस्मैपदस्य स परस्मैपद, तस्मान् परस्मैपदान्, एवमात्मनेपदादुभयपदान्च ॥

अकारोऽत्र मत्वर्थीयः ॥

४. आ० सू० ९६ ॥

[उत्तर] का०—आने मुग् झापकं त्वेत्वे टित्तामिशिसीरिचः ।

हारोरःसु टिटितः प्रकृते तद्गुणे कथम् ॥

पचमान इत्यत्र यदेत्वं न भवति तत्र 'आने मुक्' इति सूत्रं ज्ञापकम्, यद्यानस्यैत्वं स्यान्नर्थानयि मुणिति त्रूयान् । एत्वे 'आने मुग्' ज्ञापकन्तु ॥ द्वितीयं समाधानम्—
टित्तामिशिसीरिचस्य प्रकृतानां तद्धामात्मनेपदानामेत्वं विधीयते तन्मुख्यम् । गुणे गौरास्यानस्यैत्वं कथं स्यात् । अथ लुटः प्रथमपुरुषस्य ये डा-रो-रसो विधीयन्ते तत्र स्थानिवद्भावेदेत्वं कस्मात् भवति ? हारोरःसु इशिसीरिचो ज्ञापकम् । यदि हारोरःसु स्थानिवद्भावेन एत्वं स्यात्तर्हि 'लिटस्तस्योरेशिरेच्' 'यामः से' इति सूत्रद्वये पाठगौरवं न कुर्व्यात् । 'एञ्, ये, इरेच्' एषां स्थाने 'इञ्-सि-इरिच्' एवं वक्तव्यं स्यात्, पुनरेत्वं स्यादेव । अतो ज्ञापकाज्जायते—हारोरस्सु एत्वं न भवतीति ॥ टिटितः अकुर्वीत्यत्र 'अ' उत्तमकवचनेऽटितो ङितो लङ्स्थान इट् तत्रास्य सूत्रस्य प्राप्तिरेव नास्ति ॥ ७६ ॥

[टितः] छ टिट् लकारों के [आत्मनेपदानाम्] आत्मनेपद प्रत्ययों के [टे] टिसञ्जकविभाग के स्थान [ए] एकार आवेश होता है ॥

जैसे—एधत्ते इत्यादि उदाहरण पूर्वसूत्र में दिये हैं ॥

प्र०—पचमानः, यजमानः इत्यादि में टिदादेश तथा आत्मनेपद होने पर टिसञ्जकविभाग को एकार आवेश क्यों नहीं होता ? ।

उ०—का०—आने मुग्ज्ञापक०—यहाँ पर जो एकार नहीं होता इसमें 'आने मुक्' यह सूत्र ज्ञापक है । क्योंकि यदि आन के स्थान में एत्व हो जाता त 'आनयि मुक्' ऐसा सूत्र बनाते, पहिला समाधान तो 'आने मुक्' का ज्ञापक है । दूसरा समाधान यह है कि—टित्तामिशिसीरिच के स्थान में होने वाले प्रकृत आत्मनेपदों को एत्व होता है । गुणे = गौरा आन के स्थान में कौंसे हो ॥

(प्र०) लुट् के प्रथमपुरुष के स्थान में जो डा-रो-रस्-आदेश होने हैं उन में स्थानिवत् धर्म आम के एत्व क्यों नहीं होता ? ।

उ०—डा-रो-रस् विषय में 'इशिसीरिच' ज्ञापक, है अर्थात् यदि डा-रो-रस् को स्थानिवद्भाव मान कर एत्व होता तो 'लिटस्तस्योरेशिरेच्' तथा च 'यामः से' इनका पाठ न करते, 'एञ्-से-इरेच्' इन तीनों के स्थान में इञ् सि इरिच् ऐसा पढ़ देने औः उनको टिट् होने से एत्व हो जाय। पुन ऐसा पाठ न करना ही इस बात का ज्ञापक है कि—डा-रो-रस् इनमें एत्व नहीं होता । यहाँ 'अकुर्वि' में क्यों नहीं होता ? टिटितः = अकुर्वि इस प्रयोग में लङ् के उत्तम पुरुष एकवचन में अटिट् अर्वात् ङित् लङ् के स्थान में 'इट्' होता है अतः यहाँ इस सूत्र का प्राप्ति ही नहीं होती ॥ ७९ ॥

थासः से' ॥ ८० ॥

टित् इत्यनुवर्तते । थासः । ६ । १ । से । [१ । १] ॥ टितो लकारस्य स्थाने यथास तस्य स्थाने 'से' इत्यादेशो भवति ॥

पचमे । पेचिषे । पक्तासे । पक्ष्यसे ॥ ८० ॥

यहां 'टित्' पद का अनुवर्तन है ॥ टित् लकार के स्थान में जो [थासः] थास् होता है उसके स्थान में [से] 'से' यह आदेश होता है ॥

जैसे—पचसे । पेचिषे । पक्तासे । पक्ष्यसे ॥ ८० ॥

लिट्स्तञ्जयोरेशिरेच्' ॥ ८१ ॥

लिट् । ६ । १ । तञ्जयोः । ६ । २ । एशिरेच् । १ । १ ॥ लिट् आदेशयो-
स्तञ्जयोः स्थाने एश्-इरेच् इत्यादेशो यथासंख्येन भवतः ॥

पेचे । पेचिरे । लेभे । लेभिरे । शित्करण सर्वादेशार्थम् । चित्करणं स्वरार्थम् ॥ ८१ ॥

[लिट्] लिट् के आदेश [तञ्जयोः] त और ञ के स्थान में यथासंख्य एश् तथा इरेच् ये आदेश होते हैं ॥

जैसे—पेचे । पेचिरे । लेभे । लेभिरे । एश् में शित्करण सर्वादेशार्थ है, चित्करण स्वरार्थ है ॥ ८१ ॥

परस्मैपदानां णलतुसुस्थलथुसृणत्वमाः' ॥ ८२ ॥

लिट् इत्यनुवर्तते । परस्मैपदानाम् । ६ । ३ । णल० वमाः । १ । ३ ॥

लिट् आदेशानां परस्मैपदमञ्जानां तिवादीनां स्थाने णलादयो तवादेशा यथा-
संख्येन भवन्ति ॥

णल्-अतुम्-उस् ॥ णल्-अथुम्-अ* ॥ णल्-व-म ॥ णकारोऽनुबन्धो वृद्धार्थः ॥
लकारः स्वरार्थः । सकारस्य ['न विभक्तौ तुस्माः' (अ० १ । ३ । ४) इति
प्रतिषेधान्] प्रयोगेषूच्चारणं भवत्येव ॥

पपाच । पेचनुः । पेचुः ॥ पेचिथ, पपक्ष्य । पेचथुः । पेच ॥ पपाच, पपच ।
पेचिव । पेचिम ॥ ८२ ॥

यहां 'लिट्' पद का अनुवर्तन है । लिट् लकार के [परस्मैपदानाम्] परस्मैपद सञ्ज्ञक
तिवादि आदेशों के स्थान में [णल० वमाः] णल्-अतुस्-उस् । णल्-अथुस्-अ । णल्-व-म-ये

१. आ० सू० ९९ ॥

२. आ० सू० १०५ ॥

३. आ० सू० ३१ ॥

४ अत्र तु भाष्यम्—प्रतिषेधनिर्देशोऽयम् । अ अ इति । सोऽसत्त्वेनेकात्, 'अनेकात् शित् सर्वस्य' (अ० १ । १ । ५५) इति सर्वादेशो भविष्यति ॥

आदेश यथासंख्य होने हैं । इन एल् आदि आदेशों में एत्करण वृद्धि के लिये है । और लकारानु-
बन्ध स्वर के लिये है, सकार का प्रयोगों में श्रवण होता ही है ॥

जैसे पपाच । पेचतुः । पेचुः । पेचिथ, पपक्थ । पेचथुः । पेच । पपाच, पपच ।
पेचिव । पेचिम ॥ ८२ ॥

विदो लटो वा' ॥ ८३ ॥

परस्मैपदानामित्यनुवर्तते, न लिट इति ॥ विदः । ५ । १ । लटः । ६ । १ ।
वा । [अ०] ॥ अप्राप्तविभाषेयम् ॥

'विद ज्ञाने' इत्यस्माद् धातोः परो यो लट् तस्यादेशानां परस्मैपदसंज्ञकानां
तिवादीनां स्थाने णलादयो नवादेशा यथासंख्य विकल्पेन भवन्ति ॥

वेद । विदतुः । विदुः ॥ वेत्थ । विदथुः । विद ॥ वेद । विद्व । विथ ॥ पक्षे न
भवन्ति—वेत्ति । वित्तः । विदन्ति ॥ वेत्ति । वित्थः । वित्थ ॥ वेथि । विद्वः । विथः
॥ ८३ ॥

यही 'परस्मैपदानाम्' पद का अनुवर्तन है 'लिटः' का नहीं ॥ यह सूत्र अप्राप्त-विभाषा है ॥

[विदः] विद ज्ञाने इस धातु से परो जो [लटः] लट् उसके स्थान में होने वाले
परस्मैपद तिवादि आदेशों के स्थान में एलादि नव आदेश यथासंख्य [वा] विकल्प से होते हैं ॥

जैसे—वेद । विदतुः । विदुः ॥ वेत्थ । विदथुः । विद ॥ वेद । विद्व । विथ ।
पक्ष में नहीं होते—वेत्ति । वित्तः । विदन्ति । वेत्ति । वित्थः । वित्थ ॥ वेथि । विद्वः ।
विथः ॥ ८३ ॥

ब्रुवः पञ्चानामादित आहो ब्रुवः' ॥ ८४ ॥

परस्मैपदानां लटो वेति चानुवर्तते ॥ ब्रुवः । ५ । १ । पञ्चानाम् । ६ । ३
आदितः । [अ०] । आहः । १ । १ । ब्रुवः । ६ । १ ॥

ब्रू-धातोः परो यो लट् तस्यादेशानामादिभूतानां परस्मैपदसंज्ञकानां पञ्चानां
तिवादीनां स्थाने पञ्च णलादय आदेशाः क्रमतो विकल्पेन भवन्ति, आदेशपक्षे ब्रू-
धातोश्च 'आहः' इत्यादेशो भवति ॥

आह । आहनुः । आहुः । आस्थ । आहथुः । पक्षे न भवन्ति—ब्रवीति । ब्रूतः ।
ब्रुवन्ति । ब्रवीषि । ब्रूथः ॥

१. आ० सू० ३४९ ॥

२. आ० अदा० ५४ ॥

अत्र तु भाष्यम्—विहितविशेषणं धातुग्रहणं—धातोर्विहितस्य सस्येति । यद्येवं विन्दतीति
एलादयः प्राप्नुवन्ति । धातुनाऽत्र विहितं विशेषयिष्यामो विदिना चाऽऽनन्तर्यम् । धातोर्विहितस्य
लस्य विदेरनन्तरस्येति ॥ (अ० ३ । १ । ९१ भाष्ये) ॥

३. आ० सू० ३३१ ॥

‘पञ्चानाम्’ इति किम्—ब्रूथ । ब्रवीमि । ब्रूवः । ब्रूमः ॥ ‘आदितः’ इति किम्—
परेषां पञ्चानां [मा] ब्रूवन् ॥ ‘ब्रूवः’ इति पुनर्वचनमादेशार्थम् ॥ ८४ ॥

यहां ‘परस्मैपदानाम्’ ‘लटः’ ‘वा’ इन पदों का अनुवर्तन है ॥ [ब्रूवः] ‘ब्रूञ्’ धातु से
परे जो लट् उसके स्थान में होने वाले परस्मैपद सञ्ज्ञक [आदितः] आदि के [पञ्चानाम्]
पांच तिवादि आदेशों के स्थान में शुलादि पांच आदेश यथासक्य विकल्प से होते हैं साथ ही आदेश
पक्ष में [ब्रूवः] ब्रूञ् धातु को [आहुः] आह आदेश हो जाता है ॥

जैसे—आह । आहुतुः । आहुः ॥ आत्थ । आहथुः । पक्ष में नहीं होते—ब्रवीति ।
ब्रूतः । ब्रूवन्ति । ब्रवीषि । ब्रूथः ॥

‘पञ्चानाम्’ ग्रहण इसलिये है कि—ब्रूथः । ब्रवीमि । ब्रूवः । ब्रूमः ॥ ‘आदितः’
ग्रहण इसलिये है कि—घगले पांच तिवादि के स्थान में आदेश न हो जायें ॥ ‘ब्रूव’ इस पद का
पुन उच्चारण आदेश के स्थान के निर्देश के लिये है, अर्थात् ब्रूञ् के स्थान पर आह आदेश हो
॥ ८४ ॥

लोटो लङ्वत् ॥ ८५ ॥

‘कार्याऽतिदेशोऽयम् । लोटः । ६ । १ । लङ्वत् [अ०] ॥ लङ् इव लङ्वत्
षष्ठीसमर्थाद्वृत्तिः प्रत्ययः ॥

लोट्लकारस्य लङ्वत् कार्य्य भवति, अर्थात् डित्कार्य्य लोटोऽपि भवति तस्थ-
स्थमिषा तान्तन्तामः” इति ॥

पचताम् । पचतम् । पचत । पचाव । पचाम । अत्र सलोपः ॥ षष्ठीसमर्थाद्वृ-
त्तिः कियते तेन लङि परतो यत्कार्य्यमडागमादि तत्र भवति ॥ ८५ ॥

यह सूत्र कार्य्यतिदेश है । लङ्वत् में लङ् इस षष्ठी समर्थ से वृत्ति-प्रत्यय है ॥ [लोटः]
लोट् लकार को [लङ्वत्] लङ् की तरह कार्य्य होता है अर्थात् डित् कार्य्य ‘तस्थस्थमिषा
तान्तन्तामः’ यह लोट् को भी हो जाता है ॥

जैसे—पचताम् । पचतम् । पचत । पचाव । पचाम । यहां लकार का लोप हो जाता
है ॥ ‘लङ्वत्’ में षष्ठी समर्थ से वृत्ति होने के कारण लङ् को पर मानकर होने वाले भट् आदि
आयम नहीं होते ॥ ८५ ॥

एरुः ॥ ८६ ॥

लोट इत्यनुवर्तने । ए. । ६ । १ । उः । १ । १ ॥ लोट्लकारस्य य इकारस्तस्य
स्थान उ-इत्यादेशो भवति ॥ पचतु । पचन्तु ॥

१. ब्रूव स्थाने ‘आह’ आदेशः स्यादन्यथा हि परस्मैपदानां स्थाने स्थादिति भावः ॥

२. आ० सू० ६८ ॥

३. अ० ३ । ४ । १०१ ॥

४. आ० सू० ६६ ॥

हिन्योरुच्चारणसामर्थ्यादुत्त्व न भवति, यद्युत्त्वं स्यात्तदा 'मेर्निः' इत्यत्र मेर्नु रिति ब्रूयात् ॥ ८६ ॥

यहा 'लोटः' पद का अनुवर्तन है ॥ लोट् लकार का जो [एः] इकार उसके स्थान में [उः] उ यह आदेश होता है ॥

जैसे—पचतु । पचन्तु ॥ 'हि' तथा 'नि' के इकार को उच्चारण सामर्थ्य से 'उत्त्व' नहीं होता यदि उत्त्व हो जाता तो 'मेर्नुः' ऐसा सूत्र पढ़ने ॥ ८६ ॥

सेह्यपिच्च ॥ ८७ ॥

['लोटः' इत्यनुवर्तते ॥ सेः । ६ । १ । हि । १ । १ । अपिन् । १ । १ । च । अ०] ॥

लोट् लकारस्य सिपः स्थाने हि इत्यादेशो भवति स चापिन् । स्थानिवद्भावात् पित्त्वं प्राप्तं प्रतिषिध्यते ॥

लुनीहि । पुनीहि । ब्रूहि । गित्प्रतिषेधेन गुणो मा भून् ॥ ८७ ॥

लोट् लकार के [सेः] सिप् के स्थान में [हि] हि यह आदेश होता है [अपिच्च] और वह अपिन् होता है, अर्थात् स्थानिवत्त्व से प्राप्त गित्त्व का प्रतिषेध किया है ॥

जैसे—लुनीहि । पुनीहि । ब्रूहि । पिन् प्रतिषेध से गुण नहीं होता ॥ ८७ ॥

वा छन्दसि ॥ ८८ ॥

वा । [अ०] । छन्दसि । ७ । १ ॥ अप्राप्तविभाषेयम् । अपित्त्व विकल्प्यते ॥

सिपः स्थाने हि इत्यादेशो विधीयते स छन्दसि वेदविषये विकल्पेनापिद्भवति, पित्त्वक्षे गुणः ॥

जुह्वि । जुह्वि ॥ प्रीणाहि । प्रीणीहि । अत्रापित्त्वक्ष ईत्वम्^१ ॥ ८८ ॥

यह सूत्र 'अप्राप्तविभाषा' है । यहा अपित्त्व का विकल्प है ॥ सिप् के स्थान में 'हि' यह आदेश होता है वह [छन्दसि] वेद विषय में [वा] विकल्प से अपिन् होता है, पित्त्वक्ष में गुण हो जाता है ॥

जैसे जुह्वि, जुह्वि । प्रीणाहि, प्रीणीहि । यहा अपित्त्वक्ष में ईत्व हो जाता है ॥ ८८ ॥

मेर्निः^२ ॥ ८९ ॥

लोट इत्यनुवर्तते ॥ मेः । ६ । १ । नि । १ । १ ॥

लोट आदेशस्य मिपः स्थाने निरादेशो भवति । पठानि । पचानि । उत्त्वलोपयो-
रपवादः^१ । यदि कृत आदेशे लोपः स्यात् तर्हि नकारमेवादिशेत् ॥ ८६ ॥

यहां 'लोटः' पद का अनुवर्तन है ॥ लोट् सम्बन्धी [मेः] मिप् के स्थान में [निः] नि
आदेश होता है ॥

जैसे—पठानि । पचानि ॥ यह सूत्र उत्त्व तथा लोप का अपवाद है । यदि आदेश करने
के अनन्तर इकार का लोप हो जाता तो नकार ही आदेश कर देते ॥ ८९ ॥

आमेतः^२ ॥ ६० ॥

लोट इत्यनुवर्तते ॥ आम् । १ । १ । एतः । ६ । १ ॥ लोटष्टिस्वात् 'टित
आत्मनेपदानां टेरे'^३ इति सूत्रेण यदेत्वं भवति तस्येह कार्यमुच्यते ॥

लोट् सम्बन्धिन एकारस्य स्थाने 'आम्' इत्यादेशो भवति ॥ एधताम् । एधेताम्
एधन्ताम् ॥ ६० ॥

यहां 'लोटः' पद का अनुवर्तन है ॥ लोट् के टित् होने से 'टित आत्मनेपदानां टेरे' सूत्र
से जो एत्वं होता है उसको यहां कार्यं कहा है ॥

लोट् सम्बन्धी [एतः] एकार के स्थान में [आम्] आम् आदेश होता है ॥

जैसे—एधताम् । एधेताम् । एधन्ताम् ॥ ९० ॥

सवाभ्यां वामौ^४ ॥ ६१ ॥

लोट इत्यनुवर्तते एन इति च ॥ सवाभ्याम् । ५ । २ । वामौ । १ । २ ॥
पूर्वसूत्रेण आम् प्राप्तः स बाध्यते ॥

सकारवकाराभ्यां परो लोटः सम्बन्धी य एकारस्तस्य स्थाने यथासंख्येन व-अम्-
इति द्वावादेशो भवतः ॥

एधस्व । एधध्वम् । सकारोत्तरस्य वः, वकारोत्तरस्य च 'अम्' भवति ॥ ६१ ॥

यहां 'लोट' तथा 'एतः' पदों का अनुवर्तन है । पूर्व सूत्र से आम् प्राप्त था उसका यह
बाधक है ॥

[सवाभ्याम्] सकार वकार से परे लोट् सम्बन्धी एकार के स्थान में यथासंख्य
[वामौ] व, अम् ये आदेश होते हैं ॥

१. 'वयं तु ग्रामो—'लोटो सङ्घट् (अ० ३ । ४ । ८५) इति प्राप्तस्यामादेशस्यापवादः'
इति परमञ्जरी ॥

२. आ० सू० ११५ ॥

३. अ० ३ । ४ । ७९ ॥

४. आ० सू० ११६ ॥

जैसे—एधस्व । एधध्वम् ॥ सकार से उत्तर एकार को 'व' तथा वकार से उत्तर एकार को 'अम्' होता है ॥ ९१ ॥

आडुत्तमस्य पिच्च' ॥ ६२ ॥

लोट इत्यनुवर्तते ॥ आट् । १ । १ । उत्तमस्य । ६ । १ । पित् । १ । १ । च । [अ०] ॥

लोट्सम्बन्धिन उत्तमपुरुषस्य 'आट्' आगमो भवति स च पित् ॥
नवानि । नवाव । नवाम ॥ स्तवै । स्तवावहे । स्तवामहे ॥ ६२ ॥

यहां 'लोटः' पद का अनुवर्तन है ॥ लोट् सम्बन्धी [उत्तमस्य] उत्तम पुरुष को [आट्] आट् आगम होता है और वह आट् [पिच्च] पित् होता है ॥

जैसे—नवानि । नवाव । नवाम ॥ स्तवै । स्तवावहे । स्तवामहे ॥ ९२ ॥

एत ऐ' ॥ ६३ ॥

लोट उत्तमस्य चेत्यनुवर्तते ॥ एतः । ६ । १ । ऐ । [अ०] ॥

लोट उत्तमपुरुषस्य य एकारस्तस्य स्थाने 'ऐ' इत्यादेशो भवति ॥

करवै । करवावहे । करवामहे । अत्राडागमस्य पित्त्वादुकारस्याप्राप्तो गुणः ।
अन्त्य एकारस्य चकारः ॥ ६३ ॥

यहां 'लोटः' तथा 'उत्तमस्य' पदों का अनुवर्तन है । लोट् के उत्तम पुरुष का जो [एतः] एकार उसके स्थान में [ऐ] 'ऐ' यह आदेश होता है ॥

जैसे—करवै । करवावहे । करवामहे ॥ यहाँ आडागम के पित् होने से उकार को गुण हो जाता है और अन्त्य एकार के स्थान में ऐकार आदेश हो जाता है ॥ ९३ ॥

लेटोऽडाटो' ॥ ६४ ॥

लोट्प्रकरणं निवृत्तम् ॥ लेटः । ६ । १ । अडाटो । १ । २ ॥

लेट्लकारस्य अट्-आट् इत्येतावागमौ पथ्यविण भवतः ॥

सविता धर्मसाविषन् । प्र ण आयूषि तारिषत्* । अत्र हलन्तकारात् पूर्वमडागमः* ।
जीवाति शरदः शतम् । भवाति* । पताति* । प्रचोदयात्* ॥ ६४ ॥

१. आ० सू० ११८ ॥

२. आ० सू० ११७ ॥

३. आ० सू० ६१ ॥

४. यजु० २३ । ३२ ॥

५. ऋ० १० । ८५ । ३९ ॥

६. विष्टरूपा भवाति (अथ० १८ । १ । २) एव बहुव्र ॥

७. अस्य परिधिष्पताति (अथ० ५ । २९ । २)

८. धियो यो नः प्रचोदयात् । (यजु० ३ । ३५ । २२ । ९ । ३० । २ । सा०
उ० ६ । १० । १) ॥

यहाँ लेट् का प्रकरण समाप्त हुआ ॥ [लेटः] लेट् लकार को [झडाटौ] अट्-भाट् ये आगम पर्याय से होते हैं ॥

जैसे—सविता घर्म साविषत् । प्र ए आधूषि तारिपत् । यहाँ हलन्त लकार से पूर्व अट् का आगम है ॥ जीवाति शरद् शतम् । भवाति । पताति । प्रचोदयात् ॥ ९४ ॥

आत ऐ' ॥ ६५ ॥

लेट् इत्यनुवर्तते ॥ आतः । ६ । १ । ऐ । [अ०] ॥ प्रथममध्यमयोद्विचन भाताम्, आथाम् इत्याकारोऽस्ति तस्येह कार्यमुच्यते ॥

लेट्सम्बन्धिन आकारस्य स्थाने 'ऐ' इत्यादेशो भवति ॥

एधेते । एधेथे । पचेते । पचेथे ॥

भाट् आकारस्य 'ऐ' कस्मान्न भवति—पताति विद्युन् ? । यद्यत्रैकारः स्यात्तर्ह्य-
डागममेव ज्ञेयात् ॥ ६५ ॥

यहाँ 'लेटः' पद का अनुवर्तन है । प्रथम और मध्यम पुरुष के द्विचन में आताम्, आथाम् का जो आकार है, उसको यहाँ कार्य कहा है ॥ लेट् लकार सम्बन्धी [आतः] आकार के स्थान में [ऐ] ऐ यह आदेश है ॥

जैसे—एधेते । एधेथे । पचेते । पचेथे ॥

प्र०—पताति विद्युन्—यहाँ भाट् के आकार के स्थान में ऐकार क्यों नहीं होता ? ।

उ०—यदि यहाँ ऐकार हो जाता तो ऐडागम ही पढ़ देते । इसलिये भाट् के आकार को ऐकार नहीं होता ॥ ९५ ॥

वैतोऽन्यत्र' ॥ ६६ ॥

लेट् इत्यनुवर्तते ॥ वा । [अ०] । एतः । ६ । १ । अन्यत्र । [अ०] ॥
कस्मादन्यत्रेति सापेक्षम्, तत्रानन्तरमेवापेक्षते 'आत ऐ' सूत्रस्य यो विषयस्तस्मादन्यत्र
लेट्सम्बन्धिन एकारस्य स्थाने विकल्पेन ऐ इत्यादेशो भवति ॥

अहमेव पशूनामीशे । ईशे वा । एधने । एधाते । एधते । एधाते । अप्राप्त-
विभाषेयम् ॥

'अन्यत्र' इति किम्—मन्त्रयते । अत्र मा भून् ॥ ६६ ॥

यहाँ 'लेट' पद का अनुवर्तन है ॥ [अन्यत्र] 'आत ऐ' सूत्र के विषय से अन्यत्र लेट् लकार सम्बन्धी [एतः] एकार के स्थान में [वा] विकल्प से ऐ यह आदेश होता है ॥

जैसे—अहमेव पशूनामीशे । ईशे वा ॥ एधते । एधाते । एधते । एधाते । यह सूत्र अप्राप्त विभाषा है ॥ 'अन्यत्र' ग्रहण इसलिये है कि मन्त्रयते । यहाँ नहीं होता ॥ ९६ ॥

इतश्च लोपः परस्मैपदेषु' ॥ ६७ ॥

लेट इति वेति चानुवर्तते ॥ इता । ६ । १ । च । [अ०] । लोपः । १ । १ । परस्मैपदेषु । ७ । ३ ॥ परस्मैपदेषु परस्मैपदविषयस्य लेटसम्बन्धिन इकारस्य विकल्पेन लोपो भवति, पक्षे श्रवणाच्च ॥

प्रचोदयात्' । जोषिषत्' । तारिषत्' । अत्र सर्वत्र तिप् इकारस्य लोपः । पक्षे न च भवति—स देवाँ एह वक्षति' । भवाति' । पताति' ॥ परस्मैपद-ग्रहणं किम्—इड्वहिमहिङां भा भूत् ॥ ६७ ॥

यहाँ 'लेट' तथा 'वा' पदों का अनुवर्तन है ॥ [परस्मैपदेषु] परस्मैपद विषय में लेट सम्बन्धी [इतः] इकार का विकल्प करके [लोपः] लोप होता है । पक्ष में श्रवण होता है ॥

जैसे—प्रचोदयात् । जोषिषत् । तारिषत् । यहाँ सब जगह तिप् के इकार का लोप हुआ है ॥ पक्ष में नहीं होता—स देवाँ एह वक्षति । भवाति । पताति ॥

'परस्मैपदेषु' ग्रहण इननिष्ठे है कि—'इट्-वहि-महिङ्' के इकार का लोप न होवे ॥ ९७ ॥

स उत्तमस्य' ॥ ६८ ॥

लेट इत्यनुवर्तते [वा च] ॥ सः । ६ । १ । उत्तमस्य । ६ । १ ॥

लेट उत्तमपुरुषस्थस्य सकारस्य विकल्पेन लोपो भवति ॥

करवाव । करवाम । पक्षे—करवावः । करवामः ॥ ६८ ॥

यहाँ 'लेट' तथा 'वा' पदों का अनुवर्तन है ॥ लेट लकार के [उत्तमस्य] उत्तम पुरुष के [सः] सकार का विकल्प से लोप होता है ॥

जैसे—करवाव । करवामः । पक्ष में—करवावः । करवामः ॥ ६८ ॥

नित्यं डितः' ॥ ६९ ॥

लेट्-प्रकरणं निवृत्तम् विकल्पोऽपि । स उत्तमस्येन्यनुवर्तते, परस्मैपदेष्विति च ॥ नित्यम् । १ । १ । डितः । ६ । १ ॥ तिनो लकाराश्चत्वारस्ते पूर्वं परिगणिताः^{१०} ॥ तेषां सम्बन्धित उत्तमपुरुषस्थस्य सकारस्य नित्यं लोपो भवति ॥

१. आ० सू० ६२ ॥

२. यजु० ३ । ३५ ॥, एव बहुत्र ॥

३. सुपेशसस्करति जोषिषद्धि (ऋ० २ । ३५ । १) ॥

४. यजु० २३ । ३२ ॥

५. ऋ० १ । १ । २ ॥

६. अथ० १८ । १ । २ ॥

७. अथ० ५ । २९ । २ ॥

८. आ० सू० ६३ ॥

९. आ० सू० ७३ ॥

१०. "लस्य" (अ० ३ । ४ । ७७) इति सूत्रे ॥

अपचाव । अपचाम ॥ पचेव । पचेम । पच्यास्व । पच्यास्म ॥ अपाक्ष्व । अपाक्ष्म । अपक्ष्याव । अपक्ष्याम ॥ भवाव । भवाम ॥ लोटो लङ्वात् कार्यं भवतीति लोट उत्तमेऽपि नित्यमेव ॥ ९९ ॥

लेट् प्रकरण की समाप्ति हुई तथा 'वा' की भी निवृत्ति हुई । परन्तु 'स उत्तमस्य' तथा 'परस्मैपदेषु' इन पदों का अनुवर्तन है ॥ डित् लकार चार हैं उनका पूर्व परिगणन कर दिया है ॥

[डित्] डित् लकार सम्बन्धी उत्तमपुरुषस्य सकार का [नित्यं] नित्य लोप हो जाता है ॥

जैसे—अपचाव । अपचाम ॥ पचेव । पचेम ॥ पच्यास्व । पच्यास्म । अपाक्ष्व । अपाक्ष्म ॥ अपक्ष्याव । अपक्ष्याम ॥ भवाव । भवाम । लोट् को लङ्वात् कार्यं होता है, इस कारण लोट् लकार के उत्तम पुरुष में भी नित्य ही सकार का लोप हो जाता है ॥ ९९ ॥

इतश्च' ॥ १०० ॥

डितो लोप इत्यनुवर्तते परस्मैपदेष्विति च ॥ इतः । ६ । १ । च । [अ०] ॥

डित्लकारसम्बन्धिनः परस्मैपदविषयस्येकारस्य नित्यं लोपो भवति ॥

अपचत् । अपाक्षीत् । अपचः । अपाक्षीः । अपचम् । अपाक्षम् । परस्मैपदेष्वित्यनुवर्तनादिह न भवति—अपचावहि अपचामहि ॥

लोट्लकारस्य लङ्वात्कार्यमिकारलोपो न भवति, इकारस्थान्येषां कार्यणां विहितत्वात् ॥ १०० ॥

यहाँ 'डितः' तथा 'लोपः' पदों का अनुवर्तन है, 'परस्मैपदेषु' का भी ॥ डित् लकार सम्बन्धी परस्मैपद के [इतश्च] इकार का नित्य लोप होता है ॥

जैसे—अपचत् । अपाक्षीत् । अपचः । अपाक्षीः । अपचम् । अपाक्षम् ॥ परस्मैपद का अनुवर्तन होने से यहाँ नहीं होता—अपचावहि । अपचामहि ॥

लोट् को डित् मानकर उसके इकार का लोप नहीं होता क्योंकि 'एङः' यादि सूत्रों से लोट् के इकार को अन्य कार्यों का विधान किया है ॥ १०० ॥

तस्थस्थमिपां तान्तन्तामः' ॥ १०१ ॥

डित इत्यनुवर्तते ॥ तस्थस्थमिपाम् । ६ । ३ । तान्तन्तामः । १ । ३ ॥

डित्लकारसम्बन्धिनां तस्-थस्-थ-मिप्-इत्येतेषां क्रमेण ताम्-तम्-त-अम् ह्रयेत आदेशा भवन्ति ॥

अपचताम् । अपचतम् । अपचत । अपचम् । एवमन्येष्वपि—पचताम् । पचतम् । पचन । लोट्लकारे लङ्वात् कार्यमिदं भवति । मिपाः स्थानि नेर्वाचकत्वात् ॥ १०१ ॥

यहां 'डित्' पद का अनुवर्तन है ॥ डित् लकार सम्बन्धी [तस्थस्थमिपां] तस्-यस्-य-मिप्-इनके स्थान में [तान्तन्तामः] ताम्-तम्-त-यम् ये आदेश यथासक्य होते हैं ॥

जैसे—अपचताम् । अपचतम् । अपचत । अपचम् । इसी प्रकार अन्य डित् लकारों में भी जानना चाहिये । पचताम् । पचतम् । पचत । लोट् लकार को यह लङ् लृत् कार्य्य हो जाता है ॥ परन्तु मिप् के स्थान पर 'नि' आदेश का विधान होने से यम् आदेश नहीं होता ॥ १०१ ॥

लिङः सीयुट् ॥ १०२ ॥

लिङः । ६ । १ । सीयुट् [१ । १] ॥ लिङ्सकारस्य सीयुडागमो भवति । परसूत्रे परस्मैपदे यासुटा बाधितत्वादिहात्मनेपदभायाति ॥

पचेत् । पचेयाताम् । पचेरन् ॥ पक्षीष्ट । पक्षीयास्ताम् । पक्षीरन् । ईडीत् ॥ तिप्सीष्ट । तिप्सीयास्ताम् । तिप्सीरन् ॥ १०२ ॥

[लिङः] लिङ् लकार को [सीयुट्] सीयुट् आगम होता है ॥ पहले सूत्र में परस्मैपद परे यासुट् के बाधक होने से यहां आत्मनेपद का ग्रहण होता है ॥

जैसे—पचेत् । पचेयाताम् । पचेरन् ॥ पक्षीष्ट । पक्षीयास्ताम् । पक्षीरन् ॥ ईडीत् ॥ तिप्सीष्ट । तिप्सीयास्ताम् । तिप्सीरन् ॥ १०२ ॥

यासुट् परस्मैपदेषूदात्तो ङिच्च ॥ १०३ ॥

सीयुटोऽणवादः । लिङ इत्यनुवर्तते ॥ यासुट् । १ । १ । परस्मैपदेषु । ७ । ३ । उदात्तः । १ । १ । डित् । १ । १ । च । [अ०] ॥

लिङ्सम्बन्धिनां परस्मैपदविषयाणां तिवादीनां यामुडागमो भवति स उदात्तो ङिच्च बोद्धव्यः ॥

भवेत् । भवेताम् । भवेयुः ॥ भूयात् । भूयास्ताम् । भूयासुः ॥ कुर्यात् । कुर्यास्ताम् । कुर्यामुः । अत्र यामुडागमस्य ङित्वाद गुणो न भवति ॥

अस्मिन् सूत्रे आगमस्योदात्तशसनाज्जायते 'आगमा अनुदात्ता भवन्तीति' । ङिच्चेति द्वितीय आपकं 'ङिदादेशा ङितो न भवन्तीति' । यदि लिङः स्थाने तिवादयः स्थानिवद्भावाङ्ङितः स्युः, पुनस्तेषामागमोऽपि तदगुणीभूतो डित् स्यादेव । पुनर्वासुटो ङिच्चनं आपकं ङिदादेशा ङितो न भवन्तीति ॥

ङिदादेशा ङितो न भवन्तीत्युच्यते चेत्, 'नित्यं डित्' 'इतश्च' सकारेकार-लोपो डित्कार्य्यं कथं भवति ? । यासुटो ङिच्चनादेतज्जाप्यते ङिदादेशानां स्थानिवद्भावाङ्ङितो यन् कार्य्यं तद्भवति, डिति यत्कार्य्यं तन्न भवतीति । यासुट्ङिच्चनस्यैतत्प्रयोजनं गुणप्रतिषेधो यथा स्यात् । तच्च डिति परतः कार्य्यमस्ति, स गुणप्रतिषेधो

यदि ङिल्लकारस्य स्थानिवद्भावात् स्यात्तर्हि यासुटो ङित्वचनमनर्थकं स्यात्, तेन ज्ञायते ङिति यस्कार्यं तल्लकारस्य स्थानिवद्भावान्न भवति ङितो यस्कार्यं तत्तु भवत्येव, अस्य जापकस्यान्यत्र फलम्—अचिनवम् । असुनवम् । अकरवम् । अत्र लङुत्तमैकवचने ङितो लङः स्थाने य आदेशस्तस्य स्थानिवद्भावान्-ङिति गुणप्रतिषेधो न भवति ॥ १०३ ॥

यह सूत्र सीयुट् का अपवाद है ॥ यहां 'लङः' पद का अनुवर्तन है ॥

लिङ् लकार सम्बन्धी [परस्मैपदेषु] परस्मैपदसङ्गक तिवादि को [यासुट्] यासुट् प्रागम होता है [उदात्तः] वह उदात्त तथा [ङित्व] ङित् भी होता है ॥

जैसे—भवेत् । भवेताम् । भवेयुः ॥ भूयान् । भूयास्ताम् । भूयासुः । कुर्यात् । कुर्यास्ताम् । कुर्यासुः ॥ यहां यासुट् प्रागम के ङित् होने से गुण नहीं होता ॥

इस सूत्र में प्रागम को उदात्त शासन करने से यह जाना जाता है कि—'प्रागमा अनुदात्ता भवन्तीति' अर्थात् प्रागम अनुदात्त होते हैं ॥

'ङित्व' ऐसा शासन करने से दूसरा आपक ङित् सम्बन्ध में निकलता है कि—'ङिदादेशा ङितो न भवन्तीति' अर्थात् ङित् के आदेश ङित् नहीं होते । यदि लिङ् के स्थान में होने वाले तिवादि स्थानिवद्भाव से ङित् हो जाते तो फिर उन का प्रागम भी तद्गुणीभूत होने से ङित् ही हो जाता, फिर यासुट् को ङित् करना इस बात का आपक है कि—'ङित् के स्थान में होने वाले आदेश ङित् नहीं होते' ॥

प्र०—ङित् के स्थान में होने वाले आदेश ङित् नहीं होते, यदि ऐसा कहने तो 'नित्यं ङितः' 'इतश्च' इन सूत्रों से सकार तथा इकार का लोप कैसे होता है ॥

उ०—यासुट् का ङित् करना ही इस बात का आपक है कि—ङिदादेशों को स्थानिवद्भाव से 'ङितः' अर्थात् ङित् को होने वाला कार्य तो हो जाता है, परन्तु 'ङिति' अर्थात् ङित् पर मान कर जो कार्य कहा है वह नहीं होता । यासुट् को ङित् करने का प्रयोजन गुण का निषेध है, वह गुणनिषेध कार्य (ङिति) अर्थात् ङित् पर रहने होता है, यदि यह गुण प्रतिषेध ङित् लकार के स्थानिवद्भाव से हो जाता तो यासुट् को ङित् करना व्यर्थ हो जाता । अतः इस से यह जाना जाता है कि -ङित् पर रहने जो कार्य होता है वह लकार को स्थानिवद्भाव से नहीं होता, परन्तु ङित् को जो कार्य होता है वह हो ही जाता है । इस आपक का अन्यत्र प्रयोजन यह है कि - अचिनवम् । असुनवम् । अकरवम् । यहां लङ् लकार के उत्तमपुरुष के एकवचन में ङित् लकार के स्थान में आदेश होता है उसके स्थानिवद्भाव से ङित् पर गुण का प्रतिषेध नहीं होता ॥ १०३ ॥

किदाशिषि' ॥ १०४ ॥

लिङो यासुट् परस्मैपदेषूदात्त इति सर्वमनुवर्तते ॥ कित् । १ । १ । आशिषि . ७ । १ ॥

आशिषि विहितस्य परस्मैपदविषयस्य लिङो यो यासुट् विधीयते स किदुदात्तश्च भवति ॥

गुणप्रतिषेध उभयत्र मुख्य एव । किति सम्प्रसारणं जागृघातोश्च गुणादेशो विशेषः किस्वस्य प्रयोजनम् । उच्यात् । उच्यास्ताम् । उच्यासुः । इज्यात् । अत्र 'वचिस्वपियजादीनां किति' इति सम्प्रसारणं कित्कार्यम् । जागर्ग्यात् । जागर्ग्यास्ताम् । जागर्ग्यासुः । अत्र जागृ-घातोऽङिति गुणः प्रतिषिद्धः किति भवत्येव ॥

'आशिषि' इति किम्—वच्यात् ॥ १०४ ॥

यहां 'लिङ्' 'यासुट्' 'परस्मैपदेषु' 'उदात्त' इन पदों का अनुवर्तन है ॥ [आशिषि] आशीर्वादि में विहित परस्मैपदसङ्गक लिङ् को जो यासुट् का भागम कहा है, वह [कित्] किन् होता है साथ ही उदात्त भी हो जाता है ॥

गुणप्रतिषेध कार्यं किन् तथा ङिन् दोनों में समान हो है । परन्तु किन् करने के विशेष प्रयोजन ये हैं कि किन् परे रहने सम्प्रसारण, तथा जागृ घातु को गुण हो आवे । जैसे—उच्यात् । उच्यास्ताम् । उच्यासुः । इज्यात् । यहां 'वचिस्वपियजादीनां किति' सूत्र से कित् कार्यं सम्प्रसारण होता है । जागर्ग्यात् । जागर्ग्यास्ताम् । जागर्ग्यासुः । यहां 'आप्तोऽविचि०' सूत्र से जागृ घातु को ङिन् परे गुण का निषेध कहा है परन्तु किन् परे हो जाता है ॥

'आशिषि' ग्रहण इसलिये है कि—वच्यात् । यहां विधिलिङ् से 'यासुट्' किन् न हो ॥ १०४ ॥

भस्य रन् ॥ १०५ ॥

प्रत्ययदेशविधायकस्य 'भोऽन्तः' इत्यस्यायमपवादः ॥ भस्य । ६ । १ । रन् । १ । १ ॥ 'लिङ्' इत्यनुवर्तते ॥

लिङ् आदेशस्य भस्य 'रन्' इत्यादेशो भवति । पचेरन् । यजेरन् । एधिषीरन् ॥ १०५ ॥

प्रत्यय के आदि भकार को आदेश करने वाले 'भोऽन्तः' सूत्र का यह अपवाद है । यहां 'लिङ्' पद का अनुवर्तन है ॥

लिङ् के आदेशभूत [भस्य] भकार को [रन्] 'रन्' आदेश होना है ॥
जैसे—पचेरन् । यजेरन् । एधिषीरन् ॥ १०५ ॥

इटोऽत् ॥ १०६ ॥

लिङ् इत्यनुवर्तते ॥ [इटः । ६ । १ । अत् । १ । १ ॥] आत्मनेपदेषूत्तमैक-वचनस्य ग्रहणम् ॥

१. अ० ६ । १ । १५ ॥

२. अ० ७ । ३ । ८५ ॥

३. आ० सू० १२१ ॥

४. अ० ७ । १ । ३ ॥

५. संघातस्यात्र 'रन्' आदेशः, अन्यथा भो रन्नित्येव ब्रूयान् ॥

६. आ० सू० १२२ ॥

लिङ् आदेशस्य इटः स्थाने 'अन्' इत्यादेशो भवति ॥ तकार उच्चारणार्थः,
न आदेशादयथः ॥

एधेयः । एधिषीयः । अधीर्षीयः । अधीषीयः । पचेयः । यजेयः ॥ 'अर्थवद्ग्रहणे
नानर्थकस्य' इति परिभाषयाऽऽगमस्येदो ग्रहणं न भवति ॥ १०६ ॥

यहां 'लिङ्' इस पद का अनुवर्तन है । शान्तिपद के उत्तम पुरुषस्य एकवचन के इट् का
ग्रहण है ॥

लिङ् आदेश के [इटः] इट् के स्थान में [अन्] 'अन्' आदेश होता है ॥ 'अन्' में
तकार करना उच्चारणार्थ है, आदेश का अवयव नहीं है ॥

जैसे—एधेयः । एधिषीयः । अधीर्षीयः । अधीषीयः । पचेयः । यजेयः ॥

यहां 'अर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्य' इस परिभाषा से इट् आगम का ग्रहण नहीं होता
॥ १०६ ॥

सुट् तिथोः ॥ १०७ ॥

'लिङः' इत्यनुवर्तते ॥ सुट् । १ । १ । तिथोः । ६ । २ ॥

लिङ् सम्बन्धितोऽनकारार्थकारयोः सुडागमो भवति ॥

एधिषीयः । एधिषीयास्ताम् । एधिषीरन् ॥ एधिषीष्ठाः । एधिषीयास्थाम् ॥

तकारार्थकारमात्रस्य प्रत्ययस्य आगम इष्यते । यदि 'तिथयोः' इति ब्रूयादातामि-
त्यत्र मध्ये सुडागमो न स्यात् । किन्तु तकारस्य प्रथमकवचनस्य थकारस्य मध्यमबहु-
वचनस्य च ग्रहणं स्यात् ॥ १०७ ॥

यहां 'लिङ्' पद का अनुवर्तन है ॥ लिङ् सम्बन्धी [तिथोः] तकार-थकार को [सुट्]
'सुट्' आगम होता है । जैसे—एधिषीयः । एधिषीयास्ताम् । एधिषीरन् । एधिषीष्ठाः ।
एधिषीयास्थाम् ॥

यहां प्रत्ययस्य तकारार्थकारमात्र को आगम इष्ट है । यदि 'तिथयोः' ऐसा सूत्र पढ़ते तो
'माताम्' इस के मध्य में वर्तमान तकार को सुट् का आगम न होता, किन्तु तकार से प्रथम पुरुष
के एकवचन का तथा थकार से मध्यम पुरुष के बहुवचन का ग्रहण होता ॥ १०७ ॥

जेजुस् ॥ १०८ ॥

लिङ् इत्यनुवर्तते ॥ भेः । ६ । १ । जुस् । १ । १ ॥

लिङ् आदेशस्य भेः स्थाने 'जुस्' इत्यादेशो भवति ॥

भवेयुः । पचेयुः । वदेयुः । यजेयुः ॥ अतोऽपि लिङ् नानुवर्तते ॥ १०८ ॥

यहां 'लिङ्' पद का अनुवर्तन है ॥ निष्कादेश [भेः] भि के स्थान में 'जुम्' यह आदेश होता है ॥

जैसे—भवेयुः । पचेयुः । वदेयुः । यजेयुः ॥ इस सूत्र से प्राग लिङ् का अनुवर्तन नहीं होता ॥ १०८ ॥

सिजभ्यस्तविदिभ्यश्च' ॥ १०९ ॥

मण्डूकप्लुतगत्या^१ डित इत्यनुवर्तते । 'भेजुम्' इति च ॥ सिजभ्यस्तविदिभ्यः । ५ । ३ । च । । अ०] ॥ लुङि सिज् भवति, मतः सिचः परस्य लुङः सम्बन्धिनो भेजुम् भावः । अभ्यस्तविदोर्ग्रहणमसिजभ्यम् ॥

सिजादिभ्यः परस्य भेजुम् भवति ॥

सिच्—अकार्पुः । अहार्पुः । असेधिषुः । अपाक्षुः ॥ अभ्यस्तान्—अजुहवुः । अविभयुः ॥ विदेः—अविदुः^२ ॥ १०९ ॥

यहां मण्डूकप्लुतगति से 'डित' इस पद का, तथा 'जुम्' का भी अनुवर्तन है ॥ सिच् लुङ् लकार में होता है इस कारण सिच् से परे लुङ् का जो भि उस को जुम् होता है 'अभ्यस्त' तथा 'विद' का ग्रहण सिच् से भिन्न के लिये है ॥

[सिजभ्यस्तविदिभ्यः] सिच्, अभ्यस्त तथा विद से परे [च] भि को 'जुम्' आदेश हो जाता है ॥

जैसे—सिच् से—अकार्पुः । अहार्पुः । असेधिषुः । अपाक्षुः । अभ्यस्त से—अजुहवुः । अविभयुः । विद से—अविदुः ॥ १०९ ॥

आतः^३ ॥ ११० ॥

सिजग्रहणमनुवर्तते डित इति च ॥ आतः । ५ । १ ॥ नियमार्थं सूत्रमिदम् ॥ सिचः परस्याकारान्तात् परस्य च भेजुम् भवति ॥

१. आ० सू० १३४ ॥

२ 'लिङः सीयुट्' (अ० ३ । ४ । १०२) इत्यादिषु डित इति नानुवर्तते प्रयोजनाभावात्, इत्येवं मतमास्थायाह—मण्डूकप्लुतेति ॥

३. अत्र केषन धातुवृत्तिकारादय आह—अभ्यस्तग्रहणं विदिसाहचर्याल्लङ् विषयमेव तेन भवतेयंङ् लुगन्ताल्लुङि प्रथमपुरुषबहुवचने भेजुम् न भवति सिजाश्रयस्तु 'आतः' इति नियमादेव न प्रवर्तते इति । तच्चिन्त्यम् । आह्वयकृता साहचर्यनियमस्यानभ्युपगमान्, तथाहि—'अपीपचन्तित्येकादेशे कृतेऽभ्यस्ताज्भेजुम् भवतीति जुस्माव प्राप्नोति' इति अ० १ । १ । ५७ ॥ यदीह साहचर्यनियमः स्यात्, जुम् भावस्य प्राप्तिरेव न स्यात् । एव च कृत्वा 'अबोमवुः' इत्येव भवति ॥

४. सत्ताविचारणार्थयोर्विदेरात्मनेपदित्वादसम्भव एव भेः, साभार्थस्यापि विकरणेनव्यवधानादनन्तरस्य जेरसम्भवान्, परिशेषात् 'विद ज्ञाने' इत्येव गृह्यते ॥

५. आ० सू० २५० ॥

येभ्य आकारान्तेभ्यः सिचो लुग्विधीयते तेभ्य आकारान्तेभ्यः परो भिर्भवति सिचो लुकि प्रत्ययलक्षणेन यदि सिचः परस्य भेजुस्स्यात्तर्ह्यकारान्तेभ्यः परस्यैव स्यात् । अदात् । अदाताम् । अदुः । अधुः । अपुः । अस्थुः । अनेन सूत्रेण नियम-
करणात्—अभूवन्निति प्रत्ययलक्षणश्रयः पूर्वसूत्रेण जुस् न भवति । सिज्लुगन्तादा-
कारान्तादेव धातोः परस्य भेजुस्स्यात्, नान्यस्मादिति ॥ ११० ॥

यहां 'सिच्' तथा 'ङितः' पदों का अनुवर्तन है । यह सूत्र नियमार्थ है ॥

सिच् से परे तथा [धातः] आकारान्त से परे भि को जुस् आदेश होता है ॥

जिन आकारान्तों से सिच् का लुक् हो जाता है, उन आकारान्तों से परे भि होता है, सिच् लुक् हो जाने पर प्रत्ययलक्षण से यदि सिच् से उत्तर भि को जुस् होवे तो आकारान्तों से परे ही हो ॥

जैसे—अदान् । अदाताम् । अदुः । अधुः । अपुः । अस्थुः ॥ इस सूत्र के नियम कर देने से—अभूवन् इस में प्रत्ययलक्षण मान कर पूर्वसूत्र में जुम् नहीं होता क्योंकि सिज्लुगन्त आकारान्त धातु से ही परे भि को जुम् होता है और किसी से नहीं ॥ ११० ॥

लङः शाकटायनस्यैव' ॥ १११ ॥

धात इत्यनुवर्तते ॥ लङः । ६ । १ । शाकटायनस्य । ६ । १ । एव । [अ०] ॥

आकारान्तादुत्तरस्य लङः आदेशस्यैव शाकटायनस्याचार्यस्य मते भेजुस्स्यात् । अर्थात् लुङादेशस्य सर्वेषां मते । अयात् । अयाताम् । अयुः । अवात् । अवाताम् । अवुः ॥ अन्येषां मते—अयान् । अवान् ॥

ङित इत्यनुवर्तते तेन लङ एव भेजुस् भविष्यति । पुनर्लङ्-ग्रहणस्यैतत् प्रयोजनम्—लङ् एव यो लङ् तत्र जुस्भावः स्यात् । 'लोटो लङ्वत्' इति लङ् वद्भावेन लोटो भेजुस् मा भूत् ॥ १११ ॥

यहां 'धातः' पद का अनुवर्तन है ॥ आकारान्तों से परे [लङः] लङ् आदेश वाले [एव] ही भि के स्थान में जुस् होता है [शाकटायनस्य] शाकटायन आचार्य के मत में अर्थात् और सब आचार्यों के मत में लुङ् लकार के भि को जुस् होता है ॥

जैसे—अयात् । अयाताम् । अयुः ॥ अवात् । अवाताम् । अवुः ॥ औरों के मत में—अयान् । अवान् ॥

यहां 'ङितः' पद के अनुवर्तन से लङ् के ही भि को जुस् होगा पुनः 'लङः' पद के ग्रहण का यह प्रयोजन है कि—'लङ् एव यो लङ्' अर्थात् शुद्ध लङ् के ही भि को जुस् हो । 'लोटो लङ्वत्' से लङ्वद्भाव को प्राप्त हुये लोट् के भि को जुस् न हो ॥ १११ ॥

द्विषश्च' ॥ ११२ ॥

लङ्: शाकटायनस्यैवेत्यनुवर्तते ॥ द्विषः १ ५ । १ । च । [अ०] ॥

'द्विषः' धातोः परस्य लङ् आदेशस्य भेजुंस् भवति शाकटायनस्यैव मतेन ॥

अद्विषुः । अन्येषां मते—अद्विषन् ॥ ११२ ॥

यहां पूर्वसूत्र 'लङ्: शाकटायनस्यैव' का अनुवर्तन है ॥ [द्विषः] 'द्विष' धातु से परे [च] लङ् आदेश के भि को जुस् होता है शाकटायन के मत से ॥

जैसे—अद्विषुः । श्रीरों के मत में—अद्विषन् ॥ ११२ ॥

तिङ्शित् सार्वधातुकम्' ॥ ११३ ॥

तिङ्शित् । १ । १ । सार्वधातुकम् । १ । १ ॥ तिङ् प्रत्याहारस्तिबादयोऽष्टादश
गृह्यन्ते । तिङ्श्च शितश्चैषां समाहारः ॥

तिङ्, शितश्च प्रत्ययाः सार्वधातुकसंज्ञा भवन्ति ॥

रोदिति । स्वपिति । सार्वधातुकाश्रय इट्^१ । पच्यमानः । इज्यमानः । सार्वधातुक-
त्वाद् यक् ॥ ११३ ॥

यहां तिङ् पद से, तिङ् प्रत्याहार का ग्रहण है जिस में तिवादि अठारह आदेशों का ग्रहण होता है ॥ तिङ्शित् में समाहारद्वन्द्व समास है । जैसे—तिङ् च शितश्च तिङ्शित् ॥

[तिङ्शित्] तिङ् और शित् प्रत्यय [सार्वधातुकम्] सार्वधातुक संज्ञक होने हैं ॥

जैसे—रोदिति । स्वपिति । इन में सार्वधातुकाश्रय इट् होता है । पच्यमानः । इज्यमानः । यहां सार्वधातुकाश्रय यक् हो जाता है ॥ ११३ ॥

आर्द्धधातुकं शेषः' ॥ ११४ ॥

आर्द्धधातुकम् । १ । १ । शेषः । १ । १ ॥ तिङ् शिङ्घो भिन्नः शेषः ॥

धातोर्विहिताः शेषाः प्रत्यया आर्द्धधातुकसंज्ञा भवन्ति ॥

लविता । चिकीर्षिता । लवितुम् । चिकीर्षितुम् । शयितः । 'आर्द्धधातुकस्येड्-
वलादेः'^२ इत्यादीनि प्रयोजनानि ॥

धात्वधिकारे धातोर्विहितानां संज्ञाकरणादिह न भवति—लूभ्याम् । लूभिः ।
भूकाम्यति । जुगुप्सते ॥ ११४ ॥

यहां शेष पद से तिङ् शित् में भिन्न प्रत्ययों का ग्रहण होता है । धातु से विहित [शेषः]
शेष प्रत्यय [आर्द्धधातुकम्] आर्द्धधातुक संज्ञक होते हैं ॥

१. आ० सू० ३१० ॥

२. आ० सू० १८ ॥

३. अ० ७ । २ । ७६ ॥

४. आ० सू० ४९ ॥

५. अ० ७ । २ । ३१ ॥

जैसे—लविता । चिकीषिता । लवितुम् । चिकीषितुम् । शयितः ॥ 'आर्द्धधातुक-
स्येङ्वलादेः' इत्यादि इत् के प्रयोजन है ॥

धातु के अधिकार में धातु से विहित प्रत्ययों की आर्द्धधातुक संज्ञा करने से—लूभ्याम् ।
लूभिः । भूकाम्यति । जुगुप्सते । इत्यादि की आर्द्धधातुक संज्ञा नहीं होती ॥ ११४ ॥

लिट् च' ॥ ११५ ॥

सार्वधातुकसंज्ञाया अपवादः ॥ लिट् । १ । १ । च । [अ०] ॥

लिटः स्थाने [ये] तिबादय[स्त] आर्द्धधातुकसंज्ञा भवन्ति ॥

पेचिथः । पपक्थः । आर्द्धधातुकत्वाद्विकल्पेनेट् । ददे । दधे । आर्द्धधातुकत्वात्
'आतो लोप इटि च' इत्याकारलोपः ॥ ११५ ॥

यह सूत्र सार्वधातुकसंज्ञा का अपवाद है ॥ [लिट्] लिट् के स्थान में तिबादि [च]
भी आर्द्धधातुक संज्ञक होते हैं ॥

जैसे—पेचिथ, पपक्थ । आर्द्धधातुक संज्ञा होने से इट् विकल्प से होता है ॥

जैसे—ददे । दधे । यहाँ आर्द्धधातुक होने से 'आतो लोप इटि च' सूत्र से आकार लोप
होता है ॥ ११५ ॥

लिङाशिषि' ॥ ११६ ॥

अयमपि सार्वधातुकस्येवापवादः ॥ लिङ् । १ । १ । आशिषि । ७ । १ ॥

आशिषि विहितो यो लिङ् तस्य स्थाने य आदेशास्तिबादयस्त आर्द्धधातुकसंज्ञाः
स्युः ॥

लविषीष्ट । यविषीष्ट । इडागमादीनि प्रयोजनानि ॥ ११६ ॥

यह सूत्र भी सार्वधातुकसंज्ञा का अपवाद है ॥ [आशिषि] आशीर्वाद में विहित जो
[लिङ्] लिङ् उस के स्थान में होने वाले तिबादि आर्द्धधातुकसंज्ञक होते हैं ॥

जैसे—लविषीष्ट । यविषीष्ट । यहाँ इडागमादि प्रयोजन हैं ॥ ११६ ॥

छन्दस्युभयथा ॥ ११७ ॥

सार्वधातुकाद्धधातुकस्य सर्वस्य[प्रकरणस्या]यं शेषः ॥ छन्दसि । ७ । १ । उभयथा
[अ०] ॥

छन्दसि=वैदिकप्रयोगेषु सार्वधातुकाद्धधातुकसंज्ञे उभयथा भवतः, अर्थात् यस्य
सार्वधातुकसंज्ञा कृता तस्याद्धधातुकसंज्ञापि भवति, आर्द्धधातुकस्य च सार्वधातुकसंज्ञा,
अर्थादेकस्मिन् पदेऽपि संज्ञाद्वयकार्याणि दृश्यन्ते ॥

वर्धन्तु त्वा सुष्टुतयः^१ । आर्द्धधातुकत्वाण्यलोपः, सार्वधातुकत्वाच्छप् । वर्धयन्तु
इति प्राप्ते । उपस्थेयाम शरणं बृहन्तम्^२—अत्र सार्वधातुकत्वाल्लिङ् सलोपः ।
आर्द्धधातुकत्वात् 'एलिङि'^३ इति स्थाघातोरेकारादेशः ॥ ११७ ॥

इति तृतीयाध्यायस्य चतुर्थः पादोऽध्यायश्च समाप्तः ॥

यह सार्वधातुक तथा आर्द्धधातुक इस सारे प्रकरण का शेष है ॥ [छन्दसि] वैदिक प्रयोगों में सार्वधातुक तथा आर्द्धधातुक [उभयथा] दोनों संज्ञा हो जाती हैं । अर्थात् जिसकी सार्वधातुक संज्ञा कही है उस की आर्द्धधातुक संज्ञा भी हो जाती है, और जिस की आर्द्धधातुक संज्ञा कही है उस की सार्वधातुक संज्ञा अर्थात् एक पद में भी दोनों संज्ञाओं के कार्यं देखे जाते हैं ॥

जैसे—वर्धन्तु त्वा सुष्टुतयः । यहाँ आर्द्धधातुक संज्ञा के आश्रय से णि का लोप और सार्वधातुक संज्ञा के आश्रय से शप् होता है 'वर्धयन्तु' ऐसा प्राप्त था ॥ 'उपस्थेयाम शरणं बृहन्तम्' यहाँ लिङ् के सार्वधातुक होने से सकार का लोप हो जाता है, और आर्द्धधातुक संज्ञा मान कर 'एलिङि' सूत्र से स्थाघातु को एकार आदेश हो जाता है ॥ ११७ ॥

यह तृतीयाध्याय का चौथा पाद और यह अध्याय भी समाप्त हुआ ॥

१. ऋ० ७।९९।७ ॥

२. अनुपलब्धमूलमिदम् । तु० ऋ० ६।४७।८ ॥ तै० ब्रा० २।७।१।१३।४ ॥

३. अ० ६।४।६७ ॥